

અ પૈંણુ

પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રીના

ચરણ કમળમાં

અ પૈંણુ ઠ ર ના ર

એમનો તો સદાનો બાળક

હિંમતલાલ કે. બક્ષી

અનુક્રમણિકા

પ્ર. નામ પૃષ્ઠ
* પૂર્વ વિભાગ *

૧ પૂર્વ ભૂમિકા	૧
૨ ખાદ્યકાળ અને શિક્ષણ	૬
૩ સેવાધર્મની શરુઆત...	૧૩
૪ રાજદારી પ્રવેશદાર	૨૧
૫ ગોંડળ સંસ્થાનમાં	૪૦
૬ વકીલાત	૫૩
૭ ભરતી ઓટ	૯૨
૮ ઉચ્ચ હોદ્દોઓના ચકાવામાં	૧૨૫
(દુષ્કાળનું ભગીરથ કાર્ય એ જ કન્યાશુભાઈનું ભવ્ય સ્મારક)			
૯ દિવાનપદે	૧૪૫
૧૦ અણુધારી ભીંસમાં	૧૭૧
૧૧ પૂર્વળેના વતનમાં	૧૮૫
૧૨ મુદ્દામાપુરીમાં વાસ-રાજ્યસેવાની પૂણીદ્ધતિ	૧૯૬
૧૩ નિવૃત્તિને માંગે	૨૨૨

ઉત્તર વિભાગ.

પ્ર	નામ	પૃષ્ઠ
૧	નિવૃત્તિમય જીવનમાં સભર પ્રવૃત્તિ	૨૪૭
૨	હરિભાઈ સ્મરણસંહિતા ...	૨૬૬
૩	શ્રી પંડિત સ્મારક-અયાચકો માટે ગુપ્ત દાનની વ્યવસ્થા	૨૮૯
૪	રાજકીય પ્રવૃત્તિનો મેંડાણ ...	૩૨૫
૫	રાજકીય પ્રવૃત્તિનો પરિપાક ...	૩૪૧
૬	યત્નમય જીવનની પૂણીદ્ધતિ ...	૩૬૦
	પરિશિષ્ટી	૩૮૩

પ્રાસ્તાવિક બોલ

પ્રજાની મહાન કૃપા કે પિતાશ્રીનાં અવસાન બાદ પચીસ વર્ષે પણ આ તેમનું જીવન-વૃત્તાંત બહાર પડવા પામ્યું.

પોતાની હયાતીમાં મુ. કલ્યાણભાઈએ સ્નેહી રા. રા. જયસુખરાય પુ. જોશીપરાને રૂબરૂમાં પોતાનાં જીવનની રૂબરૂઆ કહી સંભળાવી હતી, તેમ જ રાજનિશીઓ, કાકાઓ, પત્ની વગેરે આધારભુત સામગ્રી પણ તેમને સુપ્રત કરી હતી. આજના દિવસે કલ્યાણભાઈના મનમાં એવો સંકલ્પ જન્મ્યો કે, પોતાનું જીવન-વૃત્તાંત લખાવ તેમાં કોઈ પણ અન્ય વ્યક્તિઓ સહોવાય તે ઠીક નહિ તેથી બધાં કાગળીઓ ફરી તપાસી તેમાંથી અમુક અમુક લખાણનો નાશ કરવાની ધારણાથી રા. રા. જયસુખરાય પાસેથી એ તમામ સામગ્રી પરત મંગાવી લીધી.

છ. સ. ૧૯૨૨ ના મે માસની તારીખ બાવીસમીએ મુ. કલ્યાણભાઈનું અવસાન થયું. ત્યાર પછી લગભગ છ મહિના સુધીમાં મેં તેમની ડાયરીઓ અને ખીજા કાગળો યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવ્યા, ત્યાર પછી તે લખાણનું કાળજી પૂર્વક વાચન કરી કાગળોની બાજુમાં અગર મથાળે દિશા-સૂચન આપ તેવાં ટાંચણો કર્યાં આ કામ પતાવી તે તમામ કાગળીઓ હજવદ્ મુકામે મારા પિત્રાઈ ભાઈ રા. રા. મુળવંતરાય પ્રે. બક્ષીને સોંપી આવ્યો. તેમણે બે વર્ષ સુધી જહોમત જોડાવી એક વિસ્તૃત સાલવારી નોંધ લખી, તેમ જ પરિશિષ્ટો

એ ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતી એકત્ર કરી. આવી માંડણી ઉપર કોઈ સમર્થ વિદ્વાન લેખક જિ'યા પ્રકારનાં જીવન ચરિત્ર રૂપી ભવ્ય ઇમારત રચી શકે.

પરંતુ રા. રા. મુળવંતભાઈની તૈયાર કરેલ વિસ્તૃત નોંધની કામગીરી, એવો કોઈ લેખક અને વચ્ચે વચ્ચે જરૂર પડે ત્યારે કંઈક માહિતી આપી શકે તેવા મુ. કુલભાઈ એ ત્રણેનો સંયોગ થવાનો સંભવ વિરલ હતો; અને કાળનો પ્રવાહ તો અવિરત ચાલુ રહે જ. આમ વર્ષો વીતી ગયાં, અને છેવટ જ્યેષ્ઠ જીવનમાં એક પણ પુસ્તક લખી બહાર પાડ્યું નથી તેવા માગ જીવાને હાથે રા. રા. મુળવંતભાઈએ રચાપેલ ભવ્ય પાપા ઉપર એક દાગીયુ જીભું થવાનું નિર્માયું હશે તેથી તેમ ચરા પામ્યું.

મારા બે વર્ષ પર્થ તના બહુ જ ગંભીર મ દવાડને અતિ દવાદેર માટે અમે સપાજીગંજમાં રહેતા હતાં તે અરસામાં મુ. કુલભાઈ જ્યેષ્ઠો છેલ્લાં સાત વર્ષથી પક્ષધાતને લીધે પથારીવશ છે તેમના લન્ડેથી મન પુછાવવામાં આવ્યું કે, મુ. કલ્યાણભાઈની કામગીરીનાં પાનાં જર્જરિત થઈ ગયાં છે, તેમ જ ડાયરીઓનાં પાનાં પણ હવે ટકશે નહિ, તો હવે આ બાબત શું પગલાં લેવાં ?

મેં મારા પુત્ર ચિ. સુરેન્દ્રભાઈને મુ. કુલભાઈ પાસે મોરબી મોકલી ઉપ-
રોક્ત કામગીરી, ડાયરીઓ વગેરે સામગ્રી વડોદરા મંખાવી લીધી.

તરત મેં ભાઈઓ, પિત્રાઈ ભાઈઓ, ભત્રીજાઓ વગેરે જોડે પત્ર વ્યવ-
હાર ચલાવ્યો. અને સૌની સમતિથી એવો નિર્ણય થયો કે, મુ. કલ્યાણભાઈને તેમનાં અવસાન બાદ અપાએલ ભવ્ય અંજલિઓ, તેમનાં મહત્વનાં પત્રો તેમ જ ડાયરીઓનાં અવતરણો છપાવી બહાર પાડવાં.

આ કાર્યને અંગે વડોદરાનું સપાજીગંજનું અમારું રહેઠાણ પ્રવૃત્તિથી મુજબ હતું. પુરુષ વર્ગ તેમ જ સ્ત્રી વર્ગ અન્નેએ સહકાર આપી પત્રોની તેમ નિવાપાંજલિઓની સાફ નકલો કરી નાખી. પ્રથમ. અવસાન બાદની અંજલિઓ છપાવી લેવાનો નિર્ણય કરી તેને લગતું સાફ લખાણ હું પ્રેસમાં લઈ ગયો; પરંતુ પ્રેસના મેનેજરે એમ કહ્યું કે, આઠ દસ દિવસ પછી તમારું કામ હાથ પર લેવાશે, દરમિયાન લખાણ આંહી મૂકી જાઓ. મેં કહ્યું કે આ લખાણ આંહી તો ન જ મૂકી જવાય, ફરી પાછું લાવીશ.

એટલે સુધી વાત આઘ્યા પછી એક અવનવી ઘટના બની, તે એ કે એક રાત્રીના પાછલા પહેરે મારા મનમાં એવી સ્ફુરણા થઈ કે મારે જ આખું સળંગ જીવન-વૃત્તાંત લખવું ! એટલું જ નહિ, પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણના મુદ્દા-ઓનો નકશો મારી નજરે અત્યક્ષ થયો !

માંદગીમાંથી બચવાની પણ આશા ન હતી; પરંતુ આયુષ્ય દોરી લંબા-વાની હશે તેથી મહા ધાત ઉતરી, એટલું જ નહિ પણ અતિ નબળાં શરીરે લગભગ પાંચસો પાનાનું લખાણ રાક્ય બન્યું એને દૈવી ચમત્કાર શિવામ શું કહેવાય ?

છાંદગીબરમાં આ પ્રથમ અને ઘણે ભાગે છેલ્લું પુસ્તક જહાર પાડવામાં ધૂષ્ટતા જણાશે; પરંતુ મુખ્યત્વે તો આ લખાણ કુટુંબીઓ તેમ જ આત્મજનો ખાતર જહાર પાડ્યું છે. કલ્યાણભાષના પૌત્રો, પ્રપૌત્રો વગેરે તેમનાં આવા મહાન પૂર્વજની યશસ્વી કારકિર્દી જોઈ પુલકિત થાય તેમ જ એવા પુર્વજનાં ચારિત્ર્ય-બળ, ઉચ્ચ આદર્શો અને શુદ્ધ કૌશલ્ય વગેરે મહાન ગુણ-સમુચ્ચયમાં-થી થોડી ઘણી પ્રેરણા મેળવે તો પુસ્તકનું પ્રકાશન સાર્થક ગણાશે. આ પ્રમાણે અલ્પાંશે પિતૃગુણ ફેડવાનો યોગ થયો તેથી અમે તેમના વારસો કૃતાર્થ થયા છીએ. અસ્તુ:

પુસ્તક લખાઈ રહ્યા પછી વિશ્વવિગ્રહને કારણે તે છપાવવાની પરવાનગી મેળવવામાં તેમ જ છાપ-કાગળોની ખરીદી માટેની પરવાનગી મેળવવામાં બે વર્ષનો સમય વિતાવવો પડ્યો.

રા. રા. મુળવંતભાઈની કામગીરી સાધન ઘણું જ મદદ રૂપ નીવડ્યું છે, તે કહી બતાવવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય.

સાક્ષરવર્ધ મુ. બ. ક. કાકોર જેવાએ મને ખૂબ જ પ્રોત્સાહન આપેલું; તેથી તેમનો તો હું અત્યંત રુણી છું.

મારા પરમ મિત્ર રા. રા. રવિશંકર વ. આચાર્યે પ્રોત્સાહન તેમજ સક્રીય મદદ આપેલ છે તેમનો તેમ જ જે કોઈએ કંઈ પણ મદદ કરી હોય તેમનો સૌનો હું આભારી છું. જોડણીની ઘણી ભૂલો ગ્હેવા પામી હશે, જે રા. ભાઈ શ્રી રામભાઈ જક્ષીએ અચામ અમ લઈ આખા લખાણની જોડણીઓ સુધારી

ન હોત તો તો ધણી વધારે જૂથો રહેવા પામત.

એક હિલુપ મને ખાસ ખૂંચે છે. તે એ કે રનેલી રા. રા. જ્યસુખરાય પ્ર. .
જોશીપરાએ આ પુસ્તક માટે ઉપોદ્ધાત લખવા સર્વપ તત્પરતા બતાવી હતી;
પરંતુ વ્યવહારિક મુશ્કેલીઓ અને લાંબા મંદવાડને કારણે તેઓથી તેમ કરવા
અશકત બની ગયા !

હેમકુંજ બાબાજી પરા
પ્રથમ આવજી સુદિ ૧૫
(પુરુષોત્તમ માસ)
વિ. સં. ૨૦૦૩
તા. ૧-૮-૧૯૪૭
તિલક-જ્યોતિ
વડોદરા

હિંમતલાલ ક. બક્ષી

તા. ક. આ પુસ્તક બહાર પડતાં ઘણો જ વિલંબ થયો અને સૌ કોઇનાં
ધેપની કસોટી થઇ; પરંતુ તે સાથે સમય વધારે જવાથી હિંદના મુક્તિ દિને
તેને પ્રગટ કરવાનો સુયોગ થયો એ કાંઇ જોવું તેવું આશ્વાસન નથી.

હિંદ-મુક્તિ-દિન
અ. આવજી વદ ૧૪
વિ. સં. ૨૦૦૩
તા. ૧૫-૮-૧૯૪૭

હી. ક. બ.

પુજ્ય વડીલશ્રી કચાણુરાય જેઠાભાઈ બક્ષી
ઉંમર ૧૫૧ ફ.

શ્રી
પ્રકરણ ૧ લું
પૂર્વ ભૂમિકા

સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત વિભૂતિઓની ભૂમિ હતી, અને હજુ પણ અમુક અંગે તેવી રહી છે.

આ પ્રાંતમાં અનેક મનુષ્ય રત્નો નીપજ્યાં હતાં, અને હજુ પણ ટોપ ટોપ વાર એવાં રત્નો ઝળકી-ઝોકે છે. નજીકનાં ભૂતકાળનાં સમય પર દૃષ્ટિપાત કરીશું તો પણ મહર્ષિ દયાનંદ સગરવતી, શ્રી રામચંદ્ર, જુનાગઢના શતાવધાની અંધ પંડિત ગદ્યશાસ્ત્ર તેમ જ ભગવાનશાય ઇન્દ્રજિત, મણિશંકર કિકાણી તેમ જ વર્તમાન સમયના મહાત્મા ગાંધીજી જેવી વિભૂતિઓની ગણના જ, પ્રાંતનું ગૌરવ જળવાઈ રહ્યું છે તેની સાચિત્તી માટે પૂરતી છે.

પરંતુ આ સ્થળે તો રાજસ્થાનોમાં ઝળકેલા દીવાન અમરજી અને બ્રિટિશ અમલની શરુઆતમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા ગૌરીશંકર ઓઝા જેવા રાજદ્વારી પુરુષોનો ઉલ્લેખ કરવો વધારે ઉચિત છે; કારણ કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ અક્ષી મુખ્યત્વે મુત્સદી વર્ગના જ ગણાય. સ્વ. મનસુખરાવ ગ્વજીએ અને કવિ શ્રી નાનાલાલે તો તેમને કાલિઆવાડના છેલ્લા મુત્સદી તરીકે જ ગણ્યા છે.

હવેથી, કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ અક્ષી એ નામને બદલે કલ્યાણભાઈ એ સંજાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

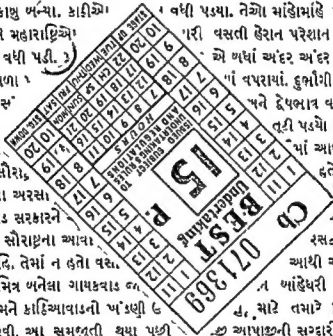
દરેક મનુષ્યના શારીરિક અને માનસિક ઘડતરમાં બૌદ્ધિક પરિસ્થિતિ કુળ સરકાર અને તત્સમયના સામાજિક તેમ જ રાજકીય વાતાવરણ અને આદોનનોત્તી અસરનો જેવો તેવો દિગ્ગો નથી હોતો. તેથીજ કલ્યાણબાધના છાનનટ્તાતની શરુઆત કરતા પહેલા ઉપગતના બામતોનો અગુલિ-નિ-પ કરવાનું ચોગ્ય બન્યાનું છે.

દિદની પદ્ધિમે ૬૨૭ અને જમાતના અખાત વચ્ચે આવેતો દ્વિપકલ્પ મૂળ સૌરાષ્ટ્ર નામથી ઓળખાતો આ પ્રાત સાતુ-સતો, ઘરવીરો, મુસદીઓ, બાડોસ વેપારીઓ, સાહસિક ખનામીઓ અને માધુ હાથમા લાઈ દત્તા બદા ગવનીયાઓની જૂમિ તુરીકે મગદૂર છે જતા સમયમા સૌરાષ્ટ્ર પ્રાત સાધન સ પત્તિવાળો હતો જાડોજનાલીના સમયમા દૂર દેશાગથી આવતા માતના બજાર તરીકે પ્રાતના બદરોનો ઉપયોગ કરનામા આવતો, આથી પગદેશીઓની અવર-જવર ઠીક પ્રમાણમા ગડેતી વગી જેનો તેમ જ દિદુઓના યાનાના ધામ જેના કે શત્રુજય, ગિગના, તુળશી-રયામ, દારકા, માધવપુર, સામનાથનુ જ્યોતિર્નિગ નગેરે અહીં ડોનાથી દિદના ધણા ખગ વિભાગ માથી યાત્રાળુઓ આવતા તથી આ પ્રાત વિગેય આગાદી પામ્યો પરંતુ કમનસીમે તેની ઐતિહાસિક ઘટનાના ગગ ચનચિત્રની માફક ત્વગિત ગતિથી બદનાના માડમા અવનના પ્રસગોની અસર અહીં પણ પડતી ગહી અને આ પ્રદેશ અવનતિ તગ્ધ ધસડાયો જેમ રજપૂતોના અદર અદગના કુસ પને લીધે દિલ્લીનુ પાયતખત પરદેશીઓએ હાય કયુ તેમ સૌરાષ્ટ્રમા પણ ઘરવીર મનુ તુટકી દષ્ટિવાગા અને વિનાશ દાગે નિપરીત શુદ્ધિથી ધેગંએના હાકેમેના માદો-માનેના કુસ પને લીધે ત્રીજે પક્ષ કા યો.

અહીં તો આપણે આ કમનસીય પ્રાતની પડતીના સમયના ઝેલતા દોડમે વર્ષના સમયના ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિપાત કરી આગળ વધશુ.

“ સૌરાષ્ટ્ર ” એ મુદર નામથી ઓળખાતા આ પ્રાતનું “ કાદિઆવાડ ” એ નામગણુનો વિધિ મહાગણિઓએ કયો કહેરાખ, કારણ પેસ્વા સરકાર અને ત્યાર પછી ગાયકવાડ સમ્રાટના સૈન્યો મુકગીરી કરવા એટલે નાના મોગ રાજરથાનો પાસેથી ખર્ચણી વસૂલ ગવા ખાતર ચઢાઈ કરના જે સમયે આવરા લાઆ તે વેળા આ પ્રાતમા “ કારી ” એ નામથી ઓળખાતા લોકોનુ પ્રાપલ્ય તેમના જેવામા આ યુ ત્યા થી “ સૌરાષ્ટ્ર ” એ નામ વિનુપ્ત થના માડયુ અને “ કાદિઆવાડ ” એ નામ પ્રસિદ્ધિમા આ યુ આનરે ઇસ ૧૭૫૦ થી ૧૮૭૦ સુનીના અનનતિના દાગમા પણ આ પ્રાતમા જુનાગઢના અમગ

દિવાન, જામનગરના વજીર મહેરામણજી, ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજી, લીંબડી રાજ્યના કારબારી શેઠ ધેવાળા, અને ગોંડલ સંસ્થાનના ઠાકોર શ્રી ભા કુંભોજી જેવા ચરવીર સુતસદીઓ પાક્યા હતા. આ સૌમાં પણ દિવાન અમર- છત્રી કારકિર્દિ વિશેષ ઉજ્જવળ જણાઈ આવે છે. તેણે આખા કાઠિઆવાડ ઉપર સોરઠ-સરકારની હકુમત ફરી સ્થાપવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા અને મહા- રાષ્ટ્રીઓને પણ પાંછા પાડ્યા. કમનસીબે જુનાગઢના તે વખતના નવાબની મંમતિથી કેટલાક હજુરીઆઓએ આ વીર પુરુષનું ઇ.સ. ૧૭૮૪માં ખૂન કર્યું. પોતાની બેસવાની ડાળ કાપવામાં-પોતાના જ પગ પર કુહાડો મારવામાં આ વર્ગની ખરોખરી કરી શકે તેવા ઘણા જ જુજ હશે. પાછળથી પસ્તાય, પણ “પછી હાથ ધસે શું થાય?” દિવન અમરજીના મૃત્યુ પછી બીજા ભાગના સર- દારો બેકાશુ બન્યા. કાઠિઓ વધી પડ્યા. તેઓ માંહોમાંહે આંધડ્યા. પરી વસતી હેરાન પરેશાન થઈ ગઈ. એ બધાં અંદર અંદર એક બી- નાં વપરાયાં. દુભાંગી ભૂમિ !! અને દેવભાવ વગેરે સ્વા- ત્વી પડ્યો અને એક માં આવી પડ્યો. હતો. અં- રી હતી. ન'એનેએ રસડસ રહેવા આથી અ'એનેએ ન જાહેધરી આપી કે હા. માટે તમારે મુલકગીરી આપાજીની સગદારી હેઠળના કાઠિઆવાડના ગાયકવાડી સિન્ય સાથે કર્નલ વોકર નામે એક અંગ્રેજ અમલદાર કાઠિઆવાડના રાજ્યો સાથે સમજુત કરવા, જુદા જુદા સંસ્થાનોની હદ અને તેટલી કાયમી સ્વરુપમાં મુકવા તેમ જ ખંડણીની ગુકમ મુકરર કરવા માટે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં આ પ્રાંતમાં આવ્યો. કાઠિઆવાડને હવે કાંઈ રાહત ભર્યા શ્વાસ લેવાની તક મળી. વોકર સાહેબે આખા પ્રદેશમાં ફરી જુદાં જુદાં સંસ્થાનો વચ્ચે સમા- ધાની કરાવી અને બને તેટલી બંધગથા આણી. આ સમજુતી Colonel

Walker's Settlement એ નામથી ધતિદાસ મરાહર છે. એકંદરે હવે પ્રાંતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાણના માંડ્યાં. પણ કાગળ ઉપર દરાવ થવાથી બધો મામતો એકાએક ગલ પર આવી ગયો એમ સમજવાની રખે ડાઈ જૂલ કરે. એમ તો શાંતિ અને વ્યવસ્થા પૂરેપૂરી અમલમાં આવતાં લગભગ બીજા સાઠ વર્ષ વીત્યાં. આ સાઠ વર્ષના ગાળાની ઘણી ટુંક નોંધ લઈ આપણે પ્રસ્તુત વિષય હાથ પર લઈશું.

“ વોકર-સેટલમેન્ટ ” અસ્તિત્વમાં તો આબુ, પણ ઘણા સમયથી હથિયાર વાપરી નિર્ણય લાવવાનો તેમ જ લૂંટફાટ ચલાવવાનો મહાવરો પડ્યો તે કંઈ કલ્પનના એક જ લસગડાથી થોડો જંધ પડે ? અંગ્રેજો સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં ઘણા કુશળ છે એ વિધાન તો હવે સર્વ માન્ય છે. તેમણે કુનેહથી, સમજુતીથી અને જરૂર પડે ત્યારે સત્ત્વ-જળ વાપરીને વ્યવસ્થા સ્થાપી. પણ તેમ થવામાં અમુક સમય તો વીત્યો જ. દરમ્યાન “ મુલકગિરી ” ના ત્રાસ-માંથી તો કાઠિઆવાડનો છુટકારો થયો, પરંતુ આતરિક જોરવ્યવસ્થા રહેતે રહેતે દર થઈ. દુષ્કાળ, રોગ, કાઠિઓનાં બહારવટા, જુનાગઢ, પોરબંદર, જામનગર, બાવનગર વગેરે રાજ્યોના વચ્ચેની તકરાર અને તેનો નીવેડો લાવવા અર્થે બ્રિટિશની દરમ્યાનગીરી એમ ઘટમાળ ચાલુ રહી. ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં કાઠિઆવાડમાં બચંકર ધરતીકંપ થયાની નોંધ છે; તે હોનાતમાં પોરબંદર, મોરબી અને આમરાજી એ રજીને વિશેષ તુકસાન થવા પામ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં રાજકોટ મુકામે કંપની સરકારનો પડેલો પોલિટિકલ એજન્ટ અલ્બોર્ન કર્નલ વોકરે વાવેલ બીજના ફણગા ફૂટવા હવે શરૂ થયો. ઇ. સ. ૧૮૦૮ થી ઇ. સ. ૧૮૭૦ સુધીના આ ગાળામાં આખાના વાગેરાએ બે વાર ઉગ્ર સ્વરૂપમાં હુલસડ કરેલાં. બે અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારો ધીમાણામાં મરાયા. વાધેરાના સેના-નાયકો બેધા માણેક અને મુળુ માણેક મરાયા ત્યારે જ વાધેરા જેર થયા. આ હેઠતા ગાળાની શરૂઆતમાં કાઠિઓનો ઉપદ્રવ વધી પડેલો, પણ અંગ્રેજોએ બીજા ગઝવ્યાનોનો સહાર સાધી તેમને વશ કર્યા. એક તરફથી હજી આવ્યા ધીમાણા ઉપે સત્ત્વ-યુધ્ધ ચાલુ હતું અને બીજી તરફથી શાંતિ અને વ્યવસ્થા આપતાં હતાં, તેવા સંક્રાન્તિકાળમાં કાઠિઆવાડમાં બે મહાન મુત્સદીઓ જન્મ્યા. જુનાગઢમાં ગોકુળજી જાલા જેમના ઉદ્ઘાપણથી અંગ્રેજ સત્તા સમક્ષ જુનાગઢ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા જળવાણી, બીજા બાવનગર રાજ્યમાં ગૌરી-શંકર જોશી જેઓ “ ગંગા જોશી ” એ નામથી વિશેષ પ્રચિત્ત છે. આ બંનેમાં પણ ગંગા જોશીની પ્રખ્યાતિ કાઠિઆવાડ બહાર પણ વિશેષ હેલાઈ

હતી નાની પાયરીએથી ચઢતાં ચઢતાં સંયુક્ત ઓડમિનિસ્ટ્રેટરની પાયરી મુઘી પહોંચેલા. તેમના કારભાર દરમ્યાન બાવનગર રાજ્ય ઘણું આગાદ થયું.

ઉપર જણાવ્યા મુજબના બે જમાનાના સંક્રાંતિ કાળમાં ઇ. સ. ૧૮૫૮માં સંવત ૧૯૧૪ ના પોપ સુદ પૂર્ણિમાના રોજ કલ્યાણભાઈનો જન્મ થયો. બરાબર તે જ સમયમાં કંપની સરકારનો રાજ્ય અમલ બદલ થયો અને ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યનો પોર્નામેન્ટ દ્વારા અમલ શરૂ થયા; પણ હજી ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના પડધા શમ્યા ન હતા. કાઠિયાવાડમાં ગજ્જના ખડખડાટ ચાલુ હતા. પણ બીજી તરફથી રાજકોટમાં દાકેર થી મેરામણજી, કવિ શ્રી દલપતરામ અને બીજાઓના સહકારથી પ્રવિણસાગરનો વિખ્યાત, પ્રેમ-મથ તૈયાર કરી રહ્યા હતા. આવા રોમાંચક સમયમાં કલ્યાણભાઈ પોતાનું બાળપણ વ્યતીત કરે છે. દિવાન અમરજીના જન્મસ્થાન માંગરોળ ગામના પ્રખ્યાત ભક્ત શ્રી પરબત મહેતાથી સાંજભી પેઢીએ કલ્યાણભાઈનો જન્મ વૈષ્ણવ કુળમાં મોરબી ગામે થયો. કલ્યાણભાઈના પ્રપિતામહ તેમ જ દાદા મોરબી રાજ્યમાં બક્ષીનો દરજ્જો ભોગવતા હોવાથી બક્ષી અવદંક પ્રચારમાં આવી.

નોકરી માટે રચનાંતર કરવાની નાગરોની પરપરાને અનુસરીને માંગરોળથી જુનાગઢ, ત્યાંથી જામનગર એમ જુદાં જુદાં વતન બદલતાં કલ્યાણભાઈના વડીલો મોરબીમાં ગયાથી થયા. બક્ષીનો મૂળ અર્થ લશ્કર ખાતાનો ખજાનચી, પણ હકીકતમાં લશ્કરી ખાતાનો તમામ દિવાની તેમ જ ફોજ વહીવટ કરવાની ફરજ બક્ષીની ગણાતી. પાછળથી રાજસ્થાનમાં લશ્કરો તે નાબૂદ થયાં, પણ ઘણાં ખર્ચ દેશી રાજ્યોમાં અરબ અને મહારાણીઓની મોટી ટુકડીઓ સીંચી ગઈ ગઈવામાં આવતી. આ ટુકડીઓને કાણુમાં રાખવી, તેમને પગાર ચૂકવવો, હિસાબ રાખવો એ તમામ વહીવટ બક્ષીને મોંપવામાં આવતો. જરૂર પડતાં બક્ષીગીરી કરનાર હથિયાર પણ ધાન્ય કુતા.

ઉપરોક્ત ભૌગોલિક સ્થાનાવાળા પ્રાંતમાં અને અવન ગૌણિકાસિક ઘટના ન્યાં બની ગઈ એવા સ્થળમાં, તેમજ એક તરફથી લશ્કર સાથે સંબંધ ધરાવનાર તે બીજી તરફથી વૈષ્ણવ કુળની પરપરા જેમાં ચાલુ હતી તેવા કુટુંબમાં કલ્યાણભાઈનો જન્મ થયો તે હકીકત અરણ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે વળી માતૃપક્ષના વડવાઓ પણ મુલ્સદીગીરી અને લગાયક જુરસા માટે જાણીતા એવા જાડા કુળના વંશજો હતા જીવનના ઘડતરમાં આ બંધી ગામ-તોનો હિસ્સો હોય છે તે શરૂઆતમાં જ કહેવાઈ ગયું છે.

પ્રકરણ ૨ જી

બાલ્યકાળ અને શિક્ષણ

કલ્યાણબાધના છવનની ભૂમિકા કેવા પ્રકારની હતી તે સમજવા માટે ટૂંકી ઐતિહાસિક નોંધ લેવી આવશ્યક હતી. સંક્રાંતિ સમયમાં એટલે કે આય-મતા એક યુગના અને અરુણોદયનાં પગલાં માંડતાં નવીન યુગના સીમાડા પર તેમનો જન્મ થયો અને બાળપણ વીત્યું. આવા સંધિકાળની અસર અમુક અંશે તેમના માનસના તાણા-વાણાદિપ હતી. રાજકિય, સામાજિક તેમ જ અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનામાં જીના અને નવા પ્રવાહો ઓતપ્રોત રહેતા જણાતા. આવી તેમની તાસીર હોવાથી કોઈ કોઈ વાગ રિયતિચુસ્ત અને ઉદામ પ્રગતિવાદી પક્ષે રૂપી બે ધંડીનાં પડો વચ્ચે તેમને પીસાવું પણ પડતું. તેઓ જીનું પણ દિલકારી હોય તો આજી ગાખવાનો આમહ ધરાવતા, જેથી નવીન પક્ષ નારાજ થયો, તેમ જ સારા નવીન તત્વો દાખલ કરવાની તરફેણ કરતા ત્યારે પુરાણપ્રિય પક્ષ કચવાતો; ઉપરાંત જીવિધ્યનો વિચાર કરી પધ્ધતિસર ફેરફાર કરવાના આમહને દારણે તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત ન થાય એ તેઓ બરાબર સમજતા. અને તેની ખેવના પણ ન રાખતા; છતાં બંને પક્ષનાં માન અને વ્યક્તિગત પ્રેમ સંપાદન કરવા પૂરતા બાગ્યશાળી થયા હતા. નિર્મળ ચિત્ત તેમ જ મનોબળની છાપ વિરોધી વક્ષણ ધરાવનારાઓ ઉપર પણ અવશ્ય પડતી. નવીન યુગનું આવાગમન ચતાં જ જીનાં યુગનાં બધાં તત્વો અનિષ્ટ હતાં અને તે નારા પામ્યાં, અને નિર્ભેળ સાગં તત્વો જ આમેજ થયાં એવું માનવાની ભૂલ આટલા ઘાંઘા અનુભવ પછી આજ તો કોઈ કરે તેવો સંભવ નથી; પણ તાજ જીરસામાં એવી માન્યતા ધરાવનાર પણ કેટલાક હતા. લૂંટ-

ફાટ, અશાંતિ ગયાં, પણ તે સાથે શૌર્ય, સાહસ, પરાક્રમ, રાખ-રખાવટ વગેરે સારી ખાસીઅનો પણ ઝાંખી પડવા લાગી. કેળવણીની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ માટેની ધગશ ઉત્તેજિત થઈતો બીકણુપણું, અંગત મોજશોખ, સ્વચ્છંદીપણું, પરાવલંબનપણું વગેરેની પેશકદમ થવા લાગી.

બલબળ ઉપરોક્ત અનિષ્ટ અસરો ધીમે ધીમે લગભગ એક જમાનો વીતી ગયા પછી દેખાયા માંડી વળી સહજાએ કલ્યાણબાધનાં માનસમાં બંને યુગના સારા અંશે વધારે પ્રમાણમાં હતા. તેઓ તો અપવાદરૂપ વ્યક્તિ પેઢીના એક હતા. તેમનામાં આર્ય ભાવનાનાં મૂળ જાડાં હતાં અને તેના ઉપર આધુનિક સભ્યતાનો પટ થોડા પ્રમાણમાં અદેશો હોવાથી તેમને પૂર્વ-પશ્ચિમનાં સારાં લક્ષણોનું સંગમસ્થાન ગણી શકાય.

કલ્યાણબાધનાં જન્મસ્થાન અને સમય બાબત તેમણે જ લખેલ પત્ર-માંથી અવતરણુ આપવાથી થોડા ખ્યાલ આવી જશે—

“ મારી જન્મતિથિ વિક્રમ સંવત ૧૯૧૪, સાલિવાહન શક ૧૭૭૯ના પોષ સુદી ૧૫, શુક્રવારની છે. મારા પડવાનો ગરાસ વગેરે ધ્રાંગદ્રા રાજ્યથી રોકાઈ જતાં ત્યાંથી તેઓ મોરબીમાં મંકેડાડી કુટુંબની ઓથ પકડીને નાગર-વાડામાં એક કચીયર ખોરડામાં ભાડે રહેતાં. તે ઘર મારું જન્મ-સ્થાન છે, અને આજ પણ સહેજ દુરસ્ત થયેલું મોગુદ છે.” કલ્યાણબાધ માત્ર દોઢ વર્ષની વયના હતા ત્યારથી તેમના પિતાશ્રીનો નિવાસ રાજકોટમાં થયો. કારણ, બ્રિટિશ એજન્સીનું મથક થયા પછી રાજકોટમાં કમે કમે કાઠિઆવાડમાંના દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ, વકિલો, પોલિટિકલ એજન્ટ પામે આવી રહેવા લાગ્યા તે મુજબ જોહાબાદ બક્ષીએ માંગરોલ, મોરબી, રાજકોટ વગેરે સંસ્થા નોના વકિલ તરીકે રાજકોટમાં રહેકાણુ રાખી. પરિણામે કલ્યાણબાધને કાઠિઆવાડની રાજક્રિય પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્ર સમાન રાજકોટમાં રહેવાનો અને ત્યાંની યુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ મળ્યો. વળી જોહાબાદ બક્ષી પોતે પણ એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હોવાથી તેમની છાપ કલ્યાણબાધ ઉપર પડે એ નિર્વિવાદ છે. અમારા દાદાશ્રીમાં સત્ય પરાયણતા અને નીડરપણુ આગળ પડતાં હતાં. બલબલની શેઠમાં પણ તણાતા નહિ. પંડિત સીતારામ બેરીસ્ટર, રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સાધુચરિત ચેમ્બર્સ-મેકનોટન, માવજી જોષી, તેમના બાઈ દળગમ જોષી, બેરીસ્ટર દોરમસજી વાડીઆ વગેરે તે સમયના અગ્રણીઓ તેમને પોતાના મિત્ર માનતા. આવા રનેહીઓ અને મિત્રોના સમાગમની અને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવાની અણમોલી તક પણ

દર્યાબાહને સાંપડી. તેમનાં માતૃશ્રી ત્રાણા કુટુંબનાં દતાં. તેઓ પણ જનજરમાન, દૃઢ મનોબળવાળાં અને રમેદાળ દતાં. આવાં ઉચ્ચ કોટીનાં મા-બાપ સાથે તેમણે પોતાનો બાલ્યકાળ વિતાવ્યો. •

દર્યાબાહનાં સગપણ યજોપવીત અને લગ્ન બાળત ફરી એક વાર તેમના પત્રના શબ્દો દાંડીશું:—“ સગપણ જન્મની સાથે જ. યજોપવીત અને લગ્નસંસ્કાર સંવત ૧૯૨૨માં થયાં. લગ્ન સમયે મારીં ઉંમર આઠ વર્ષ અને પત્ની જેનું મારી અયુક ઉંમરે મેં આપેલું નામ ઉલ્લસવળ લક્ષ્મી હતું તેમની ઉંમર પણ આઠ વર્ષ. દક્ષિકતમાં તેમની ઉંમર મારા કરતાં પાંચ માસ મોટી હતી. આનું ખાસ કારણ જાણવા જેવું છે. માગ પિતા અને સસરા બંને મિત્રો દતા. માતા તથા સાસુને બેનપણું દતાં, તેથી મારા મોટા સાળા વેરે મારાં એક બેનનો સંબંધ કરેલો, પણ તે બેન ગુજરી ગયાં ત્યારે રહે-સંબંધ કાયમ રાખવા સાર મારા સગા દાકાની દીકરી મારા મોટા સાળા વેરે અપાવી. તે બાઈ લગ્ન થવા પછી એક મહીને ગુજરી ગઈ. પછી અમારી બાગુમા કોઈ ઠંઠ્યા ન દતી. અને બની શકે ત્યાં મુંદી સંબંધ બેઠાયેલો ગમવા બંને કુટુંબનો આગ્રહ હતો. તેથી ભવિષ્યમાં સંતાત ચાપ ત્યારે એક કુટુંબના પુત્ર બેડે બીજા કુટુંબની પુત્રીનો સંબંધ બાંધવાનું ગોઠવાયું. પ્રથમ શીવશંકર માંક-ડને ત્યાં પુત્રીનો જન્મ થયો અને પછી મારા પિતાને ત્યાં મારો જન્મ થયો. એમ છતાં સંકલ્પની સિદ્ધિ કરી આથી માગં માતૃશ્રી કોઈક વાર મારા પત્નીને રાંધીકા દહેતાં. ” ખરેખર આ એક અજબ કિસ્સો છે. વળી આ સંબંધમાં એક વિરલ યોગાનુયોગ હોવો એ પણ આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. દર્યાબાહથી વયમાં ત્રણ વર્ષે મોટા ગુજરાતના અગ્રણ્ય સાક્ષર. ચિંતક અને પર્યેષક ગોવધનરામ ત્રિપાઠીનું સગપણ પણ જન્મ પહેલાં જ નિર્ણિત થયેલ. વિશેષ અગ્રણ્ય થવા જેવી વાત તો એ છે કે સાક્ષરશ્રીનાં તે પ્રથમવારનાં પત્ની પણ તેમનાં કરતાં વયમાં થોડા માસ મોટાં દતાં. કેવી એક જ પ્રકારની અસાધારણ ઘટના !

દર્યાબાહનો અભ્યાસ શરૂથી પૂરો થયો ત્યાં મુંદી રાજકોટમાં જ આલ્યો હતો. ગામડી શાળા તેમ જ સરકારી ગુજરાતી શાળા એમ બંને પ્રકારનાં શિક્ષણનો અનુભવ તેમને મળ્યો હતો. તે સમયે આખા કાલિઆવાડમાં રાજકોટની આલક્રેડ હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ અગ્રસ્થાને ગણાતું. ત્યારે કાલિઆવાડની કેળવણીનું સુકાન ગુજરાતના એટલે સુરત અને અમદાવાદના વિદ્વાન પુરુષોના હાથમાં હતું. આથી તે પ્રાંતને રાજકોટ હાઈસ્કૂલના પ્રથમ હેડમા-

સ્તર ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભદાસ તેમ જ ગુજરાતી શાખામાં કામ કરનારં
 પ્રાણુલાલ મથુરદાસ, દુર્ગારામ મંજારામ મહેતા અને ગોપાળજી શુરભાઈ તથા
 નવલરામ લક્ષ્મીરામ જેવાં કેળવણીકારોનો લાભ મળ્યો. મુંબઈમાં તેમ જ
 સુરતમાં નવીન કેળવણી શરુ થઈ ત્યારે તે સ્થળોમાં અભ્યાસ કરનારને સ્નેહાળ
 અને ચારિત્ર્યવાન અંગ્રેજ શિક્ષકોનો લાભ મળ્યો. અને થોડા સમયને અંતરે
 પારસી ભાઈઓનો શિક્ષક તરીકે સારો સમાગમ થયો. તદનુસાર મે. નંદશંકર
 તુળજશંકર મહેતા, રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ, દિ. બા. અંબાલાલ સાગ-
 ભાઈ દેસાઈ વગેરેને યુરોપિયન શિક્ષક દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની અમૂલ્ય
 તક મળેલ. કાઠિઆવાડમાં અંગ્રેજ નહિ તો અંગ્રેજોને હાથે તાલીમ મેળવેલા
 મુશિક્ષિત સહૃદયી પારસી કેળવણીકારોએ શિષ્યો ઉપર સારી છાપ પાડી હતી.
 તે વખતના યુવાનો ઝળક્યા તેનું આ પણ એક કારણ હતું. બાકીનો શિક્ષણ
 બેનારાની સંખ્યા જુન હતી. વળી મોટે ભાગે શિક્ષણ મહણ કરવાની ધગગ
 ધરાવનારા જ અભ્યાસ કરતા, તેથી તેવી વ્યક્તિઓ અભ્યાસમાં સારી પ્રગતિ
 કરે તે સહજ સમજાય તેવું છે. એ તો પહેલ કરનારાઓનો જમાનો હતો.
 કલ્યાણુભાઈની ગણના પણ કાઠિઆવાડમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ બેનારા આગલી
 હરોળનામાં થઈ શકે છે. અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ મુધી કલ્યાણુભાઈ અભ્યાસમાં
 પહોંતે હતા. તેમના પિતાશ્રીને આ બાબતમાં ચિંતા થયેલ; તેમણે કલ્યાણુ-
 ભાઈનો અભ્યાસ સુધારવા સૂચના તેવા ઉપાયો અજમાવ્યા, પણ કારી કાવી
 નહિ એક તો કલ્યાણુભાઈનો સંસ્કૃત પ્રત્યે અણુગમો હતો, વળી તોફાન તરફ
 દબ્યા હતા. તોફાન ખાસ વાંધા પડતું ન હતું, પણ ટીખળ કરે ખરા. એક
 શિક્ષકને અત્તરના પુમડાનો ભારે શોખ હતો. જેની તેની પાસે અત્તરનું પુમડું
 માંગવાની ટેવ હતી. એક વાર કલ્યાણુભાઈ હાવડું મોડું રાખી શિક્ષક ખામે
 ગયા અને કહ્યું "હ્યો માસ્તર સાહેબ આ પુમડું" શિક્ષક મહાશય ખુશ થયાં
 અને "Thank You" કહી પુમડું લઈ નાકે લગાડ્યું. પણ એ કંઈ
 અત્તરથી સુવાસિત ન હતું, એ તો ખાસતેજમાં બોળેલું અને નેની વાસવાણું
 હતું ! આવા વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ સુધારવા અને તેમને સાચા મોટે સદાચારનું
 જે કામ ધાક ધમકીથી અને શિક્ષાથી ન થયું તે એક સદૃશી દ્રષ્ટિએ સદાનુ-
 ભૂતિ અને પ્રેમરૂપી સાધનોથી સાધ્યું. આ પ્રેમાળ અને વિદ્યાર્થીની નાક
 પારખનાર યાદુદી શિક્ષક નરભાઈએ કલ્યાણુભાઈનાં વિદ્યાર્થી અને પ્રેમ સંપા-
 ન કર્યાં. તેણે આ વિદ્યાર્થીને તેનામાં રહેલ શક્તિનું ખાસ કાગ્યું અને
 તેનામાં હિસાહ પ્રેયો, તેથી કુળદીપક નીકળનાર તેમ જ વિદ્યાર્થીને

પ્રાંતનું નામ ઉત્તરપ્રદેશ કરનાર વ્યક્તિનું નામ પરિવર્તન થયું. આ મદદન ઉપકાર કરનાર શિક્ષકના આપણે સૌ ઋણી છીએ.

ચોથા ધોરણથી કલ્યાણભાઈની ગણના પહેલાં અમર બીજા નંબરના વિદ્યાર્થી તરીકે થવા લાગી. અંગ્રેજી ભાષાના વિષયમાં તેઓ વિશેષ ઝગઝગાયા. તેથી ત્રણ વર્ષ પર્થતની માસિક રૂ. ૧૦ ની શિષ્યવૃત્તિ તેઓ મેળવી શક્યા. વિદ્યાર્થીઓની વિવેચક સભામાં પણ કલ્યાણભાઈ અમર ભાગ લેતા. તેમની વક્તૃત્વ કળાનો પાયો અહીં જ નંખાયો, અને ભવિષ્યમાં વક્તિલાતને અંગે તેમ જ અન્ય સાર્વજનિક પ્રસંગોમાં આ શક્તિનો પરચો તેમણે અસરકારક રીતે દર્શાવેલો તે તો સુવિદિત છે. તે સમયના તેમના સદાધ્યાયીઓમાં આધુ-ધ્યમર કલ્યાણભાઈ સાથે મૈત્રીનો ભાવ ધગવનાર માણાવદર સંસ્થાનના કાર-ભારી રા. રા. મગનલાલ સુદરજી કીકાણી અને માજી ડેપુટી પોસ્ટલિકલ એજન્ટ, પાટણ (ગુજરાત)ના રહેવાસી વયોવૃદ્ધ રા. રા. નરભેરામ જ. મહેત વગેરેનું સ્મરણ કલ્યાણભાઈ અવાર નવાર કરતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં પ્રથમ જ શરુ થયેલ મુબઇ વિદ્યાપીઠની મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા થોડાએક વિદ્યાર્થીઓ સાથે કલ્યાણભાઈ મુબઇ ગયા. તે સમયે કાઠિયાવાડમાં રેલ્વે વ્યવહાર ન હતો. મુસાફરી પગ રખે ટપામાં કરવામાં આવતી. તે મુજબ મુસાફરી કરી વડવાણથી ટ્રેન પકડી તેઓ મુબઇ પહોંચ્યા. ભેખિત પરીક્ષા આપી ગળકોટ આવ્યા. પાછળથી મૌખિક પરીક્ષા આપવી પડશે એવું ઠણીથી ફરી મુબઇ જવાનું થયું. આ વખત મુસાફરી દર-મ્યાન એક સ્થળે ટ્રેનમાંથી ઉતરતાં તેમના પગને લચક આવી ગઇ જેથી પીડા સહન કરવી પડી અને તાવ પણ આવી ગયો. આવી હાલતમાં મૌખિક પરીક્ષા આપી વતન તરફ પરત આવ્યા. કલ્યાણભાઈ એ સમયે તો હોંશિયાર વિદ્યાર્થી ગણાતા, છતાં આ પહેલા પ્રયાસમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા તેનું કાગળ એ કે એક તો સંસ્કૃતનો વિષય કાઠ્યો અને તેમાં વળી તે વિષયની મૌખિક પરીક્ષા વખતે તાવમાં હતા પરિણામે સંસ્કૃતના વિષયમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. સંસ્કૃતનો વિષય પાકો ન કરી શક્યા તે બાબતનો તેમને જિંદગીભર પશ્ચાતાપ રહી ગયો. ઉત્તરાવસ્થામાં બાપ્યો, ઉપનિષદો વગેરેના વાચન અને અભ્યાસ કરતી વેળા આ પશ્ચાતાપ બાજબના તેમના ઉદ્ધારો અવારનવાર સાંભળવામાં આવતા.

બીજો વર્ષે ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં કલ્યાણભાઈ અને તેમનાથી નાના ભાઈ

ત્રેમશંકર બક્ષી જેમની ઉંમર માત્ર સોળ વર્ષની હતી, તે બંને બાઇઓ બીના મિત્રોની સાથે મુંબઈ ગયા. આ વખતે આ મિત્રમંડળે મુંબઈમાં ફોટો પડાવેલો. આ સાથે બંને બાઇઓ ઉત્તીર્ણ થયા. વળી કલ્યાણુભાઈ તો યુનિવર્સિટીમાં રહ મે નંબરે પાસ થયા અને તે સમયના ગુજરાત-કાઠિઆવાડના સર્વ ઉમેદવારો પૈકી તેઓ પહેલા આવ્યા. આ પ્રમાણે અંગ્રેજી શિક્ષાનો આરંભ ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં કેરી ઇ. ૧૮૭૭ માં તેની પુર્ણાહુતી કરી.

કલ્યાણુભાઈ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે દરમ્યાન કાઠિઆવાડની તવારીખમાં થોડીએક નોંધવા લાયક ઘટનાઓ બનેલી. આ પૈકી ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં રાજકુમાર કોલેજની રાજકોટ મુકામે શરુઆત થઈ તેનો જ માત્ર ઉલ્લેખ કરવો અહીં ઉચિત છે; કારણ આ સંસ્થા સાથે આગળ ઉપર કલ્યાણુભાઈને ખેવડી રીતે સંબંધ બંધાયો; એક તો તે સંસ્થાના ઉપશિક્ષક તરીકેનો અને બીજો તે કોલેજના પ્રથમ આચાર્ય ચેસ્ટર મેકનોટન સાથેનો નિઃશ્વર્ગીય સંબંધનો વિશુદ્ધ પ્રેમાળ અંગત સંબંધ. વળી કલ્યાણુભાઈની બાર વર્ષની વયે કોલેજની ઉદ્ઘાટન ક્રિયાના પ્રસંગ દરમ્યાન એક લક્ષમાં રાખવા જેવી બીના બનેલી તેનો ઉલ્લેખ પણ અહીં જ કરવો સુસંગત ગણાયો. કારણ આમાં તેમની મુખ્ય ખાસિયતો પૈકી એક આગળ તરી આવે છે. આ લખનારની નવ વર્ષની વયે જૂનાગઢ મુકામે કલ્યાણુભાઈએ ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં આ બાબત જણાવેલી. પ્રસંગ એવી રીતે ઉપસ્થિત થયે કે કલ્યાણુભાઈના નામની એક છાપ્રેલી આમંત્રણ પત્રિકા પડેલી તે લઈ, મારા મનથી કેવળ ગમ્મતમાં મેં કહ્યું કે આ કાડું લઈ મેળાવડામાં જઈ તો મને સરસ જણા મળે. નજીકમાં જ કલ્યાણુભાઈ સરિમત વદને બેઠેલા હતા; પણ આ શબ્દો સાંભળી તેઓ ગંભીર બની ગયા અને મને કહ્યું: “બીજાના નામની આમંત્રણ પત્રિકાનો ઉપયોગ કરવા લક્ષ્યાર્થ ન જોઈએ. મોટી હિંમતે ચોખ્ખા લાયકાત મેળવીશ તો આપોઆપ રીતસર આવી આમંત્રણ-પત્રિકા મળશે જ. મારી બાર વર્ષની વયે રાજકુમાર કોલેજના સમારંભ વખતે મારા મામાશ્રીને પોતાના બાણેજીને તે બધું મેળાવડે જતાવવા સ્વાભાવિક ધમ્મજા થઈ, તેથી તેમણે પટાવાળાને સૂચના આપી કે છોકરાઓને પાછળના દરવાજેથી અંદર લઈ આવજો. મેં પુછ્યું: ‘મામા, પાછળને બારણે અમારે શા માટે આવવાનું?’ મામાશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે બાણા, મોટા થશો, અધિકાર પ્રાપ્ત કરશો ત્યારે તમને રીતસર આમંત્રણ મળશે અને તે સમયે મુખ્ય દરવાજેથી જવાનું બની શકેશે મારી બ્રહ્મદેવી ચઢી, મનમાં આમદ બંધાયો અને અદબ બીડીને મેં કહ્યું:’

‘ મામા, ત્યારે રીતસર આમંત્રણ મેળવવા પામીશ ત્યારે જ આવા સમારં-
ભોમાં જઈશ. પાછવે દરવાજેથી મારે જવું જ નથી. જીજ્ઞ સૌએ મને બહુ
સમજાવ્યો. પણ હું ન ગયો તે ન જ ગયો. ’ આમ કહી માગ માયા ઉપ-
હાથ પસવારી કર્યું. ‘ આ મારી વાત મનમાં ઊતારવા જેવી છે. ’ દક્ષ જાર
સર્વની વયમાં સ્વમાન સાચવવા ખાતર આવું મકકમ વસણુ ટેટલા ધરાવતા
હશે ? પણ હવે મૂળ વાત પર આવીએ. કલ્યાણબાઈએ હવે મેટ્રિકની પરીક્ષા
પસાર કરી અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો. તેથી વિદ્યાર્થી મટી અનુભવાયી થયા
હતા. આ શાળા બહારની દુનિયામાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો તેની હકીકત હવે
પત્નીના પ્રકરણમાં રજૂ કરીશું.

પ્રકરણ ૩ જી

સેવા ધર્મની ગણાત.

૫૬

કલ્યાણુભાઈ મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી જ પોતાને અ-
ગત્યના જણાતા કાંગળો સાચવવાનું શરુ કરેલું. યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રાર પીટ-
ર્સનની સહીવાળુ તેમનું મેટ્રીકયુલેશન સર્ટિફિકેટ તેમ જ તેમના હેડમાસ્ટર
સાહેબે આપેલું પ્રમાણપત્ર આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે.

હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ આ પ્રમાણે પગિપૂર્ણ કર્યા પછી ‘હવે શુ
કરીશુ ? કઈ લાઇન લેવી ?’ એવા વિચાર કરવાનો અને તે બાબતમાં કોઇનો
અભિપ્રાય લેવાનો શીખ કલ્યાણુભાઈને પરવડે તેમ ન હતું. પહેલી વાત તો
એ કે તે સમયમાં કાઠિઆવાડમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરવી તે કંઈ નાની
મુની વાત ન ગણાતી, અને છેક મુબઇ સુધી કોલેજના અભ્યાસ માટે જઈ
રહેવામા ઘણી વિટબણા પડતી મેટ્રિક થયેલા તે સમયમા સંગીન જ્ઞાન ધરા-
વતા ‘ગાઇડ-બુકોનું’ અસ્તિત્વ જ નહોતું. શબ્દ-કોશની મદદ લઈ વિષયો
શિખવતા તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ આપ મેળે શીખતા. ઘણા શિક્ષકો બહુ ઝામેલ
હતા. મતલબ અંગ્રેજી, લેટિન અથવા સંસ્કૃત, રોમ ગ્રીસના ઇતિહાસ, ગણિત
વગેરે વિષયો પાકે પાયે તૈયાર થતા. જમાને જમાને ફેરફારો થાય જ. અમારા
જમાનામા મેટ્રિક થયા પછી હાઈકોર્ટ-પ્લીડર કે ડિગ્રીકટ પ્લીડર થવાનો
અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવી કે ડાક્ટરી અગર ઇન્જનેરી અભ્યાસ માટે કોલે
જના પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરવો એમ સંકલ્પ-વિકલ્પ થતા, અને

અત્યારે ? મેટ્રિક થઇ અટકે તો જ્ઞાનમાં ક્યાંય રહે. આગળ 'ટેકનીકલ' અભ્યાસ માટે પ્રવેશ ન મળે અને નોકરીના ક્ષેત્રમાં ટૂંક પગારે જોડાયા પછી આગળ વધવાનો લેશ પણ અવકાશ ન રહે. સીધું સીધું બી. એ. થાય તો જન્મભરની જરા મોટા પગારની કારકુની લક્ષાટે લખાયેલી જ હોય; ઈન્ટર સાયન્સમાં અને હમણાં હમણાં તો બી. એસ. સી. માં પહેલા કે છેવટ ખીમ વર્ગમાં પાસ થયા વિના હુન્નર ઉદ્યોગની તેમ જ ઇજનેરી કે ડાકટરી કે તેજમાં દાખલ થવાનું અશક્ય ! અરે, શિક્ષક તરીકેની પવિત્ર અને ઉચ્ચ બાવનામય પરંતુ થોડી કમાણી મળે તેવી નોકરી કરવી હોય તો પણ બી. ટી. ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરવી પડે.

પરંતુ તે વખતે મેટ્રિક થવાથી જ નોકરીનાં તેમ જ વિશેષ અભ્યાસનાં પ્રવેશ દ્વાર ખૂંટી જતાં. તેથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ થવામાં કૃત-કૃત્યતા રહેતી.

ઉપરાંત તે જમાનાની ગણતરી મુજબ કલ્યાણુભાઈ ઉમરલાપક થઇ ગયા હતા. તેમ જ તેમની એ પણ સમજ ખરી કે પોતે નોકરીમાં જોડાઇ જાય તો પોતાથી નાનેરા બાઇઓને કોથેજના અભ્યાસની અનુકૂળતા થાય. પરિણામે કલ્યાણુભાઈએ પોતાના મૂળ વતન મોરબીમાં હજુર ઓફિસમાં 'English Clerk' ની નોકરી સ્વીકારી લીધી, અને તા. ૧-૧-૧૮૮૮ના રોજ આ નોકરીનો હવાલો લીધો.

મોરબી રાજ્યમાં હાકોર શ્રી વાલજી બહાદુરની સગીર અવસ્થા હોવાથી, તે સમયે મોરબીમાં બ્રિટિશ રાજ્ય તરફથી "Joint-administration" ચાલતું હતું. અપવાદ રૂપે આ રાજ્યમાં બંને રાજ્ય-પ્રતિનિધિઓ તરીકે હિંદીઓને નીમવામાં આવ્યા હતા. મુખ્ય રાજ્ય પ્રતિનિધિ રા. બ. શંભુ-પ્રસાદ માટે કલ્યાણુભાઈ અનેક વાર અનહદ માન અને પ્રેમની લાગણી વ્યક્ત કરતા, અને પોતે રાજબહાદુરને નોકરી કરવાની ઉચ્ચ તાલીમ આપનાર પોતાના પ્રથમ ગુરુ તરીકે ગણતા. અંતપૂર્વક અને પ્રમાણુકપણે પોતાને સોંપાએલી ફરજ અદા કરવાનું શિક્ષણ તેમના હાથથી જ પ્રથમ કલ્યાણુભાઈને મળ્યું. કામ લેવામાં શંભુપ્રસાદજી કડક તો ખરા જ. પરંતુ તે સાથે યોગ્ય કામ બજાવનારની કદર પણ કરતા. પોતાની નોકરીને લગતાં કામકાજ શિવાય અન્ય વ્યાવહારિક બામતોમાં રાજબહાદુર 'વેદીઆ' ગણાતા. દષ્ટાંત તરીકે, પોતાના કારકુનને પણ મનુષ્ય-પ્રાણી હોવાથી પેટ હોય અને તે પેટ પોપણ-

રૂપી બાકું માગે તે હકીકત કોઇ કોઇ વાર વીસરી જતા. કલ્યાણભાઈ કહેતા કે લોકો તેમના ઉપર લાગણીહીનતા અને લોભ-વૃત્તિનો આરાપ મૂકતા, પરંતુ તે વાત તદ્દન ગલત હતી. વસ્તુતઃ કામની ધૂનમાં બીજી કોઇ બાબત યાદ રહેતી નહિ. એક વાર રાવજહાદુરે કલ્યાણભાઈને સવારે સરકારી કામ માટે બોલાવ્યા. બપોર થવા આવ્યા પણ હજુ કારકુન કલ્યાણભાઈને મુકામ પર જઇ હાથે રાંધી જમવાની તૈક મળી ન હતી. એવામાં અનાયાસે કલ્યાણભાઈના પિતાશ્રીના તેમ જ રાવજહાદુર શંભુપ્રસાદજી એ બંનેના મિત્ર બેરિસ્ટર વાડીઆ ત્યાં આવી પહોંચ્યા; આવતાં જ તેમણે પરિસ્થિતિ પારખી લીધી. તેઓશ્રી આ અમલદારની તાસીર જાણતા હતા. તેમણે પોતાની લાક્ષણિક પારસીશાહી ટકોર કરીને રા. બ. ને મીઠો દપકો આપ્યો. શંભુપ્રસાદજીને તરત પોતાની ગફલત સમજાણી. તેમણે ખુલ્લા દિલથી પોતાની બૂલનો એકરાર કર્યો અને કલ્યાણભાઈને પણ કહ્યું: “ જો છોકરા ! હું આવી બાબતો બૂલી જાઉં છું, તું જાતે રસોઈ કરે છે તેનો મને લેશ માત્ર ખ્યાલ રહ્યો નથી. હવેથી મારે ત્યાં જ તારે જમવાનું રાખવાનું છે. ” પોતાના રસોયાને બોલાવીને તે મુજબ સૂચના આપી દીધી. ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચ્યા પછી પણ કલ્યાણભાઈ આ બિનામાંથી મહણું કરેલો બોધ-પાઠ કદાપી વિસર્જી નહોતા, અને પોતાના હાથ નીચેનાં માણસોની આવી જરૂરીઆતોને અંગે બરાબર કાળજી રાખતા. એક બીજા વિશિષ્ટ અર્થમની નોંધ લઇ રાવજહાદુરની રજા લઈશું. એક સમયે કલ્યાણભાઈ ઓફિસમાં લખવાના કાર્યમાં એકચિત્ત થઇ ગયા હતા, આજુમાજુ કોણ છે કે શું છે તેનું કશુંજ બાન રહ્યું ન હતું, અને મોઢા ઉપરનો પસીનો નીચે ટપકવા લાગ્યો તેનો પણ જરા સરખો ખ્યાલ રહ્યો ન હતો. બરાબર આ તકે શંભુપ્રસાદજી તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. કલ્યાણભાઈની આવી એકાગ્રતા જોઇને તેઓ બહુ જ ખુશ થયા, અને કલ્યાણભાઈની ખુરશી પાછળ બિભા રહી તેમનાં મોઢા ઉપરનો પરસેવો પોતાના સાફ કડકડતી ઇસ્ત્રી કરાવેલા દુપટ્ટાથી લૂછવાની રાવજહાદુરને ઊર્મિ થઇ આવી. તેઓ ધીમે ચોર પગલે ખુરશી પછવાડે આવી બિભા. પણ જેવો કડકડ અવાજ કરતા દુપટ્ટાને હાથમાં ઉંચક્યો તેવાજ કલ્યાણભાઈ ધ્યાનભંગ થયા. પાછળ નજર ફેરવતાં ખુદ એડમિનિસ્ટ્રેટરને બિભેલા જોઇ અમકાને બિભા થઇ ગયા. નારાજથી શંભુપ્રસાદજીએ કહ્યું: “ છોકરા, તેં મારી બધી મગનહ ઉડાડી દીધી. ” આટલું કહી કલ્યાણભાઈને દરજીઆત પાછા ખુરશી પર બેસાડીને રૂપિયા બારસોનો દરમાયો કમાનાર આ મોટી પાપરીના અમલદારે એક કારકુનના મોઢા ઉપરનો પસીનો

ભાવપૂર્વક પોતાના કુપટાથી લૂછ્યો !! કોઈ કિસ્મની વસ્તુ સંકલનામાં આકર્ષક અને એધું આ દ્રવ્ય ન ઠહેલાય ?

પણ કહ્યાણુબાઈ માટે હવે કપરી કમોડીના સંભવ આવી રહ્યો હતો. એડમિનિસ્ટ્રેશન બંધ પડ્યું અને હાકોરશ્રી વાઘજી બડાકુરને રાજ સત્તા સોંપાઈ, મોરબી રાજ્યના દિવાન તરીકે, ખુદ રાવબડાકુરની સૂચનાથી, કહ્યાણુબાઈના પિતાશ્રી જોહાબાઈ બક્ષીની પસંદગી થઈ.

પણ આ દિવાન પદનો હવાસો બક્ષીજી સેવા પાંચ્યા જ નહિ. વિધિની ઘટના અગમ્ય જ હોય છે. પોતાને રાજકોટ મુકામે દિવાન પદનો હુકમ મળ્યા પછીજોહાબાઈ બક્ષી પોતાના હિતસ્વી અને રનેહી બેરિસ્ટર સીતારામ પંડિતને મળવા તેમના મુકામે ગયા. ત્યાં જ વાતચીત કરતાં કરતાં તેમને છાતીમાં એકાએક દરદ થવા માંડ્યું. મૂળમાં તેમને હૃદય-રોગની અસર હતી જ. બક્ષીજી મૃત્યુનો આખરી પચમામ પારખી ગયા, પણ પોતાનાં સંતાનોની સંભાળ રાખવાની બલામણુ પંડિત સાહેબને બાંચ્યા તૂટ્યા શબ્દોમાં કરી શક્યા અને પંડિત સાહેબે તે સંબંધમાં બાહેધરી આપી. એટલામાં તો તેઓ ખુરશી ઉપર જ ઢળી પડ્યા, અને તે જ ક્ષણે તેમનું પ્રાણુ પંખેરું ગરી ગયું. અસખત પંડિત સાહેબે પોતે આપેલ વચન જીવન પર્યંત પાળ્યું. આ અચાનક આવી પડેલી આકસ્મિક બક્ષીજીનાં કુદુંબ ઉપર તો બાણે આબ તૂટી પડ્યું. એટલું આશ્વાસન હતું કે મોરબી રાજ્યે કહ્યાણુબાઈનાં માતૃશ્રીને તેમની હયાતી પર્યંતનું પેન્શન બાંધી આપ્યું, તેમ જ તેમના મોટા બાઈને પિતાની જગ્યાએ રેટેડ-વકીલ નીમ્યા. માત્ર બાવન વર્ષની વયે પિતાનું અવસાન થવાથી કુદુંબે શિરછત્ર ગ્રમાવ્યું અને કહ્યાણુબાઈ દિવાન પદે નિયુક્ત થયેલ વડીલના હાથ નીચે તાલીમ થઈ આગળ વધવાના લક્ષ્યાથી બેનસીબ રહ્યા. એટલું જ નહિ, વિશેષમાં મોરબીમાં પ્રતિપક્ષનો કારબાર શરૂ થયો.

પક્ષભેદ તો પ્રગતિમાન ગણાતા દેશોમાં પણ પરંપરાથી આવ્યો આવે છે. દિંદમાં પણ અમલદારો એકની એક જાતિના હોય છતાં રાજકારણને અંગે તેઓમાં પક્ષભેદ ગહેતો. જાતિભેદ એ તો દિંદનું ખાસ વધારાનું લક્ષણ. તે અન્વયે કહ્યાણુબાઈને પક્ષભેદ અને જાતિભેદનો બેવડો ત્રાસ વાવો પડ્યો.

કચ્છ અને મોરબી વચ્ચેના કમિશનની બેઠક આઘોષ મુકામે આવું થઈ હતી. અહીં કમ્યાણુબાઈ જે ઓફિસમાં કામ કરતા હતા ત્યાં નવ કારકુન હતા.

તેમાંથી આ! વિરોધ પક્ષના અને અન્ય ગણતિના હતા. તે સમયમાં કલ્યાણુભાઈને રસોઈ હાથે બનાવવી પડતી. ધરાદાપૂર્વક કારકુનોને સવારના બોલાવવામાં આવતા. એવી ટકોર પણ ચાલી કે “હાથે રસોઈ કરવી અને બીજાઓની હારોહાર કામમાં પહોંચી વળવું એ બંને કાર્ય સાથેલામાં શી રીતે બજાવી શકાય ?” કલ્યાણુભાઈ વહેલા બિડી બે વખતની રસોઈ તૈયાર કરી, પેટનું બાકું બરી, કામ ઉપર ગયા. મહા મુશ્કેલીથી થોડા રોજ આમ ચલાવ્યું. એટલામાં નોંધારના આધાર બગવાને જાણે તેમની ધા સાંભળી. આ વાતની જાણ થતાં જ જામનગરના નાગર બ્રાહ્મણ શ્રીયુત પોપટભાઈ આચાર્ય નોકરીમાંથી રજા ઉપર ઉતરી કલ્યાણુભાઈના મુકામ પર આવી પહોંચ્યા. આ ટેકીલા સંજ્ઞાને કલ્યાણુભાઈની રસોઈનું કાર્ય માથે લઈ લીધું. શ્રીયુત પોપટભાઈ આચાર્ય જોડે આ પ્રમાણે શરૂ થયેલો મીઠો સંબંધ શુંદગી પધોંત ચાલુ રહ્યો. થોડા સમય પછી કલ્યાણુભાઈને મોરબી પગ્ત જવાનું થયું.

પણ મોરબી રાજ્યની નોકરીનો રણાનુબંધ પૂરો થવા આવ્યો હતો. કારણ થોડા સમય બાદ કલ્યાણુભાઈની તબીબત નાકુરત થઈ તેથી રજા મંજૂર કરાવી તેઓ રાજકોટ ગયા. માંદગીની રજા પૂરી થવા પછી નોકરીમાં ચાલુ ગયેલું એ તેમને માટે સલાહ બરેલું ન ગણાયું, તેથી તેમણે રાજનામું મોકલી આપ્યું. ગણનામાંમાં એવું લખી જણાવ્યું કે “અમારાં કિસ્મત એવાં કે અમે આ રાજ્યમાં અત્યારે નોકરી કરી શકીશું નહીં, તો પણ પેઢી દર પેઢીના નોકર તો છીએ જ.” આ પ્રમાણે મોરબી રાજ્યની નોકરી બે વર્ષને અંતે છોડી. બરાબર ત્રીસ વર્ષ પછી તે જ રાજ્યના સૌથી ઉચ્ચ હોદ્દા ઉપર તે જ ગજકર્તાના અમલમાં કલ્યાણુભાઈ સ. સ. ૧૯૦૯ માં નીમાયેલા. સર વાવશ-બહાદુરનું બાવબયું આમંત્રણ મળવાથી મૂળ વતનમાં જ પોતાના પિતાશ્રી નીમાયા છતાં જે પદની ભોગવવા પામ્યા નહોતા તે જ હોદ્દો ત્રીસ વર્ષ પોતાને મળતાં કલ્યાણુભાઈને જોડે. આત્મસંતોષ થયો હશે એ સ્વાભાવિક છે; પણ તે તો યથાક્રમે જણાવાશે. અત્યારે તો નોકરી માટે તનતોડ પ્રયાસ કરવાની આવશ્યકતા હતી. તપાસ કરતાં ગજકર્તાને કોલેજમાં એક ઉપશિક્ષકની જગ્યા ખાલી છે એમ ખાતરી મળી. બેરિસ્ટર વાડિયાની પ્રિન્સિપાલ મેકનોટન ઉપરની બલામણુ ચીટી લઈ કલ્યાણુભાઈ તેમને મળવા ગયા. મંદવાડમાંથી થોડા સમય પહેલાં જ બિબા થયેલા તેથી મોઢા ઉપર ફિકાસ હતી, અને ચહેરા ચિતા-મગ્ત હતો. પ્રિન્સિપાલ સાહેબે પૂછ્યું: “ધુવાન સંજ્ઞાન ! રાજકર્તાને કોલેજની ઉપશિક્ષકની બારે જવાબદારી બરેલી નોકરી કરવાનો આત્મવિશ્વાસ તમે

ધરાવો છો ?” કલ્યાણુભાઈએ કહ્યું, “મારું મન તો હા કહે છે પણ હું પોતે કંઈ પણ કહી બતાવું એ મને ઠીક નથી લાગતું. વાડિયા સાહેબને તેની ખાતરી હશે ત્યારે જ બલામણુ કરી હશે બાપા તો અજમાવી જોવાથી ખરી ખતર પડે.” મેકનોટન સાહેબને કલ્યાણુભાઈનો નમ્રો વ્યાધિમસ્ત ચહેરા જોવાથી તેમના માટે આશંકા થયેલી કે આ યુવાન કામ પાર પાડી શકશે કે કેમ ? પણ ઉપરોક્ત જવાબ સાંભળીને પ્રિન્સિપાલ ખુશ થયા અને કહ્યું “હા, હવે તમારા જવાબથી મને ખાતરી થઈ કે તમે આ કાર્ય કરી શકશો; વારુ ! એ તો ઠીક, પણ ધણા તોફાની, તોયા પોકરાવનાર, દારૂના વ્યસની જે રાજકુમારોને દાખમાં રાખવાના છે. ખની-શકશે ?” કલ્યાણુભાઈની નખળા પડેલી પણ તેજદાર આંખોમાં ચળકાટ જણાયો. પણ નમ્રભાવ ધારણુ કરી બોલ્યા: “સાહેબ, ગમે તો મારી શક્તિમાં દઢ વિશ્વાસ છે, તેથી કહું છું એમ માનો કે પછી અત્યારે નોકરીની જરૂરીયાત હોવાથી છેવટને પાટલે છું એમ ધારી હા કહેવાઈ જાય છે એમ માનો. પણ મારે અંતરાત્મા મને એમ કહેવા પ્રેરે છે કે આ કામ પ્રભુકૃપાથી હું પાર ઉતારીશ.” ઉલટમાં આવી જઈ મેકનોટન સાહેબ બોલી ઊઠ્યા. “જેઠાભાઈ બક્ષીના પુત્રના મોમાં શોભે તેવો જ જવાબ આપ્યો. તમારું માંદગું મોં જોઈ મને થોડાક દાણુ આશંકા થયેલ. તમને ખતર તો હશે કે મારે અને બક્ષીને અંગત પરિચય હતો. જાવ, તમને નોકરી પર આવતી કાલથી સેવામાં આવે છે.” એકાર દશમાં નોકરી મળ્યાની ખાતરી થવાથી છાતી ઉપરથી પહાડો બોજ ઉતર્યો હોય તેવા હળવા ચહેને કલ્યાણુભાઈ ખુશ-ખુશાલ બંગલાની બહાર આવ્યા.

આ પ્રમાણે મોદબી રાજ્યની નોકરી છોડ્યા પછી ત્રણ જ દિવસની અંદર તળા રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજમાં નવાજ ક્ષેત્રમાં કલ્યાણુભાઈએ પ્રવેશ કર્યો પણ હજુ તેમના નખળા ગ્રહો જણે બાવ બજવી રહ્યા હતા. વાત આમ હતી કે વડીલશ્રી જેઠાભાઈ બક્ષી હૃદય બંધ પડવાથી એકાએક ગુજરી ગયા, તે પહેલાં તાજેતરમાં પુત્રોનાં લગ્ન પ્રસંગોને અંગે અર્ચ થયેલું; તે ઉપરાંત રાજકોટમાં રહેણાક મકાન પણ થોડા જ સમય પહેલાં બંધાવેલાં. આ બંને બાબતોના અર્ચ માટે બક્ષીજીએ રાજકોટની એક સદર શ્રોત્રી પેઢીમાંથી એક મોટી રકમ અંગ ઉધાર લીધેલી; બક્ષીજીનાં અવસાન બાદ ગમે તો કોઈની દોરવણીથી કે પછી મોરબી રાજ્ય જેવું સદર ગ્રાહક પોતે ગુમાવશે એવી બીકથી લેણદાર ચારે બક્ષીજીના વારસોને સદેશો મોકલ્યો કે દીવાળી સુધીમાં ખાતું સરખર કરી દેશો એવી ચેતવણી અમારે નહુટકે આપવી પડે છે. આ

તો પાકી મુંઝવણ ઊભી. યદ્ય. આવડી મોટી રકમ આટલા થોડા સમયમાં ક્યાંથી લાવી આપવી ? નજીકનાં સગાઓ પાસેથી. કાંઈ જોગવાઈ થઈ શકી નહિ. મકાન વેચવાની, ઢોર કાઢી નાંખવાની કે એવી કાંઈ વાત તેમના માતૃ-શ્રીએ કાને ધરી નહિ. શું કરવું તેની મુંઝવણમાં સૌ પડ્યાં. ખાસ કરીને સૌથી મોટા ભાઈ લક્ષ્મીશંકરભાઈ અને તેમનાથી દસ વર્ષે નાના પરંતુ બીજા નંબરના કલ્યાણભાઈ બંને ચિંતાગ્રસ્ત બની ગયાં. બેઉ ભાઈઓએ મનથી તો નિશ્ચય કરી રાખેલો કે જેવટની ઘડી સુધી બીજી રીતે મૂડી ઊભી ન થઈ શકે તો તેમનાં માતૃશ્રીની તીવ્ર નામરજી છતાં મકાન તેમ જ દાગીના ઉપર રકમ ઉછીની લઈને શરાદ્રુનું ખાતું સરભર કરી નાખવું. આ પ્રમાણે સંકળમાં આવી પડેલા હતા, તેનામાં કહ્યુંપકહ્યું આ વાત સ્વ. જેઠાભાઈ બક્ષીના, એક અંગત રેનેહી રા. રા. દયારામ જોષીના જણવામાં આવી, અને એક સાંજના આ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ મોટી લાકડી ડબકારતા બક્ષીજીના મકાને આવી પહોંચ્યા. સૌએ “કાકા” ને આવકાર આપ્યો; કાકાએ પૂછ્યું “દીકરાઓ, શું ચિંતામાં પડી ગયા છો ?” ભાઈઓએ માંડીને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી અને કહ્યું: “કાકા, કરજ દેડવામાં કાંઈ વાધો નથી. આ તો શરાદ્ર થોડી મુદતમાં જ ખાતું સરભર કરી આપવાનું દબાણ કરે છે તે બાબતની મુશ્કેલી છે.” દયારામભાઈ હસીને બોલ્યા: “અરે, એમાં તે શું મુઝાઓ છો ? તમે બન્ને માનતા હો કે તમારા બાપુ કરજ મૂકી ગયા છે. તમારા બાપુ તો એટલું વાવી ગયા છે કે તમે લણતૂં લણતૂં ચાકશો.” અને ખરેખર થોડા જ સમયની અંદર જેઠાભાઈ બક્ષીના નામના પ્રભાવથી તેમના પુત્રોને આગળ વધવામાં ઘણી સરળતા મળેલી.

કરજ બાબત દયારામભાઈએ કહ્યો કે, “જાઓ બીજા શરાદ્રને ત્યાં. એની પેઢીમાંથી જોઈતી રકમ ઉપાડી હાથનું ખાતું સરભર કરી નાખો; બાંહે ધરી માંગે તો માફ નામ આપજો.” મતલબ દયારામભાઈની દરમિયાનગીરીથી જોઈતી રકમ મળી ગઈ અને પહેલાનું ખાતું સરભર કરાવી નખાવું. કાંઈ પણ જાતનું લખત કરાવવા દયાગમભાઈએ સાફ ના કહી બોલ્યા કે “જેઠાભાઈ બક્ષીના પુત્રોને મને પૂછું વિશ્વાસ છે.” નહિ લખત, નહિ સાક્ષી, નહિ સહી સીકકો, કેવળ મોંઢાની વાત ! ધન્ય મૈત્રી ! ધન્ય જેઠાભાઈ બક્ષીનું પુણ્યશાળી નામ ! કે જેના નિર્દેશથી જ આવડી મોટી રકમ માત્ર મૌખિક વચનથી મળે છે, અને જેઠાભાઈ બક્ષીના વંશજો તો દયારામભાઈનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો. સ્મૃતિ પટ પર આ પવિત્ર નામ કાચમ રાખવું જોઈએ.

રાજકુમાર-કોલેજમાં રૂ. ૪૦ ના દરમાયાથી નોકરી મળી અને આમ જોખી મદદ મળવાથી ચિંતાજનક કરજના પ્રશ્નનો નીવેડો આવી ગયો. તેથી પ્રયત્ન ચિત્તથી કલ્યાણભાષ નવી નોકરીમાં જોડાયા. એકવીસ વર્ષની વયના આ યુવાને કુનેહથી, પ્રભાવથી, અને આરિશ્વરજીથી જોતજોતામાં જે 'તોફાની ઉચ્છ્રંખલ રાજકુમારોને વશ કર્યાં. ધીરજથી પણ મક્કમપણે દારૂ છોડાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો. એક કુમાર તો ગિયારો ગુજરાતના મહુડાંથી ભરપૂર પ્રદેશનો પાકો વ્યસની થઈ ગયો હતો; પહેલાં તો પ્રિન્સિપાલ સાહેબની સંમતીથી કલ્યાણભાષએ દારૂમાં પાણી કમે કમે વધારે ભેળવી કુંવરોને તેવો દારૂ અપાવવાનો શરૂઆત કરી. એકદમ સખ્તાઈથી દારૂ બંધ ન કર્યો તેથી કુંવરો પોતાના મનથી સ્વમાનભંગ ન થયા. બીજી બાજુથી દારૂનું વ્યસન એ મહા અનિષ્ટ છે એમ કલ્યાણભાષએ કુંવરોના મન પર દસાવવા માંડ્યું. આ કામમાં આવી રીતે સફળતા મેળવ્યા પછી બીજા આ તાતુકાના કુમારના ટ્યુટર તરીકે રૂ. ૫૦ ના દરમાયાથી નીમાયા. આ સમયમાં રાજકુમાર કોલેજમાં માંગરોળ ગાંધીના કુમાર શ્રી જલ્દાંગીર મીયાં, ગોંડળના ના. ભગવતસિંહજી, ઇડગના કેસરીસિંહજી વગેરે ભવિષ્યના રાજકર્તાઓ અભ્યાસ કરતા હતા, અને કલ્યાણભાષ તેમના સહવાસમાં સ્વાભાવિક રીતે આવેલા. આ બધા રાજવીઓનાં મન ઉપર કલ્યાણભાષના આરિશ્વર અને શક્તિની જાંડી છાપ પડેલી એમ જણાય છે; કારણ ભવિષ્યમાં આ જ રાજવીઓએ પોત પોતાના રાજ્યમાં અનુક્રમે માંગરોળ, ગોંડળ અને ઇડર ગાંધીમાં જ્યાબહારી ભયો હોદા ઉપર એમને નીમેલા. એટલે રાજકુમાર કોલેજમાં જ તેમના દુન્યવી ઉત્કર્ષનાં બીજા રોપાએલાં. વળી સાધુચરિત પ્રખ્યાત મેકનોટન સાહેબની તેમણે ધણી સારી ચાંદના મેળવી. આ સાહેબ જોડાભાષ બક્ષીના સમસ્ત કુટુંબ પ્રત્યે ખાસ મમતા ગમતા. 'કલ્યાણભાષએ કોલેજની નોકરી છોડ્યા પછી થોડા જ સમય બાદ તેમના બંને ભાઈઓ પ્રેમશંકર બક્ષી અને માધવરાય બક્ષી કોલેજમાં નીમાએલા. તેમ જ છેક ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં કલ્યાણભાષના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભશંકરને પણ એ સાહેબે કોલેજમાં ટ્યુટરની જગ્યા અપાવી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૦ ની આખરમાં શેખ હુસેનમીયાં સાહેબે સ્નેહભર્યા આમંત્રણો એમને માંગરોળ ગાંધીમાં બોલાવ્યા તેથી બીજામાં ટ્યુટરના દરજ્જાનો હકક રાખી, તેઓ માંગરોળમાં રૂ. ૫૦ ના દરમાયાથી હજુર શીરસ્તેદાર તરીકે નીમાયા. આ રીતે તેમણે કાઠિયાવાડમાં, દેશી રાજ્યોની રાજકીય ભૂમિ ઉપર પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.

• પ્રકરણ ૪ થું

રાજદ્વારી પ્રવેશદ્વાર

કલ્યાણુભાઈએ માંગરોળ રાજ્યની નોકરી સ્વીકારીને કાઠિઆવાડમાં રાજકીય પ્રદેશમાં રીતસરનો પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો. આ સ્થળે જ જો તે સમયની પરિસ્થિતિ વિષે તેમ જ એવા પ્રકારનાં વાતાવરણમાં કલ્યાણુભાઈ રાજસ્થાનની નોકરી કરવામાં કેવા પ્રકારનું ધોરણ રાખતા અને કેાઈ પણ સ્થળની નોકરી છોડતાં પહેલાં કેવા તત્વસ્પર્શી અને તુલનાત્મક વિચાર કરતા વગેરે બામતોનું વિવેચન કરીશું તો તેમની આગામી કાગ્ગીર્દીનું વૃત્તાંત સ્પષ્ટતાથી સમજાશે. /

ઇ. સં. ૧૮૮૦ માં જ્યારે કલ્યાણુભાઈને માંગરોળ જવાનું થયું ત્યારે રાજદોડમાં રાજકુમાર કેલેજ સ્થપાવાને એક દાયકો વીત્યો હતો; તેટલા સમયમાં તે કેલેજમાંથી થોડાએક રાજકુમારો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી બહાર આવેલાં તે પૈકીના જ ધણો ખર્ચ આ અરસામાં કાઠિઆવાડનાં જુદાં જુદાં રાજગૃહોમાં રાજ્ય અમલ ચલાવતા હતાં. સાધુચરિત ચેસ્ટર-મેકનોટન જેવાની સાત્ત્વિક અસર તેમના હિપ્પ પડે જ. પણ સામી બાજુમાં અન્ય શિક્ષકોની તેમ જ ગુજરાત કાઠિઆવાડના જુદા જુદા ભાગમાંથી કેલેજમાં ભણવા આવેલા રાજકુમારોના બિન્નબિન્ન ઘડતરની સારી માહી અસર પણ પડે જ. વળી મુગેપીઅનોના સહવાસથી તેમની ખરયાળ રહેણી-કરણીને પ્રભાવ પણ ભાગ ભજવે એ દેખીતી વાત છે; અતિ ખર્ચાળ આદતો કદાચ પહેનાં બીજા વર્ગના સંસ્થાનો પુરતી નથી શકે, પણ નાનાં સંસ્થાનોના રાજવીઓ જો એવી ખરયાળ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવામાં હમ્કિાઈ કરે તો તે તેમને ભારે પડી જાય એ તો સંદેહ સંમગ્નય એવી વાત છે. કમનસિએ તેવી હમ્કિાઈ ચાલુ થઈ ચૂકી હતી.

આમ ખાટાં મીઠાં દળ પ્રાપ્ત કરી રાજકુમાર કેલેજમાંથી બહાર નીક-
 જેલા રાજવીઓ તે સમયમાં રાજ્યઅમલ ચલાવતા હતા. મુત્સદી વર્ગમાં
 બીજા દેશોની માફક પક્ષબેદ હતો જ. શરુઆતમાં દબારે એક જ ગાંતિ બીન-
 હરિફ રાજ્યકારભાર ચલાવતી ત્યારે તે ગાંતિમાં જ પક્ષો પડતા. ત્યાર પછી
 બીજી ગાંતિ રાજ્યસેવામાં બેડાતાં પક્ષબેદમાં ગાંતિબેદની અસર પણ પ્રસરી.
 પડેતાં તે માત્ર રાજકાર્યને અંગે જ પક્ષબેદની અસર રહેતી. ખાનગી વ્યવ-
 હારમાં તેની અસર બહુ ન જણાતી; પણ કમનસિબે આગળ ઉપર આ પક્ષ-
 બેદ વિશેષ કડવો બન્યો. પરંતુ કેળવણીના વિશેષ પ્રચારને લીધે બે ગાંતિઓ
 ઉપરાંત અન્ય ગાંતિઓ પણ રાજ્યોની તેમજ એજન્સીની નોકરી પ્રાપ્ત કર-
 વામાં હરીફ બની તેથી ઉપરોક્ત કોમી વીખવાદ આપોઆપ શિથિલ થયો.
 આ જ સમયમાં શુદ્ધિબળ અને સાદસનો ઉપયોગ કરવાના ક્ષેત્રનું મધ્યમિંદુ
 રાજકોટની રાજસ્થાનિક કોર્ટ અને બ્રિટિશ એજન્સીનાં હક્તરમાં રિયર થર્ડ
 હતું. પ્રત્યેક યુગ પોતાને અનુકૂળ માણસો ઉપજાવે છે, શત્રુ અને સેખણના
 સહયોગના જમાનામાં યુદ્ધ-કૌશલ્ય અને મુત્સદીગીરિ બન્નેની એકી સાથે
 જરૂર પડી ત્યારે અમરંત દીવાન, ધેલાશા કારભારી, વઝીર મેરામથુ જેવા
 મુત્સદી થોડાઓ પાક્યા. અને એ શત્રુ યુગ વિત્યા પછી પણ છેક ઇ. સ.
 ૧૮૯૬ પછી એટલે આધુનિક સમયમાં પણ ઉપરોક્ત મુત્સદી સિપાહીઓના
 અવશેષરૂપ કોઈ કોઈ અપવાદ નજરે પડતા. જેમકે જુનાગઢના નાયબ દીવાન
 પુરુષોત્તમરામ ઝાલા જાતે શત્રુ ઝડપી કરી બહારવટીઆની સામે ઝુઝતા. યુગ
 પલટાતાં એ વર્ગમાં પણ થોડો ફેર પડ્યો. શત્રુ વાપરવાનાં ન રહ્યાં એવા
 જમાનામાં મુત્સદીગીરી સાથે નિડરતા, સાદસ્તીકતા, તેમ જ દૂરદર્શીત્વ વગેરે
 લક્ષણો ધરાવનારા વીરનરો કોઈ કોઈ પાકતા એવી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ
 પૈકી કલ્યાણભાઈ પણ એક હતા.

અમરંત દીવાનના સમય અને આધુનિક સમય વચ્ચેનો સંક્રાન્તિકાળ
 એવો હતો કે ન્યારે અંગ્રેજો ઉપર વર્ચસ્વ પાડી પોતપોતાનાં રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા
 વધારે એવા માણસોના ખપ પડ્યો; તેવા સમયમાં ગોક્ષળજી ઝાલા અને ગોરી-
 શંકર ઝોઝા જેવા તેજસ્વી સિતારાઓ સૌરાષ્ટ્રનાં ગજકીય આકાશમાં
 ઝળક્યા. પણ ત્યાર પછીનાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૮૦ પછી રાજકીય કૌશલ્ય દર્શા-
 વવાનું કેન્દ્ર રાજકોટ થઈ પડ્યું; અને તેને અંગે કાલેદાના જ્ઞાનના નિબળાતો
 તેમજ બીન અનુભવી યુવાન અંગ્રેજ અમલદારો ઉપર પ્રભાવ પાડે તેવાઓનો
 ખપ હતો. તેથી બેરિસ્ટર સીતારામ પંડિત, બેરિસ્ટર હોરમસજી વાઢીઆ,

કેવળગમ માવજી, અને ત્યાર પછી કીકાભાઈ હિંદે બાલકૃષ્ણ કાજી, કલ્યાણ-
ભાઈ, બેરીસ્ટર દલપતરામ, શુક્લ અને થોડા સમયને અંતરે રણુછોડલાલ
પટવારી, અમૃતલાલ બક્ષી અને માધવરાય બક્ષી જેવાનો પાક નિષ્પન્ન થયો.

ઉપર કહ્યું તેમ સર્વ દેશોની માફક કાઠિયાવાડમાં પણ મુત્સદીઓમાં
પક્ષભેદ હતો. પક્ષભેદને અંગે બુદ્ધિઅળની રમત પણ રમાતી. કોઈ વાર હલકી
ખટખટ પણ ખેલાતી. તેમ છતાં મુત્સદી વર્ગની રાન્યભક્તિ સ્તુત્ય હતી. એ
જે સ્થળમાં નોકરી કરતો તે સંસ્થાનના હિત ખાતર જીવ આપવા સુધી તત્પર
રહેતો. એટલે સુધી કે એક જ જ્ઞાતિના લોકો જે હરીફ રાન્યની નોકરી કરતા
હોય તો જ્ઞાતિ પક્ષપાતને તેટલા પૂરતી તિલાંજલિ આપતા અને પોતે જે
રાન્યના નોકર હોય તે રાન્યની ખાતર પ્રતિરુપધી રાન્યમાં નોકરી કરતા
સ્વજ્ઞાતિના કારભારીઓ સામે ઝુઝવામાં પાછી પાની ન કરતા.

રહેણી કરણી સાદી હતી. મેમાનગીરીમાં પૂરેપૂરી ઉદારતા જેવામાં
આવતી. બાળકઅનો રિવાજ તે સમયમાં અને ત્યાર પછીના થોડા દાયકા-
ઓમાં વ્યાપક હતો. રેલ્વે વ્યવહારની હજુ શરૂઆત થઈ નહોતી, તેથી મુસા-
ફરી ઘોડાના ટપામાં ઘોડેસ્વારીથી અંગર બળદથી હંકાતા વાહનમાં તેમ જ
પગપાળા કરવી પડતી. ટપાલ ટપામાં લઈ જવાની હજુ તો શરૂઆત જ થઈ
હતી. બાકી તો “ સુખદુઃખનાં પોટલાં ” માથે લઈ ધુધરી રણુકાવતાં શ્રી
મેઘાણીએ ખીરદાવેલા જટા-મહારાજ જેવા હલકારાઓદ્વારા ટપાલ વહેવાતી.
ચોમાસામાં જે નદીમાં પૂર હોય તો અવર જવર અટકી પડતી. ઉપરાંત વચ્ચે
વચ્ચે બહારવટીઆઓ જોર પર આવતા તેથી મુસાફરીમાં જન માલનું જેખમ
ખેડવાનું રહેતું જ.

આવી હાડમારીઓ હોવા છતાં કલ્યાણભાઈ પોતાનું વતન છોડી
માંંગરોળ તરફ ખેંચાયા; તે સમયમાં અંગ્રેજી ભાષા શીખેલા અને કામદાના
જાણકાર બુધ્ધિશાળી યુવકો માટે આગળે વધવાનું વિચારણ ક્ષેત્ર હતું, તેવા
મોક્કાનો લાભ વેચા કલ્યાણભાઈ ઈચ્છા ધરાવે તે સ્વાભાવિક છે. માંગરોળ
દરબાર રોખ સાહેબે પણ એમ જ જણાવેલ કે તુરતમાં જો કે તમને પગારમાં
વધારો નથી મળતો પણ ભવિષ્યમાં આગળ વધવાની તક છે, માટે મારે ત્યાં
આવવાનો આગ્રહ કરું છું.

મતલબ કલ્યાણભાઈ માંગરોળ રાન્યની નોકરીમાં જોડાવા સાથે જ

ઉપર જણાવેલ રાજકીય પરિસ્થિતિમાં પ્રવેશ થયો. પદ્માપદ્મી, ખટપટ અને લાંચરશવતથી દુષ્કૃતિ વાતાવરણમાં રહીને તેમણે પોતાના વર્તનનું ધોરણ ઉચ્ચ રાખ્યું અને તે અણિગૃધ્ર જાળવ્યું તે એક અદ્ભુત ઘટના ગણાય. તેમના પિતાશ્રીનો વારસો આમાં સદાયખૂત હતો જ. ઉપરાંત તે સમયની નવીન દેળ-વણીના મુસંરકારોની પણ અસર હતી. છતાં અહીં જાણવેલ જાનને પ્રદારની અનુકૂળતા ધરાવતા બીજા યુવકો ત્યાં ડગી ગયા ત્યાં કલ્યાણભાષ દર રહી શક્યા એ તેમની વિશિષ્ટતા. તેમણે જૂદાં જુદાં રાજ્યોની નોકરી કરી તે દરમિયાન ત્યારે આગળ વધવાની તક મળતી ત્યારે અગર ચાલુ નોકરીવાળાં રાજ્યમાં તેમનાં નૈતિક ધોરણને અડચણરૂપ થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતી ત્યારે ખનતાં સુધી જેમની નોકરી કરતા હોય તેમની સાથેનો અંગત સંબંધ મીઠાશબ્દો જાળવીને તે રાજ્યની નોકરીમાંથી ખસી જતા. આ ઉપરથી રખે કોઈ એમ માને કે જરાતરામાં કલ્યાણભાષ રીસાર્થ જતા અને નોકરીનું રાજીનામું આપી દેતા. દરગીજ નહીં. નોકરી ગરૂ ક્યાં પછી દગ વર્ષ સુધી તો પિતૃરુણ બરપાદ કરવાનો બોલ્લો હતો; અને ત્યાર પછી પણ બહોળા પરિવારને કારણે આર્થિક ભીંસ તો રહેતી જ. તેથી કારણ વગર નોકરી ફગાવી દેવાનું તો પરવડે જ નહિ. પણ ગંભીર કારણ હોય તો આર્થિક અગવડના ખાતર તેઓ રાજીનામું આપતાં અચકાતા નહિ; અર્થાત તેમનામાં સાવધપણું અને સાદસ લગભગ સરખા પ્રમાણમાં હતાં અને એ બંને ઉપર નીતિનું આધિપત્ય હતું.

- આટલું ખરું કે ટકી રહેવાનો ખનતો પ્રયાસ ક્યાં પછી જો અમુક સ્થળની નોકરી છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરતા તો પછી તે બાજતમાં મક્કમ રહેતા અને તેટલા ખાતર ગમે તેવી બીડ સહન કરવા મનથી તત્પર રહેતા. સુદ્ધિ નિર્મળ અને અવલોકન શક્તિ તીવ્ર હોવાથી ઉપરો અધિકારી અગર હાકેમ જોડે અચકામણ નો સમય આવ્યા પહેલાં જ સરી જવાનું ઘણું બાજે પાર પાડી શકતા. નોકરી છોડ્યા પહેલાં સમગ્ર વડીલ વર્ગ તેમ જ રાણા રનેલીઓની સલાહ અવશ્ય લેતા પરંતુ છેવટનો નિર્ણય જાતે જ કરતા. સારાંજ એકે અતિમ પગલાં તરીકે જ નોકરી છોડતા જતા વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન કરવાનું કારણ એ છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે નોકરી છોડવામાં રહેલું શું હતું તે જણાવવામાં વ્યક્તિગત આલેખ કરવાનો પ્રસંગ આવે અને તેથી સુરચિનો અંગ થાય એવું અમને જણાય છે. આ બાજતનાં સ્પષ્ટીકરણમાં એક દૃષ્ટાંત અજેજ આપવું અસ્થાને નહીં ગણાય.

એક મોટાં રાજ્યમાં રાજ્યના વતની એવા એક અમલદારે હાકેમની મહેરબાની સારા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરી એ કૃપા પ્રાપ્ત કરવામાં અને તે ટકાવી ગળવામાં હાકેમની ખાનગી મીજબસોમાં, હાકેમને ખુશ કરવા હજુરીઓ તે અમલદારની ગમે તેવી નાવેશી કરે તો પણ નિભાવી લેતા. આ કૃપાપાત્ર અમલદાર રાજ્યનો દિલ-શત્રુ નીવડ્યો. તેનો દોર અને આપખુદી વધી પડ્યાં સારા માણસોનું અપમાન થવા માંડ્યું. ન્યાયના કામમાં હજુરીઓ દખલગીરી કરવા લાગ્યા. ખુદ દિવાન પણ આ માનીતા અમલદારને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરતા; એટલું જ નહીં દિવાનને પણ હુંડમીજનનો ચેપ લાગ્યો. આટલે સુધી વાત આવી તો પણ હજુ કલ્યાણભાઈનું અંગત માન અકબંધ સચવાયું હતું. અને હાકેમ તો તેમને પરમેશ્વરનું માણસ સમજતા, છતાં કલ્યાણભાઈ જોઈ શક્યા કે આંહી વધારે ખેંચવામાં બીલકુલ સાર નથી. નીચલી કોટીમાં ન્યાયના કામમાં દખલ થાય તે તો કલ્યાણભાઈ એક ક્ષણ પણ નિભાવી ન શકે. સ્વમાન-બંગ થવાનો પ્રસંગ ન જ આવે એવી ખાત્રી ગળવી એ પણ હવે શાણપણ ન જ ગણાય. તેથી ઔપચારિક રીતે સરીર નખળું પડ્યું છે તેવું કારણ જણાવી તે રાજ્યના મોટા હોદ્દા ઉપરથી ખસી ગયા. પરંતુ રાજનામાની નકલ રાખેલી છે તે કાગળ પછવાડે નોકરી છોડવાનાં કારણોની નોંધ પેન્સીલથી કરેલી છે. આ ઉપરથી ગ્રખટ સમજાશે કે કાં તો ઉચ્ચતર હોદ્દા અગર પગારમાં વધારો મળે ત્યારે; અગર ન સુધારી શકાય તેવા સંજોગ લેભા થાય ત્યારે જ ચાલુ નોકરી છોડતા.

સકારણ આટલું વિષયાંતર કયું. હવે આપણે કલ્યાણભાઈની માંગરોજ રાજ્યની કારકીર્દીનો વિષય હાય પર સેશુ.

માંગરોજમાં પહેલાં બે વર્ષ એકંદર સુખ શાન્તિમાં ગાળ્યાં જણાય છે. હજુર શિરસ્તેદાર તરીકે ૩. પચાસમાં અને ત્યારબાદ ૩. સાહના પગારથી ન્યાયાધીશ તરીકે નોકરી બળવેલી. શેખ સાહેબની પ્રીતિ અને કહરવાની, દિવાનનો વિશ્વાસ અને માંગરોજની વહાલસોઇ વસનીનો પ્રેમ, આ બધાં આકર્ષક તત્ત્વો હતાં. અલગત તે મમયે મળતા પગારમાં ખર્ચ ચલાવવામાં વિંટબણા ભોગવવી પડે તેનું હતું. કારણ તેટલી આવકમાં પિતૃતણુમા પોતાનો દિસ્મે આપતા તેમ જ સ્વકુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા. આ સમયમાં તેમને ત્રણ સંતાનો હતાં (૧) લાભચંક ઉંમર વર્ષ સાત. (૨) હરીવાત ઉંમર વર્ષ ત્રણ અને (૩) મળશંકર-થોડા માસનું બાળક. તે સમયમાં જહરી-યાતની ચીઝે મોંઘી મળતી તેમ જ જીવનમાં સાદાઈ હતી. તેથી આર્થિક

સંકટામલમાં પણ સંતોષપૂર્વક પોતે અને સ્ત્રી-બાળકો દિવ્ય આનંદ ભોગ-
વતાં. તેમનો ટ્યુટર તરીકેનો હક ચાલુ હતો તે દરમિયાન, રાજકુમાર કોલેજના
વહીવટની તેમજ છાત્રાલયની રહેણીકરણી સંબંધી તપાસ એક્ટીંગ
પ્રિન્સિપાલ મી. સેલ્બી (પાછળથી પુનાની ડેકન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ
તરીકે વિખ્યાત થયેલા તે) અને મી. વોટ્સને સરકારના હુકમથી ચલાવેલી. તે
સમયે વિદેશીઓ પોતાના શિષ્યને સંડોવવા પ્રયાસ કરે છે એવી ખાતમી
મળતાં કલ્યાણભાઈ ઉત્તેજિત થયા, અને પોતાના શિષ્યના બચાવ અર્થે તત્પર
થયા. પણ નિયમ મુજબ એ દિશામાં કંઈ પણ પગલું બધી પહેલાં પોતાના
મુરબ્બી અને નેક સલાહકાર જોરિસ્ટર વાડીઆની સલાહ માગી. મુવાનીમાં
જુસ્સો હોય જ તે મુજબ કલ્યાણભાઈ આવેશમાં આવી જતા પગલું જુસ્સાને
અમલમાં મૂક્યાં પહેલાં પોતાના હિતસ્વીઓની સલાહ લેવાની આ પ્રથા તેમને
બહુ ઉપયોગી નીવડતી વાડીઆ સાહેબનો જવાબમાં પત્ર આવ્યો તેમાં
આપેલી સલાહ ધડો લેવા યોગ્ય હોવાથી તેમાંથી અવતરણુ આંહી આપેલ છે.

Dear Kalianrai,

Do not at all be afraid of idle slanders such as those which rumour credits to your former pupil. Do not rush into this fray till you are called upon for the defence. Remain strong and firm in your mind of the falsehood of the accusers. At such times, patience is very necessary, otherwise you may be misunderstood. Go on in your own way quietly. I am sure justice and truth must triumph since the inquiry by Major Watson and Mr. Selby cannot but be impartial. The College must weather this storm well. It is the first great crisis in its existence and I am sorry Mr. Macnaughten is not present to assist in weathering it and also to profit by the lessons it must teach for the present.

Yours sincerely,
H. A. Wadiya

કેવી નેક સલાહ ! જુદા આક્ષેપોથી ઉસ્કેરાઈ તાબડતોડ પગલાં ન ભરવાં. આવા સમયમાં ધીરજ ધરવી. સત્ય અને ન્યાય જ આગળ આવશે કારણ કે તપાસ ચલાવનાર નિષ્પક્ષપાતી સભ્યનો છે વગેરે.

માંગરોળમાં નોકરીનો સમય લાંબાવાથી કલ્યાણુભાઈએ બીલખામાં ટ્યુટરની જગાનો હક જતો કર્યો. આ અરસામાં, કલ્યાણુભાઈ ઉપર ઇજ્જાડથી તેમના પરમ રનેહી પ્રિન્સ હરભમજી સાહેબનો પત્ર આવેલ. તેમની જોડે પત્ર-વ્યવહાર ચાલુ હતો જ, આ રીતે કલ્યાણુભાઈને કાઠીઆવાડ બહારની દુનિયાના સંપર્કમાં અનાયાસે આવવાનું બનતું. કુ શ્રી. હરભમજીએ તે પત્ર પોતાનાં અભ્યાસ-સ્થાન કેમ્પીજથી લખેલું-એ પત્રમાં કલ્યાણુભાઈની પત્રવ્યવહાર પરત્વેની નિયમિતતા બાબત કુ શ્રીએ પ્રશંસા કરી છે. ઉપરાંત કેમ્પિજ-એક્સક્ર્ક યુનિવર્સિટી વચ્ચેની રમતોની અને ખાસ કરીને “ બોટીંગ ” ની હરિકાઈનું સરસ બ્યાન આપ્યું છે. તેમજ ઇજ્જાડના પાટવી કુંવરની “ લેવી ” માં પોતાને આમંત્રણ મળેલું તેનો સગવડ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

માંગરોળ રાજ્યમાં ન્યાયાધીશપદ ઉપર કલ્યાણુભાઈ હતા તે દરમ્યાન જુનાગઢ-માંગરોળ વચ્ચેના મતભેદનો નીવેડો લાવવા બ્રિટિશ સરકારે કમિશનની નીમણુંક કરેલી. કમિશનર તરીકે કર્નલ હંટરની પસંદગી થઈ. માંગરોળ તરફથી કેસ ચલાવવા પંડિત સીતારામ બેરિસ્ટરને રોકી લીધા. પંડિત સાહેબને વાઠેક કરવામાં અનુકૂળતા આવે તેટલા ખાતર કલ્યાણુભાઈને માંગરોળ કારભારીના અંગત શિરસ્તેદાર તરીકે રાંખ્યા શરૂઆતથી જ કમિશનનાં કામમાં કલ્યાણુભાઈએ તનતોડ મહેનત કરવા માંડી. થોડા સમય પછી તેમની આ એકાનિષ્ઠા અને અધાગ મહેનતને કારણે, ધણાને તેઓ આંખનાં કણાની માફક ખુંચવા લાગ્યા. જે વાંધાઓનો નીકાલ કમિશન દ્વારા થવાનો હતો તેનો નીકાલ ધરમેળે પનાવવાની જોરદાર દિલચાસ ઉપડી. પરંતુ સમાધાનની શરતો માંગરોળના ગેરલાભની છે એમ કલ્યાણુભાઈ પ્રમાણિકપણે માનતા હતા. ખુદ કારભારી સાહેબ ખુલ્લી રીતે સમાધાનનો વિરોધ કરતાં અચકાયા; કારણ કે તેઓ એજન્સી અમલદારો તેમજ જુનાગઢનાં મુલસદી મંડળની શેઠમાં દબાયા. તેથી યુક્તિપૂર્વક કલ્યાણુભાઈને ના પાડવાના કામમાં આગળ ધરી દીધા. અને પછી કારભારી સાહેબ તરત જ આ બાબતમાં શેખસાહેબના બધું જહાંગીરમીયાં સાહેબની સલાહ મેવાની આવશ્યકતા છે એમ કહી અમદાવાદ ગયા. સમાધાનની આ વાટાઘાટ ચાલતી

હતી તે સમયે ના. શેખસાહેબનો મુકામ રાજકોટમાં હતો. કારબારીની ગેર હાજરીમાં કલ્યાણુભાઈને ના. શેખસાહેબ જોડે અંહીતંહી ફરવાનું થતું. આ ઉપરથી દેખીલાઓએ શેખ સાહેબ ઉપર કલ્યાણુભાઈનો કાણુ છે અને તેના કહેવાથી શેખ સાહેબ સમાધાનનો અસ્વીકાર કરે છે એવી વાત ફેલાવી. ખરું જોતાં સમાધાનની શરતો ન સ્વીકારવામાં પડેલ સાહેબ, ના. શેખસાહેબ, તેમના બાઈ, અને બીજા ઠેંટલાક માંગરોળ રાજ્યના દિતરવીઓ પણ એકમત હતા. છતાં સમાધાન તુટી પડ્યું તેમા કલ્યાણુભાઈ જ મુખ્યત્વે કારણભૂત હતા એવી વાત વિરોધીઓએ ચલાવી. જુનાગઢનું મુલસદીમંડળ તો સમાધાન પોતાના પક્ષના લાભનું હતું તેથી તે તુટી પડવાથી નારાજ થાય એ સદજ સમજાય તેવી વાત છે. કલ્યાણુભાઈની સ્થિતિ કોઠોડી થઈ કાગણુ કે એનન્સીની ઇચ્છા સમાધાન કરાવવાની હતી. તેથી કલ્યાણુભાઈને માંગરોળ રાજ્યની નોકરીમાં ચાલુ રહે તો તે માંગરોળનાં દિતરમા સારું ન ગણાય કારણ કે કલ્યાણુભાઈએજ સમાધાન ન થવા દેવામાં અગ્રબાગ બજવેલાં એવી છાપ તો પડી ચુકેલી; બીજી તરફથી જ તેજ કારણથી કાઠીઆવાડમાં ઠાઈ પણ રાજ્ય એનન્સી અમલદારોની ખફમી વહોરી લઈ કલ્યાણુભાઈને નોકરી આપે એ પણ સંભવિત નહોતું. કલ્યાણુભાઈએ માંગરોળ રાજ્યને કઠંગી રિયલ્ટિમાં ન મુકાવું પડે તેટલા ખાતર નોકરી છોડવા નિશ્ચય કર્યો અને વઝીરાત કરવાનું મનથી ધાયું. ઉપરાંત કાઠીઆવાડમાં આગળ પડતા ગણુતા ગૃહસ્થો ઉપર ખુલાસા રૂપે પત્રો લખી-લખાવી કલ્યાણુભાઈએ પોતા સંબંધી થએલી ગેરસમજ દૂર કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. માંગરોળના તે વખતના કારબારીની કાર્યનીતિ પરત્વે પણ કલ્યાણુભાઈ તીવ્ર મતભેદ ધરાવતા હતા.

ઉપરનાં કારણોથી તા. ૬-૧૨-૧૮૮૩ના રોજ કલ્યાણુભાઈએ રાજનામું રજુ કર્યું. ત્યાર પછી પોરબંદર નોકરીમાં પ્રયાસ માટે ગયા પરંતુ તેમાં ફળાશૂત ન થયા પોરબંદરથી પાઠા આવ્યા પછી કારબારી સાહેબે કલ્યાણુભાઈને લખી પૂછાવ્યું કે “ પહેલાં પણ રાજનામું પાછું ખેંચી લેવા મેં તમને આગ્રહપૂર્વક કહેલું; હવે પોરબંદરના નિષ્ફળ પ્રયાસ પછી ગજનામું પાછું ખેંચી લેવા ફરી વિચાર કરશો ? તમારી જગ્યા હજુ અણપુરાએલી છે. ” આનાં જવાબ કલ્યાણુભાઈએ એક અગ્રેજમાં લખેલા પત્રદ્વારા આપ્યો. આ પત્ર ઉપરથી કલ્યાણુભાઈની માનસિક ભૂમિકા કેવી ઉચ્ચ કોટિની હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી તેમાંથી આંહી અવતરણો આવેલ છે.

Mangrol,

April 30th 1882

My Dear Sir,

I got Vajeshanker's letter to-day enquiring from me, on your behalf as to whether my late visit to Porbandar had in any way modified or altered my intention as regards leaving off my present post, or whether you, who had not made your choice of a successor should select one. My visit to Porbandar has not yet opened any fresh sort of support, it is true but I am not in any way worse for it than I was, before I undertook the visit. When I had to avow my intention of giving up this appointment, I expected no external help. I can understand my pecuniary difficulties, and in the absence of any near chance of support I can anticipate the discomforts besetting my future but my sense of validity of my reasons which I have fully disclosed to you through Vajubhai, as also my regard for an honourable life is too high to admit of any change in my intention formed after a mature consideration of six months. I only regret, I did not withdraw earlier, and it was my wakefulness to my father's connections with this state that caused delay till now.

I have entered into these details only to convince you, that my resignation is not any way the least dependent on better chances elsewhere. I here admit that you have done more than enough

to 'Samjav' me to remain here and not obstinately embrace a miserable future; but that something has got into my head which does not allow me to avail of your kindness—God has found me undeserving of it. Let God's will be done. You may therefore make choice of a successor and the sooner, the better for me.

I am,

Yours sincerely,

Kalianrai Jetha-Bakshi.

તે પત્રમાં કલ્યાણભાઈએ જણાવેલું છે કે “મે રાજનામું રજુ કર્યું ત્યારે તુરતમાં જ મને નોકરી મળી જશે એવી શ્રમણા રાખી જ નહોતી. નોકરી મળે મા ન મળે છતાં મને આંહી નોકરીમાં રહેવું પરવડે તેમ નથી. આના કારણે મેં આપને ફરજમાં કહી બતાવ્યાં છે જ. મારી આર્થિક મુશ્કેલીનો મને પૂરો ખ્યાલ છે છતાં ઇશ્વર ઉપર ભરસો રાખી મેં હાલની નોકરી છોડવા નિશ્ચય કર્યો છે. મારા પિતાશ્રીના આ રાજ્યના સંબંધ ખાતર મેં બની શકે તેટલું નિભાવ્યું માટે કૃપા કરી માફ રાજનામું મંજૂર કરી મારી જગ્યાએ બીજા નિમણૂક કરી મને આભારી કરશે.” પણ પોતાના પિતાશ્રીના સમયથી જ રાજ્ય જોડે સંબંધ બંધાએલો તે રાજ્ય જોડે આમ કડવાઈથી સંબંધ તુટે એ વિધિને ઇશ્વર નહીં જણાવ્યું હોય. કલ્યાણભાઈએ તો વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી સોગંદ પ્રાપ્તમાં વકીલાત કરવાની સનદ મેળવી લીધી હતી. પરંતુ મુ. વજેશંકર સામળજી અને એવા દિતરવીઓના ઘણા આગ્રહથી તેમ જ ના. શેખ સાહેબની ખાસ ઇચ્છાને માન આપી રાજનામું આપવાને બદલે એક વર્ષની કપાત પગારે રજા લીધી. રજા મંજૂર કરવામાં આવી. પરંતુ વળતે જ દિવસ પડિત સાહેબ વગેરેએ એવો માર્ગ કહાડ્યો કે કલ્યાણભાઈએ માંગરોળ રાજ્યની નોકરીમાં ચાલુ રહેવાને બદલે માંગરોળના વકીલ તરીકે જુનાગઢ-માંગરોળ કમિશનના કામમાં, વકીલાતની દૈનિક શીને બદલે માસિક રૂ. ૧૫૦) સ્વિકારી, ગેરિસ્ટર પડિતના મદદનીશ તરીકે રહેવું. આ પ્રમાણે સમાધાન થયું. આમ થવાનાં કારણો હતાં. કમિશનના કામમાં કલ્યાણભાઈએ બારે શ્રમ ઉઠાવેલ તે ના. શેખ સાહેબે નજરે જોયેલ; માંગરોળ રાજ્યના દિત

ખાતર કલ્યાણભાઈએ અંગત જોખમ ખેડ્યું હતું તે પણ તેમના ધ્યાન-બહાર ન હતું.

નોકરી છોડી આ પ્રમાણે જોખમ ખેડવા તૈયાર થયા ત્યાં તો રૂ. ૬૦) ને બદલે રૂ. ૧૫૦) ની માસિક આવક શરૂ થઈ. અને તે સમય પછી તેમની આર્થિક વિટંબણાનો હંમેશ માટે જાણે અંત આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ અને ઇ. સ. ૧૮૮૫ એ બન્ને વર્ષ મુખ્યત્વે કમિશન અંગેનાં બરચક કામમાં વીતેલાં. માસિક રૂ. ૧૫૦) આપવા એવી વાત થયેલી પણ તુરંત માટે તો ખર્ચ પેટે ફક્ત રૂ. ૬૦) માંગરોળ રાજ્ય તરફથી કલ્યાણભાઈને મળતા હતા તેથી આ બાબતની ચોખવટ કરવાની જરૂર જણાતાં તેમણે પોતાના નાનાભાઈ માધુભાઈ જેઓ બેરિસ્ટર પંડિત સાહેબ પાસે નોકરી કરતા હતા તેમની મારફત ઉપરની હકીકત જણાવી. સાથે સાથે જણાવ્યું કે મે. પંડિત સાહેબની ધ્વજા હોય તો ગમે તેટલું તુકશાન વેડીને પણ કામ કરવા તત્પર છું. પત્રમાં પિતૃઋણનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો.

માધુભાઈએ જવાબમાં પંડિત સાહેબના કહેવાથી ખાત્રીપૂર્વક જણાવ્યું કે “વાતચીત થયા મુજબ રૂ. ૧૫૦) થી ઓછી રકમ નહીં જ મળે; એટલું જ નહીં, પરંતુ કમિશનરું કામ પતી ગયા પછી તમે માંગરોળ રાજ્યમાં ન્યાયખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે નીમાઓ એવો સંભવ છે.” પણ કલ્યાણભાઈમાં મનમાં જે કારણોને લીધે માંગરોળ રાજ્યની નોકરીનું રાજીનામું રજૂ કર્યું હતું તે બધાંની તાજ અસર હતી; તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે “ત્યાં સુધી-માઈ કારભારી તરીકે માંગરોળમાં છે અને રાજ્યકારભારની બિન જવાબદારી ભરેલી ખર્ચાળ પદ્ધતિ ચાલુ છે ત્યાં સુધી તે રાજ્યની નોકરીમાં ફરી જોડાવા મારી બિલકુલ વૃત્તિ નથી.” આ સમયે કલ્યાણભાઈની ઉંમર વર્ષ ૫૫ની હતી પણ વયની બાબતમાં વિશેષ અજાણી તો માધુભાઈની બાબતમાં સૌ કોઈને જણાશે. કારણ તે સમયે તેમની ઉંમર માત્ર વીશ વર્ષની હતી. છતાં માસિક રૂ. ૬૦)ના દોહસોથી ઓછી આવક નહોતી. કલ્યાણભાઈએ પિતૃ-ઋણ બાબત ઉલ્લેખ કરેલો તે બાબતમાં માધુભાઈએ સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને જણાવ્યું કે પંડિત સાહેબના અસીલો પાસે પોતાના રૂ. ૬૦)ના આશરે એક હજાર લેણા છે; આ રકમ થોડી મુદતમાં મળી જશે અને તે રકમ કરજ પેટે ભરી અપાશે. કરજ ભરવા પરત્વે આ બાઈઓની વ્યવસ્થા શોભારપદ હતી. સરખા ભાગે કરજની રકમ ભરપાઈ

કરવાને બદલે જે બાઇની પાસે વધારે બચત રકમ રહે તે તેટલો વિશેષ ફાળો કરજ પેટે ભરી આપે: આવી ગોઠવણ કરવાથી કરજની પતાવટ ઓછા સમયમાં થઇ શકી. આમાં સૌથી વિશેષ ફાળો માધુબાઇનો હતો; કારણ તેમનાં કુટુંબના જણની સંખ્યા ઘણી જૂનું હતી. જેથી ઘરખર્ચ ઓછું રહેતું ત્યારે તેમની આવક સૌ બાઇઓ કરતાં વધારે હતી. વીસ વર્ષની વયના માધુબાઇના પત્રોમાં તેમની સમજ્જશક્તિ અને જીદિનો ચમકાર જણાઇ આવે છે.

હવે આપણે કમિશન અગેની જે પ્રશ્નિ ચલાવવાની હતી તે વિષય હાથ પર લઇએ. શરૂઆતમાં તો કમિશન સમક્ષ કામ ચલાવવાનું ધોરણ નિશ્ચિત કરવાનું 'કાર્પ' હાથ પર લેવામાં આવ્યું. તે ધોરણ અન્વયે નિયમો ઘડવાના હતા. આ નિયમો ઘડવાનું કામ મદિનાઓ સુધી ચાલ્યું. અમુક નિયમોની સંખ્યા તૈયાર કરી કલ્યાણબાઇ ટપાલદ્વારા પંડિત સાહેબ તરફ રાજકોટ મોકલે અને જે ચર્ચાપદ હોય તો કલ્યાણબાઇને રાજકોટ અગર જે રકબે પંડિત સાહેબનો મુકામ હોય ત્યાં જવું પડતું. સાથે સાથે સામા પક્ષની સંમતિ મેળવવા ખાતર જુનાગઢના દિવાન મે. હરિદાસબાઇ જોડે તેમજ જુનાગઢ રેટ વકીલ મે. આરદેશર શેઠ અગર રા. રા. મગનલાલ સુંદરજી કીકાણી સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરતા તેમજ પત્ર-વ્યવહાર ચલાવતા. બીજી તરફથી માંગરોળનાં, હિતની બાબતો કમિશન સમક્ષ મૂકવા રાજ્યમાં જુનાં દફતરો ફેંદાવતા: અગર જતે બેળતા. તેમજ અમલમાં ચર્ચેલી પેશકશી (ખંડણી) ને લગતી દફતર એકત્ર કરી રાખતા. આવાં અનેક પ્રકારનાં કામો કમિશનને અંગે કરવાનાં હતાં. આગળ ઉપર કેટલાક મુદ્દાઓ વિષે બે રાજ્યો વચ્ચે સમાધાન થયું. તેથી તે સમાધાનનો અમલ કરવા મળ્યું મામો અને મુંવાંગ મામોની હદ હુદ વિગેરેનો નિર્ણય કરવા ખાતર માપણી કરાવવા કલ્યાણબાઇ મામડે મામડે આવડ્યા હતા. આ કામ કરવામાં તેઓ ન જોતા ટાઢ કે ન જોતા તડકો, નહોતી તેમને ખાવાપીવાની પરવા કે આરામ લેવાની. માટે જ એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ: નથી કે માંગરોળ રાજ્યનાં મામે મામને એકે એકે પત્થર પણ કલ્યાણબાઇનાં કામની સાક્ષી આપશે. કમિશનનાં કામની પૂર્વ તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા તે દરમિયાન માંગરોળના અણુમતતા કારભારીને શેખ સાહેબે રૂબરૂ આપી અને નવા કારભારી તરીકે રાજકોટવાળા બેઝનજી મહેરવાનજી આવ્યા. અને હવે તો કલ્યાણબાઇનો રાજ્યનાં અંતર્ગત કામો ન કરવાનો અસહકાર બંધ પડ્યો. તેથી ફક્ત માંગરોળ રાજ્ય જોડેના સંબંધ

ખાતર નવા દિવસનને બજેટ તૈયાર કરવામાં પોતાના અનુભવનો લાભ આપતા અને બનતી મદદ કરતા

આ કામને અંગે વિશેષ મજતર હતું જ નહિ, એવી કલ્યાણબાઈએ આશા પણ રાખી ન હોતી; પરંતુ અર્થ પ્રાપ્તિ હોય વા ન હોય, કોઈ પણ કામ હાય પર ભે ત્યારે તેમાં પૂરેપૂરું મન પડે એ ખાસીયત તો કલ્યાણ-બાઈમાં ઓતપ્રોત હતી. વિશેષમાં શેખ સાહેબનો અંગ્રેજી પત્ર-વ્યવહાર પણ કલ્યાણબાઈ જ કરી આપતા. તેમ કરવા પડિત સાહેબનો આગ્રહ હતો. કારણ એ કે એ કામ અગત્યનું અને ઘણું ખાનગી ગણાતું. કમિશન સમક્ષ કેસ ચલાવવામાં વકિલાતમાં કામ ઉપરાંત ખાનગી વકિલાતનું પરચુરણ કામ મળે તો તે તેઓ કરતા અને તેટલા પુરતી વિશેષ અર્થ-પ્રાપ્તિ કરતા. તે સમયથી જ બની શકે તો આવા ખાનગી કેસોમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપતા.

એક સમયે બજેટ ઘડતાં અમુક કારકુનો કમી કરવાની અને પગારમાં ઘટાડો કરવાની દરખાસ્ત આવી. કલ્યાણબાઈએ દિલ્લના ખરા ભાવથી સલાહ આપી કે કારકુનોને કમી ન કરવા તેમ જ તેમના પગારમાં ઘટાડો પણ ન કરવો. આમ કરવાથી રાજ્યનું કામ એકંદરે વધારે સંજીન થશે. આ સલાહ માન્ય રહી. માંગરોળના લોકો સમક્ષ આવા પ્રકારનાં નિસ્વાથી અને પદોપ-કારી કામ થયાં કળાં તેથી લોકોમાં કલ્યાણબાઈ વિશે સારી છાપ પડે એ તો સ્વાભાવિક છે. તેથી જ ઘણાની ધમ્મજા એવી હતી કે જો મે બેઝન્ટ સાહેબને ગોંડય રાજ્ય દિવાન દરમિયાં જવાનું થાય તો કલ્યાણબાઈને માંગરોળ રાજ્ય-ના કારભારી નીમવા જોઈએ.

આ સમયની ખીજ પ્રકિર્ણ ખામતોની નોંધ અહીં જ લેવી મુગમ પડશે. કલ્યાણબાઈએ ૪ સ. ૧૮૮૪ ની સાતથી ટાપરીનાં નોંધ ટપકાવવાનું શરૂ કરેલ. નોંધ અંગ્રેજી ભાષામાં છે અને ટુંકી છે, છતાં તે ઉપરથી ઘણું જણવાનું મળે છે.

તેવી નોંધ પરથી જણાય છે કે તેમના નાના બાઈ પ્રેમશંકર બ્રહ્મ સ્ટીમર રસ્તે માંગરોળ આવેલા. બન્ને બાઈઓ વચ્ચે ખીજ અને આગે-પાછે અર્થાં ઉપરાંત ખાસ કરીને નીતિ અને ધર્મની ચર્ચા ચાલતી. એક સરે કલ્યાણબાઈનાં માતૃશ્રી અઢાર વર્ષની વયના સૌથી નાના બાઈ નરસિંહ

નેડે માંગરોળમાં આવ્યાં હતાં, તે સમયે માતૃશ્રીને કામનાય મદાદેવની યાત્રાએ મોકલ્યાં હતાં, તેમ જ સૌરાષ્ટ્રની પ્રખ્યાત નહેર દેખાડવા પ્રયત્ન કરેલો.

આ અરસામાં કલ્યાણુભાઈને રેલ્વે ન હોવાથી પણ રસ્તે મુસાફરી કરવી પડતી, અને કમિશનના કામ માટે વારંવાર જડાદગામ જવાનું થતું. માંગરોળથી રાજકોટ પહોંચતાં ચાર દિવસો વિતાવવા પડતા. ધોડાના ટાંગામાં મુસાફરી કરતા. વચ્ચે ધોડાઓ બદલાવવા પડતા તેથી આવા બાકુની ટાંગાઓ ટપ્પા એ નામથી ઓળખાતા. ટપ્પામાં જતાં વણુચવી, જુનાગઢ, જેતપર વિગેરે રથળે મુકામ કરવા પડતા. આનું એક સારું ફળ એ મળ્યું કે ધણુ ગૃહસ્થોના સમાગમનો લાભ કલ્યાણુભાઈને મળતો રહ્યો. જેમકે તેમના સહાધ્યાપી રા. રા. મગનલાલ સુંદરજી નેડે આ મુસાફરીઓને અંગે સંબંધ ધટ્ટ થયો અને તેમની સાથે વ્યવહાર પરમાર્થની અનેકવિધ ચર્ચા કરવાનો અનુપમ લાભ મળ્યો. આવી મુસાફરીઓ દરમ્યાન જુનાગઢના નાગર, પ્રખ્યાત રા. રા. મણિશંકર કીકાણીનો પણ પરિચય થયેલો. એક સમયે માંગરોળથી જુનાગઢ જતાં કલ્યાણુભાઈએ કેશોદમાં મુકામ કરેલો. કેશોદમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોએ શાળાના પ્રતિકૂળ સમય બાજત તેમ જ બીજી તકલીફો વિષે કલ્યાણુભાઈ આગળ હકીકત રજુ કરી અને કલ્યાણુભાઈએ તે ઉપરથી સોરઠ ખાતાના ફેળવણી ખાતાના અધિકારી ઉપર પત્ર લખેલો, આથી આ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની ફેરીઆહો દૂર થઈ અને તેઓએ કલ્યાણુભાઈનો ખરા બાવથી ઉપકાર માન્યો.

રાજકોટથી આમળ વધી મુંબઈ તરફ જવાનું થાય તો વચ્ચે વઢવાણમાં મુકામ કરવાની સરસ અનુકૂળતા હતી; કારણ કલ્યાણુભાઈના બન્ને મામાઓ વઢવાણમાં હોવાથી રહેવાનું તેમ જ હળવા મળવાનું થઈ શકતું. જેમ રમતગમતમાં માણસ તલ્લીન હોય છે ત્યારે તેની પ્રકૃતિ સાચા સ્વરૂપમાં તરી આવે છે તેમ મુસાફરીમાં અને વળી તે સમયના જેવી મુસાફરીમાં પણ આપણું ખરું માનસ પ્રકાશમાં આવી જાય છે. દાખલા તરીકે એક સમયે મુસાફરીમાં ગાડી હાંકનાર તેમ જ ચોખ્ખાવાત ધોડેસ્વારને પૈસા આપતાં પણ ખોરાક મેળવવાની જોગવાઈ ન થઈ શકી, તેથી કલ્યાણુભાઈએ તરત જ પોતા પાસે જે કાંઈ ભાથું—નાસ્તો હતો તેની આ બંને વચ્ચે વહેંચણી કરી દીધી અને પોતે શૂન્ય રહેવાનું સ્વીકારી લીધું.

સુસાધરી દરમ્યાન તેમ જ સુકામ કરે ત્યારે ખારીક અવસોકન કરવાની કસ્યાણુભાઇની ખાસ આદત હતી. તેમ જ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવાની અને જ્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી માહિતી મેળવી સામાન્ય પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની ખાસ કાળજી રાખતા. રાજકોટ જય ત્યારે રાજકુમાર કોલેજમાં ટેનિસ રમતા અને તેમ કરી અગાઉ તે રમતમાં પ્રાપ્ત કરેલ હથોટી તાજ કરતા. અગાઉ ઉપર ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ઇ. સ. ૧૯૦૮ સુધી જ્ઞાનમગ્દ કોલેજમાં પુખ્ત વયે ટેનિસ રમતા તેમ જ તે ઉમરે ગોલ્ફની રમત પણ શરૂ કરેલી તે ખામત આ જોનાં આશ્ચર્ય નહિ થાય. આ ઉપરાંત કોઇ ઉચ્ચ પ્રકારની અર્થો આપે તો તેમાં ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લેતાં જેમકે રાજકોટમાં એક વખત રા. રા. ગુનાગરાય વજેશ કર છાંયા અને અમૃતવાસ બક્ષી જોડે *Virtue bearing its own reward* એ ઉક્તિ વિષે ચર્ચા કરેલી. એકંદર તરવ તરફ વિશેષ અભિરુચી હતી એ તો આવા ઉદ્દેશમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજી તરફથી મોરબીમાં પોતાના એક સગાને દ્રવ્યની સદાપતા મોકલતા તેની નોંધ ડાયરીમાં મળી આવે છે, તો વળી કોઇ વાર નાગજ થાય તેનો પણ નિર્દેશ કરેલો હોય. જેમકે પોતાના અંગત મિત્રને દરબારમાં હલકા માણસો સાથે હોળી ખેલતાં જોઇ દુઃખ અને ખેદની લાગણી થાય છે. એક વખત ઇચ્છા વિરૂદ્ધ દરબારમાં ભવાઇ જોના જુવું પડ્યું. નવનો સમય નિર્ણીત થયેલો પણ ગરબાત સાડાદમે થઈ. દોઢ કલાક તો મદા મુરકેલીએ દરબારમાં ટકી શક્યા અને છેવટે અધવચમાં બાગ વાગતાં પહેલાં ચાલ્યા આવ્યા. " નરોના મહિન હારભાવથી માઝું માથું ફરી ગયું. " એવી રીઠા તેમણે નોંધી છે.

આ જ અરસામાં ભાઇઓએ મજમુ વહીવટ બંધ કર્યો અને દરેક પોત પોતાનો ઘર ખર્ચ સ્વકમાણીમાંથી ચલાવે એમ ઠગવ્યું. મતલબ જેણે બક્ષીના પુત્રો દલે વિભક્ત થયા પોતાનાં માતૃભી અને સૌથી નાના ભાઇ જાદવરાય બંને સાથે રહે એમ ઠગવ્યું. જાદુભાઇએ હજી સ્વતંત્ર કમાણી કરવાનું શરૂ ન હોઈ ક્યું તેથી એ બેઉના નિવાંદ માટેની ફાળવણી નિર્ણીત કરી રાયરચીજી તેમ જ મકાનની વહેંચણુ પણ કરી. આ વહેંચણુના કામમાં સૌથી વધારે મહેનત વચ્છેભાઇ ત્રેમાભાઇએ લીધેલી. તેમની વહેંચણી એવી ન્યાયી અને ચોકખી કે કોઇને તે બાબતમાં કહેવાપણું ન ગહે મૂળ મકાનના ત્રણ વિભાગ કરી ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા ભાગને એકેક ભાગ આપ્યો. પરંતુ ચોથા ભાગ માધુભાઇએ અમુક રોકડ ગ્રમ જ્યેષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મીચંદરભાઇ પાસેથી સ્વીકારી પોતાને મળેલું મકાન તેમને આપ્યું; દારણ સૌથી મોટા

ભાઈ બચરવાળ હોવાથી તેમને મકાનની ખાસ જરૂરીયાત હતી.

આ પ્રમાણે સમયસર વિભક્ત થવાથી ભાઈઓ અને તેમનાં કુટુંબો વચ્ચે બિવિધમાં રોદ અને સંપં ચાલુ રહ્યાં.

રા. રા. ભાઈ શ્રી મૂળવંતરાયે કલ્યાણભાઈનું જીવન ચરિત્ર બિવિધમાં લખાય તો યોગ્ય માનદર્શન મળે એવા ઉદ્દેશથી ધણી મહેનત લઈ મુ. વાચ્ય સ્વરૂપમાં દફતરિત એકત્ર કરેલ છે અને આને અંગે પરિશિષ્ટે સહિતની આઠ દાષતો મોજુદ છે; તેમાથી અવતરણ આપી વિભક્ત થવાથી જે મુશ્કેલો મળ્યાં તે બાબતમાં અમાગ ઉપગ્રહિત કયનને સમર્થન આપીશું.

રા. રા. મૂળવંતભાઈ જણાવે છે કે -“ આજ કાલ દિંદુ કુટુંબોમાં મઝીઆરો વધુ પડેલાં લાંબો ખેતી ત્યારે એક ખીજનાં મન દુભાય ત્યારે વહેંચણુ કરવી અને વહેંચણુ સાથે મન પણ વિભક્ત થઈ જાય તે રીત આ ભાઈઓને કુચે તેમ ન હોતી. આ ભાઈઓનું એવું જ માનવું હતું (અને તે સત્ય હતું) કે ભાઈઓનાં મન એક હોય અને સામાન્ય જવાબદારી હોય નહિ ત્યારે જે હોય તે વહેંચી એક-ખીજથી ગ્વાગ્રથી બને તેથી જ વિભક્ત છતાં સ પીને રહેવાની તક રહે છે અને તેથી જ ખરે જાતભાવ તથા કુટુંબ-પ્રેમ નમે છે. આ માન્યતા એવી ખરી નીવડી અને તેની સિદ્ધિ એવી સંપૂર્ણ થઈ કે તે વાત રાજકોટ બંધકે કાઠિઆવાડમાં સંપનાં ઉદાહરણ રૂપ થઈ પડી, અને પાંચ ભાઈઓને પાંચ પાંડવોની ઉપમા સૌ કોઈ અપવા લાગ્યા. કારણ ભાઈ-ઓ પોતે તેમ જ તેમના પુત્રો-પૌત્રોમાં સંપ અને સહભાવ ચાલુ રહ્યાં. વિવાહ વગેરે સારા માઠા પ્રસંગે તેઓ જુદા છે એવો ભાસ પણ કોઈને આવવા પામતો નથી. તેમ જ વચેઈ ભાઈ પ્રેમશંકરનું અકાળે કાચી વયમાં અવસાન થયું ત્યારે તેમનાં કુટુંબને તેની સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા જળવવા સાથે પોતાનાં કુટુંબની માફક હારોહાર નિભાવી રસ્તેસર ક્યું. પ્રભુ કૃપાથી આ સ્થિતિ ચોથી પેઢી સુધી નબી રહી છે આમ જોતાં જોઈ બક્ષી અને તેમનાં પાંચ પુત્રોનાં પુણ્યાચરણનો પ્રભાવ હજુ તો છે. ”

મજસુ વહેંચણીમાં પોતાના ભાગમાં એક પણ મકાન લેવા કલ્યાણ-ભાઈએ પહેલાં સાદ ના કહી, પરંતુ તેમના ભાઈઓના સદાગ્રહ આગળ નમતું મુકવું પડ્યું, અને મોરખીમા વડીલોના વારાનું જૂનું કચીયો મકાન હતું તે લેવાનું સ્વીકાર્યું. વર્ષો પછી તે ઘર ‘ કુણાપણું ’ ક્યું; એટલે કે તે મકાન કુટુંબ જોડે ઘાડો સળંગ ધરાવનાર એક શ્રીમાળી વાહણુ વિશ્વનાથને દાનમાં

આપ્યું, અને તે બ્રાહ્મણ તેમ જ તેમનાં વંશ વારસોએ મોરબીમાં કલ્યાણ-
ભાષનાં માતૃશ્રીએ સમરાવેવ જડેશ્વર-મહાદેવની હજારો મેશ પૂજા-વિધિ કરવી
એમ હતું. આ પ્રમાણે તે જમાનામાં ભાષાઓ વિભક્ત થયા તે ઉપરથી
જણાશે કે તેઓ અત્રે ખાસ કરીને આધુનિક કૃષ્ણવણીનો લાભ પ્રાપ્ત કરવા
ભાગ્યશાળી થયેલા કલ્યાણભાષ, પ્રેમાભાષ અને માધુભાષ પ્રગતિમાન વિચારો
ધરાવતા હતા. માધુભાષ અને પ્રેમાભાષ તો અનુકૂળતા મળે તો દરિયાપાર
ધ્રુવનાં ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે જવા તત્પર હતા, અને કલ્યાણભાષ પણ તેમાં
સમત્ત ધના માત્ર વ્યાવહારિક અનુભવની દૃષ્ટિએ તે વાત શક્ય છે કે નહિ
તે ખામત મથન કરી માધુભાષ જેના ઉત્સાહી યુવાન ઉપર થોડા અંકુશ
રાખતા. જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મળે તો પ્રેમાભાષએ અગર પોતે
વિદ્યાપત જવું એમ જ્યારે માધુભાષએ દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે કલ્યાણભાષએ
વિદ્યાપતનાં ખર્ચને અને સાથે સાથે પાછળ દેશમાં રહેલ સ્ત્રી-બાળકોના નિ-
ર્વાહ ખર્ચને પહોંચી વળાવ કે કેમ તેનો પૂરો વિચાર કરવા જણાવ્યું. આ
ખામતમાં ત્રણ ભાષાઓ વચ્ચે બોધક અને રસીક પત્રવ્યવહાર ચાલેલો કાંઈ
પણ નિર્ણય ઉપર આવતાં પહેલાં એક જુદા જ કારણથી વિદ્યાપત જવાની
ખામત પડતી મૂકવી પડી તેમનાં માતૃશ્રીએ મહત્તમ વિરોધ દર્શાવ્યો અને
જણાવ્યું કે મારો જીવ કેમે કરીને કોઈ પણ પુત્રને આટલે દૂર મોકલવા આવતો
નથી. આને મળતો જ દૃષ્ટાંત “આશારામ દલીયંદ શાહ” એ નામના
પુસ્તકમાં લાંચવા મળે છે.

આ બધો સમય જુનાગઢ-માંગરોળ કમિશનનાં કાર્યની ગતિ ગ-
દીયાં ગાડાંની મંદ ગતિએ ચર્ચા રહી હતી. દરમ્યાન મે. બેઝન્ટ મેરવાનજી
ગોંડલ રાજ્યના દિવાન નીમાયા, તેથી તે ગૃહસ્થ માંગરોળથી હવે ગોંડલ ગયા,
અને ગયા ત્યારથી કલ્યાણભાષને ગોંડલ રાજ્યની નોકરીમાં લાવવા મથી
રહ્યા હતા. છેવટ કલ્યાણભાષને તે રાજ્યના સરકારી વકિલ તરીકે માસિક
રૂપિયા બસોળા પચાસની ઋડ્યા ત્યારે જ તેમને જાંં વળ્યા. નવી નોકરી
સ્વીકારવા ખાતર કલ્યાણભાષને તુરત કમિશનનાં કાર્યમાંથી છૂટા કરવામાં
આવે એ હેતુથી મે. બેઝન્ટજીએ બેરિસ્ટર પંડિત સાહેબને વચન આપ્યું કે
જ્યારે જ્યારે કમિશનના કામને અગે જરૂર પડે ત્યારે તેમને તે કામ માટે
આવવા દેવાની ગોંડલ રાજ્ય પુરની સવલત આપશે.

આમ સમજણ થઈ ગયા પછી કલ્યાણભાષ ગોંડલ રાજ્યની નોકરીમાં

૪. સ. ૧૮૮૬ ના માર્ચની તા. ૧૩ થી એ દાખલ થયા. અહીં એ જણાવું અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય કે કલ્યાણુભાઈનું કમિશનને લગતું કામ તવારીખમાં નોંધવા લાયક બંધ પ્રકારનું હતું. તેમનાં આવાં પ્રકારનાં કામને લીધે કમિશનર મે. હંટર સાહેબ, તેમ જ મે. પંડિત બેરિસ્ટરનાં મનમાં કલ્યાણુભાઈની શક્તિ અને લાયકાત આગત જિંડી છાપ પડી; એટલુંજ નહિ પણ સામા પક્ષના જુનાગઃ રાજ્યના મુતસદીઓએ અને ખાસ કરીને તે રાજ્યના દિવાન મે. હરિદાસભાઈએ અને નાયબ દિવાન સાહેબે કલ્યાણુભાઈની શક્તિ પારખી લીધી.

માંગરોળ રાજ્યની નેમ જ તે રાજ્ય તરફથી કમિશન તરફથી કામગીરી એ બંને કલ્યાણુભાઈના રાજપ્રકરણીય અનુભવના પાયા રૂપ હોવાથી ગોંડળ રાજ્યમાં તેઓ દાખલ થયા તે અમાઉ તેમણે પ્રદર્શ કરેલ અનુભવનું દોહન અહીં રજૂ કરી આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરીશું. આ અનુભવ પ્રાપ્તિ બલિષ્ઠની કારકિર્દીમાં તેમને બહુ ઉપયોગી નીવડી. આ અનુભવ પ્રાપ્તિના મુદ્દાઓ દૂંઠાણમાં આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય — (૧) કાયદા ધડવાની તેમ જ ન્યાયની કોર્ટમાં વકિલ દરજ્જે અને ન્યાયાધીશ તરીકે ફરજ બાજવવાની કામગિરિની શરૂઆત થઇ. ધર મેળે લવાદીથી સમાધાન કરાવવાની કાર્યપ્રણાલીનું મંગળાચરણ થયું. ગૌવધ પ્રકરણમાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ થયેલો. મુસલમાનો તરફથી બેરિસ્ટર ગદરદીન તૈયબજી અને હિંદુ મદાજન તરફથી બેરિસ્ટર દાવર આવેલા. આ પ્રકરણની અંદર અંદરની બે પક્ષની સમજુતીથી નિકાલ કરાવવામાં કલ્યાણુભાઈએ પણ તનતોડ મહેનત કરેલી. (૨) રાજ્યકર્તાની સારી અને નમ્રણી બંને બાજુનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ તેમણે કેળવી તેમ જ સારી બાજુની કદર કરવાનો અને નમ્રણી બાજુ તરફ વિનયપૂર્વક પરંતુ દૃઢતાથી અને રાષ્ટ્રતાથી ધ્યાન બેંચવાનો ગદ આ સમયથી જ લેવાયો. આ પ્રમાણે રાજ્યોને રાજ્યમાં હિત ખાતર કડવી ગોળી મળાવતાં છતાં જ તે વખતના ગઝવીઓ જોડેના અંગત સંબંધ રોલ બરો આજુરહી શક્યો. માંગરોળ રાજ્ય જોડે તે પોતાના પિતાના સમયથી જ આવા સંબંધની શરૂઆત થએલી અને તેવો સંબંધ છેવટ સુધી આજુ ગ્લો. કલ્યાણુભાઈના ત્રીજા પુત્ર મૂળશંકરને આવા સંબંધને કારણે જ ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં માંગરોળ રાજ્યમાં નોકરી મળી હતી આવાં શુભ પરિણામ માટે રાજ્યની સુજનતાને તો ધન્યવાદ ધટે છે જ. પણ સાથે સાથે પોતાના હૃદયની શુદ્ધ બાવનાની છાપ પડતી એવો આત્મ

વિશ્વાસ કલ્યાણભાષના મનમાં આ અરસામાં જ ઉદભવ્યો. (૩) કોઈ કોઈ મોટા અમલદારો મહાકારસ્તાની નીવડે છે, અને પોતાના અંગત સ્વાર્થ ખાતર રાજ્યનું ભવિષ્ય જગાડવામાં જરા પણ આંચકો ખાતા નથી એવા અનુભવ-પાઠ લેવાના થી ગણેશ અહીં જ મંડાયો. ઉપરોક્ત પ્રકારના એક કારભારીએ પોતાના જીવનથી આવી ચાર્જ લીધા પહેલાં જ છુપી રીતે રાજ્યના નોકરો વિષેની અને એવી બીજી ખાતમી મેળવવા માંડી. કલ્યાણભાષના અકોર મનમાં શંકા ઉદભવી. તેમને ખાતમી આપનાર કોણ છે તે છેવટ શોધી કાઢ્યું. પેલા કારભારી સાહેબે તો ચાર્જ લીધા પછી જેને જેને રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ કરે તે દરેક પાસેથી રુસ્વત લેવા માંડી. વસતિના માણસો પાસેથી પણ પક્ષપાતથી કામ સાધી આપી પૈસા હજમ કરવા માંડ્યા. આ પાપનો ધડો એક કચ્છ જનાવથી પુટ્યો. એક નાગર યુવાને દસ્તુર મુજબ કારભારીને રુસ્વત આપી રાજ્યમાં નોકરી મેળવી. પછી તે યુવાને પણ ગેરકાયદે પૈસા ઉચાપત કરવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ બિન અનુભવી હોવાથી તેનાં આવા કાર્યની જાણ થોડા જ સમયમાં થઈ ગઈ. યુવાન ભાવી આશ્વતના ખ્યાલથી એકદમ ગભરાઈ ગયો અને તેણે આપઘાત કરી દેહ છોડ્યો. પણ તે પહેલાં કારભારીનાં કારસ્તાનો એક ચીટી દ્વારા ઉઘાડા પાડતો ગયો. (૪) નોકર વર્ગ પૈકી તેમ જ વસતિ પૈકી સાચા દિલના કોણ તેમ જ સ્વાર્થ સાધવા ખાતર ખુશામત કરનાર કોણ તે ઓળખી કાઢવાની કળા તે સમયથી જ સાધ્ય થઈ.

અસખત આવા પ્રકારના અનુભવો તારવવાની તક સૌ કોઈને મળે છે; પણ તેમાંથી તાત્પર્ય ગ્રહણ કરી તેનો સહઉપયોગ કરી શકે તે ઉચ્ચતર કોટિના મનુષ્ય ગણાય. ભવિષ્યમાં કલ્યાણભાષએ ઉપર જણાવેલ અવનવા અનુભવોનો કેવો સચોટ સદુપયોગ કર્યો તે તેમની હવે પછીની તવારીખ ઉપરથી માલમ પડી આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું

ગોંડળ સંસ્થાનમાં

માંગરોળની રહેણાંક દરમ્યાન ત્યાની પ્રજાનો ભાવ અને માન પ્રાપ્ત કરવા કલ્યાણભાઈ ભાગ્યશાળી યમા એ નિર્વિવાદ વાત છે. ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે જ્યારે કામ પ્રસંગે અગર ગરમીની મોસમ ગાળવા તેઓ માંગરોળ જતા ત્યારે વસ્તી તરફથી ભાવ ભર્યો સત્કાર મળતો. આ ખાજતના ઉદ્દેશો ડાકરીમાં અનેક પ્રસંગોએ નોંધાયેલા છે અને વાતચીતમાં પણ કલ્યાણભાઈ કહેતા કે માંગરોળના સૌક ધણુ મામાણુ છે. તેમને માંગરોળનાં સંસ્કરણો દર્શાવતાં મીઠાશ ભર્યા જ જણાતાં આ મીઠાશની ભાવનામાં ઉમેરો કરે તેવો અને કદી ન વીસરાય તેવો એક પ્રસંગ પણ માંગરોળના નિવાસ દરમ્યાન જ બનેલો. એમાં તો છવ્ઠ સદાસદની વાત હતી તેથી તે પ્રસંગ હૃદયમાં ડોરાર્ધ રહે એમાં શી નવાઈ ઉપરાંત આ પ્રસંગ ઉપગ્રથી મનુષ્યનું ખરૂં હીર પારખવાની કલ્યાણભાઈની શક્તિ જણાઈ આવે છે.

પ્રસંગ આ હતો:—એક મકરાણીને સાધારણ તોફાનના ગુન્દા માટે જોમડાની સજા મળેલી. ફરજને અંગે કલ્યાણભાઈ તુરંગ તપાસવા જતા; આ મુલાકાતો દરમ્યાન તેમણે જોયું કે મકરાણીનું માનસ ગુનાહિત નથી અને જો તેને પ્રમાણિક ધંધા ઉપર ચલાવવામાં આવે તો તેનું ભવિષ્ય સુધરી જાય. આ ઉપરથી તેમણે શેખ સાહેબને રૂબરૂ આ મકરાણીની સીફારસ કહેલી અને તેને પોલિસ ખાતામાં નોકરી આપવા પણ વિનંતિ કરી, પણ શેખ સાહેબને એ પગલું જોખમ ભરેલું જણાયું; છેવટ ખાફો રહેલી સજા માફ કરી તેને

કલ્યાણુભાઈ પાસે જ પટાવાળા તરીકે નોકરીમાં રાખ્યો. મકરાણી મનથી બહુ જ અહેસાનમંદ થઇ ગયો. આ મકરાણી અસાધારણ તાકાત ધરાવતો હતો. થોડા સમય બાદ ના. શેખ સાહેબ ચોમાસું હોવા છતાં પોતાના રિસાલા સહિત રાજકોટ જવા નીકળ્યા. કલ્યાણુભાઈ પણ પેલા મકરાણી પટાવાળા સાથે સ્વારી કામદાર તરીકે સાથે હતા. ગસ્તામાં ઓછત નદી ઓળંગવાની હતી. નદીમાં તાણુ સખત હતી. કલ્યાણુભાઈ આ કાંઠા ઉપર પાછળ રહ્યા અને સંભાળ પૂર્વક બધાને આસ્તે આસ્તે સામે પાર મોકલ્યા. પણ ન્યારે છેવટ પોતે થોડા ઉપર નદી પાર કરી સામે કઠિ જવા નીકળ્યા ત્યારે કમનશીએ થોડો ચમક્યો અને પૂરના વમળ તરફ ખેંચાયો. કલ્યાણુભાઈને તરતાં તો મુદ્દલ આવડતું ન હોતું. ગમે તેટલું બળ અજમાવ્યા છતાં થોડો હાથમાં મ્લો નહિ. ઘડી બે ઘડીનો મામલો હતો. જરા વાર ચાપ તો થોડો કલ્યાણુભાઈ સહિત વમળમાં સપડાઇ જાય એ ચોક્કસ હતું. સામે પાર સૌ દિગ્મૂઢ બની ગયા, ખુદ શેખ સાહેબ અકળાઇ જિહ્વા; તેઓ બોલી જિહ્વા “અમ ખુદા!! કિશાનભાઈ અમ બચને વાલે નહિ.” પણ પેલો મકરાણી પટાવાળો વસ્તુ સ્થિતિ પામી ગયો, અને સબ્બ થઇ “જનામ કબી એસા નહિ બન શકતા. મેરા જાન પીછે ઉનકા જાન હે” એમ બોલતો નદીમાં કુદી પડ્યો. અસામાન્ય બળ અને કુનેહ વાપરી આ બહાદુર નરે પોતાના પ્રાણની પરવા કર્યા વગર થોડાને તેની પીઠ ઉપર કલ્યાણુભાઈ સહિત સહીસવામત સામા કાંઠા ઉપર ખેંચી લાવવાનું કામ સાધ્યું. ના. શેખ સાહેબ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. થોડા ઇનામ સાથે તે જ સ્થળે ના. શેખ સાહેબે આ મકરાણીને તરવાર ઇનામત કરી, અને તે ઘડીથી તેને હથિયાર બાંધવાની પરવાનગી પણ મળી.

વસતિનો પ્રેમ, કમિશનના કાર્યનો અવનવો અનુભવ અને ઉપરોક્ત ગૌરવક કિરસાદી સંસ્કરણોનાં બાથાં સહિત કલ્યાણુભાઈ ગોંડળ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા. હવે તો તેઓ પોતાના વતન ગાજકોટની ઘણા નજીક આવી વસ્યા. વળા ગોંડળનું રાજ્ય મોટું અને સ્વતંત્ર હકુમત ધરાવનાર હતું, ઉપરાંત તે સમયમાં રેલ્વે ન હોવાથી વઢવાણ રાજકોટ તરફથી નીકળી જુનાગઢ પોર્ટલેન્ડ અગર બાવનગર જવા માટે મુસાફરી કરવી હોય ત્યારે જતાં વળનાં વચ્ચે ગોંડળ સૌને વિસામાનું સ્થાન યર્ષ પડતું. આમ હોવાથી કલ્યાણુભાઈને તે સમયના જુદા જુદા રાજ્યના તેમ જ ના પો એજન્ટની સ્વારી સાથે આવતા એજન્ટનીના મોટા અમલદારો, વડીલો અને બીજા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોના પરિચયમાં સહેજે આવવાનું થતું. મીઠી મેમાની કરવાના અને ભોગવવાના

એ દિવસો હતા. આજે આપણે જેની પરોણાગત કરતા હોઈએ તેમના જ કાસે આપણે મેમાન બનવાના હોઈએ.

ગોંડળ રાજ્યમાં સરકારી વકીલના હોદ્દાનો ચાર્જ સંભાળી કેમો તૈયાર કરવાનું અને પ્રસંગે પ્રસંગે સોંપાનું કામદા અને નીચમો ધડવાનું કામ ધમ-ધોકાર ચલાવ્યું. આંહી એક જાગત તરફ ધ્યાન એવનું ચોખ્ખ જાણીશે. કલ્યાણભાઈએ નિવૃત્તિ મેળ્યા પહેલાં જુદાં જુદાં રાજસ્થાનોમાં અનેક ખાતાઓમાં તેમ જ રાજ્યના મુખ્ય દિવાન દરજ્જે નોકરી ગળવી છે. પરંતુ ગણતરી કરતાં જાણીશે કે તેમની આશરે પાંત્રીસ વર્ષની નોકરીના ગાળામાં તેમણે કામદા ધડવામાં અગર ન્યાયાધીશ તેમ જ પંચ તરીકે ન્યાય ચલાવવામાં અથવા તો વકીલ તરીકે કેસ ચલાવવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કર્યો છે. ગોંડળ રાજ્યમાં પણ મોટે ભાગે તેમણે તે જ પ્રકારની કામગીરી બગલવી રેટ તરફથી બાપાતી કોર્ટમાં તેમ જ મજકોટની રાજસ્થાનિક કોર્ટમાં સરકારી વકીલ દરજ્જે મુકામોએ ચલાવતા. આમાં સરસાઈનો કેસ, ગણેશ તાતુકાનો, કરમાળ કોટડા કેસ તેમ જ ધોરાજીના મેમણો અને ગોંડળ રાજ્ય વચ્ચેના ગૌવધ પ્રકરણને અંગે ઉપસ્થિત થએલો મુકદ્દમો આદતા મુખ્ય ગણી શકાય.

ગૌવધ-પ્રકરણના કેસના કામ માટે એક વખત કલ્યાણભાઈ ગોંડળથી દરખામાં જેતપર ગયા, અને દલે જેતપરથી વડવાણુ ટ્રેન-અવહાર આણુ વધ ગયેયો હોવાથી આગગાડીમાં એમી વડવાણુ પહોંચ્યા. કારણ એ હતું કે બેરિસ્ટર મહેતાનો મુકામ તે સમયે વડવાણુ કાંપમાં હતો. કલ્યાણભાઈએ તો પોતાનો મુકામ શહેરમાં જ તેમના મામાશ્રીને ત્યાં ગળેલો અને ત્યાંથી હંમેશ ત્રણ માઇલ દુર કેમ્પમાં બેરિસ્ટર ફિંગેજશાહ મહેતા પાસે કેસના કામ માટે જવા આવવાનું રાખતા. વળી આ કેસના કામ સમય મુંઝવે પણ ગયેલા. ત્યાં ડો. પોપટભાઈ તેમ જ બે-વિવનાથભાઈના પિતાત્રી વૈદ્ય પ્રભુરામભાઈને ત્યાં મેમાન તરીકે રહ્યા હતા. આ કુટુંબ પ્રત્યે કલ્યાણભાઈના દિલમાં સારી છાપ પડેલી અને તે સમયથી એ કુટુંબ જોડે બંધાયેલો સંબંધ એમની દયાતી સુધી ધણો નિકટનો ચાલુ રહ્યો હતો. પોતાના આ મેમાન સંબંધી કલ્યાણ-ભાઈએ પોતાની ડાયરીમાં નોંધ કરી છે કે "Vaidya Prabhurambhai has a sterling Character and a very pre-possessing apperance. They are all very obliging" બેરિસ્ટર

ફિરોજશાહ મહેતા જોડે પણ આ પ્રમાણે સંબંધ બંધાયો, અને જ્યારે બે વર્ષ પછી કલ્યાણુબાઈએ સ્વતંત્ર વકીલાત શરૂ કરી ત્યારે જુદા જુદા કેસોના કામને અંગે અને ખાસ કરીને બાવનગરના નામાંકિત દેસાઈ કુટુંબના કેસને લગતા કામમાં આ સંબંધ ઘટ્ટ થયો. બેરિસ્ટર મહેતાએ ઘણા સારા શબ્દોમાં કલ્યાણુબાઈ માટે લેખિત મત દર્શાવ્યો છે, તેમના જેવા દિંદના પહેલી હગેળના નેતાનો અભિપ્રાય ઘણો કિંમતી ગણાય એ સહજ સમજાય તેવું છે, અને તેવા બેરિસ્ટર મહેતા-પછી તો સર ફિરોજશાહ મહેતા-સાથેના સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર સ્વિશેષ વધારો થાય તેવા સંયોગો આવેલા. કારણ કે ચોથાબાઈ માધુબાઈ વકીલાતના કામમાં તેમજ જાહેર પ્રવૃત્તિઓને લીધે સર ફિરોજશાહ મહેતાના અંગત પરિચયમાં આવેલા. ગોંડળ ગૌવધ-પ્રકરણ કેસમાંથી આવેલ ફજુગો કુટુંબો હતો.

દરમાળ કોટડા કેસમાં કલ્યાણુબાઈએ અયાગ ચમ લીધેયો એક વખત તો લગભગ દોઢ મહિના સુધી રાતના ઉગ્ગરા વેડી સતત કામ કરેલું જેને પરિણામે પાંજળથી તેમની તબીબત લથડી ગઈ હતી. આ કેસમાં લાભદાયી થાશે એમ જણાવી કોટલાક ખટપટી લોકો બનાવટી ખતો ઉર્મા કરી આગળ આવ્યા. અલખત કોઈક પાસેથી સાચું ખત પણ હાથ આવતું પરંતુ એ તો માત્ર અપવાદ રૂપે. કોઈ વાર જિવાન સાહેબ મારફત તો વળી કોઈ વાર ખુદ દાકોર સાહેબ મારફત આ પ્રકારનાં ખતવાળાને સગ્ગરી વકીલ પાસે મોકલવામાં આવત. પણ એ તો કલ્યાણુબાઈ જોડે કામ લેવાનું હતું. તેઓ આવા ખતની બરાબર ચકાસણી કરે, એવી ખાખતમાં નિષ્ણાન હોય તેમની સલાહ લે અને ખોટા બનાવટી હોય-અને ઘણાં ખરાં તેવાં જ નીકળતાં-તેનો અસ્વીકાર કરે. આંથી ઓછી મહેનતે દરમ દાનતથી પૈસા કમાવાનું સાધન બંધ થના લાગ્યું. ખત બનાવનારા તેમજ ગળ્યના જે નોકરો મારફત તે રજૂ કરવા પ્રયાસ થતા તે બધા નારાજ થઈ ગયા, અને વળી એ વ્યર્થી લોકોએ ખુદ દાકોર સાહેબને પણ કલ્યાણુબાઈ સામે ભરમાવેલા વારંવાર એકની એક વાત અને તે પણ એકતરફી કોઈને કહેવામાં આવે તો એકદરે ઘણા સાવધ હોય તેવા માણસો પણ દોરવાઈ ગયા પરંતુ આખરે દાકોર સાહેબને પુરેપુરી ખાત્રી થઈ ગયેલી કે કલ્યાણુબાઈ કેવળ રાજ્યના હિત ખાતર જ આટલી ચોકસાઈથી કામ કરી રહ્યા હતા અને તેમાં તેમને અંગત સ્વાર્થ રજૂ પણ સાધવાનો ન હતો. કેસનું પરિણામ પહેલી કોર્ટમાં ગોંડળ ગળ્યના લાભમાં આવ્યું. પણ તે સમયમાં વકીલ-બેરિસ્ટરોને ખૂબ જ

કમાણી કરાવવી એવો જાણે રાજ્યોએ, બાપાતોએ અને તાનુકદારોએ મનથી પાકો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાતું. કારણ કે ધ પક્ષ એવા કેસમાં ત્રણ ચાર જેટલી હોય તેટલી ઉપની કોર્ટમાં વિવાદ ઉપર વિવાદ (અપીલ) ચલાવી ન્યારે આગળ વધવાને લેણ પક્ષ અવકાશ રહેતો નહીં ત્યારે જ જ પ વળતો. તે મુજબ કરમાળ કોર્ટડા કેસનું કામ લંગાતાં લંગાતાં ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના મે માસ મુધી ચાલેતું ! ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં આ કેસમાં કરેલી મહેનતનાં અને જે મહેતાને માહિતી આપવાની જોયા પ્રકારની કુશળતાનાં દિવાન બેઝનજીએ કલ્યાણભાઈનાં નિઃસહાય વખાણ કર્યાં પણ સાથે ઉમેર્યું કે દિવગીઝ છું કે વિશેષ લાભદાયી સ્વરૂપમાં (એટલે આર્થિક સ્વરૂપમાં) તમારી કદર કરવા અશક્ત છું. પણ ન્યારે છેવટની અપીલમાં પણ આ કેસનો ફેંસલો ગોંડળ ગળ્યના લાભમાં આવ્યો ત્યારે મે. બેઝનજી દિવાનની આ દિલગીરી દૂર થવાનો મોકકો આવ્યો. તે સમયે કલ્યાણભાઈએ જુનાગઢ ગળ્યના બાપાતી કોર્ટના જજ દગ્ગે ઉનાળામાં ચોરવાડ પાસે બંડુરીમાં ઓશીસ સહિત મુકામ ગળ્યો હતો. દિવાન બેઝનજીએ તે સ્થળે કેસના વિજયી પરિણામ જામત કલ્યાણભાઈને ખબર આપ્યા અને સાથે સાથે જણાવ્યું કે ના. હાકોર સાહેબે તમને જ. ચારસો ઇનામ તરીકે આપવા ફરમાવ્યું છે. આ ઇનામ મળ્યું તેની ખુશાલીમાં કલ્યાણભાઈએ બંડુરી મુકામે આશરે બસો માણસોને જમાવ્યાં આપેલી. આ લખનારને અગીઆર વર્ષની વયે આવી જામતનું સ્મરણ ખાસ રહી જાય તે સમજી શકાય તેવું છે.

ગોંડળ રાજ્યની નોકરી દરમ્યાન તે રાજ્યમાં કેટલાક મહત્વના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા તેમજ અગત્યનાં કાર્યો અમલમાં મુકાયાં. જેમકે ગોંડળ રાજ્ય તરફથી રેલ્વે લાઇન ચાલુ કરવા જામત ધણાં સમયથી માગણી થયા કરતી. આખરે તે દરખાસ્ત બ્રિટિશ સરકારે મંજૂર રાખી અને મુંબઈના ના. ગવર્નર સાહેબના હાથે તે કામની શરૂઆત કરવામાં આવી. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાના સુવર્ણ મહોત્સવના શુભ પ્રસંગે ગોંડળ રાજ્યને પહેલા વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું.

રેલ્વે દાખલ થઈ તે સમયે રેલ્વે હદમાં બદોબસ્ત મારે એન્જન્સી પોલીસ રાખવી કે રાજ્યની પોલીસ રાખવી તે જામતનું પ્રકરણ ખૂબ મહત્વનું થઈ પડ્યું હતું. આ જામતમાં કલ્યાણભાઈએ રાજસ્થાનોના પક્ષ તરફથી સારી રીતે જહેમત ઉઠાવી હતી; આજ જામતને અંગે એક એન્જન્સી અમલદારે

ગોંડલ દિવાન બેઝનજી શેડને એજન્સીની નોકરીમાં પાછા ખેંચવા લગભગ સદીન પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ધન્ય કૃપાથી તે વાદળ તો વિખરાઈ ગયું. રેલ્વે પોલિસ પ્રકરણ તેમ જ ખીજ કેટલી બાબતો વિષે વાતચીત કરવા તેમ જ અંગત પરિચય બાંધવાના હિતેથી ના. ગોંડળ ઠાકોર સાહેબ તે સમયના ગવર્નર લોર્ડ રે. સાહેબને મળવા પૂતા ગયા. સ્ટાફના મુખ્ય અમલદાર તરીકે કલ્યાણભાઈ પણ ઠાકોર સાહેબ સાથે ગયા હતા. તેમ જ ઠાકોર સાહેબ સાથે ગવર્નર સાહેબની મુલાકાતે પણ ગયેલા અને ત્યારે ગવર્નર સાહેબ વળતી મુલાકાતે ગોંડળ રાજ્યનાં મુકામ પર આવ્યા ત્યારે આવકાર આપનાર મંડળના અગ્રણી તરીકે તેમણે ફરજ બજાવી હતી. ત્યારપછી જે કાંઈ મંભીર પ્રકરણો ચર્ચવાના હતાં તેની નોંધ રાખવાનું બધું કામ કલ્યાણભાઈએ કરેલું. આ સમયે પુનામાં સાક્ષરશ્રી મદ્યારી, રા. બ. ઝવેરીલાલ યાત્રિક, મ. બ. ગણેશ ગોવિંદ, ભીમભાઈ વગેરે ગૃહસ્થોએ કલ્યાણભાઈને થોડા દોરવણી આપેલ. પૂનાથી મુંબઈ ગયા ત્યારે કલ્યાણભાઈએ પોતાની તબીબત લઈકેલી હતી તેથી નામીયા ડો. ભાલચંદ્ર પાસે સંપૂર્ણ શારીરિક તપાસ કરાવી હતી. ના ઠાકોર સાહેબ મુંબઈમાં વધુ સમય રોકાયા તેથી કલ્યાણભાઈ તો મુંબઈથી વિદાય થયા. અને રાજકોટ થઈ ગોંડલમાં દાખલ થઈ ગયા. ત્યાર બાદ રેલ્વે વ્યવહાર બાબત નિયમો ધડવાનું કામ દિવાન સાહેબે તેમને સોંપ્યું.

સરકારી વહીવટ તરીકે કલ્યાણભાઈએ પોતાનાં ખાતાનો વહીવટ અદ્યતન કરી નાખ્યો. એક પણ તુમાંગ નીકાલે થયા વિનાનો પંડો ન રહે તેવી પદ્ધતિ દાખલ કરી. પોતાના હાથ નીચેનાં માણસો પાસે ગિસ્ત પળાવી નવીન પદ્ધતિ મુજબ કામ પણ લેતા. કેમો ચલાવવાનું તેમ જ પોતાની ઓફીસ સુધારણા કરવાનું એ તો હોદ્દાની રૂએ કરવાનું હતું.

હિંપરાંત રાજ્યનાં બીજા કામોમાં અને રાજ્ય કારભારની પદ્ધતિ કેવી રાખવી તેના નિર્ણય કરવામાં તેમજ બજેટ-અંદાજપત્ર બનાવવાના કામમાં દિવાન બેઝનજી કલ્યાણભાઈની તેમ જ બીજા અમલદારોની સલાહ અવશ્ય લેતા. જે કે રીતસરની રાજ્ય કારોબારી સમિતિ તે દિવસોમાં નહોતી હતાં બેઝનજી દિવાન લગભગ તેજ ધોરણે કામ કરતા. તે સમયમાં મુરતના કૃષ્ણશંકર દવે, તેમના ભાઈ હરિકૃષ્ણ દવે, હર્ષિલાલ પારેખ, કલ્યાણભાઈ વગેરે વિશ્વાસપાત્ર માણસોની મદદ મેળવવાને ગોંડળ-રાજ્ય ભાગ્યશાળી બન્યું હતું.

ગોંડળ રાજ્યની કારદી દી દરમ્યાન એક ખાસ નોંધવા લાયક બનાવ બન્યો. તે એ કે તળ ગોંડળની મુખ્ય તુરંગ તોડીને એક રાત્રે તેમાંથી અગ્નીઆર ફેલીઓ નાદા. તેઓએ બે પોલિસને દારૂ માર્યો. અને બેને ધામલ કર્યા. જણાય છે કે ફેલીઓની પાછળ પડવામાં પોલિસ પાટીએ શિથિલતા રાખી. ફક્ત એકજ પોલિસ સીપાઇ આગળ વધ્યો જ્યારે બાકીના હતાશ ચંધ પાછા વળી ગયા બાગ્ય યોગે એક ફેલીના પગને ઇગ્ન ચચેલી તેથી તે પકડાયો. દિવાન સાહેબ સાથે રહી કલ્યાણુબાઇએ આ પકડાયેલા ફેલીની પાટી ઉઘાટ તપાસ કરી. તેમજ જાહેરનામું પણ કહાડ્યું કે નાસી છુટેલા ફેલીઓને પકડવામાં જે કોઇ સંગીન મદદ કરશે તેને ઇનામ આપવામાં આવશે. આ તુરંગ બંગાળામત યોગ્ય તપાસ કરવા ના. હાકોર સાહેબે એક કમિશન નીમ્યું. કલ્યાણુબાઇ પણ આ કમિશનના એક સભ્ય હતા.

આ નોકરી દરમ્યાન કલ્યાણુબાઇને જુનાગઢ મંત્રિશાળા કમિશનના કામ માટે પણ અવાર નવાર બહારગામ જવાનું થતું. એક વાર આ કામ માટે કલ્યાણુબાઇ ગયેલા ત્યારે બે હંટર સાહેબે તેમને ખાનગીમાં પુછેલું કે “ જો હું પોરબંદરમાં એડ મિનિસ્ટ્રેટર નીમાઉં તો તમને રાજ્યમાં સર ન્યાયાધીશના હોદ્દા ઉપર નીમવા મારો વિચાર છે. તમે ખુશી છો ? ” કલ્યાણુબાઇએ તેમ કરવા પોતાની તરફરતા બતાવેલી અને હંટર સાહેબનો પોતાના માટે આવી દિલસોજી હોવા માટે ઉપકાર માન્યો. તેજ મુજબ ગોંડળ રાજ્યમાં સર ન્યાયાધીશની જગ્યા થોડા સમયમાં ખાલી પડવાની હતી તેથી તેમ જાય તો તે હોદ્દા ઉપર નીમવા લાયક અમલદારોમાં. હાકોર સાહેબે કલ્યાણુબાઇની ગણુના પણ કરેલી. પણ બાવિ તેમને ખીજજ દિશામાં લઈ જવા ધારતું હતું.

આ સમયની અંગત, કૌટુંબિક તેમજ ખીજ પ્રકીર્ણ બાબતોનો ઉલ્લેખ આંહી કરવો અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય. એક વાર કોઇ સંઘર્ષીએ (નામ -) જણાવ્યું તથી) દિવાન સાહેબ પાસે કેટલાક કાગળો રજુ કર્યા હતા. કલ્યાણુબાઇ દિવાન સાહેબના કહેવાથી તેને મળ્યા. પોતાના પાસેના કાગળો જો રાજ્ય ખરીદી લે તો કલ્યાણુબાઇને કમિશન આપવા સંઘર્ષીએ કહ્યું. કલ્યાણુબાઇ પોતાની નોંધમાં જણાવે છે કે એને જેવો જવાબ મળવો જોઇએ તેવો મુશ્કાવ્યો. ત્યાર પછી પેલા કાગળો કલ્યાણુબાઇ તપાસી ગયા. તેમાંથી એક પણ ઉપયોગી નહોતો. તેથી તે પ્રમાણે દિવાન સાહેબને જણાવી દીધું. તેજ મુજબ એક નોંધ એવી છે કે “ અમુક ગામના-વાળાએ જો મારા રોહીને

ગિરાશ પાછો અપાની દો તો રૂપિયા ત્રણ હજાર આપું એવી દરખાસ્ત કરવાની ધૂષ્ટતા કરી હું ધારું છું કે મારા જવાબથી એને મારા વિષે ખરો ખ્યાલ આવી ગયો હશે.” પોતાની તબિયત સખંધી એક ધ્યાન જે આપ તેવી નોંધ છે કે “આજે મને તાવ જેવું જણાયું અને ઘણીજ નળજાઈ વર્તાણી નવ વર્ષ પહેલાં ક્ષયનો ઉપદ્રવ મ્મયો હતો તેનો ઉચ્ચતો થાશે એવી ખીક વાગે છે.” આ જોનાં આશરે ઓગણીસ વર્ષની વયે ક્ષય વર્તાયો, હશે એમ જણાય છે.

ત્યારે ત્યારે ગોંડળથી પોતાના પ્રિય વતન રાજકોટ જતા ત્યારે ખતતાં સુધી રાજકુમાર કેમેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબને મળવાનું ચુંકતા નહિ. આવી એક મુલાકાત દરમ્યાન પ્રિન્સિપાલ સાહેબે પ્રેમાભાઈ અને માધુભાઈ બાગત ઘણો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો અને તે બંનેનાં કામ માટે ઉંચ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. આ બંને ભાઈઓ તે સમયે રાજકુમાર કેમેજના નોકરી કરતા હતા એક વાગ ઘણું સમય બાદ રાજકોટમાં કુટુંબ સાથે તેમજ ભાઈઓ અને પોતાનાં માતૃશ્રી સાથે રહેવાનો યોગ આવ્યો ત્યારે “આ વખતે કુટુંબ-સંમેલન થયું તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો.” એનું કસ્માણભાઈએ જણાવ્યું છે. કુટુંબને લગતા કામકાજમાં અમલદારીની ગંધ સરખી ન આવતી. પોતાના જે પુત્ર અને બત્રીજના જનોઈ પ્રસંગમાં મિળન વિગેરે બતાવવામાં આવેા દિવસ કુળ ગૌરને મદદ કરી હતી તેમજ તેમના મોટાભાઈ જોડે બેસી જે જે સામગ્રી એકઠી કરવાની હતી તેની ટીપ કરી આપી અને પ્રસંગ ઉપર કરવાના ખર્ચનો અંદાજ કહાડયો હતો. વળી માગ માતૃશ્રીને આખોની તકલીફ હોવાથી તેમજ રસોયો હજુ મળી શક્યો નહોતો તેથી રાજ્યના અનેક કામોનું બાગણ હોવા છતાં જતે રસોઈ કરતા. ડાયરીમાં બીજી બામતોની સૂચક નોંધ છે :—

જેમકે “ગીગાણીના પટેલ ઉપર રાજ્યની વધારે પડતી સખ્તાઈ થઈ છે તે બાબતની દિવાન સાહેબને ખાત્રી કરી આપી અને તેમણે પટેલને ગેરમીયત બતાવવા કબુલત આપી કેશદ જતા ઘોગાઈ મુકામે વાત વાતમાં જણાવ્યું કે તેમણે અને વણિકેએ સખીને ગેરવું જોઈએ.” ગૌવધ પ્રકરણે આ અરસામાં ઉમ રવરૂષ પકડેલું તેથી આ સવાય તકસરની હતી એક વધારે નોંધ લઈ વિરમી શું. “મે દલિસબાઈ દેસાઈના નાનાભાઈની સુવાકાત થઈ અને નિરપેક્ષ સુખ બાગત ચર્ચા થઈ” પછી પોતે તે નોંધમાં જણાવે છે કે “I call satisfaction of all legitimate desires, happiness and not the destruction of desires themselves.”

એટલે કે “હું” ઇચ્છાઓનો નાશ કરવો અગર તેને કચડી નાંખવી તેને નહીં પણ ચોખ્ખા ઇચ્છાઓને સંતોષવી તે સુખ એમ માતું છું.” આવા આવા ઉત્તરોએ મનુષ્યનાં માનસનું સાચું પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે. અઠાવીશ ઓગણત્રીસ વર્ષની વયે કલ્યાણબાઈનું માનસ આવા પ્રકારનું હતું.

ગોંડળ રાજ્યની નોકરીને અંગે અનેક પ્રકારનાં વ્યવસાયો ચાલ્યા કરતા હતા. કલ્યાણબાઈએ નાગવદરનો કેસ ઘરમેળે પતાવટ કરવામાં અધાગ મહેનત લીધી. સામાપક્ષમાં ભવિષ્યમાં તેમના જીવનભરના રનેહી થયેલા પાળકૂખજુદાસ ઉર્ફે ટીકાબાઈ કાળું વકીલ તરીકે હતા.

આ ગૃહસ્થ ઘણાજ સમજી, ચક્રાર અને વળી શાંત રતબાવના હતા. તેથી જ છેવટ પતાવટ થઈ શકી. આ પતાવટથી બેઝનજી દિવાન ઘણા ખુશ થયા અને પોતાની હંમેશની ટેવ મુજબ ખુદ્દા દિલથી કલ્યાણબાઈની કાર્ય-દક્ષતા માટે પ્રશંસા વ્યક્ત કરી. ત્યારપછી સરસાઈ-ગીર કેસના કામ માટે કલ્યાણબાઈને રાજકોટમાં મુકામ ગાખી નવો રૂઢાઈ ગોઠવી તે કેસનું કામ ચલાવવું એમ હતું. એક રીતે આ સાગી અનુકુળતા અનાયાસે મળી. અમારા માતૃશ્રીને કલ્યાણબાઈની બગીચના લગ્નમાં હાજરી આપવા અગાઉથી રાજકોટ રહેવાની આવશ્યકતા હતી. અને પોતે પણ રાજકોટ હોખતો કામમાં કુબેલા છતાં લગ્ન પ્રસંગમાં થયા શક્તિ ભાગ લઈ શકે એવો યોગન્યયો. વળી મોટાબાઈને ત્યાં પુત્રીનાં લગ્ન વીતી ગયા બાદ તુરત જ પોતાના ન્યેય પુત્ર લાભશંકરનાં લગ્નની તૈયારી કરવાની હતી. ખર્ચ જેતાં માર્યા અને એપ્રીલ. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માંજ તૈયારી કરવા માંડી હતી. જન-વરપક્ષસમૂહને રાજકોટથી છેક પોરબંદર પગ રસ્તે જવાનું હતું. એટલે જેવી તેવી તૈયારીથી ચલાવી લેવાય તેમ ન હતું. એક તરફથી આ લગ્નની તૈયારી કરવાનું કામ હતું બીજી તરફથી રાજકોટમાં ચલાવવામાં ખાસ કેસ ઉપગંત ઓફિસકામ તો ચાલું જ હતું, અને ત્રીજી તરફથી જુદા જુદા પ્રકારનું સતત દબાણ રહેવાથી તેમજ અતિશય પરિશ્રમ લેવાયાથી કલ્યાણબાઈની તબીબત લથડવા માંડી હતી. પોતાની અંગન મુશ્કેલીઓ જેમ અને તેમ ઓછી જણાવવાની તેમની જીવન-ભરની આદત હતી તેથી ખેંચાય ત્યાં સુધી ખેંચ્યું. પણ કુદરત તો હિસાબ માગેજ. ન ચાલતા કલ્યાણબાઈએ દિવાન સમ્રેષ્ટને વિનંતી કરીકે “રાજકોટમાં ચાલતા રાજ્યના કામસિવાય બીજા કામમાંથી હાલ મને મુક્ત

કરવા કૃપા કરશે. ” દિવાન સાહેબે બને તેટલી રાહત અપાવી. વૈદ્યની દવા સારવાર કરતા હતા પણ આરામ ન લેવાય ત્યાં સુધી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય શી રીતે જળવાય ? આથી બાવનગરના નાગર ગૃહસ્થ રા. રા. સવધલાલભાઈએ જ્યારે લાંબા સમય પછી કલ્યાણભાઈને તે સમયે જોયા ત્યારે તેમને આટલા બધા ક્ષીણ થઈ ગયેલા જોઈ બહુજ લાગણી થઈ આવી. સારાંશ એ કે ગાંડણ રાજ્ય જોડેના ‘સંબધની અવધ’ આવી પેહોંચ્યાના બણકારા, વાગી રહ્યા હતા. પણ આ બાબતનું આગળ ઉપર વિવેચન - કરીશું. હાલ તો તેમના સીધી મોટા પુત્રના લગ્નની ધમાલમાં સામેલ થઈએ.

કલ્યાણભાઈની ભત્રીજના લગ્ન પ્રસંગ, ઉપર સૌ ભાઈઓ સહકુટુંબ પરિવાર રાજકોટમાં એકત્ર થયેલા. તેથી તે તકનો લાભ લઈને આખા કુટુંબનો મૂખ-ફોટો પડાવ્યો. આવો મુયોગ યઈ જાય એ પણ જીવનની લ્હાવું છે. ભત્રીજનાં લગ્ન નિર્વિઘ્ને પતી ગયાં અને પુત્રના લગ્નની તૈયારી ધમધોકાર ચાલુ થઈ. સોની દરજ્જાનાં કામ તડામાર ચાલી રહ્યાં હતાં. પોરબંદર જવા માટે વાહનો તેમજ રક્ષણ માટે સશસ્ત્ર માણસો મોકલવા ગાંડણ, માંગરોળ, જુનાગઢ, જેતપુર, વગેરે રાજ્યોના અમલદારોને પત્રો લખાઈ ગયા હતા તે અરસામાં આખા રાજકોટમાં જેથી સનસનાટી ફેલાઈ તે ગળખનાક પ્રસંગ બનવા પામ્યો. થયું એવું કે રાજકોટ સદરમાં કાલેખાં નામનો એક સિપાઈ ખૂન પર ચડ્યો. તે સિપાઈની મૂળ ઇચ્છા તો સિવિલ રેશનના એક અમલદારને ઠાર મારવાની હતી. બે હાથમાં બે તલવાર લઈ આ ઉન્મત્ત થયેલ સિપાઈ પોતાના શિકારને મોઢવા ચોતરફ ફરી વળ્યો. પણ તે ગૃહસ્થ તો ચેતી ગયેલા તેથી સુરક્ષિત રથે છુપાઈ ગયેલા. પછી તો ખૂન પર ચડેલો આ સિપાઈ રસ્તામાં જો આવે તેને તરવારથી ઠાર કરવા મંડ્યો. પાંચ જળુને જાનથી માયાં, બીજા ચાર પાંચને ધાપલ ક્યાં. ધાપલ થયેલા પૈકી સિવિલ રેશનના બલા કોટવાળ બાવામીયાં-એરિસ્ટર મુકામ મહંમદ મુન્શીના પિતા-વળતે દિવસ મરણ પામ્યા. તેઓ તો નમાઝ પઢી રહ્યા હતા તે સમયે આ ગાંડા સિપાઈએ તેમના ઉપર પાછળથી ધા કરેલા. ‘રાજકોટ સદરમાં તમામ ઘર વસાઈ ગયાં. બજારમાં દુકાનો બંધ થઈ ગઈ. બે દિવસ સુધી આ પ્રમાણે ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. અમારે ત્યાં ગ્લણ માટે ઠાકોર સાહેબ બાવાજીરાજે બે આરબ સિપાઈને મોકલેલા. આખરે એક પાગસીભાઈએ કુનેહથી આ કાલેખાને પકડાવ્યો. તે ખુજ તરસ્યો, થયો ત્યારે તેણે એ પાગસીભાઈને પાણી પાવાને અરજ કરી. આ પાગસી ગૃહસ્થે સળીયાવાળી જાળી પાછળ

ઉભા ગદી કહ્યું “ભાઈ પડેખાં તું તરવાગે ખાતુ પર મુકી દે. નહીતર મને તો
ડર લાગે છે, પછી તને પાણી પાઉં.” પેલાએ તરવાગે ખાતુમાં મુકી.
એટલામાં તો છુપાઈ ગેલા બહાદુર સિપાઈઓ તેને ઘેરી વળ્યા અને
પરહેજ કયો. વળી પાણી પીવાથી તેનું મગજ શાંત તો થવા
માંડ્યું હતું.

બતુભાઈની જન વિદાય થવાની હતી તે અગાઉ અડવાડીઆ ઉપર જ
આવો બનાવ બની ગયો. ખેર ! તે સમયના લગ્નની મજા હવે આપણે અનુભ-
વીએ. હાલના સમયની સરખામણીમાં એ મોજ પશુ અનેરીજ ગણાય. અત્યારે
તો રેલ્વે થા મોટરખંડો દ્વારા જવાતાનું નિયત રથજે પહોંચી જવાય. પશુ તે
સમયે એવા સાધનોની હસ્તી નહતી અને તેવી પરિસ્થિતિમાં છેક પોરબંદર
વરપક્ષને જવાનું તેથી તેને અગે કેટલી અને કેવી તૈયારી કરવી પડે અને તેમ
છતાં કેવી જુદા જ પ્રકારની મોજનો અનુભવ થાય તેનો થોડો ઘણો ખ્યાલ
આપવા ખાતર જન રાજકોટથી નીકળીને, પોરબંદર પહોંચી તે વિષેનું ‘કુંકું’
ખ્યાન આપનું યોગ્ય ધાયું છે. પહેલા વાહનો વિગે વાત કરશું. આમા શાંક-
રામ (બળદની ગાડી) ગાડાંઓ, પાલખી અને સ્વારી માટે ઘોડાઓનો ઉપ-
યોગ કરવામાં આવતો. કલ્યાણભાઈ માટે એવાં પ્રકારનાં વાહનો તેમજ હથિ-
યારબંધ સાણસો માંગરોળ અને ગોંડળ રાજ્યે પૂરાં પાડ્યાં. જન સિધાવવાની
તૈયારી થઈ ચૂકી. પરંતુ મુસાફરી સરૂં થયાં પહેલાં રહેલું ‘જોખમ’ સલામત
રથજે રાખવું જોઈએ, તેનું શું કરવું ? કુટુંબના ખેરખા દયારામ જોધીજીને ત્યાં
જોખમ રાખવાનું હતું. પોરબંદર પહોંચતાં મુખ્ય મુકામ લગભગ પાંચ રથજે
કરેલ; થોડા સમય માટે વચ્ચે વચ્ચે કરવા પડે તે તો જુદા. આવા નાના
મોટા મુકામો યતા જાય, કામચલાઉ છાવણી બની થાય, રસોઈ વગેરેની
બવરસ્યા થવા માટે, મુકામ થાય ત્યારે તેમ જ મુસાફરી દરમ્યાન ગીતો ગવાતાં
જાય, આમ વર પક્ષનો સમૂહ આગળ વધતો જાય. અમારા કુટુંબની આ જન-
નોનો જે જે ગળ્યની હદમાં મુકામ થતો તે તે રાજ્ય તરફથી પોતાને ખર્ચે
તમામ માણસો માટે ખાવા-પીવાની અને પશુઓ માટે ઘાસ દાણાની તેમ જ
સૌ કોઈ માટે મુકામની વગેરે સર્વ પ્રકારની સરભગ કરવામાં આવેલ એટલું
જ નહિ પણ ગળ્યની હદ વટાવે ત્યાં સુધી સાથે રક્ષણ માટે ‘વળાવા’ મોક-
લવાનો વિવેક કરવામાં આવેલ. લીલીયા મુકામે ગોંડળ રાજ્ય તરફથી, જોતપ-
રમાં દરબારશ્રી લક્ષ્મણવાળા તરફથી, કુંતીયાણામાં જુનાગઢ સરકાર તરફથી
ઉપરોક્ત પ્રકારનાં સગવડ સત્કાર થયાં હતા. તા. ૧-૫-૧૮૮૮ ના રોજ

રાજકોટથી પ્રયાણ શરૂ કરી તા. ૬-૫-૧૮૮૮ના રોજ જન પોરબંદર મુકામે પહોંચી. અમારાં માતૃશ્રી કોઈ વાગ વાત કરતાં કે એ સમયમાં રસ્તો 'બીકાળો' ગણાતો. એટલે કે બહારવટીઆઓનો ભય હતો. વાત પણ ખરી. ઠાકુ મક-ગણીનું ભયંકર અને ત્રાસજનક બહારવટું હજી આમથે વર્ષે જ શમ્યું હતું. પરંતુ તેના અવશેષો હજી રહ્યા હતા. માતૃશ્રીના કહેવા મુજબ આ જનની મુસાફરી દરમ્યાન એક વખત શુકાની બાંધેલા હથિયારબંધ હગમખોરોની એક ટોળા થોડે દૂરથી જોવામાં આવી. અક્ષત આ સંધ તો સુરક્ષિત હતો એવું પેલી ટોળા પણ સમજી ગઈ હશે. અમારી જન સાથેના સિપાઈઓએ હવામાં ખંડુકના ખાખી બહાર (અવાજ) કર્યો કે તુરંત જ પેલી ટોળા આડે રસ્તે ઉતરી અદસ્ય થઈ ગઈ. આખરે પોરબંદરને પાદરે જન પહોંચી. કન્યા પક્ષ તરફથી 'સામેયું' થયું અને પછી વરપક્ષનો સમુદાય મુકામસર થયો. પોરબંદરમાં એક અડવાડિઆની રોકત થઈ. કન્યાના પિતા રા. રા. દુસેરાય પોટા અને તેમના વડીલ બાઈ રા. રા. ગૌરીશંકર પોટા એ બંને બાઈઓ જોડે કત્યાણુબાઈને અંગત પરિચય હતો. તેમાંએ અડમ નિશ્ચયી-અચ્ચક ટેકીલાની નામના પ્રાપ્ત કરનાર રા. રા. દુસેરાયબાઈ તો માંગરોળ કત્યાણુ-બાઈ સાથે નોકરીને અંગે રહેલા તેથી ઘાડો સંબંધ બધાએલો. કત્યાણુબાઈની વિનંતિ ઉપરથી વડીલ બાંધુ ગૌરીબાઈ પોટાએ 'માંડવમેર'ના જમણના રોજ વધારે પડતી સંખ્યામાં શાક-રાયતાં વગેરે પીગસવાનો રિવાજ હતો તેની સંખ્યામાં છૂટાડો કઘવાનું કબૂલ રાખ્યું. મતબમ વેવાઈ પણ સમજી અને સુશીલ હતા. આગળ ઉપર તો પોટા કુટુંબ અને અમારા કુટુંબ વચ્ચે ત્રાહિત માણસ મુંઝવણમાં પડી જાય એટલાં સગપણ સંબંધ થઈ ચૂક્યાં છે. જનની વળતી મુસાફરી પણ તે જ મુજબ થઈ. જુદાં જુદાં સંસ્થાનો તરફથી સરભરા પણ તે જ પ્રકારની કરવામાં આવી. તા. ૧૯-મે ઇ. સ ૧૮૮૮ ના રોજ વર સમુદાય લગ્નકાર્ય નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત કરી રાજકોટમાં સહિસવામત દાખલ થયો. ત્રણ અડવાડીઆં એકંદર ગાળવા પડ્યાં. તે સમયની મોંઘવારીના પ્રમાણમાં 'બર્ચ' પણ ઘણું થયેલું હતું.

દૂરી આપણે ગોડળ રાજ્યની નોકરીની બામત તરફ વળ્યું. નોકરી છોડવાની નૈયારીમાં રવા, દરમ્યાન અમારા પ્રથમ બેન મંછાનો જન્મ તારીખ ૧૨-૭-૧૮૮૮ના રોજ થયાની નોંધ લેવી ઘટે છે. ઉપરાંત કત્યાણુબાઈએ પોતાના વચેઈ બાઈ પ્રેમશંકરના સસરા ગણેશબાઈ અબારીઆનું તારીખ ૭-૧૦-૧૮૮૮ ના રોજ અવસાન થયું, તે પ્રસંગ બામત પોતાની નોંધમાં

દિલ્લીગીરી પ્રદર્શિત કરેલ છે. તા. ૧૨-૧૧-૧૮૮૮ ના રાજ કલ્યાણુભાઈ ખિનપગારી છ મહિનાની રજા ઉપર ઉતર્યા. કારણ, એક તો તબિયત લયડી હતી, અને વળી તે રાજ્યની કાર્યનીતિ પરત્વે કલ્યાણુભાઈને મતભેદ થવા માંડ્યો હતો. રજા દરમ્યાન વકિલાતનો ધંધો કરવાની છુટ મળી. અલગત રજા દરમ્યાન પણ કરમાળ-કોટડા કેસ બાગતમાં જરૂર પડે તો કલ્યાણુભાઈએ હાજર થવું એવી શરત રાખવામાં આવી હતી. અને તે તો થોડા જ હતું. આગળ ઉપર કુલ નવ મહિનાની કપાત પગારે રજા ભોગવી 'કલ્યાણુભાઈએ ગોંડળ રાજ્યની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું'. આ પ્રમાણે ગોંડળ રાજ્યની નોકરીનો સંબંધ પૂરો થયો. પરંતુ ગોંડળ રાજ્યમાંથી વિદાય લેતાં પહેલાં ઉપસંહાર રૂપે થોડું વિવેચન અહીં જ કરવું સુગમ પડશે.

જો માંગરોળ રાજ્યની નોકરી તેમ જ જુનાગઢ-માંગરોળ કમિશન અંગેનું કાર્ય એ તેમની કારકીર્દીના ખરા અને સ્થાયી પાયા રૂપે ગણાય તો ગોંડળ રાજ્યની આટલા સમયની નોકરી દરમ્યાન પાપાથી પ્લિંથ સુધીનું અ-લુતર કામ થયું કહેવાય. આગળ જણાવ્યા મુજબ કરમાળ-કોટડા કેસ, ગૌ વધ પ્રકરણ વગેરે મોટા મોટા મુકદ્દમા તૈયાર કરવામાં, ન્યાયની અદાલતમાં તે બધા મુકદ્દમા ચલાવવામાં, કાઠિઆવાડની મજસુ રેલ્વેનો વહીવટ ચલાવવા મટિના નિયમે ઘડવામાં મળેલા અનુભવને લીધે, ભવિષ્યમાં વકિલાતનો ધંધો ચલાવવામાં તેમ જ મોટા મોટા રાજસ્થાનોમાં કાયદાકાનુનોના ઘડતરકાર્યમાં કીંમતી સહાયતા મળી.

જે ખાતુ તેમને સોંપવામાં આવે તેમાં ધરમૂળથી વ્યવસ્થા અને નિય-મિતતા આમેજ કરવાં એ તો તેમની આસીયત હતી જ. તેથી ગોંડળ રાજ્યના સરકારી વકિલની એક્સિસનું દરતર તેમણે પાકે પાયે સુધાર્યું. તેમ જ કાર્યની પ્રણાલિમાં ઘટતા ફેરફારો કર્યા. સાથે સાથે અગાઉ જણાવ્યા મુજબ સમગ્ર રાજ્યવહીવટનો તેમને ઘણો સારો અનુભવ મળ્યો. ઉપરાંત ગોંડળ રાજ્યની નોકરી દરમ્યાન કેટલીક બ્યક્તિઓ જેડે કાયમનો ઘટ્ટ સંબંધ બંધાયો. આમાં હંટર સાહેબ, પોપટભાઈ વૈષ્ણ, કૃષ્ણચંદ્ર દવે, દિવાન ભેજનજી વગેરેનો મુ-ખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે.

આવો અમૂલ્ય અનુભવ ગ્રહણ કરી અને આવા મીઠા સંબંધો બાંધી કલ્યાણુભાઈ ગોંડળની રહેણાંક છોડી સ્વ-વતન રાજકોટમાં આવીને રહ્યા અને વકિલાતનો ધંધો ચાલુ કર્યો.

પ્રકરણ ૬ કું

વકિલાત

વકિલાતનો જીવનકાળ એટલે કલ્યાણભાઈની કુમ્પવી કારકીર્દીનો. મ-
ધ્યાનહકાળ ૩૧ વર્ષની ઉંમરે વકિલાત શરૂ કરી, અને આડનીસ (૩૮)
વર્ષની ઉંમરે તે ધંધો જીનાગઢ રાજ્યના ખીજાં મહત્વના રાજકીય કાર્યોમાં
અટવાતા અટવાતા આપોઆપ બધ પડ્યો. જીનાગઢ રાજ્યની ધોરણસરની
નોકરીમાં તો ઇ. સ. ૧૮૯૯ ની આખરમાં દાખલ થયા. એટલે બાલ્ય દૃષ્ટિએ
તેમની આશરે ૪૧ વર્ષની ઉંમરે વકિલાત બધ થઈ ગણાય. પણ હકીકતમાં
તો ઇ.સ. ૧૮૯૬ થી છૂટ વકિલાતનું કામ ક્રમે ક્રમે ઝોણું થવા લાગ્યું સારાશ
એ કે વયની દૃષ્ટિએ, અર્થપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ, તેમજ સ્વકુટુંબના અને પોતાના
બાઈઓના કુટુંબની અભિવૃદ્ધિ તરફ નજર ફેરવતાં, પોતા માટે રહેવા વિશાળ
મકાન બાંધવું તે બાબત ધ્યાનમાં લેતાં, સગા સ્નેહીઓને ત્યાં શુભ પ્રસ-
ંગોમાં ભાગ લેવાની લાણી મળી, તે જોતા તેમ જ જ્ઞાતિને અંગે અને ખીજાં
સાર્વજનિક કામોમાં સક્રિય ભાગ લઈ પોતાની શક્તિનો પરચો બતાવવાની
તક મળી તે નિરખતા, અમે આ સમયને તેમના પાર્શ્વે જીવનકાળનો સર્વો-
ચ્ચ ઉત્કર્ષનો ગાગો ગણીએ છીએ. આ પ્રકરણમાં વકિલાતના દોડધામના
ધધાને લીધે, તેમ જ સાથે સાથે બીજી પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ હોવાથી મુચ્ચવણ વધી
જાય તેવું છે. તે જેમ બને તેમ ઓછી કરવા આ પ્રકરણના મુખ્ય વિભાગ
નીચે મુજબ રાખવા ધારેલ છે. (૧) વકિલાત અગર નોકરીને લગતી બાબતો.
(૨) સ્વ-કુટુંબ અને સગાંસ્નેહીઓની બાબતો. (૩) સાર્વજનિક પ્રવૃ-

તિઓ વગેરે; અલખત આ વિભાગોને એક બીજાથી તદ્દન અલગ રાખવા તે શક્ય નથી. એક વિભાગની ઘટનાઓ બીજા વિભાગમાં ડાઘીઆં થયાં જ કરશે. આ તો સમવડતા ખાતર તેમ જ બને તેટલું સ્પષ્ટ સમગ્રય તેટલા ખાતર વિભાગીકરણ થોજેલ છે.

વિભાગ ૧.

તા. ૧-૧૦-૧૮૮૮ ના રોજ ગોંડળ રાજ્યની નોકરીને અંગે ૭ મહિનાની બીનપગારી રજાનો રિપોર્ટ કર્યો. તે પહેલાં અને પછી પણ રાજનામું આપી દેવું કે વધારે રજાની માગણી કરવી, તેને વિચાર થયા કરતો. પ્રથમ પહેલાં રજા ઉપર રહે તો તે બાજતમાં રાજ્ય તરફથી કેટલીક શરતો મૂકાણી. તેનું પાલન શક્ય ન જણાયાથી રાજનામું આપવું પડશે, એમ નિર્ણય કરવો પડેલો; પણ પાછળથી શતો અમલમાં મૂકી ચકાસ તેવા પ્રકારની થઇ. તે પછી રજાનો રિપોર્ટ આપ્યો. રિપોર્ટમાં રજા દરમ્યાન વકિલાતનો ધંધો ચલાવવાની પરવાનગી માગેલી. ના. હાકોર સાહેબને તેની પરવાનગી આપવાનું યોગ્ય ન જણાયું; તેથી વળી પાછી ધાંચ આવી. બીજી તરફથી વડિલતુલ્ય દિવાન બેઝનજી સાહેબે આમ્રહ કર્યો કે હાલ ત્રણ મહિના નોકરીમાં ચાલુ રહો અને ત્યાર પછી ત્રણ મહિનાની હકકનો રજા ચડતે પગારે, અને તે પછીની બાકીની અડધે પગારે રજા અપાવીશ. પ્રલોભન હતું, તેમ જ મુરખીને દરજ્જે બિરાજેલા બેઝનજી સાહેબ જોડા દિલસોજ દિવાનના આમ્રહનો અસ્વિકાર કરતામાં સંકેત થાય તે વાત પણ ખરી; પણ હૃદયનો અવાજ એવો નીકળ્યો કે, બીનપગારે તો બીનપગારે પણ હાલ છૂટાં મોટે જે પ્રકારની જોટલી રજા મળે તે હાથ ગોંડળ તો છોડવું જ. મતલબ છૂટાં જ બીનપગારની રજા ઉપર ઉતર્યાં. આ પ્રમાણે રજા ઉપર ઉતર્યાં, પછી રેનેહીઓ-હિતેચ્છુઓ વગેરે જે કાંઈ મળતા તેમને કલ્યાણભાઈ ખગર આપતા કે હવે વકિલાત શરૂ કરવી છે. મોરફ પ્રાંતના વડા ફેરિસ સાહેબે કહ્યું કે હું તમને વકિલ તરીકેની જાણી લાયકાત બાજતનું પ્રમાણપત્ર ગોંડળ નરેશ મારફત મોકલાવીશ. માંગરોળ રાજ્ય વકિલ તરીકે રાખે તો શીનું ધોરણ શું રાખવું તે સંબંધી કારભારી જોડે ચર્ચા થઇ. રેનેહી આચાર્ય પોપટલાલે પૂછાવ્યું કે, “ક્યારે વકિલાત શરૂ કરો છો ? કેસનાં કામ મોકલવાનાં છે.” કલ્યાણભાઈએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો “આમોશ પકડો, થોડી વાર છે. પહેલાં તબીયત સુધરવા જો; પછી બીજી વાત.” પાલીતાણા રાજ્યના બાયાત ક્રમારશ્રી સામંતસિંહજી પોતાનું વકિલાતનું કામ કલ્યાણભાઈને, સો-

પવા એક પગે તૈયાર થઈ ગયેના. પણ વકિલાતનું કામ શરૂ કર્યા પહેલાં ગોંડળ રાજ્ય અને ગણેદ તાલુકદાર વચ્ચેના નાગવદર ગામની તકરાર બાબત ધરમેળે સમાધાન કરાવવાના કામમાં તેઓ ગુંથાઈ ગયા. એ તો રાજ્યના નોકર તરીકે પોતાની ફરજ સમજીને વગર શીએ તે કામ કરવા પોતે બધાયલા છે, એમ કલ્યાણભાઈ માનતા. વળી દિવાન બેઠનજી ખાતર જે કંઈ થાય તે કરી છૂટવું એ તો નિશ્ચય જ હતો, તેથી કલ્યાણભાઈ સામા પક્ષને મળ્યા. હિસાબ, મત બેઠના મુદ્દાઓ એ બધું તૈયાર કરી બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાનની શરતો ધડવાના કાર્યમાં બેરિસ્ટરને વાકેફ કરી નીરાતનો શ્વાસ લીધો.

અમુક નિશ્ચિત ધોરણનું માનવું કરીને વકિલાતને ધંધો કલ્યાણભાઈ ચલાવતા. જેમકે શિરસ્તદાર અગર ન્યાય ચલાવનાર અમલદારને હાથ રસ્તવત આપી કેસ, પોતાના લાભમાં હિતારવાનો પ્રયત્ન કરનાર અસીવનો કેસ કદાપિ હાથમાં ન લેવો, ખોટા સાક્ષી કે ખોટા પૂરાવા ઊભા કરવા પડે તેવા કેસને હાથ ન લગાડવો, સામા પક્ષનો મુકદ્દમો સાચો હોય છતાં માત્ર કાયદાની બારીકીનો લાભ લઈ સામા પક્ષને આદતની ખાઈમાં ગળડાવી પાડવાના કામમાં હરગીજ સામેય ન રહેવું, બદ્દે અસીલ જોડે સામેથી ચર્ત કરતા કે હાથ રસ્તવત આપવાતું કે ખોટા સાક્ષી પૂરાવા ઊભા કરવાતું તમારું વલણ હોય તો તમારે ને અમારે નહિ બને, તમે બીજા કોઈને ખુશીથી કેસ સોંપજો. શક્ય હોય ત્યાં ધરમેળે બંને પક્ષ વચ્ચે પતાવટ ફગવવાનો આગ્રહ રાખતા. અને ઘણી વાર આ પ્રમાણે નીવેડો લાવી બંને પક્ષનો અમૂલ્ય સમય અને ખર્ચ બચાવતા. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ન્યારે મે' કલ્યાણભાઈ ઉપરના એક પત્રમાં એવો ઇશારો કરેલો કે વકિલાતને ધંધો આપને અણુગમતો હોવા છતાં કરવો પડેલો, ત્યારે તેના જવાબમાં કલ્યાણભાઈએ આ પ્રમાણે જણાવેલું. " મને વકિલાતના ધંધાનો અભાવ નથી. જે પદ્ધતિથી વકિલાતમાં કુશળ ગણાવાય છે, તે પદ્ધતિ માટે અભાવ છે. ન્યારે ન્યારે નોકરીથી હું છૂટ્યો છું, ત્યારે ત્યારે મેં વકિલાત ગ્રહણ કરેલ છે. એટલું જ નહિ, ન્યાં સુધી હું વકિલાત કરું છું ત્યાં સુધી મારા અસીલ અગર કોર્ટને મારું પૂરેપૂરું મન હું નથી જોડતો એવું માનવા કદી પણ કોરણ મળતું નથી. તેથી ઉલટું " કલ્યાણભાઈને કેસ સોંપીએ એટલે આપણે નિશ્ચિત બન્યા " એ લાગણી અસીવોમાં એક સરખી રહી શકે છે. મને જે રીત પસંદ નથી, તેની ગંધ આવે તેવા કેસ હું લેતો નથી, ને તેવી કોર્ટ પાસે હું જતો નથી. દુકામાં જે સમયે જે કામ નોકરીને અંગે કે વકિલાતના અંગે હું માથે લઉં

છું; તે સમયે તે કામમાં હું માફ આપું અંતર જોડું છું, ને મારી કેળવણી તથા શક્તિ અલ્પ હતાં. આજ સુધી હું કાવ્યો છું, તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. ”

ઉપરોક્ત અવતરણ ઉપરથી વાચકને કલ્યાણબાઈની વકિલાત અને નોકરી અંગેની કાર્ય પદ્ધતિ સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. રાજકોટમાં છૂટ વકિલાતનો ધંધો કલ્યાણબાઈ શરૂ કરવાના છે, તેનું રીતસર જાહેર થતાં જ તેમને વકિલાતનું કામ ભરપૂર મળવાનું શરૂ થઈ ગયું. અને તે જ મુજબ વકિલાતનો ધંધો આપુ રહ્યો તે બધો સમય ભરતક કામ મળતું રહ્યું. આનું મુખ્ય કારણ તો એ જ કે ઇ. સં. ૧૮૮૩ થી ૧૮૮૭ સુધી જુનાગઢ-માંગરોળ કમિશન સમક્ષના કેસના માંગરોળ તરફથી વકિલ તરીકે કામ કરી બેરિસ્ટરને વાકેફ કરવાનું કામ કરેલું. તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે તે કેસ જાતે પણ ચલાવેલો. ઉપરાંત ગોંડલ રાજ્યમાં સરકારી વકિલની કામગીરીને અંગે પણ મદતવના કેસો તયારે ક્યો હતા, અને સર ફિરોઝશાહ મહેતા, મે. બદરુદ્દીન તખ્તશ, બેરિસ્ટર હોર-મસજી વાઢીઆ, બેરિસ્ટર સીતારામ પડિત, વગેરે મુખ્ય હક્કાકાના પ્રતિષ્ઠિત બેરિસ્ટરોને instruct કરવાના તેમને ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. તેથી છૂટ વકિલાતનો ધંધો શરૂ થયો પહેલાં જ કાયદાનું સંગીત જ્ઞાન ધરાવનાર અને તલસ્પર્શી નજર પહોંચાડનાર કાબેલ ધારાશાસ્ત્રી તરીકેની તેમની ખ્યાતિ પ્રસરી ચૂકી હતી. ન્યાયાધીશોએ, જે રાજ્ય તરફથી મુકદ્દમા ચલાવેલા તે રાજ્યની કારભારીઓએ, જે બેરિસ્ટરોને માહિતગાર કરવા પડતા તેમણે, તેમ જ સામા પક્ષના અસીલો, વકિલો અને બેરિસ્ટરો એ એક અવાજે કલ્યાણબાઈની હોંશીયારી અને પ્રમાણિક રીતે ધંધો ચલાવનાર વકિલ તરીકેની ખ્યાતિ પ્રસારાવેલ. ઘણી વાર આપણને પોતાને ખ્યાલ પણ નથી હોતો, પરંતુ આપણા કાર્ય તેમ જ બીજી લાખકંતોને ગરિષ્ઠામે આપણી ખ્યાતિ થઈ ચૂકી હોય છે; જે જાણીને આપણને પોતાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જવાના પ્રસંગો આવી પડે છે. (પરિશિષ્ટ અંક ૧૨, ૧૩)

પ્રાસ્તાવિક વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈએ કે ગોંડલ રાજ્યની નોકરી ઉપરથી બીન પમારી રજા લઈ કલ્યાણબાઈ રાજકોટ આવ્યા અને તબીબત મુધારવા આસાથે લીધી. વૈદની દવાનું પણ સેવન ક્યું ને ત્યાર પછી વધીલાત શરૂ કરી. અહીં તો વાનગી દાખલ થોડા કેસોની દુકંદ હકીકત નોંધવા ધારણા છે. જે સ્થળે રાજકીય નોકરીનો પાયો નંખાયો હતો, અને જે રાજ્ય

જોડે પોતાના પિતાશ્રીના સમયથી સંબંધ હતો, તે સ્વમેથી જ વકીલાતના ધંધાનું મુહૂર્ત થયું. માંગરોળ રાજ્ય જોડેનું રાજાનું સંબંધ એવું જ હતું. તે સમયે માંગરોળમાં ભાવનગરના નાગર અહમ્મદ શામળદાસભાઈ કારભારી દરબાજે હતા તેમણે શ્રી વિગેરેનું ધોરણ દરાવ્યું. અને માંગરોળ પોરબંદર જમા કેસના કામમાં કલ્યાણભાઈને રોકી લીધા. આર્થિક દષ્ટિએ આ કેસ તેમજ ગોંડળ રાજ્યનો કરમાળ કોટડા કેસ, અને દબારથી લક્ષ્મણવાળાએ સોંપેલો કેસ, આ બધા કામધેનું રૂપ નીવડ્યા, એ તો નિઃશંક વાત છે. માંગરોળ રાજ્યે એવો હાલો રજુ કર્યો કે, જુના કરારોની રૂએ પોરબંદર રાજ્ય પાસેથી વાર્ષિક અમુક ખંડણી લેવાનો પોતાનો હક્ક છે, માટે તે હક્ક ચાલુ કરવો, તેમજ વર્ષોની ચડત ખંડણીની રકમ બ્રિટિશ સરકારે પોરબંદર રાજ્ય પાસેથી માંગરોળને અપાવવી, પોરબંદર રાજ્યે આ માવનો અરવીકાર કર્યો. અને પછી તો એક પછી એક ચડતી કોર્ટમાં જન્ને પક્ષના વકીલ બેરિસ્ટરોને વર્ષો સુધી રોકાવું પડ્યું.

તા. ૧૨ મી નવેંબર ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના રોજ શામળદાસભાઈએ તે કેસનો મુખ્ય મુદ્દાઓ કલ્યાણભાઈ પાસે રજુ કર્યા તા. ૨૨ અને ૨૩ નવેંબર આ બે દિવસ રાજકોટમાં આ કેસ ચાલ્યો. કલ્યાણભાઈની ડાયરીમાં રમુજી ટીકાર છે કે “ ગઇ કાલની દલીલો બધી હવામાં જ ઉડી ગઇ. ન્યાયાસન શોભાવનારું” તે તરફ ધ્યાન જ ન હતું. ફરી વાર દલીલો કરી અને આગળના આધાર પણ ટાંક્યા. ” બીજી તરફથી બેરિસ્ટર બદરુદ્દીન લેખબજી પાસે ચડત ખંડણી માટેનું સરકારમાં મોકલવાનું લખાણ તૈયાર કરાવ્યું. તે લખાણ કલ્યાણભાઈ વાંચી ગયા, અને યોગ્ય ફેરફાર કરાવ્યા તે જ દિવસે બપોર પછી દરબારશ્રી આલાવાજાના કામમાં રોકાઇ ગયા. આમ વકીલાતના ધંધાનું નાવ બુકોવ્યું. બે-ચાર દિવસ દરબારશ્રી આલાવાજાનું કામ થયું. તેમ જ ગોંડળ રાજ્યના ગીરના સીમાડા કેસ બાબત બેરિસ્ટર સીતારામ પંડિતને વાકેફ કરવામાં રોકાયા, અને ફરી તા. ૧-૧૨-૮૮ થી પોરબંદર માંગરોળ પેશકશી કેસનો રેંટ ચાલુ થઇ ગયો. રાજકોટ મુકામે ચલાવેલ કેસનો મુકાદો તો માંગરોળના ગેરલાભમાં હતોયો ન્યાય તોળનાર અમલદારના વલણ ઉપરથી એ તો સમજાઈ ગયું હતું. અપીલની મુદત ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૯ ની કોર્ટ પણ અનુકૂળ તારીખ ઉપર રાખવી ઠરી ચડત ખંડણીની રકમ મળવા માટેની તેમ જ ચાલુ વાર્ષિક ખંડણી પોરબંદર રાજ્ય પાસેથી વસૂલ લેવાનો હક્ક સાબીત કરવાની પહેલી અપીલના લખાણના કામને અંગે કલ્યાણભાઈ શામળદાસભાઈ

જોડે. મુંબઈ ગયાં. મુંબઈ જઈને પડેલાં તેા મુંબઈ સગકારમાં રજુ કરવાંની Salt-case બાબતની નોંધ તૈયાર કરી નાંખી, અને પછી અપીલ મેદાનું લખાણ તૈયાર કરાવવા બાબતની માહિતી બે. બદરદીન તૈયારજીને આપવાનું થયું કંપું.

તા. ૧૫-૨-૮૯ થી તા. ૨૫-૨-૮૯ સુધી મુંબઈમાં મુકામ રહ્યો. Salt-case ઉપરની પોતે, તૈયાર કરેલી નોંધની નકલ મલ્ટનરના સમ્ય મે. ઝવેરીલાલ યાસિકને આપી. ત્યાર પછી, પેશકર્તા કેસની અપીલ ચલાવવા માટેની મુદ્દા તૈયારીના કામ સાથે ગામગદાસબાઈ જોડે માંગરોળ ગયા. (મધ્ય ઝગુનો પ્રભાવ પડવા માંડ્યા પડેલાં તેા માંગરોળ બંદરમાં હલ્લાચુબાઈનો મુકામ ગોઠવાઈ ગયો. નોકરીની શરૂઆતના પાંચ વર્ષ અહીં જ ગાળેલાં તેમ જ મોઢો સ્વભાવથીજ માળાળુ હતા, તેથી માંગરોળ તેા જાણે પોતાનું જ વતન હોય એવી ભાવના તેમના મનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી. મોઢો, અમલદારો, સરદારો, સૌએ એવાને એવા પ્રેમાળ બાવ દર્શાવ્યો. નામદાર ગેખ સાહેબને મળ્યા અને વળતેજ દિવસથી બરચક કામમાં પરોવાઈ ગયા. જુનાં દફતરો ખોળ્યાં, પુરાવા એકઠા કર્યા અને કેસને લગતા કાપદાના અદ્યતન પુસ્તકોને અભ્યાસ કર્યો. આગલા દરોવા તપાસી ગયા. બીજા તાલુકાઓમાંથી માંગરોળનાં લાભમાં ઉતરે તેવી લેખિત માહિતી જે મળી તે એકઠી કરી અને એ પ્રમાણે પાકે પાપે કેસ મજબૂત કર્યો. વળી માંગરોળ મુકામે માત્ર ધંધાદારી વકિલ તરીકે તટસ્થ રહેવાનું તેમનાથી બાંધે જ બને. અનેક કામમાં તેમની સલાહ લેવામાં આવી. દરબાર અને કારભારી મંડળ વચ્ચેના મતભેદની બાબત, રાજ્ય અને બાયાતો, સરદારો વગેરે વચ્ચેની તકરારી બાબતો, બાયાતોની અંદર અંદરની તકરારો, તેમ જ મુખ્ય કારભારી અને બીજા અમલદારો વચ્ચેના વૈમનસ્યની બાબત એવી અનેક બાબતોના નિકાલ કરાવવામાં તેમને સૌએ સ્નેહરૂપી સાંકળ વતી ખેંચ્યા. હલ્લાચુબાઈએ યથા-સંકિત આવું જુદેક બીન-વેતની કામ બજાવ્યું. વળી બીજાં કેટલાક વકિલાતના પગ્યુરણ લખાણો પણ કર્યો. આ પ્રમાણે તા. ૨૮-૨-૮૯ થી તા. ૨૧-૩-૮૯ સુધી માંગરોળમાં મુકામ રાખી તા. ૨૧ મીની રાત્રે ત્યાંથી વિદાય થઈ તા. ૨૨ મીના દિવસને બાગ ગોંડળમાં ગાળી સાંજના સ્વમૃદે રાજકોટ આવી પહોંચ્યા. રાજકોટમાં કેસને અંગે તૈયારીઓ કરી. ફરી એપ્રિલના બીજા અડવાડિયામાં માંગરોળ તરફ રવાના થયા. મે આખર સુધી માંગરોળમાં બર ઉન્હોળામાં દરિયા કાંઠામાં ઠંડી લેહેરોની મોજ માણવાનો મોગ થયો. મે માસના છેલ્લા અડવાડિયામાં તેા પોતાનું કુટુંબ પણ જુનાગઢ હત્યાત્યાંથી ત્યાં આવી પહોંચ્યું.

ત્યાર પહેલાંના અઠરાડિયામાં કલ્યાણુભાષને સખ્ત-તાંવડાઆક દિવસ. આવી ગયેલો. ખમર પડતા એહી પોપટ આવ્યાં સાગવાર મારે પ્રથમ જઈ પહોંચ્યા ત્યાર પછી તેમના ભાઈ માધુભાઈ હાજર થઈ ગયા. માંગરોળમાં પેશ-કર્શીને લગતા કામમાં તેમ જ જુનાગઢ માંગરોળ વચ્ચેની અનેક તકરારોના કામમાં પ્રવૃત્ત રહેતા. તે શિવાય જિન'વેતનીય કામનો કાર્યક્રમ માર્યે માસની માફક જ ચાલુ રહેતો; પણ એ તો માંગરોળના લોકોનું કામ. તેથી એટલું કામ વિના મૂલ્યે કરવું પડે તેમાં કલ્યાણુભાષને શેષ પગ જ્ઞાન ન થાય. માંગરોળથી પોતાના કુટુંબ સાથે જઈ પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથની યાત્રા, ત્રિવેણી આન વગેરે પવિત્ર લોકોત્ત ભોગવી અને જુનાગઢ માંગરોળની તકરાર પામ-તનું લખાણુ બે. પંડિત સાહેબ વેરાવળ હતા, તેમની પામે સુધરાવી પ્રભા-સમા પાઠા આવીને રહ્યા ત્યાં તો કેસના કામો કેવી રીતે ચાલતાં તેની માત્ર વાનગી આપી છે.

બીજે વર્ષે પોરબંદર-માંગરોળ પેશકર્શી કેસમાં માંગરોળની પહેલી જીત થઈ પછી વર્ષો સુધી અપીલ પર અપીલ થયા કરતી. અને કામ ચાલુ રહેતું. પરંતુ અતિમ જીત તો માંગરોળની થઈ, અને અત્યારે પણ તે ઠરાવને અનુસરીને પોરબંદર રાજ્ય માંગરોળને જમા-ખંડણી દર વર્ષે આપે છે. ઉપ-રાંત આગલા વર્ષોની ખંડણીની ચડત, રકમના અદલામાં માંગરોળ રાજ્યને એકી સાથે મોટી રકમ મળી તે વિશેષમાં.

આ તો અવિધ્યમાં મનનારી વાતનો ઉત્તર અંગાહી 'કરી' લીધો. અત્યારે તો પંડિત સાહેબ પાસે લખાણુ સુધરાવી પ્રભાસની યાત્રા કરીને માંગરોળ ગયા ત્યાંથી સહ કુટુંબ જુનાગઢ આવ્યા. હજુ જુનાગઢમાં સુકામસગ થયા ન થયા એટલામાં તો દરમાર શ્રી નાગવાળા ખુનના આરોપસર જેતપુર સુકામે અટકાયતમાં લેવાયા છે તેવા ખંચર મળ્યા; ઉપરાંત આરોપી દરબારનો કારભારી તરફથી તુરત જેતપુર આવવા ઉપગ સાપરી સંદેશા આવ્યા. આથી ઉતાવળથી જેતપુર પહોંચ્યા: કારણ પોતાનો એક સમયનો વિદ્યાર્થીની સહાયમાં જવું એમ તેમને જણાયું. જેતપુર પહોંચીને પ્રથમ તો સુકદમાની હકીકતથી વકિફ થયા.

મનુનો તરીકે એક સનસનાટી ભર્યા દોજદારી કેસની માહિતી આ-પવા ખાતર આ કેસની વિગતમાં ઉતરવા ધાયું છે. વળી સાથે સાથે, તાલુક-

દારો અને એન્ટ્રીના તે સમયના સજાને લીધે આવી ખામતમાં ઘડીક બ્રિટિશ કાયદો આગળ ધરવાની તો બીજી પણ વહીવટી પ્રથા અનુસરવાની અનિષ્ટ પદ્ધતિ લક્ષમાં આવી જાય.

દરબારશી નામવાળા અને તેના માણસો ઉપર જસા જમાદારનું ખુન કરવાનો આરોપ હતો. પ્રથમ તો કલ્યાણભાઈએ, આરોપીએ તેમ જ કરીઆદી પક્ષે પોલીસ ખાતામાં રજુ કરેલી કેસીયતો વાંચી લીધી, માગમારી થયેલી હતી તે સ્થળ જોયું. તેટલામાં બેરિસ્ટર પંડિત રામકોટથી આવી પહોંચ્યા. કલ્યાણભાઈએ પોતાની માહિતી તેમની પામે રજુ કરી.

ન્યાયાધિશની કોર્ટમાં પહેલાં તો ફરિયાદ પક્ષે કેસ અમુક મુદત સુધી મુક્તવી રાખવા માગણી કરી. અગાઉથી દરેલા નિર્ણય મુજબ બે.-પંડિતે બચાવ પક્ષ તરફથી તેનો વિરોધ કર્યો. પણ ન્યાયાધીશે એવું કહી મુદત આપી કે સરકારી વકિલ નીમવાની તજવીજ ચાલે છે. પણ આવા ફોજદારી કેસમાં થોડી ઘણી પણ જુમાની દેવાની શરૂઆત કર્યા વગર મુદત અપાય નહિ તે વાતના અખ્યાલ કર્યો. મુદત વીત્યા પછી કેસ શરૂ થયો. બચાવ પક્ષે એક પછી એક સાક્ષીની ઉલટ તપાસ કરવાને બદલે છેવટે એક સામટી ઉલટ તપાસ કરવાનું કરાવેલું. જુમાનીઓ દેવાતી ગણ અને કેસનું બીજું કામ જેમ જેમ આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ સૌને ચોકખું જણાવા લાગ્યું કે ખુદ દરબારશી નામવાળા ઉપરનો ખૂનનો આરોપ ટકી શકે તેમ નથી. બનાવવાળા જગ્યાએ તેઓ હાજર હતા તેવું ઉચ્ચારણ કોઈ પણ સાક્ષી પાસેથી ફરિયાદ-પક્ષ કઢાવી શક્યો નહિ. બચાવ પક્ષે નાની-મોટી અનિયમિતતા તો ઘણી જ સહન કરી લીધી. જેમ કે અગાઉથી નામ નોંધાવ્યા નહોત તેવા સાક્ષીઓ ગમે ત્યાંથી ઉપાડી લાવી ફરિયાદ-પક્ષે રજુ કર્યા. કલ્યાણભાઈએ ડાયરીમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે “કોઈ કોઈ સાક્ષીના બેશરમ જુઠાણાથી કોઈને પણ ચીક ચડે.” સવારે બેરિસ્ટર પાત્રે, અને આખો દિવસ કોર્ટમાં, તેવી રીતે તા. ૧ લી જુનથી તા. ૫ જુલાઈ સુધી સતત કામ ચાલ્યું. વચ્ચે રવિવારનો લાભ લઈને કલ્યાણભાઈ અમારાં માતૃ-શ્રીની આંખનું ઓપરેશન કરાવ્યું હતું તેમને જેવા માટે જુનાગઢ જવા ઇજા હતા, પણ પંડિત સાહેબે જવા દીધા નહિ. દરબારશીને કોર્ટે જામીન પર છોડ્યા પણ નહિ. છેવટે ફરિયાદ-પક્ષે જોયું કે આખર સુઠાદામાં દરબારશી તો છુટી જશે તેથી એક દિવસ નાટક બીજું કર્યું. ફરિયાદી પક્ષના વકિલો

રીસાઇને આજ્ઞા ગયા. કોઇએ કહ્યું કે તેમને નાણાં આપનાર થાક્યો છે; કોઇએ એમ પણ કહ્યું કે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ મોટા બેરિસ્ટરની શેઠમાં તથાપ છે તેથી વિરોધ દર્શાવવા માગતા હતાં એમ પણ કહેવાયુ કે તે લોકો પ્રાંતમાં ખટપટ કરવા ગયા છે આ પ્રમાણે કેસ તો પૂરો થયો તેથી પડિત સાહેબ રાજકોટ સીધા ગયા. ખાનગી મુલાકાતમાં તો મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે કહી પણ દીધું હતું કે દરમારથી છુટી જશે; પણ ત્યાં બીજો દિવસે કોર્ટમાં ઠરાવ સાંભળવા મચ્યા પક્ષ હાજર થયો ત્યાં તો કાંઈ અવનવું જણવા મળ્યું. પ્રાંતમાંથી મેજસ્ટ્રેટ ઉપર તાર આવેલો કે કામ આગળ ચલાવવું બંધ કરો અને કેસના કાગળો આ અહીં મોકલી આપો. ” કલ્યાણભાઈએ એક ખાસ માણસ મારફત પત્ર મોકલવાની પડિત સાહેબને સર્વ મિનાથી વાકેફ કર્યો તે વાંચી પડિત સાહેબે તારથી સૂચના આપી કે મોટા સાહેબ તરફ વિરોધ દર્શક તાર કરો. તે પ્રમાણે તાર કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ નિરોપમાં તે તારમાં જણાવ્યું કે “ એક તરફ નિર્ણય ન થયો બેઇએ, બચાવ પક્ષ તરફથી બેરિસ્ટર પડિત આપને રમત મળશે ” તે મુજબ પડિત સાહેબ રાજકોટમાં મોટા સાહેબને મળ્યા. તેઓ સાહેબે આશ્વાસન આપ્યું કે તમને સાબળ્યા વગર એક તરફ નિર્ણય નહિ થાય, દરમ્યાન પ્રાંતમાંથી કેસના કાગળો મેજસ્ટ્રેટ ઉપર પરત આવી ગયા તેમ જ પ્રાંતે મેજસ્ટ્રેટને ઠરાવ બહાર પાડવા પરવાનગી આપી, ઠરાવ બહાર પાડી જેતપુર મેજસ્ટ્રેટે દરબાર નાજવાળાને પુરાવાને અભાવે છોડી મૂક્યા અને બાકીના ચાર આરોપીને સેશન્સ કમિટ કર્યા.

નાજવાળા પક્ષમાં તો ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો. ગિરધરભાઈ સાહેબને મુકામે મીજલશ ભરી મીજબાની ઉજવાઈ. કલ્યાણભાઈને બીવના પૈસા ચુકવી આપ્યા ઉપરાંત પોશાક ધનાયત થયો. પરંતુ આ ખુશાલી અસ્પષ્ટની નીવડવાની હતી પડદા પાછળ ગમે તે રમત રમાયી હોય પણ થોડા સમય બાદ મેજસ્ટ્રેટ મૂળ ઠરાવ રદ કરી દરબારથી નાજવાળાને ફરી અટકાયતમાં લીધા અને તેમનો કેસ ઉપથી કોર્ટમાં (સેશન્સમાં) ચલાવવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. બચાવ પક્ષે આ સામે પ્રાંત સાહેબના ઉપરી મોટા સાહેબ સંમક્ષ સખ્ત વિરોધ રજુ કર્યો. બચાવ પક્ષને જવાબ મળ્યો કે આ કેસ બ્રિટિશ કાયદા મુજબ જ આમે નથી ચલાવતા, પરંતુ રાજપ્રકરણીય રીતે ચલાવાય છે.

પડિત સાહેબ અને કલ્યાણભાઈ વચ્ચે આ બાગતમાં મસક્ત થઈ.

રાત ચિત્તાથી આખા પ્રકરણનો નિચાર કર્યો અને બંને એનાં નિર્ણય ઉપર આખા કે મુ'મઇ સંગ્રહમાં અરજ કરી રાજપ્રકરણીય દષ્ટિએ થયેલ સુકાને ગદ કરાવી દરબારશ્રી નામનાળાને ' Discharge ' કરાવવાથી ' બન્નિગળ ' જેવું થશે એટલે કે આગળ ઉપર પોલિસ નવા પુગવા જિભા કરી દરબાર નામનાળાને ફરી અપ્રકાયતમાં લઇ રાકે તેટલા માટે બહેતર છે કે ઉપની કોર્ટમાં પૂરી તપાસ થના દેવી અને તે તપાસને અત્યંત નિર્દોષ બહેર કરી માનપૂર્વક છોડી મૂકવાનો હગન થાય તો કાયમની ઉપાધી ટળે બીજા સંભાવિત વકિતો અને મુતસદીઓ તરફથી પણ તે જ મુજબ સનાહ મળી છતાં એવું હ્યું કે બદ્દીન તૈમમજીને એ હાજીતથી વાકેફ કરના અને તેમનો પણ એવો અભિપ્રાય હરે કે ઉપની કોર્ટમાં કામ લઇ જવા દેવું તો પછી તેમને જ મયાન પક્ષ તરફથી રોકના એમ જ બન્યું બદ્દીન પણ ઉપરના અભિપ્રાય સાથે સમત થયા કેટલીક માથાકુટ પછી છેવટ તો ૫ સપ્ટેમ્બરથી જેતપુર મુકામે કેસ ચાલશે એમ નિર્ણય બહાર પડ્યો તેથી કલ્યાણુભાઈ મુ'મઇ ગયા જેરિસ્ટર બદ્દીન તૈમમજીને કેસની હાજીતથી વાકેફ કર્યો અને તેમને સાથે લઇ જેતપુર આવી પહોંચ્યા અવિધ્યમા મુ'મઇ લાઇ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશનું ૫૬ શોભાવનાગ જગીશ બીમન સમક્ષ આ કેસની સુનાવણી થનાની હતી કલ્યાણુભાઈ કામચા ગળા બૂક રહેતા સવારે જેરિસ્ટરને હાજીતથી વાકેફ કરતા આજો દિવસ કોર્ટમાં હાજરી આપતા ત્યાર પછી તરજુમા કરવામાં તેમ જ નકતો કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થતા

1

' સેશન્સ ' નું કામ ચાલ્યું તેવો સમય આજ જિલ્લી કરવાની પુરસદ ન હોતી, પરંતુ સેશન્સનું કામ ઝડપથી ચાલ્યું અને અલ્વાડિયાની મુદતમાં તો જુલાનીઓ લેવાઇ ગઇ, હિન્દ તપાસ થઇ ગઇ, અને પ્રથમ ફગિયાદ પક્ષ તરફથી જ્યુરી સમક્ષ બાપણુ થયું અને જવાબમાં બે બદ્દીન તૈમમજીએ મયાન પક્ષ તરફનું બાપણુ કર્યું. અગ્રેજ નહિ જાણનાર જ્યુરીને સમજાવવા કોર્ટના દહેવાથી કલ્યાણુભાઈએ બંને પક્ષના વકિતોના બાપણું મુન્સીમાં સમજાવ્યાં

ત્યાર પછી હતાવ બહાર પડ્યો, અને દરબારશ્રી નામનાળાને નિર્દોષ બહેર કરી માનપૂર્વક છૂટા કરવામાં આવ્યા જયાન પક્ષની જાવણીમાં સૌના

પ્રકૃતિ હતી. રાજ્યનો ખોદ વડોરી લેવાનો સંભવ હતો છતાં યીજન કામ એક બાજુ રાખી તેઓ યુજ્જયથી બાવનગર ગયા. ત્યાં શંકરપ્રસાદજી દેસાઈએ તેમને હકીકતથી વાકેફ કર્યા સારાંશ એ કે (૧) કમિશનના બંધારણની બાબતમાં દેસાઈ-પક્ષે વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. (૨) બચાવ કરવા માટે બેરિસ્ટર રોકવા પરવાનગી માગી છે. (૩) તે સમયના પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધરથ જનમનગરના દિવાન મગનલાલ બાપુભાઈ તરફથી તાર દ્વારા જવાબ આવી ગયોતો કે તેઓ આવી શકશે નહિ.

આ મામલામાં રંગો ઝડપથી પકટાયા કરતા હતા, અને અવનવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા હતા. પ્રથમ તો કલ્યાણભાઈ રા. રા. વિજયભાઈ ગૌરીશંકર ઓઝાને, તેમના પિતાશ્રી મે. રા. રા. ગૌરીશંકર ઓઝાને (તે સમયે તેમણે સન્મસ્ત ધારણ કરેલ) તેમ જ સોલિસિટર કાંગાને મળ્યા. સાંજના કલ્યાણભાઈ સુડા રેશન સુધી બેરિસ્ટર મહેતાને સામા લેવા ગયા, અને વળતી મુસાફરીમાં અત્યાર સુધીની હકીકતથી તેમને વાકેફ કર્યા. બેરિસ્ટર મહેતા સાથે બાવનગર પહોંચતાં જ જાણવા મળ્યું કે તંત્રના અગ્રસામાં રાજ્ય વતિ કારભારી મંડળ તરફથી રા. રા. શંકરપ્રસાદ દેસાઈ ઉપર બે લખાણો આવ્યાં હતાં. (૧) બેરિસ્ટર રોકવાની પરવાનગી નહીં આપવામાં આવે. (૨) દેસાઈ-પેઢીના હિસાબના ચોપડા રજુ કરવા. આ સંબંધી કલ્યાણભાઈએ બેરિસ્ટર મહેતા જોડે મસલત કરી. સંભાળ પૂર્વક અને કુનેદથી કામ લેવાનું હતું; કારણ સામા પક્ષમાં આખી રાજ્ય સત્તાનું પીક બળ હતું. સુભાષે દેસાઈ-જના પક્ષમાં શુદ્ધિકૌશલ્ય અને નીડરતાનું ખમીર ધરાવનાર બેરિસ્ટર દિરો-જશાહ મહેતા, પંડિત સિતારામ અને કલ્યાણભાઈ વગેરે હતા વળતે દિવસ બેરિસ્ટર મહેતાએ શંકરપ્રસાદજી વતિ ગુજરાતીમાં બે મુસદ્દા અને તેમના બાઈ ગિરજપ્રસાદજી તરફથી એક અંગ્રેજીમાં એમ ત્રણ લખાણો ધડી કાઢ્યાં. બેરિસ્ટર મહેતા સાહેબને આ કેસમાં અંગત લાગણી યઈ આવેથી અને જખમ સામે નજાણે રક્ષણ આપવાની તક તેમણે વધાવી લીધી.

બે ગુજરાતી લખાણોનો મજકુર એવો હતો કે રાજ્ય તરફથી ઉપસ્થિત થએલ તપાસણીનો પ્રશ્ન સમજી શકાય તેવા રખણ નથી-સંદિગ્ધ છે-મોટે તેમાં ચોખવટ થવી જોઈએ. વળા બેરિસ્ટર દ્વારા બચાવ કરવાની પરવાનગી ન મળે તો તો બચાવ પક્ષની રીયલિ વિષમ થઈ જાય. કાંઈ નહિ તો તપાસ ચાલતી હોય તે દરમ્યાન કેસનું નિરીક્ષણ કરવા તેમ જ જરૂર પડે ત્યારે શંકર-

પ્રસાદજીને અવિધિસર સલાહ આપવા ખાતર બેરિસ્ટરને તપાસ-પંચની અદાલતમાં હાજર રહેવા પરવાનગી મળે તોજ તપાસ-સમિતિની અદાલતમાં દેસાઈ શંકરપ્રસાદજી હાજર થવા સમિતિ આપે. ઉપરાંત હિસામના ચોપડા તપાસવાના હતા તે બાબતમાં જણાવ્યું કે એમ જણવા મળે કે અમુક મુકરર બાબતો તપાસવાની છે તો તેવી બાબતોને લગતા હિસામના ચોપડા રજુ કરવામાં સરળતા થાય નહિતર કાલે તે ભાગની તપાસણી કરાવવા ચોપડા મોકલવાનું તો શી રીતે બને ?

અગ્રેજી લખાણમાં જણાવેલું કે ‘ મહેરબાન સાહેબ કયા પ્રકારની તપાસણી થવાની છે તે જણાવવાની તો કૃપા કરો ! જો તપાસણી રીતસર ટ્રાઈમાં ચાલતા કામોની માફક કાયદેસર થવાની હોય તો મને બેરિસ્ટર રોકવા પરવાનગી મળવી જોઈએ; જો તપાસ કરોબારી રીતે non-judicial કરવાની હોય તો મારા તરફથી પ્રશ્ન પૂછનાર તરીકે કોઈ ધારાશાસ્ત્રીને હાજર રહેવા પરવાનગી મળવી જોઈએ.’ હિસામ બાબતમાં તો રાજ્ય તરફથી અમુક મુદ્દાઓ તપાસવાના છે એવો જવાબ આવી ગયો. વળતે દિવસ બન્ને બેરિસ્ટરે જોડે કલ્યાણભાઈએ મસક્ત કરી અને ત્યાર પછી દેસાઈ-શંકરપ્રસાદજી તરફથી હજુરમાં એવી અરજી પેશ કરવામાં આવી કે નિરીક્ષણ કરવા પુરતી પછુ મારી તપાસ દરમ્યાન બેરિસ્ટરને હાજર રહેવા પરવાનગી નથી મળતી તેથી મારે તપાસ-સમિતિ સમક્ષ હાજર ન રહેવું એવી સલાહ મળે છે જેથી હું લાચાર છું; અને હિસામની તપાસણી કરવા ચોપડા લઈ મારા તરફથી રા. રા. કલ્યાણરાય બક્ષી હાજર રહેશે. આ મુજબ કલ્યાણભાઈ તો હિસામના ચોપડા સેવરાવી તપાસ-સમિતિના મંત્રી પાસે ગયા. અધિકારીએ પ્રથમ તો એમ કહ્યું કે ‘ અમે ચોપડા સીલ કરી આંહી રાખીશું.’ કલ્યાણભાઈએ તેમ થવા દેવામાં વાંધો લીધો. છેવટે એમને એમ ચોપડા પાછા લઈ જવા દીધા અને કહેવામાં આવ્યું કે આવતી કાલે હિસામના ચોપડા લઈ આવજો વળતે દિવસ બાવનગરની દેસાઈની પેઢીના ચોપડા સેવરાવી કલ્યાણભાઈ નોકુબાગ ગયા. હજુર સેક્રેટરી મી તેમજીએ ધાણું કે ચોપડા મુંબઈની પેઢીના છે, તેથી તેમણે કલ્યાણભાઈને કહ્યું કે ‘ ફલાણું ખાતું ખોલી બતાવો.’ કલ્યાણભાઈએ કહ્યું કે ‘ મને કાંઈ ખાતાખાતાની માહિતી નથી.’ તેમજી શેડ તો તેમના ઉપરી અધિકારી ડોસાભાઈ પાસે દોડી ગયા અને એવો લુકમ લઈ આવ્યા કે મુંબઈની પેઢીના ચોપડા રજુ ન થાય ત્યાં સુધી આ બાવનગરની

પેદીના હીસાળી ચોપડા અટકાયતમાં રાખવા. પણ કલ્યાણુભાઈએ આવા નિર્ણય સામે વિરોધ દર્શાવ્યો, અને દલીલો કરી તેથી છેવટ ચોપડામાં ટ્રેડી સહીઓ inlaid કરી તે કલ્યાણુભાઈને મોપી દેવામાં આવ્યા. પછી ત્યારે મુંબઈની પેદીમાં ચોપડાનું અમારે કામ છે માટે તે મંગાવી આપો એવું મી. તેમુલજીએ કયું ત્યારે કલ્યાણુભાઈએ મુચ્ચું કે તે ચોપડા મુંબઈમાં જ 'ઈનીશીયલ' કરી તપાસાની શકાશે અને ઉમેરું કે હીસાળના ચોપડા કાંઈ બદારગામ તો ન મોકલી શકાય. ત્યાર પછી આવી મુચ્ચના કલ્યાણુભાઈએ તેમુલજીને કરી છે તેવા ખજર મુંબઈ ગીરજાપ્રસાદજીને આપવામાં આવ્યા અને તેમને ખાસ મુચ્ચના આપવામાં આવી કે ચોપડા તપાસવા બાબત કે એવું કાંઈ પગલું ત્યાં બરવા તાજવીજ થાય કે તુરત તમારે બેરિસ્ટર દિરોજશાહ મહેતાને મળી તેમની સલાહ લેવી. કારણ, મહેતા સાહેબ તુરતમા મુંબઈ જવાના હતા ખીજે જ દિવસ તપાસ-સમિતિએ સિવજીભાઈને હાજર થવા આજ દિવસની મુદત આપી અને ખીજીઓ સામે જખિનો તેમ જ વોરંટ કાઢવાનો ફરાવ કયો. તે ઉપરથી રા. રા. પ્રતાપરાય દોસતરાય તેમ જ જમનાદાસ વિગેરે સામે જાહેરનામા બદાર પાડી સાર્વજનિક જગ્યાએ ચોડવામાં આવ્યાં અને ઉપરોક્ત બંને મૃદરથોના મકાન ઉપર પોલિસનો પટ્ટેરા ગોઠવાઈ ગયો. તે જ દિવસ બેરિસ્ટર પંડિત સાહેબ સાથે કલ્યાણુભાઈએ ફરી સ્વામીજીની (ગૌ. હ. ઓઝા)ની મુલાકાત લીધી. 'હવે હાલ તુરત બાવનગરમાં રહેવા કલ્યાણુભાઈ માટે આવશ્યકતા ન હોતી તેથી તેઓ તા ૨૩-૨૦-૧૮૬૦ ના રોજ બાવનગરથી નીકળી વઢવાણ સિવજીભાઈ પાસે આવ્યા; તેમની જોડે બાવનગરમાં મૃદરથો ઉપર વીનેલી આફત સંબંધી અને ખીજી બાબતોની વાતચીત કરી વઢવાણમાં તે સમયે પોતાના સ્નેહી હરભમજી સાહેબના અંગત મિત્ર લોકમાન્ય ટિળકના જમણા હાથ સમા વગડ પ્રાંતવાળા મી. ખાપરડેને મળવાની તક મળી, વઢવાણ એક દિવસ રોકાઈ કલ્યાણુભાઈ મુંબઈ ગયા. પછીના બે વર્ષ દરમ્યાન આ દેસાઈ પ્રકરણને અંગે કલ્યાણુભાઈને અવારનવાર બાવનગર અગર મુંબઈ જવાનું થયેલું. કુટુંબની મુખ્ય હયાત વ્યક્તિઓ સામે જ માત્ર નહિ પણ ખુદ સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ સામે તે સમયના નાન્યકાર-બારીઓએ રાજ્યના ગેઝેટમાં આક્ષેપો છપાવેલા. આ તો હદ થઈ કહેવાય. જો કે દેસાઈ પક્ષના વકિલ બેરિસ્ટરના હાથ સળવળતા હતા પણ રાજ્યના નામથી તે સમયના તે રાજ્યના કર્મચારીઓ કહે તેમ વર્તવા સ્વતંત્ર હતા. તેમને શી રીતે તેમાંથી અટકાવી શકાય ? પણ આખરે દેસાઈ પક્ષના હાથમાં

એક સાધન આવ્યું. એવું બન્યું કે મુંબઈના એક 'રાસ્ત ગોશ્તાર' પત્રમાં ભાવનગર રાજ્ય ગેઝેટમાં જે આક્ષેપો છપાયા હતા તેની નકલ છાપવામાં આવી. આ જોતાં જ બેરિસ્ટર મહેતાએ તક ઝડપી તુરંતજ રાસ્ત ગોશ્તાર પત્ર ઉપર દેસાઈ કુટુંબ તરફથી નોટિસ આપવામાં આવી કે, કાં તો આ આક્ષેપો પુરવાર કરો નહીં તર બિનશરતી લેખિત માફી માગી લખાણ પાછું ખેંચી લ્યો. આને અંગે પુષ્કળ ધર્માલ ચાલી. 'હા' વળી 'ના' ફરી 'હા' વળી 'ના' એમ ખેંચતાણ ચર્ચ. અમુક પ્રકારની શબ્દ રચના માફી પત્ર માટે વાપરીએ, આટલે દરજ્જે માફી માગીએ એમ હોશતોસી ચાલી પણ દેસાઈ તરફના વકિલ બેરિસ્ટરે સમજતા હતા કે આ પત્ર બ્રિટિશ-કાયદાની પકડમાં બરાબર આવેલ છે એટલે છટકવા બારી નથી. છેવટ માગણી મુજબ 'રાસ્ત ગોશ્તાર' બિનશરતી માફી માગી અને લખાણ પાછું ખેંચી લઈએ છીએ એવા એકરાર પત્રમાં છાપ્યો. આ પ્રમાણે બનેલી હકીકત બીજાં જાણીતાં પત્રોમાં પણ છપાવવામાં આવી. આમ કરી આક્ષેપો પાયા વગરના છે એવી છાપ જાહેર જનતા ઉપર દેસાઈ પક્ષે પાડી. ત્યાં પછી તો સમજી લોકો વચ્ચે પડળ રાજ્ય અને દેસાઈ કુટુંબ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના પ્રયાસ શરૂ થયા પહેલુ સમાધાન બેરિસ્ટર મહેતા, પંડિત ને પંડિત સાહેબના બાધ શકરરાવ પંડિતને અને કલ્યાણભાઈને અરવીકાર્યું લાગ્યું. કારણ કે આ સમાધાનને અંગે સ્વ હરિપ્રસાદ દેસાઈ સામેના હવકટ આક્ષેપો પાછા ન હોતા ખેંચી લેવાયા. પિતા ઉપર એવા પ્રકારના આક્ષેપો ચાલુ રહે અને પુત્રો સામેના તેવા આક્ષેપો ખેંચી લેવામાં આવે એવું સમાધાન જે પુત્રો સ્વીકારે તો એ નામોશી બરેલુ ગણાય, એવું બેરિસ્ટર ફિરોજશાહ મહેતા, કલ્યાણભાઈ વગેરેએ બાર પૂર્વક જણાવ્યું. તેથી પહેલે પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો પણ ખુદ ભાવનગરના મહારાજાશ્રીના હૃદયમાં સહભાવની ઉર્મી જીદી અને તેઓશ્રીને G. C. S. I. નો ખીતાબ મળ્યો તે પ્રસંગની ખુશાલીમાં દરબારશ્રીએ મોટું દિવ બતાવી માનપૂર્વકનું સમાધાન આખરે કરાવ્યું અને આમ આ પ્રકરણનો શુભ અંત આવ્યો. કલ્યાણભાઈએ સ્વહાતિના પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબની આખરે જાળવવા ખાતરે અર્થ પ્રાપ્તિની દરકાર કર્યા વગર તનતોડ મહેનત કરી હતી. એટલું જ નહીં પણ જ્યારે અનુકૂળ તારીખો મેળવી ન શકાય ત્યાં વિશેષ અર્થ પ્રાપ્તિ થાય તેવા બીજા ઠેસો જતા કરેલા. દેસાઈ કુટુંબના અમણીઓ આ બરાબર સમજી શક્યા હતા, અને કલ્યાણભાઈ તરફ તેમનાં હૃદય આભારવશ છાંદગીબર રહેતાં. આ કેસ દરમ્યાન અને સમાધાનને અંતે પત્રવ્યવહાર ચાલેતો, તેમાંથી થોડાં

અવતરણે આપી આ પ્રસંગ સમેતી લખ્યું.

(1)

Bhavnager 21st Nov. 1890

My Dear Kalianrai

I often think of your straight-forward and well moulded character based on experience and knowledge which must have their due weight.

Yours sincerely,

S. H. Desai

બીજો પત્ર કલ્યાણભાઈના નાના બાઈ મધુભાઈ ઉપર લખાયેલો તીથે મુજબ છે.—

(2)

Bhavnagar, 22nd Nov. 90'

My dear Madhavrai

In this Connection I may as well tell you that I am really pleased to see in Mr. Kalianrae a very sensible and right thinking man and his experience as such must be given its due weight and importance under any circumstances.

(3)

Bhavanagar, 12th Jan. 91'

My Dear Kahanrai,

I need not be formal, but I am sincerely obliged to you for your sound and considerate advice all through.

Your ssincerely,

S. H. Desai

પછી કલ્યાણભાઈને તેમની વકિલાતના કામ માટે બીજા રજુ કરવાનું કહેતાં કલ્યાણભાઈએ જવાબ આપેલો કે “ રવ હગિપ્રસાદભાઈના કુટુંબીઓ માટે ગિલ-ફિલ હોય નહીં. ” તે સંબંધમાં શંકરપ્રસાદજી દેસાઈનો પત્ર છે કે:—

(4)

Bhavnagar, 16th Jan. 91'

My Dear Kalianrai

x

x

x

and I presume to say that whatever we shall do for you even in this respect is nothing when compared to your sense of duty, your reasoning, patience and sound advice under all circumstances. We had the greatest satisfaction simply in this view which our friends and well wishers have personally told me that our selection was most excellent and worthy.

Yours sincerely,
S. H. Desai

વિભાગ (૨)

વકિલાતને લગતા થોડા લાક્ષણિક મુકદ્દમા આગત લ'બાણુ વિવેચન કરી હવે કલ્યાણભાઈની અંગત, કૌટુંબિક અને તેમના પ્રવાસને લગતી આ સમયની બાબતો તરફ વળીએ.

ગોંડળની નોકરી ઉપરથી કપાત પમારે રજા ઉપર ઉતરી કલ્યાણભાઈએ પહેલું કામ તબિયત સુધારવાનું હાથ ધર્યું. ઝુંડુ ભટજી અને ડૉ. બાલચંદ્રની સલાહ તેમ જ દવા પહેલાં લીધી. ત્યાર પછી પોષ્ટ વૈદ્યની દવા શરૂ કરી. પણ ખરી આવશ્યકતા તો આરામની હતી. નિર્દોષ આનંદમાં મગ્ન રહી મનને સદંતર શુદ્ધી જ દિશામાં વાળવાનું હતું, અને તે પ્રમાણે અમલ કરતાંની સાથે જ તબિયતમાં ઝડપી સુધારો થયો. રાજકોટમાં તે સમયમાં આગેવાન વકિલ

બાલકૃષ્ણ કાજીનું (જેઓ ' ક્રીકાબાઇ ' ના હાડકાં નામથી આગાલરૂદ્ધ સૌને પરિચિત હતા) નિવાસસ્થાન કલ્યાણુબાઇ માટે ગદ્દુ અનુકૂળ નીવડ્યું. આ સંસ્કારી કુટુંબમાં નિર્દોષ આનંદ અને વાર્તા વિનોદમાં વખત માળી શકતા. કાજી સાહેબ, શ્રીમંત, બાદોશ અને પહેલા વર્ગની સનંદ ધરાવનાર વકિલ હતા. મુખ્યત્વે અધીશે ધડવાનું અને મુસદ્દાઓ સુધારી આપવાનું કાર્ય કરતા. તેમની બુદ્ધિ નિર્મળ અને ઉચ્ચ કોટિની હતી. એવા ગૃહસ્થને ત્યાં રાજકોટનું શિષ્ટ મંડળ એકત્ર થતું. ચોપાટ-ગંજીપો ગમાય, વાર્તા વિનોદ થાય અને અનેક અટપરી બાબતોની ચર્ચા પણ ચાલે. તબિયત સુધારી પછી કલ્યાણુબાઇએ વકિલાતનું કાર્ય શરૂ કર્યું. પણ ત્યાર પછી ન્યારે ન્યારે નવગણ હોય ત્યારે ક્રીકાબાઇને ત્યાં અવરથ જવાનું રાખતા. આ અરસામાં અમાર્ગ માતૃશ્રીની આંખનું દર્દ વધારે જોરમાં ઉપડ્યું. જે વખતે એક તરફથી માગ-રોળ-પોરખંદર જમા કેસની અને તે પછી જેતપગના નામવાળા ખૂન કેસની તડામાર કામગીરી ચાલુ હતી ત્યારે બીજી તરફથી માતૃશ્રીનું આંખનું દર્દ વધતું ચાલ્યું હતું; આખની પીડા વધારે હોય ત્યારે માતૃશ્રીથી 'મોઇનું' કાર્ય થઇ શકે નહિ તેથી તેવે પ્રસંગે બાઇએને ત્યાં જમવાનું રાખતા. રસોયો મેળવવાની તજનીજ તો ક્યારેની ચાલતી હતી. આખરે લાયક રસોઇ કરનાર મળી ગયો હતો અને આ અગવડતા ટળી હતી. જુનાગઢવાળા આંખના નિષ્ણાત ડૉ. ત્રિભુવનદાસની સારવાર શરૂ કરેલી, અને છેવટે ડૉ. ત્રિભુવનદાસે ' પરવાળા 'નું ઓપરેશન કર્યું. આ પ્રમાણેની સારવાર વગેરેને અંગે અમારે જુનાગઢમાં મુકામ રાખવો પડેલો. કલ્યાણુબાઇને તો ગિલકુચ દુરસદ ન હોતી તેથી અમારા માયાણુ માધુ કાકા અમને સૌને જુનાગઢ લઈ ગયા; ત્યાર પછી અમારા ' નાના મામા ' રા બળવંતરાયજી અમારી સાથે આવી રહ્યા. વચગાળે કલ્યાણુબાઇને સમય ફાજલ મળવાથી તેમની સાથે સૌ પ્રભાસ પદ્મજી ગયેલાં. ત્યાં ' સોમનાથ મહાદેવ 'નાં દર્શન-પૂજન કર્યાં અને કલ્યાણુબાઇએ સજોડે વિધિવત ત્રિવેણી સ્નાન પણ કર્યું. એ પ્રમાણે અમારાં માતૃશ્રીની ધર્મભાવના સતોષાઇ. રસોઇ કરનાર કાગો આચાર્ય હતા અને માતૃશ્રીની અગત તહેનાતમાં હકુ ડોશી હતાં જુનાગઢનું કાર્ય પતી ગયા પછી અમે રાજકોટ આવીને રહ્યા અને કલ્યાણુબાઇ ' નામવાળા ' કેસમાંથી ફારેક થઇ રાજકોટ આવ્યા. પણ તેમને તો વકિલાતના કામને અંગે વારંવાર બહારગામ જવાનું થયા જ કટું રાજકોટમાં કલ્યાણુબાઇ તાવમાં સપડાયા હોય તો પણ કામ ઝીકે રાખતા એમ તેમની ડાયરીની નોંધ ઉપરથી આપણે જાણવા પામીએ

છીએ. પોતાના સંતાનોને વારાફરતી મેલેરીયા તાવ આવે તેની પણ ડાચરીમાં નોંધ લેવાતી ખરી. જેમકે “ હરિભાઈને હજુ તાવ આવ્યા જ કરે છે. નખળો છે તેથી ખુબ હેરાન થાય છે. ” વિગેરે. ડાચરી તો તે સમયમાં અંગ્રેજીમાં લખતા.

આ જ અરસામાં કલ્યાણભાઈના ભાઈએનો પણ ઉત્કર્ષ થવાનું ચાલુ હતું. માધુભાઈએ નવાં મકાન બંધાવ્યા તે જોના સૌ ભાઈઓ સાથે ગયેલા. મોરબીના ના. ઠાકોર સાહેબનો સુકામ રાજકોટમાં હતો ત્યારે સર્વ ભાઈઓ ‘ પેઢી દર પેઢીના સંબંધ ’ દર્શાવવા તેમની સવાગે ગયેલા. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં દીવાળીના તહેવારોમાં ભાઈઓ તેમ જ સગાં સ્નેહીઓનાં ચા-નાસ્તાના આ-મંત્રણ વારાફરતી મળતાં: કલ્યાણભાઈએ તો વળી સૌને તે અરસામાં જમવા નેતરેલા અને વળી સાંજના મિત્રોને રીતસર ‘ પાર્ટી ’ મીજમાની આપેલી.

ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં કલ્યાણભાઈએ ‘ બેસતાં વર્ષ ’ની સવાગ કેવી રીતે ગાળી તેનું નિરિક્ષણ આંહી જ કરવું ઠીક પડશે. સવારે શુદ્ધ દેવતાને નમન કરી પોતાનાં માતૃશ્રીને પાયવંદન કર્યો. પછી વડીલ વર્ગને પ્રણામ કરવા નીકળી પડ્યા. સ્વ-શ્રાંતિના વડીલ વર્ગ ઉપરાંત અન્ય શ્રાંતિના શુદ્ધરથો જેવા કે ગોપાળજી સુરભાઈ, પંડિત સાહેબ, અને થોડા પારમી શુદ્ધરથને પણ નમસ્કાર કરવા જઈ આવ્યા. અને સાંજના માધુભાઈએ પોતાનાં નવાં મકાનમાં પંડિત સીતારામ બેરિસ્ટર અને બીજા મિત્રોને મીજમાની આપી તેમાં હાજરી આપી.

આ વર્ષમાં માંગરોળ-પોરબંદર જમા કેસમાં અપીલના કામમાં પણ તેઓ ચાલુ રહ્યા. નોકરીમાં રહી જોડણ રાજ્યનો કરમાળ-કોટડા કેસ ચલાવેલો તે જ કેસ હવે વકિલ દરબજે ચલાવવા તેમને મોંઘ્યો. નોકર દરબજે માસિક રૂ. ૨૦૦ માં બીજાં કામો ઉપરાંત તે કામ કરવાનું હતું અને હવે ગણદા રૂ. ૩૦ ની રીના ધોરણે તે જ કેસ ચલ્યો ! ‘ આવો ભાગ્ય પક્ષટો થયો વકિલાતના સમયમાં કલ્યાણભાઈના જીવનમાં પૂર્ણ કળાએ ચડતી થઈ. નિર્ભેજ સુખ તો માનવ જીવનમાં લભ્ય જ નથી; પણ એકંદરે સુખની માત્રા જે સમયમાં વધારે હોય તે એ પુરુષનો આગાદીનો સમય ગણાય આ સમયમાં પિતૃ-શુભાઈઓએ એકસ-પી કરી ફેડી નાખ્યું. કુટુંબીઓમાં સંપ વધતો ગયો.

વહિવાતને અંગે મુસાફરીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં કરવાનો યોગ થયો. બીજી આગતો ઉપરાંત આપણે હવે કલ્યાણબાઈની આવી થોડી મુસાફરીનો વિગતમાં પણ ઉતરીશું.

જેમ રમત ગમતમાં તેમ મુસાફરીમાં માણસ મૂળ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. ધડીબર તેણે ધારણ કરેલ કૃત્રીમ પડદો ખસી જાય છે તેથી તેની ખાસી-યતો જણાઈ આવે છે; આ એક સામાન્યતઃ લાગુ પડતી આગત, બીજી એ કે આવી મુસાફરીઓમાં કલ્યાણબાઈને પોતાનાં સર્ગાં સ્નેહીઓને યથા શક્તિ મદદરૂપ થવાની તક મળતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૯ ના ફેબ્રુઆરીમાં પેશકશી કેસને અંગે બેરિસ્ટરને વાકેફ કરવા ગયા ત્યાંથી શરૂઆત કરીએ. તા. ૧૨-૨-૮૯ ના રોજ રાજકોટથી શામળદાસભાઈ જોડે ખાસ ટાંગામાં જેતપર ગયા. ત્યાં પોતાના જ બાઈ માધુભાઈ સાથે મુકામ કર્યો. વળતે દિવસ ત્યાંથી ટ્રેનમાં નીકળી વઢવાણ ઉતરી. મોસાળ પક્ષમાં સૌને મળ્યા હલ્યા. અને તા. ૧૫-૨-૮૯ ના રોજ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. માંગરોળના શેખ સાહેબ મુંબઈમાં જ હતા. તેમને સાથે લઈ બેરિસ્ટર બદરૂદીન તૈયબજી પાસે ગયા. ના. શેખ સાહેબે બેરિસ્ટરને પોતા વતી ના. ગવર્નરના યુરોપીયન સેક્રેટરીને મળવા બલામણુ કરી. નિમક-પ્રકરણ બાબત એક નોંધ તૈયાર કરી. અને એ કામ પૂરું થયું ત્યાર પછી જ શામળદાસભાઈ જોડે મકાન બહાર પગ મૂક્યો. હરહંમેશના રાદબર માયાણુ સંગજન રા. રા. ઝવેરીલાલ યાગિકને ત્યાં આમંત્રણ હોવાથી જમવા ગયા, અને નિમક-પ્રકરણની નોંધ તૈયાર કરેલી તેની નકલ યાગિક સાહેબને આપી. પોતાના એક વખતના યજમાન વડીલ શ્રી પ્રભુરામભાઈ વેઘને મળી આવ્યા. એ બધા ઔપચારિક વિધિઓમાં સમય વધારે વીત્યો તેથી રાતના દોઢ વાગ્યા મુધી શામળદાસભાઈ જોડે પેશકશી-કેસને અંગે નોંધ તૈયાર કરી. રસ્તામાં એક દિવસ ઘોડા-ગાડીની રાહ જોઈ શામળદાસભાઈ જોડે જિભા હતા તે સં-બંધી કલ્યાણબાઈ ડાયરીમાં જણાવે છે કે કાલબાદેવી રોડ ઉપરની સોડોની અવર-જવર અને બીજી ધમાલતું નિરીક્ષણ કરવામાં કલાક ક્યાં વીત્યો તે જણાયું પણ નહીં. બેરિસ્ટર બદરૂદીન સાહેબને વાકેફ કરવાનું કામ પૂરું થતાં તા. ૨૫-૨-૮૯ ના રોજ મુંબઈ છોડ્યું. વળતાં પણ વઢવાણ જેતપરમાં મુકામ કરેલો; ત્યાંથી કલ્યાણબાઈ માંગરોળ ગયા.

૪ સ. ૧૮૮૬ માં અમે સદરમાં ગુજરાતી તાલુકા સ્કૂલ નજદીકની શેરીમાં અપાસરા સામેનાં બાડેનાં મકાનમાં રહેતાં હતાં. પછી ત્યાંથી અમારા મોટા કાકાના ઘરમાં રહેણાંક બદલી. આ સમયની અને ઝાંખી સ્મૃતિ છે. એ તો ચોકપુ' સમરણમાં રહ્યું છે કે ઘણી વાર કલ્યાણભાઈ રાતમાં અમારે માથે હાથ ફેરવી જાય, સુસ્વરથ સુવાડી જાય કે ઓઢવાનું સુવ્યવસ્થિત કરી જાય. મ ન બદલ્યાં તે દિવસની સ્મૃતિની છાપ તો સુરપષ્ટ રહી છે જે મકાનો વચ્ચેનું અંતર નજીવું જ હતું અને અમે નાનાં જાણકો નાનાં વાસણો બિચારી લઈ જતાં અને અમારા મનથી મકાન બદલવાનાં કાર્યમાં જાણે અગત્યનો ભાગ ભજવતાં હોઈએ એમ આંટા ફેરા મારતાં. કલ્યાણભાઈની ઓદિસ, જોડેનાં જલ્દુભાઈના ઘરની ડેલીની બેઠકના રૂમમાં રાખેલી. તે ઓદિસમાં રાખવામાં આવેલ સોનેરી અક્ષરા અને રંગ ભેરંગી પૂંદાંથી સુશોભિત ' મો-રિપોર્ટ ' નાં પુસ્તકોથી ભરેલાં કાચનાં ખારણાવાળાં કળાટોનું દ્રશ્ય નજરે તરે છે.

આ વર્ષમાં કામકાજને અંગે જુનાગઢ હતા ત્યારે ગિરનારની તળેટીમાં આવેલ દામોદર કુંડ ઉપર કલ્યાણભાઈએ પિંતુઆદ સરાવ્યું હતું. વળી ધણી દોઢાએ વાપાં કે ગીરનાર ઉપર જવા જેવું નથી, કારણ કે તાજેતરમાં જ ઉપર જવલેણ અકસ્માતો બન્યા છે; છતાં અનંત પંડિત અને રાજરામ જોડે પર્વત ઉપર જઈ આવ્યા. એમ રહેજમાં કરી જાય એવી તેમની પ્રકૃતિ ન હોતી.

પોતાના જન્મ દિવસ બાબત કોઈ વાર જ ઉલ્લેખ આવે છે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ૩૨ વર્ષ પૂરાં થયાં તે પ્રસંગે સર્ગાએને જન્મવા નોતરેલ એવી નોંધ છે. તે જ મુજબ ત્યારે પોતાના મામાશ્રી બજાભાઈ ઝાલા ગાજકોટ આવ્યા ત્યારે તેમના માનમાં સર્ગાં સ્નેહીએને પોતાને ત્યાં જન્મણુ આપ્યું હતું. તેમ જ મામાશ્રી જોડે ગૃહસ્થોને ત્યાં મળવા ગયેલા. વળી તેમની જોડે શેત્રંજ ખેલેના. એમ અનેક પ્રકારે એમની આગતા સ્વાગતા કરેલી. આ તો વચલા ગાળામાં રાજકોટ રહેવા પામ્યા તે સમયમાં જરા આગોદ પ્રભોદ ભો-ગવ્યો કાઠિઆવાડમાં જુદે જુદે સ્થળે જવાનું થતું તે વિષેની હકીકત પડતી મૂળ કલ્યાણભાઈને નિઝામ-દૈદાબાદ જવું થયું તે સમયની સુસાદરી વિષે સક્ષિપ્ત વિવેચન કરીશું. તા. ૨૧-૬-૧૮૬૦ ના રોજ દરગાઝી લદમણવાળાના કામદાર સાથે મુંગઈ ગયા સામા પક્ષની લેખિત દલિલોની નકલ મળ્યા તેનો અભ્યાસ કર્યો. અને પોતાના પક્ષના બેરિસ્ટર બદ્દીન તૈયબજી દૈદાબાદ હતા

તેમને તાગથી પૂછા-યુ કે મુળક ક્યાં આનશે જવામ આ-યો કે હું ક્યારે આની શકું તે કહી શકાય તેમ નથી માટે તમે લાકો આહી આનશે તો અનુ-કૂળ પડશે બિચારા કામના દેરાળા મુખીની મુસાફરી કરવા જરા પણ ખુશી ના હોતા પણ તે સમયમા બેગિટરોનુ મદત લેણુ જ હતુ જેક નાના-મોટા રાજ્યોન તેમની ગજલ રહેતી પગિગામે તેમનો દોર દમામ કોઈ વગ રાગન-મહાગાનઓથી પણ વધી જતો, કલ્યાણુભાઈ તો મનમા સમજ્યા કે દેરાળાદ ગયે જ છુટકો છે તેથી ગીગ કોમોની મુદત પાડના તાર મોકલી આપ્યા અને વચના ગાળામા દેસાઈ-દમના કામમા ગુ થાના તેમ જ હેગીમ ગાર્ડન વગેરે સ્થળો જોઇ આપ્યા ઈસ્ટ કામદાર સાર્વજનિક નવીનમા મુસાફરીની દાડમારી અને ખાવા-પીવાની તકલીફ લખાએવી ફો જે તેથી દેરાળાદ જવાનુ પાકે પાયે ફ્યુ એક તો મુસાફરી ઓગી કરી હોય વળી જાતિબેદને અંગે ખપે અને ન ખપે એ બાજગડ તે સમયમા જળરી, તેથી કામદાર સાટેગ આવી લામી મુસાફરી જોડના નાગજ હોય તે સહજ સમજાય તેનુ છે પરંતુ કલ્યાણુભાઈ મુવાન હતા તેમ જ વકિનાતના કામને અંગે વળી મુસાફરીઓ ખેડેલી તેથી તેમને તો નનુ સ્થળ જોનાનો ઉત્સાહ હતો મુળતથી પુના થઇ તા ૨૯-૯-૯૦ ના રોજ સવારે વાડી જ કશન પડોઆ ત્યાંથી નિઝામ રાજ્યની ટ્રેનમા ધ્યાગળ મુસાફરી કરી સાંજના આશરે ચાર વાગતા દેરાળાદ પડોઆ, બે રિસ્ટર તરફથી માણસ રેશને આવેલ તેની સાથે પડેનાં તો સીધા બેરિસ્ટર સાહેબના મુકામે તેમને મળવા ગયા Nizam's Club ના મકાનમાં બેરિસ્ટર સાહેબની છાવણી ન ખાએવી ત્યાં પડી બને જણા પોતાના મુકામ પર ગયા તેમના માટે બેરિસ્ટર સાહેમે બાળકુખ્યદાસ શેખને ત્યાં મુકામની ગોઠવણ કરાવી હતી

વળતે દિવસ કામમા થોડો કલાક જ રોકાવું પડ્યુ તેથી પુરસદના સમયમા દેરાળાદ શહેર જોવા નીકળી પડ્યા

કલ્યાણુભાઈએ નોંધેલા અભિપ્રાય મજબૂત દેરાળાદ 'ભવ્ય શહેર' તો નજ કહેવાય ડાયરીમા એક ટીકાએવી કરી છે કે થોડી વ્યક્તિઓએ શહેરના વિસ્તારની વધારે પડતી જગ્યા કમગે કરી લીધી છે કલ્યાણુભાઈની ઉત્તગવસ્યામા પહેલા વર્ગના સ્થાનના એક રાજ્યીએ દેવબાવથી એવી વાત પ્રચલીત કરેલી કે કલ્યાણુભાઈ તો સામ્મવાદી વતણુ ધરાવે છે ઉપરની દેરાળાદ શહેરની ટીકા જોતા જણાય છે કે તેમને વધારે પડતી અસમાનતા પસંદ ન હતી તેથી તે

રાજવીની દષ્ટિએ તેમની (રાજવીની) ટીકા ગિનપાયાદાર કેમ કેહી શકાય ! ? અને કોઈ પણ વિચારવંત મનુષ્ય એવો કોણ હોય કે જેને જળગચ્છોએ કરેલું નખળાઓનું આધિક શોષણ ખુલ્લું ન હોય ?

.. ચાર-પાંચ દિવસ બેરિસ્ટર જેડે કેસના કામમાં રોકાયા. છેવટ 'બેરિસ્ટર'નું લખાણ તૈયાર થયું. કલ્યાણભાઈએ સુચવેલાં સુધારા વધારા પણ તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. હવે જાનેને નિદાય થવાની પરવાનગી મળી. અગાઉથી ટ્રેનના સમય વગેરે બાગતની માહિતી કલ્યાણભાઈએ નોંધી રાખી હતી. તેમની ચોકસાઈ રાખવાની આદતને લીધે તેઓ આવી નજીવી જણાતી બાબતોમાં ગાફલ રહે જ નહી. હૈદરાબાદમાં 'નિઝામ સરકારનાં રાજ્યના જ સીકકાનું' ચક્કુ હતું. પરંતુ ત્યાં ને ત્યાં શગર હાજર જ હોય; તેઓ નામનો જ વટાવે લઈ આપણને બ્રિટિશ સીકકાના બદલામાં નિઝામી સીકકા પૂરા પાડતા તેથી અગવડ ન રહેતી. વાડી જંકશને ટ્રેન-પકોચી તે જ સમયે એક આમરી ઉતારતું ટ્રેનમાં અવસાન થયું. તેની સંભાળ લેવા કોઈ પણ પાસે ન હતું. એ કોણ હતો તે બાગત પણ કોઈને માહિતી ન હતી. દેખાવ ઉપરથી કોઈ સારા કુટુંબનો માણસ હોય એમ જણાતું હતું એવી કલ્યાણભાઈએ નોંધ લીધી છે.

મુંબઈમાં કુમારશ્રી સામંતસિંહજીના મકાને ઉતારો રાખ્યેલ પોતાના ભાઈ માધુભાઈનો પણ ત્યાં જ મેળાપ થયો. વળતે દિવસ ખરીદી કરવા માટેની યાદી તૈયાર કરી અને તે નોંધ રા. અંબાશંકર મોનજીને સોંપી. પોતાના ઘર માટે લેવાની ચીજો ઉપરાંત રનેહી મિત્રોએ મંગાવેલી ચીજો પણ ખરીદવાની હતી આવી ચીજો તે સમયમાં કાઠિઆવાડમાં મળી શકતી નહીં. તે સમયમાં ગૃહસ્થો ટૂંકી ચીજો વસાવવાનો શોખ ધરાવતા તે બલુવા ખાતર મંગાવેલી વસ્તુઓ પૈકી થોડીએકની યાદી બાંધી આપીશું. કલ્યાણભાઈએ ડાયરીમાં છેલ્લાં કોરાં પાનામાં ઉપજ-ખર્ચનો હિસાબ મારેલ છે તે ઉપરથી આ નામાવલી થઈ શકી છે.

પોપટભાઈ આચાર્ય માટે:-(૧) જન્મન ચિત્રરત્ના ચાના વાડકા ૬ તથા રકાબી નં. ૬ તથા ચમચા મોટા. (૨) દક્ષિણી કાંણું પાવડીનું ખેત પુનાથી. (૩) પાંચથી સાત બેડાં પાણી સ્નાન નેવડું તાંબાનું પવાડું તેમાં નાખવાનો પીત્તળનો કોક. (૪) પુનાની નરીની કાસની સાડી સુન્દરીની ગીરધરબાઈ માટે બીજી ચીજો ઉપરાંત ચીઝગ્રાના ત્રણ કેસ

એક મૃદસ્થ માટે રેલ્વે-ગ્રામ અને ઠાણીવર-માઁની ચાર બાટલી. પોતાના ઘર માટે પીત્તની કિટલી અને બધાં માટે કપડા વગેરે.

આ સમય તેમના કુટુંબનો તેમ જ બાઈઓનાં કુટુંબનો સંવર્ધન કાળ હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના નવેમ્બર તા. ૧૧ મીના રોજ કલ્યાણભાઈ વકિલાતના કામને અંગે પોર્ટમુદ્દમાં હતા અને તે જ મથકે તેમના પ્રથમ પૌત્રનો તે દિવસે જન્મ થયો. એ પૌત્રનું નામ જગનનાથ લાભશંકર બક્ષી આગળ ઉપર એ નામનો ઉલ્લેખ અવાગ-નવાર આવ્યા કરશે. આ પ્રમાણે પોતાની ૩૪ વર્ષની વયે કલ્યાણભાઈ 'દાદાજી' થયા. ત્યાર પછી જ્યારે કલ્યાણભાઈ વગડમા કુ. થી. હજમમજી સાહેબ પાસે હતા ત્યારે તેમને ત્યાં તેમના છાં અને સૌથી નાના પુત્ર લાનભાઈનો જન્મ તા. ૨-૧૨-૧૮૯૨ ના રોજ થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના જાન્યુઆરી માસમા મુંબઈમાં કલ્યાણભાઈ હતા તે દરમ્યાન પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભશંકર, પોતાના બત્રીસાં છેવભાઈ, તેમ જ પ્રીતમગમ દ. ઓઝાવગેરે મેટ્રિકની પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થયાના ખુશ ખબર તેમને જાણવા મળ્યા અને પોતે તાર કરી આ ખબર રાજકોટ જ. લખા. આ જ અરસામા તેમને પહેલા વર્ગની સનદ ત્રણ વર્ષના સતત પ્રયાસને અંતે મળી. પણ આકાશ હમેશ કાંઈ નિગમ રહે નહીં. આવા ચોતર-ફના સુખદ સમયમા એક કડગ બનાવ બની ગયો. તા. ૨૫-૨-૧૮૯૨ ના રોજ પોતાના બાઈ માધુભાઈની યુવાન પત્નીનું વડવાણ મુકામે અવસાન થયું. આ સમયે કલ્યાણભાઈ એકલા જ પોતાના માતૃશ્રી પાસે ગજકોટ હતાં છેલ્લા બે-ત્રણ દિવસમા બદારગામ વકિલાતને અંગે બોલાવતાં ના પાડી દીધેલી. આ અરસામા કલ્યાણભાઈએ નોંધ કરી છે કે "લૌકિકનો રિવાજ નિષ્પયોગી તો ન જ કહેવાય, તેમા પણ અર્થ રહેન છે." કુટુંબીઓ વડવાણથી આવી પહોંચ્યા પછી કલ્યાણભાઈ તો તેમની પ્રકૃતિ અનુસાર કામમા પડેલાઈ ગયા. તે વખતના રિવાજ મુજબ આ કુખદ બનાવ બન્યાને અઠવાડિયું ન વીત્યું ત્યાં તો ફરી સગપણ બાગત હીનચાન શરૂ થઈ ગઈ. અને જામનગરના જાણીતા બક્ષી કુટુંબમા રા. રા. રંગીનદાસ બક્ષીની પુત્રી વેરે માધુભાઈનું સગપણ થયાની જાહેરાત થઈ.

કુટુંબ વર્તમાન આપવામા આપણે ઇ. સ. ૧૮૯૨ ના માર્ચ સુધી આવી પહોંચ્યા પરંતુ વકિલાતને અંગે કરેલ મુસાફરી સંબંધી લંકીકત આપવા ખાતર આપણે જરા પાઠા હકી ઇ. સ. ૧૮૯૧ ની સાલના નવેમ્બર

મહીના તરફ વળીશું. ગોંડળ રાજ્ય તરફથી કરમાળ-કોટડા કેસ બાબત બેગિ-
સ્ટર ફિરોજશાહ મહેતા પાસે અપીલ ઘડાવવા કલ્યાણભાઈ તા. ૧૭-૧૧-
૧૮૯૧ ના રોજ રાજકોટથી રવાના થઈ વડવાણુ આવી. રસ્તામાં કેસ બાબ-
તની હકીકત વાંચી લીધી, વડવાણુ કાંપમાં તેમના વડીલ ભાઈએ રમોઈ
તૈયાર કરાવી રાખી હતી. આ બાબતમાં મોટા ભાઈ હર હંમેશ કલ્યાણભાઈ
માટે પૂરેપૂરી કાળજી રાખતા. મુઝઈ પડેલો આ તે જ દિવસથી બેરિસ્ટર ફિરો-
જશાહ મહેતા જોડે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ મહેતા સાહેબને તો આજી-
વિકા અંગેનાં ધંધાદારી કામો ઉપરાંત અનેક જાહેર કામો કરવાનાં રહ્યા વળી
એ તો અમીરી ખવાસના માણસ. પંદર દિવસમાં કામ પૂર્તી જાશે એમ અ-
નુમાન કરેલ, પણ તે જ કામ માટે લગભગ બે મહિના થયા. વચ્ચે મહેતા
સાહેબ બે દિવસ માથેરાન જઈ આવ્યા. તેમ જ નાતાનના છેલ્લા બે-ત્રણ
રોજ પણ બહારગામ સહેબગાડે જઈ આવેલા. અપીલ દાખલ કરવાની તા-
રીખ આવી પડેલે એટલે વળી મુદત લંબાવવા તબવીજ કરવી પડે. પણ
મહેતા સાહેબ ખાતર સામે પક્ષ સમત થયે મુદત મળે જ.

આમ વખતનો બચ થતાં પોતાની સત્યપરાયણ પ્રકૃતિ અનુસાર કલ્યા-
ણભાઈએ ગોંડળ દિવાનને લખી જણાવ્યું કે “સ્ટેટ હવે મારી શી નાહક ખરે
છે માટે મને મુક્ત કરો, બાકીનું કામ તો કોઈ પણ સ્ટેટનો અમલદાર કરી
શકશે ” પણ દિવાન બેઝનજી શેડે જવાબ આપ્યો. કે એ નહી
બની શકે.

બે. મહેતાની ગેરહાજરી દરમિયાન પોતાના પરગણુ સ્વભાવ અનુસાર
કલ્યાણભાઈએ ગોંડળ રાજ્યના કારકુનને મુઝઈમાં જોવા લામક થયેલો બતા-
વ્યાં. વળી આ સમયમાં બાવનગરવાળા હિંદવિખ્યાત ગીરીશંકર ઉ ઓ-
માનું પાકટ અવસ્થાએ અવસાન થયાના ખબર મળતાં કલ્યાણભાઈ તેમના
પૌત્ર મુઝઈમાં રતા તેમની પાસે દિલસોજી બતાવવા ગયેલા. તેજ અરસામાં
ત્યાં બહુન ઉડતું જોવા ગયેલા બહુન બિચે તો ઉડ્યું પણ પછી ગેસના
જોસથી ફાટતાં બહુન ચલાવનાર મી. મેન્સટ્રીફ ધણી મોટી ઉચાઈએથી
પડતાં ત્યાં જ મરણને ગરણ થયો. મુઝઈમાં ધાયો કરતાં વિશેષ રોકત થઈ
તેથી કાઠિઆવાડથી તુગત પરત આવવા માટે તારના સદેશાઓ આવવા
માંડ્યા ખાસ કરી તેમના પરમ સેવી ગિરધરભાઈના દરબાર ઉપર અણધારી
આદત આવેલી તેથી તાર ઉપર તાર આવવા લાગ્યા. બે. મહેતાની મુજબતા

માટે કલ્યાણુભાઈએ ડાયરીની નોંધમાં બારે પ્રશ્ન સા કરી છે

!

જેમ જેમ જે મહેતા કલ્યાણુનો અમુક ભાગ તેમજ કરી આપતા જાય તેમ તેમ કલ્યાણુભાઈ તેની સાફ નકલ કરાવી છાપખાનામાં છપાવવા મોકલે. પોતે પણ ઘણી વાર છાપખાનામાં જાય ટ્રુફ તપાસે એમ ધમાંત ચાનતી આખરે તા ૮-૧-૯૨ ના રોજ જે મહેતાએ તો પોતાનું કામ પતાવ્યું અને બાકી જોડેનું છાપખાનાનું કામ પતાવી કલ્યાણુભાઈ મુળઈની જે મહિનાની રહેણાંક પછી રાજકોટ ગયા મુળઈમાં ધાર્યો કુટુંબ વધારે સમય ગાળવો પડ્યો તે દરમ્યાન વકિનાતના કાંમો તેમની ગદ જોઈ જ્યા હતા તેથી તે કામમાં મૂકાઈ ગયા. રાજકોટમાં જાણુ-ચાવ નિસ ગયા, સમા મંદીઓને પ્રશ્ન ગાનુસાર જમણુ આપ્યું અને તુરંત જ વકિનાતના કામને અંગે પ્રમાણુ ક્યું ગિરધરભાઈ રાફ જોઈ જ ગયા હતા, તેથી ખાસ ટાગો બાકે કરી પોપટ આચાર્ય સાથે જોતપર પડોઝ્યા ત્યાંથી કુટુંબના અને ત્યાંથી જગસંગ જઈ ગિરધરભાઈને મળ્યા તમની પાસેથી માહિતી મેળવી લીધી ખપ પુગતી ગ્યાનિક તપાસ કરી અને તે જ રાતના મોડેથી કુટુંબના પગલ આ પા આહી જ તેમને સમાચાર મળ્યા કે જુનાગઢના નવામ સાહેબ જહાદુરખાનજીનું અવસાન થઈ ગયું તા ૨-૧-૧૮૯૨ ના રોજ કલ્યાણુભાઈ જુનાગઢ આવ્યા કારણુ માગરોળ પોરબંદર પેશમંદી કેસ આ રથે ચાલુ થયો હતો તે સમયમાં જે સ્થળે પોલિટિકલ એજન્ટ અમર જ્યુડિશીયલ એસિસ્ટન્ટનો મુકામ હોય તે સ્થળે કેસની સુનાવણી થતી કલ્યાણુભાઈ જુનાગઢ પડોઝ્યા તેને આગતે જ દિવસ નવા નવામ તરીકે રસુખખાનજી ગાદી નશીન થઈ ગયા હતા જે અઠવાડિયા જુનાગઢ મુકામ ગ્યો તા ૬-૨-૧૮૯૨ના રોજ રાતના બાર પછી કલ્યાણુભાઈ બાકુતી ટાગામાં રાજકોટ પહોંચ્યા હજુ રાજકોટ જોતલસર વચ્ચે ટ્રેન ચાલુ થઈ ન હોતી રાજકોટ પહોંચ્યા તે સમયની ડાયરીમાં જે નોંધ છે તે વાંચી જહુભાઈ પ્રતિ આપણું મત્તક નમે છે Jatu was still awake being engaged in looking after mother થવણુ જેવી માતૃ ભક્તિ માટે અમારા સૌથી નાનેરા કાકા જહુભાઈએ સર્વ કોઈના દિલ ઉપર જીંડી અસર કરી હતી ।

રાજકોટમાં થોડા દિવસ ગાળ્યા તેટલામાં મુળઈથી કુ શ્રી સામત સિદ્ધજીએ પોતાના કામ સાફ કલ્યાણુભાઈને મુળાં જોધા પા છેલ્લે મુળઈ

છોડ્યું ત્યારે જ કુમારશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે હું તમને માગ કામ માટે થોડા માસ પગી બોનાવીશ

મુળ્ય હતા તે દરમ્યાન અમદાવાદવાળા જણીતા મીન માલિક શેઠશ્રી મનસુખભાઈ બચુભાઈનો મેળાપ થયા આ ઓળખાણ ઉપરથી શેઠશ્રીએ તુરંત કલ્યાણુભાઈને પોતાના કાઠિઆવાડમા આવેના એક છત્ર-પ્રેસ અંગેના કેસના કામ માટે રોકી લીધા વકિલ અને અસીન તરીકેના સબધમાંથી અગત સબધ બધાયો પાંચામું છ સ ૧૮૯૭ મા કલ્યાણુભાઈના ખાંજા પુત્ર હરિભાઈને મીન-સાધન માટે તેમણે શેઠશ્રીને સોંપ્યા

મુળ્ય હતા તે દરમ્યાન કલ્યાણુભાઈ ૧ કરામત ઇન્ડિયન 'મા Erdly Norton નું Value of English Association to Indian Advancement એ વિષય ઉપરનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયેના

કુમારશ્રીના કેસનું કામ મુગ્ધમા આનું હતું દરમ્યાન પોતાના વ્યેકે બાઈ પ્રેમશ કબાઈના મદવાડના ચોકાવનારા ખગર કલ્યાણુભાઈને મળ્યા નાદોદથી રા પ્રભુરામ દ એડવોકેટ પત્ર એ મતનગનો આવ્યો કે " પ્રેમા-ભાઈને અર્ગમાંથી ચાલુ લોહી પડે છે નમળાઈ જણાય છે માટે કોઈ હોશી આર ડોક્ટરની સલાહ લઈ તેમ જ બની શકે તો લોહી બંધ કરવાની દવા મેળવી નાદોદ આવે " બાઈની આવી બિમાગીના સમાચાર જણી કલ્યાણુનો પણ વિનય કરવાની વાત જ ન હોઈ શકે કે શ્રી સામતસિદ્ધજીને ખગર આપ્યા કે નાદોદ જનુ પડશે ડો કુન્તે, પ્રભુરામભાઈ વૈદ્ય અને રૈદરાજ બા લાશ કર એ ત્રણ જણ પાસેથી દવા મેળવી ગતના, રસોઈ કરનાર પડયાથ સાથે ટ્રેનમા વડોદરા તરફ રનાના થયા નડો રા આવી મજબુદારના ઉતારામા પ્રાત નિધિ આટોપી, ગોથાગેટ ઝેશનથી મપોરના બારે વડોદરા રાત્રની ટ્રેનમા મુસાફરી કરી ચ દોદ ઉતર્યા, ત્યાં હોડીયા નર્મદા નદી ઓળંગ્યા ના દોદથી માણસ સામે તેવાં આવેન બગદના શીમરામમા ચાદોદથી નાદોદ ૫ હોડ્યા આવીને જોયુ તો પ્રેમાભાઈ બહુ નમળા પડી ગયેલા વળતે દિવસ ડોક્ટરને રાજસાહેબને તેમ જ એડમિનિસ્ટ્રેટરને મળ્યા તેમને સૌને પ્રેમા-ભાઈની તખીયત વિષે વાત કરી અને પોતે તેમને મુળ્ય લઈ જરા ઇચ્છા રાખે છે તે પણ જણાવી દીધું. કલ્યાણુભાઈ આવી ગયા પછી પ્રેમાભાઈની તખી-યતમા મુધારાનો કેમ ગચ્છાનમા જણાયો પણ ડોક્ટર સાહેબ જરા ઉતાવળા

થયા અને ફરમાવ્યું કે આજ સાંજના માડીમાં ફરવા લાઇ જવા, પણ કલ્યાણુ-
ભાઇ સાથે હતો. તે દિવસ તો ફક્ત ઉપરથી નીચે દરદીને લઇ આવ્યા અને
મકાન સામે જ નાનો ગાગ દતો ત્યાં બાંક ઉપર બેસાયા. આમ ઠરવામાં પણ
પ્રેમાભાઇ બહુ જ શ્રમિત થઇ ગયા. આ ઉપરથી કલ્યાણુભાઇએ નિર્ણય કર્યો
કે તેમને મુંબઇ લઇ જવા ઉતાવળ ન કરવી. રોકત થઇ તેથી કલ્યાણુભાઇ
નાંદોદના જેવા લાયક સ્થળોં જોઈ આવ્યા. સાંજના બેનતાં સુધી પોતે તો
બહાર ફરવા નીકળતા. તેમ સવારે કરનાળી જઈ શ્રાદ્ધ વિધિ કરી સાંજના
પરત આવી ગયા. તા. ૧૫-૬-૯૨ ના રોજ કલ્યાણુભાઇ નાંદોદ આવેલા.
તા. ૩૦ સુધીમાં પ્રેમાભાઇની તબીબતમાં ખરતી-ઓટ થયા કરતી. તાવ
આવી ગયો. એક વખત વધારે પડતી નળજાઇ વર્તાણી. કળજવાત રહે, દવા લે
તા ઝાડા થઇ જાય એમ ઉપચિન્હો જણાયા કરે. આમ છતાં પણ ધૈર્ય
કૃપાથી તબીબતમાં ધીરે ક્રમે એકંદર સુધારો જણાયો. રાજકોટથી ભાઇઓ
ચિંતાતુર થઇ પ્રેમાભાઇને જલદી રાજકોટ લઇ આવો એમ પત્ર દ્વારા જણા-
વતા હતા. નાંદોદ છોડ્યા પહેલાં નાંદોદના રાજવી છત્રસિંહજીએ કલ્યાણુભા-
ઇના માનમાં ટીપારી આપી. તા. ૧-૭-૯૨ ના રોજ કલ્યાણુભાઇ અગાઉથી
એકલા સવારમાં નીકળ્યા. ચાંદોદથી હોડીમાં બેસી શુકદેવજી, વ્યાસજી તેમ જ
અનસૂયાજી વગેરે પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરી સાંજના ચાર વાગતા ચાંદોદ
આવી ગયા. સાંજના સાતે પ્રેમાભાઇ સદકુકુંબ શીગરામમાં નાંદોદથી સુખરૂપ
આવી પહોંચ્યા. વૃજતે દિવસ સવારમાં ચાંદોદથી વડોદરા આવ્યા. ત્યાં પ્રેમા-
ભાઇના પરમ સ્નેહી શામભાઇને તેમની સુખત કરી અને કલ્યાણુભાઇ મુંબઈ
ગયા. ત્યાં ગયા પછી પ્રેમાભાઇ સુખરૂપ રાજકોટ પહોંચી ગયાના બપોરે કલ્યા-
ણુભાઇને મળ્યા જેથી તેઓ નિશ્ચિંત થયા, તા. ૨૫-૭-૯૨ સુધી મુંબઈ
રહ્યા અને તા. ૨૫-૭-૯૨ ના રોજ પોતાના બાળ સ્નેહી રા. રા. છબીલ-
રામભાઇ ઓઝા જેડે પરમ સ્નેહી કુમાર શ્રી હરભમજી સાહેબને જીવદાણા
મુકામે મળવા રવાના થયા. જુસાવળ જંકશને નાગપુર જવાની ટ્રેન પકડી
મલકાપુર આવ્યા. આંહીથી જીવદાણા જવા રેલ્વે લાઇન ન હોતી. મલકા-
પુરમાં આરામ લઈ નારતો પાણી કરી હરભમજી સાહેબે મોકલેલ ઘોડા ગાડીમાં
રવાના થયા.

આઠ કલાકની મુસાફરી કરી રાતના જીવદાણા પહોંચ્યા. હરભમજી
સાહેબની આગતા સ્વાગતા તારીફ લાયક હતી.

પોતે બંને મેમાનોની રાહ જોઇ બેસી રહ્યા હતા. નાની-મોટી દરેક

જરૂરીઆત પૂરી પાડવા જાતે જ સૂચનાઓ આપેની. દરેક જોડવણુ પુરતી સગવડતા ભરેલી હતી. આંહી એક અઠવાડિયું રહ્યા. પ્રિન્સ હરભમશ સાહેબ જોડે આશુભાવુના જોવા લાંચક સ્થળો જોઈ આવ્યા. જે કામ માટે જોડાવેલા તે સંબંધી ખુલા દિલથી વાતો થઈ. પોતાની અંગત ઘણીજ રહસ્યમય ઘટનાને અંગે કામ હતું. ઘણું રાજકોટનાં દર્શન કરવાનો યોગ ન હોતો. બુદ્ધાણથી મુંબઈ, મુંબઈથી વેદવાણ થઈ કલ્યાણભાઈ પોરબંદર ગયા. રોશને માધુભાઈ અને તેમના ન માયા પુત્રો કલ્યાણભાઈને-જેવા આવેલ. વળતે દિવસ એડમિનિસ્ટ્રેટર શંકરરાવ પંડિતને મળ્યા. તેમની સાથે ફેટલીક અગત્યની વાતો કરી. ત્યાંથી પ્રેમાભાઈ તરફથી હર્ષદ માતાનાં દર્શન જવાનું હતું તેથી વાહન વગેરેની સગવડતા પંડિત સાહેબે કરાવી આપી. કલ્યાણભાઈ, માધુભાઈ અને તેમનાં બાળકો એ સૌ બજારગાડીમાં મીયાણી ગયા. વળતે દિવસે ખાડી બાજંગીને “ કાયસો ” નામની ટેકરી ચડી હર્ષદ માતાનાં દર્શન કર્યાં. બરાબર આગતી સમયે ત્યાં પહોંચ્યા. બધું સંતોષકારક રીતે પાર પડ્યું. પણ નાળાંચર ધરાવીને વધેરવાનાં હતાં તે ખોરાં નીકળ્યાં, એ વાત નોંધાએલી છે. આ પ્રમાણે કામ પતાવી તા. ૧૦-૮-૬૨ ના રોજ આખરે રાજકોટ પહોંચ્યા. સૌને મળ્યા. માતૃશ્રીનાં દર્શન કર્યાં. પ્રેમાભાઈની તબિયત સુધરતી જોઈ સંતુષ્ટ થયા. ફરી થોડી મુસાફરીઓ કરી તા. ૬-૧-૧૮૬૩ ના રોજ રાજકોટ દાખલ થયા.

હવે તો ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં પોતાના ભાઈ માધુભાઈનાં તેમ જ ભત્રીજા હેલમાઈનાં લગ્ન થવાનાં હતાં. બંનેનાં લગ્ન જામનગર મુકામે હોવાથી જન જોડી રેલ્વે ન હોવાથી પગ રસ્તે મુસાફરી કરવાની હોવાથી તેને અંગે તૈયારી કરવાની તો હતી જ. ઉપગંત એક અટપટા પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય ત્યારે જ લગ્ન વિધિ થઈ શકે એવી કસોટી ભરી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ બન્યું એવું કે રાજકોટના એક નાગર ગૃહસ્થને સડ કુટુંબ જામનગરથી ગાતિના આગેવાનોએ જાતિ-મકાર મુકેવ. અને પાઠજીથી તે બહિષ્કૃત કુટુંબ જોડે સંસર્ગ રાખવાની કસુર ખાતર જોઈ ગણીનાં સમસ્ત કુટુંબને “ નાન-બહાર મૂક્યું. અને સંજોગો એવા આવ્યા કે જ્યાં સુધી આ બાબતનો નિવેડો ના આવે ત્યાં સુધી જામનગરમાં લગ્ન પ્રસંગ ઉજવવામાં ભારે ભાંગાડ જોવા થાય. તેથી આ પ્રશ્નનો જેમ જાને તેમ જલદી નિકાલ લાવવાની આવશ્યકતા હતી. કલ્યાણભાઈએ તેનો ફડકો લાવવાની ફરજ અદા કરવા નિશ્ચય કર્યો.

તેઓ સમગ્રતા હતા કે જ્ઞાતિના પઠેલીઆઓ જોડે કામ લેનારુ તેમા દલીલ પુર સગ્ની તાતનુ નજન પનાનો સભવ ઓછા કલ્યાણુમાઠ થોડા મેઝ અગાઉ જનમનગ ગયા ધર્મ ગમી કુનેદ વાપરી બાધ ઠોડ કરી પઠેલીઆ ઓના મનમા પોતા પી વાત ઉતારી ઓ કુદુ બને કરી જ્ઞાતિ ગયાએ અપના પુ ન ગ બાધથી મૂળવતમાઈએ તેમના નિગતવાઝ ટાયણુમા આ ધાગત નિગતાઝ પૂર્વક જણાવેન છે

જનમનગ ગયા પડેના પોતાના જે પુત્રો મૂળમાઈ અને દુનમાઈ તેમ જ માધમાઈના મેઝા પુત્ર જ્યતીમાઈને જનોમ આપવાની વિધિ કગવી લીધી જ્ઞાતિ બહિષ્કારના પ્રશ્નનો વ્યવસ્થિત નિવેડો આવવાથી પૂઝ ઉત્સાહથી મેઝા પઠેલી માધુમાઈ અને ઝેનમાઈના વગ્ન-પ્રસગની જાન નીકળી આશરે છ વર્ષની મારી વયે મને આ માનતનુ ઝાણુ રમણુ ઇ એટનુ તો ૧૫૬૫૬ છે કે મેઝા બાન-રોડી માધુમાઈના બીજા પુત્ર મેઝાગીનાન અને દુ નાધુમાઈના સીગરામમા હતા મુકામ કરતા કગતા જાન તા ૮-૩-૬૩ ના મેઝા જનમનગ પડેલી કલ્યાણુમાઈ અને પ્રેમામાઈ અગાઉથી જ જનમનગ ગયેના જનનો મુકામ 'મૂળજી જેહાની ધર્મશાળા'મા ગખ્યો હતો મૂળ બાર્જના લગ્ન પ્રસગ વખતે ઈ સ ૧૬૦૦ મા તેમ જ રા ગમમાઈના લગ્ન પ્રસગે ઈ સ ૧૬૧૪ મા એજ મૂળજી જેહાની ધર્મશાળામા જેહા બક્ષીના દુ બનો જાનીનામો ગખવામા આવ્યો હતો વગ્ન નિર્વિધે સમાપ્ત થયા તા ૧૦-૨-૬૩ થી તા ૧૨-૫-૬૩ એટના દિવસોમા ને વેવાઈઓને ત્યા વન પક્ષના મોનમા સાધારણુ જમણો, 'માડનસોરણુ જમણુ' અને 'હરખ જમણુ' થયા તે સમયમા વગ્નશાળામા વગ્ન પક્ષ તરફથી 'વરોડી' એટને વર-પક્ષ તરફનુ જ્ઞાતિ મેઝાજન આપનાનો ગિવાજ હતો અને એક સાથે ધણુ જુદુ બેમા વગ્ન પ્રસગ ઉગરાતો તથી આવા 'જ્ઞાતિજમણો'-'વ્યાતો'ની સખ્યા સાગ પ્રમાણુમા હોયજ તેથી બદારગામથી આવેલી જનનેને આગ્રહપૂર્વક ડકનામા આવતી ખુદ જનમનગરના જનમવિભોજી આની જાગતમા અગત નસ લેના ઓ ગમમતમા કહેતા કે જવાની કોઈ વાત કરશો તો શહેરના દર વાગ્ન બધ પના દુ મ આપીશ સમય સમયના વાયગ છે આજે તો જે થી ૧૧૦ દિનસ રોકાવાની કાઈને કુગ્ગસ ન ન હોય તેવી જીવનની હાડમારી અને વ્યવસાય વધી પના છે, વળી દષ્ટિકોણુ પણુ હવે તો બલ્લાઈ ગયો છે

આ પ્રમાણે જનને હિતારે પણ ચાર દિવસ જમણુવારે થઇ, જેમનાં બીજી વારનાં લગ્ન થયાં તે ખુદ માધુભાઈનો કાઠિયાવાડના આગળ પડતા ગૃહસ્થો જોડે સંબંધ બંધાએયો તેમ જ આ સમયમાં જાહેર પ્રવૃત્તિને કારણે અને ગોખરાના વકિલ તરીકે કલ્યાણુભાઈ પ્રકાશમાં આવી ચૂકેલા; તેથી સંભારિત ગૃહસ્થોને વારા ફરતી આમંત્રણ અપાયાં. જનમનગરનાં દિવાન વગેરે મંડળી પણ જનને હિતારે જમવા આવેલ.

બગબર બે અઢવાડિયાં પછી જન ધામધૂમથી રાજકોટ તરફ વિદાય થઇ. વળતે દિવસે કલ્યાણુભાઈ રિઝર્વ ટાંગામાં નીકળ્યા. ઘોળમાં એક રાત્રિ મુકામ કર્યો અને ત્યાંથી નીકળી જન પડોંચ્યા પડેનાં સવારમાં રાજકોટમાં દાખલ થઈ ગયા. રાજકોટ પડોંચીને જનના સત્કાર માટે તેમ જ મોટા સમુદાયનાં ભોજન માટે પ્રયત્ન કરી લીધો.

લગ્ન પ્રસંગના વીત્યા પછીના આશરે છ મહિના દરમ્યાન બનેલા બનાવો કલ્યાણુભાઈની ડાયરી ઉપરથી સંક્ષિપ્તમાં આપીશું. તા. ૯-૪-૯૩ થી તા. ૨૦-૪-૯૩ સુધી કલ્યાણુભાઈ વકિલાતનાં કામને અગે મુબઈ હતા. દરમ્યાન કે. શ્રી. હરભમજી સાહેબના કામ માટે સાત દિવસ યવતમસ (મધ્ય પ્રાંત) ગયા હતા. સાથે બાળ રનેહી રા. રા. જીવીલરામભાઈ હતા. રાજકોટ આવતાં વઢવાણ હાકોર સાહેબને પોતાના બત્રીજ છેલ્લભાઈને. કેલેજના અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપવા વિનંતી કરી હતી. જે ઉપરથી હાકોર સાહેબે રૂ.૨૫ની શિષ્યવૃત્તિ બાંધી આપી હતી, આ અરસામાં રાજકોટમાં Pleaders association વકિલ મંડળ સ્થપાયું. અને સ્વાભાવિક રીતે કલ્યાણુભાઈ તે મંડળમાં સભ્ય તરીકે જોડાયા. આમ શાંતિમાં દિવસો વીતતા હતા તેવામાં ધરતી કંપ જેવો એક સખ્ત આંચકો કલ્યાણુભાઈએ હૃદયમાં અનુભવ્યો. રનેહીના કારમાં મૃત્યુનો સખ્ત ફટકો જીવનમાં પહેલી વાર પડ્યો. પોતાના પગમ રનેહી બાળ મિત્ર અનંત પંડિતનું અવસાન તા. ૧૧-૭-૧૮૯૩ ના રોજ ધોરાજી મુકામે થયેલા સમાચાર તા. ૨૨ મી એ મળ્યા. તુરત કેમોની તારીખ બદલવા લખાણ કર્યાં. બેરિસ્ટર સીતારામ પંડિત અનંત પંડિતના કાકા થાય. કલ્યાણુભાઈ બેરિસ્ટર પંડિત સાહેબ જોડે તા. ૧૩ મીના રોજ ધોરાજી પહોંચ્યા. ગુજરી ગએલા મિત્રના મુકામે આવ્યા તે સમયે ગામના મુખ્ય હિંદુ-મુસલમાનો તેમ જ અમલદારો સહાનુભૂતિ દર્શાવવા દાગર રહેલ. કલ્યાણુભા-

ઈએ બાળાનું છે કે દષ્ટ દષ્ટને દલમવાવી નાખે તેનું હતું. અનંત પંડિતની સગળતા અને મનની મોટાઈને લીધે તેણે તે રચનાનાં સર્વ કાંઈનાં દીક્ષા હતી લીધાં હતાં. મરનારે કલ્યાણુબાઈને મળવાને તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવેલી. કલ્યાણુ-બાઈના દિલમાં પરચાતાપ એ થયેા કે માંડગીના સમાચાર મળ્યાનાં જ પોતે સદગતને મળવા ન જઈ શકયા. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં મડર મદારાગળ દેશરી-સિંદણનાં અવસાન બાદ જન્મ પામેલા બાળ મદારાગળ કૃષ્ણસિંદણ દેવવો-કવારી થયા, તે પ્રસંગે કલ્યાણુબાઈએ રાખીશના હારબારી સમક્ષ બાળ મદારાગળના અવસાનથી પોતને કેવી તીવ્ર વાગણી થઈ હતી તે વિશે વાત કરતાં કહેલું કે “ હું જાદુ કલ્પ છાતીરાગેા માણસ છું. બાળે જ હું અશ્રુપાત કરું છું. અત્યાર સુધીમાં (ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલ પર્વત) ફક્ત ત્રણ વખત મેં અશ્રુપાત કરેલ છે. પહેલી વાર મારા જીગર મિત્ર અનંત પંડિતના મૃત્યુના પ્રસંગમાં, બીજી વાર મારા સહોદર વચેંબાઈ પ્રેમાભાઈનું અકાળે અવસાન થયું ત્યારે અનેત્રીજી વાર બાળ મદારાગળ કૃષ્ણસિંદણ દેવવોક પામતા. ” અનંત પંડિતના અવસાનથી કલ્યાણુબાઈને કેવો આઘાત થયો હતો તેનો કંઈક ખ્યાલ ઉપરના ઉદગારો ઉપરથી આવશે. અને ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલ પછી ઉત્તરાવધ્યામાં તો ફર વિધિએ કલ્યાણુબાઈએ કરેલા અશ્રુપાતના પ્રસંગોની સંખ્યામાં કેટલેાપ વધારો કર્યો હશે !

અનંત, પંડિતની લેણ-દેણને અંગે તેમ જ સર-સામાનની સર્વ વ્યવસ્થા કલ્યાણુબાઈએ કરી. રાજકોટ આવી અનંત પંડિતનાં જીવનની હકી-કતની રૂપરેખા લખી અને વર્તમાનપત્રોમાં મોકલાવી. વળી તે બાઈનાં કાપ-દાનાં પુસ્તકો વડવાનું રાજ્યને વેચાતાં આખ્યાં. અને આ વેચાણની રકમ ગત થયેલા મિત્રનાં નિરાધાર કુટુંબને સોંપી. મિત્ર ધર્મ યથાશક્તિ બળવી ફરી ચાતુ વ્યવહારની ઘટમાળમાં લાગુ થયા. વકિલાત ચાતુ થઈ. કુટુંબ કાર્યોનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો અને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પણ ગુલાયા. માણુમે નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્તાવ્યો બજાવવાં જ રહ્યા, એ જ કમયોગ.

આ અરસામાં વકિલાતનાં કામને અંગે બેરિસ્ટર શુકલ સાહેબ બેઠે પડેલી જ વાર પ્રસંગ પડ્યો. કૌટુબિક સંબંધ તો બન્નેના પિતાશ્રીના સમ-યથી જ હતો. અને કલ્યાણુબાઈના નિવૃત્તિ કાળમાં રાજકીય અને અન્ય જાહેર પ્રવૃત્તિઓને અંગે બન્ને મદારાગળો વચ્ચે સંબંધ ઘાટો થયો તેમ જ એક બીજા

પ્રત્યે માન અને સહાનુભૂતિ સારા પ્રમાણમાં ઉદભવ્યાં.

૪. સ. ૧૮૯૩ ના ઓગસ્ટમાં જુનાગઢ રોજ્યની હદમાં આવેલ પ્રમા-
સપટણમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે ગંભીર પ્રકારનું હુલ્લડ ફાટી ની-
કળ્યું. આગ-કાત્ર તો આ કોમી હુલ્લડનો રોગ જામી ગયેયો છે તેથી આ-
પણા દેશના કમનસીબે સૌ કોઈ આ એરી રોગથી વાકેફ છે. આ હુલ્લડને
પરિણામે નિરાધાર થયેલાં કુટુંબોને મદદ આપવા રાજકોટમાં જાહેર ફાળો
ઉઘરાવવા વ્યવસ્થા થઈ. કલ્યાણભાઈએ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.
કોમી હુલ્લડનો ગ્રેષ્ઠ મુંબઈ સુધી ફેલાયો. અને ત્યાં બયંકર સ્વરૂપમાં બળેડો
થયો. કલ્યાણભાઈના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભભાઈ અને ભત્રીજા છેલ્લભાઈ બંને આ
સમયમાં મુંબઈ હોવાથી સ્વાભાવિક ચિંતા થાપ જ. ત્યાં બધાં સહી સહામત
છે, તેમ જ શાંતિ પ્રસરી છે એવા સમાચાર મળતાં રાજકોટમાં સૌના મનને
નિવૃત્તિ મળી, મુંબઈના હુલ્લડ સંબંધી કલ્યાણભાઈ ઉપર એક પેટકાર્ડ
દેસાઈ ગિરજાપ્રસાદજી તરફથી આવેલું તેનું અવતરણ આંહી આપેલ છે —

મુળાઈ

તા. ૧૩-૮-૯૩

રવી

હી. આપનો પત્ર તથા રજીસ્ટર પત્ર બરાબર લેખનો કટકો મળ્યો. તે
વેચી નાખી આપને ખબર આપવામાં આવશે. આજ ત્રણ દિવસથી કામકાજ
બધું બધું છે. આંહી હિંદુ તથા મુસલમાન વચ્ચે બારે તોફાન થયાના ખબર
આપ પેપરથી વધુ વિગતવાર જાણી શકશો. આ તોફાને બહુ ગંભીર રૂપ પ-
કડ્યું હતું; પણ સરકારે લીધેલા બારે ચાંપતા હિપાયથી બધ પડી ગયું છે.
હજી અફવાડિયા પછી કામકાજ શરૂ થશે એમ સર્વનું અનુમાન છે.

હી.

ગિરજાપ્રસાદ

હિન્દુસ્તાનના જાહેર કાર્ય કરનાર નેતાઓ અને સમર્થ વિદ્વાનો તેમજ
વિચારકો માટે કલ્યાણભાઈ અંતરથી માન ધરાવતા, જેમકે જરિસ તેજંગના
અવસાન સમયે કલ્યાણભાઈએ આ પ્રમાણે ઉદ્ગારો કહ્યા છે.—“ Very

sad, a truly great man lost. ”

તા. ૨૨-૧૧-૬૩ ના રોજ રાજકોટમાં મુંબઈના ના. ગવર્નર સાહેબનું આગમન થવાથી પોતાને ત્યાં તેમ જ પોતાના બાઈઓને ત્યાં સગાં સ્નેહીઓ આવેલા. આ તકનો ફાવ લઈ કલ્યાણુભાઈએ પોતાના પૂજ્ય મામાથી બજાબાઈ તેમ જ વડીલ પિત્રાઈ બંધુ મુગટરામ બક્ષીના માનમાં પોતાને ત્યાં જમણુ આપેલું. ધનુ સાંજા સમય પછી એવી નોંધ આવે છે કે સ્નેહીઓ જોડે નિર્દોષ આનંદ અને જોખીમાં સમય ગાળ્યો. બાંજે જ આવો ગોકકો મળેનો. પણ તેથી જ તેવા સમયે મીઠાશ અનુભવાય છે.

ઈ સ. ૧૮૬૩ ની આખર સુધી તેમ જ ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના જન્યુઆરીના પહેલાં બે અઢવાડિયા પર્વત કલ્યાણુભાઈ ચક્રિતાતના કામને અંગે ગોંડળ, મોરબી, વાંકાનેર, અમરેલી, બાવનગર વગેરે સ્થળોએ ગએલા, અને ત્યાર પછી પોતાના જોગ પુત્ર દરિયાકાનાં લગ્ન વડવાણ મુકામે થનાર હોવાથી તે જાગતની તૈયારીમાં પડ્યા.

રાજકોટ મંડપારોપણનું મુહૂર્ત કયું. જમણુવાગે કરી અને પછી તા. ૨૭-૧-૬૪ ના રોજ સવારના વર-પક્ષની જન લઈ કલ્યાણુભાઈ વડવાણ આવ્યા. એક યોગ અનુકૂળ હતો કે તેમના મામાથી બજાબાઈને ત્યાં ગાયત્રી પુરસ્સણ ઉજવાતું હતું, તેથી સ્વાભાવિક રીતે બાણેજની જનને ભોજન પ્રત્યંધ ત્રણ દિવસ મામાને ત્યાં જ થયો. ગાયત્રી પુરસ્સણનો પ્રસંગ હોવાથી તો વર-પક્ષ ત્રણ દિવસ અગાઉથી આવેલ. લગ્નને આગરે દિવસ કલ્યાણુભાઈ વડવાણ કાંપમાં કોર્ટમાં કેસના કામ સમગ્ર જઈ આવ્યા. તારીખ ૩૦-૧-૬૪ એ લગ્ન તિથિ હતી. તે જ દિવસ પોતાના સ્નેહીઓ ગિરધરભાઈ અને પોપટ આચાર્ય, સાળા બજાવંતરાય, જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાબશંકર અને ભત્રીજા છેલભાઈ લગ્ન સમારંભમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યા. લગ્ન વિધિની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થઈ. સ્નેહીઓ, પોતાના માતૃથી તેમ જ મામાથીના કહેવાથી પોતાને ત્યાં સ્વસ્તિ-ચાચનના મંત્ર બ્રાહ્મણો પાસે બણાવ્યા. તા. ૧-૨-૬૪ ના રોજ સાંજના કલ્યાણુભાઈ, ગિરધરભાઈ, પોપટ આચાર્ય અને માધુભાઈને વિદાયમાન આપવા વડવાણ કાંપ સુધી ગયેલા. વેવાઈને ત્યાંના જમણુ પૂરાં થયા પછી જનને હિતારે સગાં-સ્નેહીઓ સંભાવિત શ્રદ્ધાને જમણુ

આપ્યું, તેમ જ વળતે દિવસ વરોડીનું એટલે સમસ્ત નાગરી નાતનું બોળન કર્યું. તા. ૮-૨-૬૪ ના રોજ કલ્યાણુભાઈ જન સાથે રાજકોટ આવી ગયા અને તા. ૬-૨-૬૪ ના દિવસથી જ વકિલાતનું કામ એક તન્દ્રથી શરૂ કર્યું. અને બીજી તરફથી લગ્ન પ્રસંગ ઉપર આવેલાં સગાં-રનેહીઓને માંડવ પહે ગમણી આપી, (કપડાં આપ્યાં). આ પ્રમાણે પોતાની ચડતી કળાના સમયમાં પુત્રનાં લગ્ન ધામધુમથી ઉજવ્યાં. વકિલાતનું કામ અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ ફરી શરૂ થઈ ગયાં. અરઘઠ ઘટિકા ચાલુ થઈ ગઈ. એક વાર કલ્યાણુભાઈ લાડી નામના ગામમાં હતા ત્યારે એવું બન્યું કે એક કેસને અંગે અપીલ દાખલ કરવાની મુદત આવી પહોંચી તે કલ્યાણુભાઈના સહ.બદાર રહી ગયું. સામાન્યતઃ પોતાનાં તમામ પ્રકારનાં કાર્યો વિશે ઘણી ચોકસાઈ રાખવાની ટેવ હતી પણ આ વખત મનમાં એવો જ ભ્રમ રહી ગયો કે અપીલ દાખલ કરવાને હજુ થોડા દિવસો બાકી છે ચાપ બાધી; ડાયરીમાં જોતાં બિલકૂલ સમય ન હોતો તે સમજાયું. તેથી રાતો રાત બેસી લખાણ તૈયાર કરી ટપાલમાં રવાના કર્યું પડ્યું. મુંબઈ ગયા પહેલાં એક મિત્ર-કાર્ય કરવાનું હતું તે રનેહ ભાવે કરી આપ્યું. આ મિત્ર તે રાવસાહેબ બવાનીરાવ પિંગલે, તેઓ પ્રખર સંગીત શાસ્ત્રી હતા. વર્ષો સુધી તાલીમ લઈ સિતાર ઉપર અજબ કાણુ મેળવ્યો હતો. કાઠિઆવાડના તાલુકદારો, રાજાઓ, તેમને પોતાને ત્યાં બોલાવી સંગીતનો શોખ પૂરો પાડવા પડા પડી કરતા. અને તેમનો તરંગી મીઝજ નીભાવી લેતા. આ ભાઈએ સંગીત શાસ્ત્ર ઉપર અંગ્રેજીમાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે પુસ્તકની ભાષા સુધારવામાં, પ્રેરે તપાસવામાં તેમ જ પ્રસ્તાવના લખવાના કાર્યમાં કલ્યાણુભાઈએ તેમને પૂરો સાથ આપ્યો. ગવર્નામેન્ટ આ અને એવા બીજા અકેડેમીના છાંદગીબર ભૂંડ્યા નહિ. અને કોઈને માટે નહીં તેવા એ ભાઈથી કલ્યાણુભાઈના કલામાં રહેતા ત્યાર પછી કલ્યાણુભાઈ તાલુકદાર મંડળના પ્રતિનિધિઓ જોડે મુંબઈ ગયા. તે પ્રતિનિધિ મંડળ પોતાની ફરિયાદ રજુ કરવા ગવર્નર સાહેબને મન્યું. કલ્યાણુભાઈ તેમની વતી તેમનો કેસ સમજાવવા સાથે ગયેલા.

મુંબઈમાં પોતાનો એક પુત્ર અને બન્નેને કેસોનાં અન્દાસ કરતા હતા. પણ પોતાના પુત્રની તબિયત નાનુન્ન મેટી રહેવાથી વૈદ્યકી સલાહ મુજબ કલ્યાણુભાઈએ હવે તેમની અન્ધાર-પ્રવૃત્તિ જાહેર કરાવી કલ્યાણુભાઈ બિવિધ કાંઈ થોડું જાણતા હતા ! લાનનાં અન્ધાર-કેસોને

તેમણે પોતાના બીજા બાઇ માટે ચીથો પાડ્યો અને એક વા બીજા દારણે કોઇ બાઇ ઉચ્ચતર કેળવણી લેવા બાબતોમાં ન નીવડ્યા. બે કે દરેક બાઇ પોત પોતાના નિયત-કાર્ય પ્રદેશમાં પોતાની પ્રમાણિકતા, શક્તિ, બાહોશી, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વગેરે પોતાના પિતાશ્રીના વારસા રૂપ ગુણોને લીધે સૌ કોઇ ઉપર સારી છાપ પાડી શક્યા એ તો નિસંદેહ છે.

મુંગધથી આવી કલ્યાણબાઇ વકિલાતના કામને અંગે જુનાગઢ પોતાના સગા બાઇ પ્રેમાબાઇને ત્યાં, પોરબંદર માધુબાઇને ત્યાં તેમ જ માંગરોળ જઇ આવ્યા. વળી ખાસ કમિશન દ્વારા પ્રભાસપાટણમાં કોમી દુલ્લડનો કેસ ચાલતો હતો અને તે કેસમાં પ્રખ્યાત એરિસ્ટર જાડીન આવેલ તેથી ખાસ તે કેસનું મુખ્યત્વે જાડીનનું કામ લેવા પ્રભાસ ગયેલા. એમની જ્ઞાન પિપાસા તીવ્ર હતી જ.

પણ હવે વકિલાતની દોડધામ બંધ થવાનું ચોક્કસ થયું હતું. જુનાગઢના ચક્રો મંત્રીઓએ અને ખાસ કરી રા. રા. પુરુષોત્તમરાય ઝાલાએ જુનાગઢ-માંંગરોળ કમિશનના સમયથી જ કલ્યાણબાઇની ઉચ્ચ શક્તિઓ અને વકાદારી, પ્રમાણિકતા વગેરે લાવકાતો પારખી હતી. જવેરીએ હીરાને પારખ્યો અને તેને આખરે ઝડપ્યો ત્યારે જ તેને એન પડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના મે માસમાં રાજકોટ મુકામે નાયબ-દિવાન અને ખર્ચે જેતાં જુનાગઢ રાજ્ય અમલમાં કરતા કરાવતા શ્રી પુરુષોત્તમરાય ઝાલાએ કલ્યાણબાઇને કેસ ચલાવવાની તકનીક સમજાવી. જેવડે એમ હતું કે કલ્યાણબાઇએ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી ખાસ તાલુકદારો સામેનો કેસ માસિક રૂ. ૫૦૦ વકિલાતની ફી ના ખર્ચામાં સ્વીકારી ચલાવવો. પુરસદના સમયમાં ચાલુ વકિલાતનો ધંધો ચલાવવા કલ્યાણબાઇની સ્વતંત્રતા ચાલુ રહી, તેમ જ જુનાગઢ-માંંગરોળના રાજ પ્રકરણી કેસમાં જુનાગઢ રાજ્ય સામે માંગરોળ તરફથી કલ્યાણબાઇ વકિલ તરીકે કામ કરતા તે કામ ચાલુ રાખવાની છુટ કાયમ રહી. આવી ઉદાર શરતોથી તા. ૧-૬-૧૮૯૪ થી કલ્યાણબાઇએ જુનાગઢના ખાસ એજન્ટ તરીકે ચાર્જ લીધો. હવે એક પ્રકારે વકિલાતનો ધંધો બંધ પડ્યો ગણાય. કલ્યાણબાઇને રક્તે રક્તે જુનાગઢ રાજ્ય તંત્રની મંત્રણામાં પુરુષોત્તમરાય ઝાલાએ (રાયજી સાહેબે) સામેલ કરવા માંડ્યા. આથી વકિલાતના સમયની સમાપ્તિ થઇ માનીને આંહી વિરમવાનું છે. હવે ફક્ત ત્રીજા વિભાગ

ગમાં આ વકિલાતના સમય દરમ્યાન કલ્યાણુભાષ્યએ જાહેર કાર્યોમાં ભાગ લીધેન તેમ જ સામાજિક સેના બળવેવ તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવાનું બાકી રહ્યું.

વિભાગ ૩.

કલ્યાણુભાષ્યને વકિલાતનું કામ ઘણું રહેતું, તેથી ફાજલ સમય કમતી રહેતો. છતાં પણ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં અવસ્ય ભાગ લેતા.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં પૂરો રસ લેતા. ઇ. સ. ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૩ સુધીમાં રાજકોટની મહાસભા અંગેની સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લેતા. કોંગ્રેસમાં મોકલવા ડેલિગેટો ચૂંટવા વગેરે કામગીરી સંબંધ સભા ભરવા ગોડળ રાખ્યો. ઉતાગનો વપરાશ કરવાની પરવાનગી કલ્યાણુભાષ્યએ જ મેળવી આપી હતી. વિહાતભા કોંગ્રેસનું વાનિત્ર 'ઇન્ડિયા' નામનું સાપ્તાહિક નીકળતુ તેના માલિક હતા. સ્થાનિક ફૂડ-ફાળા ઉવરાવવાની તેમ જ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી મોકલવાની પ્રવૃત્તિમાં પણ આગેવાની લેતા. વકિલ મંડળની કામગીરીમાં તેમ જ ખીજ કોષ્ટ પણ પ્રકારની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં મત્રી દરજ્જે અગર સભ્ય તરીકે અગર સવાહકાર તરીકે ખરા દિલથી કામ કરતા. "નાગરો અને વાળા કાળાનો કારભાર" એ પ્રકરણમાં શરૂથી અંત સુધી તેમણે મુખ્યતઃ કામ ક્યું હતું. ખરું જોતાં એ કામને અંગે તેમને જાહેર કાર્ય કરવાની સરસ તાલીમ મળી તેમ તેમની આવાં કામો પાર પાડવાની શક્તિની સૌ કોષ્ટને પિંજાન થઇ. આ પ્રકરણ સંબંધી વિગતવાર અહેવાલ એક ચોપાનીયા દ્વારા જાહેરમાં મુકાએવ છે. સંક્ષિપ્ત સાર એ છે કે જેતપુરના રા. પ્રાણશંકર શિવશંકર મોકડને કાળાવાળા દરજ્જે પોતાના કારભારી તરીકે પસંદ કર્યા અને તેની મજુરી માટે પ્રાન્ત સાહેબ ઉપર લખાણ ક્યું. પરંતુ સોરઠ પ્રાંત સાહેબે એ ગૃહસ્થ નાગર હોવાથી બહાવી અપાશે નહીં એવું જણાવ્યું. આ તો આખી જાતિ ઉપર તદ્દન ગેરવાજબી આક્ષેપ ગણાય. તેથી તે દૂર કરાવવા કલ્યાણુભાષ્યએ ગજકોટમાં એક સમિતિ સ્થાપી અને તે સમિતિના મંત્રી તરીકે જજમર ઝુંબેશ ઉડાવી. મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, બાવનગર, જુનાગઢ, જામનગર વગેરે તમામ સ્થળોની સ્થાનિક નામર જાતિના આગેવાનોને દંદોળા જામત કર્યા. મુંબઈ વગેરે સ્થળોનો સગસ સદકાર મળ્યો. જોનારેબલ રા. બ. જવેરીલાન યાચિકે તો શરૂથી છેવટ સુધી પ્રોત્સાહન અને કિંમતી સલાહ નિઃસંકાયપણે આપે. તેમણે જરૂર પડે તો હિંદી વગીર સુધી આ પ્રકરણ રજૂ કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ પ્રાંત સાહેબના ઉપરી અધિકારીએ એવો

ખુલાસો કર્યો કે નાગર માતિ તરીકે કોઈ પણ જાતનો આક્ષેપ મુકવાનો જરા પણ ધરાદો નથી. તે તાલુકામાં નાગરોની સંખ્યા નોકરો તરીકે વિશેષ હોવાથી અન્ય માતિના કોઈ લાયક ગૃહસ્થને કારભારી તરીકે પસંદ કરવા પ્રાંત સાહેબની સૂચના હતી. આ પ્રમાણે માતિ પ્રત્યેનો આક્ષેપ દૂર કરાવ્યો.

ઐહિક જીવનની દૃષ્ટિએ હિંચ કાટિનાં ગણ્યાં તેવાં ૭ વર્ષ વકિલાતના સ્વતંત્ર ધંધામાં ગાળી કલ્યાણભાષ્ય કરી નોકરી રૂપી ધોંસરી ધારણ કરી. ભવિષ્યની કારકિર્દીનાં વિવેચનમાં આગળ વધ્યા પહેલાં વીતેલાં ૭ વર્ષના ગાળા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. ગોંડળ રાજ્યની નોકરીમાં માસિક રૂ. ૨૦૦ મળતા તેના કરતાં વકિલાતની સરેરાશ માસિક કમાણી સારા પ્રમાણમાં વિશેષ થઈ એ તો નિઃશક વાત છે. એટલું જ નહીં પણ વકિલાતના સમયમાં જે આવક મળી તેથી વિશેષ આવક ભવિષ્યમાં કલ્યાણભાષ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા ન હોતા. એ તો વકિલાતની મુંગી કમાણી ! તેમ હજુ પોતાનો કુટુંબ વિસ્તાર બહુ પથરાયો ન હોતો. ફક્ત એક જ પુત્રના કોલેજના અભ્યાસનું ખર્ચ એક વર્ષ માટે ઉઠાવવું પડ્યું. જે પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે અને ચાર પુત્રોના જનોઈના પ્રસંગે આ ગાળામાં વીની ગયા. પરંતુ હજુ શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓ કુટી ન હોતી. એક પૌત્રનો જન્મ થયેલો તેથી ૩૪ વર્ષની વયમાં કલ્યાણભાષ્ય દાદાજી થયા હતા. પણ આગળ ઉપર જે કુટુંબ વિસ્તાર થવાનો હતો તેના પ્રમાણમાં આ તો કાંઈ વિસાતમાં ન ગણાય. વળી હજુ મોટા હોદ્દાની રૂએ વિશેષ ખર્ચ રાખવો પડે તેવી પરિસ્થિતિ થઈ ન હોતી; તેથી વકિલાતના ગાળામાં કલ્યાણભાષ્ય જે પ્રમાણમાં ધન ખચાવી શક્યા તેટલા પ્રમાણમાં પછીનાં વર્ષોમાં ન હોતા ખચાવી શક્યા. નોકરીનું ખર્ચન ન હોતું. તેથી પ્રસંગોપાત જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકતા. આ જ અરસામાં સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા ઉપરાંત આખા દેશની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં જાડો રસ ધરાવતા થયા. કામદાનાં પુસ્તકો ઉપરાંત ઇતર વિષયોનાં અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી પુસ્તકો પણ વાંચતા. સિદ્ધાંત સાર, સરસ્વતીચંદ્ર બા. ૧ લો અને ભાગ બીજો પણ તેમણે આ સમયમાં વાંચેલા. તેમ કોમ સારો વિદ્વાન અગર તત્ત્વવેત્તા કે ખાસ વિષયનો નિષ્ણાત આવી પડે તો તેવાઓનાં બાપણે સાંભળવા ઉપરાંત અંગત મુલાકાત લઈ તેમની જોડે ચર્ચા કરતા અને, ગાન બાથું વધારતા. જીવન-પ્રવાહ જાણે અરખસિત યોગ્ય માર્ગે વહેતો હતો. પણ આખરે તો બિચારા મનુષ્યનો જીવન-પ્રવાહ ! વચ્ચે ખડકો અને એવાં આવરણો ન જ આવે એવું કદી જાનવા પામ્યું છે ? કયા મનુષ્યનું જીવન-રૂપી

આકાશ તદન નિર્મળ અને નિરુદ્ધ મધુ છે ? આ જ સમયના છેવટના ભાગમાં કલ્યાણુભાષના જીવનનો જે પહેલો તીવ્ર ફટકો પડ્યો તે તેમના પગ મિત્ર અને ત પડિતનું ભર યુવાનીમાં મૃત્યુ. એટલું જ નહિ, હુંક સમયમાં જ પડવાની ભારે આફતના ઝોળા પથરાઈ ગયા હતા. તેમના સગાભાઈ પ્રેમાભાઈની તથિયત એ વર્ષથી લયડી હતી અને ક્યારે શુ થશે એવો જિંડો ભય કલ્યાણુભાઈના હૃદયમાં પેસી ચૂક્યો હતો. ઐહિક ઉત્કર્ષ એ તો મનુષ્ય જીવનનું એક જ અંગ ગણાય. મનુષ્યનો જીવન પ્રવાહ જન્મ જન્માન્તરમાં વહા કરે છે એ સ્વીકારની સાથે જ મનુષ્યનો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ આવશ્યક બને છે. અને આપણુ અદૃષ્ટ કોઈ અગમ્ય પ્રકારે એ ઉત્કર્ષ સાધે છે એવી. પ્રતીતિમાં ઐહિક આપત્તિઓને સમયે આસ્વાસન આપનાર તત્વચાન રહ્યું છે.

સારાંશ એ કે આ મધ્યાન્હકાળ એ તો સર્વિધના જીવનનાં એકાદ પગથીયાં રૂપ હતો. આજ જીવનમાં આગળ કેપર કલ્યાણુભાઈને અનેક સુરકેન કાર્યો કરવાનાં હતા. અનેક દેવી અને દુન્યવી આપત્તિઓમાંથી પસાર થવાનું હતું, અને એ રીતે ધડાવાનું હતું. એ ઘડતરની પૂર્વ-તૈયારી રૂપ આ વર્ષનો ગાળો કહી શકાય.

પ્રકરણ સાત

ભરતી-ઝોટ

ઇ. સ. ૧૮૯૪ જુન તા. ૧ લી ના રાજ કલ્યાણબાઈએ જુનાગઢ આવી વકિલાતની રીની અવેજીમાં માસિક રૂ. ૫૦૦ ની રકમ સ્વીકારી "ખ-ડીઆ ઝેજન્ટ" તરીકેનો ચાર્જ લીધો. આથી તેમની 'છુટ વકિલાત'માં ઝોટ થવા માંડી અને રાજ્યમાં ઉચ્ચ હોદ્દા પર આવવાની દિશામાં પ્રગતિ થવા માંડી, આંહી "વકિલાત" એ નામનું પ્રકરણ બંધ થયું, એનો અર્થ એવો નથી સમજવાનો કે છુટ વકિલાત હવે સદંતર બંધ થઇ. હજુ અગાઉથી ચાલતા કેસો, અપીલો વગેરે ચાલુ હતાં, અને નવા કેસો પણ અમુક પ્રમાણમાં સ્વીકારતા. વકિલાતની ઝોટની શરૂઆતમાં તો વકિલાતનું કામ વધારે પ્રમાણમાં હોય, પણ ઉત્તરોક્તર તે ઘટતું જાય ! જેમ કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્ર શરૂઆતમાં મોટો જણાય છે પરંતુ દિવસે દિવસે તે ક્ષીણ થતો જાય છે તેથી તે સમય ચંદ્રની ઉતરતી કળાનો ગણાય છે તેમ.

જુનાગઢ આવી પ્રકૃતિ અનુસાર કલ્યાણબાઈ તો પોતાને સોંપાએલ કામમાં પ્રવૃત્ત થઇ ગયા. ખડીઆ ઝેજન્ટ તરીકે કલ્યાણબાઈનું કામ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી તે જ રાજ્યની રાજપ્રકરણ કોર્ટમાં કેસ ચલાવવાનું હતું. ખ-ડીઆ તાલુકદાર તરફથી જે વકિલ હોય તે સામા પક્ષમાં ગણાય. કલ્યાણબાઈ તો કામમાં તસ્લીન જન્યા પણ તેમની જુનાગઢની રહેણાકની શરૂઆતમાં જ

મહાન કૌટુંબિક આફત આવી પડી. પહાડ જેવી મુશ્કેલીઓ સમક્ષ સામાન્ય માણસો હતાશ થઈ જાય અને દયાઈ જાય. પરંતુ તેવી જ પરિસ્થિતિમાં અસામાન્ય મનુષ્યોની અરી શક્તિઓ વધારે અને વધારે વિકસે છે. આ વિધાન ઘણે અંશે કલ્યાણુભાષને પણ તેમના જીવનના ગતિવિધિને અંગે લાગુ પડે છે. પોતાના પરમ મિત્ર અનંત પંડિતનું અકાળ દુઃખદ અવસાન થવાને એક વર્ષની મુદત પણ હજી વીતી ન હોતી તેટલામાં તો તેમનો વચ્ચે ભાઈ પ્રેમાભાષની અતિ ગંભીર માંદગીના ઓળા પથરાયા, તેમને અર્ધના વ્યાધિનો જીવલેણ હિથેલો આવ્યો. આ સમયે તેઓ પણ જુનાગઢમાં જ તે રાત્નમતી નોકરીમાં હતા. કલ્યાણુભાષએ “ ખડીઆ એજન્ટ ” તરીકે ચાર્જ લીધો ત્યાર પછી બે અઠવાડિયા બાદ પ્રેમાભાષના મંદવાડ ખાતની નોંધ પોતાની ડાયરીમાં લેવાની શરૂઆત કરેલી છે. અને પ્રેમાભાષના અવસાન પર્વત ટૂંકી ટૂંકી નોંધ ડાયરીમાં ચાલુ રહે છે “ પ્રેમાભાષને ફરી અર્ધમાંથી લોહી પડવા માંડ્યું તેથી તેમની સાથે હું ડો. ત્રિભોવનદાસ પાસે આજે ગયો. ” અઠવાડિયા બાદ ફરી નોંધ છે કે “ પ્રેમાભાષની હાલત વધારે ખરાબ છે. ” હવે તો, કલ્યાણુભાષની ચિંતા વધી. મદદનીશની જરૂર જણાઈ તેથી માધુભાષને બોલાવ્યા. દરમિયાન ડાક્ટરને બહુ લે હકીમની દવા શરૂ કરેલી.

તા. ૨૫-૬-૯૪ ના રોજ તો લાગણીની મૂર્તિ સમા માધુભાષ આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછીની ડાયરીની નોંધ જાણે આશા નિરાશા વચ્ચે ખૂંસે છે. એકાદ દિવસ “ આજે પ્રેમાભાષને કસર ઓછી છે. ” એવી નોંધ હોય તો વળી “ પ્રેમાભાષને આજે વધારે તકલીફ છે ” એવી નોંધ આવે. ફરી એક ગોઠવણની દવા શરૂ કરી. પહેલા તો મોંઘવીની દવાથી લોહીના આવમાં ધણી ઘટાડો જણાયો પણ “ તુટી તેની છુટી નહિ ” તે પ્રમાણે પેટ ચડવાની તકલીફ અને તાવનો વ્યાધિ લાગુ થયાં. પ્રેમાભાષ પોતે હવે વિશેષ બેચેન થવા માંડ્યા. તા. ૩-૭-૯૪ ના રોજ તેમની તબિયત જેવા પ્રેમાભાષ તરફ પોતાના પુત્રવત રતેહ ધરાવનાર જુનાગઢ રાત્નમતી દિવાન હરિદાસભાઈ જુનાગઢના મંત્રી મંડળ સહિત આવેલા. આફત આવે ત્યારે ચોતરફથી આવે છે એવો જાણે દર વિધિનો નિયમ જણાય છે. પ્રેમાભાષની ખરેખરી ચાકરી કરી શકે એવાં અને જેની શુભ્રુપાથી દુઃખ અરધું ઓછું થઈ જાય તે તેમનાં પત્ની આ જ સમયમાં સુવાવડમાં હતાં. હજી સાત જ દિવસ પહેલાં તેમણે પુત્રને (રામભાષને) જન્મ આપેલો. બે કે સુવાવડના તાજા સમયમાં આઠ દિવ-

સતી અંદર પણ મા. નાની બેન કાંઈનું મણકાર્યો વગર ચાકરી કરવામાં બાગ
 લેતાં જ. છતાં એ તો ખરું જ છે કે કમનસીબે ખરે વખતે ગ્રેમાભાઈની સેવા
 ચાકરીનું મુખ્ય અંગ ખોટકયું. પછી તો મંદવાડ ઘેરાવા લાગ્યો, નળજાઈ
 પણ વધતી જ ગઈ. તા. ૬-૭-૬૪ નો દિવસ અપશુકનીઆળ નીકળ્યો. ચમ-
 ગળનો ઘંટ વાગવા લાગ્યો. પણ આવી પળોમાં વારંવાર બને છે તેમ તે જ
 દિવસે ડાકટર સહિત બધા છેતરાયા. વડીલ બાઈ લક્ષ્મીશંકરભાઈ તે જ દિવસ
 સવારના રાજકોટથી આવી ગયા હતા. બહારગામથી તુરતના જ આવેલા ડો.
 ત્રિભોવનદાસે સાંજના ચાર વાગતાં મકાન પર આવી ગ્રેમાભાઈને તપાસ્યા.
 તેમના અભિપ્રાય મુજબ તાત્કાલિક ભય જોયું કાંઈ જણાયું નહીં. આથી જરા
 રાહેતોને દમ જેવી કલ્યાણુભાઈ વડીલ બાઈ સાથે એક ગૃહસ્થને મળવા બ-
 હાર નીકળ્યા. પણ તુરત જ માધુભાઈએ પાછળ નોકરને દોડાવ્યો અને કહેવ-
 રાબું કે ગ્રેમાભાઈને અતિમ સ્વાસ ઉપડ્યો જણાય છે. તુરત જ વડીલ બાઈ
 માધુભાઈને પડખે રહેવા ઘેર આવી પહોંચ્યા અને કલ્યાણુભાઈ હકીમને બો-
 લાવવા ગયા. હકીમ સાથે કલ્યાણુભાઈ આવી પહોંચતાં તેમણે જોયું કે હવે
 સ્થિતી તદ્દન નિરાશાજનક છે. આશાનું એક પણ કિરણ દેખાયું નહિ; છતાં
 પણ ડાકટરે આવી કાંઈ દવા અજમાવી; પણ હવે બધાં વ્યર્થ ફાંફાં હતા.
 થોડી જ ક્ષણો બાદ ગ્રેમાભાઈના પુરુષશાળી પવિત્ર આત્મા અકાળે શરીર
 કપી પિંજરામાંથી ઉડી ગયો. તારથી ખજર આપતાં રાજકોટથી કલ્યાણુભા-
 ઈનાં મોટાં બાબી અને ગ્રેમાભાઈના મોટા સાળાના પત્ની આવી પહોંચ્યાં.
 પરિસ્થિતિ વિષમ હતી. આકરી કસોટી એ હતી કે અમારાં કાકી મા. નાની
 બેનને સુવાવડ પ્રસંગ આવ્યાને માત્ર તેર જ દિવસ થયા હતા. તા. ૯-૭-૬૪
 ના રોજ એટલે સુવાવડના ચૌદમા દિવસે બધાં ભર વરસાદમાં રાજકોટ
 આવ્યાં. કુર વિધિ છેવટ સુધી નિર્દમ રહ્યો.

કોણ કોણ સગાં બહારગામથી આવ્યાં, કયે કયે સ્થળેથી આવ્યાં,
 કેટલા દિવસ કોણ રહ્યું એ બેધી વિગત આપણે છોડી દેશું. કલ્યાણુભાઈનાં
 માતૃશ્રીનું કલ્પાંત અતિ દારણ હતું. તે સમયે આઠ વર્ષની મારી વય હોવા
 છતાં મારા સ્મરણ પટ ઉપર પણ તે દસ્ય કોતરાઈ ગયું છે; ઉઠમણ વીત્યું તેમ
 જ “દશાહ” થી શરૂ કરી “તેરમા” સુધીની સદગતની શ્રાદ્ધક્રિયા થઈ
 ગઈ. દેહાન્ત પછીના ચૌદમા દિવસથી આ સમજી બાઈઓ અને તેનાં શાણું
 કુટુંબે શોક પાળવા નિમિત્ત ચાલુ પ્રકારનો ખોરાક (ધઉ વગેરે) બંધ કરેલો

તે ફરી હંમેશનાં ક્રમ મુજબ શરૂ કરવાનું હરાવ્યું. કલ્યાણભાઈનાં માતૃશ્રી હયાત હોવા છતાં તે જમાનામાં આટલા ટૂંક સમયમાં આવો અમલ કર્યો તે જોતાં બક્ષી કુટુંબ જમાનાના પ્રમાણમાં પ્રગતિશીલ હતું એમ જણાય છે. અવસાન બાદ સોળમા દિવસથી તો કલ્યાણભાઈએ પોતાના 'ધંધાનું' કાર્ય શરૂ કરી દીધું. દારણ શોકના પ્રસંગમાં કલ્યાણભાઈ આવો જ ક્રમ રાખતા. જેમ બને તેમ જલદી કામમાં મનને પરાવડું એ તેઓ યોગ્ય ધારતા. વળી કાર્યની ગતિ તો અરુપ્તિત છે અને " એક ભય દુર્ગે શીર આવે કાર્યકી જ્યોત સદા જલ જાયે " એવી રઘુકૃષ્ણની પ્રણાલિકાનું રહસ્ય કલ્યાણભાઈ સમજ્યા હતા અને તે મુજબ તે સુત્રનો અમલ કરતા.

કલ્યાણભાઈને આ બનાવથી કેવો આઘાત થયો હશે ! અનંત પડિતનાં અવસાન પ્રસંગે થોડા શોકોદગાર ડાયરીમાં નોંધાયા છે. તેમજ ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં પોતાના પુત્ર હરીભાઈનું અકાળે અવસાન થયું ત્યારે પણ ડાયરીમાં તેમ જ પત્રો દ્વારા પોતાને થયેલ કારમા દુખની લાગણી વ્યક્ત કરી છે. પરંતુ પ્રેમાભાઈના મૃત્યુના દિવસથી માંડી મહિનાઓ સુધી આ બાબતમાં પોતાને થયેલ શોકની લાગણી સંબંધી એક હરફ પણ નોંધ્યો નથી. એ શું કહેવાય ? અમારું નમ્ર માનવું એવું છે કે આ ત્રણે અવસાનોથી તેમને સખ્ત આઘાત થયેલો એ તો નિઃસંશય પણ સૌથી વિશેષ ફટકો પ્રેમાભાઈના મૃત્યુની અસરનો તેમને વાગ્યો જણાય છે. શોકથી મન એવું દિગ્મૂઢ થઈ ગયું હશે કે તે વિશે લાગણી શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી શક્યા નહીં. આ અવસાન પછી થોડા માસ પર્યંતની તેમની નીરસ જીવનરૂપી પણ એ જ અનુમાનને ટેકા આપે છે.

સદગત પ્રેમાભાઈનાં પત્ની મા. નાની બેનતી ધૃત્વા મુજબ અમારા ઘરની જોડા જોડના બાગમાં પ્રેમાભાઈના કુટુંબની રહેણાંક રાખી. ઘરની બહાર નીકળ્યા વગર અદૃશી જ જઈ આવી શકાય તેટલા માટે બે ઘરની દીવાલો વચ્ચે બારણું પાડ્યું હતું. અને તે કુટુંબના નિવાસ માટેની વ્યવસ્થા આજેએએ અંદર અંદર સમજી કરી લીધી. પ્રેમાભાઈના આજીવન દેખરેખ વગેરે બાબતમાં ખુદ પ્રેમાભાઈના મોટા પુત્ર રા. રા. ભાઈશ્રી મૂળવંતરાપન । જ શબ્દો આંહી ટાંકવા યોગ્ય ગણાશે. તેમણે કલ્યાણભાઈનાં જીવનને લગતી હકીકતનું ટાંચણ તૈયાર કરેલ છે તેમાંથી આ અવતરણ લેવામાં આવ્યું છે. જો કે તેમના હંમેશના ઉદારભાવથી પોતાના કાકાઓ તેમ જ પીત્રાઈ ભાઈઓએ બળવેત કર્તવ્યને ખુબ જ ઊંચી કક્ષાએ મુકેલ છે તો પણ તે ફકરા

ઉપરથી આ કુટુંબનો સંપ અને એક ખીજ પ્રત્યેની લાગણી કેવાં પ્રકારનાં હતા તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. “ કલ્યાણભાઈની નાનાભાઈ પ્રેમશંકરનું તા. ૧-૭-૧૮૯૪ ના રોજ મૃત્યુ થયું. પોતાના કુટુંબમાં આ પડેલો અને અતિ દારૂ આદાત બન્યો. પોતાના માતૃશ્રી, મામા વગેરે બધાંને વજબાત થયો, પ્રેમશંકરના વિધવા અને બાળકોને (૨ પુત્ર અને ૧ પુત્રીને) ચારે બાઈએ, એ અને ખાસ કરી કલ્યાણભાઈએ તથા માધુભાઈએ ૫૬૨ વર્ષ એટલી લાગણી અને પ્રેમથી ઉછેર્યો, અને એવી યુક્તિથી તેમની સંભાળ રાખી કે તે કુટુંબ પગવગ છે, લાચાર છે, તેનું બાન સરખું પણ દુનિયાને ન થયું. અને ચારે બાઈએના પુત્રોએ પણ પ્રેમશંકરના બાળકો એ પોતાના સડોદર જ છે તેવી પ્રેમવૃત્તિ અને અનન્ય ભાવ કાયમ જ રાખ્યા. ” આ હૃદયવિદગ્ધ બનાવ પત્રી થોડા મહિના મુધી ડાપરીતી નોંધ આંટી પાતળી રહી છે તેથી કલ્યાણભાઈનું મન પૂરું ગમ્ય હજુ થયું ન હોતું તેવો ભાસ થાય છે. અને તે સમયમા જુનાગઢનાં એક અવસાનની નોંધ શેતા પોતાના હૃદયનો ભાવ દર્શાવવા લખાય છે કે “That life is but a bubble, is true” “એ તદન સાચી વાત છે કે જીવન ફક્ત એક પગપોટા જેવું છે. ” મનની આ ગનાનિમય દશા દરમ્યાન એક વાત મનગમતી બની તે એ કે પોતાના ભાઈ માધુભાઈ જુનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં રૂ. ૨૦૦ ના માસિક પગારથી જોડાયા. તે સમયે બેરિસ્ટર શ્રીરોજશાહ મહેતા જુનાગઢમા ન્યાયખાતાના વડા તરીકે થોડા સમય માટે ન્યાય પદ્ધતિ સગીન પાયાં ઉપર લાવવા ખાતર નીમાયા હતા, અને તેમણે જ માધુભાઈને ઉના મહાનમા નીમ્યા. કલ્યાણભાઈ તો મનનો શોક દબાવવાના કામમા વિશેષ મશગુન રહેતા જુનાગઢમાં બે નાગર કુટુંબો વચ્ચે ધરમજે સમાધાન કરાવ્યું. તેમ જ ખડીઆ ઇનામદાર અને જુનાગઢ રાજ્ય વચ્ચે સમાધાન કરાવવા ખાતર મુદાઓ તૈયાર કરવામા પુષ્કળ શ્રમ લીધો.

આ બાબતમા તેમને નાણમ દિવાન રામદાસ સાહેબનો પૂર્ણ સહકાર હતો. ઉપરાત વકિલાતના કાર્યને અંગે બહારગામ જવા આવવાનું થયા કમ્તુ કા સ ૧૮૯૪ ના અંત બાગમાં પોતાના અને દિલ્લરસીએ આર્ચિટક્ટ-ફિરોજશાહ મહેતા અને મે હરિદાસભાઈ-જુનાગઢ રાજ્યની નોકરી છોડીને જવાના એ બાબતનો નિર્ણય થઇ ગયો. બેરિસ્ટર ફિરોજશાહ મહેતા તો વધારે સમય જુનાગઢ રાજ્યમા પુગાઇ રહે એ અશકય જ ગણાય, હરિદાસભાઈને એકાદ બાબતમા કાઠિઆવાડ એજન્સીની એડિસ જોડે તીવ્ર મતબે થયો અને તેથી આખરે આ નિર્ણય, પ્રમાણિક, સિધ્ધાતી પુરુષે રાજનીમું ધરી નીધું. હા સ

૧૮૯૫ ની શરૂઆતમાં સ્થાપન કૃષ્ણચર્મા દિન તરીકે આપ્યા પાછળથી ક્રાન્સ અને સ્વીટઝર્ગેન્ડમાં એકનાર એક સમાજવાદી વિપ્લવવાદી તરીકે તેઓ ધણા વર્ષ સુધી પ્રખ્યાત હતા આ નવા દિવાન આપ્યા તે પહેલાં પણ કલ્યાણુભાઈ પોતાના નિયુક્ત કામ ઉપરાંત જીનામદ દિવાન ઓફિસ તરફથી ગજ ક્રેટ એજન્સી તરફ મોકલનામાં આવતા અગ્રેજી ખત્રો, ચિડીઓ, માગેઓ વગેરેના મુસદ્દાઓ કરી આપતા ખાસ કરીને જારખવી અને માપણી ખાતા માટે એજન્સી તરફથી એક અગ્રેજી અમલદાર આવેલ તેની જોડે કામ નેવામાં કલ્યાણુભાઈ ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા આ અગ્રેજી અમલદાર તદ્દન બીનઅનુભવી હોવાથી ભગતા ટુકમો કાઢતો જો તેના હુકમનું પાલન રાજ્ય તરફથી ન થાય તો એજન્સીમાં ફરિયાદ જાય, અને ત્યાંથી વળી શુ કુમાર છુટે તે કહી શકાય નહિ, અને જો ટુકમનું પાલન કરે તો રાજ્યના મ્યા પિન દરકો ડૂમે કલ્યાણુભાઈમાં પોતાનો બ્યાજબી કેસ સગસ રીતે સમજાવવાની શક્તિ નૈસર્ગિક હતી જ, ઉપરાંત તેમણે ખતથી તે શક્તિ ખૂબ જ કેળવી હતી સત્તના માર્ગથી વિચિન ન થતું છતાં ધારુ કામ પાર પાડવું એનું બની શકવું વિગત છે, પણ કલ્યાણુભાઈને તો ખુશામત કરવી નહીં, જોડું દયાણુ તાવતું નહિ અણુકનો નામ આપી કામ પાર પાડવું નહિ, એવો અડગ નિશ્ચય હતો તેથી જ મીંગળથી એક વખત ન સમજી શકે તો બીજી વખત પ્રયાસ કરી પોતાનું વકતબ્ય સામા માણસના મન ઉપર જરામર ઠસાવવામાં તેઓ ઘણે ભાગે કાવના તેમ છતાં આટલા સતત ખતપૂર્વક કરેલા પ્રયાસને અ તે કદાપિ ફળીભૂત ન થયા તો આપણે આપણી ફરજ બજાવી છે, પરિણામનો આધાર બીજી અનેક ઘટનાઓ જેના ઉપર આપણો કાબુ નથી હોતો તે વિધિના ઉપર અવલબી રહે છે, એમ સમજી આશ્વાસન લેતા તે મુજબ તેમને સર્વે ખાતાના પેના અગ્રેજી અમલદારના એક હુકમ માટે વિરોધ કાયમ રાખીને (અ ડર પ્રોટેક્ટ) અમુક અશમા તેવું પાલન કરતો ગળ્યને સનાહ આપી દરમ્યાન તે સુખ ધી ખુનાસાવાર લખાણો રાજકોટ એજન્સી તરફ મોકલી આપ્યા તેમ જ તે અમલદારને રૂમ મળીને પરિસ્થિતિની સમજણ પાડી એક વખત કલ્યાણુભાઈએ સાચી વાત તરત ગ્રહણ કરનાર રાયણ સાહેબને કહ્યું કે “ઘણી વખત આપણે અગાઉથી માની લાઇએ છીએ કે અમુક એજન્સી અમલદાર આપણા માટે નિરૂદ્ધ અને પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય ધરાવે છે એટલું જ નહિ, તેવું માની નહને આપણે જ તેની જોડે વિરોધ કરવાની પ્રહેન કરી આપણા કામને તુકચાન પહોચાડીએ છીએ મે તો એજન્સીમાં મી - પાસે જે જે

માગણીઓ દક્ષિણપૂર્વક કરેલી તે મંદૂર રહી હતી. વગેરે. ”

આ પ્રમાણે કલ્યાણુભાઈ કામ ચલાવી રત્યા દત્તા તેવામાં નવા દિવાન સ્થામજી કૃષ્ણવર્માએ આવી ચાર્જ લીધો. તે વખતની રૂઢિને મુકાબલે તેમનો શરૂઆતનો શિષ્ટાચાર કલ્યાણુભાઈને વધારે પડતો નવીન અને પારચાત્ય જણાયો. દશેઃ કારણ કે ડાંચરીમાં એવી નોંધ છે કે “ નવા દિવાનની રૂઢિ જધા અમલદારોને બોલાવી સામસામી બે દાર્ગમાં ઊભા રાખવામાં આત્મા. અને પછી નિવૃત્ત થતા દિવાન હરિદાસભાઈએ એક પછી એક બધાની ઓળખાણ પડાવી. અને જેનું નામ બોલાવું જવય તે નમન કરી વિદાય થઈ જાય. ” નવા દિવાને કલ્યાણુભાઈને તેમનાં કામ ઉપરાંત બે અમલદારો રજા ઉપર જવાથી બીજી બે ઠાઠનો ચાર્જ લેવા હુકમ આપ્યો. કલ્યાણુભાઈએ ચાર્જ તો લીધો પણ સખ્ત લેખિત વિરોધ દર્શાવ્યો. રૂઢિ બોલાવતાં કલ્યાણુભાઈએ તેમને સમજાવ્યું કે “ હું કાંઈ જુનાગઢ રાજ્યનો ધોરણસરનો નોકરી કરનાર અમલદાર નથી; પણ હરોજની શી ના ધોરણને જલ્દે માસિક ખાંધેલ શી લાઇ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી અમુક કેસો ચલાવનાર વકિલ છું. ” નવા દિવાને કહ્યું કે, “ મારે તમને રાજ્યના ધોરણસર અમલદાર બનાવવા વિચાર છે તો તમે બસે નવી શરતો રજુ કરો. ” બીજો દિવસ કલ્યાણુભાઈએ ચીડી લખી મોકલી કે હું જુનાગઢ રાજ્યમાં રીતસરના અમલદાર તરીકે જોડાવા ખુશી નથી. એમ તો જણાય છે કે નવા દિવાને કલ્યાણુભાઈની મકિત પીઠાણી હતી. કારણ દિવાન સાહેબ રાજકોટ પોસિટિવકસ એજન્ટને મળવા જતા ત્યારે ઘણી ખરી વાર કલ્યાણુભાઈને સાથે લઇ જતા તેમ જ મંત્રી મંડળ સાથેની અગત્યની મત્રણામાં પણ કલ્યાણુભાઈને બોલાવતા અને તેમનો અભિપ્રાય જાણવાને ઉત્સુક રહેતા. નવા દિવાને વધારાની કુસરી નાખી તો પણ છુટ વકિલાતનું કામ પણ વારંવાર ડોકીયાં કરી કરતું. કોઈ વાર ગોંડળ જતા, તો કોઈ વાર વાંકાનેર, રાજકોટ વગેરે સ્થળે જવાનું થતું. અને એક વાર તો માંગરોળ પોરબંદર જમા કેસનાં કામને અંગે બેરિસ્ટર વાડીયાની મદદમાં મોરબીથી વવાણીયા થઈ છેક ખારીવાવ જવાનું થયેલું; પણ ખારીવાવ ગયા પહેલાં તો કલ્યાણુભાઈની સ્વમાનવૃત્તિની કસોટી થઈ જાય તેવા કિસ્સો બની ગયો. વાત એમ હતી કે કલ્યાણુભાઈના વડીલ ભાઈએ તેમને જણાવ્યું કે તમે જુનાગઢમાં વકિલાતનાં કામ માટે જોડાયા છો તેથી માંગરોળ શેખ સાહેબ નારાજ થયા છે અને વહેમાયા છે. માંગરોળ જુનાગઢ વચ્ચે હરદમેશ ચાલતા મતભેદને કારણે શેખ સાહેબ નારાજ થાય એ તો સમજાય; પરંતુ “ વહેમાયા ” એ ઉપરથી તો

કલ્યાણુભાઈ જોડે આટ આટલા પ્રસંગમાં આવ્યા પછી ના. શેખ સાહેબ વધારે પડતા દોરવાઈ ગયા એનું સદજ અનુમાન થાય. વાત આટલેથી ન અટકી; કામ પ્રસંગે કલ્યાણુભાઈને માંગરોળ જવાનું થયું તે વખતે ના. શેખ સાહેબે ખુલ્લા દિલથી પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે, કલ્યાણુભાઈની પરિસ્થિતિમાં કેાઈ મનુષ્યથી જાને રાજ્યનું હિત સચવાય એ અશક્યવત પોતે માને છે; કલ્યાણુભાઈએ મનમાં ધાયું કે આમાં દલીલો કરવી નકામી છે, મોકકો આવેથી ખાતરી થશે. થોડા માસ બાદ પોરબંદર માંગરોળ જમા કેસની અપીલની સુનાવણી ખાસ નિમાયેલા જડજ મે. એરથી પાસે ખારીવાન મુકામે થયાનું હતું. માંગરોળ તરફથી બેરિસ્ટર વાડીયા અને શુભાબરાય છાયા તો હતા જ. કલ્યાણુભાઈને તેમના બત્રીજ માંગરોળના હજુર સિરસ્તેદાર મણીલાલ બક્ષીએ જણાવ્યું કે તમે આ કેસમાં આવો તો શેખ સાહેબને વાંધો નથી પણ તેમણે તમે 'જજ' તેવો સ્પષ્ટ હુકમ નથી આપ્યો. પણ એ તો કલ્યાણુભાઈ!! આવા સંદિગ્ધ સંદેશો બાબત ડાપરીમાં નોંધ છે કે " I cannot go on such invitation " " આવી જાતના આમંત્રણને આધારે હું ન જઈ શકું. " તેમણે બેરિસ્ટર વાડીયાને પોતાની કોરોડી સ્થિતિ સમજાવી. પણ વાડીયા સાહેબે કહ્યું " કાંઠિસેલ તરીકે આ કેસ માટે હું જવાબદાર છું અને હું કહું છું કે તમારી ગેરહાજરીથી કેસને નુકસાન પહોંચશે. આ બાબત હું ના. શેખ સાહેબને પત્ર લખીશ. " જવાબમાં તુરત માંગરોળથી તાર આવ્યો કે વાડીયા બેરિસ્ટર સાથે તમે આ કેસમાં જોડાવ. પછી તો ખારીવાવ ગયા અને સચવાવ પ્રમાણે ખૂબ શ્રમ લઈ કામ પાર પાડ્યું. અને ત્યારે અપિલનો મુકાદો માંગરોળના લાભમાં આવ્યો ત્યારે કલ્યાણુભાઈએ 'ધાયું' હતું તે મુજબ ના. શેખ સાહેબનો વહેંમ દૂર થયો. જેવી સરજતાથી ના. શેખ સાહેબે પોતાની વહેંમની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી તેવી જ સરજતાથી કલ્યાણુભાઈ માટે પ્રશંસાની લાગણી નીચે મુજબના પત્ર દ્વારા વ્યક્ત કરી.

Mangrol
Rani Bag.
Dec. 2-95.

My dear Kalianrae,

Many thanks for your letter of Contragulations

for the successful result of the Portbender-Jama Case I am very glad that your efforts, strenuous as they were, have been crowned with such a brilliant success. Indeed it is a rare triumph for my state and great credit is due to all who worked for it. Again thanking you for your good wishes and advice

I am yours sincerely
Shaikh Mahomed Husain

છ સ ૧૮૯૫ ની સાનના બીજા બનાવોની ટૂંક માહિતી આપી સ તોય પકડશુ થોડા જ સમય પહેલા નિવૃત્ત થયેલા મે રજિસ્ટ્રારના એકા એક થયેલ અવસાનના સમાચારથી કલ્યાણભાઈને સ્વાભાવિક રીતે ધર્યો. બે થયેા પોતાની નોંધપોથીમા તેઓ જણાવે છે કે ' આ બનાવથી અમારા આખા ડુકાને અગત ખોટ પડી તે સાથે હિંદે પોતાનો એક મકાન સપુત ગુમાવ્યો. '

આ પ્રમાણે જુનાગઢમા તેમ જ જુનાગઢ બહાર અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી તેવામા જુનાગઢના રાજકીય વાતાવરણમા જાણે એક મોટો ઘડાકો થયો. તે સમયે કલ્યાણભાઈ વકિનાતના કામને અમે સોનગઢમા હતા ત્યાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે જુનાગઢના ના નવામ સાર્દારે દિવાન પડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્માને રૂબરૂ આપી આ મુ ? આ દિવાન તો ત્રણ વર્ષની બાંધણી કરી બ્રિટિશ-સરકારની માહેધરીથી આવેના ' રાજ્યપ્રકગણની આવી અનેક રહસ્યમય ઘટનાઓ માફક આનુ કારણ પશુ કદાચ દટાએતુ રહેશે નાતો તો અનેક ચાનતી એમ કહેવાય કે દિવાન જુનાગઢના આખા મંત્રિ મંડળો ઉથલાવી નાખવાની તૈયારીમા હતા તેવામા મંત્રિમંડળ એત્યુ અને આત્મરક્ષણ માટે સામેા પ્રકાર કર્યો જે હોય તે આધારશ્રુત માહિતી અગર લેખિત પુરાવા વગર આમ કે તેમ કાંઈ અભિપ્રાય આપવો શક્ય નથી હવે પડી કલ્યાણભાઈએ આ પ્રસંગને તમની બાબતમા જે કાંઈ જાગ લીધો તે રિયે માત્ર આપણે તો આઠી નોંધ લેવાની છે કલ્યાણભાઈ સોનગઢથી જુનાગઢ જતા હતા તે જ દિવસ મે સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા જુનાગઢથી રાજકોટ તરફ

હતા હતા જેતનસગ જાકરને મને સમજાવોનો ભોગ થયો પડિતજીએ જ કપાણીમાંથી બોનાયા અને કંટુ કે “ મનમુખંગમત્રાઈ વગેરેને માગ તગ દ્વિથી સંદેશો આપજો કે નવામ સાહેબે આપેલા વચન ખાતર મારો ત્રણ વર્ષનો પંગાઈ મને સુકવી આપે ”

થોડા સમય પુઢી જે રીતાગમે કલ્યાણભાઈને ગજકોટ બોલાવ્યા ત્યાં બેરિસ્ટર સાહેબને મગતે સ્વામજી કૃષ્ણવર્માનો બેટો થયો બની શકે તો જુનાગઢ રાજ્ય અને આ ગૃહસ્થ વચ્ચે સમાધાન કરાવવા જે મીતારામની ઇચ્છા હતી સમાધાનનો એવાં કાર્યોમાં કલ્યાણભાઈ બનતું કરવા તત્પર રહેતા જ આમાથી જે ફાળો પ્રદેશો તે વિષેની હકીકત બાગળ આપવામાં આવશે દરમિયાન અમત બામનો વિષે આહી થોડો ઉદ્વેગ કરવો ઉચિત છે આ વર્ષમાં કલ્યાણભાઈએ પોતાનું રહેણાક ઘર પોતાના સૌથી નાનાભાઈ જાદુભાઈની ખંતભરી દેખરેખ નીચે બધાવ્યું, તેમ જ સદરમાં મકાન બાધના જમીનનો દુકડો વેચાણ લીધો વળી પોતાના બંધેશ પુત્રને પ્રીન્સીપાલ મેકનોલ્ટન સાહેબે બીનખાના કુવગના ટપુટગ તરીકે નીમ્યા; એટલું જ નહિ પણ તે નીમણાકના ખુશ ખમગ આપવા બતા મેકનોલ્ટન સાહેબ જાતે સદરમાં અમારા મકાન પર આવેલાં હતા નવા મકાનનું વાસ્તુ તા ૧૯-૧૧-૯૫ ના રોજ ધામડુમથી થયું. દેહશુદ્ધિ વૃદ્ધિગ્રાહ, સ્થાપન વગેરે શુભ ક્રિયાઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પાસે કરાવી ભોજન સમારંભો તો હોય જ. ગજકોટ રાજ્યના દિવાન તેમ જ બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થો હવેન ચાલુ હતા તે દરમિયાન આવેલા બધું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું ઇ. સ ૧૮૯૫ ની સાલનો આ મુજબ શુભ અત આપ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૯૫ પછી કલ્યાણભાઈ ધીરે ધીરે પણ અચૂકપણે છુટ વકિલાતનું કામ છોડતા જતા હતા, અને જુનાગઢ રાજ્યની મત્રણાઓ, એગ્રન્સી જોડેનો પત્રવ્યવહાર વગેરે નાસ કાગોમાં વધારે ને વધારે ખુચતા હતા આ પ્રમાણે દિશા ફેર કરાવનાર એક અજળ સૂત્ર સચાનક હતો. કલ્યાણભાઈ જેનાને પણ આમ કુનેહથી, સમજાવટથી અડગપણે રાજ્ય તંત્રમાં ખેંચનાર આ જાદુગર સમાન કાણ હતું ? તે હતા પુરુષોત્તમરાય ઝાંઝાં તેમણે અગ્રેજી શિક્ષણ બિલકુલ લીધું ન હતું, છતાં નાની વયથી વર્ષો સુધી જુનાગઢનું રાજ્ય તેમણે ચલાવ્યું. દિવાન સાહેબો આવે અને જાણ પડતું નીચળ દિવાનના હોદ્દા ઉપર રહી આખી રાજ્ય નીતિ ઘડનાર તો આ ગમજી સાહેબ જ. તેમની

આ જેવી તેરી કાર્યદક્ષતા ન કહેવાય. કેટલાક પોતાની આશુબાશુ કેવળ સાધારણ શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્યોને રાખી પોતાનું વર્ચસ્વ જળવી રાખે છે, કેટલાક પોતાથી વધારે શક્તિશાળીને નમતું આપી સને પોતાથી નબળા હોય તેને દમદારી આપી પોતાનું સ્થાન જળવી રાખે. રાયજી સાહેબ તે માંહેલા ન હોતા. દિવાન પદ ઉપર પ્રતાપી માણસો પોતે જ નીમાવતા. ન્યાય ખાતાના ઉપરી અધિકારી તરીકે બેરિસ્ટર ફિરોજશાહ મહેતા જેવા દિંદોરના એક પહેની હરોળના નેતાને મુકાવનાર રાયજી સાહેબ. અને ત્યાર પછી તે ખાતા ઉપર ઉત્તરોત્તર ધણા બાકોશ માણસોને નીમાવતા. તેઓ તેજે દેખી ન હોતા.

તેમને પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ હતો. તેથી તેા અમુક બાબત રા-
જ્યના હિતને માટે આવશ્યક છે એમ તેમને ખાતરી થાય તો કોઇ વાર તે અંગત
અભિપ્રાય બાજુ પર રાખી તેનો સ્વીકાર કરતા અસંખ્ય, બહુ જ ગુંચવણ
ભરી પ્રશ્નોમાં રા. રા. મનસુખરામ-સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જેવાની સલાહ લેતા.
વળી ખાસ મોટા ફેરફાર કરવા હોય તો તેમાં પોતાના વડીલ સમાન વજર
બહાઉદીન સાહેબની સમ્મતિ રૂપી ખેડોર પડતી. આવા રાયજી સાહેબનું ધ્યાન
કલ્યાણબાઈ પ્રત્યે વર્ષો પહેલાથી જ ગએલું અને તેઓ તેમને જુનાગઢ રાજ્ય-
ની કાયમની નોકરીમાં જોડવા બહુ ઉત્સુક હતા. કલ્યાણબાઈ જેવા માણસને
જુનાગઢ રાજ્યતંત્રમાં મદત્વનું સ્થાન હોય તો રાજ્યનું બહેતર થાય એમ
રાયજી સાહેબ નિશ્ચયપૂર્વક માનતા અને આવા શક્તિશાળી માણસને આ-
ગળા લાવવા પણ તેઓ ચાહતા. કેવળ અંગત સ્વાર્થ તરફ જો રાયજી સાહેબે
દ્રષ્ટિ રાખી હોત તો કલ્યાણબાઈ જેવાને ખેંચવાને બદલે દૂર ધકેલવા પ્રયત્ન
કરત. કારણ કલ્યાણબાઈ અને રાયજી સાહેબ વચ્ચે પ્રકૃતિ-બેદ અને સિધ્ધાંત-
બેદ તીવ્ર હોવાથી તેમ જ બંને તેજસ્વી હોવાથી અંદર અંદર અથડામણ
થવાનો પૂરો સંભવ હતો આ ચક્રોર મંત્રીએ કલ્યાણબાઈના સ્વભાવની રંગ
બરાબર પારખી હતી. અને તેથી જ આટલાં વર્ષ તેઓ કલ્યાણબાઈને તે
રાજ્યમાં ચાલુ રાખી શક્યા. જો કોઇ ખુશામત કરી વા દમદારી વાપરી કલ્યા-
બાઈ પાસે ખાસ કામ કરાવવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળે. એમ
તો બ્યારે શરૂઆતમાં રાયજી સાહેબે ચાલુ કામ ઉપરાંત બારબલી ખાતાની
દેખરેખ રાખવા કલ્યાણબાઈને સુચવ્યું ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ ના કહેલ. પણ જો
કોઇ કલ્યાણબાઈને સ્નેહથી બાંધનાર હોય, જો તેમને એમ ખાતરી થાય કે

પોતાને ખરા ભાવથી રાજ્યના એક પરમ દ્વિતરવી ગણવામાં આવે છે, અને જે ધર્મ સંકટ સમયે તેમની ઉદારતા અને કર્તવ્યપરાયણતા ઉપર વાત છોડવામાં આવે તો તો કલ્યાણભાષ કાયા સુનરને તાંતણે બંધાય. રાયજી સાહેબે આ ગૃહસ્થ પારખ્યું અને તેથી તેમને તે મુજબ બાંધી શક્યા. આરતે આરતે કલ્યાણભાષને રાજ્યના ગંભીર પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સામેત્ર કર્યા. તેમના સ્નેહની સાંકળથી કલ્યાણભાષ બંધાયો. આ પ્રમાણે જુનાગઢ રાજ્યતંત્રમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ભાગ લેવા માંડ્યા, તેથી વકિલાતનું કામ ઓછું થવા માંડ્યું; છતાં તે કામની સરણીનો ધીમે પછી સતત પ્રવાહ તો છેક ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની આખર સુધી ચાલુ રહેલ. ઘણી ખરી વાર કેસનું કામ સોંપવા આવનારને ના પાડતા. ડાપરીમાં “Pressing Questions of the state” હોવાથી ના પાડી એવી નોંધ ટપકાવી જ હોય. છતાં માંગરોળ રાજ્યની અપીલોનું કામ અને ખીજા એવા ચાલુ જુના કેસોને અંગે બનવું કામ કરવું એ તો પોતાની નૈતિક ફરજ માનતા. આથી તો માધુભાષએ વકિલાત શરૂ કર્યા પછી તો ઘણા ખરા અસીલોને એક જ જવાબ આપતા કે “હું તો રાજ્યના કામમાં બંધાયો છું”, પણ હવે માધુભાષએ વકિલાત શરૂ કરી છે માટે ઇચ્છા હોય તો તેમને તમારું કામ સોંપો.” ઇ.સ. ૧૮૬૮ માં ઇ.સ. ૧૮૬૨-૬૩ના દિવસોનું રમરણ કાગવે તેવી હોડધામ વકિલાતને અંગે કરવી પડેલી. પણ એ તો હોયવાયા પહેલાં દીવો વધારે જગકારા મારે તેના જેવું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના નવે-અરમાં કલ્યાણભાષ રાજ્યની નોકરીમાં રીતસર જોડાયા ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે છુટ વકિલાતનું કામ ચાલતું.

દરમિયાન ખડીઆ પ્રકરણમાં કાંઈ ને કાંઈ અવનવા રંગો પ્રકટતા હતા. જે અંગ્રેજ અમલદાર ખાસ નિમાધને આવેલ તે બિન અનુભવી હોવાથી ખડીઆ તાલુકાના પક્ષમાં ખેંચાએલા. પરંતુ કલ્યાણભાષએ તેમની લાક્ષણિક રીતે અમલદારને સાચી હકીકત સચોટ રીતે સમજાવી, જેથી આખરે તેને ખાતરી થએલી કે ખડીઆ-પક્ષ પારખી દઈની જમીન ધીમે ધીમે દબાવે છે. જ્યાં એ મુરદેલીનો અંત આવ્યો ત્યાં વળી ખડીઆ ઇનામદાર ગંભીર માંદગીમાં પડકાયા જુનાગઢના મંત્રી મંડળને એમ જણાવું કે જો ને ઇનામદારનું અવસાન થશે તો તેનો વારસદાર કેણુ ગણાય તે સંબંધી પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર ઊભી થશે, તેથી અગમચેતી વાપરી કલ્યાણભાષએ રાજકોટ પોલીટીકલ એજન્ટને મળી વસ્તુ સ્થિતિ સમજાવી; અને તેઓ સાહેબની પરવાનગીથી જ્યાં સુધી ખરો વ રસ કેણુ તેનો આખરી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ખડીઆ

તાલુકા ઉપર જુનાગઢ રાજ્યની જામિન રહે એમ હતું; અને, ઇનામદારના અ-
વસાન પછી તે પ્રમાણે અમુક પૃથ્વી થયો, જોતી બેઠા પછી બે-ત્રણ દિવસ
વીત્યા બાદ કદમાણુબાઈને મધરાત પછી રાપણ સાહેબે બોલાવ્યા અને સમા-
ચાર આપ્યા કે ખડીઆમાં કેટલાક પક્ષકારોએ તોફાન મચાવ્યું છે અને મુતે-
દનો બંગ થાય તેવી સ્થિતિ છે. કદમાણુબાઈએ મુચ્ચું કે મરહૂમ ઇનામદારના
મુખ્ય સગા જુનાગઢમાં હતા તેમને ખડીઆ મોકલવા અને તેને જાણવું કે
સુસેહના બંગ માટે તેમને જવાબદાર ગણવામાં આવશે. સાથે સાથે વધારાની
બોલીસ પણ મોકલવાનું હતું. આ પગલાંની ધાર્યા પ્રમાણે અસર થઈ. આગળ
ઉપર કદમાણુબાઈને બાપાત્રી કોર્ટના જડગનું કામ સોંપ્યું, તેથી તકિલ મડી
આપાધીશ બન્યા. વળી કોઈ વાર હજુર ત્યાં હાજર ત્યાં આપાધીશ રત્ન ઉપર
જતા ત્યારે તે કામનો આજ્ઞા કદમાણુબાઈને મોંપાતો. ઉપરાંત મંત્રીમંડળની
મંત્રણામાં પણ બેસાતા.

આ પ્રમાણે સંબંધ ખાતર વકિલાનની કમાણી ધીમે ક્રમે છોડવા
લાગ્યા, અને રાજ્યના કાર્યમાં વધારે અને વધારે પડેલાં.

અનેક ગરબ મંત્રણાઓમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતમાં કદમાણુબાઈને
વિશેષ જલ્દમત ઢિલાવવી પડતી. (૧) સ્થામણ-કૃષ્ણવર્મા પ્રકરણ. (૨)
જુનાગઢ રાજ્ય અને નવાબસાહેબના શાક એકલખાં મીયાં, વગેરે ઉપસ્થિત
મયેસ ગંભીર મતભેદની બાબત અને (૩) બદારવટીઆ પ્રકરણ વગેરે ખીજી
પ્રકીર્ણ બાબતો.

(૧) જુનાગઢમાં દિવાન-પદે આવેલ પૂર્વિત સ્થામણ કૃષ્ણવર્માને
એકાએક તે સ્થળ છોડવું પડ્યું અને તે સંબંધમાં તેમણે કદમાણુબાઈ દ્વારા
રા. રા. મુતસખરાણુબાઈ ઉપર સૂદેશો મોકલાવ્યા હતા એ બાબતનો ઉલ્લેખ
થઈ ગયો છે આ સદ્ગૃહસ્થ ત્રણ વર્ષની બાંહેધી મુદત માટે બ્રિટિશ સરકારની
બાંહેધરીથી આવ્યા હતા, છતાં ગમે તે કાળસર તેમને છૂટા કરવામાં આવ્યા.
શરત મુજબ કાં તો તેમને ત્રણ વર્ષ સુધી નોકરીમાં ત્યાં રાખવા જોઈએ
નહિતર છેવટ ત્રણ વર્ષની મુદતના પગારનો રકમ તેમને સુકવી આપવી જો
ઈએ. પરંતુ તેના કાંઈ પણ કર્યા વગર તેમને રૂબરૂ આપવાથી જુનાગઢનું
મંત્રિમંડળ શાંતિમાં રહેવા ન જ પામ્યું; એ તો મંત્રપૂડામાંથી મધમાંખ ઉરા-
ડવા જેવું થયું. પ્રખર વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર એ ગૃહસ્થે બ્રિટિશ સરકારમાં

પોતાનો કેસ રજુ કર્યો. તેથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કાઢિઆવાડ એજન્સી મારફત આ બાબતમાં જીનાગઢ રાજ્યનો ખુલાસો પૂછાયો. આ રદઅમલ બાબત માટે આંહી આપણે નીરમત નથી. આંહી તો માન તેને અંગે કલ્યાણુ-બાઈને કેવા પ્રકારની જહેમત ઉઠાવવી પડી તે હકીકત આપવાની છે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પૂછાએલા ખુલાસાનો જવાબ લખવો તો જોઈએ. દવે શું કરવું ? આખું પ્રકરણ કલ્યાણુબાઈને પહેલાં વાંચવા માટે સોંપાયું. કલ્યાણુ બાઈએ તમામ કાગળોનો અભ્યાસ કર્યો, તે ઉપરથી મુદ્દા તારવવામાં વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશ મે. મુલાગદાસભાઈની પણ સલાહ લીધી, અને હેવટ બેરિસ્ટર પંડિત સાહેબ સાથે પંદર દિવસ સુધી કામ કરી જીનાગઢ રાજ્યનો જવાબ તૈયાર કરાવ્યો. પછી તો જેમ નદીનો પ્રવાહ આગળ વધતાં રેતીમાં સમાઈ જાય છે તેમ આ પ્રકરણનું આપણને લાગે વળગે છે તેટલા પૂરતું થયું. કારણ તે સંબંધમાં કલ્યાણુબાઈની ડાયરી અગર કોઈક ઉપરથી કાંઈ જાણવા મળતું નથી.

(૨) ખુદ નવાજસાહેબના બાઈ નવાજખાન સાહેબમાં સાહેબની બાબત તો ઉપરની બાબત કરતાં પણ વધારે કપરી નીવડે એ દેખીતું છે. રાજ્ય-મંત્રિઓને કેવી રીતે ખાતમી મળી તે તો પ્રશ્ન જણે; પણ એ ખાતમી ઉપરથી મંત્રિમંડળને રાજ્ય દ્રોહની ગંધ આવી. બેરિસ્ટરની સલાહ લેવામાં આવી અને તેને અનુસરી નવાજખાન સાહેબમાં નોકરો ઉપર ન્યાયની અદાવતમાં કામ ચલાવવાનું હતું. આગળ ઉપર રાજ્યના આ બાબતની જાગીર જાતીમાં લેવામાં આવી અને તેમને રાજ્ય-મહેલ છોડવા ફરજ પાડી. ત્યાર પછી એલફમાં મીયાંએ જીનાગઢ રાજ્યની હદમાં પગ ન મુકવો એવો નવાજ સાહેબનો હુકમ થયો. આ બાબતમાં યરથી રામજી સાહેબ કલ્યાણુબાઈની કાયદાને લગતી વારંવાર સલાહ લેતા. નવાજખાન સાહેબમાં મીયાંના બેરિસ્ટર કલ્યાણુબાઈના વડીલ-ગુલ્શ વાડીઆ સાહેબ હતા, અને આ બેરિસ્ટર સાહેબે પોતાના અસીલ તરફથી બ્રિટિશ સરકારમાં લખાણ કરી જીનાગઢ રાજ્યનું મંત્રિમંડળને ઉજાગરા કરાવ્યા ! કેટલીક વાર તો ખુદ દિવાન સાહેબને જાતે રાજકોટ પોસ્ટલિકલ એજન્સીને મળવા જવું પડતું. અલગત શિરસ્તા મુજબ એવી મુલાકાતોમાં કલ્યાણુબાઈને દિવાન સાહેબ સાથે લઈ જતા. એક વાર તો આ બાબતમાં મંત્રિમંડળ નડિઆદમાં રાજ્યનીતિય રા. રા. મનસુખરામ ત્રિપાઠીની સલાહ લેવા એકત્ર થયેલુઃ પાછળથી કલ્યાણુબાઈને તારથી તેડાવ્યા

અને સોલિસિટર બાઇશંકર ભારદ્વાજ તે સમયના પ્રથમ પંકિતના બેરિસ્ટર. ઇનવેસ્ટમેન્ટને નડિઆદ બોલાવ્યા. આ પ્રદેશમાં જાને પણ વચ્ચે સમાધાન કરાવવા કલ્યાણભાઈની વૃત્તિ હતી જ. સામા પક્ષમાં વાડીઆ બેરિસ્ટર હતા એ અનુકૂળતા હતી. એક-બે વાર રાયજી સાહેબ અને બેરિસ્ટર વાડીઆની સુવાકાત કરાવવા તબ્બીબ કરેલી. મેળાપનું રચણ અને સમય નિર્ણયિત થઈ ગયેલાં, પણ અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે આ બંનેનો બેટો થવા ન પામ્યો. પણ કલ્યાણભાઈએ આ પ્રમાણે સમાધાન કરાવવાનાં બી વાલેસ તેનાં મીડાં ફળ આપેરે આખાં ખરાં. માત્ર આ પરિપાક કલ્યાણભાઈની ગેરદાનરીમાં થવા પામ્યો; કારણ કલ્યાણભાઈ ખૂબ દિવાન નીમાયા પછી આ સમાધાન થવા પામ્યું. રાયજી સાહેબ અને વાડીઆ બેરિસ્ટર બંને એક બીજાના પ્રથમ સહ અને મિત્ર બન્યા. પહેલાં જાને એક બીજા પ્રત્યે સખ્ત વહેંચાયેલા હતા આ વહેંચનું વાદળ દૂર કરાવવા માટે અને તેમ કરી સમાધાન શક્ય બનાવવા માટે રાયજી સાહેબે તેમ જ બેરિસ્ટર વાડીઆ સાહેબે કલ્યાણભાઈની અસરકારક ચબ્દોમાં કફર કરી હતી. આ પ્રકરણને અંગે એટલું તો જણાવવું જોઈએ કે પોતાના જીવને જોખમે આ પ્રકરણ ચલાવવામાં રાયજી સાહેબની અને તેને તે બાબતમાં ટેકા આપવામાં કલ્યાણભાઈની નીડરતા તેમ જ રાજ્ય તરફની વફાદારી તારીફ કરવા લાયક હતાં.

(૩) ઇ. સ; ૧૮૯૬ ની શરૂઆતમાં જ એટલે કે તા. ૨-૧-૯૬ ના રોજ મકરાણી હકીર મહંમદનું બદારવટું ફાટી નીકળ્યું. એક જ રાતમાં આઠ જણની ટોળાએ ત્રણ ગામડાં ‘ ભાંખ્યાં ’ (લૂંટ્યાં અને બાળ્યાં). બગર મળતાં જ દિવાન ઓફિસમાં મંત્રિમંડળની એક બરવામાં આવી અને પચાસ પચાસ માણસની પાંચ ટુકડી (ગીસ્ત) બિભી કરવાનું તેમ જ મોકાનાં રચણ ઉપર ચાણું બેસાડી નાકાગંધી કરવાનું હતું. જુનાગઢ મંત્રિમંડળ સચેત હતું એમાં તો શંકા નહિ. વળી રાયજી સાહેબ તો આ બાબતમાં નિષ્ણાત ગણાય. તેમણે પહેલાં પણ મદારવટાં બાળ્યાં હતાં. વળતે જ દિવસ એટલે તા. ૩-૧-૯૬ ના રોજ આ વીર નર હથીઆરગંધ ટુકડીઓ સાથે રૂપેશીઅલ ટ્રેનમાં વેરાવલ ગયા. ત્યાંથી હિના જઈ રચાનિક ટુકડી બિભી કરવામાં અને ચાણું બેસારવાનો તેમનો વિચાર હતો. પણ આ બદારવટું શાથી ઉપરિચિત થયું ? જેમ સ્ત્રી હઠ અને બાલ હઠ કહેવત રૂપ છે તેમ રાજ હઠ પણ તે જ ગણનામાં આવે છે. આને અંગે પોતાની ડાયરીમાં કલ્યાણભાઈએ કરેલી ટીકા

સુચક છે. “ તા. ૨ જી ની છુટકાટને અંગે વિશેષ માહિતી મળી કે બહારવટીઆ લોકોએ એક માણસનું ખૂન પણ કરેલું અને બીજા એક માણસનાં નાક કાન કાપી નાખ્યાં ! એક મકરાણી ખેડુતને એની પોતાની જમીન ઉપરથી લાંકી કાઢવામાંથી આવું ભય કર પરિણામ નીપજ્યું. આવો હુકમ રા. ચ. એ એકટીંગ દિવાન દરજ્જે કરેલો. ”

એક તો રાજ્યની રૈયત હેરાન ચાપ, રાજ્યના મુખ્ય અમલદારો ચિંતા-તુર રહે અને વળી એજન્સીમાંથી ખુલાસાઓ પૂછાય. જ્યાં એજન્સીની વાત આવી કે મંત્રિમંડળને તુરત કલ્યાણુભાઈનું નામ યાદ આવે. આ બહારવટીઆ પ્રકરણને અંગે દિવાન ઓફિસ તરફથી કલ્યાણુભાઈએ એજન્સીમાં સારા પ્રમાણમાં લખાણો કરેલાં. તેમ જ દિવાન સાહેબ સાથે રાજકોટ જઈ પોલીટિકલ એજન્ટને રૂબરૂ મળી ખુલાસાઓ કરી આવેલા. દરમિયાન બહારવટીઆઓને જેર કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા; પણ ગીરની ઝાડીનો તેમને આશ્રય હોવાથી જલદી હાથમાં ન આવ્યા. વચ્ચે વચ્ચે શરવીર રાયજી સાહેબ કોઈ કોઈ બહારવટીઆને પકડતા અગર દાર કરતા; અને એ પ્રમાણે પ્રયત્ન ચાલુ રાખતાં આખરે ઓકટોમર ૧૮૯૬ માં તમામ બહારવટીઆઓને ડેકાણે પાડ્યા. તેમાંના કેટલાક મરાયા અને કેટલાક પકડાયા. આ પ્રમાણે સફળતાપૂર્વક કામ પાર પાડીને સાહસિક રાયજી સાહેબ વેરાવળથી જુનાગઢ આવતા હતા તે સમયે જુનાગઢથી શાહપોર સુધી રેપેશીયલ ત્રેનમાં દિવાન સાહેબ અને રુખ્મ અમલદારે તેમને માન આપવા સામા ગયેલા. કલ્યાણુભાઈ પણ તેમાં સામેલ હતા. વળતે દિવસ પ્રજા તરફથી રાયજી સાહેબને જાહેર માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

આ થયું બહારવટીઆ પ્રકરણ ઉપરાંત કલ્યાણુભાઈને કેટલીક ખાસ કામગીરી સોંપાતી તે સમયમાં તેઓ ‘ માખડું પુરવા ’ ટીક કામ આવતા વરિઠ્ઠ ન્યાયાધિશની ગેરહાજરી હોય; અગર દિવાન બીજા કામમાં હોવાથી તેમના વતીનું કામ હોય ત્યાં કલ્યાણુભાઈને કામમાં સેવામાં આવતા જેમ કે દિવાન સાહેબની વતી તેમને રાજકોટ કાઠિઆવાડની કારભારીઓની બેઠકમાં મોકલવામાં આવતા. કાઠિઆવાડનાં રાજસ્થાનો માટે આ કારભારી મંડળની મસલત-સમિતિ બહુ મહત્વની ગણાતી. આવી અનેક સભામાં એક વાર કલ્યાણુભાઈ રાજકોટ ગએલા. તેમને એ બાજતમાં પહેલા દિવસના કાર્યક્રમને અંગે ટીકા કરી છે કે “ માત્ર ગોંડળ દિવાન બેઠનજીને રાજ્યના હિતની

દાખલ છે અને તેથી પ્રશ્નોનો ખગમર અભ્યાસ કરીને આવેલા. "

બીજો દિવસ જુનાગઢ તરફથી કલ્યાણભાઈએ પહેલા અને બીજા વર્ગનાં મળ્યોના કારભારીઓ સામે ખુલ્લો વિરોધ દર્શાવ્યો અને ત્રીજા ચોથા વર્ગ તરફથી લડત ચલાવી. પહેલાં તો ત્રીજા વર્ગના રાજ્યના કેટલાક દેમાણુટા કારભારીઓ પહેલા વર્ગના દિવાનોની શેઠમાં તબાલુદા સારા નક્કીએ તે સમયે ના. લીંબડી હાકોર સાહેબ જયવંતભીંદજી રાજકોટમાં દતા તેમણે ત્રીજા ચોથા વર્ગના કારભારીઓને બોલાવી ઠપકો આપ્યો. તેમનું ખડ દિલ કંઈ બાળુ છે તે સમજવું. ના. હાકોર સાહેબની સમજ શક્તિ અને બુદ્ધિમતાનાં કલ્યાણભાઈએ ભારે વખાણ કર્યાં છે. એજન્સીના દફતરદાર સાહેબ રા. બ. ચીમનરાય હરરાય પણ કલ્યાણભાઈના અભિપ્રાય સાથે સંમત થયા. છેવટ પહેલા બીજા વર્ગના દિવાનો વચ્ચે અંદર અંદર મનભેદ પડ્યો, અને આખરે કલ્યાણભાઈની દરખાસ્ત મંજૂર થઈ.

સમય આવતાં કલ્યાણભાઈનું વ્યક્તિત્વ આ પ્રમાણે ઝળકી ઉઠતું. એમ તો જુનાગઢ રાજ્યનાં મનિમંડળની એક દરમ્યાન કલ્યાણભાઈ કોઈ કોઈ વાર તેમની પ્રકૃતિ અનુસાર કડક અને સ્પષ્ટ ટીકા કરી નાખતા. દાખલા તરીકે એક વાર એવી મંત્રણા દરમ્યાન મોટા અમલદારોની નીમણૂક અને ફેરબદલી કરવા બાબતની યાદી વાંચી સંબળાવવામાં આવી. આ બાબતમાં કલ્યાણભાઈએ જે ટીકા કરી તે તેમની જ ડાયરીમાં નોંધેલા શબ્દોમાં જણાવીશું.

"Told the Dewan, Mr. G and Mr. J, that the appointments particularly the last, showed that they had no regard for Public-Service interests." તે પ્રમાણે ફરી બે વાર આ મનિમંડળના નિજીયા બાબત ટીકા કરેલી તેનાં અવતરણો પણ આંહી જ ટાંકીશું. "Learned the details of the settlement proposed to be made with the Desais. I find them needlessly disadvantageous to the state."

આ જ બાબતમાં વિશેષ કડક ટીકા છે કે —

" Attended a Consultation at the Dewan office about terms of settlement with the Desais. They are to be awarded Inamdars' status and ten Santis (૬૪ ગાંતી) of land. I am opposed to it in as much as it would be paying premium to defiant opposition when their peaceful bretheren are denied the same status. "

(સારાંશ કે જેઓ માથાં ભારી થઇ રાજ્યનો વિરોધ કરે તેને નમતું અપાય છે અને શાંતિ રાખનારાઓને અન્યાય થાય છે.)

આવી કડક ટીકા બેધડક કરતા અને છતાં ખરી પરીક્ષા કરનાર ઝવેરી રાયજી સાહેબનો અડગ નિશ્ચય હતો કે આ મૂલ્યવાન હીરાને કદાપી જતો ન કરવો.

આ પ્રમાણે કદમાણુભાઈ રાજ્ય મંત્રણામાં તેમ જ રાજ્યનાં અગત્યનાં કામોમાં રોતસર રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા પહેલાં પણ ભાગ લેતા. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ ચાર વર્ષના સમયમાં કૌટુંબિક, અંગત, અગર સ્નેહી જનોને સંબંધકર્તા એવી કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ચાલુ ન હોતી. આ ગાળામાં બે વખત તો તેમને કાઠિઆવાડ ગુજરાત બહાર મુસાફરીમાં જવાનું થયું. ખડેચી વાર તજીવત મુધારણાથે ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના માસની આખરમાં, સતત કરેલ કામગીરીથી તેમની તજીવત લથડી હતી. તેથી પહેલાં સુડા નામે ગામમાં તેમના એક સ્નેહી વૈદ્ય પોપટભાઈ વિઠ્ઠલજી હતા તેમની પાસે દવા કરારવા ગયા. ખુદલી હવામાં અને શાંતિમય વાતાવરણમાં તેમનો સુકામ હતો, તેથી મનને ઘણી પ્રસન્નતા મળી. સુડામાં થોડા દિવસ રહ્યા; દવા અને આરામથી તજીવત મુધરી. સાથે સાથે છત્તર વાચનનો લાભ પણ લીધો, તેમ જ પોતાના મરહુમ બાપની ફાઇલો અને પત્રોનું વાચન કર્યું. તે બાજુ હતા તેવામાં એક સારી તક સાંપડી. પોતાના પરમ સ્નેહી કે. શ્રી. હરભમજી સાહેબનાં લગ્ન શીર્ડોર પાસેના વરેલ નામના ગામમાં થવાનાં હતાં. કે. શ્રી ના આગ્રહ બધાં આમંત્રણને કારણે ત્યાં ગયા. આંહી આ રાજવી વેવા-ધઓના મેમાન તરીકે મોટા દરજ્જાના અને જાણીતા શોકે આવેલા. કે. શ્રી. હરભમજી સાહેબના માનીતા બનીજી જીજુબા (કે. શ્રી. લખધીરસીંહજી) સાથે

આંહી કલ્યાણુભાઈને પ્રથમ પરિચય થયો આજે તેમને મોગીના મદાનગ વખધીગસી દશ તરીકે સૌ કોઈ પીછાને છે. તેમ જ તેઓ ચીઓમોશીક વ સો સાયેગીના જૂના સ્થાપક કર્નલ ઓલકોટનો પણ મેળાપ થયો તેમને દિ દુ લગ્ન વિધિ સમજવા ઇચ્છા થઈ તેથી કલ્યાણુભાઈએ શાણા નાગર બ્રાહ્મણ પચોળી સદાશ કરની મદદથી તેમને અગ્રેજીમાં બગ્ન વિધિનું ગદરમ અને અર્થ સમજાવ્યા છં સં ૧૮૯૬ મા આ વાત બની અને છં સં ૧૯૦૫માં કલ્યાણુભાઈ તે સોસાયટીના સભ્ય મનેના આ બે પ્રસંગ વચ્ચે ઠારણ કાર્યનો સબધ હશે ? કોણુ જાણે ? કર્નલ ઓલકોટ જોડે ત્યાંથી કલ્યાણુભાઈ ગજકોટ આવ્યા ત્યાં સૌને મળી હળી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભન કરને સાથે લઈ અમદાવાદ એક રાત શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ બગુભાઈની ગ્રેમ બરી પરાણુગત આખી આણુ પર્વત ઉપર પડોઆ ત્યાં અદ્વ દેવીની ટેકડી, ' સનમેટ પો-પન્ટ, ' નખી તળાવ, વશિષ્ઠ-આશ્રમ વગેરે અનેક જોવા જેવા સવાર સાજ બને વખત કરવા જવાનું રાખતા આગમ, વ્યાયામ અને જ્યજ દેગથી તમી થતમા સારો સુધારો થયો આંહી જ તેમને સ્વામી પગ્માનદ જેમણે શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ બગુભાઈને દવા કરી આરામ કયો હતો તેમનો તેમ જ જોધપુ-ગના કર્નલ સર પ્રતાપસિ હજીનો પરિચય થયો ચોમાસાની શરઆત થતાં આણુ પર્વત ઉપરથી ઉતરી અમદાવાદ આવ્યા ત્યાં માગરોળનું કેસના અ-ગેનું લખાણનું કાર્ય પતાવી રાજકોટ આવ્યા રાજકોટમાં પોતાનાં માતૃથી ધણા બિમાર હતા તેથી તેમની પાસે થોડા દિવસ ગ્હી જીનાગઢ આવી પો-તાના કામમાં જોડાઈ ગયા તે જ મુજબ છં સ ૧૮૯૮ ના માર્ચમાં પોતાના ખીજ પુત્ર હરીભાઈ જેઓ તે સમયે અમદાવાદમાં શેઠ શ્રી મનસુખભાઈની મીલમાં કામ શીખતા હતા તેને સાથે લઈ પહેલા પોતાના ગ્નેહી કુ. શ્રી હરભમજી સાહેબ પાસે ભરતપુર ગયા, કાગણુ કે કુ શ્રી. તેમની જોડે પોતાની અગત બામતને અગે મસલત ચનાવવા માગતા હતા. ભરતપુરનો મશહુર કિરોતો તેમ જ દિગનો ઐતિહાસિક મહતા ધરાવતો કિરોતો એ બને સ્થળો જોયા ભરપૂરથી ઉપડી મયુરા, દિલ્હી, આગ્રા, કોલકાત, જયપુર, અજમેર, પુષ્કરજી વગેરે ઐતિહાસિક તેમ જ યાત્રાના સ્થળોની મુલાકાત લીધી.

તખીયત સુધારવા અગર સ્વાસ્થ્ય જાળવવા બહાગ ગામ લાખા સમય માટે જવાનું વારવાર બની રહે નહી. તેથી તે હેતુ સાધતા કલ્યાણુભાઈએ બે વર્ષ ઉનાળામાં ચોગવાડ પાસે બકુરી એ નામના ગામડામાં પોતાની ઓફિસ

સહિત મુકામ રાખેલો. ચોરવાડ અને વેરાવળમાં ઉનાળામાં જુનાગઢના તેમ જ બહારગામના ઘણા અમલદારો અને બીજા ગૃહસ્થો આવીને ગ્લા હોય તેથી ત્યાં ગ્લી નિઃસંકેત રીતે દેગથ-કરાય નહીં, તેમ જ પોતાનું સરકારી કામ નિયમિતપણે કરવામાં પણ જોઈએ તેવી સ્વતંત્રતા ન રહે તેથી દરિયા કાંઠાથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલાં બંકુરી નામનાં ગામડાંને પોતાના મુકામ માટે પસંદ કર્યું. આ સ્થળ રેલ્વે સ્ટેશનથી પણ માઈલ દૂર હતું. એક બીજો લાભ પણ આંહી ગ્લેરામાં હતો. આંહી ગંગમ પવનનું તો નામ જ ન મળે. આખો દિવસ થંડા પવનની લહેરો આવ્યા જ કરે. છતાં દરિયાથી જરા દૂર હોવાથી બેંગ-વાળાં દવાની અસરથી બચી શકાતું. અને સમયના બંકુરીના મુકામનું મને પણ ચોખ્ખું રમરણ છે જુનાગઢ રાજ્યના એ વિશાળ ઉતારામાં ૧૦૦-૧૫૦ માણુઓનો મુકામ, આરોનો ચોટી નિર્દોષ મદાની રમતો, થંડા પવનની લહેરો, આજુબાજુની ટુંકી સરેરો એ બધું રમરણમાં છે. કોઈક વાર આજુ-બાજુથી કોઈ વાતી નવેસ આવી પહોંચે તો ગળતી રાતના છેલ્લા પ્રહર સુધી વાતી અને ફુદાઓની નમ્રટ ચાલતી, અને તે સાંભળવા મારાથી મોટા ભાઈઓ જોડે ગુપ્તગુપ્ત ધુસી જતો. આવી બેઠક તો રહેણાકના ભાગથી ઘણે દૂર દરવાજા પામેની ઝોરડીમાં ભરવામાં આવતી. રા. રા મૂળવંતભાઈએ પણ પોતાની કામગીરીમાં બંને સમયના બંકુરીના મુકામનું ટુંક બ્યાન આપેલ છે. આંહી થોડાં અવતરણો તેમાંથી ટાંક્યાં છે.

(૧) “ ઉન્હાળાંની ગમીને કારણે પોતે ચોરવાડ પાસે બંકુરી ગામ છે ત્યાં ઓદિસ સહિત ગયા. ત્યાં દરબારી ઉતારો ઉંચી ધાર પર છે. આસ-થી ધન્વંતરીનો વડ, કામનાથ મહાદેવ તથા ચોરવાડ બંદર જેવાં દર્શ્યો હોવાથી ત્યાંનો સમય બહુ આનંદમાં જાય શ્રમ માત્ર ચાલ્યો જાય એવું તે સ્થળ છે. ”

(૨) “ પોતે આ સાથે પણ ઉન્હાળામાં બંકુરીમાં કેમ્પ રાખ્યો. ત્યાં અમ-દાદવાળા ગ્રોફે. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ આવ્યા હતા. તેમની સાથે વાલચિતનો તેમ જ જુદાં જુદાં સ્થળોએ જઈ પોતે સંભાગમનો સારો લાભ લીધો હતો ધન્વંતરી, કામનાથ, ચારણુ. માંગરોળ વગેરે સ્થળો તેમને ખતાવ્યા ” ગુન્ગતના જણીતા સાક્ષર, ગાંધીજીના માનીતા મિત્ર, બનાગસ યુનિવર્સિટીના પ્રો. વાઈસ ચાન્સેલર, પ્રો. આનંદશંકરભાઈનાં પ્રથમ દર્શન આ પ્રમાણે બંકુરી મુકામે કરવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો. પણ તે દિવસોમાં હું તો મૂઢ બાળક હતો; તેમની યોગ્યતા કેવી અને કેટલી તે વિષે મને કશું

બાન ન હતું. બંદુરીમાં અમાગ મુકામ પામે જ એક પ્રાથમિક શાળા હતી. ત્યાં કલ્યાણુભાઈ જોડે આ વિદ્વાન અધ્યાપક મળેલા; છેકરાંઓને સવાત્રો પૃ-છીને ઇનામો આપેલા તેટલું અવસ્ય મારો રમરણમાં છે. ત્યાર પછી છેક ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં ગુજરાત કૅલેજના પ્રીવીયસના વર્ગમાં સંગૃહીત પ્રોફેસર તરીકેના શિક્ષણનો તેમને લાભ મળેલો આજુદશંકરભાઈ જોડેનો કલ્યાણુભાઈનો પરિચય તેમના પિતાશ્રી રાજકોટમાં હતા ત્યારથી થયેલો. બંદુરીમાં તે ધાડો થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના ડિસેમ્બરમાં રાજકોટમાં તેમને કલ્યાણુભાઈએ જન્મવા નોતરેલા. આ પ્રમાણે કલ્યાણુભાઈનાં અવસાન સુધી સંબંધ આજુ રહેવા પામેલો કલ્યાણુભાઈનાં પોતાનાં જીવનના આ ગાગામાં તેમને એક બીજા ધણા પ્રખ્યાત અને પ્રખર વિદ્વાન પરમ વૈધ્ય પંડિત શ્રી ગદુલાલજીના નિકટ પરિચયનો લાભ મળ્યો. જુનાગઢ રાજ્ય અને હવેલી વચ્ચેના મતભેદને અંગે તેઓ શ્રી જુનાગઢ આવેલા કલ્યાણુભાઈને આ પ્રગાથક્ષુ વિદ્વાનના અવધાનના પ્રયોગો જોવાની અમૂલ્ય તક સાંપડી. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ હાજરી આપતા હવેલીના કામકાજમાં ગદુલાલજી કલ્યાણુભાઈની સલાહ લેતા તેથી બંને એક બીજાને સાચી રીતે ઓળખી શક્યા. સિદ્ધાંતને ચૂસ્ત પણે વળગી રહેવાનું તેમનું મનોબળ પણ કલ્યાણુભાઈના જોવામાં આવ્યું. ડાયરીમાં એવી નોંધ છે કે “ પંડિત શ્રી ગદુલાલજી કહે છે કે હવેલીના મહારાજનો માત્ર એક વ્યવસ્થાપક તરીકેનો દરજ્જો સ્વીકારવો પડે તો તેના કરતાં હું રાજ તરફથી મળતી વાર્ષિક રકમ જતી કરવા તૈયાર છું.” આજ પંડિતશ્રીનાં અકાળ અવસાન બાદ તેમનાં સ્મારક અંગેની હિલચાલમાં કલ્યાણુભાઈએ પૂરા સહ-ભાવથી ભાગ લીધો હતો. આ સમયમાં થયેલાં બે અવસાનની નોંધ લેવી આવશ્યક છે. જોડાંભાઈ બક્ષીના મિત્ર, કુટુંબના ખેરખાં-સહ ચરિત્રવાન રાજકોટની રાજકુમાર કૅલેજના પ્રિન્સીપાલ ચેરટર મેકનોટનનું અવસાન તારીખ ૧૦-૨-૧૯૬૬ ના રોજ રાજકોટ મુકામે થયું. તેમના અવસાનની નોંધ કેપ્ટન બેલે પોતાનાં સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ નામના પુસ્તકમાં લીધી છે તેનું અવતરણ અહીં ટાંકી નામ અંજલિ આપીશું.

“ Less than a month after this, occurred another grievous loss when Mr chester. Macnoughton the first and universally loved principal of the Rajakumar College, died at Rajkot. His loss

at a comparatively early age was very real; for, his conspicuous abilities contributed perhaps more than any other one factor to the enlightenment and progress which today characterize those ruling chiefs who at the early stages of their lives came under his fostering care."

થોડા વખત બાદ આ સાધુ પુરુષનું બધું બાવલું તેમનાં સ્મારક તરીકે ના. ગવર્નર સાહેબના હસ્તે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું. રાજકોટમાં ગજકુમાર કાવેજના યોગાનની મધ્યમાં આ નિર્માણ ચિત્ર ધરાવનાર પુરુષનું બાવલું આજે પણ જોવામાં આવે છે અને તે જોતાં આપણું હૃદય સહેજે તેને નમન કરે છે.

ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં કલ્યાણભાઈનાં માતૃશ્રીનું અવસાન થયું. પોતે અંધ હતાં અને મંદવાડ ગંભીર હતો છતાં બનતા સુધી કોઈની પણ મદદ લીધા વગર ગમે તેટલી તકલીફ સહન કરી પોતાનું કામ જાતે ચલાવી દેવાની તેમની સ્વામ્યથી પ્રકૃતિ વિશે કલ્યાણભાઈએ નોંધ કરેલી છે. જનુભાઈની અનન્ય માતૃસેવાની પણ અંતરથી પ્રસંશા કરી છે, અને અવસાન બાદ કરેલી નોંધમાં જણાવે છે કે, " In her death is lost the chain that kept us-brothers-united. May her memory serve the purpose now. " આ જ સમયે એટલે ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના ઓક્ટોબરમાં એક તરફથી કલ્યાણભાઈનાં માતૃશ્રી છેલ્લી માંદગીના બીજાને હતાં ત્યારે બીજી તરફથી ત્રણ વર્ષ અગાઉ અવસાન પામેલા પોતાના વચેટ ભાઈ સ્વ. પ્રેમાભાઈના માત્ર દસ વર્ષની વયના મોટા પુત્ર મૂળવંતભાઈ ગંભીર માંદગીમાં પડકાયા. તાવ ધણો સખત રહેતો. વડીલ ભાઈએ જોધીને પૂછતાં વતારો નિરાશાજનક નીકળ્યો ચંડી પાઠ કરાવ્યા અને સૌનાં મન વિચ્છળ બની ગયાં. પણ જગતી જ્યોત જેવાં તેનાં દાદીમાએ જાણે પોતાના પૌત્રની ધાત પોતા ઉપર ઉતારી લીધી હોય તેમ તેમનું અવસાન તા. ૧૭-૧૧-૬૭ ના રોજ થયું અને ત્યાગ્યી મૂળવંતભાઈને આગમ થવા લાગ્યો. સૌનો શ્વાસ હેડો બેઠો.

ત્યાર પછી કલ્યાણભાઈના નાનાભાઈ માધુભાઈને સખત તાવ આવેયો

ત્યારે તેઓ ચિંતા મૂકી શકેલા. મેલેરિયા બહુ જલ્દી મરેલા, બીજા વધી ગઈ હતી, અને લીવર બગડ્યું હતું. રાજકોટના સરજનની સારવારથી તાવ અટક્યો. આ મંદવાડ એક મહિનો ચાલ્યો હતો. પાછળથી માધુભાઈ દવા ફેર મારે ચોરવાડ ગયેલા.

પ્રેમાભાઈનાં અવસાન પછી રાજકોટ અને જાલંદર પ્રાંતો પરત્વે હવે ફક્ત માધુભાઈ જોડે કલ્યાણભાઈ ચર્ચા કરતા તેમ જ તેમની સલાહ લેતા. આ બે બાઈની બેઠકી ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં માધુભાઈનાં અકાળ અવસાનથી ખંડિત થઈ, અત્યારે એટલે ઈ. સ. ૧૮૯૭-૯૮ માં તેઓ રાજકોટમાં વકિલાત કરતા હતા. તે પહેલાં જુનાગઢ રાજ્યનાં બેરોડામાં ડિરેક્ટર જડજી નિમાયા હતા, અને ત્યાર પછી જુનાગઢમાં રાજ્ય પ્રકરણી કોર્ટના જડજી તરીકે પણ તેમણે કામ કરેલું. તેમને મારે કલ્યાણભાઈએ પોલીટીકલ એજન્ટ હાંટર સાહેબને વારંવાર કહેયું. પરિણામે કેવળ તેમની લાપકાતના કારણે અપવાદ રૂપે વગર પરીક્ષાએ પહેલા વર્ગના વકિલ તરીકે વકિલાત કરવાની તેમને સનંદ મળી એક તરફથી કલ્યાણભાઈ પોતાનું છુટક વકિલાતનું કામ ઓછું કરે જતા હતા અને બીજી તરફથી માધુભાઈની વકિલાત ઝડપથી જામતી હતી. કલ્યાણભાઈના જુના કેસો અને અસીસો રૂપી પાયાનો લાભ માધુભાઈને મળ્યો એમ મણ્ડિએ તો પણ તે પાયા ઉપર માધુભાઈએ વકિલાતના કામ રૂપી બબ્બ ઈમારત ઉભી કરી. અને તેમનું અવસાન થયું ત્યાર પહેલાં થોડા વરસોથી તેઓ જિમાર રહેવા હોવા છતાં તેમની ઉચ્ચ માનસિક શક્તિને લીધે મુસદ્દાઓ અને અપીલો ઘડવાનું અગર મોઢેથી ઉતરાવવાનું (લખાવવાનું) કામ ધમધોકાર ચલાવતા. હજુ એક વધુ મંદવાડના પ્રસંગની નોંધ કલ્યાણભાઈની ડાપરીમાંથી લેવાની છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં તેમના ખાસ પ્રીતિપાત્ર બનીને છેલ્લાઈના મંદવાડનાં કારણે કલ્યાણભાઈ રાજકોટ આવ્યા. છેલ્લાઈને શરદી અને ગળાનો સેબે હોવાથી બોલી પણ ચકતા ન હતા. આસીસ્ટન્ટ સરલન્ટે બેસાટી લારવામાં આજ્યે અને ત્યાર પછી છેલ્લાઈનું દરદ ઘટવા માંડ્યું. આ તાવનો પ્રકાર acute influenza નો ગણવામાં આવેલો પરંતુ હવે અવસાન અને મંદવાડના બનાવો છોડી ખુશાલીના તેમ જ શુભ પ્રસંગો બામત થોડી હકીકત નોંધીશું.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ની શરૂઆતમાં છેલ્લાઈ બી. એ. ચમાના બાગર બાણી

કહ્યાણુમાઇ ખુબ જ ખુશી થયા કારણ કે જેઠા અક્ષીના પૌત્રો પૈકી એ પ્રથમ ત્રેન્યુએટ હતો.

તે જ સાક્ષમાં અનુક્રમે માધુભાઇના મોટા પુત્ર જયંતીભાઇના લગ્ન અને ળીળ એ પુત્રો ભોગીભાઇ સ્તીભાઈ અને ભત્રીજા મુળવંતભાઇને જનોઈ આપવાની ક્રિયા, તેમ જ કહ્યાણુમાઇના પુત્રોમાંથી મુળભાઇનાં લગ્ન અને હેમતુભાઈના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર, આટલા શુભ પ્રસંગો ઉજવાયા. મુળભાઈનાં લગ્ન પ્રસંગમાં જામનગર મુકામે જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી ર. એક હજાર નો રોકડ પોશાક લઈ રામજીસાહેબના ભાઈ રા. નરસંગભાઈએ જાતે આવી મહુમાન આપ્યું હતું. જનોઈ-પ્રસંગ ઉપરનો એક દુયકો નોંધવા યોગ્ય છે. જનોઈ આપવાની નિધિ આવતી હતી ત્યારે પુરોહિતે કહ્યાણુમાઇને કહ્યું, બ્રહ્મચારી બહુકને (મને) કહો કે તું તારા પિતા જેવો થાજે. કહ્યાણુમાઈએ મારા સામે નજર ઠેરવી માથે હાથ મૂકી કહ્યું, “ માત્ર એક બાળત શિવાય બધી બાળતમાં મારા જેવો થાજે.” મેં પૂછ્યું-“ તે કયી બાળત ? ” તેમણે હૃદયના ઊંડા સાગણીદર્શક અવાજથી કહ્યું ‘ મારા જેવો કોઈ ન થાઈશ. ” મેં કહ્યું “તમે કાંઈ કોઈ નથી.” પણ તુરત કહ્યાણુમાઈએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, “ તું ન સમજે, મારામાં કોઈ ધણો બયો છે. ” તેણે તલસ્પર્શી આત્મ-નિરીક્ષણ અને પોતાના નાના દોષ પણ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં મણુવાની ટેવી મહત્ત્વ આજે પીસતાળીસ વર્ષના ગાળા પછી ઉપરોક્ત સંવાદ અત્યારે જ ચાલી રહ્યો હોય એવું આ બાળતનું સ્મરણ મારા હૃદયમાં તાજું રહ્યું છે હજી એક વિશિષ્ટ પ્રકારના શુભ પ્રસંગની નોંધ લેવી બાકી છે. પોતાના પરમ સ્નેહી કુ. શ્રી. હરભમજી સાહેબનાં પ્રથમ પત્ની ગુજરી જવાથી તેમનાં લગ્ન ગત પત્નીના બેન અનુપમાવતી જોડે થવાનાં હતાં. આ પ્રસંગને અગે એવું હ્યું કે હર-ભમજી સાહેબની વર યાત્રા કહ્યાણુમાઈને ત્યાં આવે અને ત્યાં તેમનું પોંખણુ તેમ જ લગ્ન વિધિ થાય. માલગ્ન કહ્યાણુમાઈ પરણનાર કન્યા અનુપમાવતીના ધર્મના ભાઈ હર્મા. આવા ગજવંશી લગ્ન પોતાને ત્યાં થવાનાં હોવાથી તેને અનુરૂપ તૈયારી, પુરતું ખર્ચ કરીને હોંશબેર કરવામાં આવેલી. કુ. શ્રી. પોતે તેમ જ તેમના મિત્ર માંગરોળના શેખ સાહેબ અમારા મકાન પર આવી આ પૂર્વ તૈયારી જોઈ આવ્યા અને બહુ ખુશ થયા. આવા લગ્ન પ્રસંગે રાજ-વંશીઓ તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો હાજરી આપે એ તો સહજ સમજી શકાય તેવું છે. આખી રાત આ લગ્નની ધમાક અમારે ત્યાં રહી હતી. લગ્ન પહેલાં

અનુપમાવતીના પિતાશ્રીનો ભાવપૂર્ણ પત્ર કલ્યાણુભાઈ ઉપર નીચે મુજબ
આવેલ:—

Sihor 2nd February 1899

Dear Mr. Kalyanrae,

I was really glad when I heard that my daughter's marriage-ceremony was to be performed at your place and that henceforward she would have such a worthy brother like your good self. Let me assure you that this Shastric connection between our families will not be forgotten even by my grand-Children.

With kindest regards
yours ever sincerely
Harisinhji Rupsinhji

હવે થોડી છુટી છવાઈ બાળતો કાચરીને આધારે જણાવીશું. જુના-ગઢમાં વઝીર સાહેબ બહાઉદ્દીનભાઈના મહેલમાં x rays-ક્ષ. કિરણોની પેટી તેમ જ ફોટોઓ જોવાનો કલ્યાણુભાઈએ લાભ લીધો હતો. તે સમયમાં તો આવી બાળતોના નામ પણ કોઈ જાણતું ન હતું. આવી નવીન શોધનાં જે સાધનોનો ફેલાવ હજુ હમણાં હમણાં થઈ રહ્યા છે તેવાં સાધનો આટલાં વર્ષો પહેલાં વઝીર શ્રી બહાઉદ્દીનભાઈએ પોતાને ત્યાં વસાવેલ !

ખીછ વાત એ કે રાજકોટમાં કલ્યાણુભાઈએ પોતાનાં નવાં મકાનમાં એક અવિધિસરની સ્વ-શાંતિ જગ્યાની સભા બોલાવેલી, અને તે સભામાં દાસાર પ્રાંતના નામરો મારે વિદ્વાને હિતેશ્વર આશવાના આશુપથી તેમ જ નિરાધાર કુટુંબોને મદદ આપના ખાતર એક બડોળ જીજું કરવાનું ઠરાવ્યું. જે કે પાછળથી ધણા થોડોનો આ બાળતમાં ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હતો છતાં દંડ કરેલું તેમાંથી થોડા ધણા શાંતિજનોને કાંઈ ને કાંઈ લાભ તો મળ્યો છેજ. પોતાના વડીલ પિત્રાઈ ભાઈ ઉપર રાજ્યની નોકરીને અંગે આપત્તિ આવી પડેલી ત્યારે બનતી મદદ કરવા તત્પર થયા હતા. પહેલાં તો સ્થાનિક માહિતિ

મેળવવા પોતાના એકી પોપટ આચાર્યના બાઇ વકિલ હરજીવન આચાર્યને તે રથળે મોકલ્યા ત્યાર પછી રાજકોટના બાહોશ વકિલ રોહી કીકાભાઇ કાળની સલાહ લીધી. જેવટ પોતે તેમ જ માધુભાઇએ મળી ગળ્ય દંડની રકમ બરવામાં સૌથી મદનરો ફાળો આપ્યો અને તેમ કરી આ વડીલ ગંધુને અટાક યતમાંથી મુક્ત કરાવ્યા.

અંગત બાબતમાં એ તો કહેવાઈ ગયું છે કે, કલ્યાણુભાઈ સ્વમાન-બંગ બાગ્યે જ સહન કરતા. એક વાર જુનાગઢમાં આવો સ્વમાન ધવાય તેવો પ્રસંગ ગળ્યો. જુનાગઢમાં ગવર્નર સાહેબના આગમન પ્રસંગે તેમને સરન્યારાધીશ પત્રીની બેઠક દરબારમાં આપવામાં આવી. વ્યવસ્થાપકોએ ધરાદા-પૂર્વક એ બેઠ કચેરી એમ કલ્યાણુભાઈને જણાવું; આથી તે પ્રસંગ પછી થોડાં વર્ષ પર્થત કોઇ પણ દરબારમાં તેમણે જવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું. આ પાત્રમાં તેમણે માધુભાઇ તેમ જ મે. ગુલામદાસભાઇ પાસે પોતાનું હૃદય ખોલેલું. ગુલામદાસભાઇએ એવી મતલબનું કહ્યું કે તમને અવશ્ય અન્યાય થયો છે; પરંતુ તેને અમે આટલી હદ સુધી ગ્જાનિ ન થવા દેવી જોઇએ. પાછળથી આ અને એવી બીજી કેટલીક બાબતમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. રાજ્યનાં ઘણાં અગત્યનાં કામો તેમ જ કૌટુંબિક અને બીજી વ્યવહારિક ફરજો બળવ્યા ઉપરાંત તક આવે કલ્યાણુભાઇ પોતાનાં શુદ્ધિ અને હૃદયનો વિકાસ થાય તેવી બાબતોમાં ખાસ રસ લેતા. જેમ કે એક વાર ઉદેપુરથી ઇતિહાસકાર રા. રા. ગૌરીશંકર ખીજાં ત્યાર માણ્યો સહિત શૌધ-ખોજનાં કાર્ય માટે જુનાગઢ આવેલા; કલ્યાણુભાઇએ તે સર્વને પોતાને ત્યાં મેમાન તરીકે સત્કાર્યા હતા અને તેમના નિવાસ માટે પડોશમાં જ જુદા મકાનની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. આથી આ વિદ્વાન ગૃહસ્થ જોડે વાતચિત-ચર્ચા કરવાનો સારો લાભ મળ્યો. (આજમ ગૌરિશંકર એ જ પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ગૌરિશંકર ઝા. હોવા જોઇએ.) ઉપરાંત નોંધપોથીમાં જણાવ્યા મુજબ રતિરામ દુર્ગારામનાં 'આરકિઓલોજી' એ વિષય ઉપરનાં તેમ જ કાશીના એક વિદ્વાન સ્વામી-જીનાં ભાષણો નિમ્મિત્ત સાબળવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો.

આ પ્રમાણે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં જુનાગઢમાં ચાર વર્ષ વીતાવ્યાં. આ સમય દરમિયાન ગયજી સાહેબ તેમને રાજ્યની કાયમની નોકરીમાં ખે-ચવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, પરંતુ હજુ કલ્યાણુભાઈ તેમાં સંમત થવા ન હોતા.

આ ખેંચતાણુને સંબંધ કરી રાજનિશિનાં થોડાં અવતરણો તેમ જ
અને ગૃહસ્થો વચ્ચેનો પત્ર વ્યવહાર રસપ્રદ નીવડશે.

તા. ૫-૪-૧૮૬૭ ના રાજ નોંધ છે કે —

“ Saw Rajji Saheb. Submitted to him my proposal to practice as a pleader because (1) it is not advisable to lose touch with the profession and it is impossible to retain that touch under the present circumstances of my position here etc.

He advised me to continue here for reasons which he said he could not expressly state to me now. I have asked him to kindly reconsider the view. ”

૫-૧૨-૬૭

“ At night saw Rajji and told him of my decision to revert to Pleader's life. He talked in enigmas. Said he was so sure of better prospects for me by my stay here that he would as a friend try to keep me against my wishes I would be doing good not merely to myself but to many-so he thinks ”

I am not inclined to make myself dependent on Junagadh. Resolved to consult Mr. Bezant.”
તા ૨૪-૧-૬૮.

“ At night received a confidential note from Mr. Rajji He wishes to see me rise to eminence in Junagadh and would do his best to bring it

about in due course and therefore insists that I should not leave the state as I contemplate doing "

તા ૨૫-૧-૯૮.

" Replied to Raeji's note telling him that ■ frank interchange of ideas at a personal interview was necessary before I could come to any definite conclusion "

તા. ૨૪-૧-૯૮ સોમવાર.

રા. રા. બાઈશ્રી કલ્યાણરાયજી,

વિ. કે જે કાંઈ થયું તેનો સધળો આધાર ધર્મવરેચ્છા ઉપર રહેયો છે, પરંતુ તમને આ રાજ્યમાં મોટા અધિકાર ઉપર જોવાને અને તેમ થાય તે માટે પ્રસંગ આવે માગથી બનતું કરવાને હું ધણો ચાહું છું. આવું થવામાં હાજરી, આનંદો સંમધ, અને પ્રસંગે પ્રસંગે પરસ્પરનો અનુભવ જોટલી સહેવાઈ કરી આપે છે તેટલી જ મુશ્કેલી તે સધળું ન હોય ત્યારે ઊભી થાય એમ ધણા અનુભવીઓએ જોયેયું છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તમે વકિલાતના ધધામાં તમારો અને નીજ જોટલાનો લાભ મેળવી શકશો તેના કરતા આ રાજ્યનો યોગ્ય અધિકાર અને વધારે વિશ્વાસ મેળવીને તમારું પોતાનું જ નહીં પણ ખીજા ધણાઓનું ધણું વધારે સાડું કરી શકવાની જોગવાઈ મેળવવા શકિતવાન થઈ શકશો,

વળી આપણા પૈદ્રીના જેઓ રાજ્યની શરૂઆતથી જ પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ શક્તિ અને એકનિષ્ઠા તથા વફાદારીથી પોતાના જીવ સહિતનો ભોગ આપી સર્વેને ધડો લેવા લાયક રીતે રાજ સેવા કરી જવાને તથા કરતા રહેવાને બાંજરશાળી થઈ ગયા છે અને થાય છે, તે પકિતમાં આવવાની તક મેળવવા માટે આખા કાલિઆવાડમાં જુનાગઢનું રાજ ખીજા બધા રાજ્યોથી બંધી રીતે ધણું અઠ અને વિશાળ છે, તેમ જ નોકરીનો બદલો આપનામાં તથા મહેંગાની બતાવવામાં ધણું ઉદાર છે.

x

x

x

x

x

x

વિ પુરુષોત્તમગાય સુદરજી જાયા

મે પુરુષોત્તમરાયબાઈ,

આપની પ્રીતિ, વિશ્વાસ અને તેથી ઉત્પન્ન થતી શુભેચ્છા મને મળ્યાં છે. એવી અનુકૂળતા હોવા છતાં આંહી સ્થાયી થવાની આપની સલાહ વિશે ચર્ચા કરવાની હું જરૂર ધારું છું; એ એક દૃષ્ટિથી પોતે પોતે પોતાના કુ-રમન થમા જેવું દેખાય; પરંતુ જે સલાહ આપે મારી અમુક ખાસીયતો (જે કદાચ એકંદરે દોષ કેવળ દેખાશે એવી મને શંકા રહે છે.) ની માહિતિ વિના આપી છે, તે આ કાળુસર ફરી વિચારમાં લેવાયવા જેવી મેં ગણી છે.

રાજ્યનું વિશાળપણ અને નોકરીની કઠર કરવામાં ઉદારતા બંને નિ-ર્વિવાદ છે. પણ તેમાં પહેલુ સ્વતઃ છે ને બીજું જે તે વખતના અગ્રેસરના સ્વભાવ જોડે ટકી રહેલું છે. માટે વિચારવાનું એ છે કે, જેને હાવના અગ્રેસરો સારી નોકરી સમજે તેવી બળવવાની યોગ્યતા મારામાં છે કે નહિ? ન હોય તો વિશાળપણ તથા ઉદારતા મારે સંબંધે ઉપયોગનાં રહેતાં નથી.

ગમે તે પ્રકારે વધુમાં વધુ નફો મેળવી લેવાની વૃત્તિ કરતાં ન્યાયવૃત્તિથી મને તે નફાને જાણીને કોવત આપનારો સમજતા હોય તેવા માણસો ઉપયોગનાં થઈ શકે ખરા?

વગ-વસીલો ધ્યાનમાં નહિ લેવો એ મતમાં હું નથી. વિશ્વાસપાત્ર અને જાણીતાનો બધા ધંધામાં ખપ છે; તથા પરસ્પર મદદ એ માણસોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. એટલે પૂર્વજોની રાજ સેવા તથા હાલ રાજ્યમાં અગ્રેસર હોય તેનો સંબંધ ઉપયોગનાં થાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ સરખી યોગ્યતામાં જ વગતો લાભ મળે. શરૂઆતના પગાર અને દરજ્જાને યોગ્યતા કરતાં વધુ તકલતવાળાં ન થાય. દાખલ થયા પછી વધવાનું સર્વને માટે નોકરીની મુદત તથા લાયકાત ઉપર રહે, ઉપગ્રી અને તાબેદારનો સંબંધ સમજવો સૌ ફરજિયાત દેખે અને અપ્રમાણિક બીતિમાં રહે એ સ્થિતિ લાવવા તરફ હંમેશાં ગતિ થયા

કરવી જોઈએ એવી ચાહનાવાંજા સુખથી રહી શકે કે નહિ ? x x

x

x

x

હિપરની મારી ખાસીયતો તથા વિચારો જાણ્યા પછી, આપેલી સલાહ રાજ્યના હિત ખાતર કે આરા હિત ખાતર બદલવા જેવી જણાય તો તેટલા પ્રિયુષામ માત્રથી જ મને જણીતો કરવો જસ શરો. બીજી તરફ જો મારી કાંઈ સમજદાર છે એવો, અભિપ્રાય કાયમ રહે તો સાંજળવા હું તૈયાર અને ખુશી છું.

x

x

x

આપની મમતા, વિશ્વાસ અને સારી ઈચ્છા માટે થતી હિપકારની લાગણી શબ્દોમાં કહી બતાવવાનું યોગ્ય નહીં ગણાય એટલે દરજ્જે આપે સંબંધ વધાર્યો છે; એટલે એ લાગણી મનમાં સમાય છે. અનાયાસ પ્રસંગે કૃત્યો દ્વારા માત્ર તે દેખાય.

સિ. કલ્યાણુરાય જેઠા બક્ષીના
પ્રણામ.

ટાકેલા અવનરણોથી જણાશે કે ગયજી સાહેબ અને કલ્યાણુભાઈ રૂબે-
tuq of war મન-માદ જેવી ખેંચતાણુ આશયે ત્રણ વર્ષ ચાલી, આખરે
ખેમાથી કાંઈ એકે પોતાની વાત ન છોડી, પણ એક અણુધાર્યા પ્રસંગમાથી આ
ખાખતનો નીવેડો થયો. રામજી સાહેબની ઈચ્છા કલ્યાણુભાઈને કમે કમે રાજ્યના
સૌથી ઉન્નત હોદ્દા સુધી લઈ જવાની હતી. વચ્ચેના ગાળા માટે પણ રામજી
સાહેબે ખાતરી આપેલી કે રાજ્ય પોતાની અનોખી રીતથી કલ્યાણુભાઈએ
ખજાવેલ સેવાનો યોગ્ય બદલો આપમે પણ કલ્યાણુભાઈ તે સમયનાં મંત્રિ-
મંડળની રાજ્યનીતિ પરત્વે મતભેદ ધરાવતા હતા. અને મતભેદના મુદ્દાઓ
ખુદલા દિલથી રામજી સાહેબ સમક્ષ તેમણે મૂકેલા. ગયજી સાહેબે તેનું પથા-
શક્તિ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું. આ ખાખતમાં કલ્યાણુભાઈએ માધુભાઈ તેમ જ
ગોંડળના દિવાન ખેંચનજી સાહેબની સલાહ માગી હતી. માધુભાઈએ જણાવ્યું
કે, “ રામજી સાહેબ એવી ખાતરી આપે છે કે, તમે બંનેની ગત્યનીતિના

ખાસ બેઠ નથી. પરંતુ તે ગ્રામ્યતામાં તો હું શંકાશીલ છું. છતાં રાષ્ટ્ર સાહેબે સાચા દિલથી દરખાસ્ત કરી છે, માટે ઉતાવળથી તે તરછોડવી નહિ.” દિવાન બેઝનજીએ અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, “ તમારી પ્રકૃતિ જોતાં તમને નોકરી કરતાં વહિલાતનો ધંધો વધારે અનુકૂળ પડશે. અને જો કે વધતી જતી હરી-ફાઈના સમયમાં વહિલાતના ધંધામાં નોકરીમાં મળતા પગાર જેટલી જ આવક મળશે એવી ખાતરી ન આપી શકાય; છતાં તમે તે ધંધામાં એવા કુશળ છો અને તમારી યોગ્યતા હવે તો એવી જણીતી થઈ ચુકી છે કે તમને અર્થ પ્રાપ્તિમાં જરા પણ અડચણ નહીં આવે. ઉપરાંત “ Independence has a value of its own ” પણ છેવટનો નિર્ણય તો તમારે જ કરવાનો છે. ”

આ પ્રમાણે બેઝનજી સાક્ષી રહી હતી, દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૮૬૯ નું ચોમાસું તાજ નિષ્ફળ નીવડ્યું એજન્સીની સૂચનાથી જુનાગઢ રાજ્યના મહાસેનામાં ફરી, ખેતીની અને પાણીના પુરવઠાની પરિસ્થિતિ અવલોકવા, કુવા-તળાવ કેટલાં છે અને કેવી હાલતમાં છે, જુનાં પૈકી કેટલાં ફરી સારી સ્થિતિમાં લાવી શકાય તેમ છે, કેટલાં નવાં કરવાની જરૂર છે, વગેરે બાબતોનો અહેવાલ તૈયાર કરે તેવા યોગ્ય માણસની જરૂર જિલ્લા થઈ. રાષ્ટ્ર સાહેબે તો કલ્યાણુભાઈ ઉપર આ કાર્યની કુશળી નાખી, હજુ કલ્યાણુભાઈ જુનાગઢ રાજ્યની સ્થાયી રીતસરની નોકરીમાં જોડાયા ન હોતા તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, પણ કલ્યાણુભાઈએ જનહિતનું આવું કાર્ય માથે લેવા ના ન પાડી. આને અંગે સતત અધ્યાગ કામ કર્યું. આ પ્રાયમિક તપાસણીનું કામ તેમ જ જુનાગઢ રાજ્યમાં શુદ્ધી અધિકારી નીમાયા પછી તેમ જ છપ્પનના દુષ્કાળ વખતે દુષ્કાળ નિવારણ માટેના મુખ્ય અધિકારીની સત્તા સોંપાયા પછી કલ્યાણુભાઈએ કરેલાં બધાં અને ચિરમરણીય કામની વિગતવાર હકીકત આવતા પ્રકરણમાં આપીશું.

આ પ્રાયમિક તપાસણીનું કાર્ય કલ્યાણુભાઈ કરી રહ્યા હતા તેવામાં રાષ્ટ્ર સાહેબે તેમને જુનાગઢ તા. ૨૨-૧૦-૧૮૬૯ ના રોજ બોલાવ્યા. આખ્યા ત્યારે કહ્યું કે “ મારે વિચાર તમને આ ગવર્નના મુલ્કી અધિકારી-સરસુખા તરીકે માસિક રૂપીઆ પાંચમોના દરમાયાથી નીમવાનો છે. જો કે હાલ તમને કુરસદના સમયમાં છુટ વડીલાત કરવાની પરવાનગી છે અને છતાં

રૂપીઆ પાંચસો મળે છે, તેથી સરખામણીમાં આ પગાર ઓછો ગણાય છતાં ગંભ્ય પોતાની વિશિષ્ટ રીતે તેનું વળતર આપશે, હું તમને આગ્રહ પૂર્વક આ હોદ્દો સ્વીકારવા કહું છું. ”

અત્યાર સુધી ઔરપજ દરખાસ્તો રજુ થાતી હતી પણ હવે તો ચોકકસ પ્રકારની દરખાસ્ત આવી. આ તો ધર્મ સંકટ આઠ્યું એક બાળુ આવકમાં ઓછાની રીતે ધટાડો થતો હતો તો બીજા બાળુ રાયજી સાહેબના સ્નેહ બધાં આગ્રહનો અસ્વીકાર કરવો એ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. મુઝાબને કહ્યાણુભાઈએ પોતાના વડીલ તુલ્ય બેરિસ્ટર પંડિત સાહેબની સલાહ પૂછી. વળતી ટપાલમાં જ પંડિત સાહેબનો જવાબ આઠ્યો કે, “ આર્થિક નુકશાન વેડીને પણ છેવટ એક વર્ષ માટે તમે આ નોકરી સ્વીકારી લ્યો, એવો મારો આધીન મત છે. કારણ, આખા દિંદ બરમાં કુષ્કાગની આપત્તિ ઝુઝૂમી રહી છે. તેથી આવા સમયમાં તમારી મુલકી અધિકારી તરીકેની સ્થિતિ રક્ષિતને અને ખાસ કરીને ખેડૂત વર્ગને બહુ જ ઉપકારક થઈ પડશે. ” બસ થઈ ચૂક્યું પાસા નખાઈ ચૂક્યા. તા. ૨૪-૧૦-૯૯ ના રોજ કહ્યાણુભાઈએ ગમજી સાહેબને જણાઠ્યું કે, “ હું આપની દરખાસ્ત સ્વીકારવા રાજી છું. ” રાયજી સાહેબ તો બહુ જ ખુશ થયા અને તા. ૨-૧૧-૯૯ ના રોજ તો કહ્યાણુભાઈને પોગાક આપી મુલકી અધિકારીનો ચાર્જ સોંપાવી દીધો. પંડિત સાહેબનો પત્ર આવતાં જ નમ્રતાપૂર્વક ડાવરીમાં ઉદ્દગાર દર્શાઠ્યો છે કે:-

“ May God grant it. ” “ પ્રભુ પંડિત સાહેબની તેવી ઇચ્છા પાર પાડો. ”

સાસ્ત્રિક-વૃત્તિવાળા જ્ઞેમનામાં માનવ દયા સભ્ય ભરી હતી એના પંડિત સાહેબ તે સંયોગમાં બીજું કહે જ શું ?

જીવનભર તેમની બાવના એવી હતી કે -

“ મારે રાજ્ય અગર સ્વર્ગ ન જોઈએ, જન્મ-મૃત્યુના ચક્રાવા માંથી છુટકારો મેળવવા હું તૃણ ગણતો નથી. મારી એક જ

તમન્ના છે કે, દુઃખીનાં દુઃખનું નિવારણ કરી શકું એવી અનુકૂળતા મને આપો. ”

કલ્યાણભાઈએ પણ આ ભાવના ઝીલી અને આવા પરદુઃખભંજન પોતાના દિતરવી પંડિત સાહેબની સલાહ શિરસાવંઘ મણી તેઓ આખરે ગુનાગઢ રાજ્યના ધોરણુસર અમલદાર બન્યા. અને દુષ્કાળ-રાહેત કાર્યને અંગે સુખ સગવડને તિલાંજલિ આપીને-એટલું જ નહિ, પોતાના જીવને જોખમે-જે જિંચ પ્રકારની સેવા તેમણે બજાવી તે બાબતની હકીકત હવે પછીના પ્રકરણમાં ગજુ કરીશું.

પ્રકરણ આઠ

હિંચ હોદ્દાઓના ચકાવામાં

ક્રી

(૧)

[દુષ્કાળનું ભંગીરથ કાચું એ જ કલ્યાણભાષનું સ્વચ્છ સ્મરક]

આપણે જોયું કે વિધિની કોઈ અકળ અતિથી વકિલાતનો ધંધો ફરી શરૂ કરવો કે જુનાગઢ રાજ્યમાં કાચી નોકરીમાં જોડાવું એ બાબતના સંકલ્પ-વિકલ્પનો જુદા જ કારણસર અંત આવી ગયો. એકંદરે કલ્યાણભાષના મનનો ઝોક વકિલાત ફરી શરૂ કરવા તરફ હતો, કાચી નોકરી સ્વીકારવા તરફ નહિ; કારણ તેમનું અંતર એમ કલ્યા કરતું હતું કે, જુનાગઢ રાજ્યના વાતાવરણમાં પોતાને ફાવટ નહીં આવે.

આમ છતાં પંડિત સાહેબની નેક સલાહ અનુસાર મુશ્કી અધિકારીનું પદ સ્વીકાયું. તે પહેલાં પણ એટલે એગસ્ટ ૧૮૯૯ થી જ સેવામાં નીતર દુષ્કાળના રાહત કાર્યની પૂર્વ તૈયારીનું કામ તો તેમણે શરૂ પણ કરી દીધું હતું. આ પૂર્વ તૈયારીનાં કામને અગે ગામડાંઓમાં ફરવાનું હતું. આ તો વકિલાતની દોડદોડ કરતાં પણ વધારે શ્રમદાયક રખડપટ્ટીનું કામ હતું. વકિલાતમાં તો મોટો બાગે રેલ્વેની ખુસાફરી કરવાની હોય, ન્યારે આંદો તો ટાલ તંડકામાં ગાડાંની ખુસાફરી કરવી પડે, પગપાળા જવું પડે અગર ઘોડેસ્વારીથી

ચસાવયું પડે. તેમજ ત્યાં મુકામ કરે ત્યાં ખાવા-પીવા, રહેવાની વ્યવસ્થા કેવી
 હોઈ શકે તે પણ કહી લેવાનું છે. વળી વકિલાતના કાર્ય માટે મુસાફરી કર-
 વામાં નવાં નવાં રથો જોવાની અને આગળપડતાં સદ્ગૃહસ્થો સાથે પરિચય
 ખાંધવાની તક મળતી, તેવી આમાં મુદ્દત ન દોષ શકે. એવી મોજાનાં તો હવે
 રવખાં જ રેવવાનાં રથાં. પણ આ તો પ્રખર સેવા કાર્યનો સમય આવી
 લાગ્યો હતો. હવે તો તપોમય જીવન જીવવાની દીક્ષા લીધી હતી.

૪૦ સં ૧૮૬૬ ઓગસ્ટની અધવચ મુધી વરસાદનું એક ઝિંકું પણ
 ન પડ્યું, અને આગસા વર્ષમાં વરસાદ કમતી પડેલો તેથી આખા દેશમાં
 ચિંતાનું મોજું ફેલાઈ મયું. એજ-સીની મૂચના અનુસાર જુનાગઢ રાજ્યમાં
 પણ પરિસ્થિતિ તપાસી, માદિતી-પત્રકો તૈયાર કરાવવાનું કામ શરૂ કરવામાં
 આવ્યું. પાટણ-વેરાવળ મહાલોની સ્થિતિ વધારે ચિકટ હતી તેથી ત્યાં તો
 ખાસ પસંદ કરેલા અમલદારને મોકલવાની આવશ્યકતા હતી કળશ કહ્યાણ-
 બાઈ ઉપર ઢાળ્યો. વડાસા કેસને અંગે કહ્યાણબાઈ આ વખતે રાજકોટ હતા.
 ત્યાં જ રાખજી સાહેબે ગામડાંની ફેરવણી માટે જયું પડશે એવું તેમને જણાવી
 દીધું હતું. તા. ૧૭-૮-૬૬ ના રોજ કહ્યાણબાઈ વેરાવળ પહોંચ્યા અને
 મુલાખદાસબાઈ પાસેથી શું શું કરવાનું છે તે બાબતની વિગતથી વાકેફ થઈ
 ગયા. તા. ૧૮-૮-૬૬ થી મંગલ મુહૂર્ત કયું

તે જ તારીખે વહીવટદારને સાથે સહ પાંચ ગામડાંઓ જોઈ આવ્યા.
 તા. ૧૯ મીએ ખીજાં પાંચ અને તા. ૨૦ મીએ પણ વધારાનાં પાંચ ગામડાં
 તપાસ્યાં. આ કામ ઉપરાંત ઓફિસનું દફતરી કામ તો ચાલુ હતું જ, તુમારો
 દપાસ દ્વારા આવતાં તેને રોજ રોજનો નિકાસ કરી મોકલી આપના.

તા. ૨૨ મીના રોજ કહ્યાણબાઈએ એક પરિપત્ર ગ્રામ પંચાયતો
 ઉપર મોકલાવ્યો; તે દ્વારા ગામડાંઓની જરૂરીઆતો સંબંધી હકીકત અને
 તેટલી ત્વરાથી મોકલવા સૂચવ્યું હતું, તેમ જ એવી ખાતરી આપી હતી કે એ
 જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં આવશે અને તેને અંગેની આવશ્યક મંજૂરી પા-
 ણથી હું મેળવી લઉં. અને તેમ જ કયું. જરૂરી સાધનો માટે ખર્ચની
 મંજૂરી કહ્યાણબાઈએ આપી દીધી.

એ તો જણાવ્યું જોઈએ કે એક વાર કામ સોંપ્યા પછી રાખજી સાહેબ

અમલદારને પોતાની વિવેક શુદ્ધિ વાપરવાની યોગ્ય છુટ આપતા. નાની નાની જાગતોમાં પણ મંજુરી મળ્યા વગર પોતાની સમજણ મુજબ અમલદારો કાંઈ પણ પગલાં ન બરો ગરે એવું આંહી ન હોતું. તેમાં પણ કલ્યાણભાઈ પ્રત્યે તો તેમને હવે પરમ વિશ્વાસ હતો એવે મંજુરીની અપેક્ષાએ કાંઈ પણ અધિકાર તેઓ વાપરે તો તે જાગતની તુરત મંજુરી મળી જતી.

તા ૨૨ મી એ જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે જાગતની તેમ જ મદદ માટે અગાઉથી રકમ ધીંગલી તે જાગતની વિવિસરની બહાલી માટે નાણા, દિવાન ઉપર લખાણ મોકલી આપ્યું. તે જ તારીખની ડાયરીમાં નોંધ છે કે, ખોરાક માટે જ માત્ર નહીં પણ ખીજવરા માટે પણ અમુક અમુક પ્રકારનાં અનાજ મેળવવામાં બારે મુસ્કેલી પડશે. તા. ૨૩ મી એ પણ તે જ પ્રકારનું કામ ચાલુ રહ્યું, તેમ જ ઓફિસના તુમારો નીકાલે પાડ્યા. આ પ્રમાણે વેગવળ મહાસનાં ગામડાંની તપાસ પૂરી થઈ અને તા. ૨૪-૮-૯૯ થી જ પાટણ મહાસનાં ગામડાંઓ તપાસવાનું શરૂ થયું. પહેલે દિવસ પાંચ ગામડાંઓ તપાસ્યાં. તપાસણી કર્યા પછી ડાયરીમાં એવી સૂચક ટીકા કરી છે કે, “વેરાવળ વહીવટદાર કરતાં પાટણ વહીવટદારે, ખેડૂતોની બગીચાઓ વિગેરે સંબંધી વધારે તપાસણી તપાસણી કરી જણાવ છે.” જણાવ જોયું છે કે, વેરાવળ વહીવટદાર એક ઉચ્ચ અધિકારના નજીકના સમા હોવાથી લાગવગથી તે દરજ્જા ઉપર નીમાયા હતા; ખીજી લાપકાત કે અનુભવની ખામી હતી. જુનાગઢ રાજ્યનાં મંત્રિમંડળની રાજ્યનીતિ સાથે કલ્યાણભાઈને કેટલાક મતભેદો હતા, તેમાં આવી નીમણૂકોની જાગત મુખ્ય હતી. તા. ૨૭મી મુધીમાં પાટણ મહાસનાં કુલ ૧૮ ગામડાં તપાસ્યાં.

અમુક જગ્યાએ ગામના પટેલે ફરિયાદ કરી કે નહેગનું પાણી અમને મળવાનું બંધ થયું છે; તેથી તા. ૨૮ મી ના રોજ બંને મહાસના વહીવટદારોને સાથે લઈ નહેરની બંને બાજુએ આવેલાં ગામડાંઓની તકરારોનો નિકાલ લાવવા સવારના ઘોડા ઉપર રચાનિક તપાસ કરવા નીકળ્યા પડ્યા. સવારના સાડા આઠથી બપોરના દોઢ સુધી સતત ઘોડાની પીઠ પર જ રહી રહ્યાં હતા. એટલું જ નહીં, પાણી પીવાનો સમય પણ ન મળ્યો ડાયરીમાં હુંકી જ નોંધ છે કે:—

“ On horse-back from 8-20 to 1-30 and no

drinking water."

પીવા લાયક પાણી ન હોતું તેથી પાણી ન, પીધું કે પાણી જ ક્યાંઈ ન હોતું માટે કે કામની ધગસમાં પાણી પીવાનું યાદ જ ન આવ્યું કે શું હતું તે તો પ્રભુ જાણે.

અને આ કાંઈ લડાઈમાં ભાગ લેનાર સૈનિક કે કોઈ ગ્રમજીવી યુવાન કાર્પ કરનાર ન હોતો કે જેને એનું ખડતલ જીવન માળવાની ટેવ પડી હોય. આ હતો સુવાળી ચામડી ધરાવનાર મુત્સદ્દી કામમાં ઉછરેલ આધેડ વયનો અમલદાર, તે ખ્યાલમાં રાખવા જેવી બાબત છે. સારા નમીએ રાત્રી ગુલામદાસ બાઈ જેવા સજ્જન જોડે સગવડતા બધી ઉતારામાં માળવાનો યોગ થયો. તા. ૧-૬-૧૮૯૯ સુધીમાં પાટણ મદાસનાં કુલ ૩૮ ગામડાં તપાસ્યાં. તા. ૨૪ મી ઓગસ્ટે પાટણ મદાસ તપાસવાનું શરૂ કર્યું હતું તેનો ખ્યાલ રાખવાનો છે. પછી પાટણ આવી અત્યાર સુધીની તપાસણીને લગતો અહેવાલ તૈયાર કર્યો. તે અહેવાલમાં પોતે શું પગલાં બધાં અને હવે વિશેષ શું કરવાની જરૂર છે તેની વિગતવાર નોંધ આપેલી. આટલું કરી પાટણથી વેગવળ આવ્યા. ત્યાં ખેડુતોને આપેલ તમાવી વગેરે બાબતના હિસાબની તપાસણી કરી. આંદો જ જ રાષ્ટ્ર સાહેબનો તેમને ભેટો થયો. રાષ્ટ્ર સાહેબે કહ્યું, હવે જરા વિમાનો ખાઓ. અત્રે નવા દિવાન તરીકે યુનીલાલ સાગબાઈ આવવાના છે તેમ જ જુના દિવાન બેચરદાસભાઈ જવાના છે તે તકે જુનાગઢ આવી જાઓ " તે મુજબ તા. ૩ જી સપ્ટેમ્બરના રોજ કલ્યાણભાઈ જુનાગઢ આંબ્યા. આશાચેત્ત લેવા પામ્યા ખરા પણ ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે માત્ર કામના પ્રકારની ફેરબરલીથી મળતો આરામ હતો કારણ જુનાગઢમાં દક્ષતનું ચૂડત કામ તેમ જ મસલતમાં ભાગ લેવાની પ્રવૃત્તિ વગેરે વ્યવસાય તો હતો જ.

તા. ૬-૯-૯૯ ના રોજ દરમિયાનમાં રા. રા. યુનીલાલ સારાબાઈને યોગ્ય પોશાક સાથે દિવાન-૫૬ અર્પણ થયું, અને નિવૃત્ત થતા દિવાન બેચરદાસભાઈને ૩ પાંચ હજાર પોશાક તરીકે તેમ જ ૩ અઢીમો માસિદ પેન્શન તરીકે આપવામાં આવેલ છે તેમ જાહેર કરવામાં આવ્યું ! માટે તો ગવજ સાહેબે કલ્યાણભાઈને જણાવેલું કે જુનાગઢ રાજ્ય પોતાની ખાસ રીતથી નોકરીની કદર કરશે !

દરબારનું કામ પાલુ કે તુરત જ કલ્યાણભાઈ ફરી પોતાના કામમાં પડ્યા, ખડીઆ તાલુકાને અંગે ખાસ કામગીરી હતી. તેનો, તેમના મદદનીશો રા. રા. મગનલાલ સુદરજી અને રા. રા. ત્રીભોવનદાસ રાણાની મદદથી નિકાલ કર્યો. પછી તો ખડીઆ બાબતનો છેવટનો અહેવાલ પોતે જ ઘડી કાઢ્યો. પોતાના મદદનીશોને વંચાઓ, મુલાખદાસભાઈ પાસે તપાસાવ્યો અને બારખલી અમલદાર મી. સીવીને મળી સમજુતી આપી તે. અહેવાલ તેમને સોંપી આવ્યા. આટલું કરી હાથ કરી બેસવા ચિચાવ કરે છે, ત્યાં રાજકોટથી તેમના ભાઈ જાદુભાઈનો તાર આવ્યો કે, ખાસ ખાનગી કામ હોવાથી રાજકોટ જલદી આવો. તા. ૧૨-૧૦-૯૯ ના રોજ રાજકોટ આવ્યા. આવીને હકીકત જાણી કે રાજકોટની જાણીતી હીરાચંદ વખતચંદની પેઢીએ કામકાજ સુલતવી લેણા પૈસા આપવાનું બંધ કર્યું છે. પેઢી નાદારીમાં ગઈ હતી. આ પેઢીમાં રાજકોટના ઘણા લોકોનાં નાણાંની મોટી રકમ રોકાએલ હતી. ખુદ ખેરિસ્ટર પંડિત સાહેબની મોટી રકમ ચેણી હતી. તે જ મુજબ ગ્રેહા બક્ષીના કુટુંબીઓની રકમ પણ સારા પ્રમાણમાં સડોવાયેલ. આ સંબંધી શું પગલાં ભરવાં તે બાબત પંડિત સાહેબ, ગ. રા. અમૃતલાલભાઈ બક્ષી, કલ્યાણભાઈ વગેરેએ મસલત ચલાવી. વળતે જ દિવસ કોઈ હિસાબમાં ધાવમેલ ન કરે તેટલા ખાતર હિસાબના ચોપડાઓમાં પંડિત સાહેબે પોતાની સહીઓ કરી લીધી. આગળે શું ઇલાજે એવા એ બાબત સૌએ નિર્ણય કરી લીધા પછી કલ્યાણભાઈ જુનાગઢ ગયા અને તા. ૧૬-૧૦-૯૯ ના રોજથી કરી પાટણ મહાલમાં ગામડાંઓમાં ફેરવણી કરવાનું શરૂ કરી દીધું. અમુક સ્થળે પુરતાં પાણીવાળા આઠ ફૂરાઓ હોવા છતાં દશ વર્ષ થયાં તેને ઉપયોગમાં લેવામાં ન હોતા આવતા. કોઈ વાર લોકોના આજસ અને પ્રમાદ વિશે કટાક્ષ હોય તો કોઈ વાર “લોકોએ ફૂવાઓ સારા તૈયાર કર્યા છે, અને તેમાં પાણી પૂરતું છે તે ધણી સંતોષની ખીના છે” એમ તેમની કાળજી અને મહેનતનાં વખાણુ પણ કર્યાં છે. આ પ્રમાણે તપાસણીનું કામ ચાલુ હતું તેટલામાં રાયજી સાહેબનો તાર આવતાં કલ્યાણભાઈ જુનાગઢ આવ્યા, અને આ પહેલાંનાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ એ. પંડિત સાહેબની સલાહ મુજબ રૂ. પાંચસોના માસિક પગારથી મુઠ્ઠી અધિકારી તરીકેના પદનો સ્વીકાર કરવા સંમતિ દર્શાવી. તારીખ ૩૧-૧૦-૯૯ ના રોજ એક ગામડામાં ગ્લાનિ થાય તેવા એક નાનો અકરમાતનો બનાવ બન્યો એવું થયું કે મજુરો કામ કરતા હતા તેવામાં ફૂવાની દિવાલ એકાએક પડી જવાથી એ મજુરો મરણ પામ્યા અને ચારને ઇજા થઈ.

તા. ૨-૧૧-૯૯ ના રોજ ફરી જુનાગઢ આખ્યા અને મુદ્દી અધિકારીની જગ્યાનો ચાર્જ સંભાળ્યો, અને તે જ દિવસ ગમ્મત તરફથી એ અધિકારની રૂએ શરદા-પૂજન કર્યું. તુરત જ રાયજી સાહેબની જોડે વેરાવળ ગયા. અને દિવાળીના દિવસે જ ત્રણ તળાવોની તપાસણી કરી. વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬ ના પ્રથમ દિવસે ગમ્મત સાહેબ વગેરેનાં સાથમાં વેપારીઓ મળવા આવ્યા તેનો સત્કાર કર્યો, તેમ જ સૌ અમલદારોએ વેપારીને ત્યાં વળતી મુલાકાતે જઈ આવ્યા. બપોરના રાયજી સાહેબ જોડે ખાસ અમલના કામમાં રોકાયા. સાંજના ટેનિસ રમ્યા અને રાત્રે મદામોમાંથી આવેલાં લેખિત નિવેદનો વાંચી તપાસી ગયા. કલ્યાણબાઈએ દિવાળીના તહેવારો આ રીતે ઉજવ્યા. તે સમયે કલ્યાણબાઈના કાચમાં ત્રણ ખાતાં હતાં. મુદ્દી ખાતું, ખડીઆ એજન્ટની ઓફિસ અને ખાસ તપાસણી અમલદારનું દફતર. બેસતા વર્ષને વળતે દિવસ આ ત્રણે ખાતાંઓનું તુમારી-કામ પતાવ્યું, ત્રીજને દિવસ ગમ્મત સાહેબ જુનાગઢ ગયા અને કલ્યાણબાઈએ ફરી-અને હવે તો જુનાગઢ રાજ્યના સ્થાયી અમલદાર દરજ્જે પોતાનાં કામનો રેંટ ચાલુ કરી દીધો.

મુદ્દી અધિકારીનો ચાર્જ લીધા પછી થોડા દિવસ તો નાયબ દિવાન રાયજી સાહેબ સાથે ફેરણી કરી, અને તા. ૭-૧૧-૧૮૯૯ થી એકસાએ પડેલાંની માફક કુબાજી-રોહિતનાં કાર્યની શરૂઆત કરી અને સતત પરિશ્રમ પૂર્વક ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના જુન માસ આખર સુધી તે કામ ચાલુ રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના માર્ચ માસથી તો ઊના દેવવાડા મહાલના Special Famine Commissioner તરીકે કરવાનાં કામનો તેમાં ઉમેરો થયો. આ મહાસેને અંગે તેમને દિવાની અધિકારો અને સંપૂર્ણ કારોબારી સત્તા આપવામાં આવેલ. ઇ. સ. ૧૯૦૦ નો જુલાઈ માસ અને અરધો ઓગસ્ટ એ પ્રમાણે દોઢ મહીનાની મુદતમાં વરસાદને કારણે ગામડાંઓમાં ફરવાનું બંધ રહેત. વરસાદનું જોર કમી થયા પછી ઓગસ્ટ અરધો વીત્યા પછી ઓકટોબર આખર સુધી ફરી તેનું તે જ કામ ચલાવેલું, જ્યારે ઇડર રાજ્યના દિવાન જગજી નીમાયા ત્યારે આ મહાન કાર્ય તેમણે બંધ કર્યું. સતત કામ, ટાંક-નટાંકો વરસાદ વગેરે હાડમારી વેડવાની, ગામડાંઓમાં ગહેવા ખાવાને અંગે સદન કરેલી વિટબણા, ઉન્નતાઓમાં ફાટી નીકળેલ કોલેરાના અને ચોમાસા પછી પ્રસરેલ મથેરોઆ તાવના ઉપદ્રવ સમયે ઘણા ખર્ચ માંદા પડી જતાથી લગભગ એકઠે હાથે કરેલી જહેમત વગેરે કારણોને લીધે જુનાગઢથી ઇડર જતાં

રાજકોટમાં ઘણી મંબીર માંદગીમાં સપડાયા; પણ તે વિગે આગળ ઉપર વિવે-
ચન કરવામાં આવશે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ લગભગ આખું વર્ષ કામ કરેલું તે બાબતની રાજકોટમાંની દરજીકત લખી વાંચકને કંટાળો આપવા જરૂર નથી. અહીં થોડા-
એક કાર્યોની નોંધ લેવા મારણા છે. અને અહીં નોંધેલાં કાર્યો ઉપરથી તે જ
મુજબ આખું વર્ષ કામ કરેલું તેનો ખ્યાલ વાંચકને આવશે. માત્ર એટ-
લું જ ઉમેરવાનું છે કે, આ કામમાં તેમણે પોતાના પ્રાણ રેડ્યા. પ્રભુએ તેમ-
નામાં જાણે એકને બદલે અનેક માણસોની કામ કરવાની તાકાત તે સમયે પ્રક-
ટાવેલી હતી એવિસ-કામ ઉપરાંત સવાર-સાંજ કુવાઓનું ખોદાણ-કામ
અને જુના કુવાની દાયત વગેરે તપાસવાનું કામ અવિરત ચાલતું. મહાસોમાં
દિસામ રાખનાની પદ્ધતિ કેવી છે તેનો ગ્રીષ્મવર્ષથી અભ્યાસ કર્યો. તે બાબત
મનન કર્યું અને જ્યારે જુનાગઢ વચગાળે ગયેલા ત્યારે મહાસોમાં હીસાબ રા-
ખવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તેની ચર્ચા દિવાન એસિમાં જઈ
ચલાવેલી. ગરીબ મહુરોની જરૂરીઆતો પણ તેમના ખ્યાન બહાર ન હોતી.
બંધી ઋતુમાં તેમને રક્ષણ મળે તેવાં સાધનં ઝૂપડાં કરાવ્યાં. તેમને કાચું અ-
નાજ અગર રાધેલો ખોરાક આપવાની બંધવરયા બરામર ચાલે છે કે નહીં
તેની ખાતરી કરવા તે કાર્ય ચાલતું હોય તેવાં સ્થળે એવિંતા જઈ પહોંચતા.
દગમીએને દંડવા અને સારી દાનતથી કામ કરનારની યોગ્ય કદર કરવી વગેરે
અર્થાં કામોને પહોંચી વળતા. એટલું જ નહીં, ફરી કોઈ વાર કુષ્કાળ પડે ત્યારે
પાણી, ઘાસ અને અનાજની આવી ભયંકર હાડમારી ન બોગવવી પડે તેટલા
ખાનર આગળથી જ વરસાદ પછી નહેર ખોદાવવા લાયક સ્થળો બાબત ઈજ-
નેરોને સાથે રાખી નિર્ણય કરી રાખ્યો. આવા સતત કામ દરમ્યાન એકાદ બે
વાર ખાસ કામગીરીને અંગે યુસાફરી પર જવાનું થયું એ જ તેમનો આરામ.
આટલું પ્રાસ્તાવિક રીતે કહી હવે આપણે આ કહેવત રૂપ થઈ પડેલા અને
આખા દિંદનું હીર ચુસી લેનાર ‘છપનીઆ કાળ’ દરમ્યાન તેમણે કરેલાં કામો-
માંથી નમુના રૂપે થોડા એકની વિગત તેમની નોંધપોથીને આધારે આપીશું.
નવેમ્બર માસની શરૂઆતની તારીખની યાદીમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ સાંજના જોરખમટી જવા નીકળ્યો. પાટણ પહોંચ્યો ત્યાં જણવા
મળ્યું કે નોકરો તેમ જ ગાડાંઓ બહુ મોડેથી નીકળેલ છે. વહીવટદારને ત્યાં
જમી લીધું. ટાંગામાં વહીવટદાર સાથે નીકળ્યા. સાથે કોઈ હથીઆરખંધ

અગરક્ષક ન હોતો અને અધુગામા પૂઠ ઘોડાઓએ આગળ ન ચાલવા “ હક પકડી. ” રસ્તે જતા એક પાટળુના ખેડુતના માડાનો ઉપયોગ કર્યો ગાડુ હાકનાઝ આ ખેડુત બહુ વાતોડીઓ હતો. બે વહીવટદાર સાથેમા ન હોત તો વળી શુ શું વાતો કરત તે શું કહી શકાય ?”

એ જ મકીનાની બીજી નોંધ એવી છે કે —

“ ઘોશીઆ ગામે આવ્યો તપાસ કરતા જણાયુ કે, કુવા જિ હા ખો-
દવા ખાસ જરૂર હતી તે કામ, — ખર્ચની મજૂરી અપાઇ ગયેલી હતી — ખિતકુવ
કરવામા આવ્યુ ન હોતુ. ” એટલુ જ નહી પણ સખ્યાપદ ખેડુતો ચાલ્યા
ગયા હતા. ” મે જાતે કુવાઓ ભેષા, કેટલાક ખેડુતોને મળ્યો હજુ ગિયતી નિ
રાશાજનક ન હોતી તાખેદ કરી, કે બે મૂળ ખેડુતો કુવા ખોવાનુ કામ હાથ
પર નહી લે તો તેમના ખેતરો અને કુવાઓ નવા ખેડુતોને સોંપી દેવામા
આવશે. મૂળ ખેડુતોએ કામ કરવા ખુશીથી હા પાડી, ” એનો અર્થ એ થયો
કે, નાના અમનદારોએ માન આપસ અને ઉપેક્ષા સેવના દમે અગર ખેડુતોને
ખોગી દમદારી આપીહશે. બીજા ગામને અંગે એવી નોંધ છે કે:—

“ ખેડુતોએ કુવા જિ હા ગાળવામાં સારી મહેનત કરી છે, પણ હવે
ધાંસ—ચારા વગર બળદો નમળા પડતા જાય છે. ”

કોઈ જગ્યાએ સ્થળ ઉપર જ કુવા જિ હા મળાવવા માટેના ખર્ચની
મજૂરી આપતા. ગામડામા કરતા હતા તેવામાં માતૃશ્રીની શ્રાદ્ધ તિથિ આવતા
તે ક્રિયા કરાવેલી ડિસેમ્બરની શરૂઆતમા એવી નોંધ નીકળે છે કે —

“ સરદાર—તળાવ ઉપર કામ કરતા મજૂરો બેડે વાતચીત કરી તે
ઉપરથી જણાયુ કે, ગરે આશ્રય માટે તેમને એક પતંગના હાપગવાળી જ-
ગ્યાની જરૂર છે તેઓને અનાજ અપાતુ હતુ ત્યાં પણ હાજરી આપી ” આ
અરસામા નાયબ દિવાનનો તાર આવતા ખેડીઆ તાનુમ બેડે સમાધાન
કરાવવાના કામ માટે જુનાગઢ ગયા. આમ કાર્પનો પ્રકાર બદલાયો અને તેટલા
પુરતી વિશ્રાંતિ મળી. આખરે આ સમાધાનનુ કાર્ય પાર પડ્યુ એક વાર
નાયબ દિવાન સાથે ગામડામા ફરતા હતા તે સમયની એવી નોંધ છે કે —

“ વહીવટદારોના દફતરો તપાસ્યા કેટલીક અનિયમિતતાઓ હતી તે

તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગામડું બાંગેલી દાક્ષતમાં દેખાયું. ખીલે દિવસ સાસણુ મામે ગયા. ત્યાં પણ વહીવટદારના દફતરની તપાસળી કરી. ઘાસ અને બળતણ સંબંધી હીસાબની નોંધ ઘણી અસંતોષકારક માન્ય પડી અહીં ચારે બાજુ આકર્ષક કુદરતી સૌંદર્ય જોવામાં આવ્યું. જ્યાં નજર ફેરવે ત્યાં ટેકરીઓ, નાળાઓ, વૃક્ષો નજરે પડતાં હતાં, અને વળી વચ્ચે વચ્ચે સિંદની ગર્જનાઓ સંભળાતી હતી. એક વાર વેગવળ હતો તેવામા તેમના બાળ-સ્નેહી છબીહારામ ઓઝા ત્યાં આવેલા. દુષ્કાળ કાર્યમાં ગળાબૂડ હોવા છતાં આ બાઇશ્રી પરમ સ્નેહી કુ શ્રી. હરભમજી સાહેબ માટે કલ્યાણબાઈ પામે મુસદ્દો કરાવા આવેલ તેમને નિરાશ ન કર્યા.

આ અરસામાં એક મનઃમતી વિવિધતા પ્રાપ્ત થઈ, તે એ કે નામદાર ગાયકવાડ સરકાર શ્રી સયાજીરાવ મહાગજ વેગવળ આવ્યા, ત્યાં કલ્યાણબાઈને તેમની મુલાકાતનો લાભ મળ્યો. વેગવળથી મર સયાજીરાવ સ્ટીમર રસ્તે કોડીનાર ગયેલા. વળતાં ગીરમાં તેઓ શ્રી શિકારની સહેવગાહે જવાના હોવાથી ખુદ ગયજી સાહેબ તે બાળતની પૂર્વ તૈયારી માટે અગાઉથી ગીરમાં ગયા. ગયજી સાહેબ પોતે પણ સિંદ વાઘનો શિકાર અવાગ નવાર કરતા. ના ગાયકવાડ સરકાર શિકાર માટેની ઓફિસથી ઘણા ખુશ થયા. વળતાં ગયજી સાહેબ ઘોડા ઉપરથી અકરમાત પડી ગયા અને ઘાયલ થયા; છતાં તેમણે બાઈના વીશ માઇલ ઘોડા ઉપર જ મુસાફરી કરી હતી. એટલુંજ નહીં પણ ના. ગાયકવાડ સરકારને વિદાયમાં આપતા વેરાવળથી જુનાગઢ મુખી રપેશીઅલમાં સાથે ગયા અને ત્યાર પછી જે સારવાર કગવવાની હતી તે કરાવી કલ્યાણબાઈએ આ બાળતની ખાસ નોંધ લીધી છે. ઘોડા સમય પછી ફરી દુઃખ મુસાફરી કરવાનો યોગ આવ્યો, જેથી દુષ્કાળ કાર્યનાં એક જ તરેહનાં કામમાંથી જરૂરી રાહેત મળી. તેમના પગમ સ્નેહી પ્રીન્સ હરભમજીને ઉદેપુરમાં ગંભીર અકરમાતમાં આર્થાસન માટે તેમ જ પોતાનું વમીષતનામુ તૈયાર કરવા તેમને કલ્યાણબાઈનું સ્મરણ થયું. 'દુષ્કાળનું જવાગદારી ભરેલું કાર્ય માફ હવું' તેથી કલ્યાણબાઈ સમજી સાહેબને જીવું મરજી એમ કહેતાં અમરમા હેવટ વસ્તુ ચિંતિથી વાંકે કર્યા. ગયજી સાહેબે કહ્યું "અવસ્ય જઈ આવો." આંહી ફરી એક વાર જાણવાનો પ્રયત્ન વૃત્તિ થાય છે કે કલ્યાણબાઈ ઉપર આ દુષ્કાળના કાર્યની કપરી કમેટી આવી પડી. તેમાં તેમને ગયજી સાહેબનું પીડ બળ ઘણું ઉપયોગી થઈ પડેલું ગયજી સાહેબ કલ્યાણબાઈ માટે અંગત

કાળજી ગણતા દત્તા. એક પત્રમાં તેમણે કલ્યાણભાઈને જણાવ્યું કે, “ઓછામાં ઓછા ચાર દર્શીઆરખંધ અંગરદાકો તમારે દર્મેશાં રાખવાજ અને તે ગામતની વ્યવસ્થા દુન કરી આપોજ વિશેષ માણસોની જરૂર હોય તો જણાવશો.” વિશેષમાં પત્રમાં જણાવેલું કે, “ચુદ્ધી અધિકારી તરફ તેમના દરજ્જાને હાજરે તેવુંજણખાણુ થયું જોઈએ, તે માટે દુ દિવાનદફતરના કામ કરનારાઓને સૂચના આપી દઈશ.” અને તે સંમયમાં રાયજી સાહેબની સૂચના એટલે શિરસાવંચ દુકમ સમજી શેવાનો; કારણ એવો તેમનો તાપ દતો. વળી એક ખીજ પત્રમાં જણાવે છે કે “તમને માડીની અડચણ પડી તે જાણી દીક્ષગીર થયો છું. આ ગામતમાં કોઈ માણસની કચુર હોય તો મને જણાવશો એટલે દુ તેની સખ્ત નોટીસ લઈશ.” કલ્યાણભાઈ ગળ્યના કામમાં જેટલા તેજસ્વી અને રપટ કથન કરનારા દત્તા તેટલા જ પોતાની જાનની અગત મુખ સગવડની ગામત જાહેર કરવામાં શરમાળ અને સંકોચ ધરાવનારા દત્તા. તેથી જ રાયજી સાહેબ જેવાની ચકોર નજર ચારે તરફ ન ફરતી હોત તો કલ્યાણભાઈની કસોટી થઈ તેના કાનાં વિશેષ પ્રમાણમાં થાત. વાઝ, આપણે કલ્યાણભાઈને ઉદેપુર જવાનું મયુ તે ગામત દાથ ઉપર લખ્યું. વેરાવળ હોડતાં પહેલાં તેમણે વક્તવ્યદ્વારાને સખ્ત શેખીત ચેતવણી આપી કે વાવેતરના પ્રમાણમાં રીયાણુ-પાક ધણે જ કમતી ઉતર્યો છે તેથી તેમાં અંદરખાનેથી કાઢનું ગેરવર્તન જણાય છે તે પકડી પાડનું.

જુનાગઢથી તા ૮-૨-૧૯૦૦ ના રોજ તેઓ રાજકોટ આંખા. બાપ્તોને-કુટુંબીઓને કથા મળ્યા, માધુભાઈ નો જે દિવસ પહેલાં જ ઉદેપુર તરફ રવાના થયા હતા. રાજકોટ હતા ત્યાં જ કુ. શ્રી. હરભમજીના મસરા દરીસીદજીનો તાર આંખો કે તમારી હાજરીની અનિવાર્ય જરૂર છે. તારીખ ૮-૨-૧૯૦૦ ના રોજ રાજકોટથી રવાના થઈ કલ્યાણભાઈ અમદાવાદ પોતાના પુત્ર દરીભાઈને ત્યાં ગયા. તે સમયે દરીભાઈ મનસુખભાઈની મીલમાં સારા દરજ્જાએ નોકરીમાં હતા. દરીભાઈ સાથે એક રાત ગાળી તા. ૧૧ મી ના રોજ ચીતોડ રેશને ઉતર્યા. ચીતોડથી ઉદેપુર પગ રસ્તે જવાનું હતું. ઉદેપુરના દિવાનને સાથ મળી ગયો. હરભમજી સાહેબ તરફથી માણસ ચીતોડ સુધી આવેલ. સવારમાં ચીતોડથી નીકળી અગીઆર વાગતાં ઉદેપુર પહોંચ્યા. પહેલાં માધુભાઈને મળી દક્ષીકતથી વાકેફ થયા ત્યાર પછી હરભમજી સાહેબને મળ્યા. તેઓ બહુ નબળા પડી ગયેલા હતા, પણ કલ્યાણભાઈને જોતાં હોંશમાં આવી ગયા હતા. કાપરીમાં ઉદ્દમાર છે કે—

“ He became lively.” હરભમ એક માસ તે બાજુ ગાળ્યો. અઠ-

વાડીઆ બાદ માધુભાઈ તો કાલિઆવાડ તરફ ચાલ્યા ગયા. દિન પ્રતિદિન હરભમજી સાહેબની તબીબત સુધરતી ચાલી અને તેમના ધા રૂઝાવા લાગ્યા. એટલામાં જુનાગઢ દિવાનનો તાર આવ્યો. “ જલદી આવો, મહત્વનાં કામ માટે તમારી ડાજરીની તરીત જરૂર છે. ” હરભમજી સાહેબ નાઉમેદ થયા. અને કાંઈ નહીં તો એકાદ અડવાડિયું વધારે રોકાવા આગ્રહ કર્યો. તેમણે જુનાગઢ દિવાન ઉપર તાર દ્વારા આ પ્રકારે વિનંતિ કરી, અને તારથી સમત્તિ આવતાં, રહેવાનું ક્યું. આ વિશેષ રોકાવ થઈ તેનો લાભ લઈ કલ્યાણભાઈ શ્રીનાથજી અને એકલંગજીની યાત્રા કરી આગ્યા. આખરે તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરીના રોજ ઉદેપુરથી નીકળી તેઓ રતલામ ગયા. ત્યાં ધ્રાંગધ્રાના રહીશ બંધીજી ત્રીભોવનદાસ નયુરામ રહેતા હતા, તેમની મારફત મુકામની સગવડ થયેલી. વળતે દિવસ રતલામ શહેર ઉપરટપકે બેઠાં લીધું. ગતલામથી અમદાવાદ અને ત્યાંથી વઢવાણ મામાને ત્યાં ગયા. વઢવાણથી તા. ૩ જી માર્ચના રોજ રાજકોટ આગ્યા. કર્તબપરાયણતા એવી સતેજ કે રાજકોટમાં એક દિવસ પણ વધારે ન રોકાતાં વળતે જ દિવસ જુનાગઢ આવી પહોંચ્યા. વચ્ચે જેતલસર જંકશને જુનાગઢ દિવાનનો મેળાપ થયો. તેમણે હકીકત કહી કે, “ સોરઠ-પ્રાન્ત સાહેબને જુનાગઢના હિના દેલવાડા મહાસમાં જુનાગઢ રાજ્યની કુબાળ-રાહેત કાર્યની બ્યવસ્થા ઘણી જ ખામી ભરેલી જણાયી. તે ઉપરથી તેમણે એજન્સીના મથકમાં સખ્ત લખાણ ક્યું અને પરિણામે એજન્સી તરફથી જુનાગઢ રાજ્યનો તે બાબતમાં ખુલાસો પૂછવામાં આવ્યો છે, તેમ જ ખામીઓ તાત્કાલિય દૂર કરવી તેવી સૂચના કરી છે. તેમ નહીં થાય તો બ્રિટિશ અમલદારને તે કાર્ય સોંપવા સમય આવશે એવી ગભીરત ધમકી છે. ” કલ્યાણભાઈએ જુનાગઢ પહોંચીને પહેલું કામ રાયજી સાહેબની મુલાકાત લેવાનું ક્યું. રાયજી સાહેબે જણાવ્યું કે, “ ઘણે બાજે તમારે તુરતમાં જ હિના જતું પડશે. ” આ વળી નવું બારણું ! પીઠ બળવાન છે ને ! મુકો જોટલો બાર મુકવો હોય તેટલો ! ફરી આવો જણ દાવ નહિ આવે ! પણ કટોકટીની દાણુ દતી જુનાગઢ રાજ્યની નોકનો સવાલ હતો. જુનાગઢનું મંત્રિ મંડળ બેદાશ ગણાયુ એ એક વાત અને રાજ્યમાં કોઈ એવો કાર્ય કુશળ માણસ નથી જે આવી અવસ્થા દૂર કરી બ્યવસ્થા દાખલ કરે એવી છાપ પડે તે બીજી વાત. રાયજી સાહેબ અને કલ્યાણભાઈ બન્ને સ્વમાની હતા; એટલે આમાં પીઠે ૬૬ કરવાની વાત હોય જ નહીં. કલ્યાણભાઈ જુનાગઢ પહોંચ્યા તે જ રાત્રે તેમણે પ્રાંત સાહેબનો પ્રતિકુળ અભિપ્રાય અને તેને અંગે પોલી. એજન્ટ તરફથી

પ્રગયેલા ખુલાસા સંગ્રહી લખાણ એ જાને વાંચી લીધાં આ વાંચ્યા પછી વળતે દિવસ કહ્યાણબાઇએ રાયજી સાહેબ પાસે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે, “ પ્રાંત સાહેબે જે આનીઓ દર્શાવી છે તેનો ઈન્કાર કરવામાં સારાનથી; પણ તે સાથે સાથે છેડે જઈ રાજ્યમંત્રિમંડળે વધારે પડતા ગભરાટમાં પડી બેઠાકળા થયા પણ કાંઈ કારણ નથી. ” કહ્યાણબાઇની પહેલી વાતને આગળ ઉપર ઉનામાં ઇજનેરે પુષ્ટિ આપેલી, તેણે કહ્યું કે, “ પ્રાંત સાહેબે જે પોત્ત ઉનાડી પાડેલી તે સાચી જ હતી. ” અપ્રમાણિકતા, આળસ, બેદરકારી એ જાંને કારણે રાજ્યનાં જાહેર માધકામ વગેરેમાં ઢેવી પોત્ત નીકળી પડે છે તે સુવિદિત છે આ જાનતમા આપણે આટલાં વર્ષ પછી પણ ખાસ પ્રગતિ સાધી હોય એમ માનીમે કુનાઈ જવા જેવું નથી. આજુ બાજુ અવલોકન કરવાથી આ કથનનું વ્યાજ્ઞીપણું વાંચક સમજાશે. હજુ થોડા સમય પહેલાં જ મુંબઈમાં એક ચણાતું મકાન તુટી પડવાથી ભયંકર હોનારત થઈ હતી કટવાએ કામ કરનારા મજૂરો અને બીજા દટાઈ મુઆ શ્રીયુત મહેરઅલી મુબઈ કોર્પોરેશનના મેયર દતા તેમણે ત્વરાથી તપાસ-સમિતિ નીમી, જે ઉપરથી તેમાં મોટા કન્ડાક્ટરો અને લખપતિઓ, મોટા પમાર કમાનારા અમલદારો વગેરે સંડોવાયના છે એમ માલુમ પડ્યું. પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ. રાયજી સાહેબ અને કહ્યાણબાઇ વચ્ચે વાતચીત અને ખુલાસા થયા તેને વળતે જ દિવસ જુનામઠ દિવાન ગમજોટથી પગલ આવી જવા. મનજી આવી. એ તો સીએ હવે કણલ ક્યું કે ઉના-જાગરીઆવાડ મહાસમાં ઘણી જ ગેર-વ્યવસ્થા હતી, તેથી લોકોના દિલ ખાતર તેમ જ રાજ્યના સુનામ ખાતર તાત્કાલિક પગલાં લેવાની જરૂર હતી. શું કરવું ? મંત્રિમંડળે કહ્યાણબાઇને પૂછ્યું. “ તમે આ કામ માથે લેશો ? અમને તમારામાં વિશ્વાસ છે. ” કહ્યાણબાઇએ કહ્યું, “ માગથી બનવું કરીશ, રાજ્યની આવી બીડ વેળા મારાથી થાય તે કરવા હું મારો ધર્મ સમજું છું. પણ ત્યાં કામ કરવા મને યોગ્ય અધિકાર આપવામાં આવે તો જ અનુકૂળતા થાય; કારણ વખતની અત્યારે કિંમત છે ”

તુમારીયુ ધોરણ-Red Tapismથી કેટલા મધા સમયનો વ્યય થાય તે સમજાય તેનું છે. મંત્રિમંડળે કહ્યાણબાઇને જે મહાલ પૂરતા સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યા તે મદદોમાં રાહેલ કાર્યને અંગે કે જે લાખ સુધી ખર્ચ કરવાની સત્તા આપી. વહીવટ ખાતું, ઇજનેરી ખાતું, વૈદ્યકીય શાખા એ તમામ તેમના હાથ નીચે મુકવામાં આવ્યાં.

આવી શાખાઓના નાના મોટા નોકરો સંકટ નિવારણ કાર્યમાં દુર્લભ ન કરે, લોકોનાં દુઃખ અને મુશ્કેલીઓ ક્યાંએ ઢાંક્યાં ન રહે, અને આવા સમયમાં પણ અનાથ લોકો માટેનાં તેમ જ ઢોરના ઉપયોગનાં અનાજ અને ધાસ માટે ખર્ચાતી રકમમાંથી ખાસ કરનારા નરપિશાચો પોતાની અધમતામાં ફાવી ન જાય, તે ખાતર જતે ઠેક ઠેકાણે ફરી, હકીકત મેળવી કલ્યાણભાષ યોગ્ય પગલાં લેતા. આવું ભવ્ય આદર્શ રૂપ કામ તેમણે બજાવેલું ! પણ આ ખાસ કામગીરીની શરૂઆત કેવી થઈ વગેરે હકીકત જાણવાનું બાકી છે.

કલ્યાણભાષ તા. ૪-૩-૧૯૦૦ ના રોજ જુનાગઢ આવેલા, અને Special famine for Una-Babariawad નીમાયા કે તુરત જ તા. ૮-૩-૧૯૦૦ ના રોજ ખુદ દિવાન સાહેબ સાથે રવાના થયા. વેગવળથી સ્ટીમર રસ્તે ' નવાં બંદરે ' રાતના નવે પહોંચ્યા. પગ રસ્તે આગળ વધી રાતના અગીઆરે ' ઉના ' ગામે આવી પહોંચ્યા. વળતે જ દિવસ કલ્યાણભાષ ખે ઇજનેરો મહમદ હખીફખાન અને બેઝનજીને મળ્યા. તેમની સાથે જઈ ' ઉંદર ' તળાવનું રાહેત કાર્પ તેમ જ બીજું એક નહેર કામ એ બને જોયાં. ઉપરાંત અનાયાસથી મુલાકાત લીધી. તા. ૧૦ મી ના રોજ થોડા માઈલ દૂર આસતું સડકનું બાંધ કામ જોયું. તેમ જ એક નવાં બંદર સુધી જઈ આજીવનની પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી. તે જ રાત્રે દિવાન સાહેબ અને, ગુલામદાસ-ભાઈ તો સ્ટીમલોન્ચમાં વિદાય થયા આ ઝડપનો આપણે જગ ખ્યાલ રાખવો ઘટે છે.

તા. ૪ થી માર્ચે કલ્યાણભાષ જુનાગઢમાં લાંબી મુસાફરીમાંથી પરત આવી દાખલ થયા. તા. ૬ઠી એ દિવાન સાહેબ રાજકોટથી જુનાગઢ આવી ગયા. અને તા. ૮-૩-૧૯૦૦ ના રોજ તો ઉના સગ ક્યું", અને અલ-વાહીઆની બંદરે તો વાતાવરણમાં સજીવતા પ્રકટ કરી !

‘ તેમણે ટપકાવેલ ટૂંકે યાંદીઓ વાંચીએ.

“ બને તેટલી જગ્યાએથી ઝડપથી અજાતજી એકઠું કરવાની તાકીદ આપી. ”

તાકીદ આપી નિરાતે બેસી રહે તો તેનો અમલ થાય પણ નહીં એ કલ્યાણભાષ જરાજર સમજી ગયેલ. તેથી ફરી ઉપરાણી કરવાના જ. વળતે

જ દિવસથી બળતણ માટે જારીઓ ખરીદવાનું શરૂ થઈ ગયું. સંખ્યાબંધ ઝોડાં ચાલુ રાખવાનાં હતાં તેથી ચોમાસાનો વરસાદ શરૂ થાય તે પહેલાં સંપ્રદ કરી લેવો એ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને આ પગલું લીધું. પછી ઉનામાં દરીદ્રાલય જોવા ગયા. ત્યાં જઈ (૧) જનજડ માટેની જગ્યા (૨) રાખને દાટવા-આળવાનું સ્થાન, અને (૩) ચેપી રોગમાં સપડાય તેવા દરદીઓ માટે અલગ ઝૂંપડાં બાંધવાનાં સ્થળ ક્યાં રાખવાં તેનો નિર્ણય જાણીવી દીધો.

દવાખાનામાં ખુલ્લી હવાની આવ-જા ગ્રહે તેવી વ્યવસ્થા રાખવા શું પગલાં ભરવાં તે વિશે સૂચનાઓ આપી. રાહેન કાર્ય ઉપર કામ કરતા હુકાળી-આઓને દર મુજબ રકમ ચુકવી આપવાનું તુરંત જ અમલમાં મુકવા ઈજ-નેરને બાર દર્દી હાલું. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે પ્રમાણે પૈસા ચુકવવાનો અમલ ત્યાર પહેલાં થતો નહીં હોય. ઉનામાં રોહડ ખર્ચની માસીક સરેરાશ કેટલી આવે છે તેની પુછપરછ કરી અને તેવી જ માત્રીતિ જાખરીઆવાડ મદા-ક્ષમાંથી મંગાવી.

સાથે સાથે તુમારો-કાગળીઆનો નીકાલ તો કરવાનો હોય જ. વાર, દરીદ્રાલયમાં દળવાની ઘંટીની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. દિવાલો ઉપરનાં છાપરાં નીચે પૂડાં રક્ષણ મળે તેટલા ખાતર તાડજક્ષનાં પાંદડાંઓ છાપરાં ઉપર ઢાંકા-વ્યાં. તેમ નિરાશ્રિત-ગૃહોનાં છાપરાં ઉપર છાણનું લીપણ કરવા સૂચવ્યું. ઉના-માં એ પ્રમાણે ચક્ર ગતિમાં મુકી કલ્યાણભાષ જાખરીઆવાડ પહોંચ્યા. ત્યાં પણ તે જ પ્રમાણે શિસ્ત, નિયમિતતા અને યોગ્ય સગવડતા સર્જાવ્યાં. નિરાશ્રિત ગૃહોમાં ગરીબોને કાપડ વેંચ્યું. અમુક ગામમાં શીળીનો છપદ્રવ જણાવ્યો છે તેવી વાત સાંભળીને જલે જઈ તપાસ કરી. માનુષ પડ્યું કે કકત બેજ કેસ થયા હતા, તેથી ગબરાટ ન ફેલાય તેટલા ખાતર ખરી હકીકત બહાર પાડી તેમ જ સાચવેલી ખાતર શીળી ઢાંકાવવાનું શરૂ કરાવ્યું. પોતાના હાથ નીચેના અમલ-દાગને સમજણ આપી કે, “રાજ્ય તરફથી ખેડૂતને અનાજ તેમ જ ઘાસ કેટલા પ્રમાણમાં ઉછીનું અપાશે તે હકીકત અગાઉથી ન જણાવવી; કારણ તેમ કરવાથી ખેડૂતો પ્રમાદી બની જશે અને એ તો નકકી વાત છે કે રાજ્યની ગમે તેટલી મદદ હોવા છતાં જો ખેડૂત પણ સ્વાશ્રયી બની જાત મહેનત નહીં કરે તો તે ઉભરવા નહીં પામે.”

એક વાર એક ગામમાં ગયા ને જોયું તો પુષ્કળ ગંદવાડ ! તેથી તે

તુલ સાધ કરવા કમવચાની વ્યવસ્થા ત્યાંને ત્યાં જ કરાવી ! પહેલાં જેમ વેગ-
વળ પાટણનાં ગામડાંઓમાં ફેરણી કરી હતી તે પ્રમાણે હિના દેલવાડાનાં ગા-
મડાંઓ ખુદવાં સર કર્યાં. ફરેરાજ ઓછામાં ઓછાં પાંચ ગામડાંની તપાસણી
તો કરતા જ. તા. ૧૦મી માર્ચથી આ ફેરણી સર કરેલી અને માર્ચ પૂરો થતાં
સુધીમાં તો તે મહાસેની બાણે કાયા પથટ કરી નાખી. મોટાં મોટાં કાગે
તો કરતા જ પણ ઝીણાંમાં ઝીણી જામત પણ ધ્યાન બહાર રહેતા ન પામે
તેટલા ખાતર પૂરેપૂરા સાવધ રહેતા. મંચુરો જોડે જાતે વાતચીત કરતા અને
તે ઉપરથી તેમની મુશ્કેલીઓ શું છે તે પકડી પાડતા.

આ બધાં ઉપરાંત તે સમયમાં તો નવીન જ ગણાય તેવું કાર્ય સાધ્યું;
તે એકે હિના-દેલવાડાના શ્રીમંતશાહુકારો જોડે વખતોવખત મળતા રહી તેમને
સમજાવ્યા કે “ દાનપુણ્યને નામે ગમે, તેવો વિવેકહીન ખર્ચ કરવાને બદલે
અત્યારે દુષ્કાળને અંગે ગભ્યખર્ચ કરે છે તેની પુગવણીરૂપે તમારાં ધનનો
વ્યાય કરી દો, અનાથો તેમ જ રોગીઓ માટે વ્યવસ્થા કરાવો તો મદત
પુણ્ય મળે.” અને ખરેખર આ પ્રકારે વારંવાર કરેલા પ્રયાસની થોડા
સમયમાં ધાર્યા કરતાં પણ વિશેષ અસર નીપજી. કલ્યાણભાષીની આવી
કલ્યાણમય કામના બર આવી. શરૂઆતમાં મહાજન તરફથી અનાથાલયના
ગરીબોને કાપડ આપવામાં આવ્યું. માંગસિક કાર્ય સર થઈ ચુક્યું. અને
મહાજનના અંતરમાં પોતાની વાત બરાબર ઉતરી છે તેવી કલ્યાણભાષીના
મનમાં ખાત્રી થાય તેવું કાર્ય તો હિનાનાં મહાજને કર્યું. તે મહાજને પોતાનું
વધારાનું પુઅર-હાઉસ-દરીદ્રાલય ઉશું કર્યું અને તેમાં સૌ ગરીબ માણસોને
દાખલ કર્યાં. ધન્ય ધડી ! પછી તો એકતું જોઈને બીજા તે પ્રમાણે કરવા પ્રવૃત્ત
થાય તે મુજબ દેલવાડાનાં મહાજને કલ્યાણભાષીને વિનંતિ કરી કે અમારે પણ
અનાથાલય બાંધવું છે તો તેના માટે સ્થળ નક્કી કરવા કૃપા કરી આંહી આવી
મસાહ આપો. અમૃતવેલનાં બીજા કલ્યાણભાષીએ વાવેલાં; હવે તો વેલ હોગી
અને તેને ફળ પણ આવવાં લાગ્યાં-એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી તેવામાં
એપ્રિલ તા. ૨૪ અને તા. ૨૫ એ બે રોજ સોરઠ પ્રાન્તના સાહેબે હિના
દેલવાડાનાં દુષ્કાળ-રાહિત અંગેની વ્યવસ્થા કેવી ચાલે છે તેની તપાસણી કરી.
અને જે અમલદારે અગાઉ પ્રતિકૂલ લખાણ કરી તરખાટ મચાવ્યો હતો અને
જેને પરિણામે કલ્યાણભાષીને એકદમ આ કામ પર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા
હતા; તેજ અધિકારીએ દુષ્કાળ-રાહિત કાર્યોની અને તેની વ્યવસ્થાની મુક્ત
કે પ્રશંસા કરી અને કલ્યાણભાષીએ લીધેલ અસાધારણ શ્રમ તેમ જ તેમની

કાર્યક્ષતાનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો. પ્રાન્ત સાહેબે ઉનાની મુલાકાત બધ તેને સગતી નોંધ લીધેલી તેમાંથી થોડાં અવતરણો તેમ જ તે સંબંધી કલ્યાણ-બાધએ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભશંકર ઉપર પત્ર લખેલ તેમાંનું એક અવતરણ આંહી આપેલ છે

“ The poor-house supported by charity had 101 inmates at the time of my visit. They were all in good condition and well looked after. The establishment of this poor-house is due to the tact of Mr. Kalianrai. J. Bakshi, the Special-Famine Commissioner of the Junagadh-State who suggested that the subscription should be devoted to this instead of to indiscriminate charity.

Mr. Kalianrai Bakshi is doing his best and has done a very great deal in the short time he has been there and I hope will do much more.....

ઉના તા. ૨૮-૪-૧૯૪૦

ચિ. બાઇ લાભશંકર

જેતપુર

તા. ૨૩ મીનું પત્ર મળ્યું છે. ત્રણ દિવસ આંહી પ્રાન્ત સાહેબનો મુકામ હતો એ વ્યવસાયમાં ખાનગી કામજોના જવાબ હું લખી શક્યો નથી. તમે ચાર દિવસ જુનાગઢ રહી ચક્રો એ બહુ સાફ. આ બાબતુ કુકાળની અંસર બહુ છે તેથી તેના બદોબસમાં ગમે તેટલો ખર્ચ, શ્રમ, અને કાળજી છતાં ખામીઓ રહેજ તેવું છે. ખામીઓ તમ્મ જ દષ્ટિ કરે તો કરેહું બધું ગણતરી બહાર રહે ને નાહિમેદી થાય. જોકે તેવા સંજોગો પણ ભોગવ્યા છે એટલે તેમ થવાથી મારી ફરજ બજાવવામાં માફ મન મોણું પડે તેમ નથી. તો પણ મનને સુખદુઃખની લાગણી ભોગવવી પડે.

પ્રાન્ત સાહેબે મારી જ્વત માટે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી તમને સહુને જણાશે કે એ ગેરાની તારીખ સુધીનો ચાક ઉતરી ગયો ગણાય તેવું છે.

શુ. કલ્યાણુરાય જોહાબાઇ બક્ષી

ના આ.

જરૂર જણાતાં કલ્યાણભાષ ઈજનેર જેવા મોટા અમલદારોનો પણ “કાન પકડતા.”—એટલે કે સુલુટ્ ટકોર કરી તેમની બુલ જતાવતા અને તે કેમ સુધારવી તે પણ દર્શાવતા. વચ્ચે વચ્ચે ભવિષ્યની યોજના પરત્વે નિરીક્ષણ કરતા રહેતા જેમકે “સ્થળ જોયું—આંહી સારાં બંદરની રચના થઈ શકે તેવી અનુકૂળતા છે.” એમ નોંધ કરી છે. તા. ૯-૫-૧૯૦૦ ના રોજ બેગમ્ બંદરની નજીક ભાવનગર હદમાં પીપાવાવ ગામ છે ત્યાં તેઓ ગયા અને ભાવનગરના દિવાન વિહલદાસભાઈ તેમજ મુખ્ય અધિકારી-વજલભાઈ સાહેબે મળ્યા, અને અગસપરસ દુષ્કાળ-કાર્ય સંબંધી માહિતિ અને અનુભવની આપ લે કરી.

ઉના બાજરીઅવાડની વ્યવસ્થા ઘણી સારી છે એવી વાત આગુબાગુ પ્રસરતાં એક દિવસ વેરાવળથી પચોતેર માણસો એકાએક ઉનામાં આવી પડ્યાં. કલ્યાણભાઈએ તેમના માટે રહેવા ખાવાની તુરત વ્યવસ્થા કરાવી આપી. ત્રીજા દિવસે પરહદમાં આવેલ છેક જાફરાબાદથી જસો માણસોએ આવી પડાવ નાખ્યો. તેમાંનાં ઘણાં માંદા બુખ્યાં અને થાકેલા હતાં. તેમના સારૂ પણ ખાવાપીવાની, સુકામની અને દવા માવજતની જોઈવણ કરાવી.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના મે માસની આખર સુધી અસાધારણ કાર્યો પાર પાડી કલ્યાણભાઈ વેરાવળ આવ્યા. રાયજી સાહેબને તેમજ દિવાન સાહેબને મળ્યા. તેમની જોડે ઉના દેલવાડનાં રહેલ કાર્યો સંબંધી વિગતથી ચર્ચા કરી અને આવતાં ચોમાસાં માટે પણ ગરીબોને રહેવા કઠવાની વ્યવસ્થા કરાવવાની સાવચેતી રાખી છે તે વાત જણાવી. વળતે દિવસે બન્ને દિવાન સાહેબો જોડે કલ્યાણભાઈ જુનાગઢ ગયા. ત્યાં જઈ વઝીર સાહેબ શેખ બહાઉદ્દીનને મળ્યા અને તેમને દુષ્કાળ-રાહેલ કાર્યોની હકીકતથી વાકેફ કર્યાં. આ પ્રમાણે બે દિવસ માટે સ્થળાંતર અને પ્રવૃત્તિફેર કરી ફરી પાછા તેજ ચીલામાં કામ શરૂ કર્યું. વધારામાં એક અણુધારી નવી આપત્તિ આવી પડી. બેગમ્ બંદર પાસે પીપળાવ ગામે દોલેરાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો; અને લોકો તે સ્થળેથી ન્હાસભાગ કરવા લાગ્યા. તેમાંના કેટલાક બાજરીઆવાડમાં પેડા અને એ જીવલેણ રોગનો ચેપ ત્યાં ફેલાયો. કલ્યાણભાઈએ તુરત ચાંપતા ઈલાજ લેવા માંડ્યા. વેરાવળથી પ્રાચી ચર્ધ આગળ વધ્યા. ત્યાં ત્યાં દોલેરાના કેમો થવાની ખબર મળે અગર તેવી અકવા ચાલે તે સ્થળે ડાકટરને સાથમાં રાખી જતે હાજર થતા મુખ્ય વાત ગમરાટ સમાવવાની હતી. નર્સિંદર

રામનો દેશાવ વધારે વિગ્નારમાં થાય. સારા નસીબે રામનું જોર જાલુ તો ન વધ્યું. પછી તો વધારાના ડાકટરો કમ્પાઉન્ડરો, આવી લાગ્યા. દર્દીઓ માટે અલગ પોર્ટો ઉભા કરાવી લીધા અને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ડાકટરને મોકલી આપવા લાગ્યા. દોકેરાએ થોડા જોગતો લીધાજ. એક કમ્પાઉન્ડર અને મજૂરનેર મદમદ લતીફખાનનાં પત્ની એ જે મૃત્યુ પામ્યાં, જે કમ્પાઉન્ડરો મોકલવામાં આવેલ તેમાંથી કોઈ તો તદ્દન નિરક્ષર હતા. તેમનાં દરતાં તો સખ ઓવરસીઅરો સાથે રામ કરી શકે એમ ડાકટરોએ પણ દર્શ્યું. આ રામના દેશાવને અંગે ખાસ વૈદ્યકીય અમલદાર તરીકે ડાકટર જનસાલ કાજી ગયેલા. આ એક કલ્યાણુભાઈ માટે સારી અનુકૂળતા હતી. અને વચ્ચે કૌટુંબિક તેમજ અંગત સબંધ હોવાથી જોવાથી મુશ્કેલ થયો.

દોકેરાતો સાગ નસીબે નાજુદ થયું, બીજી બાજુથી વરસાદ આવતાંજ ખેતી શરૂ થાય તેટલા માટે અગમચેતી વાપરી થોડા પગલાં લેવા માંડ્યા. જે શાહુકારો ખેડુતોને, બીજા, ઓગરો વગેરે માટે પૈસા ધીરે તો રાખ્યા તેને અંગે ખાંહેધરો આપે; એટલું જ નહિ એ પ્રમાણે ધીરધાર કરવામાં વેપારીઓને જે કાંઈ ખોટ જાય તે પણ રાખ્ય બરપાઈ કરી આપે એ પ્રકારની એક યોજના કલ્યાણુભાઈએ રજૂ કરી. જ્યાં પાણીની સગવડ હોય ત્યાં બળદને અભાવે માણસથી કામ લેવાનાં પગલાં, લેવામાં આવ્યાં, પણ વરસાદ હજુ ડાળા ખેંચાવતો હતો. આણું આપત્તિમય વર્ષ પુરું કરી વરસાદની મોસમ સુધી તોજેમ તેમ ખેંચ્યું પણ કુદરત જણે પ્રતિકૂળ થઈ હતી. જુન આખર સુધી વરસાદનું નામનિશાન નહોતું. હવે તો :—

“ બળ બળ તે અંગાર માંડ ઉનાળો ઉતર્યા
તોયે જીવનદાર, હજી ન આવ્યો ગેદુલો. ”

એમ કવિથી લલિતની માફક ખેડુતો અને દિતચિંતકો કલ્પાંત કરવા લાગ્યા. જેઓ આ કામમાં એકતાર બની ગયેલા તેમની હૃદયવેદના અકલ્પ્ય હતી. આવી ચિંતા વ્યક્ત કરતો રામજી સાહેબનો પત્ર કલ્યાણુભાઈ ઉપર આવેલો; તેમાંથી થોડાં અવતરણો વાંચતાં સહૃદય માણસોનાં દિલ કેવાં દ્રવતાં હતાં તેનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

“ હજી મુંબઈમાં પણ વરસાદ ચયાના સમાચાર નથી. પાણી વગર સર્વનું, ઉપજ વગર રાંજ્યોનું, ખોરાક વગર ગરીબોનું તથા ઘાસ ચારા વગર

મનવરોત્તે જે થાય તે ખરું. ઇશ્વરેચ્છા / હશે તે જ થશે. બાકી વરસાદ ન થવાથી, અથવા થોડો થવાથી જે પરિણામની ધાસ્તી રહે છે તે વર્ણવી શકાય એવી નથી. ”

વરસાદ આવતાં સુધી હવે મહાત્મામાં ફરવાની જરૂર રહી નહોતી તેથી રાજ્યનાં એક અગત્યનાં કામ સારૂ કલ્યાણભાષા જે ત્રણ વખત રાજકોટ જઈ આવેલા અને હેવટની વેળાએ રાજકોટથી જુનાગઢ આવવા નીકળ્યા. ત્યાં તો રસ્તામાં જ ખુશાલીથી મન ચનગની ઊઠે એવા સમાચાર મળ્યા. તે એ કે હિના બાજુ ત્રણ ઈંચ વરસાદ પડ્યો. આખરે ઇશ્વરે કલ્યાણભાષા જેવા શુદ્ધ હૃદયના કેટલાએ સેવાભાવી મનુષ્યોની અસામાન્ય મહેનત સામે જોયું “ખરું”;

રાજકોટથી આવીને ગામડે ગામડે ફરી વળ્યા. એને થાક ન હોતો, રોગ કે મોતનો ડર ન હોતો. ખીજાઓ થાક્યા. માંદા પડ્યા, કેટલાંક તો કોસ્તે-રોના ભોગ થઈ પડ્યા, પણ કલ્યાણભાષાએ તો જાણે દૈવી કૃપા ધારણ કર્યું હતું. કામ પાર પાડ્યા સુધી તેમનું શરીર-સ્વાસ્થ્ય જળવાયું.

પછી તો વગસાદે પૂરી મહેર કરી. ઓગસ્ટની ચોથી તારીખથી સતત વરસાદ આવ્યો; તેથી તે દરમ્યાન જુનાગઢમાં જ કલ્યાણભાષાએ મુકામ ગાળ્યો. એક વાર વળી અમારા માતૃશ્રીએ પક્ષ-પ્રદોષ ઉજવ્યો તેથી રાજકોટ ગયા અને વિધિમાં ભાગ લીધો. દરમ્યાન વેરાવળ બાજુ વરસાદના કારણે ત્રેન-વ્યવહાર ખેંચવાઈ ગયો તેથી તે બાજુ જવામાં વિલંબ થયો. એટલામાં ‘ખેર-વોર’ Boer-War નું સુભપરિણામ આવ્યું, અને પ્રીટોરીયા પડ્યું તેની ઉજવણી થઈ. ઉપરાંત ના. નવાબ સાહેબને કે સી. એસ. આઈ. ના માનવંતા ખીતાબની નવાજેશ થઈ તેનો ઉત્સવ ઉજવાયો.

આખરે તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટે કલ્યાણભાષા જુનાગઢથી વેરાવળ થઈ પ્રભાસપાટણ ગયા.

હવે વાવેતર માટે તેમણે તાકીદ કરવા માંડી. નીંદણ ન્યાં થયું ન હોતું ત્યાં તુરત કરવા દુકમ છોડ્યા. ખીચાગ ખેડતો એવા બેહાલ થઈ ગયા હતા અને તેમનું મનોબળ એટલું તો ક્ષીણ થઈ ગયું હતું કે આવી તેમના જ સ્વાર્થની બાબતમાં પણ તેમને સચેત કરવા પડતા હતા. કેટલાંએ અસકત બાણસો આમ તેમ રખડતાં જોવામાં આવ્યાં તેથી હિના ગામમાં રાહેત કાયો ફરી ચાલુ કરાવ્યાં. પોતાની ગેરફાજરીમાં જે ખેડૂનોને અનાજ મળ્યું ન હોય

તેમને તે અપાવ્યું. આ પ્રમાણે અનાજ પણ ન આપનાર મનુષ્યો કેવા નિ-
પુત્ર હશે ?

પણ કલ્યાણુભાઈના આગમન પછી ખેતીનું કામ તો તરતમારું ચાલુ થઈ ગયું.

પગલું જીન માસમાં જેમ કેતેરા સામે ટકકર ઝીલવાની હતી તેમ અત્યારે હવે મેતેરીઆ તાવના દુમલા સામે ઝુઝવાનું હતું. એવો પણ સમય આવી જતો ત્યારે રમોયો, નોકર કારકુનો બધા એક સાથે નાવમાં પટકાયા હોય. આવે સમયે કલ્યાણુભાઈ જતે સૌની ચાકરી કરતા અને દવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવતા, છતાં અમાગ જલ્દી બલા ગમોયાનો ભોગ મેતેરીઆએ આ-
ખરે લીધો.

આ અરસામાં કલ્યાણુભાઈ એક વાર ખીજાઓના સાયમાં તુલશી-
શ્યામની માત્રાએ ગયેલા. ત્યાં ગયા પછી તેમની સાથેના ઘણા ખગ તાવમાં ઝડપાયા. કલ્યાણુભાઈએ જણાવેલું કે એક ગત તો બહુ જ વસમી ગાળવી પડી હતી.

પણ આખરે દુષ્કાળના કાર્યનો અંત આવ્યો. અને નડિઆદથી દિ-
વાન-બહાદુર મેયગદાસભાઈનો તાર આવવાથી રાપજી સાહેબે કલ્યાણુભાઈને જીનાગઢ આવવા સંદેશો મોકલ્યો. મેઠીઆઓ, ખેડુતો, રાત્યના નોકરો સૌની મેદબીની વિદાય લઈ તેઓ સંવત ૧૯૫૬ માં ધનનેરસના મેજ જીનાગઢ આવ્યા. પ્રભુની મહેર કે દિવાળી જેવા પામ્યા. જીનાગઢ આવી સૌને ભળ્યા. સાંજના દિવાન સાહેબ અને ખીજા અમલદારો જેડે કોર્મજનું નવું મકાન વિગેરે જોઈ આવ્યા. વળતે દિવસ ગજકોટ સ્વમૃદે આવ્યા. ધરમ સૌ સાજાં નરવાં જેછ સતોષ વ્યકત થયો. અત્યાર સુધી તો કામને અંગે ખીજા જ દુનીઆમાં કુબાઈ મારી ગયા હતા.

રાજકોટમાં પોતાના ભાઈઓ અને અન્ય રહેઠીઓ જેડે મસલત કરીને શીઆળામાં પોતાની પુત્રીઓ તેમજ ખીજા કન્યાઓનાં લગ્ન પ્રસંગે ચાલતા રિવાજમાં શું શું ફેરફાર કરવા તેનો નિર્ણય થયો. સંવત ૧૯૫૬ નું કસોટી-
બરુદ વર્ષ સહીસલામત પૂરું થયું. સમાપ્ત થયેલાં વર્ષ દરમ્યાન દુષ્કાળને અંગે કરેલાં બગીરથ કાર્યને અંગે કલ્યાણુભાઈનું સાચું અને ભવ્ય રમારક માનીએ છીએ.

ઉચ્ચ હોદ્દાના ચક્કાવામાં (૨)

પ્રંકરણ નવ

દિવાન પદે

❧

આખા હિંદને ભગમી લેનાર, ખેડુતોને પાપમાલ કરનાર દશ વર્ષ સુધી
દેશની રસકસ હરી લેનાર * છપનીઆ દુકાળ 'નું' વર્ષ સનાપ્ત થયું. મોડો
મોડો પણ પછી તે! ભગપૂર વરસાદ આવ્યો અને દુકાળ કાર્ય પુરું થયું.
કદ્યાલુભાષને જેટલો આત્મ સંતોષ થાય તેટલો ઓછો ગણાય

પરદુઃખભંજન, પડિત સાહેબની પ્રેરણા કીધીને આર્થિક નુકસાનને
અવગણીને મુઠ્ઠી અધિકારીનો હોલો સ્વીકાર્યો હતો. એટલું જ નહીં જ્યારે
ઉના દેસવાડા મદાલોમાં પૂર્ણ અધિકારથી દુકાળ કાર્ય કરવાનું સ્વીકાર્યું
ત્યારે ગ્રાણી પણ પરવા કર્યા વગર તે મદા વિકટ કાર્ય પાર પાડ્યું હતું. જે
મદાલોની દુકાળ ગણેત વ્યવસ્થા, પ્રાંત સાહેબે સખ્ત શબ્દોમાં વખોડી કા-
ઢેલી તે જ મદાલોની કાર્ય-વ્યવસ્થા માટે કદ્યાલુભાષને ખભે ધુસરી નખાયા
પછી એના એ અમરદારે પ્રશંસના પુષ્પો વેર્ષો. જુનામદનું મત્રિ મંડળ
આશ્ચર્યચ્છિત થઈ ગયું અને કદ્યાલુભાષનાં આ હેતુ ભર્યાં કાચની કદર
કેવા પ્રકારે કરવી તે જાગત ગુચવણમાં પડી ગયું. પણ થોડા સમયમાં જ
૧૯

મંત્રિ મંડળને અનાયાસે આ ગુચ્ચવણના ઉદ્ધેય માટે સુંદર તક સાંપડી. બન્ધુ એવું કે કલ્યાણબાઇને ઇડર (મહી કાંઠા)ના મહારાજા કેશરીસિંહજીએ પોતાના દિવાન તરીકે પસંદ કર્યા. રાજકોટ ગજકુર્માર કેસેજમાં કેશરીસિંહજી ૫૦ સં ૧૮૮૦ માં અબ્બાસ કરતા હતા ત્યારે કલ્યાણબાઇ સાથે તેમને એળખ થયેલી. ૫૦ સં ૧૮૮૨ માં ત્યારે કેશરીસિંહજી માદી નરીન થયા ત્યારે કલ્યાણબાઇને તે પ્રસંગ માટે બાવળીનું આમંત્રણ આપેલું; એટલું જ નહીં પોતાને કુલ અખત્યાર મળવાનો છે તેવા ખુશ ખબર મહારાજાશ્રીએ કલ્યાણબાઇને આપેલા અને વળી જણાવેલું કે, “ મેં તમારી સૂચના મુજબ મે. હરીદાસબાઇને દિવાન તરીકે પસંદ કર્યા છે. ” આ પ્રમાણે અઢાર વર્ષ પહેલાં પત્ર વ્યવહાર થયેલો. તે અમયથી કલ્યાણબાઇ માટે મહારાજાશ્રી કેશરીસિંહજીના મનમાં સારી છાપ પડી હતી. ૫૦ સં ૧૯૦૦ માં ઇડર રાજ્યની ગિતિ અવ્યવસ્થિત થઇ ગઇ અને ગાંધી કચ્છમાં ફુળી ગયું. આવી વિપત્તિ ગિતિમાં કોઇ બાહોશ વિશ્વાસપાત્ર દિવાનની આવશ્યકતા જણાઇ. મહારાજાએ આ બાબતમાં રા. રા. મનમુખરામ સુ. ત્રિપાઠી તેમ જ દિવાન બહાદુર બેચરદાસબાઇની સલાહ લેતાં તેમણે કલ્યાણબાઇનું નામ સૂચવ્યું. તુરંત જ મહારાજાના અતરમાં જુના રમરણો તાજ થયા, અને એ સૂચના તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી આ પ્રમાણે દિવાન પદે નીમાયાથી જુનાગઢના મંત્રિ મંડળને કલ્યાણબાઇનાં દુષ્કાળના કાર્યની કદર કરવાની સારી તક મળી.

ઘણા મારા શબ્દોમાં કલ્યાણબાઇનાં ચિરરમરણીય કાર્યની ગાંધી તગ્મથી તારીફ કરવામાં આવી. શ. બાગસોનો પોશાક કરવામાં આવ્યો. બે વર્ષ પર્વત કલ્યાણબાઇનો જુનાગઢ રાજ્યની નોકરીનો હક મળ્યો. એટલું જ નહીં તેમને માસિક ૩૫૫૫ સોલું પેન્શન બાધી આપ્યું અને ‘ કાઈકતો કયું ’ એવા આત્મ સંતોષ મંત્રી મંડળને થયો. બાજ અગસામાં લિંદના વાઇસરોય લોર્ડ કર્ઝન કાઠીઆવાડમાં આવેલ હોવાથી જુનાગઢની તેમણે મુલાકાત લીધી. અને એક બવ્ય દરબારમાં ના વાઇસરોયે સ્વમુખે જુનાગઢ ગાંધીનાં દુષ્કાળ રાહત કાર્યની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી.

આઠી આવાં કારણથી કલ્યાણબાઇ જુનાગઢમાંથી તુરંત છુટા થઇ શકતા નહોતા અને ઇડરથી મહારાજા “ તમે હવે જેમ બને તેમ જઈ આવો ” એમ પત્ર લખી ઉતાવળ કરતા હતા. રાજ્યની કફોડી પરિસ્થિતિનાં કાળે જેમ બને તેમ જઈ પહોંચવાની આવશ્યકતા હતી એ કલ્યાણબાઇના આનમાં જ હતું.

તેથી જુનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી મુક્ત થઇ સ્વગૃહે રાજકોટ આવ્યા અને અહવાડીઆની અંદર ઇડર પ્રદેશવા ધાતુના ગખેલી પણ “ કે જાણે કલકત્તા ” તે મુજબ અણુધાતુ વિધિ આવ્યું. એ તો કહેવાય ગયું છે કે આખું વર્ષ કલ્યાણુભાઈએ સખત કાર્ય કર્યું હતું અને શ્રમ વધારે પડતો લીધો હતો. બીજા સૌ બીમાર પડી ગયા પણ કલ્યાણુભાઈ તો સાજા નરવા રહી ઇશ્વર કૃપાથી પોતાનું કામ સાજોપાંચ ઉતારી શક્યા. પરંતુ મોડો મોડો પણ કુદરતને હીસાખ ચુકવવો પડ્યો. જુનાગઢ જોડી ગજકોટ આવ્યા ત્યારેજ ઝીણો તાવ તો આવતોજ હતો, પણ ઉતરી જશે એમ માની ઇડર જવાની તૈયારી કરવા માડી. પરંતુ પછી તો તાવ ધણેજ સખત આવવો શરૂ થયો તેથી લાચારીથી ઇડર જવાનું મુક્તવી રાખવું પડ્યું. કલ્યાણુભાઈએ મહારાજાશ્રી ઉપરના પત્રમાં જણાવ્યું કે “ I am now suffering from the accumulated effect, hitherto subdued by the excitement of my sense of duty of famine relief work...” અતિશય શ્રમના પ્રત્યાઘાત રૂપે આ ગંભીર મંદવાડ આવ્યો.

કલ્યાણુભાઈ પાછી મુજુવણુમાં પડ્યા. ઇડર મહારાજા બહુ ઇતેજાર દતા અને આંહીતો અણુધાતુ વિધિ આવી પડ્યું ! મહારાજાશ્રી ઉપર એક પત્ર ઇંગ્લેન્ડમાં લખી મોકલ્યો. તેમાં એવી મતલબનું જણાવ્યું કે “ મને આંહી અણુધારી રોક્ત થઈ છે તો આપ બીજા લાયક ગૃહસ્થને દિવાન તરીકે નીમીલો એજ ચોખ્ખ ગણાશે. સાજો થઇ ગયા પછી આપને જરૂર હશે તો હાજર થઇશ. ” પણ દેવાંશી ઉદારચિત્ત મહારાજા એ વાત એક ઘડીભર શાની સ્વીકારે ! તુગ્તજ તેમનો પ્રત્યુત્તર આવ્યો કે તબીબત ખરાબર સ્વસ્થ થયા પછીજ આવવાનું રાખશો. હાલ નામજ દિવાનથી કામ ચલાવીશ. બીજા કોઇને દિવાન તરીકે નીમવાની વાતજ ન કરશો.

તબીબત સ્વસ્થ થતાં કલ્યાણુભાઈ ગજકોટથી નીકળી દરીમાઇને ત્યાં અમદાવાદ ખે દિવસ રોકાઈ તા. ૧૦-૧૨-૧૯૦૦ને રોજ ઇડર પ્રદેશવા.

આ પ્રમાણે સર્ગાં સંબંધીની શુભ વાંછના અને વડીલ વર્ગની શુભાશિષ કપી અદ્રસ્ય શક્તિથી દૃઢ બની કલ્યાણુભાઈએ સ્વ-પ્રાંતથી દૂર અને અમદાવાદ નડીઆદ જેવા મુજરાતના પરિચિત પ્રદેશથી પણ અવગ એવા અગત્યનાં

વેલ મહીકાંદામાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રદેશ હુંમરાળ, સુકો, ગસકસ વગરનો હતો. ગાદ રસમ જુદા જ પ્રકારનાં હતાં.

મહારાજશ્રી કેશરીસિંહજી તરફથી હાદીક આવકાર હોય જ. તેઓ શ્રી તો કહ્યાણુબાઇનાં આગમન માટે ઝંખતા હતા, પહેાંચ્યા તેજ દિવસ સાંજના ચાર વાગતાં એક ભવ્ય દરવાર ભરી મહારાજશ્રીએ કહ્યાણુબાઇને મૃત્યુવાન પોગાક આપી નીમણુંકનો દુકમ ઈનાયત કર્યો. સાંજના કહ્યાણુબાઇએ મુખ્ય અમલદારોને પોતાના મુકામ પર ચા માટે નોતર્યા, અને તે સમયે નાથળ દિવાને સૌનો પરિચય કરાવ્યો.

આમ સફરી વહાણુ મુકાબ્યું, જે કે મહારાજનાં પ્રેમ અને વિશ્વાસ રૂપી અનુકુળ સહ હતા, છતાં રાત્રી રૂપી ઘોર સમુદ્રમાં ગેરવસીવટ રૂપી ઝંઝાવત હતો જેથી વહાણુ ખગાળે ચઢી જાય એવો પૂરો સભવ હતો. પણ નાપુટો, પ્રખ્ય માનસિક બળ ધરાવનાર, અનુભવી અને નજર પહોચ હોવાથી ભય કર વાવાઝોડા મોસઝં વહાણુને સહીસલામત નિર્ણીત ધ્યાને લાવી શક્યા.

મહારાજશ્રી દિવાનને પોતાના પ્રતિનિધિ રૂપ ગણતા, પોતે અલગ રહી દિવાનને સર્વ રાત્રી કારભાર સોંપી દેતા. પણ આ પ્રકાર બે ધારી તકવાર જેવો છે. જે દિવાન કર્તાવ્ય પરામણુ, જાગૃત અને બાહોશ હોય તો આવા પરમ વિશ્વાસથી કારભાર દીપો બેઠે; નહીતર વસ્તીના, ખેડૂતના અને રાત્રીની ઇજ્જતના શા હાથ ચાલ તેની કલ્પના કરી લેવી. વિશ્વાસ ગખી કામ લેનું એ નીતિ અલગત સારી જ છે. પણ તદ્દન અલગ થઇ જવામાં સેકડે નવાણું ટકા જેખમ રહેણું છે.

કહ્યાણુબાઇ આવ્યા ત્યારે તેમનો એક માત્ર આધાર મહારાજશ્રીના પ્રેમમય વિશ્વાસનો હતો. બાકી તો પરિસ્થિતિ બદલબદલાને ડગમગાવી દે તેવી હતી.

છપનીઆ દુષ્કાળની કારખી અસર તાજી જ હતી. વળી ઈંડર રોગમાં તો ચાહુ વર્ષનો વરસાદ પણ કમતી ચવાથી બળતામાં ધી હોમાણું હતું. રાત્રી કરજમાં હુબેહું હતું. ઘણા ખગ નોકરોના પગાર લાંબી મુદતથી ચુકવાએલા ન હોતા, અને મહાસેામાં તો કેટલાક એવા પણ હતા જેમને વર્ષોથી પગાર

ચુકવાયા ન હોતા, તેથી તેઓ તો નકટ જની તેમની હસ્તકનાં ગામડાંની ઉપજ ખર્ચના આંકડા પણ મોકલતા ન હોતા.

કલ્યાણભાઈએ હાદ પકડ્યું કે પહેલાં તો બ્રિટિશ સરકારમાંથી મોટી રકમ ઉછીની લેવી પડશે. ગળથ પાસે ખાનગી ગૃહસ્થાની આશરે ૩. સાત લાખ રૂપિયાની રકમ લેણી હતી. તેનું વ્યાજનું ભારણ પણ જોડું તેનું ન હોતું, તેથી હવે શરાશી પેઢી કે શ્રીમંત વ્યક્તિ નાણાં ધીરે તેમ ન હોતું રાજ્ય તરફથી બ્રિટિશ સરકાર પાસે 'લોન' માગેલ, પણ તે માગણીને પેશ પહોંચાડવા કોઈએ તરદી લીધી ન હોતી કિવદંતી તો એવી હતી કે આગલા ફિવાનની દાનત ઇંડર ઉપર બ્રિટિશ એડમિનીસ્ટ્રેશન લાવવાની હતી જેથી તેમાં પોતે મદદનીશ તરીકે સત્તા ભોગવી શકે.

કલ્યાણભાઈએ જોડું કે લખાણ કરવામાં સમયનો વ્યય ન કરતાં વધારે સાડું તો એ કે પોતે જાતે મહીકાંઠા પોલી. એજન્ટને મળાને વાતચીત કરી લોનની કેવી અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તેની તેમને સમજણ પાડવી

આમ વિચારી કલ્યાણભાઈ પોલીટીકલ એજન્ટ મી. ફેરીસને મળવા સાદરા ગયા. આ ફેરીસ સાહેબ ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં કાઠીઆવાડમાં હતા ત્યાં કલ્યાણભાઈ તેમના પ્રમંથમાં આવેલા અને તે સમયે કર્નલ ફેરીસે કલ્યાણભાઈને તેમની કાર્યશક્તિ તેમજ કાપદા-કાનુની માહિતી સંબંધી અને કોર્ટમાં કે સ અલાવવાની કુશળતા બાબત સરસ પ્રમાણપત્ર પણ આપેલ. પણ આજ બાગ વર્ષ પછી કર્નલ ફેરીસ કલ્યાણભાઈને ઓળખી શક્યા નહીં. ત્રીસ વર્ષના ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના સમયના જીવાત કલ્યાણભાઈ ક્યાં ? અને હુબ્બાળ કાર્યની અસામાન્ય જહેમત ઉઠાવી શ્રમિત થયેલા, લાંબા ગંભીર મંદવાડને લીધે નબળા પડેલા, તેમજ પુખ્ત વયેપહોંચેલા ઇ. સ. ૧૯૦૦ના કલ્યાણભાઈ ક્યાં ? બીજા ઘણાની માફક કર્નલ ફેરીસ પણ ઇંડર કારબાર બાબત રોપે ભરાએલ અને તેની સુધાગણી શક્યતા બાબત શંકાસીલ થઈ ગયેલા કલ્યાણભાઈએ એક વકીલ તરીકે પોતાનો કેસ રજૂ કર્યો. ચોંચ કરકસરથી તેમજ મદારાજની ખાનગી નીમણેકમાં કાપ મુકવાથી રહેતે રહેતે કરજ ભરપાઈ કરી શકાશે તે સમજવું તેમજ અત્યારે લોનની તાત્કાલિક જરૂર છે તે બાબત તેમના મનમાં ઘુટડો હત્યો. અને પછીજ પોતે કર્નલ ફેરીસના હસ્તાક્ષર ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલનું મળેલું પ્રમાણપત્ર રજૂ કર્યું. કર્નલ આલેક્સાન્ડર

થઈ ગયા, અને કહ્યું “ બસા માણસ, મને પહેરેથીજ વાઝે કયો દેત કે દિવાન તરીકે આવનાર તમેજ છો તો વિશેષ કડાકૂટ વગર સોન અપાવવાની વાતનો સ્વીકાર કરી લેત. કલ્યાણબાઈએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે “ મારે આપને સ્વતંત્ર રીતે સોનની આવરયકતા બાબતની અને તે દફતે દફતે પાછી બરપાઈ કરવાની રાજ્યની શક્તિ વિશે ખાત્રી કરી આપવી હતી; મારેજ પહેલાંની આપણી ઓળખાણ બાબત મેં મોન ધારણ કરેલ. ” સારાંશ એ કે કર્નલ ફેરીસ મહીકાંદા પોલિટિકલ એજન્ટ હતા, એ ઇડર-રાજ્ય તેમજ કલ્યાણબાઈ માટે સરસ અનુકૂળતા હતી.

કલ્યાણબાઈને સરકારમાંથી સોન તરીકે રકમ મળવાની ખાત્રી થતાં તમામ ચડત પગારો ચુકવી આપવાનું અને તુરતજ રાજ્ય કારભારનાં તમામ અંગોની સુધારણા કરવામાં ધન ખર્ચવાનું શરૂ થઈ શક્યું. ખીજી તરફથી ચાલુ ખર્ચ વાર્ષિક ઉપજ કરતાં વધારે હોય તો રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ કદાપી ઉંચી ન આવે એ સત્ય તેમણે મદારાજના પાસે સ્પષ્ટ કયું. તુરતજ મદારાજએ સૂચના અનુસાર પોતાની વાર્ષિક ખાનગી નીમણેકમાં પાંત્રીસ હજારનો કાષ મુક્યો, એટલુંજ નહીં, પોતાની રાજ્ય પાસે જે અંગત શેણાની રકમ હતી તે જાતી કરી. હવેથી રાજ્ય સુધારણા કેવા પ્રકારે કરવી અને પ્રજાની સર્વતોમુખ-આર્થિક, ઔદ્યોગિક, નૈતિક-પ્રગતિ સાધવા શું શું પગલાં બરવાં તે વિશે રાજ અને અમાત્ય દર હંમેશ ચર્ચા કરતા અને ઉત્તરવળ બધિધની કલ્પના કરી રાખતા. જાણે મહિરાજ અને વિદ્યાચતુર જેવા રાજ અને પ્રધાનનો ખેલડી ! પણ-અફસોસ ! આ સુખ સ્વપ્ન થોડાજ સમયમાં ઉડી ગયું !

કલ્યાણબાઈ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં રાજકોટ ગયા. ત્યાં પોતાની બે પુત્રીઓ અને બત્રીજનાં લગ્ન નિર્વિઘ્ને ઉત્તેજ્યાં, રાજ્ય તરફથી સારો પોશાક લઈ એક અમલદાર આવી ગયા. શુભ પ્રસંગ પુરો થયો. તેટલામાં તો મદારાજશ્રી કેસરીસીંહજીની જિભારીનો તાર આવ્યો. કલ્યાણબાઈ તાર મળતાં તુરત ઇડર પહોંચ્યા. મદાગજશ્રીને મધુ પ્રમેદનું દરદ હતુંજ, તેમાં તાવ આવવાથી નખબાઈ અતિશય વધી ગઈ. તુરત કલ્યાણબાઈએ તાર દ્વારા ખજર આપી મુંબઈથી ડોક્ટર બાલચંદ્રને બોલાવ્યા. ચાંપતા ધલાળે ક્ષેવામાં આવ્યા છતાં કારી કાપી નહીં અને તા. ૨૦-૧-૧૯૦૨ ના રોજ સવારના કાળ ચોપડીઆમાં મદારાજશ્રીએ વૈકુંઠવાસ કર્યો. કેવો ગમખવાર

અને હૃદય-વિદારક બનાવ'! કલ્યાણબાઈનાં ચિત્ત ઉપર આ બનાવની ઠેવી અસર થઈ હશે ? તેમના માધુભાઈ ઉપરના પત્રથી તે વિષે આપણને થોડો ઘણો ખ્યાલ મળે છે. જો કે હૃદયની વ્યથા તો, કલ્યાણભાઈ પોતાના અંતરનાં સાતમાં પડમાં છુપાવી રાખતા. તેમના બંધુ માધુભાઈ ઉપરના પત્રમાં જણાવે છે કે " મહારાજશ્રી કેશરીસિંહજીનો મને જે અનુભવ થયો છે તે જીવનપર્યંત વિસરાય તેમ નથી. પ્રસંગે પ્રસંગે એમની ખુળીનું રમગણ તથા અમે કરેલા વ્યર્થ ગમેલા મનસુખાના વિચારોથી કંઠેશ થયા વિના રહેરી નહિં. જેમ બનશે તેમ તે ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન જરી રાખીશ. હાલ તો આવા ધક્કામાં રાજ્ય પ્રત્યે મારો શો ધર્મ છે એજ વિચારોથી મારું મન ભરાઈ રહ્યું છે. કર્નલ ફેરીસ જેવા સમજી અને કૃપાળુ પોલિટિકલ એજન્ટ આ ટાંકણે ન હોત તો મારી ગિચતિ ઘણી કઠંગી થઈ હોત. " આવા સમયમાં માધુભાઈ જેવા ભાઈ, કર્નલ ફેરીસ જેવા સમભાવી હિતેચ્છુ, રાયજી સાહેબ જેવા રતેહી, તેમના વડીલ ભાઈ, પડિત સાહેબ અને વાડીઆ સાહેબ જેવા મુરખી-ઓ, વગેરેના દિલાસા આપનારા પત્રો રાહેત આપનારા નીવડ્યા. ખાડી તો કલ્યાણભાઈને તો " આદર્યા અધુરું રહે હર કરે શો હોય " એવું થયું. ગાંધીજી પોતાની આત્મકથામાં અવારનવાર એવી મતલબનું જણાવે છે કે હું અમુક જગ્યાએ રિથર થવા ધારું કે અમુક પ્રવૃત્તિ હાથ પર લેવા નિર્ણય કરું તેવામાં એવા અણુધાર્યાં સંજોગો ઉભા થાય કે અણુચિંતવેલ દિશામાં પગલાં ભરવાં પડે. ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે કે મહાન પુરુષો સામે અસામાન્ય વિકટ પ્રસંગો આવી પડે છે; આથીજ તેમની ખરી કસોટી થાય છે અને તેઓ ટીપાઈને ધડાય છે અને વધારે દૃઢ બને છે. અને ઇશ્વર કૃપાથી આખરે પાર ઉતરે છે. કલ્યાણભાઈનું જીવન પણ એવી વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે. તેમને અનેક અટપટી અને વિષમ ઘટનાઓમાંથી અનેકવાર પસાર થવું પડેલ. ઇશ્વર કૃપાથી એવી કપરી કસોટી સમયે તેમની દઢતા, મનોમજ, અગમચેતી વિગેરે ગુણો ઝગમગી ઉઠતા. સાથે સાથે નિરબિમાનપણું જાળવી રાખતા તેમજ એવી શ્રદ્ધા ધગવતા કે પોતે ન્યાયીપણે વર્તે છે તેથી આખરે પ્રભુ પોતાને કસોટીમાંથી પાર ઉતારશે. માધુભાઈ ઉપરના પત્રમાંજ આવી શ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. " સત્યની બાજુ છે તેથી ઇશ્વર અનુકુળ રહેશેજ. "

ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ આપણને અનિષ્ટ જણાતી ઘટનાઓ દારાજ ઈડર રાજ્યનું અને તેની પ્રજાનું બહુ થવાનું હોય તો મહારાજશ્રી કેશરીસિંહજીનાં અકાળ મૃત્યુ અને બીજા હૃદય-દ્રાવક બનાવો સમક્ષ આપણે આપણું મસ્તક

નભાવવુંજ રહ્યું.

મદારાગ્નધાના અવસાન બાદ કર્નલ ફેરીસે ઇડર આવી તીજીરોને મીલ માગી જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે “ ના. સરકારના દુકમથી પોલીટીકલ એજન્ટે રાજ્ય કાનૂના સમાજો છે અને મદારાગ્ન સાહેબની દયાતીમાં જે પ્રમાણે વહીવટ ચાલતો હતો તેજ પ્રમાણે દિવાન મી. કલ્યાણભાઈ બંધી પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચે વહીવટ ચલાવશે. ”

અમીરી બાવનાવાળા કર્નલ ફેરીસ સાહેબ ! આપના સમક્ષ અમારું મસ્તક સાબર નમે છે. આપે કલ્યાણભાઈની શક્તિ અને ગુણોની સારી કહર કરી, તેમજ વિષમ સમયમાં તેમને સાચા દિલથી મદદ કરી તેથી તો કલ્યાણભાઈએ આપને માધુભાઈના પત્રમાં હૃદયના ખરા બાવની અંજલિ અર્પેલ છે.

આ પ્રમાણે પોલીટીકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચે કલ્યાણભાઈએ “ શ્રી દ-બાગ ઇડર રેટ ” ના નામથી ગાંધ્યધુરા નંદન કરી. કર્નલ ફેરીસ અને તેમના અનુયાયીઓનો કલ્યાણભાઈમા પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી હકીકતમાં તેમણેજ પૂર્ણ સત્તાથી રાજ્ય વહીવટ ચલાવ્યો, અને આશા તંતુને અવલંબીને હતુ તો સમય ગાળવાનું પ્રોત્સાહન હતુજ. કાગ્ય મદારાગ્નથીનાં અવસાન બાદ થોડા સમયમાંજ જાહેર થયું કે કૈલાસવાસી મદારાગ્નનાં ચૌદાણ રાણી-છને ઓધાન છે. જે પુત્ર અવતરે તો વશ ચાલુ રહે. આથી કૈલાસવાસી ગગના આપ્તજનો ઉલ્લાસમાં આવ્યા. પણ જાણીના હકદારો નાહિમેદ થયા. તેમાંના કેટલાકે ખટખટ પરંપરા શરૂ કરી. જેવા પોતે તેવા બીજા એમ ધારી જે રાણીને પુત્રી અવતરશે તો કેઈના છોકરાને પુત્ર તરીકે ખદલાવી લેશે એમ ધારી વડાગણે અને બીજા લાલચુ માણસો માગ્ધત દાવત્રાંબાજી ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કલ્યાણભાઈ સાવધાન હતા. અને તેમણે પોતાની આસપાસ વિશ્વાસપાત્ર મંડળ રચ્યું હતું. નાવન દિવાન દરજ્જે બાવનગરના નાગર ગૃહસ્થ કલ્યાણરાય લક્ષ્મીસંકર વેરા હતા. વર્ગો પહેલાં કાઠીઆવડમાં કલ્યાણભાઈ તેમના સંસર્ગમાં આવેલ. તેઓ ઇડર ગાંધ્યના અનુભવી, પુગ વફાદાર અને કસાએલ મુત્સદ્દી હતા. તેમનાથી કલ્યાણભાઈને આવા સમયમાં વિશ્વાસપાત્ર કાણ તેનો માહિતી મળી. તે માહિતીને આધારે પોતાની નૈસર્ગિક મનુષ્ય-પરીક્ષણ શક્તિનો ઉપયોગ કરી જવાબદારો બરેલી જગ્યા ઉપર યોગ્ય માણસો ગોઠવ્યા.

ઉપર જણાવેલ યોગ્ય માણસો પૈકી મરદુમ મહારાજનાં નજીકના સગા અને રાજ્યહિત ખાતર પ્રાણનો ભોગ આપવા તત્પર એવા બે ભાઈઓ હતા. આવા વફાદાર નિરૂપ માણસોની મદદથી કલ્યાણભાઈએ કુનેદથી પગંતુ કડક રીતે ખટપટ દાખી.

આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૦૧ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૦ મી થી એપ્રિલ તા. ૪ સુધી એટલે મહારાજ કેશરીસિંહના મૃત્યુના સમયથી આજરાજ જન્મ્યું. તે ગાળામાં પોલિટિકલ એજન્ટની નામની દેખરેખ નીચે કલ્યાણભાઈએ કુલ મુખત્યારીથી રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું. ખટપટ દબાવી તેમાં જીવદાનિનું જોખમ હતું તે તો સહજ સમગ્રય તેવી વાત છે. સ્વાર્થ ખાતર જીન કરવાં કરાવવાં એ તો રજવાડી ખટપટમાં સહેજ વાત ગણાતી. ઉપરાંત રાજ્યને આપાદ કરવા તનતોડ પ્રયાસ કર્યો. આવા મોકકામાં તેમની શક્તિ પ્રકાશમાં આવી. સૌ ફ્રાઈતેમનાં ઘૈર્ષ, મકકમપણું. અગમચેતી, રાજ્યનાં કલ્યાણ માટેની ભાવના વગેરે ઉચ્ચ લક્ષણો જોષ ચકિત થઈ ગયા. આ સમયમાં ખેતી સુધારવા, ખર્ચમાં યોગ્ય કચકસર વગેરે પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ થઈ ચુક્યાં હતાં સ્વ. મહારાજની હયાતી દરમ્યાન જ કલ્યાણભાઈએ આને લગતી એક યોજના તૈયાર કરેલ; હવે ક્રમે ક્રમે તેનો અમલ કરવા માંડ્યો. લશ્કરી ખાતુ અને પોલીસ ખાતુ એ બેનું જોડાણ કર્યું, અને તે એકત્ર ખાતાના ઉપરી અધિકારી તરીકે કુ. શ્રી નાગસિંહજીને નીમ્યા. લશ્કરી માણસોને-સર્ધનિકોને પણ પોલીસની કામગીરી સોંપી. કાગળુ છડર ગળ્યનો વિસ્તાર વધારે, સુલક હુંગરી-આલ, ભીલની વસ્તી, તેથી હુંટકાટ-ચોરીઓનો પૂરો સંભવ અને એકલી પોલીસ તેને પહોંચી વળવા અશક્ત હતી વળી ઝડપથી ચોર હુંટારોની પીઠ પકડી શકે તેટલા ખાતર પગપાળા પોલીસની સંખ્યામાં ઘટાડો કરી થોડેસ્વાર પોલીસની સંખ્યા વધારી.

છપનના દુકાળના આગલા વર્ષમાં ખેડુતો પરદહમાં ચાલ્યા ગયા હતા. તેમ જ જૂખ અને ગેમથી ઘણા દોગ મરી ગયાં હતાં. આ સ્થિતિ સુધારવા ચાલી ગયેલા ખેડુતો પોતાની જમીન ઉપરાંત વધારાની પડતર જમીન ખેડવા લલચાય તેટલા ખાતર ગળ્ય તરફથી તેમને સારી મુલતો આપી. ઉપરાંત પરહદના સાગ ખેડુતોને આવવાની હોગ વધે તેટલા માટે ઉદાર કાર્યનિતિ પ્રદણ કરી, તેવાઓને પડતર જમીન જુજ મહેસુલ દગવી ખેડવા આપી, તેમ જંગલી પ્રાણીઓ અને હુંટારાઓ સામે પુગું રક્ષણ આપવા ગળ્યે બાંહેધરી

આપી. ન્યાં ન્યાં દુષ્કાળ-રાહેત કાર્ય આતુ ગાખવું પડ્યું તેવાં રથજોમાં આ નિમિત્તે જાને તેટલું નહેરૂ માટેનું ખોદાણ ક્યું અને ભવિષ્યમાં મોટા પાપા ઉપર નહેરો બાંધવા માટે યોજના તૈયાર કરાવી

હાલનો કાગ્જોર તો થોડા સમય માટે જ હતો એમ સર્વ ડોઝ સમજાવું. તેથી તેનું આજ્ઞા પાલન કરવાની વૃત્તિ ઓછી ગહેતી પણ કલ્યાણભાઈએ યોગ્ય પગલાં લઈ કેટલાક ભવિષ્યના હકદારોને હદ પાર પણ કર્યા; આથી સ્વાર્થી શોકો ડરી ગયા અને બીજા શોકો પણ સમજ્યા કે કાપદા કાનૂનને આધીન ગહીને આસવામાં જ સલામતી છે. વળી ખર્ચમાં કાપકુપ કરવા માંડેલી તેથી તેને પરિણામે જેમનાં ખીસાં ઉપર કાપ પડેલો તેઓ ધણા નારાજ થઈ જતા. આવી વીટંબણાઓનો સામનો કરવો પડેલો. પ્રભુ કૃપાથી કર્નલ ફેરીસ અને ત્યાર પછી કર્નલ ઓડોનલ એ જાને પોલિટિકલ-એજન્ટની પૂરતી સહાનુભૂતિ હોવાથી અધું સાગોપાંગ બેઠયું.

આ પ્રમાણેનો રાજ્ય વહીવટ આશરે નવ મહીના સુધી ચાલ્યો તારીખ ૪-૧૦-૧૯૦૧ ના રોજ ઇડર ગભ્યના બાળ મહારાજાને જન્મ થયો પુત્ર અવતરવાથી આખા રાજ્યમાં તેમ જ હિતેચ્છુ વર્ગમાં પારાવાર ખુશાલી ફેલાઈ.

પણ હજી કંપાણુભાઈ અને ઇડર ગભ્યની કસોટીનો આંક જાણે અધુરો હતો. બાળ મહારાજા કૃષ્ણસિંહજીની સગીર અવસ્થા દરમ્યાન રાજ્ય કારભાર ચલાવવા બ્રિટિશ-સરકારે કર્નલ ઓડોનલને એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમ્યા. કર્નલે સરકારમાં એવી મતલબનું જોરદાર લખાણ ક્યું કે પોતાની મદદમાં દિવાન કલ્યાણરાય બક્ષીને આતુ રાખવા જેથી તેમના અનુભવનો અને તેમની અસામાન્ય કાબેલીયતનો પોતાને અને ગભ્યને લાભ મળે. સરકારે આ દરખાસ્ત મંજૂર રાખી. દરમ્યાન કલ્યાણભાઈ પોતાના ચોથા પુત્ર ફુલસાઈનો લગ્ન-સમારંભ ઉજવવા રાજકોટ ગયા હતા રાજકોટથી ફુલભાઈની જાન ત્રેન રસ્તે ધ્રાંગધ્રા ગઈ. વેવાઈ ધ્રાંગધ્રા નિવાસી, સુશીલ, કુટુંબ વતસલ, ખાનદાન ખમીરના ધી કેશવલાલ પોતાએ જાનનું સુંદર સ્વાગત ક્યું. લગ્નવિધિ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થઈ.

આટલે સુધી અધું સરળતાથી પાર પડ્યું. ત્યાર પછી દેવગતિની પ્રતિ-

કુળીતો જણાયા સાગી.

ખીજે જ દિવસે ઇડરથી ખાળ મહારાજની માંગીને તાર આવતાં કલ્યાણુભાઈ ખીન્ન મનથી ઇડર જવા નીકળ્યા. તેઓ ઇડર પહોંચ્યા અગાઉ તો ખાળ મહારાજએ સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો. આ પ્રકારના દૈવી કાપથી ઇડર રાજ્યમાં ઘેરો શોક છવાઈ ગયો. કલ્યાણુભાઈના મન ઉપર આ સખ્તમાં સખ્ત ફટકો પડ્યો. પણ હવે સરકાર જેને ગાદી વારસ ઠરાવે તેને રાજ્ય અમલ સોંપ્યા પછી જ ખસી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ આવી પડી.

સગીર મહારાજ કૃષ્ણસિંદણનાં અવસાન બાદ બ્રિટિશ સરકારે ખનતી ત્વરાથી રાજ્ય ગાદીના ખરા દક્કદાર સંજોગથી ઠરાવ બહાર પાડ્યો. આ ઠગવની રૂએ જોધપુરના રોજન્ટ મુલક મરાઠ્ઠર કર્નલ-સર-પ્રતાપસિંહજીને ઇડર રાજ્યના મહારાજ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા. તે નિર્ણયને અનુસરીને કર્નલ ઓડોનલ સાહેબે તા. ૧૦-૨-૧૯૦૨ ના રોજ કર્નલ સર પ્રતાપને ઇડર સંસ્થાનની ગાદી ઉપર રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો.

કલ્યાણુભાઈ ઉપરથી આ પ્રમાણે આખરે જવાબદારી તો ઉતરી, પરંતુ હવે કયો માર્ગ અહણુ કરવો એ એક ગંભીર વિચારણાનો નિષ્પત્તિ હતો. તેમના સ્વભાવને અનુસરીને આ ખાખત વિષે રાજ્યાભિષેક પહેલાં જ ચિંતન કરવા માંડ્યું હતું.

એક તરફથી કલ્યાણુભાઈ હવે જેમ અને તેમ જસદી સ્વ-વતન જવા આતુર હતા. ચિંતા શ્રમ અને સતત કામના બેળથી શરીર થાક્યું હતું. ખીજી બાજુથી સ્વ. મહારાજની રાણીઓ વગેરેની, વસતિની અને નોકરીઆન વર્ગની સ્થિતિ અને તેટલી અનુકૂળ રહે તેમ કરવા ઇતેજાર હતા. રાજ્યાભિષેક બાદ કલ્યાણુભાઈએ સર પ્રતાપ સમક્ષ રાજનામું રજુ કર્યું અને કહ્યું કે, આપને પણ આપનો વિશ્વાસ માણુસ દિવાન તરીકે લાવવા ઇચ્છા હોય જ એ દેખીતું છે, તેથી મને છુટા કરવા મારી વિનંતી છે. અલગત આપની પસંદગીના દિવાન આવી પહોંચે તે દરમ્યાન મારી સેવાની આપને આવશ્યકતા હોય તો તે અદા કરવા હું તત્પર છું.

મહારાજ સર પ્રતાપે જણાવ્યું કે " તમે ઇડર રાજ્યના હિત ખાતર જોખમ ખેડીને ગળ્યગાદી માટે હક ધરાવનાર ખટપટીઆઓને નસીયત આપો

તે ઉપરથી જ મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તમે ગાદી ઉપર જે કોઈ આવે તેને વફાદાર રહેશે. વળી દુર બેઠાં પણ તમારા વાર્ષિક રિપોર્ટ ઉપરથી તેમ જ બીજી હકીકતો ઉપરથી બેધપુરના ચક્રાર નિવાન પંડિત સૂખદેવે તમારી શક્તિ અને સત્યનિષ્ઠા પરખી લીધાં છે અને મને આમલ પૂર્વક તેમણે બક્ષામણુ કરી છે કે તમારે દિવાન તરીકે કલ્યાણુભાઈ બક્ષીને ચાલુ રાખવા; તેથી હું તમને છુટા કરવા બિલકુલ ખુશી નથી ” પ્રકૃતિ-બેદના કારણે પોતાને મહારાજાશ્રી સાથે લાંબો સમય કાવશે નહીં એવી બીતિ તો હતી જ. બન્નેની કાર્યપ્રણાલિકા તદ્દન નિરાશી હતી. મહારાજા શ્રી હસ્તેથી સ્વભાવના હોવાથી તાગડતોગ દુક્રમે કરી પણ નાખે; છતાં અજમાયશ તો કરવી એમ કલ્યાણુભાઈએ મનથી નિર્ણય કર્યો. એમણે ધાનુ” કે આમ ચાલુ રહેવામાં ફેવી જા કેત હશે.

આ પ્રમાણે અત્યારે તો નવા મહારાજા અને ચાલુ અમાત્યનો મોગ ચાલુ રહ્યો. પરંતુ થોડા સમયમાં જ આ બે વિચક્ષણુ મહાસયો પામી ગયા કે બંનેના રાહ જુદા છે. સર પ્રતાપસિંહે થોડા સમયમાં જ કલ્યાણુભાઈની વફાદારી, અડગતા, પ્રમાણિકતા, બુદ્ધિમત્તા, ચારિત્ર્યગત્ર પરખી લીધાં, એટલું જ નહીં તેમના પછી મહારાજા પદે આવનાર તેમના દરક પુત્ર દોહતતસીંહજીના મન ઉપર પણ મહારાજાશ્રીએ આ ગુણો બાજત બને તેટલી જાંડી અસર પાડી. પ્રસંગે પ્રસંગે બંને ગાજવીઓએ કલ્યાણુભાઈનાં કાર્યોની ઘણી સારી કદર કરેલી તેમાં તો શંકા જ નહીં. શરૂઆતમાં તો મહારાજા શ્રી કલ્યાણુભાઈના અભિપ્રાય મુજબ રાજ્ય કારભાર ચલાવતા. કારણુ આ વર્ષના ગાળામાં ઈંડર રાજ્યને અગે ઝડપી ફેરફારો થયેલા તેમાં માત્ર સ્થાયી રૂપે કોઈ હોય તો એક કલ્યાણુભાઈ જ હતા. મહારાજા કેશરીસિંહજીનાં અવસાન બાદ પોલિટિકલ એજન્ડની દેખ-રેખ નીચે કલ્યાણુભાઈએ રાજ્ય વહીવટ ચલાવેલો. બાક મહારાજાના અવસાન બાદ ખાલી પડેલી ગાદી માટે કેનો હક સાચો છે તે બાજતનો ઇંડર રાજ્ય તરફથી અભિપ્રાય આપવામાં મુખ્યત્વે કલ્યાણુભાઈ જ હતા; અને છેવટે નવારે બ્રિટિશ સરકારે કર્નલ સર પ્રતાપને ઇંડરની ગાદી સોંપી ત્યારે તેમણે દિવાન તરીકે કલ્યાણુભાઈને ચાલુ રાખ્યા. આ પ્રમાણે આવી અનેક ચલિત ઘટનાઓ વચ્ચે અચલ સ્વરૂપ તો માત્ર એક દિવાન પદનું રહેલું.

મહારાજ શ્રી ગાંધી નજીન થયા તે અરસામાં મહાત્મા હીસાબની ચોખ્ખા-
પટ કલ્યાણભાઈએ કરાવી લીધી; વળી કરજ પેટે ડીપીઆ ત્રણ લાખ ચુકવ્યા,
નેમ જ ચડત મિયોનો ચુકાદો પણ કર્યો. રાજ્ય ઉપર કુલ કરજ ફેટલું હતું
તેનો ચોખ્ખો આકડો નીચિત કરાવ્યો. વળી સદગત મહારાજ શ્રી કેશરી-
સિંદણના ખાનગી ખાતાની ડીપીઆ એકાદું હજારની રકમ મહાત્મામાં વસૂલા
થતાં કરજમાં તેટલા પુરતો ઘટાડો થયો.

છંદર રાજ્યની આગળનાં વિષયક તંત્ર હાલતથી કલ્યાણભાઈએ મહારા-
જાને વાકેફ કર્યા અને તેઓ શ્રી તુલત પરિસ્થિતિ સમજી ગયા, અને કરકસર
કન્વામાં અને તેટલો દિવાનને સાથ આપ્યો. તેમણે પોતાનો કુટુંબ-કળીસો
મોટો હોવા થતાં ખાનગી ખર્ચ તરીકે માત્ર રૂ. સાંઠ હજારની નીમણીક પોતા
માટે કરાવી આ પ્રમાણે નાણાં વિષયક ખાજાનો નિકાલ કર્યો, તે ઉપરાંત
રાજ્યની પ્રગતિ માટે જાનનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. અહમદનગરની પથ્થરની
ખાખુનું કાર્ય જોશભેર ઉપાડ્યું. ઉંગેના ઉપદ્રવને લીધે આ વખતે પણ પાક
લગભગ નિષ્ફળ ગયો હતો તેથી દુબકાળ-રાહત કાર્યો શરૂ કરવાની આવશ્યકતા
હતી. આ વખતે તો કલ્યાણભાઈનાં દાનગીરી માર્ગથી હોવાથી તેમણે
રાજ્યને અને ખેતીને કાર્યનો લાભ થાય તેવાં કાર્યો શરૂ કરાવ્યાં.
તાત્કાલિક જાહેર કામ કયે કયે સ્થળે શરૂ કરી શકાય તેમ છે તેની યોજના
તૈયાર કરાવી, અને ફેટલાંક તેવાં કામ ચાલુ કરાવ્યાં. ત્યાર પછી કલ્યાણભાઈ
જાતે રાહત કાર્યોનાં સ્થળો કામ ચાલુ કરતાં પહેલાં અને ચાલુ થયા પછી ખર્ચ
વખત જોઈ આવ્યા. દરેક કારીગરને અને મજૂરને પુરતી રાશી મળવી જ
જોઈએ તેવો કડક બંદોબસ્ત કર્યો. ઉપરાંત દુબકાળને અંગે અન્ય સર્વ ગોઠ-
વણી કરાવી. આ કામ તો તેમને ‘હસ્તામલક’ જેવું હતું. જેણે જુનાગઢ
રાજ્યના ચાર મહાયાંમાં છપનીઆ જેવા દુર્લભમાં ભગીરથ કામો કરેલ તેમને
આ તો સહેલ વાત હતી.

પરંતુ છંદર રાજ્યમાં દોઢ વર્ષની સખત કામગીરી, માનસિક આઘાતો
અને ચિંતાને કારણે કલ્યાણભાઈનું શરીર લથડવા માંડ્યું. અને
હવે વધારે ખેંચવામાં સાર નથી એમ સમજી મહારાજશ્રીની અનુમ-
તિથી ૪૦ સ. ૧૯૦૨ ની એપ્રિલ આખર દોઢ માસની રજા ઉપર ઉતર્યા.
છંદરથી રાજકોટ આવ્યા. ત્યાંથી તુરંત જ પોતાનાં હંમેશનાં પ્રિય સ્થળ

માંગરોળ બંદરે પહોંચ્યા, ત્યાં સમુદ્રના મોજાં જેની દિવાલને અથડાતાં દતાં તેવા ખુદ ગેબ સાફેબના બંગલામાં તેમના માટે મુકામની ગોઠવણ થયેલ મન અને તનને પુરો આરામ આપવા ધારુ હતું તેથી પોતાની સાથે દર ૧૮ વર્ષની વયના પોતાના પુત્રો અને ભત્રીજાઓને સાથે લાવ્યા હતા. તેમની સાથે સમુદ્ર સ્નાન કરવામાં તેમ જ રમત ગમતમાં સમય ગાળતા. પૂર્ણિમાની ચાંદનીમાં બંગલાની મોટી બારીમાંથી બેનાં કલાકોના કલાકો વીતી જાય તેનું બાન પણ ન રહે એવું સમુદ્રની ભગતીનું ભવ્ય અને આકર્ષક દરય જેવા મળતું. પરંતુ આ અનેરી મજાદ લાભે સમય ભોગવાય તેમ ન હતું શારીરિક અને માનસિક શ્રમ પુરો હજી ન ઉતર્યો તેટલામાં તેમની કર્તવ્ય-પગથણતાની ભાવના તેમને ધડક તરફ ખેંચવા લાગી.

વાત એમ હતી કે ગંગાગોદણના માંગલિક પ્રસંગ ઉપર ધડક મદાગમ અને મદાગમ કુમાર બંને તુરતમાં જ ઇચ્છાંક જવાના હતા, તેથી ત દુગસ્તી પુરી રવચ ન થયેલ છતાં કલ્યાણભાઈ ધડક પહોંચી ગયા.

થોડાં માસ બાદ મહારાજાશ્રી પણ વિલાયતથી પરત આવી ગયા. દિવાળી નજીક આવતી હતી તેથી તે તહેવારો ઉજવવા હોંશબેગ નૈધારીઓ ચાલતી હતી. તેવામાં કલ્યાણભાઈ ગંભીર માફગીથી પટકાયા માંગરોળથી આવ્યા બાદ તખ્તીયત બગાડ રવચ તો નહોતી જ ગ્રહેતી પણ ચલાયે રાખતા હતા. દિવાળીના દિવસે પીત્તા પણ કલ્યાણભાઈનો મંદવાડ અદ્ય ન થયો; ઉલટું મંદવાડની ભીપણના વધતી ચાલી. નબળાઈ પણ વધતી ચાલી. સૌ સચિંત બની ગયાં.

આ ગંભીર મંદવાડ દરમ્યાન કલ્યાણભાઈના અપૂર્વ મનોમજનો પગ્ગો એક બે પ્રસંગમાં દેખાઈ આવ્યો. એક દિવસ નબળાઈ વધવાથી કલ્યાણભાઈનો અવાજ ક્ષીણ જણાયો. ડાકટરને નાડીની ગતિ પણ ચમકાવે તેવી જણાઈ. ડાકટર એકદમ ગભગયા. નાથજ દિવાનને પાસેના ઝોરડામાં બોલાવી ધીમા વચ્ચે જણાવ્યું કે દિવાનજીની ગિયતિ ઘણી ગંભીર છે અને આજની રાત સંભાળવા જેવું છે. તીવ્ર શ્વણ-શકત ધરાવનાર કલ્યાણભાઈ આ વાતગીતનો મર્મ સમજી ગયા અને ડાકટર તેમ જ નાથજ દિવાનને પોતાની નજીક બોલાવ્યા, અને મક્કમતાથી કહ્યું, "તમે

બંને ગભરાયો નહીં, કારણ માગ બાઇઓ વગેરે રાજકોટમાં ધ્વેગ હોવાથી વઢવાણ આવી રહ્યા છે ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં આ શરીર પડશે નહિ એવી મને શ્રદ્ધા છે ” બંને આ શબ્દોથી આશ્ચર્ય યક્તિ થઈ ગયા અને ડાકટર હિંમતમાં આવી ગયા.

મંદવાડ ઘણા ગંભીર છે એમ ખબર થવાથી ખુદ મહારાજાશ્રી દિવાન-શની તખ્તીયત જોવા અમાગ મુકામ પર આવ્યા. કલ્યાણભાઈની પાસે બેઠા. તખ્તીયતના સમાચાર પુછ્યા અને કહ્યું કે:—“ પ્રભુ સારું જ કરશે. ડાઇ વાનની શીકર ન કરશે. ક્ષત્રિય રાજાઓનો ધર્મ છે કે રાજ્યની વફાદારીથી સેવા બજાવનારના વારસોનું પણ યોગ્ય પાલન કરવું. ” કલ્યાણભાઈએ મહારાજાશ્રીનો ઉપકાર માન્યો, પણ તે સાથે એ જ વાત જણાવી કે “ આપ શીકર નહીં કરો. હજુ મારે વઢવાણ સુધી તો પહોંચવાનું છે, પછી દેહ પડે તો જુદી વાત છે. ” મહારાજાને આનંદાશ્ચર્ય થયું અને તેઓશ્રીએ કહ્યું કે “ દિવાનશ્રી અમારી માફક શસ્ત્ર ભસે ન વાપરી શકે. છતાં આપ છાતી બડાદુર છે. હું ખુદ જ ખુશી થયો. ” ત્યાર પછી થોડો સમય મંત્રણા ચાલી. રાજ્યના બવિધના ઉત્કર્ષ મારે જે યોગનાઓ વિચારેલી તેની રૂપરેખા ડાઇ પાસે કાગળ પર ઉતરાવવાનું બને તો તેમ કરવા મહારાજાશ્રીએ સૂચવ્યું અને ફરી એક વાર પોતા તરફથી સર્વ પ્રકારની મદદની ખાતરી આપી સીધાંબા.

કલ્યાણભાઈ ઇંડરથી પગરસ્તે હિંમતનગર પહોંચી ટ્રેનમાં વઢવાણ તરફ જવા અમદાવાદ આવવાના ખર્ચ મને મળતાં હું રેશને ગયો. હરીભાઈ રજા ઉપર ઇંડરમાં જ હતા અને આ મુસાફરીમાં પણ સાથે આવ્યા અમદાવાદમાં નાની ટ્રેન મીટરગેજમાંથી, મોટી ટ્રેનમાં બેસવાનું હતું તેથી રીઝર્વ ડ્યો હોવા છતાં ટ્રેન બદલ્યા વગર છુટકો જ ન હોતો, તેઓ તો એક જળુના ખભાનો ટેકો રાખી આખો રસ્તો ચાલ્યા. અધુરામાં પુરું વઢવાણ તરફ જવાની ટ્રેન બે કલાક મોડી હતી તેથી આ બધો સમય વેડીંગ રૂમમાં ગાળવો પડ્યો. ઘણા લોકો મળવા આવેલ તેમની બેઠે વાતો કરતા જાય, અંદરખાનેથી ચાક અને પેડુમાં પીટા હોવાથી ખારીટીયા બેનારને ડાઇ ડાઇ વાર ચકેરા ઉપર દર્દ થતું હોય તેવી રેખાઓ દેખાય. આટી વાતચીત ઉપરથી અને મક્કમ દેખાવથી ત્રાહીત માણસ નો એમ જ સમજે કે આમનો મંદવાડ સાધારણ પ્રકારનો છે.

આખરે વઢવાણ જવાની ટ્રેનમાં એસવા પામ્યા. એમતાં જ પોતે દરી-
બાઇને ખરી રિયતિ જણાવી કે પિગાળ થઇ છે અને પેડુ'માં ધનુ' દદ' થાય
થાય છે. પછી તો ઉપચાર કર્યા.

વઢવાણ કાંપથી ઉતરી ત્રણ માઇલ દૂર વઢવાણ ગેરેમાં કલ્યાણબાઇને
જવાનું હતું. મુકામ સગ થયા પછી મંદવાડ પુર જોરામાં દેખાયો. પહેલાં તો
એમજ સૌએ માન્યું કે ઉચ્છેદા આવ્યો, અને દવે પરિણામ જે આવે તે ખરું!
મુબાએ તે સમયે વઢવાણ કાંપના સિવિલ સર્જન ડાક્ટરદાસભાઈ ઘણા બાકોશ
ડાક્ટર હતા. તેમણે જશું કે આ કંઈ ઉચ્છેદ નથી માત્ર કુસાફરીના થાકનું
પરિણામ છે, ઇશ્વરકૃપાથી ધામે ધામે તળીયત સુધરવા માંડી, હું અમદાવાદથી
વઢવાણ પહોંચ્યો તે દરમ્યાન કટોકટીનો સમય વીતી ગયો હતો. પછી તો
વઢર દાક્ટરદાસ અને કલ્યાણબાઇની જોડીનો સગસ સુમેળ દેખાયો. અને
પ્રયોગ કરવાના શોખીન, અને દવા કરતા ખોગકના કેરકારથી તળીયત સુધર-
વાના કમમાં વિશેષ શ્રદ્ધાવાન હતા.

નવે જગ અગ્રી અને ડિમેન્શનનાં ત્રણ અહવાડિઆં આ પ્રમાણે વઢવા-
ણમાં ગાળ્યા બાઇઓ, બત્રીબાઇઓ, પુત્રો જોડે નિર્દોષ રમત ગમત, વાનાં
વિનોદ કરવા દગ્ગાનું આયતુ, અને ડિમેન્શનની આખરે તો કલ્યાણબાઇ
માધુબાઇ સાથે અમદાવાદમાં દિલ્લી ગણિય મદાસભા (Indian-Natio-
nal Congress)ની એકમાં હાજરી આપવા દરીબાઇને ત્યાં ગયા મદા-
સભાના પ્રમુખ તરીકે તે સમયના પ્રખર વડતા, જગાળના સિદ્ધ અને દિલ્લા
માનીતા નેતા મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની વગણી થઇ હતી.

કલ્યાણબાઇ અમદાવાદ ગયા તે અગાઉ તેમની ગત્ય એવાની કારકારીમાં
એક મેટા પનટો થઇ ચુક્યો હતો. તે એ કે, ૪૦ મં ૧૯૦૨ ના નવેમ્બરની
૨૬મી ના રાત્ર તેમણે ૬૩૦ ગળ્યના દિવાન-૧૬૫ રાજનામું મોકલી આપ્યું
હતું. આમ એકાએક ગાથી જન્યુ ? છડરમાં ગંભીર મદવાડ સમયે ખુદ
મદારાજ સર પ્રતાપસિંહે કલ્યાણબાઇની ન્યારી પામે એતી અનર્ધ લાગણી
વ્યક્ત કરી હતી; અને નિયમમાં અપવાદ કરી પુરે પગારે ગત મજુર કરી
હતી. પરંતુ કલ્યાણબાઇએ ૬૩૦ છોડ્યું કે તુગ્ત જ ખટપટી-સ્વાર્થી શોકોએ
પોતાની જાળ ળીઝાવના માંડી. મદારાજશ્રી પોતે તો દરદર્મિગતાં ગત્ય
કામની જાતમાં જોઈું ધ્યાન આપતા, તો પછી કાચી ઉમરના મદારાજ

કુમારને બોળવતાં શી વાર ? પરિણામે જે રાજ્યસેવકોએ કટોકટીના સમયમાં સાચી નિષ્ઠાથી રાજ્યની સેવા બજાવેલી તેમનામાંથી ઠેકાણેને ઉતરતી પાયરીમાં મુક્યા અને બાકીનાને એક પછી એક રૂખસદ આપવા માંડી; આ અને એવી કેટલીક હકીકતો કલ્યાણભાઈના જાણવામાં આવતાં તેમને ધણી ગ્લાનિ થઈ અને તેમણે રાજીનામું મોકલી આપ્યું. દરમ્યાન મહારાજ કુમારે રાજ્યખર્ચ કમી કરવાના કાલ્પસર તમને હાથ તો સાચાથીથી છુટા કરવામાં આવે છે તેવા ખમર આપ્યા. વિશેષમાં જણાવ્યું કે “ જ્યારે પણ આ રાજ્યની આર્થિક ગિતિ સુધરશે ત્યારે આપને જ પાઠ દિવાન તરીકે ચાલુ કરવા મહારાજાશ્રીનો નિશ્ચય છે. આપનાં સારાં કામની કદર તરીકે ત્રણ મહિનાના પગાર જેટલી રૂ. ૨૪૦૦ ની રકમ બક્ષીસ આપવા મહારાજાશ્રીએ ફરમાવ્યું છે. ” યોગાનુ-યોગ જે દિવસે ઈડરમાં કલ્યાણભાઈનું રાજીનામું મળ્યું તેજ દિવસે વઢવાણમાં કલ્યાણભાઈને ઉપરોક્ત હુકમ મળ્યો ! !

ઈડર રાજ્યના દિવાનપદ ઉપરથી આ પ્રમાણે અનેક ચિત્રવિચિત્ર ઘટનાઓ પછી વિમુક્ત થયા. અને આગળ જણાવ્યા મુજબ અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રિય મદાસભા, સમાજ સુધારણા પરિષદ, મદાન પ્રદર્શન વિગેરે રાષ્ટ્રિય હિંદુઓના આંદોલનમાં અમકાળાઈ રસ્તાસર થયા પછી નોકરીનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો. તે સમયે તુરતમાં જ્ઞાતિ પ્રત્યેનો પૂર્વ-ગદ આડે આવ્યો. વળી ઈડરરાજ્ય સાથે એમનું રજાનુબંધ ચાલુ રહેવાનું નિર્માણ હશે તેથી સહજતા ન મળી એમ પણ ધારી શકાય. દરમ્યાન હાલ તો તળીયત સુધારવા સારી તક હતી. અને દરખાસ્ત માફક કલ્યાણભાઈએ ઉન્હાણો માંગરોળ ખંદેરે ગાળવા નિર્ણય કર્યો; અને ગયા વર્ષની માફક ત્યાં જઈને રહ્યા. પણ વારંવાર બનતું તેમ ફરી એક વાર અણધારી ઘટના ઉપરિચત થઈ; વજીલાતનો ધધો શરૂ કરવાનો હતો તો મનથી નિર્ણય કર્યો, અમલમાં મુકવા માટે હજુ વિલંબ હતો; તે પહેલાં માંગરોળ હતો વધારે સમય આરામ લેવા ઠરાવેલ. પણ એ બધું બાંજુએ ગઈ ગયું. માંગરોળમાં સચુદ્રની લહેરોની શીતળતા બોગવતા હતા તેવામાં એકાએક ઈડર રાજ્યના મહારાજ કુમારના તાર ઉપર તાર કલ્યાણભાઈને જેમ અને તેમ તુરત આવવા બાબતના આવવા લાગ્યા. તા. ૧૫ અને તા. ૧૬ મે ૧૯૦૩ ના અરસામાં આ તારો આવ્યા તેથી ઉન્હાણામાં ગરમીનો પારો ટોચે પહોંચ્યો હોય તેવા સમયમાં માંગરોળની શીતળ હવા છોડી ઈડર જેવા ગરમ પ્રદેશમાં જવા જરૂર પડી. પ્રસંગ કટોકટીનો હોવાથી તળીયત બરાબર સુધા-

ગ્વાની, વકીનાતો ધણે શરૂ કરવાની, અગ નોકરી માટે પ્રયાસ કરવાની એ બધી મામતો પડતી મૂકી, ઇડર ગજબની મદદમાં જવું એ ચોતાનું કર્તવ્ય છે. એમ સાગનાથી બળતા ઉન્દાગામાં ઇડર રાજ્યના નવા પાટનગર દિ મતનગર પહોંચ્યા. આવી કોઠકડી ઉપગ્રિયત કેમ થઈ તે જોઈએ.

ઈડર રાજ્યના મુખ્ય બે વિભાગ ગણાય છે. એક ખાનસા, અને બીજો જાગીરી વિભાગ બીજા વિભાગમાં, સરદારો, ભાયાનો, જૂગિયાઓ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ જાગીરદાર વર્ગની જાગીરોમાંથી ખાનસા વિભાગને રાજ્ય હકની વાર્ષિક રકમ મળે છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ તેમજ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ આવી જાગીરોની ગણના ઇડર રાજ્યના પેટા વિભાગ તરીકે હોય છે, જાગીર દારો અત્રત્ર હકુમત ન જ ભોગવી શકે પરંતુ ઇડરના અગાઉના ગજબોની તેમજ મંત્રીવર્ગની ઉપેક્ષાવૃત્તિને કારણે જાગીરદારો ઘણી મામતોમાં અત્રત્ર હકુમત ચલાવતા થઈ ગયા હતા, દાખલા તરીકે આ સરદારો ઘણું કનાનબંદો વગેરે હકો ધણા વર્ષોથી ભોગવતા હતા. ખરેખર તેમના ધણા ખર્ચ હકો રાજ્યના જ ગણાય, તેમ જ ગજબવ્યવસ્થાની સરળતા ખાતર રાજ્યેજ એકજ પ્રકારના ધોરણ મુજબ સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવવી જોઈએ નહિ તો સિમાડે સિમાડે દાણ, ચરાઈ વિગેરે જે સવામ તો વસતિને ઘણી હાનાકી વેડવી પડે તેથી આ સ્થિતિમાં સુધારો આવશ્યક હતો. પરંતુ તેમ કરવામાં ધીનજથી કામ લેવાને બદલે ગજબે કોઈની સલાહથી દોગવાઇને એકજ દુઃખાનથી જામઆના સાગા બધ કયા તેમજ ધર્માંદા ધનામી ગામો ખાવસા કયા આથી સરદારો તથા લોકોમાં ઉશ્કેરણી ફેનાઈ. કેટલાક તો પોલિટિકલ એજન્ટ પાસે સ્તેમ જ મુખ્ય સરકાર સુધી પહોંચ્યા.

આવો વટોળીઓ ચડતા કેટલાક ગજબના સાચા દિતરવીઓએ સૂચવ્યું કે, "દિવાનશ"ને ખોલાવો તો થોડું ગતો નીકળશે, કારણ ઠાકોરો, વસતિ, અને ખુદ મહારાજને તેમનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેથી અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ઉપર ઉપર તારના સ દેશાઓ આનંદા દિ મતનગર આવ્યા આવીને તમામ મામનાથી વાકેફ થયા, અને જે દુરમાન નીકળ્યું હતું તે મહારાજાશ્રીની સહીથી નહીં પરંતુ મહારાજકુમારની સહીથી બદાર પડેલ તે મુદ્દો જાણવામાં આવ્યો તુરત જ કલ્યાણજીભાઈ પોલિટિકલ એજન્ટને મળ્યા; તેમને હકીકત સમજાવી કે જે હુકમ નીકળ્યો છે તે દિવાન દરજ્જે મહારાજા કુમાર તરફથી બહાર પડ્યો છે. એટલે અરજદારોને કાર્ષ પણ ફરિયાદ કરવાની હોય તો પ્રથમ મહારાજાશ્રી પાસે દાદ

મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેમ કરતાં અરજદારોના મનનું સમાધાન ન થાય તો જ એજન્સીમાં જઈ શકે. કલ્યાણભાઈએ સુચનું કે પોલિટિકન એજન્ટે આ મુજબ અરજદારોને ખજર આપી દેવા જોઈએ.

આ દરખાસ્ત કબુલ રહી તે મુજબ અરજદારોને ખજર અપાઈ ગઈ. આમ થતાં ઘણી ખરી ધમાવ ઓઝી થઈ ગઈ ત્યાર મછી કલ્યાણભાઈએ આગેવાન સરદારો તથા જાગીરદારો સાથે વાતચીત શરૂ કરી; અનેક ચર્ચાઓને અંતે નિર્ણય થયો કે પંચ તરીકે " દિવાનજી " કામ કરે અને તેઓ શ્રી જે નિકામ સાથે તે ઉભય પક્ષ સ્વીકારે.

કલ્યાણભાઈએ પોતાના દરાવમાં રાજ્યના વ્યાજખી હક્કોનું ચોખ સમર્થન કર્યું. પરંતુ આટલાં વર્ષો સુધી જાગીરદારોએ સાગતોની ઉપજ ભોગવેલી તે એકદમ બધ પડે તો તેઓ આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવી પડે એ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ હાલથી કે ખુદ મહારાજાજીએ બધ ચએલી ઉપજના બદલામાં અમુક વર્ષો સુધી રાજ્ય તરફથી કિચક રકમ મહેંગળાનીની રાહે આપવા કુકમ બદલ પાડવો. જાગીરદારોના જે વ્યાજખી હકકો હતા તે ચાલુ રાખ્યા. પરંતુ સાગતના ઉપમાં ચાલુ રાખવાને બદલે વાર્ષિક રોકડ રકમ આપવાનું ધોરણ દરાવ્યું.

"દિવાનજીનો" આ નિર્ણય સહર્ષ સીએ સ્વીકાર્યો. આ પ્રમાણે આ હક-વાશ બધી મામલાનો અંત આવ્યો. કામ પતાવી કલ્યાણભાઈએ સ્વ-વતનમાં પગ જવા મહારાજાજીની પરવાનગી માગી. પણ મહારાજાજીએ કહ્યું કે હવે જવાય જ નહીં. તમે આ રાજ્યના દિવાન હતા અને હજુ પણ છે એમજ સમજવાનું છે; માટે રાજ્ય તંત્ર સંભાળી લ્યો. કલ્યાણભાઈ મનમાં સમજતા હતા કે અત્યારે સાગણીની તાજી અસરમાં બહે દિવાન તરીકે રાખવા આગ્રહ ધરાવે પણ પ્રકૃતિ-બેદને કારણે થોડા સમયમાં જ અચકામણ ઉભી થવાની. અને તેમાં શું દાંસન ? બીજી તરફથી મહારાજાજીની આવી રેતેદમરી માગણીનો પ્રતિકાર કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. છેવટ એવું સમાધાન થયું કે દિવાન દગળો તો નહીં પણ મહારાજા કુમારના મદદનીશ તરીકે રાજ્યની નોકરીમાં ફરી જોડાવું. દિવાન-પદ ઉપર રહે અને પછી તેમના અભિપ્રાયથી ઉસટી દિશામાં વારંવાર પગલા લેવાયા કરે તો જવાન ખાતર રાજનામું આપવું જ પડે એ તો જેમ પ્રધાન મંડળ સામે બહેને એક વધારે મતથી ઉપકાની દર-

ખારત પસાર થાય કે તુરંત જ આખું મંડળ રાઈનામું આપી દે તેના જેવી વાત હતી. મતલબ દિવાન તરીકે તો ત્રણ અઠવાડીયા પણ નિભાવી લેવું એ મુશ્કેલ હતું. મહારાજ કુમારના મદદનીશ તરીકે કદાચ જે-ત્રણ વર્ષ જેમ્ની શકાય.

મહારાજશ્રીએ કહ્યું:-“ તમારો એવો જ આશય હોય તો તેના શબ્દોમાં હુકમ બહાર પાડશું. પરંતુ અંતરમાં તો અમે તમને દર્મેશ દિવાનશી તરીકે જ ગણીશું. ” આપ ખાતર અત્રે જણાવવું જોઈએ કે મહારાજશ્રીના આ માત્ર ઔપચારિક શબ્દો ન હોતા; ઇડર રાજ્યની નોકરીમાંથી છુટા થયા પછી પણ ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે કલ્યાણભાઈ તે રાજ્યમાં જતા ત્યારે દિવાનશીને અનુકૂળ તેમની સરભરા થતી અને માન મળતું, તેમ જ ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં પણ “ My dear Diwanji ” તરીકે જ સંબોધન થતું. અસ્તુ. રુણાનુબંધ આ પ્રમાણે કલ્યાણભાઈને ફરી ઇડર રાજ્યમાં જેમ્ની લાવ્યું.

જોડાયા પહેલાં તેમના દ્વારા રાજ્ય અને સરદારો વચ્ચે સંતોષકારક સંમાધાન તો થઈ ગયું. પણ બીજી કેટલીક વ્યક્તિગત બાબતોનો નિકાલ બાકી રહ્યો હતો. મદદનીશ નીમાયા પછી તેના કામોનો નિકાલ કરવાનું પણ મહારાજશ્રીએ કલ્યાણભાઈને જ સોંપ્યું. તે પૈકી એક કામનું દૃષ્ટાંત આંધ્રી નાંધવા લાયક છે. પોશીનાના હાકોર અને ઇડર રાજ્યના મજમુ વહીવટ નીચે કેટલોક પ્રદેશ હતો. તેને “ પાટી ” નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આવા મજમુ વહીવટની પરિસ્થિતિમાં અથડામણ, સમજફેર, તરતર થાય એ અનિવાર્ય છે. આનો તોડ કલ્યાણભાઈએ એમ કહાડ્યો કે પોશીનાના હાકોર “ પાટી ” ના એ વિભાગ પાટી નાંખે, પછી તે એ વિભાગમાંથી એક ભાગ ઇડર મહારાજ પસંદ કરી લે અને તેના સુવાંગ વહીવટ ઇડર રાજ્ય થસાવે, અને બાકીના વિભાગનો સુવાંગ વહીવટ હાકોર કરે. પણ મહારાજશ્રીએ તો મોહું મન બતાવી પોતે એ વિભાગ પાડ્યા અને તેમાંથી સારો લાગે તે ભાગ પસંદ કરવાની તક હાકોરને આપી. આ પ્રમાણે આ દર્દ-મેશના ઝખડાનો નિકાલ ચવાથી મહારાજ સાહેબ બહુ ખુશ થયા. પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના ઓક્ટોબર માસમાં પોતાના જન્મ દિવસની ખુશાલી નિમિત્ત તેઓશ્રીએ કલ્યાણભાઈને સોનાનો કુરબ ધારણ કરવાનું અને “ એવડી તાઝીમ ” નું ધણું ગિંચું માન ધનાયત કયું. તે સમયે રજપુતાના તરફ “ એવડી તાઝીમ ” નું માન ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ રાજ્ય દરબારમાં જાય તો ખુદ રાજકર્તા શિવાય

સર્વ કોઈ અમનદારો, સગદારો, દાકરો વગેરે બિના થઈને મુજબ કરતા એ ખરૂં કે આવા ભારે માનને પાત્ર ગણાય તેને જાગી પશુ મળતી પશુ તે સમયે તો ઇડ ગળથની તમ હાલતને લીધે મજાગમગ્રીએ આટલી સતોષ માન્યો હશે આગળ ઉપર આર્થિક અતવતા ગેરે તેવા પ્રકારની નવાજેશ કરેલી, જે માનતની હકીકત યથા સમયે આપવામાં આવશે ઉપર જણાવ્યા મુજબ “ મહુ માન ” મળ્યા પછી થોડા સમય બાદ દિનાગીના તહેવારોમાં કલ્યાણભાઈ રાજકોટ ગયા તેમને આનુ માન મળ્યાના સમાચારથી એહી વર્ગ ખાસ જ આનંદિત થયો હતો તેથી આ તકનો લાભ લઈ નાગર ગાંધી સમગ્ર તરફથી તેમ જ અન્ય ગાંધી અને કોમના કલ્યાણભાઈના એહી સમર્થા અને હિતચક્ષુ વર્ગ તરફથી એક ભવ્ય મેળાવડો યોજવામાં આયો સભાનું પ્રમુખ ગ્યાન ભાગેશના રોષ સાહેબ દુસેનમીયા સાહેબને આપવામાં આયુ મેળાવડામાં આ ઉચ્ચ માન માટે કલ્યાણભાઈને અભિનંદન આપવામાં આવ્યું તેમ જ આ “ બહુ માન ” આપનાર મહારાજ પ્રતાપસિંહજી આભા માન નાનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો આ બંને બામતો વિષે જુદા જુદા શુદ્ધરથોએ બાપણું કર્યું અને ઠરાવ અનુસાર ના શેષ સાહેમે ઇડર મહારાજ ઉપર એવી અતનમનો અગ્રેષ્ઠ બાપમાં પત્ર વખી મોકલ્યો કે કલ્યાણભાઈને અનુપમ માન મળવાને કારણે તેમને અભિનંદન આપના નિમિત્ત યોજાએન ભવ્ય મેળાવડામાં થયેલા ઠરાવ અનુસાર આ પત્ર દ્વારા જણાવવા મળ લઉં છું કે, અમાગ માનવતા કલ્યાણરાયભાઈની આપે આવી ભવ્ય કદર કરી તેથી સર્વ તરફથી આપનો સહય આભાર માનું છું યોગાનુયોગ સભા મળી તે દિનએ હું રાજકોટમાં હાજર હતો, અને આવા સમેલનમાં ભાગ લેવામાં સવિશેષ મને આનંદ થયો છે તેનું ખાસ કારણ એ છે કે ગળથના હિત માટે લડીને એક નીડર યોધ્ધા તરીકેની પહેની હત કલ્યાણભાઈએ તેઓ મારા રાજ્યમાં નોકરીમાં હતા ત્યારે મેળવી હતી વગેરે, કલ્યાણભાઈએ કાદિ આનાડમાં એક બાહોગ, નીડર અને પ્રમાણિક રાજદારી વ્યક્તિ તરીકે મેળવેન સુનામનો ઉત્તેજ પશુ ના, શેષ સાહેબના તે પત્રમાં કવવામાં આયો છે અને જણાવવામાં આવ્યું છે કે કાદિઆનાડમાં જ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હોદ્દો કલ્યાણભાઈ પ્રાપ્ત કરશે એમ સૌ કોઈ ખાતરીથી માનતા. પશુ વિશેષ આનંદનું કારણ એ છે કે કાદિઆનાડ બહાર અપરિચિત વાતાવરણમાં તેઓ આવુ ગૌરવભર્યું માન મેળવવા બાબતમાં યથા વળી બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપનું ગ્યાન અનોખું હોવાથી આપના જેવાને હાથે અમાગ મિત્ર કલ્યાણભાઈને આન માન

મળ્યું તે અનિશેષ ગૌરવ લેના જેવી રાત છે. વગેરે.

આ પ્રમાણે ઇંડર નજરમાં આવતા જ મદતની આગતોનો નિકાન કરવામાં અને તેને અંગે બધું માન પામના કલ્યાણબાઈ બાગ્યશાળી થયા વાનિંક ગિપોર્ટમાં પણ તેમના કામ સળધી પ્રસશા બગેલી નોંધ લેવામાં આવી ગેન્ટ-બેરોનના કાનમાં તેઓ આ સમયમાં મદારાજ કુવરના મદદનીશ ગણાતા એ જુનનાનું નથી અને આ યુવગજ હજુ ગિન્ટ અનુભવી યુવાન, સત્તાના શોખીન, અને ખુલામતથી દોગવાઈ જાય તેવા ગણાય અને મદારાજ પોતે તો દગ્ગ મેગના ગજબકાગબાગના કામમાં માથું મારતા જ નહીં આથી કલ્યાણબાઈની વિચિત્ર દાર્જીંગ વાગ કડોડી થઈ પડતી

કોઈ મોટા વચન વાપરનાર ખુલામતખોગનો અક્ષર અક્ષર સાચો માની બધને તપાસ કર્યો વગર તેમ જ ખુલાસો માગ્યા વગર મદારાજ-કુમારે એક વાગ કલ્યાણબાઈ ઉપર આલેખાતમક પત્ર લખી નોંખ્યો. પત્ર “ હજેશમાં બખેતો તેની મતનગ એવી હતી કે ” અમુક માણસને હું જોધપુર હતો ત્યારે પાઠગથી નોકરીમાં લેવામાં આવેલ છે, હું ઇંડર નિનામીઓને ઉત્તેજન આપના માથુ છું અને તેથી બહારનાઓને આ પ્રમાણે ધુસી જના દેવા તૈયાર નથી, જોધપુરથી લાવેલ મારા માણસોને પાછા મોકલના હું તૈયાર છું, ” પોતાની કાંઈતમાં કલ્યાણબાઈએ મદારાજકુવરના તે પત્રની નકલ અને તેની નીચેની પોતાની નોંધ સાચવી ગળેલ છે. કલ્યાણબાઈની નોંધ પણ હજેશમાં છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે “ આ પત્રની અસરથી મેં એક રાત્રી નિદ્રાહીન ગાળી, અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે હવે આમ જગ જગમાં દોરવાઈ જાય એવા ઉપરી અધિકારી હોય ત્યાં વધારે સમય ગરેલું એ સ્વમાનની લાગણી ધનનના મોટે સલાહકારક નથી એમ જણાય છે કે, મદારાજ કુમાર કોઈ અર્થાં હુઆ માણસથી તદ્દન દોગવાઈ ગયા છે, મેં આ બામતમાં વધારે પડતી કડક બાધા વાપરી જવામ લખ્યો છે ” આ હજેશમાં લખેલ પત્રમાં કલ્યાણબાઈએ જણાવેલું કે “ જે માણસ વિષે આપ ઉલ્લેખ કરે છે તે માણસ હું આહી આવ્યો તે પહેલા જ નીમાયેલ છે. મારે તેની જોડે કાંઈ પણ તેવા દેના નથી એક તરફી આવી રાત માની લીધી તે અર્થોગ્ય છે. જરા તપાસ કરવી જોઈતી હતી, અગર મારા પાસેથી ખુલાસો મેળવવો હતો, હું તો આ વખત એકતો આવ્યો છું. મારા કુટુંબનો કોઈ પણ આહી નોકરીમાં નથી. તેમ જ મારા સગા સળધી પૈકી કોઈને, એટલું જ નહીં મારા પ્રાત વારી

પૈકી કોઈને આ ગજવની નોકરીમાં મુક્યા નથી; તેથી મારે કાંઈ પણ કંવા-
પણું રહેતું નથી. આપ જોઈપણથી માણસ લાવ્યા છે તેનું શું કંનું તે આ-
પની મુનસરીની વાત છે. ઈડર રાજ્યના વતની નોકરી કરતા હોય કે બીજા
કોઈ, પણ જોઓ સારી નોકરી જળવતા હશે તેમના તરફ મારો ખાસ વિશેષ
રહેવાનો. આ બાગતનું નીરાકરણ થયા પછી હું ગજનામું આપી છુટો
થવા માંગું છું. "

આગળ ફરી કલ્યાણબાઈની ઇચ્છામાં નોંધ છે કે બીજો જ દિવસ મહા-
રાજ કુમારનો પત્ર આવ્યો. તે ઇચ્છા બાપામાં લખાએલા જવાબમાં મહા-
રાજ કુમારે ખુલ્લા દીવધી પોતાની જૂવ સીકારેલી છે અને નિ સંકાય રીતે
કલ્યાણબાઈની ક્ષમા માગી છે, અને બવિષ્યમા આવું નહીં અને તેની ખાતરી
આપી છે. એટલું જ નહીં તેઓત્રીએ જણાવ્યું છે કે તમારી જગ્યાએ હું
હોઉ અને મને આવો પત્ર મળ્યો હોય તો તમારા જેટલો પણ સંમમ ન રાખી
મકું. છેવટમાં જણાવ્યું કે " દિવાનજી, ગઈ ગુજરી જૂની જાઓ, તમે તો
અમાગ દિવાનજી જ છો અને તેમ સમજીને તમારે જ ગજવ કાન્નાર ચલાવ-
વાનો છે. "

આમ છતાં મહારાજ અને મહારાજ કુમાર ઉપર કલ્યાણબાઈની વાદા-
રીની તેમ જ રાજ્યહિત માટે મરી શીટવાની તત્પરતા વગેરે ઉપ શુભંજીની ઉંડી
છાપ પડી હતી તેમાં તો સંકો જ નથી, તેમ ન હોય તો કલ્યાણબાઈએ એક
પત્ર, તેમ જ ગજવમાં જે અનિયમિતતા ચાલી ગદી હતી તેનો પ્રસ્તાવલી રૂપે
સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાએલું લખાણ મહારાજ કુમારને મોકલેલ તે પગલુ કદાપિ આ
રાજવીઓ સદન ન કરી શકત. એક તરફથી નિડર પણે રાજ્યહિત ખાતર
આવું કડક લખાણ કરનાર દિવાન હતા, બીજી તરફથી તેનું આકરું લનાણુ
પચાવી બવિષ્યમાં તેનું લખાણ કરનારની બારે કદર કરનાર રાજવી હતા.
બેમાંથી કોને વધારે મિરદાવવા એ જ ગુચવણ બંને પ્રત યદ પડે છે.

નીચે આપેલ પત્રનાં અવતરણ ઉપરથી કલ્યાણબાઈ કેટલી ઉંચી કક્ષાએ
પહોંચેલા તે જણાઈ આવે છે. પત્ર ઇચ્છામાં છે —

That it is late for me in life to find a new field
of employment, that with my large family to

provide for I am not yet out of its needs, that you pay me handsomely, that you can get other men on less pay to do my work and perhaps do it better, and more to your liking than I do that the Durbar Sahib and you both treat me more as a member of your family than as a servant all these facts are clearly before my mind's eye. Indeed if I were to think of the uniform kindness which you both extend to me I cannot part but unfortunately for me I feel rightly or wrongly that my longer stay in the State-service, is very likely to harm my reputation and probably spoil our relations, either contingency is too bad for me

I must avoid it

આ પત્ર સાથે જે બાતોમા પોતાના ખાસ વિરોધ દતો તે પ્રશ્નોના ઉપમા લખી મોકલે તે પ્રશ્નો ઉપે ખામીઓ ખુલ્લી જણાવી જતા બંધિયમા કલ્યાણુભાઈ તરફ નાગણ બતાવવાને યદતે મદારાજકુમાર ધંડરના મદારાજ થયા પછી તેમને નાનવા જોધાથી સમાધ લેતા અને તેમનું પુરેપુરું માન સાચવતા એવું જ નહીં કલ્યાણુભાઈ જ્યારે ૪૦ સં ૧૯૧૪ માં નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેમને નોમ્મરી જોળવા જણું ન પડે તેમ જ ન્યાયના અદાનતોમા નહીં તરીકે જોખા રહેવું ન પડે તેવા ખાતર મોની ગકમનું માસિક પેન્શન ખાધાં આપનાર તરીકેનો યગ તેમને ખાતે જમા થાય છે, તેથી આહી આ પ્રશ્નાવલિનો ઉત્તેજ કરવામા અમે મિન-જવાગદાર રાજ્યતંત્રની ખામી યદાગ લાવના માગીએ છીએ, અગત ગીને મદારાજ પ્રતાપસિંહજી અને તે સમયના મદારાજકુમાર દો-ત્તાસિંહજી અત્યે તો આપણને આ બાબત ઉપરથી માન ઉપજે છે ખાસ કરીને મદારાજકુમારની મદાનુભવતા આગળ તરી આવે છે

જગ આતર દષ્ટિથી જોતા આપણને જણાગે કે આપણી સમક્ષ આપણી ગમે તેવી જૂન ડોષ કહી શકનારે તો આપણામાના નનાણુ ટકા તેથી અ

પરમ નારાજ થઈ જવાના. પછી સંસ્કાર બળને લીધે કોઇની નારાજી જલદી દૂર થઈ જાય અને તેવી સ્પષ્ટ વાત ઉપરથી સાર મદલ્ય કરી તે પોતાનું ભવિષ્ય પણ સુધારે એ અલગ વાત છે. પણ ઘણા ખગ તો આવા આપણી ખામી બતાવનારાઓ તરફ દ્રેષ બાવ જ કેળવવાના. આ તો સામ્યામતઃ સૌ કોઇને લાગુ પડે તેવી વાત કહી. આ ઉપરાંત જ્યાં જેનો ચાગે જ્ઞાત્યુપુશામત થાતી હોય અને જ્યાં સર્વ ગુણોનું આરોપણ કરવામાં પાસવાનો એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હોય તેવા વાતાવરણમાં ઉછરેલા રાજવીઓ-શ્રીમંતો વગેરેની તો વાત જ શી કરવી ? આમ છતાં મદરાગજ કુમાશ્રી આવાં કડક વેણ પચાવી શકયા અને આગળ ઉપર આવાં કડક વચન નીડપણે વાપરનારનો ઉચ્ચ પ્રકારે કદર કરી તે ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજકુમારનું અંતર હિંદર અને શુણ્ણ માલક હતું. આજુબાજુના ઝેરી વાતાવરણથી હૃદય ઉપર અવાર નવાર વાદળાં છવાઈ જાય તે તો સદજ સમજી શકાય તેવી વાત છે.

બનતાં મૂર્ખા ઇડરના બેઉ રાજવીઓ સાથેનો અંગત સબંધ રનેહ 'ભયોં' આણુ રોપી કલ્યાણબાઇ નોકરી છોડવા ધાગતા હતા. બીજો કોઈ રથજે નોકરીની બ્યવસ્થા ન થઇ હોત તો પણ આણુ નોકરી તો જતી જ કરત એમાં સંદેહ નથી પરંતુ સદ્બાળે તેમનું જવું સોને રુચિકર થાય તેવા પ્રકારે થયું. કારણ કે જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી નવાન સાહેબની સહીથી કલ્યાણબાઇને હજુર અદાલતના સમાસઃ એટલે વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશીના મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે નીમાયાનો હુકમ મળ્યો. તે સાથે જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી ઇડર મહારાજ ઉપર વિનંતિ પત્ર આવ્યો કે, " અમારા જુના નોકર કલ્યાણબાઇને અમારા રાજ્યમાં તેમની નોકરીની જરૂર હોવાથી મોકલવા કૃપા કરજો." આ પ્રમાણે થવાથી કલ્યાણબાઇને રરતો ઘણો સરળ થઇ ગયો. તેમ જ ઇડર મહારાજને પણ આ પ્રકારે કલ્યાણબાઇને ઇડર રાજ્યમાંથી જવા દેવાનું મુગમ થઈ પડ્યું. મહારાજએ કલ્યાણબાઇની એક વર્ષની બિન પગારી રજા મંજૂર કરી.

હજામગ પાંચ વર્ષના ગાળા પછી ઇડર રાજ્યની નોકરી છોડી કલ્યાણબાઇ સ્વ-પ્રાંત કાઠિયાવાડમાં ફરી આવ્યા ફક્ત પાંચ જ વર્ષ ! પણ એ પાંચ વર્ષમાં તો સામાન્યતઃ પચાસ વર્ષના ગાળામાં ન બનવા પામે તેવા અટપટા બનાવોનો અનુભવ કલ્યાણબાઇને થયો. જુની પ્રીત તાજી કરી મહારાજથી કેશરીસિંહજીએ રાજ્યની બીડના સમયમાં કલ્યાણબાઇને ઇડર બોલાવ્યા. તેઓ જવા તત્પર થયા ત્યાં ગંભીર માં-

દગીમાં સપડાયા. મંદવાડ ગયા પછી ઈડર પહોંચ્યા અને મહીનામાં તો ગં-
ભીર મામલાને રાહ પર લાવ્યા. તેમ કરવામાં મહારાજશ્રીએ તન, મન, ધનથી
પુરો સાથ આપ્યો. રાજ્ય અને પ્રધાને રાજ્ય અને વસતિની સર્વ પ્રકારની
ભવિષ્યમાં ઉન્નતિ સાધવાના મનસુઆ કર્યા ત્યાં તો કલ્યાણુભાઈ દિવાન પડે
આવ્યા પછી બે મહીનાની અંદર મહારાજ કેશરીસિંહજીનું અવસાન થયું.
કલ્યાણુભાઈ ઉપર આક્રમણ આજ તૂટી પડ્યું. પણ અડગ ધૈર્યથી કલ્યા-
ણુભાઈએ પારાવાર મુરઠેલીનો સામનો કર્યો, અને પોલિટિકલ એજન્ટના
હાર્દિક સહકારથી આડ મહીના સુધી સર્વ સત્તા ધરાવી રાજ્યતંત્ર તેમણે
ચલાવ્યું. વિદેહ થએલ મહારાજનાં રાણીજીને ઓધાન હતું. તે ગણીજીએ
બાલ મહારાજને જન્મ આપ્યો. સર્વજ ખુશાલી પ્રસરી પણ તે અલપજીવી
નીવડી, બાળ રાજનું દોઢ મહીના બાદ અવસાન થયું. વિધિનો બીને કુર
ફટકો ! દરમ્યાન ખટપટને છિન્નભિન્ન કરી અને રાજ્યમા બને તેટલી પ્રગતિ
સાધી. પછી તો જોધપુરથી સગ પ્રતાપસિંહજી ઇડરની ગાદી પર આવ્યા.
તેમના દાય નીચે પહેલાં દિવાન તરીકે અને પછી મહારાજકુમારના મદદનીશ
તરીકે કામ કર્યું. આ બે પ્રકારની નોકરીની વચ્ચેના ગાળામા કલ્યાણુભાઈએ
બચકર મંદવાડ ભોગવ્યો. મૃત્યુના ઓળા પથએલા, પણ પ્રભુ કૃપાથી આવ-
રદા બાકી હશે તેથી બચવા પામ્યા. સરદારો, જાગીરદારોએ અને રાજ્ય વચ્ચે
તકરારનો બને પક્ષને સંતોષ થાય તેવી રીતે નિકાલ કર્યો. આવી આકરી
કસોટીમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઉતરીને પ્રભુ કૃપાથી માન ઇલકામ મેળવીને
કલ્યાણુભાઈ જુનાગઢ આવી નવીન નોકરીમાં જોડાયા.

પ્રકરણ ૧૦ અણુધારી ભીંસમાં

જીનાગઢ રાજ્ય વહીવટનો રામજી સાહેબનો સમય અને હાલનો સમય એ એમા કલ્યાણભાઈ માટે આરમાન જમીનનો તફાવત હતો એ તો તેઓ રપ૬-તાથી સમજતા હતા. રામજી સાહેબના સમયમાં પોતે સ્વચ્છ હોય એમ અનુભવ થાતો બદલએલા કારભારમાં હવે તેવી અનુકૂળતા ન જ હોય. છતાં ઇડર રાજ્યમાં ચાલુ રહેવા કરતાં જીનાગઢ જવાનું પસંદ કરવું પડ્યું. કારણ ઇડર રાજ્યમાં ખીજી વખત જો કે મહાગજ કુમારના મદદનીશ તરીકે નામ રખાવ્યું છતાં કલ્યાણભાઈ "દિવાનજી" જ છે એ ભાવનાની એવી તો જિંદી હાપ પડેલી કે સમય જતાં પણ, વસતિ, અમલદાર વર્ગ તેમ જ સરદાર વર્ગ હંમેશાં તે જ ભ્રમણામાં રહેતા. પરિણામે યશ અપયશના વધારે પ્રમાણમાં કલ્યાણભાઈ ભાગીદાર રહેતા. તેથી જ્યારે યશ કરતાં અપયશની બાબતનું પદ્ધતિ નમશે એમ ભાર્યું ત્યારે સ્વમાન ખાતર તે રાજ્યમાંથી ખસી જવાનું તેમને યોગ્ય ધાયું. પોતાના મદારાજ કુમાર ઉપરના ગયા પ્રકરણમાં જણાવેલ ઇજેજી પત્રમાં તેમણે આ બાબતનો રપ૬ ઉત્તરે ક્યો છે. દેટલી હદ સુધી જે ચલુ અને ક્યારે અમુક પદ છોડી દેવું તેનો નિર્ણય કરવો સૌ ઠાકને માટે

વિકટ છે. પણ કલ્યાણભાષને જાણે અંતરની ગ્રેસણા જ થતી અને તેથી જ તેઓ તકસર નીકળી શકતા.

જુનાગઢમાં મુખ્યત્વે ન્યાય ખાતું તેમના હાથ નોમે હતું. તેથી જ્યાં સુધી તે ખાતામાં દખલગીરી થવાની પાટી ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી નોકરીમાં ચાલુ રહેવાનું જની શકે, પછી બસેને જાણ જાણતોમાં તેમના અંગત અભિપ્રાય મુજબ ઈચ્છિત થોડા તંત્ર ન ચાલતું હોય. એકંદરે રાજ્ય કારભાર અસ્થિર ચાલતો હોય તો તે કારણે કલ્યાણભાઈ જેવા સહૃદયી અને ઉચ્ચશક્તિને કસેગતી લાગણી અવરથ થાય. પણ એ તો ચલાવી લેનું પડે. એમ તો, એનું રાજ્ય કે સમાજ, કે કુટુંબ બાંધે જ મળી આવે કે જ્યાં સર્વ પ્રકારે ખામી વગરનો વ્યવહાર ચાલતો હોય અને જીવન વ્યવહારમાં ગ્રંથ ન નિભાવી શકાય તો જમતના ચાલતા વ્યવહારમાંથી દૂર દડી સાંતુ ગાવા બનતું પડે અગર આપઘાત કરવો પડે.

ઈંડર રાજ્ય છોડી જુનાગઢમાં આવ્યા તેથી એક ખાસ લાભ તો એ થયો કે કલ્યાણભાષને સર્ગા સંબંધી અને વિશેષ કરીને સ્વકુટુંબના સમાગમમાં ગહેવાનો યોગ થયો, અને તેમ તકસર બન્યું. આમ છતાં કૌટુંબિક બાજતો વિસારે તો નહોતી પાડી, એની તો તેમના તે સમયના પત્રવ્યવહારથી આપણને ખાતરી થાય છે. તે સમયના બે પત્રનું આંહી એટલામટ્ટે અવતરણ આપવામાં આવે છે કે અમારી સાથે વાચક પણ આશ્ચર્ય પામે કે આવા મદન રાજ્ય કારભાર દરમ્યાન પણ સામાજિક અને કૌટુંબિક બાજતોનું તેમનું નિરીક્ષણ કેવું તકસરપર્શી હતું.

પોતાના પ્રજા મોટા પુત્રો નોકરીસર રાજકોટ બહાર હતા. તેમને જે સ્થળે હોય ત્યાં તેમની શુંજાશ મુજબ સ્વતંત્ર પણે ઘર સંસાર ચલાવવાની છુટ આપતા. નાની નાની બાજતોમાં માળાપ તરફથી દખલગીરી ન થાતી. આવી નવીન પ્રજાલિકા ચલાવવાને અંગે કાંઈ ગેર સમજ થવાથી કલ્યાણભાષના વડીલ બાઈએ ખુલાસો પુછાવેલ, તેથી જવાબમાં કલ્યાણભાઈએ કૌટુંબિક અને સામાજિક સુધારણા બાજતો પોતાનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજાવવા એક મનનીય પત્ર લખેલો. આ પત્રના મુખ્ય મુદ્દાઓ આંહી આપવામાં આવેલ છે જે ઉપરથી તેમની વિચારશક્તિ અને બંદી નજર-પહોંચ વિશે ખ્યાલ આવશે:—

મુ બાઈ શ્રી. શક્તીશક્તર જેઠા અક્ષીની સેવામાં

આપનો કાંગળ તા. ૧૨ મી નો મળ્યો. કમાવા લાગે તે છોકગને કેવળ જુદા જેવી સ્થિતિમાં ગખવાથી હું જે ત્રણ ફાયદા સમજી છું, ને તેથી એવી સ્થિતિ લાવવા બનતો પ્રયાસ કરું છું. પણ આપણામાં જે ચાલતું હોય તેમાંથી કાંઈ પણ ફેરફાર થાય ત્યારે પહેલું તો તે નડું મારે જ. ખરામ અને ખોટું એમ ગણાય છે. તથા ચોતગ્ધ જુદી વ્યવસ્થા દેખાવાથી છોકગઓને પણ તર્કવિતર્ક થાય છે, અથવા લોકો કરાવે છે.

એવી સ્થિતિમાં ગખવાના ફાયદા હું માનું છું તે નીચે પ્રમાણે છે —

- (૧) આપણા પોતાના ઘરમાં ખર્ચની ને બીજી વ્યવસ્થા અનિયમિત અથવા વધુ પડતી થઈ ગઈ હોય તો તે એપ આગળ પેટીમાં ઉતરતો અટકે.
- (૨) ટુકડી કમાણીમાં વ્યવહાર ચલાવવાનો અનુભવ, ફરજ પડે તો, તેની મેળે થાય, ને તેને બિવિખ્યમાં જરૂરનો છે.
- (૩) એને છોકગં થવા માંડ્યા છતાં, ને પરમેશ્વર આપણું આયુષ્ય સાગં કરે તો અંતે આઘેડ થઈ જતાં સુધી “પોતાનું ઘર” એ સુખ મનનું પણ મળતું નથી તે મળે.
- (૪) માથે પડ્યા વિના શિખાતું નથી, આપણે એને આપણી સાથે રાખીને તો સ્વતંત્રતાથી કાંઈ કરવા દઈએ નહિ, અને કરે તો સાડ નહિ. કારણ વ્યવસ્થાએ પહેચિલ માને, છોકરાઓ તેના વડુ છોકગંની સાનિધ્યમાં દગાવે એ ચાહવા લાયક નથી. તેથી જુદાપણાથી એને ગૃહસ્થ બનવાનો અવકાશ મળે.
- (૫) છેટે રહી દેખરેખ રાખીને સજાદ આપવાથી આપણે એને વડુ મદદગાર થઈ શકીએ, તથા આપણા જીવતાં વ્યવહાર ચલાવતા દેખીએ

તો એથી વધુ સુખ આપણે માટે બીજું હું નથી માનતો.

બેગક જો એની કમાણી મજમુમાં નાખવી પડતી હોય તો એને અન્યાય થાય પણ તેમ ન હોય ત્યારે બાકીઓ વચ્ચે શુદ્ધ ન્યાય થાય છે. આપણા તે બધા વારસ છે એ હકકમાંથી કાઢીને આપણે ટાળતા નથી. આપણા વિચાર પ્રમાણે ખર્ચ કરીને એને ખાતે માંડવું એ મારો મત છે જ નહિ. એ પોને જ કરે એમ હું ચાહું છું. એનાથી પુરું ન થઈ શકે એવી કુકી કમાણી હોય તો અમુક મદદ આપવી, પણ વ્યવસ્થા એને મેંપવી, એ મારી મતજન છે, આપણે એની કમાણીની મદદની જરૂર હોય ને તે ફીક કમાતા હોય તો આપણે પણ અમુક રકમ લેતી, બાકીમાંથી એને એવું ચલાવતા કરવા, તો જ એ ગૃહસ્થ થઈ શકવાના આ ભાગ વિચાર છે. તેમા બૂલ થતી દશે તો સમજ પડેથી સુધારવાની ના નથી, ને જરોઅર હોય તો આપ આ મારા દેતુની રપટ રીતે સહુને સમજ પાડજો.

નાતના ગ્વાળેમાં ફેફાડાનું નામ પડ્યું કે તુરત સગખી રીતે ચાલવા માટે એમ બને નહિ. ફેરફાર માત્ર, ચાલે, રોકાય. એમ કરતાં કરતાં જ દાખલ થઈ શકે છે. કેમ કે સર્વાનુમતે તે થયેલા નથી હોતા, ને વ્યવહારમાં કાંઈ માણસ કેવળ પોતાના જ મત પ્રમાણે વર્તે તો ગૃહસ્થાઈમાં અડખડાટ વધી પડે. ગૃહસ્થાશ્રમમા પોતે, મામાપ, બાપડી છોકરાંને બીજાં મોટેરાં તથા રતેલી બધાંની થોડી થોડી અસર પહોંચે અને બધાનો એક ગાગ હોય નહિ તેથી કેટલીક વાર અંદરથી પસંદ ન હોય તેવું કહ્યો માણસ દેખાય. પણ ધીરે ધીરે બીજાને પોતાના મતમાં બેજો ગ્દીને જ તે લાવી શકે છે, અલગ પડવાથી તે લાવી શકે તો નથી.

કલ્યાણુરાય જેઠા બક્ષીના પ્રણામ.

આટલું હાંકું મનન, સહાનુભૂતિ, બીજાના સુખ દુઃખ માટે તીવ્ર કાળજી અને સામાજિક ઉન્નતિ માટે ધમશ હોવા છતાં વિવેક બુદ્ધિથી સારાસાર તારવવાની શક્તિ સેંકડે કેટલા માણસોમાં હોઈ શકે તે વિચારવા જેવી વાત છે.

આ જ અરસામાં કલ્યાણુભાઈએ છેલ્લામાં મારફત ફૂલભાઈ ઉપર પત્ર લખાવેલ આ સમયે ફૂલભાઈ તબીબીઅત ખતાવવા મુખર્ષિ ગયા હતા. પત્રમાંથી

થોડાં અવતરણો અહીં આપીએ છીએ જેથી કલ્યાણભાષના પ્રગતિશીલ માન-
સનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આવશે.

અલ્હમદનગર (મહો કાંડા)

તા. ૨૬-૧૨-૧૯૦૪

ચિ. બાઈથી ફૂલબાઈ,

મુખ્ય ગયા અને કોંગ્રેસ જોઈ તેમાં કાંઈ ખોટું થયું નથી. ત્યાં ગયા
છતાં જોવા જણવાનો લાભ ન લાભએ તો મળેલી તક ગુમાવી શકાય, માટે
તેવાં જરૂરી ખર્ચ કરવામાં મુંઝાવું નહિ ડો. રાવને તમારી તખ્તીઅત ખતા-
વવાનું ખુશીથી કરવું; રોકત થાય તો કંઈ દરકત નથી. તખ્તીઅત ખતાવી
છેવટના માટે ખાતરી કરી બેવાના હેતુથી મુખ્ય જવાનું થયું છે, તો તે કામ
પુરૂ અને તે પણ વધારે પડતી ઉતાવળ શિવાય કરીને જ આ તમ્મ આવવાનું
રાખવું જોઈએ. તમે ત્યાં છો તે દરમ્યાન જની શકે તો દલુભાઈ તથા અંબા-
શંકર મારફત નીચે પ્રમાણે તમ્મીજ કરવાની છે.

જાપાનમાં આપણી કામના જમને કયો ધંધો બનતા ચોઠા વર્ષમાં શીખી
આવીને અહીં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે ?

×

×

×

(ત્યાર પછી જાપાન સંબંધી માહિતી જણાવતા માટે પ્રશ્ન રૂપે દશ પાર
મુદ્દા ટાંક્યા છે.) દલુભાઈ તથા અંબાશંકરને ખુલાસો મેળવવા વિનંતી કરવી
અને તે મુ. શ્રી. કલ્યાણ કાકાના જણાવતા માટે જોઈએ છે અને તેમણે પુછાવ્યું
છે એ પણ કહેવું. તેમનો વિચાર આપણા કુટુંબમાંથી હવે જોએ બાણે છે
તેમાંથી બને તો કાઢને જાપાન મોકલવાનો છે તેથી આ તમ્મીજ કરવા
જરૂર છે.

શુભેચ્છક

છેલશંકરના આ.

મૂળ વાત પર આવતાં વાચકને સ્મરણમાં રાખવા વિનંતીએ છીએ કે
આંહી કલ્યાણભાઈની રાજકીય નોકરી અને ખીચ જાહેર પ્રવૃત્તિ વિષે મોટે

ભાગે વિવેચન કર્યું છે. હતા ખરૂં જોતા તેમનો ચિત્ત વ્યાપાર એકમાર્ગી ન
 હોતો પરંતુ, અનેક દેશીય હતો. કુંદુ ન, સમાજ, અપ્રાન્ત, ગાંધી, જગત અને
 આખું વિશ્વ એ સર્વના ઉત્કર્ષમાં એમને રસ હતો.

તેમણે હજુ અદ્યતનનો ચાર્જ લીધો ત્યારે જુનાગઢમાં દિવાન તરીકે
 નડીઆદના મે જેયગ્રાસ ખીલાગીદાસ હતા પહેલી વખત ત્યારે કદનાલુભાષ
 જુનાગઢમાં હતા ત્યારે પણ અમુક સમય સુધી શ્રી જેયગ્રાસ દિવાન પદે હતા.
 તેમ જ તેમની જોડે વેટ પરિચય હતો. વળી નવાન સાહેબના કૃપા પાત્ર ગ ગ
 મણિપ્રસાદ જુગ જોડે પણ કદનાલુભાષને પહેનેથી જ સારી પીઠાન હતી.
 આટલી અનુકૂળતા હતી ખીજી તરફથી ગણ સાહેબને હુસન માનના એક
 શરૂઆતની ગ્રામ જુનાગઢના ગજ્ય-ત વમા ધીમે ધીમે છવાના માડી હતી આ-
 કાશમાં જેમ એક વેત જેવડું વાદળ હોય છે અને પછી જોન જોતામાં તેમા-
 થી નક્કી વાદળ આકાશને ઘેરી લે છે તેવી ઘટના આવી ગયાતી હતી,
 અને કદનાલુભાષ તો ‘ગણ’ના માણસ ગણાતા આટલી પ્રતિકૂ-
 ળતા હતી

કદનાલુભાષના ગજ્યની તેમ જ તે ગજ્યના ન્યાય ખાતાથી પુગતી રીતે
 વાંકે હતા, તેથી નોકરી અંગેનું કામ શરૂઆતના વર્ષોમાં સળગતાથી
 ચાલ્યું.

વળી કુસદના સમયમાં કાનેજના પ્રિન્સિપાલ મી મોટ અને તેમના
 પત્ની મીરસીસ મોટની સોમતને લીધે ધણી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ. તે યુગની
 જોડે જ્ઞાન ગમ્મતમાં, ચર્ચામાં, સ્થિતિ અને સમયમાં ચિંત્નોમોહિન
 મહાશયી ભાગ લેનામાં કનાકો વીતી જતા અને નોકરીના કામનો થાક ઉતરી
 જાય તેવી તાજગી relaxation મળી જતી ઉપગત કોતેજના પ્રેક્ટિસરો
 જોડે ટેનીસ રમનાનું પણ ચનાવ્યું અને તે દ્વારા વખત જતાં આ સુસરકારી
 મળી જોડે અગત્ય સેવ-સંબંધ બધાં કદનાલુભાષના દેખાવમાં ગભીર
 મુખ મુદ્રાવાળા ૩૬ પ્રણયિકા પાળના જણાતા અને પોતાને અનુસરવા લાયક
 ગણાતા નેના જુના ગિનાજે પાળતા પણ ખરા પરંતુ તેમનામાં ખાસ ખુશી
 એ હતી કે પોતાને યોગ્ય જણાય તેવી અઘતન હમ અહણ કદનામાં જરા પણ
 નકાચ ધરાવતા નહિ એમ તો મોટ સાચ વગેરે જોડે ‘‘ જોશ્વ ’’ની રમત
 ખેલવાનું શરૂ કર્યું અને ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી ઈ. સ. ૧૯૧૩ સુધી પોરન-

રમાં " કોપ્રા " ની રમત પૂર્ણ હોંશબેર રમતા.

અને હવે રાજકોટ અને જુનાગઢ વચ્ચે રેલ્વેનું જોડાણ હોવાથી જે રથજ વચ્ચે થોડા જ કલાકનું અંતર હતું. આ સગવડને લીધે તેમનું કુટુંબ જુનાગઢમાં અનુકુળતા મુજબ સાથે રહી શકતું. લગ્ન પ્રસંગે કે એવો કોઈ ખાસ પ્રસંગ ઉજવવાનો હોય ત્યારે વળી ધરનાં સૌ રાજકોટ પહોંચી જતાં.

કુટુંબની વાત પર આવ્યા છીએ તો પહેલાં તેને, લગતી બાબતોનું કુંઠ વિવેચન આંદી જ કરી લઈએ. જુનાગઢની નોકરીમાં દાખલ થયા પછી થોડા જ સમયમાં તેમના પાંચમા પુત્ર દિનંતલાલનાં જન્મનો પ્રસંગ આવ્યો. છઠ્ઠી મદારાજ કુમારે તેમના એક પત્રમાં જણાવ્યું કે " તમારા પુત્રના લગ્ન પ્રસંગ ઉપર રાજ્ય તરફથી પોશાક લઈ કુકડીઆના ઠાકોરશ્રી જાતે આવશે. " આ લગ્ન પ્રસંગમાં વેવાઈ તરીકે રા. રા. રવિશંકર ગ. અંગરીઆનું સુસંસ્કારી કુટુંબ હોવાથી પર પક્ષ અને કન્યા પક્ષ બંનેને બહુ અનુકુળતા રહી.

એક વર્ષ પછી અમારાં ત્રીજા બેન રવિબેનનાં લગ્ન થવાનાં હતાં પણ કુટુંબમાં એક મોટો બનાવ બન્યો તેવાં તે લગ્ન ઠેલાયાં; અમારા મોટો કાકાના વચેઈ પુત્ર નૃસિંહપ્રસાદ જેને અમે નરસંગનાં દુધામણાં નામથી બોલાવતા તેનું ઉગતી વયમાં અવસાન થયું. અમ પિત્રાઈ બાઈએ વચ્ચે સગાબાઈ જેવો સંબંધ વર્તતો અને ઇશ્વર કૃપાથી તે બાવ હજુ ચાલુ છે; અને આ સૌમાં નરસંગબાઈ સૌના માનીતા હતા. કારણકે તેનું હૃદય ઉત્કટ પ્રેમથી ભરેલું હતું અને તેનો રેખાવ તદ્દન નિખાલસ " બકબંદીઓ " હતા. આ બાઈ અમદાવાદમાં પહેલાં વર્ષમાં ડાકટરી અભ્યાસ કરતી હતા અને નાતાલની રજામાં રાજકોટ આવતાં જ ઝેરીમાં ઝેરી 'ટામફોઈડ' તાવમાં સપડાયા. પાંચ જ દિવસમાં આ આશા ભર્યો યુવાન 'સિતારો' અસ્ત થયો. આથી અમને સૌને તીવ્ર શોકની લાગણી થઈ.

એક વર્ષ પછી રવિબેનનો લગ્ન પ્રસંગ નિર્વિધે સમાપ્ત થયો. આ પ્રસંગે જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી એક અમીરને રૂ. એકદમરના પોશાક સાથે મોકલવામાં આવેલ.

કુટુંબને સંબંધકર્તા નાની મોટી બાબતો વિશે કલ્યાણભાઈ પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખતા. આંદી કલ્યાણભાઈના કુલબાઈ ઉપરના પત્રોમાંથી થોડાં અવ-
૨૩

તરણો ટાક્યાં છે જે ઉપરથી ઉપરોક્ત બાબત સમજાશે

“મણીભાઈના દીકરા અનુપસાદ, ખુ નવાન સાહેમે રૂા પચીસ હજારની મુડી આપવાથી મુખ્ય કુકાન ખોલવા ગયા તમને કે મૂળભાઈને તે ભાગીદાર રાખે તેમ કે ? હોય તો હુ ૩. સાડાગર હજારની મુડી આપુ” આવી મોની રકમ વેપારમા રોકવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જે વહેપાર ધધામા ધાગવા મુજબ ક્ષવટ આવે તો કલ્યાણભાઈને પોતાને નોકરીની હુ સરીમાંથી છુટવુ હોય તો તેમ કરવાની અનુકૂળતા થાય.

“તમારા માટે કામ પણ ધધો કરવાનું જેમ તમે પહેલે નખર ગણે છે તેમ હું પણ એજ મતમાં છું.”

“આંહીથી જ મદવાડમા જવુ એ ઠીક નહી. માટે તર્જાયત મુધરી ગયેથી જવાનું કરશેા મૂળભાઈ પોતાની વૃત્તિ નહી છતા કેવળ તમારી તખી યત માટેની લાગણીથી મુખ્ય જવાનું માથે લે છે એ પણ હુ જાણુ છુ. આ જમાનામા એટલી લાગણી થાય તે જલુ મોટી વાત છે. અને પગમેશ્વરની કૃપાની નિશાની છે”

ત્યાર પછી કુલભાઈ ખાનગી શરાશી પેઢીના ભાગીદાર તરીકે મુખ્ય ગયા. હવે પછીનુ અવતરણુ આ શરાશી પેઢીની કાર્યપદ્ધતિને અંગે છે, ‘સકાનો શોખ એમને હોય અને સદેા કરતા હોય તો આપણે ભાગીદારી પણ પોવાય નહી; કારણુ એમાં નજર પડે નહી’ ને ખોટમા આવીએ તો આપણુ મજુ નહી.. એવો ધધો કપી વગર ચાલશે નહી એ માત્ર હકકરનો મત હશે ખાકી દુનિયા સટોડીઆ વિના ચાલે નહી એ વાત મનાવી મુશ્કેલ છે”

ઉપર આપેલા અવતરણુથી કલ્યાણભાઈ પોતાનાં સત્તાનેાની તદુરસ્તી અખ્યાસ, નોકરી ધધો અને તેમાં પાળવાનું ઉચ્ચ ધોરણુ વિગેરે બાબતમા યોગ્ય લક્ષ આપતા તેની ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહિ

થોડા સમય બાદ મે. બેચરદાસભાઈ દિવાનપદ ઉપરથી નિવૃત્ત થયા અને સર અખ્યાસઅલી બેમ તેમને રચાને આવ્યા. પરંતુ પહેલા રાજ્યના હિત શત્રુને વશ રાખવાનુ કાર્ય તેમના જેવા તેજસ્વી પુરૂષથી પણ બની શકયુ નહી.

હડર રાજ્યની નોકરીનો રીતસગ્નો હક ચાતુ રાખવાનું બંધ કર્યું. બીજી તરફથી જુનાગઢમાં પેલા અવળાચદરૂપી વ્યક્તિની હીલચાલનું જોર વધી પડેલ, જુનાગઢના રાજ્ય અમલદરૂપી આકાશમાં એક વેંત જોવડું વાદળું શરૂઆતમાં દેખાતું હતું; અત્યારે વધતાં વધતાં આખા આકાશને તેજો ઘેરી લીધું હતું.

જ્યાં સુધી પોતાના હસ્તકના ન્યાય ખાતાને સીધી રીતે કાંઈ અસર નહોતી પહોંચતી ત્યાં સુધી તો કલ્યાણભાઈએ આવી ખેદકારક પરિસ્થિતિમાં, દુખી દીલથી ચક્ષાવે રાખ્યું. પણ, અનિષ્ટતાના પડછાયા ફેલાયા પછી તેની અસર ક્યાં ક્યાં નહીં પહોંચે તેની શી ખાત્રી? તોપણ, ન્યાય-ખાતામાં ક્યાંઈ ખીગાડ ન પેસે તે ખાતતની ખતતી તકેદારી રાખતા.

સમય જતાં ગજબતંત્રમાં એકંદરે જોર વ્યવસ્થા વધતી ચાલી. પોતાની સત્તા વધારવાના તોરમાં પેલા મુત્સદ્દીગીરીને અવળે પંથે વાપરનારના ખ્યાલમાં પણ નહીં હોય કે વાત આટલી હદે પહોંચશે પણ સત્તા પોતાના હસ્તક ગણવાના સોબમાં કાયદા-કાનુન બંધારણીય નિયમો વિગેરે ઉપર પાણી ફેરવવાની શરૂઆત થયા પછી તો તે એવ પ્રસરી ગયો.

આ સડો ગજબની બધી શાખાઓને સ્પર્શ્યો વગર રહેજો નહીં. આ પરિસ્થિતિ જોઈ કલ્યાણભાઈના મનમાં પારાવાર ક્રોધ થવા લાગ્યો. ‘કણો-પકણું’ એવી વાતો પ્રચલિત થઈ કે કેટલાક પાસવાનો મોટા હોદ્દેદારોનાં નામે કેટલાક નખળા મનના મુત્સદ્દોને દખાવી પોતાના પક્ષકારોને અયોગ્ય લાભ અપાવે છે. પણ કાંઈ પણ આધારભૂત પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી કલ્યાણભાઈ તે ખાતનમાં અસગંધારક પગલાં શી રીતે લઈ શકે તેઓતો મુત્સદ્દો વિગેરેને સ્પષ્ટ જણાવતા કે “એવું કાંઈ પણ બને તો તુરત મને ખાતગી રીતે લેખિત ખતર આપવા તમારે નિર્ભય રહેવું”. તમામ જોખમ હું મારે, સિર લઇશ. મને ખાત્રી છે કેટલાક હલકા સોડો હજુરના નામથી ખારોખાર હાંકે રાખે છે: જ્યારે ખુદ હજુરને તો તેનો સ્વખે પણ ખ્યાલ નહીં હોય; એટલું જ નહીં, તેમને જો ખાત્રી થાય કે પોતાને નામે આવી દખલગીરી કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તો તેમ કરનારાઓની અરામર ખખર લેવાય.’

આટલી હદે વાત પહોંચતા ત્રણ વર્ષ તો વીતી ગયાં. અને હવે કલ્યાણ-ભાઈએ આ રાજ્યની નોકરી છોડવાનો મનથી નિશ્ચય કરી લીધો. આ પગલું

બંવામાં ધર્મ સંકટ તો હતુ જ. ખુ. નવાજ સાહેબનો ખાસ આમદ દત્તો કે કલ્યાણભાઈ જેવા અમલદાર પોતાના ગભની નોકરીમાં ચાલુ ગે કાગલ કે તેથી નો ગભનું ગૌરવ વધે છે. નવાજ સાહેબ તો કલ્યાણભાઈને “ ખુદાકા આદમી ” કહેતા. યા ગભના ધણા ખગ મુસ્લીમ અમીર ઉમંગલો કલ્યાણભાઈ પ્રત્યે અનહદ માનની લાગણી ધગવતા દત્તા એક વખત જુનાગઢની નોકરી છોડવા માટે સરસ તક મળી. મધ્ય દિંદમા દત્તીયા ગભમાં દિવાન પદે આવવા તેમને આમ ત્રણ મળ્યું. આ આમ ત્રણ મોકલના ત્રિકમગદ - એગઠના હુવગજ રાજ બદાદર બગવતસિંદ દત્તા. તેઓ વડવાણ હાકો સાહેબના જમાઈ હોવાથી કલ્યાણ ભાઈના નિકટ પગિયમાં આવેલા. પ્રથમ તો નવાજ સાહેબે સમતિ આપી, પણ પાછળથી કલ્યાણભાઈને પોતાના ગભની નોકરીમાંથી જવા દેવા નાખુશી ગતાવી આ ગાખતમાં બે તાર આવેલા.

કલ્યાણભાઈએ રાજ બદાદર સાહેબને જણાવ્યું કે ખુ. નવાજ સાહેબની નાખુશી હોવાથી હું આપની દરખાસ્ત સ્વીકારી શકતો નથી તેથી દિવ-ગીર છું.

આખરે દત્તીયા જવાનું બંધ રહ્યું. ત્યાર પછી પોતાનાં મૂળ વતન મોર-ખીમાં દિવાન તરીકે આવવા તે સ્થળના મહારાજાએ પણ લખી કલ્યાણભાઈને પૂલાવ્યું. એકવાર કલ્યાણભાઈ મોરખી જઈ મહારાજાને રૂબરૂ પણ મળી આવ્યા; પણ નવાજ સાહેબ તરફથી ત્યાં જવા પણ તુરત પરવાનગી ન મળી. હવે કલ્યાણભાઈએ મનથી ધાયું કે એકવાર જુનાગઢ ગભની નોકરીમાંથી રાજનામું આપી છુટયા વગર બીજી જગ્યા માટે પ્રયાસ કરવામાં લાંબું સાર નથી. મનની ગ્જાનીને કારણે શરીર પણ અસ્વસ્થ રહેવા લાગ્યું.

આથી તા ૧૫-૧૧-૧૯૦૮ ના રોજ કલ્યાણભાઈએ રાજનામું પેશ કર્યું. પરંતુ રાજનામું આપ્યા પછી નોકરીમાંથી છુટતાં મહીનાનો સમય વીતી ગયો. આંહી આવેલા પત્રો ઉપરથી આ વિલંબ થવાનું કારણ સમજાશે—

જુનાગઢ તા. ૨૪-૧૧-૧૯૦૮

ભાઈશ્રી માધવરાય, રાજકોટ

અહીંનું મુસલમાન અમીર ઉમરાવનું મંડળ અદર અદર મત મેળવીને

અમુક આગેવાનો માગૂત ખુ. નવાળ સાહેબને ગળે પડીને કહી આવેલ છે કે મને હરગીઝ જવા દેવો ન જોઈએ. માઝ' શું દરદ છે તે ખુલાસેથી જાણવું જોઈએ: તથા તેનો પુરેપુરો ઇલાજ કરી દઇ, દિલભરી રીતે રોકવો જોઈએ. છેવટ, કારભારખાતામાં મન જેસે નહિ, તો ખાનગીમાં રાખા લેવો વગેરે. આથી માગે રિયલિટી કંડોલી થઈ પડી છે. એમના સર્વના નિરવાર્ય એમનો મન ઉપર બોજ આવે છે.

એક પછી એક, એમ ત્રણ અમીરોને આજ મળીને મુરદેલી સમગ્રવી નરમ પાડ્યા છે. ફિવાન પાસે રાજનામા ઉપર મંજૂરીનો શેર લખાવ્યો છે. હવે તે હજુરમા વચાણ માટે જાશે, પછી જે રૂપ નીકળે તે ખરું.

શુ. કલ્યાણુરાય જોહાજીનીના આ.

આ પત્ર ઉપરથી-માધુભાઈએ એવો આભપ્રાય દર્શાવ્યો જણાય છે કે કલ્યાણુભાઈએ ખુલાસાવાર પોતાની હકીકત નવાળ સાહેબ પાસે રાસન કરવી જોઈએ તે મતદર્શનના ખુલાસા ઉપે કલ્યાણુભાઈએ ફરી માધુભાઈ ઉપર નીચે મુજબ પત્ર લખેલો:-

જુનાગઢ તા. ૨૮-૧૧-૧૯૦૮

માધુશ્રી માધવરાય, ગજકોટ

તમારા તા. ૨૬મીના બન્ને કાગળો સારામાઈ જોડે મળ્યા છે. રાગઓ છે તે કરતાં ઓછા વિવેકી હોત અને જો તેઓ સ્પષ્ટ વક્તા હોત તો, બેશક તમે લખો છો તે પ્રમાણે ખુલાસેથી વાત કરવાનું માથે લેવું હું પસંદ કરું.

હકીકતમાં તેઓનો વિચાર હાંધ સુધરવા. સુધારવાનો હોતો નથી; તેથી આપણા મનનો કલેશ દાયમ રહે છે, એવા અનુભવમાંથી હું પસાર થયો છું; તેથી છુટા થયા બાદ સાંભળે તો કહેવું એજ રસ્તો અખત્યાર કરવા જેવો મને લાગે છે. એક વ્યક્તિ શિવાય તમામ મુત્સદીવર્ગ. અમીરવર્ગ અને રૈયત સર્વનો ભાવ, આ પ્રસંગે જે બહાર પડ્યો છે, તેથી સંતોષ પણ તેવો જ

થાય છે. દિવાન પણ તે વ્યક્તિના જોટલા કહણ રહી શક્યા નથી. મોટા તરફ વત માગ અને એમના વિચારમાં પડે છે તે એ છે કે, અને પોતાને કાંઈ નુકશાન કે અડચણ નહીં છતાં, ખીજાઓને થતા મુખદુઃખને, તથા એ રસ્તે રાજ્ય કારોબાર હીંમત પડતાં બિવિધમાં શું થશે તેની કલ્પનાને, હું અતિસય મોટું સ્વરૂપ આપું છું, તે એક જાતની નજબાઈ છે એમ તેઓ માને છે. તમે સૌ એમ માનો છો કે એવી બાબતોમાં, હું યોગ્ય કરતાં વધુ સમય સુધી પડ્યો રહું છું. ખરું અને યથાર્થ શું તે પરમાત્મા જાણે.

શુ. કલ્યાણુરાય જોડા જક્ષીના આ.

આ પ્રમાણે દીક્ષ થવાથી લોકોમાં એવી વાત ફેલાણી કે કલ્યાણુભાઈનું મન મનાવી તેમને રોકશે; તે ઉપરથી કુલભાઈએ મુજબથી આવી માન્યતાનો નિર્દેશ કર્યો; પરંતુ કલ્યાણુભાઈએ અડગ નિશ્ચય કરી લીધો હતો તે, તેમના કુલભાઈ ઉપરના પત્રમાંના અવતરણ ઉપરથી ચોખું સમજાય છે.

જુનાગઢ તા. ૧૮-૧૨-૦૮

ચિ. કુલભાઈ,

વકીલ સારાભાઈ કે કોઈની અટકળ નામું જોવાનું નથી. આ માસ આખર કરતાં વધુ હું આંહી રોકાઈશ નહીં એ તમારે ખાતરી રાખવી. બે દિવસ વહેણું થારો, પણ મોડું નહીં થવા દઈ.

ચિ. મૂળવંત ખી. એ. માં પાસ થયો એ ધણું સારું થયું. પરમાત્માએ, એના પ્રસંગમાં, ઠેક સુધી અનુકૂળતા કરી આપી એ ધણું આનંદનું કારણ છે.

શુ. કલ્યાણુરાય જોડા જક્ષીના આ.

આવા અડગ નિશ્ચયને અનુસરીને તા. ૨૩-૧૨-૧૯૦૮ના રોજ કલ્યાણુભાઈએ જુનાગઢ રાજ્યની નોકરીનો ચાન્ડ છોડ્યો. વિદાય વેળાએ અમીર ઉમરાવ, શેઠ શાહકાર. વકીલ વર્ગ વિગેરે તમામે ધણી જ પ્રેમભરી લાગણી બતાવી હતી. ગિરનારા ઝાનિએ પોતાનું અલગ માનપત્ર આપ્યું હતું; તે ધણું બાવપૂર્ણ હતું.

આ સમયનો જુનાગઢ રાજ્યની નોકરી દરમ્યાન એક માહત્વની વિશેષતા એ હતી કે રાજ્યની કામગીરી ઉપરાંત કલ્યાણભાષ, બીજી સાર્વજનિક હિલચાલમાં, તેમ જ, શરીર અને મનને તાજગી આપવા રમત ગમતમાં પણ ભાગ લેતા. વળી, થીઓસોફીકલ લોજમાં નિમગ્નિત હાજરી આપતા, અને ત્યાં આપતી યોગ-ગોષ્ટિમાં તન્મયતાથી ભાગ લેતા.

તે સમયમાં જુનાગઢમાં કેળવણેલા યુવાનોની એક જગ્યાએ સરસા “ ધી-યુનીઅન ” એ નામની હતી. આ સંસ્થાનાં ભવ્ય વાર્ષિક સંમેલનમાં હાજરી આપતા અને કોઇ કોઇ વાર, તેવાં સંમેલનના પ્રમુખપદે ચુંટાતા.

જુનાગઢ કોલેજના પ્રોફેસરો અને ખાસ કરીને પ્રિન્સિપાલ મી. રોકોટ અને તેમનાં સુશીક્ષિત પત્ની મીસીસ રોકોટ એ સર્વનો નિકટ પરિચય એ કલ્યાણભાષ માટે માનસિક સંજીવિનીરૂપ નીવડેલ.

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, કોઇ પણ જાતની આંચ વગર, અને સ્વમાન સંપૂર્ણપણે જાળવી, આશરે ચાર વર્ષ સુધી નોકરી બજાવીને રાજનામું મંજૂર કરાવી જુનાગઢ રાજ્યમાંથી કલ્યાણભાષાએ વિદાયગીરી લીધી; આમ થવામાં અસાધારણ સંયમ અને કુનેહથી કામ લેવું પડ્યું હતું.

અમીર હિમરાવો, પ્રજાજનો અને અમલદારોની ભાવભરી વિદાય-અંગલી બીકારી કલ્યાણભાષ જુનાગઢથી સિધાવ્યા.

પ્રુ. નવાબ સાહેબ કલ્યાણભાષને “ ખુદાકા આદમી ” ગણુતા, તેમ છતાં તે સમયના વિષમય વાતાવરણની અસર થવા વગરતો ન રહી.

કલ્યાણભાષાએ આ વખત જુનાગઢ છોડ્યા પછી થોડા સમય બાદ “ આપણે આટલો આમદ ક્યાં છતાં ન જ રોકાયાં ” એવો મંત્ર પુકાવ્યો. પરિણામે, હાપનના દુષ્કાળ સમયે અસાધારણ જહેમત ઉઠાવી, રાજ્યનો ડાખ ઘોઈ નાંખેલો, એટલું જ નહીં, સુયશ અપાવેલો, અને તેની કદરદાની તરીકે કલ્યાણભાષને માસિક રૂ. સો નું આજીવન પેન્શન જે ઈનાયત થયેલું તે પણ બધ થયું ! પણ વિધિની ગતિ ચકળ હોય છે. થોડા જ સમયમાં આ સર્વનો અંગ વળ્યો. જે રાજ્યમાં ચાર પેઢીથી પોતાના પૂર્વજો ગદીગીરી કરતા હતા,

પ્રકરણ ૧૧

પૂર્વજ્ઞાનાં વતનમાં

૫.

ઈડરથી કલ્યાણુભાઈ જુનાગઢ આવ્યા તેથી મહત્વનો લાભ તો એ થયો કે, સૌરાષ્ટ્રની તમામ પ્રકારની જાહેર પ્રવૃત્તિના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું. તેથી કાઠીયાવાડની રાજકીય, સામાજિક, અને અન્ય જાહેર પ્રવૃત્તિ રૂપી નાડીના ધનકારા તેઓ સાંભળી શકતા હતા. વળી પંડિત સાહેબ તેમજ ખીજા અગ્રેસરો જોડે મંત્રણા કરવાની તક મળતી. તેમના બાહ્ય માધુભાઈ સાથે તમામ પ્રકારના આન્દોલનો બાબત, ખુલ્લાદીલથી ચર્ચા કરતા; અને જો કે રાજ્યની નોકરીમાં હોવાથી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં, કલ્યાણુભાઈ, સક્રિય ભાગ ન લઈ શકતા, છતાં તેમના વજનદાર અભિપ્રાયોનો યથા માધુભાઈ દ્વારા પાડી શકાનો. અને જેમ, મુંબઈ પૂનાના અગ્રેસરો ન્યાયમૂર્તિ ગાંડેની સલાહનો લાભ લેવા ઉત્સુક રહેતા, તે પ્રમાણે કાઠીયાવાડના નેતાઓ કલ્યાણુભાઈનો પ્રસ્તુત બાબતમાં શું અભિપ્રાય છે તે જાણવા ઇતેજાર રહેતા.

આ ઉપરાંત યાત્રિ દિલના કાર્પોમાં તેઓ પોતાનો મથાશક્તિ ફાળો આપતા રહેતા. રાજકોટમાં નાગર યાત્રિના મુખપત્રરૂપ ‘નાગર ત્રિમાસિક’ તે સમયમાં બહાર પડેલું. તેનું સંચાલન, રા. રા. બળવંતરાય વ. હાંપા પોતાના સ્વાર્થના ભોગે કરતા. અને આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં કલ્યાણુભાઈની સલાહ અને દોરવણી તેમને માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડતાં. ફોર્મ કોઈ વાર નાગર-ત્રિમાસિકમાં કલ્યાણુભાઈ લેખરૂપી ફાળો પણ આપતા. તેમના ત્રણ મોટા પુત્રો લાભચંકર, હરીલાલ, અને મૂળચંકર નોકરીસર હતા. ચોથા, પુત્ર કૂલશંકર મુંબઈમાં ખાનગી સરાઈ પેટ્રીમાં ભાગીદાર હતા. પાંચમાં પુત્ર હીમતલાલે નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે કોલેજનો અભ્યાસ પડતો ચૂકેલો. એ બાઈને ઓકટોખર, નવેમ્બરમાં દર વર્ષે મલેરીયા તાવ લાગુ પડતો; અને મુંબઈ યુનીવર્સિટીની વાર્ષિક પરીક્ષાઓ તે સમયે નવેમ્બરમાં લેવાતી; આ એક મોટો અંતરાય હતો. પાછળથી ઇંદોર કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર અને કુટુંબના એક જુના સ્નેહી રા. દુર્ગાચંકર પ્ર. રાવળ મારફત માહિતી મળી કે

અદલાગાદ યુનિવર્સિટીની વાર્ષિક પરીક્ષાઓ એપ્રિલ માસમાં થાય છે. બીજી એકે ત્યાં વિષયો પોતાની ઇચ્છા મુજબ પસંદ કરી શકાય છે. આ ઉપરથી બી. એ. થવાનો નિશ્ચય કરી, કલ્યાણભાઈની સંમતિ લઈ લોમતલાવ ઇદાર પહોંચ્યા હતા, અને આ સમયે ત્યાં કોલેજના બીજા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતા હતા.

જુનાગઢ રાજ્યની નોકરી દરમ્યાન પોતાના પુત્રો, ખત્રિજીઓ, નોકરી પંધાસર ક્રમ પ્રમાણે થવા લાગ્યા હતા. આ સૌને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે કલ્યાણભાઈની સલાહ સિખામણ બદલ ઉપયોગી થઈ પડતાં. આ ઉપરાંત નંદક હોવાથી કલ્યાણભાઈ પોતાના અંગત કુટુંબની અનેક આગતોમાં લક્ષ રાખના અને રૂબરૂમાં કે પત્રોદ્વારા શુભચરણો ઉભી થાય તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા રહેતા. રાજ્યમાં ગ્લાનિમય પરિસ્થિતિમાં નોકરીનું કામ કરવા સાથે આ પ્રમાણે આ સર્વ બાબતોને પહોંચી વળવું એ નાની સૂની વાત નથી.

હવે પછીનાં ધુલભાઈ ઉપરના બે પત્રોનાં અવતરણો અનુક્રમે, મોરબી રાજ્યમાં નોકરીના પ્રયાસ બાબત, અને તે મળ્યા બાબતનાં છે.

“મારું મોરબી જવાનું થાય કે નહીં એ શીકરમાં પડવાનું નથી. હજી કંઈ ચોક્કસ નથી. પ્રજા ક્યાંક પણ શેષ બોલી દેશે. કદાચ તેમ તુરતમાં ન બન્યું તો ખર્ચમાં કિંદાવત કરવાનું, ને થોડી વડીલાત ચાલતી કરવાનું થશે; એટલે પણ નિભાવ આવશે પ્રારબ્ધ યોગ પ્રમાણે થઈ છે, અને થાગે તેનો કંઈ મન ઉપર બોજ લાવવાથી રૂબ નથી.”

ઉપરનો પત્ર લખ્યા પછી ચાર દિવસને અંતરે જ મોરબીમાં નીમાયા બાબતના ખબર આપ્યા કે:—

“તમારા મન ઉપર હું પગાર વગર બેઠો છું એ વાતનો બોજ છે; ને ધરતું ખર્ચ વધી ગયું છે ને તમે જાણો છો, એટલે લાગણી વધુ રહે છે; મારે તમને તુરત ખબર આપું છું કે થોડી મુદત માટે પોતાની નોકરીમાં બોલાવ વાળી હું આવતી કાલ મહારાજ દાકોર સાહેબ પાસે મોરબી જાઉં છું. બાપદાદાની જગામાં, લાંબી મુદતે પાછો આવકાર મળ્યો, એ વાતની કિંમત મારા મનમાં ધણી છે. ઇશ્વરકૃપા, અને અનુકુળ પ્રારબ્ધની વાત છે.”

ઉપરના પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ તા. ૩૦-૧-૧૯૦૬ના રોજ કલ્યાણ-

ભાઈ પૂર્વજ્ઞેનાં વતન મોરબી તરફ સિધાવ્યા.

મોરબી રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૬૦૭ની સાલથીજ, મહારાજ સર વાઘજી બહાદુરનો કલ્યાણભાઈને જોડાવવા આગ્રહ થયો હતો. તે સમયમાં મોરબીના મુખ્ય દિવાનનું અવસાન થયેલ, તેથી નામદાર ઠાકોર સાહેબે તે જગ્યા ઉપર આવવા ખુશી છો કે કેમ એમ કલ્યાણભાઈને પૂછાવેલ.

જ્યારે ઠાકોર સાહેબ સર વાઘજીએ દિવાનની જગ્યા માટે કલ્યાણભાઈને પુછાવ્યું, ત્યારે કલ્યાણભાઈના મનમાં એવો પૂર્વગ્રહ હતો ખરો કે એમની જોડે ક્ષાવટ નહિ આવે. તો પણ, ચોખવટ કરવા તેમણે “રાજ્યભક્ત અને ગજભક્ત એવા પેટાભાગ પડે ત્યારે અમે રાજ્યભક્તમાં આવીએ તેવા છીએ.” એમ લખી જણાવેલ. સર વાઘજીએ તો આવા રપટ કથનની મનમાં કદરૂ કરી. તેઓથી કલ્યાણભાઈના પરિચયમાં આવેલા. કારણ, કલ્યાણભાઈ સર વાઘજીના નાના ભાઈ કુમારશ્રી હરભંમજી સાહેબનાં મિત્ર તેમ જ વકીલ હતા, અને એ સંબંધમાં ગજકોટમાં સર વાઘજીને મળવાના પ્રસંગ આવતા; તે ઉપરથી આ ચકોર મહારાજાએ મનથી તો તેમને ઓળખી લીધા હતા.

જ્યારે કલ્યાણભાઈએ ગજભક્ત અને રાજભક્ત વચ્ચેનો તફાવત પત્રદ્વારા જણાવ્યો ત્યારે સર વાઘજીએ તેમને રૂબરૂ મુલાકાત માટે મોરબી જોડાવ્યા. આ સમયે નામદાર ઠાકોર સાહેબે જણાવેલ કે, ‘જો તમે મારી પાંચે રહો તો, બીજા કોઈને જોતવાની જરૂર રહે નહિ. ધણી વખતથી એ વિચાર મારા મનમાં આવેલ, પણ પુરો અનુભવ નહિ ને ધણી મુદત સુધી જુદુંજ વર્તન રહેતું તેથી સ્વાભાવિક રીતે મન પાછું હટતું હતું.’ તે સમયે કલ્યાણભાઈએ જણાવેલું કે “મોરબીની નોકરી કરવી એ અમારે માટે પ્રભુને ગમતી વાત ગણાય અને સ્વર્ગમાં આપના અને મારા પિતૃઓને આનંદ થાય; પણ પરરપર અનુભવ વગર કેવળ સાંભળેલી વાતો ઉપરથી આપ મને પસંદ કરો અને હું માત્ર શુભાવેશ વતનમાં આવવાના લોભમાં દાખલ થાઉં અને પાછળથી ફાવે નહિ તો એમાં કોઈને માટે સાફ ન દેખાય.” છેવટ એમ હતું કે શરૂઆતમાં જુનાગઢની નોકરીનો હકક ચાલુ રાખી રજા ઉપર ઉતરી મોરબીમાં દાખલ થઈ અજમાયશ કરી જોવી. આ વાત થયા પછી દોઢ વર્ષ નીકળી ગયું. ત્યારબાદ કલ્યાણભાઈ પોતાના બાપદાદાના વતનમાં આવ્યા. અને એમ જરૂર કહી શકાય કે સ્વર્ગમાં રાજા અને કારભારીના

પિતૃઓ અવસ્ય તૃપ્તિ પામ્યા હશે અને આ વખતથી સંબંધ તાજો થયો તે ચાતુ જ છે એમ જણાવતાં બહુ સંતોષ ઉપજે છે. કારણ, ઈ. સ. ૧૯૨૨ ની સાંઘમાં સર વાઘજી અને કલ્યાણભાઈ એમનાં બન્નેનાં અવસાન થયા બાદ, હાલના મહારાજાશ્રી લખધીરસિંહજીએ જેઠાજીના કુટુંબ પ્રત્યે પોતા-પણાની લાગણી અને ભાવ બતાવવાનું ચાતુ રાખ્યું છે. અત્યારે કલ્યાણભાઈના એક ભત્રિજા ભાઈશ્રી મૂળવંતરાય ત્રે. જક્ષી મોરબી રાજ્યના દિવાનપદે છે; બીજા ભત્રીજા ભાઈ શ્રી વસંતરાય લ. જક્ષી તે રાજ્યના મુખ્ય વૈદ્યકીય અમલદારના દરજ્જા ઉપર છે. કલ્યાણભાઈના પુત્ર કૃપશંકર જીન-ત્રેસ મેનેજર અને પ્રાપવેટ સેક્રેટરીના હોદ્દાઓ ભોગવી નિવૃત્ત થયા છે, અને કલ્યાણભાઈના પૌત્ર રસિકલાલ કૃપશંકર જક્ષી રેલ્વે ખાતામાં આ. ઇન્જનેર તરીકે નોકરી કરે છે.

પૂર્વજોના વતન મોરબીમાં કલ્યાણભાઈની નિમણુક થઈ ત્યારે રેલ્વે સંબંધીઓને આનંદાશ્ચર્ય થયું એક તરફથી આ રાજા અને આ અમાત્યનો મેળ કેમ થયો તે આશ્ચર્ય અને બીજી તરફથી આટલા વર્ષે વતનમાં દાખલ થયા તેથી આનંદ; આ સમયમાં આવેલ પત્રોમાંથી થોડાએકત્રુ અવતરણ અહીં આપેલ છે.

Junagadh, 4th Feb 1909

Dear Mr. Bakshi,

Only the other day, I heard from Mr. Vacharajani, about your "new lease of life" Let me congratulate you heartily, loudly and sincerely. H. H. Thakore Sahab, deserves every credit for his foresight and acute business instinct.

No doubt, your tearing yourself (from us) was painful to all your admirers, but now there is the happy consolation that your talents are again brought into play for the welfare of fellow mortals. This is really a great asset if not the greatest in

the economy of life I have every confidence, you will exert your utmost to alleviate the cares and miseries of brother creatures We have all got a mission to perform and that mission is to sacrifice personal convenience for the amelioration of humanity. Kindness to others is one of the first principles of self-culture And I know, you are already on a higher plane

Yours Sincerely

A S Shah

ઉપર મુજબનો પત્ર પ્રેરેલો આગાશહે લખેલો છે આ સમયે એ પ્રેરેલો હજુ યુવાવસ્થામાં હતા, પત્રમાં માનવ બધુની સેવા એ જ આશય પશ્ચાત્તઃ એ સૂત્ર કેવી સ્વસ્થ રીતે મૂક્યું છે

કૃપાલુભાઈના સદાધ્યાયી અને ગેહી શુભેચ્છક રા રા મગનનાન સુદ ગજ કીકાણીએ આ ખગ સાબળી ભાઈ ભયો અને ઉચ્ચ મનોદશા દર્શક કૃપાલુ પત્ર વખેન, તેમાંથી ચુટેના અવતરણો આવી આપેન છે મે રા રા. કૃપાલુભાઈની સેવામાં,

વિ કે, પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર અને આ બનના સંબંધને કાઢ લાગતુ વળગતુ હોનાની શ્રદ્ધા, મારા જેવા અંત્ય સમજવામાં ને રીતે સમજાયેન છે તે રીતે આવી જણાવુ છુ

" પ્રીણા તિ મ સુચર્ગિતે પિતરં, સ પુત્ર " એ પ્રમાણે આપણે સાથે શીખ્યા હતા પિતૃ ભક્તિ એ પ્રભુ ભક્તિ છે એ પણ બોધ મળ્યો હતો પણ પ્રભુ કૃપાથી અત્યારે ને સ્થળે, જેના મારે, જેનાથી થતુ નેહએ તે અનુભવ સિધ્ધ પ્રત્યક્ષ થયું એ બહુ આનંદ કરાવે છે

જાત કર્મો અને સર્વ જગાએ માન પામે તેવા નવા નગર, દલીઆ, કે તેથી મોટા સ્થળોએ જાઓ એ આપણુ કર્તવ્ય પ્રભુ કૃપાથી જ, પણ આપ હાન ને સ્થળે ગયા છો તેથી મને વિશેષ આનંદની બિર્મિ થાન છે

પૂર્વ પિતા પ્રકૃતિ રૂપી શરીરથી નથી, પણ પ્રભાગ તેમ જ કિર્તિ રૂપે હાસ હયાત છે તે પ્રત્યક્ષ થયું. જેનાથી થવું જોઈએ-પણ લોકો અસંભવ માનતા હતા તેનાથી થયું એથી મોટરાંના પુણ્યનો પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ થયો, એ ધણીને અને આખને બંનેને ધન્યવાદ છે.

૬. મેવક

મગનસાગર સુંદરછના પ્રણામ

ભોગળીમાં કલ્યાણુભાઈએ તા. ૧-૨-૧૯૦૬ ના રોજ Hazpur Adviser નો ચાર્જ લીધો. ઈડર રાજ્યના અનુભવ ઉપરથી કલ્યાણુભાઈએ દિવાન-પદ ન લીધું. આ બાબતનું ગ્વહિકગણુ છડગ ગઝલની હકીકત આપતી વખતે કહેલું જ છે. કલ્યાણુભાઈ અને ના. ઠાકોર સાહેબ સર વાઘજી 'બન્ને સામર્થ્યવાન વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર હોવાથી દિવાન પદે હોય તો એક આનમાં બે તકવાર રાખવા જેવો ઘાટ થાય ! વળી ના. ઠાકોર સાહેબ એશઆરામમાં અને ભોગવિદ્યાસમાં ટાઇમ વિતાવે તેવા ન હોતા, અને ગળ્ય વહીવટથી પૂરા વાકે-ફગાર હતા. કમ એવો રાખ્યો હતો કે અમુક સુપ્રત કામગીરી ઉપરાંત ના. ઠાકોર સાહેબ સલાહ માગે તો આપવી અગર મુસદ્દા વગેરે તૈયાર કરવાનું ના. ઠાકોર સાહેબ ફરમાવે તે કલ્યાણુભાઈએ કરી આપવા. વળી જરૂર જણાતાં કલ્યાણુભાઈ ખુદથી દિવથી ગળ્ય દિત બાબત પોતાનું મંતવ્ય જણાવતા અને ના. ઠાકોર સાહેબ સરણ બાવે તે ધ્યાનમાં લેતા.

મહત્વના કામોમાં તો ના. ઠાકોર સાહેબ કલ્યાણુભાઈની સલાહ અવશ્ય લેતા, તેવા કામ બાબતના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી મુસદ્દાઓ કલ્યાણુભાઈ પાસે જ ધરાવતા, ખાસ કરીને એજન્સી સાથેનો તેમ જ બીજાં દેશી રાજ્યો સાથેનો પત્ર વ્યવહાર કરવાનો હોય ત્યારે કલ્યાણુભાઈની શક્તિ અને આવડતનો લાભ અમુક સેવામાં આવતો. અવારનવાર કલ્યાણુભાઈને ખાસ કામગીરી પણ સોંપવામાં આવતી. જેમકે દેશી માલને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી, તેવા માલ ઉપર ઓળી જકાત લેવાનું હરાવવામાં, અને દેશી માલ ક્યો મળ્યો તેનું ધોરણુ ફગાવવામાં કલ્યાણુભાઈએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. વળી રાજ્યનાં તમામ ખાતાની તપાસણી કરી, સુધારા વધારા સૂચવવા, તેમ જ નોકરોના 'ગ્રેઇડ' બાંધવા, અને પેન્શન આપવા વિગેરે બાબતોની યોજના ઘડવા માટે કલ્યાણુ-ભાઈનાં સરનશીનપણાંનીએ એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

આમ છતાં એક દરે મોરબી રાજ્યની નોકરી દરમ્યાન કામનું દબાણ ઓછું રહેતું, તેથી કલ્યાણભાઈ તથિયત સુધારવામાં વધારે કાળજી રાખી શક્યા, તેમ જ વાંચન મનન માટે પણ આ દુરસંસ્થા સહુ ઉપયોગ થઈ શક્યો.

ઉપરાંત જ્ઞાતિ તેમ જ કુટુંબને સંબંધ કરતાં બાળકોમાં પત્રવ્યવહારથી તેમ જ જરૂર જણાય તો જાતે રાજકોટ જઈ આવીને સક્રિય ફાળો આપવાની તેમને ધણી સારી અનુકૂળતા રહેતી.

આ સમયમાં તેમનાં પુત્ર મૂળબાઈની રાજ્ય એવા સંબંધમાં તેમને ઉડો સંતોષ થાય તેવી પ્રતીતિ મળી. તે બાબતમાં તેમણે મૂળબાઈ ઉપર લખેલા પત્રોમાં બિનસંકોચ પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરેલ છે; તેમજ રાજકોટમાં ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દી. બા. અબાલાલ શાકરલાલ દેસાઈનાં પ્રમુખપણાં નીચે બંધવામાં આવી ત્યારે કલ્યાણભાઈએ તે અધિવેશનને અંગે બનતી સેવા બળવેલી; ખાસ કરીને પદ્મ-ભેદનું જળું તોડી પરિવહનું નાવ સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવામાં તેમણે સાક્ષર શ્રી બ. ક. દાકોને પૂરેપૂરો સાથ આપેલો. આજે પણ તે ત્રયોરૂપ સાક્ષર શ્રી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આ બાબતમાં કલ્યાણભાઈને અંગતિ આપે છે.

સાથે સાથે કલ્યાણભાઈની પરોક્ષ અસરપણ મોરબી રાજ્યકાંબાર ઉપર જેવી તેવી નહોતી. જકાત તેમજ કમનું ભાગણ ઓછું કરવામાં, દોષપાત્રને શિક્ષા ઓછી કરવામાં, નજીવી ઉપજ ખાતર જનસુખાકારીને નુકશાન કરતી દોષ તેવી લાગતો કાઢી નાખવામાં, અને એવી એવી જન હિતકારી બાબતોમાં કલ્યાણભાઈનાં અંગુલિ નિર્દેશ અને પ્રેરણા અસરકારક નીવડતાં.

પ્રોફેસર આગા શાહે પોતાના અભિનંદન પત્રમાં જણાવેલ કે, મનુષ્ય જીવનમાં, એક મહાન કર્તવ્ય, માનવ બંધુની એવા કરતી એ છે. કલ્યાણભાઈ પણ આ મંત્રનું રહસ્ય દગ્ધમેલ કરતા અને તક મળેથી તેને કર્તવ્યમાં મુક્તતા

જેમ જેમ રાજ્ય અમાત્યને એક બીજાનો વિશેષ પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ બન્ને એક બીજામાં રહેલી શક્તિ પિછાનના ચયા; અને ના. દાકોર સાહેબે કલ્યાણભાઈને પોતાના રાજ્યની રહેવામાં પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરી શકાય તેમ જ સાથે બે નોકરો પણ જઈ શકે તેવો Silver-Pass એનાયત કર્યો. પોતાની હયાતી પર્યંત આ Silver-Passનો ઉપયોગ તેમણે કરેલો.

પોતાનાં જ મૂળ વતનમાં, અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં એ વર્ષ માળવાની અમૂલ્ય લક્ષ કલ્યાણબાધને સાંપડી; તેવામાં એક માનભરી જગ્યા તેમને મળવાનો યોગ અણુધારી રીતે હિવસિયત થયો.

મદીકાંડામાંથી પાંચ વર્ષ થયાં કલ્યાણબાધ કાઢીઆવાડમાં આવી રહેલ તેથી તેમની યોગ્યતાની પિઝાન તે પ્રાંતમાં સારા પ્રમાણમાં થઈ ચૂકી હતી; અને થોડા સમય પડેલાં પોરબંદરમાં રાણા સાહેબની સગીર અવરથમાં બ્રિટિશ સરકારની દેખરેખ નીચેના રાજકારભાર રથપાએલ; આને અંગે વિશેષતા એ હતી કે જે સંયુક્ત-રાજ્ય વહિવટની યોજના કરવામાં આવે તો ચલાવવા બંને દિંદોએને નીમવામાં આવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૦ના ઓક્ટોબરમાં પોરબંદરમાંથી જુનીઅર એડમિનિસ્ટ્રેટર મી. તાંબેને બ્રિટિશ સરકારમાં તેમની મૂળ જગ્યાએ જવાનું થતાં, તે જગ્યાએ ઠેરને નીમવા તેની વિચારણા ચાલી. એક તરફથી મી. દિવનો નામદાર મોરબી નરેશ જોડે અંગત મૈત્રીનો સંબંધ હતો; અને બીજી તરફથી મે દિલ સાહેબના મનમાં માધુબાઈ પ્રત્યે ઘણેજ સદ્ભાવ હતો. કલ્યાણબાધનો અંગત પરિચય પણ તેમને થોડો ઘણો થયેલ; છતાં તેમની શક્તિ અને બીજા ગુણો વિશે દિલ-સાહેબ પૂરેપૂરા વાકેફ હતા. આમ હોવાથી આ સાહેબ બહાદુર કલ્યાણબાધને પોરબંદરમાં જૂનીઅરની જગ્યા ઉપર નીમવા પ્રેર્યા.

પોરબંદર જવામાં એક બીજું પથ આકર્ષણ એ હતું કે ત્યાં તે સમયે સીનીયરના દરબજા ઉપર, બમસગના તાલુકદાર દરબાગથી વાગસુરવાળા હતા આ સંરક્ષારી, સહકર્મી, બાવનાશીલ સજ્જન, ત્યારે રાજકોટમાં, ગજકુમાર દોસેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે માધુબાઈ તેમના દસુદર હતા; અને ત્યારથી બહી કુટુંબ જોડેનો તેમનો સંબંધ બંધાયો જે આજ સુધી ચાલુ છે. કલ્યાણબાધના પરિચયમાં પણ તેઓથી સારી રીતે આવેલા. બંને થિઓસોફિસ્ટ હતા.

મોરબીમાં કલ્યાણબાઈ નીમવા હતા તે સમયે જેમ સાનંદાશ્રય થયેલ તેમ ફરી એકવાર; આખા કાઢીઆવાડમાં આશ્ચર્યનું મોજું ફરી વળ્યું. જુનિયર તરીકે તો કોઈપણ બ્રિટિશ હકુમતનો અમલદાર જ આવે એવો શીરસ્તો થઈ ગયેલ; ત્યાં વળી આ અણુધારી નવો ચીતો દ્યાથી પાડવામાં આવ્યો ?

આ નીમણોના સમાચારથી ગેદીઓ અને દિલ-કૂઓ બહુ જ ખુશી થયા આ સર્વનો સમસ્તપણે નામણી ઈશાનના નાનગી ઉપે, અમે કંપાણુ બાઈના પગમે દિતેરુ, નડીન તુલ્ય, ગોડગ ગળ્યના માણ દિવાન મેઝનશ મેઝવાનશનો અભિન દન પત્ર આહી ગ્લુ કર્યો ૬

Rajkot,

My dear Kahanrai,

What a pleasant news! What an agreeable surprise! Kahanrae Baxi to be joint Administrator of Porbandar!!!

Those who know, as I do, from personal experience your work and worth, must hail the appointment, and congratulate Porbandar rather than you, on its getting a man of gifted ability and of vast administrative experience, as a colleague to Darbar Shri Vajsurvala. By accepting this appointment, I know, you are a loser pecuniarily, but am sure adequate compensation is in store for you. With all good wishes

Ever sincerely yours
Bezonji Merwanji

આ પ્રમાણે મોન-મી છોડી પોરબ ૨ જવાનો યોગ થયો મોરમીમા પ્રજાના દિલમા પણ તેમના માટે સારી બાનના હિદમવેથી કેટલાકની જોડે નો શુદ્ધી પર્યતનો સળધ ચાતુરહો જમકે મેઝથી નેચે પોપટ દ્વિતરી આ ભાઈ તો એવી અધ્યા ધરાનવા લાગ્યા કે તેમના કાકાના મરત ઉપર કંપાણુભાઈએ હાથ મૂક્યો તેથીજ ચાતુ લાગ્યા સમયના મદવાડમાથી પયારી છોડી થોડાજ રોજમા ઓદિસમા હાજરી આપી શક્યા

વનેચ દલાઈએ અને તેમના કાકાએ તો એમજ માન્યુ કે આ તો 'અપૂર્વ' પ-ના (પારખુ) મળ્યો

આને સંબંધ હતી પત્રોનાં અવતરણો નીચે મુજબ છે:-

મોગળી તાએ ત્રાજપરથી

તા. ૨૫-૧૦-૧૯૧૦

આપ સાહેબની દીર્ઘાયુષ્ય તથા ચડતી યવાની પ્રાર્થના કરી અગત્ય કરવા રજા લઉં છું કે મારી નાફુરત તળિયત માટે આપ સાહેબના ચણીમૂતનું જળ પ્રાપ્ત કરવા મારી ઇચ્છાને પગિપૂર્ણ કરવા, આપ સાહેબની 'પૂજા'ની વિભૂતિ તથા ઝુકાવ જેવા ઉદ્દિષ્ટ દેવની સાથે જળથી આપના પવિત્ર હાથે ઘોષ જળ મોકલેલ તેનું પ્રાપ્ત કરવા પછી, આપ સાહેબનાં દર્શન કરવા પ્રભાતે ઇચ્છા કરતી; તે દરમિયાન (ભક્તધીન ભગવાનના જેમ) મારા ગરીબ અને પામરની ત્રાજપરની ખુશીમાં પધારી દર્શન દેવા ઉપરાંત, આપ સાહેબના પવિત્ર હસ્તકમળથી, મારા શરીરને સ્પર્શ કરી, "તાવ ઉતરી જશે" એવા વારંવાર ઉચ્ચારેલા આશીર્વાદ શબ્દોથી અને કૃતાર્થ કયો છે, જેના માટે, હું તો કોઈ રીતે આપનો ઉપકાર બૂધી ચક્ર તેમ નથી

આપ પધાર્યો પછી તુરંત જ શાંતિ થઈ. શરીર સ્વચ્છતાવાળું થવાથી આજે ભોમે ઉર્ફે મંગળવારે દૂર આશીર્વાદ છતાં, ચાલો હાઝર થઈ શક્યો છું.

આ સર્વ પરથી... ...હું ખાતરીથી કહું છું કે આપ સાહેબ, એક મદા સત્પુરુષ અને પગમ ધર્મ નેષ્ટાવાન છે - અને તેથી જ આપ સાહેબનું રમણ ચિત્તમાંથી ખરી તેમ નથી.

વી. આપ સાહેબના પવિત્ર દર્શનનો

અભિવાદી,

મેવક દુર્લભચંદ સોમચંદ દક્ષતરી

ઉપરના પત્રના કલ્યાણુભાઈએ લખેલા ઉત્તરનું અવતરણ નીચે મુજબ છે:

પોરબંદ તા ૫-૧૧-૧૯૧૦

રા. ભાઈ દુર્લભજી સોમચંદ દક્ષતરી,

મોરબી

તમારો તા. ૨૫-૧૦-૧૦ નો પત્ર મને મળ્યો છે, આપણે એક સગા પામર છીએ, અથવા તમારો ભોળો સ્વભાવ જોતા, તમે મારાથી શુદ્ધ અંત - કરણવાળા હશે, હું મા કાઈ ચમત્કાત ન હોતો ને નથી. એમ નો પ્રણવ, સર્વ શક્તિમાન છે જ. પણ તેની ઉપાસનાથી લાભ મળવો, તે જનાની શ્રધ્ધા

અને ગુપ્તતાના પ્રમાણમાં બને છે. તમારો મારી જાત પ્રત્યેનો સહભાવ જાણ્યા પછી તમોને નજરે જોવાની ઉત્કૃષ્ટ નિઃસાસામાં એક આખી રાત મેં રોકી રાખી, એ ખરાબર ન થયું. તો પાણુ વળતે દી. સવારમાં તમારા જેવા સાફ દિલના માણસના મેળાપથી મને ઘણો આનંદ થયો હતો. બાઈ! સહ પિયાન અને સહ વર્તનમાં અસૌકીક બળ છે, એ વાત પર વિશ્વાસ રાખશો તો તમારું સર્વ પ્રકારે શ્રેય થાશે. મારે માટે તો, તાવમાં જે પ્રેમ તમારા અંતરમાં ઉદ્ભવ્યો તે પ્રેમ હવે મુકાવા દેશે નહીં એટલું માણું છું; કારણ એ પ્રેમ મને સહાયક છે.

કલ્યાણુરામ જેઠા બક્ષીના
જે મારાજ.

મોરખીમાં એકંદર કેવી પવિત્ર ઊપ પડેલી તેનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આપવા પત્ર-વ્યવહાર રજુ કરેલો છે. એક બીજી વ્યક્તિ માટે કલ્યાણુભાઈનાં મનમાં કાયમની અસર રહેલી તે મોરખીના અન્તેવાસી મહામહોપાધ્યાય શ્રી શંકરશાસ્ત્ર મહેશ્વર. કલ્યાણુભાઈના દિલમાં તેમના પ્રત્યે ઘણો પૂજ્ય ભાવ હતો તેમની પામે મોરખીની પોતાની રહેઠાણ દરમિયાન અને ત્યાર પછી થયું ત્યારે તે શહેરમાં જવાનું થાય ત્યારે કલ્યાણુભાઈ જતા અને યથા શક્તિ "૫૩-પાંખડી" ત્યાં ધરતા.

આવી સાત્વીક કમાઈ કરી મોરખીથી કલ્યાણુભાઈ પોરબંદર જઈ રના હોદ્દા ઉપર મયા ત્યારે તેમના પ્રત્યે સહભાવ ધરાવનાર લગ્ન કરને હતા આનંદ થયો.

પ્રકરણ ૧૨

મુદામાપુરીમાં વાસ

રાજ્ય સેવાની પૂર્ણાહુતિ

(૧)

મુદામાપુરી (પોસ્ટ ૧૬૦) જેવાં પવિત્ર ગ્રામમાં નિવાસ થયો તે ખાતર દેવે હોય ધરીના મોસિક ડપિઆ બમોનુ આર્થિક નુકસાન થયું એ એક વાત શિરામ પોસ્ટ ૧૬૨ નાજ્યની નોકરી અને નિવાસ અન્ય સર્વ પ્રકાર દાન તેા અનુકૂળ નીનડયા

પહેલી વાત એ કે, કલ્યાણભાઈની તકુમ્મતી માટે સમુદ્ધ-સ્થાન વિશેષ અનુકૂળ પડતુ આવેા અનુભવ તેમને છે સ ૧૮/૧ મા માગરાગ નાજ્યની નોકરીમાં નેડાયા ત્યારથી થએનો, અને ત્યાગ પછી નાગ વાગ તમિષતની મુધા નજીથે કલ્યાણભાઈ માગરાગ જેનુ દન્યા કાઠા ઉપરનુ ગ્યાન પસંદ કરતા ખીન્ વાત એ કે, પોસ્ટ ૧૬૦માં જૂનીઅ-એ-મિનિસ્ટ્રેટર તરીકે લગભગ ૨૪ત ન પછે કામ કર તેના દરજ્જા પર આ-માં કારણ આહી સ ચુકત ગાજપકાન્નારે ચાલતો હતો, અને ' સિનિઅર એડમિનિસ્ટ્રેટર ' દરજ્જા-થી વાજસુવાળાને તેમના ઉપરી અધિકારી ગણીએ તેા પણ આપખુદી હકુમત ધનાવના નાજ વીઓની પ્રકૃતિને અનુસરીને નોકરી કરવી એ કયા, અને ઉચ્ચસરકારી, મિત્રભાવે વર્તનાર, વિદ્યાગસિક શ્રી વાજસુવાળા નીચે નોકરી કરવી એ કયા ? આહી તેા જાણે સોનુ અને સુગધ એક ન થયા દરેક પોતાને સુખત થયે ન ખાતાઓની યોગ્ય સમાજતો ગખતા જ, ઉપરાત બન્ને સાથે મળીન, ગાજ્ય અને પ્રગતુ હિત સાધનાના ઉદેશથી, વિચારણા કરી યોજના ધડી તેનો અમન કરતા

વળી મન્ને થિએઓરીસ્ટ હોનાથી, રોડના ગતી નર્મમા, સાપ્તાદિક સમાજની સભામાં, નિમિત્ત હાજરી આપતા વિદ્વાન, સાધુચરિત મંદો ગયોને, બદાગ્ગામથી બોનાવનામાં આવતા, અને તેમની જ્ઞાનવાર્તા અને સંતસ ગનો લાભ લેવા આ ઉચ્ચ સંસ્કારી સચુક્ત-કાળગામિઓ સુક્તા નહી, તેમ, પ્રસંગે પ્રસંગે પવિત્ર બરવામાં આસતી જ્યાં જ્ઞાન-ચતુર્ત્વ અનુક્રાંત દોરામેર આનવ.

આ પ્રમાણે, શારિંગિક તદુસ્તી અને માનસિક પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત, આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાની તક પણ સાપડી જુદા જુદા સ્થળોમાં મત્રીસ વર્ષ પર્યંત અતિવ્રમદાયક નોકરી કરવી તેથી લવે જાયે, પ્રભુએ તેમની ઉત્તમગાન્યામાં તન મન અને આત્માને શાંત મળે તેવી અનુકૂળતા મેળવી આપી.

અનમત, આ મને ગળ્યત્ર વાલકો વહીવટ ચલાવવામાં જરા પણ ગદ્ગદત નહોતી ગમતા, પણ તેમનું તત્ત્વ-સચાનત સંસ્કારી હતું તેમાં આપજુદી, જોરજુલમ કે પક્ષાપક્ષીનો શક્ય હોય તેટલો અમાન હતો અમુક માનીતા અને અમુક અણમાનીતા એવી ગણના કમતીમાં કમતી હતી મદાગથી આનનાર વ્યક્તિઓના મન ઉપર સંસ્કારી નાતાનજીની છાપ પડળ વગર રહેતી નહી.

સોજના કનગમાં રમેત ગમત ચાનતી હોય ત્યારે મોટા નાના અમનદારો છૂટથી લગાવા મળીનારું ગમતા આમ છતા, આવી જનમનસાનનો જેવાને ચંદ્ર, બાગ્યે જ કોઇ અથોગ્ય છૂટ લઇ શકતું અને કનગમાં છૂટથી હળનાન એન્ડ ઉચ્ચ હોદ્દોએ ઓશીસ કામમાં અને ન્યાયની અદાનતમાં જુના જ સ્વરૂપમાં દેખાતા.

આટ આટલી જગ્યાની નોકરીમાં અંધનવા અનુભવ થીલા પડી આહીનું કામ તેમને ઓછું કમિન જણાતું તો છતા, ઘરે સસારથી માડી મદાન ગળ્યકાર્ય પર્યંત દરેક સામાજિક વર્તુલમાં કોઇ કોઇ ગુચરણ ભર્યા પ્રસંગો તો આવે જ તે મુજબ, પોરમદગમાં પણ કલ્યાણબાદને કેટલાક કૂટ પ્રશ્નોમાં ગુચારું પડેન પણ પોરમદગના ગળ્યકાર્યોની વિગતમાં ઉત્તરીએ તે પડવા બીજા રાજ્યો જોડેનો તેમના સબ કેવો ઘાડો ચાલુ રહ્યો, અન નોકરી છોડ્યા પછી પણ તેવા રાજ્યો તરફથી કેવો બાન પ્રદર્શિત કરવામાં આવતો તેની દુઃખ નોંધ જરા લખ્યો.

ના. મોરળી નરેશના કહેવાથી તો કલ્યાણબાઈએ પોરણદરની નોકરી સ્વીકારી હતી; તે નામદારે જ કલ્યાણબાઈની યોગ્યતા વિશે કાઠિયાવાડના એજન્ટ સાહેબને વાકેફ કર્યા હતા. એ રીતે તો મોરળી રાજ્ય તરફથી કલ્યાણબાઈની નોકરી ટ્રિટિંગ રાજ્યને ઉછીની અપાએલી ગણાય. આમ હોવાથી તે રાજ્ય જેટલો સંબંધ ધણે એખલાસ બર્યો અને મોડો રહે એ સવાબાવિક છે. મોરળી નરેશે કલ્યાણબાઈને પોતાની રેલ્વેનો 'સીલ્વર પાસ' આપેલો, અને અગત્યની બાગતોમાં એક બીજા અન્યો અન્ય સલાહની આપ લે કરતા.

તે જ મુજબ ઇડર ગાંધી જેટલો સંબંધ પણ ધણે દુકાળો ચાલુ રહ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં, મહારાજ કુમાર શ્રી દોલતસીદ-છાએ કલ્યાણબાઈ પામે જુડીશીઅલ-આર્સીસ્ટન્ટ, હોમ-સેક્રેટરી, મામલતદાર, ન્યાયાધીશ, અને ઇડર મીરતેદાર તરીકે કામ બજાવવા માણસો મારેલા.

તે મુજબ પહેલા કલ્યાણબાઈએ ચાર માણસ મોકલેલ, પરંતુ હજુર એ-દિસનું કામ સભાળનાર માણસની નીમણીક બાકી રહી આ કામ માટે કલ્યાણબાઈએ બે નામ સૂચવેલા. એક રા. દરીગમ છ. ઓઝાનું અને બીજું પોતાના ભત્રીજા જયંતિલાલ મા. બક્ષીનું. આને અંગે મહારાજ કુમારશ્રીએ બળેલ એક પત્રમાંથી અવતરણ આપીએ છીએ.

આ પત્ર ઉપરથી એક બાગત રખેલ થાય છે કે, બીજા બાગતોમાં ગમે તે પ્રકારે બરતી એટ યાતી હોય, પણ કલ્યાણબાઈ પ્રત્યે સ્નેહ અને માન જીવગી બર ચાલુ રહ્યા, અને બીજું એ કે, કલ્યાણબાઈના કુટુંબીઓ માટે જેટલા પ્રમાણમાં વિશ્વાસની લાગણી રહેતી તેટલી બીજા કોઈ માટે બાગ્યે જ રહેતી. પરંતુ અવતરણ આપતા પહેલાં એટલું જણાવવાનું છે કે, રા. પ્રીતમરામ દ. ઓઝાને ઇડર ગાંધીમાં ન્યાયાધીશ તરીકે કલ્યાણબાઈએ પસંદ કરીને મોકલેલ હતી "Two Ozas"નો ઉલ્લેખ સમજવામાં આવશે.

My dear Diwanji,

"...I may tell you that I would not mind taking two Ozas, uncle and nephew at a time; but your own nephew would be a better selection for the said post.....

.....I may assure you the selection would be

most satisfactory.

As your nephew, I can place my confidence in him, and can naturally like him the better for it..."

આ પ્રમાણે બીજા દેશી રાજ્યો જોડે સંબંધ ચાલુ રહેલો.

હવે આપણે પોરબંદર રાજ્ય વહિવટ અંગેની કલ્યાણભાઈની પ્રવૃત્તિઓ તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. પાછળ નિર્દેશ કર્યો જ છે કે સરળ ગણ્યાતા રાજ્ય-તાંત્રમાં પણ કેટલાક કુટ પ્રશ્નો હોય જ છે. પોરબંદર આખા ત્યાર પહેલાંથી એક ઘણા નાજુક પ્રસંગ ચાલુ થઈ ગયો હતો. તેનું નિરાકરણ કેમ લાવવું એ ઘણી ચિંતાજનક બાબત થઈ પડી હતી. અહીં જ કુનેડથી, મહકમતાથી અને ઘણી જ ખાનગી રીતે આ ઘટનાનો નિવેડો લાવવાની જરૂર હતી. આમાં એક વા બીજી રીતે ભાગ જેને કોઈ પહેલો તે પૈકી કેટલીક વ્યક્તિઓની દયાતી લગુ ચાલુ હોવાથી સુરચિ ખાતર અમારી કક્ષમ પર વધારે પડેલા અકેશ રાખવો પડે તેમ છે.

એક બાઈ રાજ્યમાં વિધવા રાણીના હક્ક બોગવી રહી હતી. પણ આવા હકના ભોગવટા સાથે સંકળાએલ જવાબદારી અદા કરવાની જરા પણ તે બાઈની મનોવૃત્તિ જણાતી નહોતી. રાજ્યના મોખાને ન છાગે તેવી દિલ્લચાત તેના તરફથી થઈ રહી હતી એવી કશિયાદો આવવા માંડેલી; કચવાતા મનથી એ બાઈને યાત્રાએ જવા પરવાનગી આપવામાં આવેલ. યાત્રામાં રાજ્યના એક નિવૃત્ત અમલદારને સાથે મોકલેલ. તે ગૃહસ્થ તરફથી આ બાઈ વિશે ધમ્મી કડવી કશિયાદો પત્રદ્વારા રહુ થવા લાગી.

રાજ્ય તરફથી થએલી સૂચના, વિનંતિ, ગર્ભિત ધમકી વિગેરે કોઈપણ બાબતથી તેના પર અસર થઈ નહીં. બાઈ માણુસ જોડે કામ કોવાનું તેથી મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. આખરે યાત્રામાંથી તો તે બાઈને પોરબંદર પગલ આવવાની ફરજ પડી. પણ ચોર કોટવાળને દડે એવો ઘાટ એણે તો ઉપરિચિત કર્યો. તે બાઈએ એવો એક કોપડો આગળ ધર્યો કે રાજ્ય ધણી જ મુંઝવણમાં પડી ગયું.

મતલબ આ કોપડાકાંપી રોગે હવે અંબીર રૂપ પકડ્યું હતું. રાજ્ય ક્રિયા અનિવાર્ય થઈ પડી; વાઠકાપ કરવામાં બહુ જ સંભાળ રાખવાની જરૂર હતી; રોગી ભાગ નિકળી જાય અને નીરોગી ભાગ સહીસજામત રહે તે પ્રમાણે

સ્વક્રિયા થવી જોઈએ સર્જન નિષ્પાત કોવો જોઈએ

યુરોપિઅન અમનારો, પ્રાતની મોભાદા વ્યક્તિઓ એમી દસે નિદાળી
ગ્વા હતા કે આ દિની જોડીઆ કાગ્બાગીઓ આ બાગત કેવી ગીને પેસ
પરોઆડશે

કલ્યાણભાઈએ તેમની લાક્ષણિક દમથી આખા મામનાનો ધરમૂળથી
પાકો અબાસ કર્યો માહિતી મેળવી પુગના એકન કર્યા. ત્યાં પડી એક
કેશીયત તૈયાર કરી ગજકોટમા પ્રાતના રડા નમદા પડા પાળળ કેસની
દાણાવટ થઇ હાકેમ સમજદાર કોનાથી તેણે મુબઇ અઠકારમાથી સમત્તિ
મેળવી, યોગ્ય નિર્ણય આપ્યો તેને અનુસરીને તેનું પદ જીનવી તેવામા આપ્યું
અને તેનો હાથ્યાપ દાવો નામજુર કરવામા આવ્યો અને ગજય જોડે તેને
હવે કાર્ડ તેવાદેના નથી એમ હતું. હથગૃપાયાં આવા નાજુક પ્રશ્નો નિમ્ન
આખરે અનુદૂળ ગીતે થયો અને આખા પ્રાતનો અધ્યગ્રાસ હેઠો ખેડો

જાણે આના કુનેદભયાં ઢામની કદર તરીકે કોય તેમ હવેથી જુનીઅગ્ની
જાળાનો પગાર કા ૬૦૦ ને બનતે રૂ. ૮૦૦ રાખવાનો મંજુરી મુગ્ધ સરકારે
આ રી એટલ પોન્ગદગ્ની નોકરીમા પ્રાપ્ત થયા પડી એક વર્ષને અંતરે
કલ્યાણભાઈને પોનાને મીજે મળેનો લેટનો પગાર મળવો શક થયો દરમાગ્ની
નાજસુરવાગાએ આ માગતમા કદના જુબાઈ માટે જોન્દાર બનામગુ કરી હતી
અને પ્રાતના વડો તેમા પૂરેપૂરો ઝેડો હતો

૪૦ સં ૧૯૧૧ના ડિએમગ્ની તા ૧૦મીના રોજ દી હીમા રાજેનશાદ
પથમ જ્યોર્જના ગજનાગેજણની મુબક્રિયા થવાની હતી પોન્ગદગ્મા પણ
પ્રસ ગને શોભે તેવા ઉનાસ અને દમામથી તે દિવસ ઉજવવામા આવેન

પોન્ગદગ્મા કલ્યાણભાઈના આવા પડી સવાવર્ષને અંતરે મુજગતમા
સત ૧૯૬૮નો મળીકુ દુકાળ પડ્યો મુખ્યત્વે ધાસની તગીને લીધે દોરોની
જંગી જોખમમા આવી પડી આના કામમા તો કલ્યાણભાઈ, સવિશેષ,
રોલ્લનો આત્મા પ્રેરણે એ દરકરથી, તેમની જુનાગઢ અને મુન્ની તમાગીખ
ઉપરથી આપણે નાકે છીએ

દુકાળ કાર્યને અગે કલ્યાણભાઈ હોદારમા તે સમયે અબાસ કરી રહેવ
તેના પુત્ર હીમતયાન ઉપર પત્ર વખેનો આ પત્રના અવતરણો નાચવાથી
પોન્ગદગ્ના દુકાળ રાહેત કણોનો થોડો ઘણો ખ્યાન મળજે -

ચિ. બાઈશ્રી હિંમતલાલ,

ઈદાર

તમારો તા. ૧૬મીનો પત્ર મળ્યો.....

તમારે ત્યાં શુભરાતી બાઈઓએ પણ ફંડ યાપ્યું તે ઘણું સાદું હતું. અમે અહીં પણ ફંડ યાપ્યાં છે.

(૧) સહાયકારી ફંડ:- તેમાંથી શોકોને, ઘાસ તથા અનાજ સરતે ભાવે અપાય છે. જેને ત્યાં દોર હોય તે બધાને ઘાસ આપવાનું રાખ્યું છે; અને અનાજ આખા રાજ્યમાં જોટલા ગરીબ છે તેની નોંધ કરીને દીકોટો આપી છે તેને અપાય છે.

(૨) પશુ-રક્ષક ફંડ:- આમાંથી કેટલ કેમ્પો બાંધીને તેમાં જોઓ માલીકી છોડીને દોર સોંપી જાય, તેવાં દોરને નિભાવવામાં આવે છે. શિવાય અતિ નમળાં પડેલાં દોરને જરૂર પ્રમાણે ઘી પાવાનું અને કપાશીઆ દેવાનું પણ થાય છે.

આ બંને ફંડમાં જોટલી રકમ દેવનનો એકડી થાય તેટલી સામી રાખ્યે આપે છે.

(૩) અનાથ ફંડ:- આ ફંડ માત્ર દેવતનું છે. તેમાંથી, જોઓ ગરીબ છતાં માગવા ન જઈ શકે તેવાને ખાનગી રીતે મદદ પહોંચાડવાનું થાય છે.

મળુરો માટે રીલીફ-વક્સ તથા હવકા વર્ગના અનાથોનાં પણ આખાં રાજ્યોમાં અમલદારો ફેરવીને લીસ્ટ કરાવ્યાં છે તે બધાને બોગક વગેરે રાખ્યેથી જુદું અપાય છે.

જુનાગઢની ગીરમાં સી ધીઓ સામટી ગાયો-આશરે આઠ હજાર લઈને આવ્યા છે, અને તેઓ ખર્ચ ન પહોંચી શકે તેમ તેમ માથેને ધરાદા પૂર્વક હલાલ કરી નાખે છે. આવા ખર્ચ મળતાં, અમે આંહીથી એક ગૃહસ્થને નજરે જોવા ખાસ મોકલ્યા, તો વાત ખરી માલુમ પડી તેથી તે ગાયો ખરીદી લઈને નિભાવવાનું ફંડ ઝડપથી બિલું કરેલ છે. માંગરોળ, વેરાવળ, મુંબઈ, પણ ખર્ચ આપ્યા છે ને ગાયો ખરીદવાનું શરૂ થયું છે.

હું ચાર છુ કે, તમારે તમાના ગુજગતી બાપજોને યોગ્ય લાગે તો, આ ફડમ મદદ કરવી એનાથી નહુ ઉપયોગી કામ જીજ્ઞુ બાગ્યે જ મળી આવશે માયો ખરીદ થાય તે વગસ આખર વેચાશે તેમા ખગગ કગતા વધુ તે ઉપજવાનુ નથી, પણ જે ઉપજે તે પાછુ લેવુ દોષ તો તેવી ગોઠવણ થી શકશે

શ્રી કલ્યાણુગાય જોદા મક્કીના આ

ઉપર મુજબ પત્ર મળતા જ છ'દોગ્યી અમે યોગ્ય ગકમ તાગ દાગ મની-ઓડરથી મોકલી આપેની

આ દુષ્કાળ રાહતને અમે કલ્યાણુબાપજો જે સમીન વ્યવસ્થા પૂર્વક કાર્ય કરેલ, તે બાબત તેમને પોરબંદર ઝાડતી વખતે પ્રજા સમક્ષ તરફથી અપાએલા માનપત્રમા પણ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે

“ આપની કુશળતાના નમુનાનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે કે જ્યારે સ વત ૧૯૧૮ ની સાવમા દુષ્કાળ પડ્યો તે સમયે આપે મનુષ્ય અને મુગા પ્રાણિઓને દુષ્કાળના શ્વ કટમાયા મુક્ત કરવાની અતિ ઉમદા યોજનાઓ ધડીને હળરો પ્રાણિઓના જીવ બચાવ્યા મરીબ કુટુંબોને સસ્તુ અનાજ અપાવ્યુ, તેમ જ દુર દેશવરથી ધાસ મ ગાવીને સખ્યામધ દોરોને જીવતા રાખ્યા, આપની આવી મહાન કાર્યદક્ષતાનો લાભ આ દેશને આપીને ફતાથ કયો છે આ કાર્ય જીદગી પર્યંત પણ જીવાય નહિ એવુ આપે કહ્યું હતુ ”

એડમિનિસ્ટ્રેશનના સરળ મણાય તેવા ગભ્ય વહીવટમા એક ખીજ પણ અટપગી મામત દતી, અને તે ગોડગ-પોરમદર રેલ્વે મ મધી

કલ્યાણુબાપજો અગત અભિપ્રાય એવો હતો કે, સગીર રાણા સાહેબને ગાદી સોંપાય ત્યાર પછી જ અ વી બામતનો નિકાન કરવો જોઈએ

પોરમદર રાજ્યની એવી દરખાસ્ત દતી કે, જેતલસર-પોરમદર રેલ્વે લાઇનનો ટુકડો તે રાજ્યને સોંપવો જોઈએ, તેમ બને તો જ ગોડગ-પોરમદરની બાગીદારી બધ પડે, પણ માત્ર પોરમદરની હદમાનો જ દસા-પોરમદરનો ટુકડો મળે તો પછી પોરમદર રાજ્યને દારકા-પોરમદર વચ્ચે રેલ્વે લાઇન ઉઘાડવાની પગવાનમી મળવી જોઈએ નહિતર જે રાજ્યને હસ્ત

એવો નાનો ટુકડો રહે કે જેનો સ્કીવટ ચલાવવો પોષાય નહીં

આ પ્રસંગનો નિકાન કલ્યાણભાઈ પોરબદર રાજ્યની નોકરીમાં ચાલુ રહતા તે દરમિયાન ન થઈ શક્યો

આ પ્રમાણે ગુચવણબર્ણા પ્રમોની જણાવટ ચાલતી હોવા છતાં તેમ જ કુટુંબમાં અવસાનના મનાવો ચાલુ રહેનાથી રાજાશાસક તેને લીધે ખેદની લાગણી થતી હોવા છતાં, પોરબદરમાં દુરસદનો સમય શ્રવણ મનનમાં અને સાંજના કનમમાં રમત ગમતમાં વિતાવતા કૌટુંબિક બનાવો વિષે તે મોરમી રાજ્યમાં કલ્યાણભાઈ નોકરીસર હતા તે સમયથી શરૂ કરી પોરબદર રાજ્યની નોકરીના ગાળા દરમિયાન મનેના બનાવો વિશે હવે પછી જુદા વિભાગમાં હકીકત રજુ કરીશું પણ કુટુંબમાં એક ભારે શોકજનક બનાવ બન્યો અને તેને અમે ખુદ કાઠીઆવાડના એજન્ટ સાહેબ જોડે પત્ર વ્યવહારનો ઔપચારિક વિધિ થયો તેનો ઉત્તર આપી કરવાની આવશ્યકતા છે તે બનાવની વિગતવાર હકીકતો 'કૌટુંબિક વિભાગ'માં જ અપાશે

તા. ૨૭-૧-૧૯૧૨ના રોજ, માધુભાઈનું અવસાન થયું, આથી કલ્યાણભાઈના મન ઉપર સખ્ત ફટકો પડ્યો. આ માહા બનાવ વિશે કાઠીઆવાડના એજન્ટ મે હિંચ સાહેબે કલ્યાણભાઈ ઉપર એક પત્ર લખી પોતાની શોકની વાગણી વ્યક્ત કરેલી, આ પત્રની નકલ નીચે આપવામાં આવેલ છે -

The Residency

Rajkot

27th, January, 1912

Dear Mr Kahanrai

It is with great regret that I learnt of the death of Mr Madhavrai

I am publishing a notification in the Agency Gazette expressing my sense of the loss sustained by the public in his death, and would request you to convey my sincere condolences to the members

of Mr. Madhavrai's family.

Yours sincerely

C. H. A. Hill.

કલ્યાણુભાઈએ આ સંબંધમાં મે. હિલ સાહેબ ઉપર આભાર-દર્શક પત્ર લખ્યો હતો.

આવા ધા સહન કરવા પડતા હતા છતાં કલ્યાણુભાઈ પ્રયત્ન કરીને ફરી મનની શાંતિ મેળવી શકતા. તે બાજુ કલ્યાણુભાઈએ પોતાના પરમમિત્ર રા.રા. મંગળપ્રસાદ દ. 'સુચ ઉપરના એક પત્રમાં આ પ્રમાણે જણાવેલું:- " પ્રભુના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ, અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ, નિત્યમાં બોલવાઈ ગયો છે; તેથી હવે સાંસારિક દાડક હવા રૂપરૂં કરે તેટલો જ સમય તેની અસર બોગવાય છે. તેનું પુછકું લંબાતું નથી. એટલે પ્રસાદ, વડીલોના, અને સાચા રનેલીઓના પ્રતાપથી થયો છે. "

એક દર સગળતાથી રાજ્યતંત્ર આઠી રજુ હતું તેવામાં, ૪૦ સં ૧૯૧૨ની આખરમાં એક અણધાર્યો અનિદ્ર પ્રસંગ બન્યો. આ પ્રસંગ તે ખારવા મુસલમાનો વચ્ચે મહોરમના દિવસે થયેલું દુર્લભ.

આ બાબતનું વર્ણન રા. રા. મૂળવતભાઈએ પોતાની કાષ્ઠમાં આપેલ છે. આઠી વિગત આપવામાં તે કાષ્ઠમાં આપેલ હકીકતનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

તા. ૧૯ ડીસેમ્બર ૧૯૨૨ ની " કતલની રાત " તેા મુશ્કેલ શાંતિમાં વીતી ગઈ. પરંતુ તા. ૨૦ મીએ ખાગવા લોકોની મઢી અને પાગસ પીપળાની જગ્યા આગળ, પ્રતિબંધ હોવા છતાં અમુક તાજુતવાળાઓએ " ચોકારો " લીધો. ખારવા લોકોએ તે બાબત મેજસ્ટ્રેટ સાહેબનું ધ્યાન ખેંચતાં તેમણે ચોકારો બંધ કરવા હુકમ આપ્યો, છતાં ચોકારો ચાલુ રહ્યો. વાતાવરણમાં ઉમટા તો બાપી ગયેલી. બે-ચાગ મિનિટનો જ સવાલ હતો. ચોકારો મેજસ્ટ્રેટ સાહેબના ફરમાન અનુસાર તુરંત જ બંધ રહ્યો હોત તો સંભવ છે કે, ત્યાંથી વાત અટકી જત. પણ હુકમ છતાં ચોકારો ચાલુ રહ્યો તેથી ખારવા લોકો પૈકી કેટલાક ઉસ્કેરાયા અને ચોકારો લેવાતો હતો તે સ્થળે તેમણે પથ્થરો ફેંક્યા. તારની વાડ બહારના મુસલમાનો વાડ કુદી અંદર દોડી આવ્યા, અને

દુસ્સડ શરૂ થયું, મામલો ગંભીર બનતો. બેતાં મેજીસ્ટ્રેટ એતવણી આપી કે, વિખરાઈ જાઓ, નહિતર ગોળીબારનો હુકમ આપીશ. છેવટે ગોળીબારનો હુકમ છુટયો; જેથી નાશભાગ થઈ. દરમિયાન એક રજપૂત દોબદારે સમપક્ષયકતાથી વધારે ખુવારી થતી અટકાવેલી. એક તરફથી મુસલમાનોનું ટોળું ધસી આવતું હતું. સામેથી ખારવાઓ તેમની સામે દોડી આવતા હતા; આ રજપૂત દોબદારે પોતાની પોલીસ ટુકડી સહીત બે ટોળાં વચ્ચે ઝંપલાવ્યું. અને બન્ને ટોળાં પાછાં વળી ગયાં; જેથી મામલો જલદી કાણુમાં આવી ગયો.

દુસ્સડ શરૂ થયા પછી પંદર મિનિટની અંદર શાંતિ સ્થપાઈ. પરંતુ લોકોમાં હિરકેરણી અને ગભરાટ મોટા પ્રમાણમાં જણાતાં હતાં. વળી રાજધાની પોલીસને સતત કામગીરીના કારણે આરામની જરૂર હતી; તેથી તાર મોકલી એજન્સી પોલીસને બોલાવી. પછી તે ક્રમાનુસાર શકદારોને એક પછી એક પકડવામાં આવ્યા. અને દુસડની રીતસગની તપાસણી માટે, એક હિન્દુ, એક મુસલમાન, અને સરખંચ તરીકે એક પારસી, એમ ત્રણ ચૂંટાયેલાં કમીશન નીમવામાં આવ્યાં. આ કમીશને તપાસ ચલાવી, અને શુનેગારોને શિક્ષા કરાવી, કેટલાકને પૂરાવાને અભાવે છોડી મૂક્યા તેમ જ દુબડના કારણે સર્ખંચી અને બવિખ્યમાં તે અટકાવવા શું પગલાં બરવાં તે સર્ખંચી અહેવાલ રજુ કર્યો. સંયુક્ત કારભારીઓએ કમીશનના આ અહેવાલ સાથે પોતાના વિચારો ટાંકી એજન્સીમાં તે રજૂ કર્યો. પરંતુ આ બધું ચર્તા મહીનાઓ પીત્યા; દરમિયાન, રાજ્ય તરફથી દુસડ થયા પછી તાજેતરમાં જ તે બાબતનો હુકમ અહેવાલ મોકલેલો, અને કમીશનના કામનો નિકાલ થયા પહેલાં જ એજન્સી અધિકારીઓએ મુબંઈ સરકારમાં સંયુક્ત કારભારીઓની વિરૂદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો. ન્યાય ખાતર એટલું તો કહેવું જ બેઠએ કે, આવો વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય મુબંઈ સરકારમાં રજુ કર્યા પછી, તેની નકલ પોરબંદર રાજ્ય તરફ મોકલી, અને સંયુક્ત કારભારીઓને એ બાબતમાં કંઈ કહેવાનું હોય તો તે જણાવવા સૂચવ્યું. બે મુબંઈ સરકારમાં લખાણ મોકલ્યા પહેલાં એડમિનિસ્ટ્રેટરો પાસેથી ખુલાસો માંગ્યો હોત તો જ એજન્સીનું આ પગલું બ્યાજખી ગણાત. એડમિનિસ્ટ્રેટરોએ એટલું જ જણાવ્યું કે અમુક બાબતો બની છે એમ માની લઈ કોઈપણ અનુમાન હિપર આવવા પહેલાં, રીતસગની તપાસ પૂરી થવા દેવી જોઈએ; અને ત્યાર પછી જ નિશ્ચિત અભિપ્રાય દર્શાવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે બન્યા પછી થોડા મહિના બાદ કમીશને કરેલો રીપોર્ટ રિજેક્ટ મુબંઈ સરકારમાં મોકલાયો. એટલામાં તો ઇ. સ. ૧૯૧૩ના જુલાઈમાં

ખાગના મુસનમાન વચ્ચે સડળ છમકતુ થતા પ્રાંત સાહેબ જેતનસગી પોરમદર એશિયનમા આવી પગેઆ, તે સાહેબના આ વા પડેના તો હુલડ ગમી ગયુ હતુ પ્રાંત સાહેબે જન્ને પક્ષના પ્રતિનિધિઓને મોનાવ્યા, તેમની જોડે વાતો કરી, અને પોતે જે અભિપ્રાય બાધેતો તે એજન્ટ સાહેબને વખી જણાવ્યો. એજન્ટ સાહેબે સિનિઅર સાહેબને પોતા પાસે મોનાવ્યા. પરિણામે સિનિઅર સાહેબ રજા ઉપર ઉતરી પોતાના તાનુકાના વહિવટમા ગુથાઇ ગયા.

ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે, મૂળ હુલડ ડિસેબર ૪ સ. ૧૯૧૨મા થવા પામ્યુ હતુ ત્યાં પછી ૪ સ. ૧૯૧૩ના ફેબ્રુવારી તા ૯ ના રોજ, નામદાર મવર્નર લોર્ડ સિડન લામ ગીમેન્ટ ફેક્ટરીનો પાયો નાખવા પોરમદરમા આવ્યા તે પ્રસંગે તેમણે દેશી સયુક્ત કારખાનનો પ્રયોગ સકળ નિવડ્યો છે એમ જણાવ્યુ, તેમ જ જન્ને સયુક્ત કારખારીઓની તેમના પ્રગતિકારક રાજ્યવહિવટ માટે ધણી પ્રગતિ કરી આ પ્રસંગ ઉપર સર સદ્લુભાઈ શામળદાસ, સર પુરુષોત્તમદાસ ડાકોગદાસ, વિગેરે પણ પોરમદર આવેના આજ અરસામા જૂનાગઢ કોલેજ પ્રિન્સિપાનના પત્ની મિસિસ રકોઝ પોતાના બાળકોને અબ્યાસાથે વિનાયત મૂકવા માટે જવાની તૈયારીમા હતા આ સમયે તેમણે વિદાયગીરીની જેની સનામકપે કદનાણબાઈ ઉપર હૃદયના વિશુદ્ધ આવથી પત્ર વખ્યો છે, આઢી તેમાથી નીચે મુજબ અતરણો ટાકયા છે

Verava'

11-5-1913

Dear Karianbhat,

We are within an hour of sailing for England I am going to take the children Home to school, and as I expect another Child in November, I shall not return until it is old enough to live at school also So I shall not see India again for about six years, May I hope that, perhaps before then, you may be our guest in England? Even if we never meet again, in this life, there is such

friendship between us, that changing forms and time itself cannot alter it. If you had a photo of yourself so that there with I might have something to show him, what Bakshi Saheb is like, I should be glad to have one.

With sincerest friendship and affection

I am always,

your friend

Edith. M. Scott.

મૂળ વાત પર આવતાં જણાવતાં એક થાય છે કે, ના. ગવર્નરે સાહેબે સ્વમુખે, દેશી સંયુક્ત કારભારની આવી ભારે પ્રશંસા ઉચ્ચારેલી છતાં. ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના જુલાઈના એક છમકસાં ઉપરથી જાણે તદની ગદ જોવાની હોય નેમ, બ્રિટીશ અમલદારોએ 'વાતનું વતેસર' કરી, 'હિંદી સંયુક્ત કારભાર નિષ્ફળ કરાવવા પ્રયાસ કર્યો. કસબાલુભાઈએ તો તે સમયે જ જણાવેલું હતું કે આવાં હુલડો ધણાં રથજોમાં થયેલા છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ થવાનાં. આટલા ઉપરથી કોઈ જગ્યાએ કાર્મખાર નિષ્ફળ નિવડ્યો એવો નિર્ણય થવાનું તવારીખમાં નથી.

ગોરખંદરમાં અગાઉનાં એક એડમિનિસ્ટ્રેશન સ્થપાયાંને આઠ વર્ષ વીતી ગયા પછી ઇ. સ. ૧૮૯૫માં ખારવા અને મુસલમાનો વચ્ચે ગંભીર હુલડ થવા પામેલ. ઇ. સ. ૧૯૧૨માં તો હુલડ રૂઝ પંદર મિનિટમાં દાગો દેવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે ઇ. સ. ૧૮૯૫માં કલાકોના કલાકો સુધી હુલડ ચાલુ રહ્યું હતું અને અનેક ખૂનો થઈ ગયાં હતાં, છતાં તે વખતના એડમિનિસ્ટ્રેટર મે. સેલી સાહેબના કારભારને નિષ્ફળ બહેર કરવાની કોઠએ વાત સરખી નહીં કરેલ. પરંતુ આ સમયે આ હિંદી સંયુક્ત કારભાર સામે કાડીઆવાડના અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેવો પ્રયાસ આદર્યો અને તેમાં તેઓ સફળ થયાં.

આગળ કહેવાય ગયું તે મુજબ સિનિયર સાહેબ રજા ઉપર ઉતરી ગયા, સિનિયર તરીકે નવી નીમરૂંક થાય તે દરમ્યાન પ્રાંત સાહેબ મી. બેલની પાસે તે જગ્યાનો 'ચાર્જ' રજો અને કસબાલુભાઈ હજુ જુનીયર તરીકે

આનુભવ

આ સમયમા મી બેતનો કલ્યાણબાઈ જોડેનો નર્મન ઘણો જ સબ્યતા બરેતા હતો તેની સાબાગ નોંધ તેના આનંદ થાય છે થોડા સમયમા જ મે ડેનકોમ સાહેબ સિનાયગ તરીકે નીમાયા આ પ્રમાણે રાજકારણમા દેગદાગ થયો તેના અંતે તે સમયમા ગ્વાર્ભાઈક રીતે વતમાન પત્રોમા ગચ્ચો આની રહી હતી તે ઉપરથી જોદ્ધુરમા ઇડરના 'ગડાદરવા' સગ્રતાપમી હ મહાદગ્ધુ ધ્યાન તે તમ્મ દોરવાયુ, તેમના મનમા કલ્યાણબાઈ માગે ચટપટી થઇ, તેથી તેમણે ઠાઠીઆવાડના વડા અધિકારી એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર ઉપર એક લખાણ પત્ર લખ્યો આ પત્રની નકલ કલ્યાણબાઈ ઉપર પણ તેમણે બીડેની પત્રમા કલ્યાણબાઈ મારેનો પોતાનો ક્વો ઉચ્ચ અભિપ્રાય છે તે જણાવ્યું એવો અભિપ્રાય બાધનાનો કેના સગીન કારણો છે તેનો પણ સવિચિત્તર ઉત્તેખ થયો વળી એ પણ જણાવ્યું કે, કલ્યાણબાઈને મે ઇડર ગત્તના પહેલા વર્ગના સગ્રતા જનાન્યા છે તેમજ તેમની અસાધગણુ ઉચ્ચ પ્રકારની સેવાની કદરહાની તરીકે મેવડી તાઝીમ અને દાય પગમા સોનાનો કુરમ ધારણ કરવા દેવાનું અત્યંત માન ધનાયત કરેલ છે તેથી તેમની યશસ્વી મગફાદિમા મને અગત ગસ છે અને તેમને કાઠપણુ જાતનો અન્યાય અજણતા પણ ન થઈ જાય તે જોવા હુ ઇનતજાગ છુ સર પ્રતાપે વિગેપમાં બક્ષીકુટમ આખાની પ્રશસ્તિ પત્રમા નોંધી છે અને જણાવ્યું કે હુ બક્ષીકુટમના કેટલાક જણના અગત પરિચયમા આવ્યો છુ તેથી મારો અભિપ્રાય સાધાર છે વિગેરે સર પ્રતાપે ખરી ક્ષત્રીવટ બર્ખાવી પોતાના રાજ્યની ખગ છગરની સેવા કરનાર, અને પોતાના મન ઉપર સત્યપરાયણતા અને પ્રમાણિકતાની જીડી છાપ પાડનાર માટે તેમણે નિડગતાથી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો વીર વીરને પીછાણે તેમ થયુ. સગ્ર પ્રતાપનું શીર્ષક તો અનેક યુદ્ધભૂમિ ઉપર પૂરનાર થયુ હતુ તેમ જ કલ્યાણબાઈને રાજરથો નોમા અહિ સંક યુદ્ધ ખેડેલા તેથી સર પ્રતાપ કલ્યાણબાઈને "છાતી બહાદર" કહેતા

કાચ સર પ્રતાપના પત્રને પગિણામે દેશી સયુક્ત કારભાર નિષ્ફળ નીવડ્યો એવું કારણ આપી કલ્યાણબાઈને પોરજદરની નોકગીમાથી છુટા કરવાનું પગનું ન લેવાયુ હોય એ અસબવિત નથી ખાનગીમા ગમે તે લખાણ થયું હોય પણ જાહેરમા તો સિનિયર રજા પગ ગયા અને પછી તેમણે રાજીનામું આપ્યું તેથી તેની જગ્યાએ મે હેનકોક સાહેબને સિનિયરની જગ્યા

ઉપર નિમવામાં આવે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. જુનીઅર તરીકે કલ્યાણ-
બાઈ તે સમયે તો ચાલુ રહ્યાં. પાછળથી થોડા મહીના બાદ, અધુ થાળે પડ્યા
પડી, " હવે પોગમંદરમાં બે એડમિનિસ્ટ્રેટરોની આવશ્યકતા નથી રહી તેથી
જુનીઅર એડમિનિસ્ટ્રેટર મી. કલ્યાણરાય બક્ષીને નોટીસ બદલ ત્રણ મહીનાના
પગાંની રકમ જેટલા રૂ. ૨૪૦૦ આપી છુટા કરવામાં આવે છે " એવો
મુંબઈ સરકારમાંથી હુકમ આવ્યો.

વળને જ દિવસ કલ્યાણબાઈએ ચાર્જ સોંપી દીધો, મે. હેનકોક્ક સાહેબે
સાચી સજ્જતા દર્શાવીને એવો સરકારી કાગળો હતો કે ચાર્જ છોડ્યા પછી
પણ જ્યાં સુધી મી. કલ્યાણરાય બક્ષી પોગમંદરમાં રહે ત્યાં સુધી તેમના હોદ્દાની
ફાઈલ મળેલ તમામ સાધન પટ્ટાવાળા, પહેરા વાહન વિગેરે મથાસ્થિત
ચાલુ રાખવા ચાર્જ છોડ્યા પછી વળતે જ દિવસ પોરબંદરની સમસ્ત પ્રજા
તરફથી, પ્રયંત્ર મેદની સમક્ષ કલ્યાણબાઈને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. આ
સમયે કલ્યાણબાઈએ જણાવેલું કે મારા પગમાંથી નોકરી ફાળે બેઠી નીકળી
જતા આજે હું બંધન મુક્ત છું તેથી મારી જીજ્ઞાસા ઉપરની સીલ આજે તોડી
નાખી સ્પષ્ટ વાતો કહેવાની સ્થિતિમાં છું; અને પછી તેમણે નિખામસ ભાવથી
અને નિઃકરનાથી તમામ હકીકત લોકો સમક્ષ મૂકી

કલ્યાણબાઈને છુટા કરવાનો હુકમ મુંબઈ સરકારમાંથી એળવી બદલ
પાડ્યા સુધીમાં ધણી સુખમીથી કામ લેવાયું હશે એમ જણાય છે. કદાચ સર
પ્રતાપના પત્ર ઉપરથી સત્તાવાળાઓના મનમાં એમ આવ્યું કે વિજય થશે
અગર અગાઉથી વાત બદલ પડશે તો કલ્યાણબાઈના હિતેચ્છુઓ હોમયાન
કની આ પગલું બરાબર અટકાવે. ગમે તે હોય, પણ એ તો ખરું કે વિધિની
ઘટના અગમ્ય હોય છે. રાજ્યસેવાની કારકીદીની પૂર્ણાવધિ થવાનો યોગ હશે
તે પ્રમાણે થઈ જ.

પ્રકરણના આ વિભાગની સમાપ્તિ કર્યા પહેલાં પોરબંદરના સ્વદેશી
સંયુક્ત રાજ્ય વહીવટ દગમિયાન આચરે ચાર વર્ષના ગાળામાં દરેક દિશામાં થું
અને કેવી પ્રગતિ થઈ તેનું હું કે દિગ્દર્શન અરથાને નહિ જ ગણાય.

(૧) સ્વદેશી સંયુક્ત કાર્યભાર સ્થપાયો ત્યારે તિજેરીમાં ચિત્રકમાં
દોઢ લાખ રૂપીઆ હતા, પણ તે સાગે રૂપિઆ અગીઆર લાખનું કરજ હતું.
સંયુક્ત કારભાર પૂરો થવા આવ્યો તે અરસામાં જલિર બાધ કામ અને એવાં
૨૭

ખીજાં સોઠોપયોગી કાર્યોમાં રૂપિઆ છ લાખ ખરચ્યા છતાં સિલકમાં રૂપિઆ આઠ લાખની ખચત ગહી અને કરજ બરપાઈ થઈ ગયું.

(૨) એડમિનિસ્ટ્રેશનના સમય પહેલાનાં પાંચ વર્ષની સરેરાશ આવક રૂપિઆ આઠ લાખની હતી; સંયુક્ત કારભારના સમયમાં વધીને રૂપિઆ દશ લાખની આવક થઈ.

(૩) બામ બટાઈનુ ધોરણ બંધ કરી વિદ્યોટી ધોરણ દાખલ કર્યું.

(૪) પોરબંદરના મૂળ વતની 'મેર' સોઠોની ખારખડીની ગાળતનો સમ-જુતીથી નિકાલ કર્યો.

(૫) ધર્મોદા દંડ માટે નિયમો ઘડ્યા અને તેનો અમલ સમિતિદ્વારા શરૂ કરાવ્યો.

(૬) પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યામાં સંગીન વધારો કર્યો; વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં વધી. શિક્ષકોના પગાર વધાર્યા અને તેમને ગ્રેડ બાંધી આપ્યા. શિક્ષક મંડળો પણ આ કાર્યભાર દરમ્યાન સ્થપાયાં.

(૭) પ્રાથમિક અને નૈતિક અભ્યાસનો ધોરણસર અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરાવી તેવી કેળવણી આપવાનું શરૂ કરાવ્યું.

(૮) સ્કોલરશીપો વધારે સંખ્યામાં સ્થાપી

(૯) પોરબંદરની સુધરાઇનું બંધારણ વિસ્તૃત કર્યું અને લોક નિયુક્ત સભાસદોની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. કેટલાક અણુગમતા કરવેરા-જેમકે ધરવેરા કાઢી નાંખ્યા; તેમ જ શહેરના રસ્તા પહોળા કરાવવાની તેમજ બીજી સુધારણાની શરૂઆત કરાવી.

(૧૦) ચોખ્ખું પાણી વધારે પ્રમાણમાં પુરુ પાડવા યોજના ઘડી અને તેનો અમલ પણ કરાવ્યો.

(૧૧) પોલિસ ખાતું ધરમૂળથી સુધાર્યું. તે નોકરીમાં લાયકાતનું ધોરણ બિંદુ લીધું. ગ્રેડ પણ સુધાર્યો, અને પરાંડ અને તાલિમ ગ્રાંટે વ્યવસ્થિત ધોરણ દાખલ કર્યું.

(૧૨) જંગલખાતામાં, તેમ જ વૈદ્યકીય ખાતામાં પ્રગતિ સાધી.

(૧૩) પથ્થરની ખાણો વધારે પ્રમાણમાં ચાલુ થાય તે હેતુથી રાજ્ય તરફથી સર્વ પ્રકારની સવલતો આપવામાં આવી.

(૧૪) અને ખાસ તો એકે ખાણમાંથી પત્થર કાઢતાં જે ભૂકંકો અને કચરના ઢગ ખડકાતા તેનો ઉપયોગ સીમેન્ટ બનાવવામાં થઈ શકે એવી શોધ નિષ્ણાતો માગફત કરાવી, અને તે મુજબ સીમેન્ટ બનાવવાનું જંગી કારખાનું કાઢવા તાતા કંપનીને રાજ્ય તરફથી પુરતી અનુકૂળતા કરી આપી. આ સીમેન્ટ કારખાનાંનો પાયો નામદાર મુંબઈ ગવર્નરના હાથે નખાયો.

આ તો ભૌતિક પ્રગતિની વાત થઈ. ઉપરાંત આગળ જણાવ્યા મુજબ ના. દરબારશ્રી વાજસુરવાળા અને કલ્યાણભાઈની વિરલ જોડીએ આખું વાતા વરણ સુસરકારી કરી નાંખ્યું હતું. અને આવો કારભાર નિષ્કળ ગણાયો !

વિભાગ બીજો, પ્રશ્ન ૧૨

પોરબંદરની નોકરી છોડી કલ્યાણભાઈ રાજકોટ આવી રહ્યા તે ખાતતની હકીકત આખા પહેતાં ઇ. સ. ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૩ સુધીમાં કલ્યાણભાઈ અને તેમના કુટુંબને સળધકર્તા, તેમજ અન્ય ખાતતો ઉપર ઉડતી નજર નાખી આગળ વધ્યું. આમાં મુખ્યત્વે કલ્યાણભાઈએ તે વર્ષોમાં લખેલાં પત્રોના અવતરણો આપવાનાં છે. કારણ પત્રો કલ્યાણભાઈના માનસનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પાડે છે અને તેથી તે સાધન વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

નોકરીમાં અગર જાહેર જીવનમાં, આગલી હરોળ સુધી પહોંચતા મનુષ્યો વિષે લોકોના મનમાં અવનવી છાપ હોય છે સામાન્ય જનતા એમ જ ધારતી જણાય છે કે આ મોટા લોકોને શરીરને પોષણ આપવા ખેતગાંધી જરૂર નહીં હોય, અને તે તાણું રાખવા આરામ કે નિદ્રા વગર જ તેમનું ગાફુર ચાલવું હશે; અને તેવા માણસોને સ્ત્રી, છોકરાં, બાઈ, બત્રીજ હશે જ નહિ; કદાચ હોય તો પણ તેમના તરફ આવા અસામાન્ય માણસોનું લક્ષ પથ નહીં હોય, તો પછી તેમના પ્રત્યે હૃદયની ઊંડી લાગણી હોવાની તો વાત જ શી ? આવા ચિત્રવિચિત્ર ખ્યાત લોકો ધરાવે છે. તેથી જ વચ્ચે વચ્ચે પડદા પાછળ ચાલી રહેલ કૌટુંબિક જીવનમાં ડાકિયું કરવાનું અમે યોગ્ય ધ્યાનું છે. ‘નર’ પૂછાવો તો જાહેર જીવનના, અને રાજ્ય સેવાના કાર્યરૂપી છૂટાછટા મણકાઓને આ કૌટુંબિક ભાવના જ સૂતરપે એકત્ર રાખે છે; દાખલા તરીકે દેશના એકાદ મહાન નેતાને, જે તેના કુટુંબીઓ તરફની સદાનુભૂતિ અને સહકાર ન હોય તો, તે નેતાને તેના દેશાલ્કર્ષના કામમાં કેટલો વિક્ષેપ આવે તેનો ખરો ખ્યાલ લોકોને બાજ્યે જ હોય છે. વળી કુટુંબીઓ તરફ નિર્મળ સ્નેહભાવ ન હોય તેવા માણસો કદાચ થોડા સમય માટે આગેવાન ગણાના પામે અને કિર્તિનો

ચળકાઠ પણ અમુક સમય પૂરતો તેની આસપાસ ફેખાય; પરંતુ તેની રોદ હીન વ્યક્તિઓ, લોકોની ખરી ચાહના તો ન જ પ્રાપ્ત કરી શકે. એ તો ફૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે ને ? હૃદયમાં રોદનું જરૂર જ સૂકાઈ ગયું હોય તો પછી લોકોનાં હૃદય શી રીતે આકર્ષાય ? કલ્યાણભાષનાં હૃદયમાં શુદ્ધ રોદનળા કેવું અખૂટ હતું ને, તેમણે મિત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, તેમ જ વડીલ તરીકે લખેલા પત્રો, ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવશે.

આગળ જણાવાઈ ગયું છે તેમ મોરખી રાત્રીની નોકરી દરમ્યાન કલ્યાણ-ભાષને કામનું ભારણ ઓછું હતું; તેથી તેઓ વાંચન, મનન, ઉપરાંત કુટુંબ સુખ ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયા; મોરખીમાં સદવારમાં સંધ્યા પૂજન આટોપી પૂજના રથે દુધ લાઇ, અમારાં માતૃશ્રી, તેમ જ બાળજન્યોં જોડે વાર્તા વિનોદ કરતા. મોરખીમાં, તેમ જ પોરખંદરમાં બોજન વેળાએ બહુ જ ખુદ્દા દિલથી ધરના માણસો, મેમાનો, વિગેરે જોડે વાતચીત કરતા. અસખત આવી સાધારણ વાતચીતના પ્રસંગમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કોઇ સામાજિક પ્રશ્નો વિશે આપણા મનમાં ગુંથવણ હોય તેનો ઉકેલ થઇ જાય તેવી સૂચક ટીકાઓ રહેજે આવી જતી. આ ઢગ તેમનામાં ઓતપ્રોત હતી. મોરખી તેમ જ પોરખંદરમાં નાના બાળક તરીકે કુલભાષનો પુત્ર રસીક, મુખ્યત્વે હોવાથી. “દાદાબાપુ” ના લાડકોડનો પ્રમાણમાં સહુથી વધારે દિરમે ભોગવવા, તે પૌત્ર ભાગ્ય-શાળી થયો.

દાદા બાપુ જોડે દિવાનખાનામાં, ફરવા જવામાં, અને કેટલીક વાર, તો ઓફિસમાં ‘રસીક’ સાથે હોય જ. નાનપણમાં પડેલી “દાદાબાપુ”ના સહ-વાસની ઉચ્ચ છાપ આજે પણ તે ભાષમાં જણાઈ આવે છે.

ધંદોરથી વેકેશનમાં હું મોરખી અને પછી પોરખંદર આવી રહેતો. ત્યારે મારી જોડે અનેક વિષયોની વાતો કરતા અને ચર્ચા ચલાવતા. આવી વાતો-માંથી મને તો અચૂલ લાજ મળ્યો છે. કોટુંબિક જીવન કાંઈ એકધારે ચાલે એવું કવચિત જ નતો, કલ્યાણભાષના કુટુંબમાં પણ વચ્ચે-વચ્ચે ‘મંદવાડ’ અને મૃત્યુના બનાવ-બનતા. અને તેથી તેમો દાદા ભોગવવો પડતો.

આ અરસામાં તેમણે લખેલ પત્રોનાં અવતરણ અત્રે આપ્યાં છે, જે ઉપરથી અમે દર્શાવેલ બાળતેલુ વિશેષ રપષ્ટિ કરણ થશે.

ચિ. બાઇ મૂળશંકર,

તમારૂં પતું ગઈ કાલનું મળ્યું. તમે સ્વર્ગસ્થ મૌત્રીલાલની બે દોકરી-ઓને સાથે તેડી ગયા હો. એ ખુશ ખમર ગજકોટથી બતુબાઇએ પણ લખ્યા હતા. ખાસ કરીને હાલની સ્થિતિમાં તમારૂં મન સ્નેહથી તમારા ગત મિત્રનાં બચ્ચાને પાસે રાખવા બેચાડું, બચ્ચાએ ખુશીથી તેમ કયું, ને તેની પોતાની માથી છુટા પડવાનું પણ સ્વીકાર્યું, અને માએ પણ તેમા બાવથી સંમતિ આપી. એ પ્રસંગ એવો અસાધારણ બન્યો છે કે, તમને સર્વને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ જગતમાં શુદ્ધ પ્રેમ કેવાં વિકટ કામને સરળ બનાવે છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે પરમાત્મા તમને સૌને સુખી રાખે.

શુ કટલાણુગય જોહાબક્ષીના
આશિર્વાદ

૪ ૧૯૧૧ ની સાલમાં કુટુંબમાં બે મૃત્યુના કુખદ પ્રસંગો બનતાં સૌને આત્રાત થયેલ. અમારાં બહેન સૌ. મન્દોને બે-ત્રણ પ્રસવ-પ્રસંગ ધણી વિડટ ગયેલ તે પ્રસંગોમાં શસ્ત્ર ક્રિયાથી બાળકનો ઘાત કરી માને છુટી કરવામાં આવેલ. છેલ્લા પ્રસંગમાં મોટું ઓપરેશન કરી બાળક જીવતું હાથ કયું. ઓપરેશન તો સહી સવામત પાર ઉતર્યું, પરંતુ થોડા રોજમાં મંગળમહેનને ન્યુમોનિઆ વાગુ પડતાં તેનું અવસાન થયું. અમારા માતૃશ્રીને ઘણો જ આ ઘાત થયો. પોતે 'અક્ષયવન' હતાં તેમાં ક્ષતિ થય; તેમણે માન્યું કે ભવિષ્ય માટે આ સાથે શુકન ન ગણાય.

આ અવસાન પછી, થોડા જ સમયમાં માધુબાઇની મોટી પુત્રી સૌ સપિતા બહેનનાં તેનાં લગ્ન પછી છ મહીનામાં જ દેહાન્ત થયેલ. પોતાના બાઇ માધુબાઇની સાથે અને શાન્ત પુત્રીનું અવસાન થયું તેનો ઘા માધુબાઇને, કસ્યાણુબાઇને અને સૌ કુટુંબીઓને બહુ વસમો થઈ પડેલ. આ સંબંધિત ઉદ્વેગ તેમના હિંમતલાલ ઉપરનાં પત્રમાં છે:—

ચિ. ભાષ હિંમતવાય,

તમારં તા. ૧૩ મી નું પત્ર મળ્યું. બહેન મચ્છાના રાગવાસ મળ્યે તમારં લખનું બર છે. પ્રથમ તો બધી માયા પ્રભુની છે. એની યાપણ એને ગમે ત્યાં સુધી રહેવા દે. આપણે સોપણ કાયમ હોય ત્યાં મુઢીમાં ઉપાય, મદદ કરનામાં ખામી ગખીએ તો તે ખેદનું કારણ છે. બહેન મચ્છાનું શરીર વ્યાધિ-ગ્રસ્ત હતું, ને તેમા તે મિચારી દુ ખ અનુભવતી હતી પ્રભુને દયા આવી, અને વધુ સારો દેહ આપવા પ્રેરાયા એમ કલ્પના થાય છે. વળી એણે આખર મુઢી જીવતું બચ્ચું રાખવા માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાનું જે આત્મમજ દાખવ્યું, તે તો અઘોરિક હતું પ્રભુ એવા જીવાત્માને શાન્તિ આપે એમ અંતઃકર્મથી ઈચ્છવું એ જ આપણો ધર્મ છે.

તમારં મા પણ કલ્પાંત કરે તેવાં નથી, પણ એના મનની ગિચ્તિ અત્યારે દયાપાત્ર બની ગઈ છે. “ માગ અકબંધ છાપરાંનો ખુલ્લો તુટયો, તેથી હવે ખીજુ કેટલું ઉજું રહેશે, ને શુ થાશે ? ” એમ બડકે છે. ધીરજ પરમાત્મા આપશે,

કાલ્યાણરાયના

આ

(૨)

પોરબંદર

તા. ૨૧-૮-૧૧

ચિ. ભાષ હિંમતવાય,

તમારં તા ૧૮ મી નું પત્ર મળ્યું. હું રાજકોટ માધુભાઈનાં મેં સુધી જઈ આવ્યો. આ દાણે, કુટુંબનો ગ્રહ યોગ નવજો વિશેષ જણાય છે, તેથી સચિત કર્મનો મોઠો ભાગ તરી નીકળ્યો હશે. હજુ બહેન મચ્છાના દેહાન્તનો ધકઠો પૂરો થયો નથી ત્યા બહેન સવિતા ગઈ. ધૈર્મ્ય એ જ આવે વખતે મિત્ર છે

શુ કાલ્યાણરાય જેહા બક્ષી
ના આ.

કુટુંબમાં આ પ્રમાણે માહા જનાવ જન્યા તેથી ઘણો ખેદ થાય એ સ્વા-
ભાવિક છે. થોડા જ માસમાં એક વધારે સખત ફટકો હજી તો પડવાનો હતો.
પણ આવા પ્રસંગોમાં કુટુંબનો આદર્શમય સંપર્ક એ સહુથી સૌથી મોટું આશ્વા-
સન થઈ પડતું. નાના મોટા સહુનું હૃદય આવા સમયમાં જાણે એક જ પ્રકા-
રના ધમકારે ધમકતું; પછી તે ઇદારમાં અભ્યાસ અર્થે રહેતા દિગ્ગતલાલનું
હોય, લાગણી પ્રધાન અને દુર્બળ શરીરવાળા પરન્તુ મનના બેરથી મીલની
મુશીબતભરી નોકરી કરનાર અમદાવાદમાં વસતા હરીભાઈનું હોય, વડવાણમાં
નોકરી કરનારા મૂળવંતભાઈનું હોય કે, રાજકોટમાં જ અગર ગમે તે રથજે
રહેતા તે પૈકી કોઈનું હોય, એક બીજાને મુખે મુખી અને દુ ખે દુ ખી થનારા
આવા કુટુંબીઓની હુંક ઘણી રાહેત રૂપ નીવડતી. આ સમયમાં અમારાં માતૃ-
શ્રીની નમણી આંખ ઉપરોક્ત ખેદ કાગઠ જનાવોને પરિણામે કરેલા ફેલનથી
વધારે નમણી બની. આંખે મોતીયો વળ્યો હતો. જો કે નજર ઘણી નમણી પડી
ગઈ હતી. તો પણ ઓપરેશન કરવાથી કદાચ થોડું ઘણું જોઈ શકે એવી આ-
શાથી મોતીયો ઉતારવાનું ચોક્કસ કર્યું. શસ્ત્ર ક્રિયા પોરબંદરમાં અમારા રહે-
વાના બંગલામાં જ કરવાનું ઠરેલું. ડોક્ટર મેરકરેનાજ જેવા દીક્ષસોજ અને
નિષ્ણાત ડોક્ટર હતા, પરન્તુ દૈવની અનુકૂળતા નહોતી કારણ આ અરસામાં
જ દશ વર્ષથી નમણી તબિયત ધરાવનાર અને તાજેતરના ધા થી જેમનું શરીર
વધારે લચડયું હતું તે માધુભાઈ, ગંભીર મંદવાડથી ઘેરાયા માતૃશ્રીના મોતી-
યાનું ઓપરેશન કરવા કરાવવાનું ડોક્ટરને અને કુલભાઈને સોંપી, કલ્યાણભાઈ
રાજકોટ પહોંચ્યા. ત્યાં જે અઠવાડિયાની રોકત થઈ; તે સમય દરમિયાન જે
વખત માધુભાઈની રિયાત ઘણી જ ગંભીર થઈ પડી. ત્રિદોષનાં ચિન્હ પણ
જાણ્યાં પણ જીવનદોરી થોડો વખત લખાવાનો યોગ હતો, તેમ જ છેલ્લી
ધડીએ કલ્યાણભાઈનો વિયોગ નિર્માણ થયેલ હતો તેથી તેમને વળતર ભાવ
જાણ્યો. અમારા માતૃશ્રીના ઓપરેશન વખતે હાજરી આપવી જ એવા માધુ-
ભાઈના ખાસ આગ્રહને કારણે કલ્યાણભાઈ પોરબંદર ગયા.

માધુભાઈના અવસાનથી કલ્યાણભાઈને જગર આઘાત થયો માધુભાઈ
ભાઈ તો હતા જ, પણ સાથે સાથે પરમ વિશ્વાસ અને સલાહનું સ્થાન હતા.
જાહેર તેમ જ ગુપ્તવસ્તુ બંનેલા રાજ્ય પ્રકણની અને અન્ય વિકટ પ્રસંગોમાં
તેમની સલાહ અમૂલ્ય થઈ પડતી. સામાન્યતઃ કલ્યાણભાઈ પોતાનો નિર્ણય
ફેરવતા નહિ. તેમની સાથે કામ કરનારાઓ આ વાત સમજી ગયેલા તેથી

તેમનો નિર્ણય ફેરવનાનો પ્રયાસ બાળે જ કરતા પશુ જે થોડી વ્યક્તિઓ કોઇ કોઇ વાર તેમનો નિર્ણય ફેરવનામાં ફાવતી, તેમાં માધુભાઇ મોખરે હતા એટલું જ નહિ કોઇ કોઇ પ્રસંગમાં જ્યારે કલ્યાણભાઇની બુદ્ધિ પણ ગુચ્છવાતી ત્યારે માધુભાઇ તેનો ઉકેલ કરવા શક્તિમાન થતા તેમની બુદ્ધિના ચમકાગ આ પ્રમાણ કોઇ વાર કલ્યાણભાઇને પણ આજી નાખતા.

માધુભાઇના જવાથી કલ્યાણભાઇને જે ખોટ પડી તે વિશે પહેલાં પણ ધર્મારે કરવામાં આવ્યો છે હવે માધુભાઇની સાગ્વાગમાં કલ્યાણભાઇ રાજ કોટ હતા ત્યારે ત્યાંથી કુલભાઇને તળીયત સંબંધી પત્રો લખેના તમાથી અહીં અનતગણા આપીશું તે પત્રો ઉપરથી એક તરફથી માધુભાઇના મનની નીમ-ળતાની છાપ આપણા ઉપર પડે છે, અને બીજી તરફથી કલ્યાણભાઇની બહુ પ્રત્યેની ઉત્ક્ર લાગણી ધૈર્ય સુદૃઢ અવનોકન શક્તિ, અને યોગ્ય અનુમાનો તારવવાનું અસાધ્યગણ કૌશલ્ય, વગેરે જાગતો પણ તરી આવે છે.

(૧)

તા ૧૧-૧-૧૨

ગાંધીકોટ

શ્રી કુલભાઇ,

બાઇ માધનરાયની તળિયત કેવળ ભયમુક્ત ક્યારે થશે તે કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ દિવસ રાત્રે ત્રિદોષનું સ્વરૂપ થઈ ગયું હતું, તેમાંથી દવા લાગુ પડી, અને અત્યારે તો વળતર થઇ છે ને સાગી આશાની ઝાંખી થઈ છે.

દિવસ રાત્રે મોટે ભાગે ત્યાં માત્ર હાજર રહી શકાય તો, સારું એમ જીવ ખેંચાય છે, તેથી ટપાન નિયમસર લખાતી નથી. રતીભાઇને (માધુભાઇના સૌથી નાના પુત્ર) ખોતાનવાના તારના શબ્દોથી અતિ શ્રીકર થાય તેવું હતું, ને તે પછીના ખમર ન અપાયા તેથી ત્યાં તમારે સોને મનનો કતેશ ભોગવવો પડ્યો તે ખોટું થયું, પણ લાચાર. માધુભાઇને ભય કર ગિયતિમાંથી બચાવી લેનાર માગ પોષ્ટ વૈદ છે, એની પાસેથી દવા લખને બટ શ્રી મણિશકર બાઇએ મોબલી છે એમ કહી ચલાવ્યું કાંઈ સાજું તાર કરીશ.

શ્રી કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષીના આ

પોગળંદરમાં કુલભાઈ મારફત અમારાં માતૃશ્રીને તેમ જ માધુભાઈ માટે અનન્ય લાગણી ધગવનાર દરબારશ્રી વાજસુરવાજાને અને અન્ય સૌને માધુ-ભાઈની તળિયતના સમાચાર મળતા રહેતા. તેથી વચે પત્ર ન લખાયો તે વિષે કલ્યાણભાઈને પોતાને વિશેષ ચટપટી થયેલી.

(૨)

તા. ૧૩-૧-૧૨

“ ભાઈ માધવરાયને નામરવેવના પાનનાં અનુપાનથી દવા ગરમ લાગે છે એમ માન્યતા થઈ; તેથી વૈદ્યની સંમતિથી જુદાંજુદાં અનુપાનો અજમાવ્યાં. તેથી સવારે તળિયત શાન્ત; સોજ કમતી, કંઈનું જોર ઓછું, તથા નાડીમાં સુધારો, એમ સર્વ પ્રકારે હાથે જણાયો.... બાકીં એનાં શુદ્ધ પરોપકારી અતઃકરણની પ્રતીતિ ક્ષણે ક્ષણે થાય છે.....ત્યાં ગુરુજીને દેવા માટે તમે સૂચવ્યા પ્રમાણે કાનપુરી શાલ મંગાવીને બેતો આવીશ. ”

(૩)

તા. ૧૪-૧-૧૨

ભાઈ માધવરાયને આજ પણ, બપોર પછી, વાયુથી પીડા થવા માંડી. વૈદ્યરાજ મણિશંકરભાઈના ઉપચારથી પીડા ઓછી થઈ. વડવાણુથી ભાઈ મૂળવંત તથા એની મા પણ આવ્યાં તે સાહં થયું.

પત્રોદ્ધાર કૃદ્ધમ્મ કથા આગળ ચલાવીએ:

ચિ. કુલભાઈ,

અમદાવાદથી હરિભાઈનો કાગળ છે. નજળી તળિયતથી થાકીને આખર એણે પણ નોકરી છોડી છે. પણ મારા વિચાર પ્રમાણે મોહું કયું. મારી સૂચના પ્રમાણે વડેલા છૂટા થયા હોત તો આજ તળિયત સુધરી ગઈ હોત. પણ થવા કાગળે કાંઈ પડોંચતુ નથી. મૂળભાઈનો કાગળ છે. તે પણ નોકરી છોડત તૈયાર થયો છે. આ જલાથી ગભરાવાનું નથી, ને જેમ મુંઝવણ આવે તેમ ધીરજ અને સ પ વધારવાં એજ પુરુષાર્થ છે.

શુ. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષો

ના આ.

પોરબંદર,

તા. ૨૦-૨-૧૧

ચિ. મૂળબાઇ,

બતુબાઇની તથિયતનું હજી સરાકે ચડ્યું નથી. જે ઉપરીની તમારી ઉપર પૂરી મહેરબાની છે, તે ઉપરી સ્વભાવ ફેરથી કે સમજ ફેરથી કપકો આપે માટે નોકરી છોડી દેવાના વિચાર ઉપર આવી જતું એ તો કાંઈ બરાબર લાગતું નથી. તમે સરીરનો વિચાર ગમ્યા વિના કામ કરતા હતા ને રાતદિવસ ગણતા નહોતા, તે વેળાએ મેં તમને અનેકવાર મૂચના આપેલ કે તેનું પરિણામ સાફ નથી. “આધા જામને પાછા ફરવું તે આનું નામ” !

પણ છેટે બેઠાં હું પુરૂં ન સમજી શકતો હોઉં એવી કાંઈ તમને અસહ્ય અથવા બેખમવાળી સ્થિતિ બાસતી હોય તો નોકરી છોડી દેતાં અટકશે નહીં.

શુ. કલ્યાણરામ બક્ષી

ના આશિર્વાદ

ગત જન્મમાં અમે કેવાં મહાનપુણ્ય કર્યાં હશે કે, આવા ઉદાર ચિત્ત પિતાશ્રીની છત્ર છાયા નીચે રહેવાનો અમારે યોગ થયો એમ ઉપરનો પત્ર તેમ જ એવા ખીજા પત્રો વાંચવાથી સૌ કોઇને વિચાર આવ્યા વગર મહે નહિ. આ પ્રમાણે લાભભાઈ અને હરીબાઇ તે સમયે નોકરી વગરના થયા હતા અને ત્રીજા મૂળબાઇ પણ તે સ્થિતિમાં આવે એવો સંભવ હતો છતાં પોતે ધૈર્ય રાખી ખીજાને પણ તેમ કરવા શીખ આપી રહ્યા હતા.

ત્યાર પછી કલ્યાણબાઇ રાજકોટ ગયા, માધુબાઇ ઇ. સ. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરીમાં ગુજરી ગયા વગેરે હકીકત નોંધાઈ ગઈ છે.

ફરી એક પત્ર વાનગીરૂપે રજૂ કરીશું:-

પોરબંદર

તા. ૨૬-૪-૧૯૧૨

ચિ. કુલબાઇ,

સૌ. બેન લેરખ નગરથી આંહી આવી ગયેલ છે. બાળાને તંદુરસ્ત તથા દરતી બ્લેઝ આનંદ થયો. મનુ અને બાળાના દાખલાથી એવો દિલાસો મળે છે

કે, આપણું કુટુંબની બાંધિયરત સ્થિતિના વારસાથી દીકરીઓનો વંશ તો જયશે, (ધન્યરૂપાથી કલ્યાણભાઈના પુત્રોના વંશજો પણ એકંદરે સારી તંદુરસ્તી ભોગવે છે. હી. ક. બ.)

હેમણુ પણ પરીક્ષા દઈ કારીયાના કરીને આંહી આવી ગયો છે. છોકરાં બધાં ખુશીમાં છે. પદ્મા તમને સંભારે છે. રૂ. ૧૦). કચરાશેડને આપના મેં લખ્યું છે. રા. બાઈ વસંતરાય વછરામનીનું છાનું નામ અમે આજ બાળા પાસેથી જાણી લીધું છે; તેમને ખુટતી માસિક રકમ દેવાનો ત્યાં બંદોબસ્ત થઈ શકે તો કરશો; નહિં તો મને જણાવશો.

શુ. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષી

ના આશિર્વાદ

ઉપરના પત્રમાં વાત્સલ્ય ભાવ, નર્મ વિનોદ, ઉદારતા આદિ ઉચ્ચ લક્ષણો સદૃશ જણાઈ આવે છે. પદ્મા તે આગલી સાલમાં ગુજરી ગયેલ અમારાં બેન મંછાની એકની એક પુત્રી. કચરાશેડ માંજરાળના વતની હતા. શ્રીમતાઈમાંથી તગ દાસતમાં આવી પડેલા, તેની મગજ ઉપર સહેજ અસર રહેલી. કલ્યાણ-ભાઈ પ્રત્યે આ શેડને નિર્મળ પ્રેમ અને ભક્તિભાવ હતાં. રા. વસંતરાય વછરામની અમારે ત્યાં રહી જીનાગઢ કોલેજમાં બી. એ. સુધી અભ્યાસ કરી મુબઈમાં એલ. એલ. બી. માં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમનો અભ્યાસ ખર્ચ કલ્યાણભાઈ આપતા. એલ. એલ. બી. માં પ્રથમ વર્ગમાં પડેયે નંબરે એ ભાઈ પાસ થયા. એમ. એ. માં પણ ઉત્તીર્ણ થયેલા અને 'મેડલ' મેળવેલો. કલ્યાણ-ભાઈનો પણ તેમના પ્રત્યે ખુશખબર પ્રેમ હતો અને ભાઈથી વસંતરાય પણ અમારાં માંહેલા એક કુટુંબનીજન હોય તેમ વર્તતા; કલ્યાણભાઈનું તો કોઈ પણ કામ ઉઘાડે પગે કરતા. સરકારી નોકરીમા માસિક રૂ. ૧૨૦૦ સુધી પહોંચ્યા પછી ગયે વર્ષે જ તેઓ અકાળે ગુજરી ગયા.

એમ જણાય છે કે, ઇ. સ. ૧૯૧૨થી કલ્યાણભાઈનાં અંગત કુટુંબ પુરતીનો મદદશા અનુકૂળ થવા માંડી. દુલ્લભાઈ મુબઈમાં ધંધાસર કરી થયા, કાલભાઈ નોકરીમાં જોડાઈ ગયા, અને હોમિયટભાઈ પણ આ વખત બી.એ ની પરિક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. પ્રભુએ તેની પ્રતિષ્ઠા પાર ઉતારી.

આ આખતમાં સ્વાભાવિક રીતે કલ્યાણભાઈ ઘણું જ ઇતેમ્મદ હતા. વળી સ્વ. માધુભાઈના પુત્ર ભોગીભાઈ માટે બાદવા મળ્યું ન્યાયાધીશની જગ્યા

માટે પ્રયાસ ચાનતો હતો તેથી તેનું ગુ પગિણામ આનશે તે જાણવા પણ ઉત્સુક હતા નજરકોટથી તારકદાન માગ ખી એ પાસ થવાના અને ભોગી ભાઇને માટવાનાળી જગ્યા મળવાનું નક્કી થયું તે ખગ્ગ એક સાથે મળ્યા હતા હેતુ પમાય એવી ખીના એ જની કે ઉપરાન્ત ખુશી ખળખળે તાર કહ્યાણુભાઈને બપોરના ઓશીસમા મળી ગયેલો હતા ન તેમણે ટેલીફોનથી ખગ્ગ આપ્યા કે ન માઈનેડે તાર બગતે મોકલાવ્યો ? અરે, ઓશીસમાથી મકાન પર આવીને પણ તુરત કાઠને બેનાવીને આ ખુશી ખગ્ગ આપ્યા નહિ

વાત એમ છે કે કહ્યાણુભાઈ પોતાના કામમા એવા એકાગ્ર થઈ જતા કે આજુબાજુ શું ચાલી ન્હી છે તનો તેમને જગ સગમો ખયાન ન્હોતો નહિ ખડ કાણુ ન જાણના તેમના આના વતનથી કેટલાક ગૃહગથો નાના જ થઈ જતા, એવી ગેસમજથી કે કહ્યાણુભાઈએ એ ગમ્મદ અમાની સાથે બેઠા વાનો વિવેક પણ ન બતાવ્યો વાઝ કહ્યાણુભાઈ મકાન પર આવી ગયા પછી થોડી વારે કોઈ ટપાલ આવી છે કે કેમ તે જાણવા હ તેમની પામ ગયો ખી એ ના પગિણામ બહાર પડવાની કોઈ આક્રમક તારીખ દરી ન હોતી, તેથી પગિણામ આ પુ રશે એવો તો મન સ્વપ્ને પણ ખ્યાન ન દોતો કહ્યાણુભાઈ એ મને જોયો કે તુરત તારની વાત માદ આવી અને દર્પ બેઠ મને ખગ્ગ કહ્યા અને તાર હાથમા મૂક્યો પોતે જ ગણુગણ્યા કે, તાર તો બપોરે આવી ગયા હતો પણ કામમા મોખ્લનાનું ન્હી જ ગયું ” મકાન પર આવ્યા પછી પણ તુરત તે વાત માદ ન આવી તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કોઈ ઘણી મદ લવની ખામત વિશે તેમના મનમા વિચારો ઘોળાયા હતા હશે આ પ્રમાણે છ પુત્રોમાથી આખરે એક તો મેન્સુએટ થયો તેથી કહ્યાણુભાઈ અને ખીનન સૌ કોઈ આનંદિત થયા માતુશ્રીના દર્પનું તો પૂછવું જ નહી ?

આ શુભ પગિણામ આવ્યા પછી તેમના તન્દથી મોગમદ્દમા જગી પાયા ઉપર પાટી-જ્યાફત આપવામા આવી અને પોતે પણ તેમા હાજરી આપી રા રતીભાઈ મા બક્ષીએ ખતથી અને ઘણા ઉત્સાહ પૂનક આ પાગી અ ગેની તમામ વ્યવસ્થા કરેલ,

આ જ અરસામા પોતાના પૂર્વજોના વતન મો ખીમા શ્રી જડેશ્વર મહા દેવની જગ્યામા કહ્યાણુભાઈએ પોતાના ખર્ચે એક મોટો કુવો તૈયાર કરાવ્યો જડેશ્વર મહાદેવનો શુદ્ધોદ્ધાર કહ્યાણુભાઈના માતુશ્રીએ કગવેલ અને ત્યા નાની ધર્મશાળા પણ બધાવેલ અને તે સ્થળની પાણીની અડચણ દૂર કરવા રા,

૨૧. હેમચંદ્રભાઈની દેખરેખ નીચે કુવાની સગવડ તેમણે કરાવી આપી.

મોગળી અને પોગળદંડમાં કટ્યાણુભાઈ ગળ્ય કાર્ય ચલાવી રહ્યા હતા તે સમયમાં કૌટુંબિક ઘટના ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાલુ રહી હતી. પછી તે અગાઉ દફતરીત અપાઈ ગઈ છે તે મુજબ મહેરમનાં દુલ્લડ થયાં, મે દરખાસ્ત્રી વાળુ સુરવાળા ગળ ઉપર ઉતર્યાં, અને તેમની જગ્યાએ સિનિયર તરીકે મે. હેન કેક સાહેબ આવ્યા. હેનકોક સાહેબ આવ્યા પછી બે મહિનામાં પોરબદરમાં એક જ એડમિનિસ્ટ્રેટરી હવે કામ ચાલી સકશે એવું દરાવી કટ્યાણુભાઈને છુટા કર્યાં, અને કટ્યાણુભાઈ સમગ્ર પ્રજાતંત્રથી ભવ્ય વિદાયમાન મેળવી પોતાના વતન કાજકોટમાં આવી ગયા.

પ્રકરણ ૧૩

નિવૃત્તિને માગે

(૧)

કલ્યાણભાઈ પોત્તનંદરની રાજકોટ આવી ગયા. હવે કગવાનું શું ? વડી-
લાતનો ધધો એ તેમનું કલ્પતર કહેવાય. ગાજકોટ આવીને ગ્રિય થયા ન થયા,
તેટલી વાગમાં તો વડીલાતને અગે લખાણ કગવાનું, અને સલાહ આપવાનું
વગેરે કામ ચાલુ થઈ ગયું ખાસ તો “ રખીશી ” જેન્કના સ્થાપક ચુનીલાલ
સરૈયાના અવસાન પછી તે જેન્ક કડયામા લઈ જવાની હતી. સ્વદેશી જેન્ક
સ્થાપવાનો આ પહેલો પ્રયાસ નિષ્ફળ ન ગણાય તેમ થવા ના. મોરબી નરેશ
તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા; તે પ્રવૃત્તિને અંગે નામદાર ઠાકોર સાહેબ
કલ્યાણભાઈને મુંઝવે જોવાવતા તેથી ત્યાં જવા આવવાનું આશરું હતું. વળી
પોત્તનંદરની નોકરીમાંથી છુટા થવાના હુકમને અન્વયે જે અવિનય કલ્યાણ-
ભાઈને જણાવે તે બામત મુંગા રહી ચલાવી ક્ષેત્ર જેવી તેમને ન લાગી.
પરંતુ તે બામતમાં રીતસર મુંઝવે સરકારમાં ઠાકોર પણ પ્રકારનો વિરોધ દર્શા-
વવા લખાણ કર્યા પહેલાં, પોતાને પોત્તનંદરની જગ્યા ઉપર લાવનાર મે. દિલ
સાહેબને પહેલાં જણાવવું જોઈએ, તેમની રિયતિ કફોડી ન થાય તે તો ખાસ
જેવાનું; કારણ હાલ તેઓ ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભ્ય હતા. તેટલા માટે
કલ્યાણભાઈએ તેમના ઉપર ધન લખ્યો. જવાબમાં મે. દિલ સાહેબે બ્યારે
એમ જણાવ્યું કે તમે રીતસર લખાણ ન કરતા, હું તમારા માટે ખનતું કરીશ,
ત્યારે પોતાને થયેલ ગેર-ઈન્સાફ બાબત વિરોધ-દર્શક લખાણ કરવાનું માંડી
વાળ્યું. આ નિર્ણયથી, પોતાને આ અન્યાય ખુંચતો નથી એવી છાપ લોકોના
મનમાં પડે તેવો પૂરો સંબંધ હતો; છતાં તેમણે જીવનભર પાળેલા નિયમ

સુભળ આ બાગતમાં મૌન રાખ્યું. પોતે હિલ સાહેબ ઉપર જે ખાનગી પત્ર લખેલ તેમાં તેમણે ન્યાય પુર-સર ફરિયાદ કરી છે કે પોરબદરથી તેમને છુટા કરવામાં જરા સારો દેખાવ કરવો જોઈતો હતો વાત ખરી છે, પણ રખેને વાત બહાર પડી જશે એ બીકથી તદ્દન છુપી રીતે પોતાની મુશ્કેલ બર લાવવી હોય તેઓને ગભગટમાં યોગ્ય માર્ગ શાનો મુજે ? તેથી જ તે સમયના એક સૌરાષ્ટ્રવાસી મુત્સદી જેઓ તે સમયે ના ગવર્નર્ની કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્ય હતા તેમણે પોતાના કલ્યાણનાર્થ ઉપરના પત્રમાં જણાવેલું કે, " કરવા ધારેલું" વિવેકથી અને સારી રીતે ચર્ચા કરે તે છતાં, કોઈને ન પૂછતાં, પોતાની મેળે જ છાતું કરવાની ઇચ્છાનાં પરિણામે આ ભૂલો થાય છે; પણ અત્યારે tendency જ એ તરફ છે.

તમાન જેવા શક્તિવાળા, હા, બહેર નામવાળા, અને વળી સરકારી અમલદારને આ રીતે મોકળા કરવામાં આવે છે એ નવાઈજેવું છે. "

રીતસર વિરોધ-દર્શક લખાણ તો ન કયું પણ એટલું કયું કે પોતે ૩૪ વર્ષ પર્ષત જુદા જુદા સ્થળે નાની મોટી નોકરી કરેલી તે દરમ્યાન જે ઉચ્ચ પ્રકારનાં પ્રમાણ પત્રો મળેલાં અને સરકારી લખાણોમાં તેમનાં કાંઈ બાગત ગેગ થયેલા તે તમામની નકમે એક પુસ્તિકા રૂપે છપાવી લાગતા વળગતા-ઓને, તેમ જ સ્નેહી સંબંધીઓને તે પુસ્તિકાની અંકે નકલ મોકલી આપી.

આ પુસ્તિકાની નકલ મળ્યા પછી અને તે ઉપરથી આવો અન્યાય થયેલો જોઈ ભાવનગરના અમગણ્ય નેતા ગ. ગ. ગુલામગાય ગોવીંદરાય દેસાઈને પુણ્ય-પ્રકોપ પ્રકટી નીકળ્યો; તે આંહી આપેલાં તેમના અંગ્રેજી પત્રનાં અવતરણો ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

My dear Kalianbhai,

The more I peruse them, the greater is my surprise at the sudden and entirely unexpected break in the career of a gentleman, for whom every well wisher of his, expected still higher laurels, and richer honours as well as posts.

I really fail to understand the ways of these Anglo-Indian officials..... I do not know what to

say of their justice-loving as also ability-loving tendencies

આ જ નામતમા જૂનાગઢ કોનેજના પ્રિન્સિપાલ મેન્ડી મે ૨૧૮ સાહેબનો પત્ર આવેતો, તેમા તેમને સાચા દેશની જગ્યા ઉપર મુગામ અગુલિ-નિદેશ કર્યો છે, પત્રી તેનું વિષયક કયું છે અને જણાવ્યું છે કે, તમારે માટે હજી ઉત્તરવગ બાનિ નિર્માયુ છે એવી મને સૂચના છે, પત્રમાના અવતરણ આ પ્રમાણે છે —

Junagadh

15th 1914

My dear Kahanbhai,

It is a splendid testimony of integrity, energy and ability, such as any man might be proud to show, as he was making the end of present activity. The sting of the pamphlet is as usual, in the tail. After reading through such a record, it is quite a shock to find the very eloquent letter with which the service ends. No word of comment, no protest, nothing! It is as if you said "This is the way in which a life of honourable service has ended. Think of it as you may."

Ever the same

James-Scott

ધણા લોકો વિમાસણુમા પડ્યા કે નામકાત અને પ્રમણિકતાનો આવો બદલો શી રીતે હોઈ શકે? પણ એક અનુભવી અને વ્યવહારુદક્ષ ગૃહસ્થે યોગ્ય જ જણાવ્યું કે કસ્ટાલુબાઈની પ્રમાણિકતા અને સીધે રસ્તે કામ સેવાની રીત તેમજ અસાધારણ શુદ્ધિમત્તા, એ જ તેમને અત્યારે નડ્યા છે કેમ કે, જે લોકોને એવી રીત ન જાનતી હોય, અને જે લોકો એમ ધારતા હોય કે આવી વ્યક્તિ હોય ત્યારે આપણે તો હકાઈ જ જઈએ, તે લોકો તેવી નીતિ રીતિ

અને શક્તિ ધરાવનારને દૂર ખેસવવા પ્રયત્ન કરે જ. સૂર્યનો પ્રકાશ દૂર થાય ત્યારે ફીવડાનું અજવાળું જણાય ને ! એ તો પ્રમાણિકતાનો કદર થાય છે તેમ પ્રમાણિક ગદેવામાં તપ પણ કમવું પડે. સત્યને પથે જનારને તેનું યોગ્ય મૂલ ચુકવવું પડે.

સાચનો અતે જમ છે એ ખરી જ વાત છે. પણ કદાચ વિધિનો સમયની મહત્ત્વ અને મનુષ્યની સમયની મહત્ત્વ વચ્ચે મહાન તફાવત હશે આપણને એમ થાય કે, “ અરે વર્ષો વીતી ગયાં, પણ સત્ય હજી ઉપર તરી આવતું દેખાતું નથી ” પણ વિધિના હીસાએ તો હજી એક પણ જોડલો સમય પાળી વીત્યો ન હોય ! આમ હોવાથી કદાચ માણસ ધૈર્ય ગુમાવી ખેસતો હશે. વળી ખગ સત્ય પરાયણ મનુષ્યો તો કાંઈ બદલાની પરવા કરતા નથી, કે આશા સેવતા નથી તેમને તો સત્ય ખાતર જ સત્યનું આચરણ કરવું છે, બદલા ખાતર નહીં. ” જોઈએ તો આજે જ મૃત્યુ આવો; અને જોઈએ તો મેં કંડો વર્ષ પછી આવો, પણ ધાર માણસ કદાપિ ન્યાયના પંથમાંથી વિચલિત થતો નથી. ” મહાન તપસ્વી બર્તુદરીએ સત્યનિષ્ઠ માટે આવો ઉચ્ચ આદર્શ આપણી સમક્ષ ધર્યો છે.

શરૂઆતમાં તેમના મનમાં એમ તો હતું કે પોતાને યોગ્ય સ્થળે નોકરી મળી જાય તો પોરબંદરની અવળી અક્ષર આપો આપ જુ સાઈ જાય. પરંતુ થોડો સમય ગયા બાદ તેમનું મન નોકરી સ્વીકારવા બાબતમાં વિરક્ત થઈ ગયું. ફક્ત મે. દિલ સાહેબે તેમના ઉપર જાહેરમાં મૂકી શકાય તેટલા ખાતર એક “ ખુલ્લા પત્ર ” મોકલી આપ્યો તેટલાથી સંતોષ પકડ્યો. આ “ ખુલ્લા પત્ર ”માં મે દિલ સાહેબે કલ્યાણભાઈ માટેનો પોતાનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે, અને તેમની પોરબંદરની તેમ જ અગાઉની ઉચ્ચવર્ણ કારકીર્દિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દિલ સાહેબ સાખી રંગ ઉપર વિશાળ જવાના હતા તેથી કલ્યાણભાઈએ સૂચના કરેલી કે મારે મન એવા પત્રની કિંમત સરકારી ગેઝેટમાં પ્રશસ્તિ છપાવ તેના કરતા પણ વિશેષ છે. ઘણાનું એમ માનવું છે કે, ઈડર રાજ્યનું પેન્શન મળ્યા પછી જ તેમને નોકરીમાં જોડાવાનો વિચાર અજસાલ્યો. આવી સમજ થવાનું કારણ એ છે કે, કલ્યાણભાઈએ પોતાનો નોકરીમાં જોડાવાનો વિચાર નથી એવો અભિપ્રાય બહાર પાડ્યો ન હોતો. વખત છે ને એની પરિસ્થિતિ આવી પડે કે નોકરી સ્વીકારવી પણ પડે, માટે અગાઉથી બધાનું કુંકવામાં સાર નહિ. ખાનગીમાં પોતાનું આ વધુ દર્શાવતા તેની

ખાત્રી આલી આપેન તેમના એક પત્રના અનત-ણ ઉપ-થી થશે પો-ન-દો
છોડ્યા પત્રી એક વર્ષ બાદ પેન્શન મળ્યા પડેના આ પત્ર નખાયો છે તે લ
ક્ષમા ગળવાનુ છ

નાગકોટ પત્ર-પેશન પામે

તા ૧૮-૧૧-૧૪

ભોમ

ચિ ભાઈ ભિમતનાન,

અમરેલી

તમારો તા ૮ મી નો કાગળ મળ્યો . . ગીતાનુ અગ્રેજીમા બાનાન્ત
તથા " સન્યાસ " " કુરુક્ષેત્ર " નગરે ગીતાને અંગે નિમધો મી છુધમે અ
ગ્રેજીમા લખેલા છે, તે ચોપડીઓ મે ખરીદ કરી છે એ થોડા દિવસ પત્રી
તમને મોકલી આપવાના છુ એના અધ્યયનથી આપણા તત્વ-નાનને લગતુ
ધણુ તમે જાણી શકશો હવે તો હુ એવી મનની ગિયતિમા આ પો છુ કે
બાચારીના પ્રસંગ વિના, પાછો કમાઈ નોકરીમા જોડાવાની કલ્પના પણ નથી
ચુરોપતી લડાઈના મામનાથી આર્થિક ગિયતિમા શુ ફેરફાર થશે ત અચોક્કસ
થઈ ગયુ છે, પણ તે પ્રસંગ નિર્વિધને પસાર થાય તો હુ હવે જાતને કે કુટુંબો
માટે કમાવાના ધધાથી છુટો થઈને કાષ્ટક વધુ બહોળા નિસ્તાગને માર કુટુંબ
મનાવીને જીવન ગાળવાની આકાંક્ષા ગણુ છુ ભાવિ અનુદૂળ લશે તો તે
થઈ શકશે

શુ કલ્યાણુગમ જોડા મક્ષીના

આશીર્વાદ

કદાણુબાઈને પેન્શન મળવાનુ સ્વપ્ન પણ ન હોતુ તે પડેના ઉપરોક્ત
વિચારો નોકરીની ધુ સરીમા ન જોડાવા તેમ જ લોકમેના કરવાની અભિનાયા
બાળતના દર્શાવ્યા છે

મ સ ૧૯૧૪ ની સાનમા, વડીનાતના કામ ઉપગત જામનગરમા પર
દેશ ગમનના પ્રયત્ન બાગત નાગરી નાત ભેગી થયેલી, તેમા બોનાવનાથી કળા
ણુમાઈએ હાજરી આપેલી તે વખતે કલ્યાણુબાઈ પોતાના ભત્રીજા ગમભાઈ
પ્ર બક્ષીના લગ્ન પ્રસંગ ઉપર જામનગર ગયેના શાંતિની સભામા ઉપરની

આખનના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી. કલ્યાણુભા-
ઈને પણ તે સમિતિના સભ્ય તરીકે મૂકવામાં આવેલ. વળી, રાજકોટમાં લા-
ખાજી-ગજ મીલ એ નામની કોટન-મીલ નીકળેલી તેમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિના
સભ્ય ચુંટાયા આ કામમાં એજન્ટો અને ભાગીદારો વચ્ચે અનેક મતભેદના
પ્રસંગો ઉપરિચિત થયેલા; તેવા પ્રસંગોમાં જન્ને પક્ષો વચ્ચે સમાધાની કરા-
વવાનો જનનો પ્રયાસ કરતા.

આ ઉપરાંત એગ્રિલ્ટર પડિત સાહેબની આગેવાની નીચે જે કાંઈ સાર્-
વનિક હિતનું કામ થવાનું હોય તેમાં કલ્યાણુભાઈ સામેય હોય જ.

ઉચ્ચ કોટિનાં જાહેર ભાવણો-વ્યાખ્યાનોમાં અચુક હાજરી આપતા,
એટલું જ નહીં તેઓ પોતે પણ પ્રસંગોપાત જાહેર વ્યાખ્યાન આપતા. તે
મમયમાં દાખવા તરીકે તેમણે “ આધુનિક સમય ગિતિમાં આપણું કર્તવ્ય ”
એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપેલું.

સદાશય શરૂ થયા પછી નાણાંવિષયક વ્યવસ્થા કરવામાં, તેમ જ અન્ય કો-
હુનિક વ્યવસ્થા કરવામાં, તેઓ આ સમયે કેવી પદ્ધતિથી કામ લેતા એ
જાણત પ્રુવભાઈ ઉપરના તેમના પત્રો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી તેવા પત્રો-
ના અવતરણો અત્રે આપીશું.

રાજકોટ ૫૨૧
તા. ૧-૧૧-૧૪

(૧)

ચિ. કુલભાઈ,

શ્રી શ્રી હાલના ભાવે શેર લેવા ધારે છે તે જરામર નજર પહોંચાડીને જ
હજો. આપણી પાસે તેવા છુટા અવેજ નથી, તેમ એણે થોડું જોખમ ખેડ્યું
ગણાય, તે આપણને કચરી નાંખે તેવડું થઈ પડે Emden એમડને એક
કૂઝર અને એક ડિસ્ટ્રોલર ટોપીંગોથી છુડાડી દીધાનું આજના તારમાં છે, તેથી
નોટના ભાવમાં સહેજ સુધારો થવાની આશા અંધ પડે છે. ટુકડેરતાને બ્રિટિશ
સરકાર સામે લડાઈ જાહેર કર્યાના સમાચારનો તાર અહીં રીતસર જહાર પડ્યો
છે, હવે શુંયવણુ વધશે.

શુ. કલ્યાણુરાય જેઠા બક્ષીના
આશીરવાદ

(૨)

રાજકોટ પરા

તા. ૮-૧૧-૧૪

ચિ. કુલબાઈ,

રા. રા. મગનલાલ મુંદરજી માણાવદરમાં પરમ દી ગુજરી ગયા. મારા બચપણથી નિશાળ છાત્રતા મુર્ધનો સોગતી એ એક જ ગાફી હતો.

શ. કલ્યાણરાય જે. બક્ષીના
આશીરવાદ

(૩)

રાજકોટ પરા

તા. ૨૦-૧૧-૧૪

ચિ. કુલબાઈ,

નિર્માળ માટે મધુરાંદાસ ભારતર તમ્મથી દવા આવી છે. પીવાની તો કાલ-થી શરૂ કરી છે, પણ રૂસીંગને ફાડવા બાળવાનું બંધ કરી માત્ર ઘોષને પોતાં મુકવાની બીજી દવા છે, તેથી બધું સાફ થઈ જશે એમ માસ્તર સાહેબ લખે છે, ડાક્ટરને તે વાત હસવા જેવી લાગે છે, અને રૂસીંગ બંધ કરવામાં જોખમ માને છે; આમ મુંચવણમાં અંગે પડ્યા છીએ, પણ પાણું મોં સાંકડું પડ્યું, કે જોખમ મુકાણો એમ ડાક્ટર કહેશે, તે દી હું એનું રૂસીંગ બંધ કરીને હોમી-ઓપેથીક દવાનાં પોતાં શરૂ કરીશ, પછી પરિણામ જે આવે તે ખરૂં.

શ. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષીના
આશીરવાદ

ઉપરના પત્રો ઉપરથી કૌટુંબિક બાબતોમાં પચ્ચ કલ્યાણબાઈની કેવી સર્વ ગ્રાહક નજર હતી તે સુવિદિત થયું હશે. લગાઇને અંગે નાણાંની હેરફેરની બાબત હોય, છોકરાઓની કેળવણીની બાબત હોય, મંદવાડને અંગે દવા માવ-જતની માંજગડ હોય, કોઈ પણ વાત હોય, પણ તે કલ્યાણબાઈની નજર બહાર ન હોય. અને સર્વ કોઈ બાબતમાં યોગ્ય સલાહ અને દોરવણી આપતા રહેતા.

ખ. સ. ૧૯૧૪ની સાલમાં કલ્યાણબાઈના પૌત્ર હમનબાઈ, તેમ જ ભત્રિજા રામબાઈ ત્ર બક્ષીનાં બી. એ. ના પરિણામ બાબત પોતે ડાકરીમાં

નોંધ લીધી છે કે, “ બી. એ. ની પરીક્ષામાં ચિ. રામભાઈ તથા હમન બન્ને પાસ થયાનો તાર છે. રામભાઈ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવ્યા છે. ”

વર્ષના છેવટનાં સાગમાં, જે વ્યક્તિઓના પાસ સમાગમમાં કલ્યાણુ-બાઈ વિશેષ પ્રમાણમાં આવ્યા જણાય છે. એક મી.એફ.ટી. બુક્સ. આ મરત ગોરા સંન્યાસીની પુસ્તિકાઓ પોતે ખરીદી, વાંચી અને વાંચના માટે કલ્યાણુ બાઈએ મોકલેલ. તે બાઈનાં વ્યાખ્યાનો અને ગીતા-વર્ગમાં પણ કલ્યાણુબાઈ હાજરી અપતા. તેમની જોડે અવિધિસરની ચરચા તો પુષ્કળ ચામતી હોય. “ બહુ રતના વસુધરા ” ની કહેવત ખરી પાડે તે માંહેલા મી. બુક્સ દતા એમાં તો શૈલ જ નથી.

બીજી વ્યક્તિ તે સ્વામિ શ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થજી. ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ની ડામ-રીમાં તેમનાં વ્યાખ્યાનમાં વારંવાર જવા બાગતની અને તેમને લગતી બીજી નોંધો મળી આવે છે. તેમની જોડે કલ્યાણુબાઈની લપાતી સુધી સંબંધ ચાલુ રહ્યો; વચ્ચે વચ્ચે તે સંબંધમાં વિશેષ આવતો પણ તે નો સિમાળાની ઝાકળ માફક થોડા સંમમમાં દૂર થઈ જતો. આ સ્વામીજીને તો આખરે કલ્યાણુબાઈએ પોતાના જ્ઞાનદાતા માન્યા. એમને કીધે એક તરફથી કલ્યાણુબાઈ આધ્યાત્મિક રહસ્યોમાં ધણે ઉંડી ડૂબકી મારવા શક્તિમાન થયા; અને બીજી તરફથી તેમના પક્ષમાં રહીને ગુજગત કાઠીઆવાડમાંના શંકરાચાર્ય પદ માટેના ઝગડાશૂષી વંદોળમાં થોડા ધણા ઝડપાયા. જે કે કલ્યાણુબાઈનો તો દૃઢ અભિપ્રાય હતો કે શંકરાચાર્યે કોઈપણ કોર્ટમાં ફરિયાદી તરીકે ન જવું; કલ્યાણુબાઈની લપાતી સુધીતો તેમનો પક્ષ નેવી રિયતિમાં મુકાયો નહતો પરંતુ પોતાના જ પક્ષના ગુરુ-શિષ્યના તીર્થ મતભેદની આંચથી તેમને સંતપ્ત પણ થવું પડેલ.

હવે એક બાગત પરત્વે કલ્યાણુબાઈએ પોતાનાં સિધ્ધાંત પાલનમાં ફરી એક વાર કેવી દૃઢતા બતાવી તેનો ઉલ્લેખ કરી આ વર્ષનો લોકોતની સમાપ્તી કરીશું. વલસાણાના હાકોરશીના કારભારી ઉપર લખેલા પત્ર ઉપરથી આ બાગત આપણી સમાજમાં આવશે. કહેવાય છે કે આ પત્ર બાગત ના મરડના મહારાજને જાણ થઈ તેથી તેમના મન ઉપર તેની ઉંડી છાપ પડી અને ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના માર્ચમાં તેમણે અનુપમ ઉદારતાથી કલ્યાણુબાઈએ સારી રકમની જવાબ બાંધી આપી તેમાં આ બાગત પ્રેરણા રૂપે હતી.

વાત એમ બની કે મહીકાંઠામાં એક હાકોરનું અવસાન થયાથી, તેની

જાગીર મળ્યા માટે વવસાણાના દાકોગ્રીએ પોતાનો હક ગળૂ કર્યો અને આ કામમાં કાયદાની સલાહ આપવા સમર્થ પોતાના કાગળાને માગ્યું કરનાર બાઈ ઉપર એક પત્ર લખાવ્યો તે પત્રના જવાબમાં લખાવેલા કત્યાણુબાઈના પત્રનું અનુવંદ્ય આહી આપેલ છે -

મે તાનુકે રક્ષણુબાઈના દાકો માહેમની મેનામાં - એ ગામત એવી છે કે, કદાચ ઇડર ગળ્ય પણ દાવો ધગવે ન તેમ હોય તો, આપ, મારો ઇડર રાજ્ય જોડેનો સેવકધર્મ જાણો છો એટલે માગ્યી તેના વિરુદ્ધ પક્ષમાં મદાય આપી શકાય નહીં ઇડર રાજ્ય તરફ મારો હુ આવો ધર્મ સમજુ છું એટલે ગળ્યથી મને કામ ચીધે ન ચીધે તે જોડે તાનુક (સબધ) નથી મારો ધર્મ મારે પાળવો જોઈએ અને જો ઇડર ગળ્ય દાવો નથી નાખતુ એની મારી નાત્રો થાય તો, માગ્યી મનતા સઘળી મદદ આપવાને હુ ખુશી તથા તત્પર છું

કત્યાણુનાથ જેઠા બક્ષીના

માન સહીત પ્રણામ

કત્યાણુબાઈએ જ્યાં જ્યાં નોકરી કરી ને દરેક રાજ્ય પ્રત્યે આવા પ્રકારનો ધર્મ તેમણે જીદગીબર પાળ્યો હતો જાણે કે આવા ધર્મ પાનનની કદર જુઝવા તેમ જ પોરમદરની નોકરી છોડ્યા પછી પ્રમાણિકતાની કોઈને કદર નથી એવી છાપ કેટલાકના મન ઉપર પડી હતી તે જુસી નાખવા કત્યાણુબાઈને મોગી રકમનું પેન્શન બાંધી આપવા ના ઇડર મદારાજને દેવી ગ્રેગણુ થઈ હોય તેવું બન્યું આ બામતની વિગત આવતા વર્ષની હમીકતમાં ગળું કરીશું.

(૨)

ઈ સ ૧૯૧૫ ની સાનમાં કત્યાણુબાઈની અગત બાબતને લગતા ત્રણ પ્રસંગો બનેલા તેમાં એક હર્ષદાયક હતો, અને બીજા મે કરણાત્મક હતો આ બનાવોના વિગતનાર વિવેચનમાં ઉતર્યા પડેના આ વર્ષની બીજી બામતો ઉપર ઉડતી નજર ફેરવી જશું.

ઇ સ ૧૯૧૫ ની ડાપરીમાં થોડા પાના નકામાં ગણી ઉચનાવતા આપણું ધ્યાન તા ૧૭-૧-૧૯૧૫ની તારીખના પાના ઉપર ચોગી જાય છે કારણ તેમાં ગાંધીજીના નામનો ઉલ્લેખ છે આ રજા તે શબ્દો ' એ. મોહનદાસ કર-

મચંદ ગાંધી (સાહિય આફ્રિકાવાળા) પધારતાં તેમને માનપત્ર આપનામાં તથા રેશનેથી મકાને પહોંચાડવાના સરઘસમા. તા. ૧૮-૧-૧૯૧૫ " મદદમા મોદનદાસ ગાંધીને રા. મંગળભાઈ તથા છત્રીચરામ જોડે રહીને મળ્યો "

ઉપરની ગાંધીજીની લકીકત પછી આડેક પાનાં જવા દધએ ત્યાં કુટુંબમાં ચચેલાં એક લગ્ન પ્રસંગની નોંધ છે. બધા લગ્ન પ્રસંગો વિશે જણાવવાનું હોય નહીં; પણ ભાઈ ઓ મૂળવંતભાઈનાં આ બીજી વખતનાં લગ્ન પ્રસંગને કારણ વસાત જુદો તારવવો જોઈએ. તેનું એક કારણ તો એ કે, તેમનાં લગ્ન ડો. રતીલાલ બક્ષીને ત્યાં થયાં. આ ડો. રતીલાલ બક્ષી અમારાં આખાં કુટુંબના મંદવાડ પ્રસંગોમાં ડોક્ટર તરીકે અને કુટુંબના જ જાણે એક અંગમૂત હોય તેવી રીતે અસાધારણ જહેમત ઉઠાવતા, ડોક્ટર તરીકે દવા ઉપચાર તો કરે જ, પણ જરૂર પડે પોતે જતે જ પાટાપીંડી પણ કરી આપે. અને બીજી રીતે એક નર્સ-ઉપચારક તરીકે શુશ્રુષા કરે. તેમની સેવા એવી હતી કે, તેના માટે અમારી આમડી ઉતારી જોડા સીંચાવીએ તો પણ વિશેષ ન કહેવાય. બીજી વાત એ કે, ડો. રતીલાલે જામનગરની નાગરી ન્યાતના ફરમાન મુજબ પોતે વિજ્ઞાપતથી આવ્યા પછી પ્રાપ્તિત લીધું હતું, છતાં તે ન્યાતના કહેવાતા પટેલીઆઓએ એવો પ્રસ્તાવ ક્યો કે, ' ડોક્ટર કન્યાદાન. જનોઈ ' કે એવી કોઈ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કરી શકે નહીં " આ જામનગર કલ્યાણભાઈએ ડો. રતીલાલ તકરથી જૂડો ઉઠાવ્યો હતો. હાથીબાઈ શાસ્ત્રો જેવા શાસ્ત્રમાં પારંગત વિદ્વાનોના સાધાર અભિપ્રાય મેળવ્યા અને લોકલ કરી કે, ડો. રતીલાલને, તેણે પ્રાપ્તિત લીધું છે તેથી, સર્વ પ્રકારનો ધાર્મિક વિધિ કરવાનો લક્ક છે. તેથી મૂળવંતભાઈનાં લગ્ન સમયે શું થાશે તે જાખત, સૌ સમિત હતાં. અમાગ વૃદ્ધ પુગલિત અને કુલગોર શુકલ શ્રી ફગનાથજી ઉપર તેમની નાગર બ્રાહ્મણની ન્યાતના કેટલાક શખ્સો દમાણ લાવ્યા કે તમે કન્યાદાન આપવાનો વિધિ કરશો તો તમારી સામે ન્યાત પગલાં લેશે પણ એ તો કલ્યાણભાઈના ગોર !! એક વાર તેની ખાત્રી થઈ ગઈ કે, ડો. રતીલાલે પ્રાપ્તિત લીધું છે તેથી તે ધર્મ વિધિ કરે એ શાસ્ત્ર માન્ય છે, પછી એ ડો.સા કાંઈ કશે એવા ન હોતા. તેમણે પણ પડકાર કરી હિંમતભરે કન્યાદાન આપવાનો વિધિ કરાવ્યો. આવી ઘટના બનેલી તેથી આ લગ્ન જાખત આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

આમ કલ્યાણભાઈનું સંસાર ચક્ર પોરખંદર છોડ્યા પછી ચાલ્યા કરતું હતું. જાહેર પ્રવૃત્તિમાં મયાસકિત રાજો આપવો, પંડિત સાહેબની આગેવાની નીચેનું કોઈ પણ સાર્વજનિક કાર્ય કરવું, વધીવાતને અંગે કોર્ટમાં હાજરી

આપવી અગર થેઝ બેઠા લખાણ ઘડવાનું કામ કરવું અને વિશ્વયુદ્ધ ચાલુ
 હોવાથી તેને અગે પોતાની નાણાં વિષયક બાબતમાં લક્ષ આપનું જગેરે પ્રવૃત્તિ
 ચાલી ગઈ હતી કુલબાઈ ઉપના પત્રમાં કલ્યાણભાઈએ જણાવેલું તે મુજબ
 કોઈ ચોટ્ય જગ્યાએ નોકરી ગોઠવનાર પુરુષાર્થ નહોતા કરતા. આમ ઘટમાળ
 ચાલી ગઈ હતી તેવામાં, ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના માર્ચની શરૂઆતમાં ના. ઇડર
 મહારાજ શ્રી દોનતમીંદજીને મળવા દિ. મતનગર જવાનું થયું, ના ઇડર મ-
 હારાજ શ્રી દોનતમીંદજીનો કલ્યાણભાઈ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ દંતુ જેવો તે તેવો
 જ હતો. ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં રાજ અને ગજ સેવકના સંબંધને બદલે
 મિત્ર-મિત્ર વચ્ચેનો સંબંધ દેખાવ તેવી લખાવટ મહારાજ થી ગમતી અને
 કલ્યાણભાઈ માટે સદા સચિત ગટેતા.

જ્યારે કલ્યાણભાઈએ તેમની મુલાકાત માટે અનુકુળ સમય બાબત પુઠા-
 વ્યું ત્યારે તેમણે નીચે મુજબ તુરંત જવાબ મોકલ્યો.

Pratap Palace,
 Humatnagar
 (Mahi Kantha)
 Mrch 2nd '15

My Dear Diwanji,

Thanks for your letter of the 26th. Feb. Yes
 you may come to see whenever you like and let
 me know by wire the time and date you are to
 reach here.

Yours Sincerely
 Dowlatsingh

આ પ્રમાણે જનાજ આવ્યા પછી કલ્યાણભાઈ તા. ૮મી માર્ચે ગજકોટથી
 રવાના થઈ અમદાવાદ હરીમાઈને ત્યાં ગત રોકાઈ વળતે દિવસે તા. ૯મીએ
 સવારના હીમતનગર પહોંચ્યા તે તારીખની ડાયરીની નોંધ નીચે મુજબ ફક્ત
 છે, “ રાતના ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધી મહારાજ સાહેબના ચાદ ફરમાવવાથી
 પોતા પાસે, ” આવા સમયે રાજ અને અમાત્ય વચ્ચે શું વાતો થઈ તે તો
 કાંઈ જાણવામાં નથી પણ એટલું જાણવા મળ્યું છે કે કલ્યાણભાઈને કુટુંબ

નિર્વાહ ચલાવવા માટે કોર્ટોમાં હાજરી આપવી પડે છે અને છુટ વધીજાતનું દોડદોડીનું કામ કરવું પડે છે એ જાણી મહારાજશ્રીને બહુ લાગી આવ્યું. તા. ૧૦મી માર્ચે કલ્યાણબાઈ છડર ગયા અને ત્યાંથી ટ્રેઈનમાં ખેડબ્રહ્માની યાત્રા કરી, તેજ દિવસ હીમતનગર પરત આવી ગયા; અને તા. ૧૨મી માર્ચે મહારાજશ્રીએ સ્વહરને કલ્યાણબાઈને રાત્રી તરફથી માસીક રા. ૫૦૦)નું પેન્શન એનાયત કર્યો જાતતનો હરાવ તેમના હાથમાં સુકયો અને કલ્યાણબાઈએ આ હરાવ આપ્યો તેથી ગજરીત મુજબ રૂ. ૧૬ની મહારાજને 'નજર' કરી. તે જ દિવસે તેઓ હીમતનગરથી અમદાવાદ આવ્યા અને તા. ૧૪મી માર્ગના રોજ સવાગના ગજકોટ પહોંચી ગયા.

આ જાતમાં ગ. બાઈ મુળવતબાઈએ નીચે મુજબ પેનાની લાગણી અને વિચારો તેમની સંશુદ્ધોત કાર્ષણમાં જણાવ્યા છે તેનું અક્ષરશઃ અવતરણ આપેલ છે.

“ ના છડર મહારાજ સાહેબે આ પ્રમાણે સદ્ગતની (કલ્યાણબાઈની) જે અતિ ઉદાર કદર કરી તેથી તેમને પોરખદરમા થયેલ અન્યાય તથા નાઉમેદી માટે પ્રભુએ જ ના. મહારાજ સાહેબનાં અંતઃકરણમાં પ્રેરણા કરી તેવી પ્રતીતિ થવા સાથે શુદ્ધ અને પ્રમાણિક સેનાધર્મને વળગી રહેનારને પ્રભુ હમેશા સદાય કરે છે જ તેવી સદ્ગતના સહુ સ્નેહી સંબંધીઓને ખાત્રી થતાં આ કદર માટે જેમ કલ્યાણબાઈને સંખ્યાબંધ મુશ્કાતક બાદીના તાર અને પત્રો ચોતરફથી મળ્યા તેમ આ પ્રકારની લાગણી ધરાવનાર ના. છડર મહારાજ જેવા ઉદાર અને કદરદાન મહારાજને ખાસ ધન્યવાદ થટે તેવા ખુશાલી પ્રદર્શક સંખ્યાબંધ કાગળો આવ્યા. શ્રી ભગવાનનું ગીતાવાક્ય છે કે:-

नहि कल्याण कृत् कश्चित् दुर्गतिम् तान् गच्छति ॥

આ અમોઘ સૂત્રની સાક્ષાત્ સિધ્ધિ સૌ કોઈએ અનુભવી. ”

અસંખ્ય મુશ્કાતકબાદીના પત્રોના જવાબ મોકલવા ખાતર કલ્યાણબાઈ એ પ્રત્યુત્તરરૂપે એક પત્રનો મુસદ્દો ઘડી છપાવી તેની નકલ સંબંધકર્તાને મોકલવાની ગોઠવણ રાખી હતી. આ પ્રત્યુત્તરનું લખાણ કલ્યાણબાઈની મનોદશા કેવી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી તેનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેથી તેનું અવતરણ આંહી જ આપેલ છે

“ સંસ્થાન શ્રી છડરના નામદાર મહારાજ સાહેબે મારી છડર રાજ્યની

સેવાનો અસો કે પ્રકાર માત્ર ધ્યાનમાં લઈને મારી કદ-કરવા કર્યુ હોત
તો માસિક પાંચસો રૂપિયા જેવી અનુપમ ઉદાર જવાબ મને બાધી આપવાનો
સબવ નહોતો. એટલું જ નહિ પણ જે ઉચ્ચ માનનીય પદવીઓની યોગ્ય
મર્યાદા જાળવી રાખવાના ખાસ હેતુથી અત્યારે પોતે આવી મોટી આર્થિક
એનાયત કરવા પ્રેરાયા તે પદવીઓ આપવાનું પણ પુરતું કારણ ન મળત
એટલે કેવળ મન્ને મદાગજન સાહેબ બહાદુરની પોતાની મહત્તા અને વિશાળ
ઉદાગતાથી જ આ ઉત્તરોત્તર અપાયેલ પદવીઓ તેમ જ તેને અતે અપાયેની
જી હમી પર્યાંતની આ અનુપમ જવાબ એ બધી મહેરમાની યોગ્ય ફરી શકે તેમ
છે... . ખીજી રીતે વિચાર કરતા હું એમ માનું છું કે સને ૧૮૭૮થી ગાંધી
સેવાનો ધધો મેં આપ્યો ત્યારથી દમણા સુધીના ૩૫ વર્ષના લાગા અગ્સામાં
સત્ય અને સ્વચ્છ જીવન ગાળવાના જે કાર્મ શુદ્ધ અતઃકરણના પ્રયત્ન માગ્યા
થયા હશે તે બધા એકઠા કરીને સુદમદર્શક ચત્રદાગ જેવાની પડે તેનું કદ
વધારી દબને પછી તેના ઇનામ સહિતનો બેગો ખગ વાગી દેવા જે નિયંતૃત્વ
શક્તિમાં મારી શ્રધ્ધા છે તેણે ચાલું તેનું આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ છે ...સત્ય
અને શુદ્ધ જીવન ગાળવાના શુદ્ધ બુધ્ધિના અદ્ય પ્રયત્નો મોડા વહેના પણ
ઇશ્વરકૃપાના હેતુ અવસ્ય થાય છે એ સિધ્ધાંત ઉપગની આપણી શ્રદ્ધા આથી
વધે એ અવાન્તર ફળની હું યાચના ૩૩ છું.

વિ કટપાણુગાય જેઠા બક્ષી

અભિનંદન દર્શક અસખ્ય પત્રો આવ્યા તેમાંથી ફક્ત એમાંથી
અનતગણ આહી આપીએ છીએ.

March 16th 1915

My Dear Kahanrai,

I happened to meet our friend Mr. Pandit last evening and he gave me the good news that H. H. the Maharaja of Idar granted you pension of Rs 500 per month. I congratulate you on the appreciation of your work and worth by His HighnessIt was a pity that Porbandar lost your services

at a time when they were most needed, and it was indeed very considerate of H. H. not to allow you to feel the want of service.

With all good wishes,
yours very sincerely
Bezonji Merwanji

સર પુરુષોત્તમદાસ ડોકોરદાસના અભિનંદન પત્રમાંથી અવતરણો:-

Palej
(B. B & C I. Rty.)
3rd. April 1915

My Dear Baxi Saheb,

I am here for a day and am so pleased to learn from Fulbhai here that H. H. of Idar has so gracefully recognised your merits.....As a friend and admirer of yours, I feel pleased and gratified at the news. Firm and unshaken faith in right and in the righteousness of your career could not possibly fail to bring in its reward to you. The right thing has at last come to the right person.

Yours Sincerely
Nanabhai

પેન્શન મળવા બાબતના ખુશખબર કલ્યાણબાઈનાં પોતાના કુટુંબમાં સૌથી પ્રથમ હરીબાઈને મળ્યા કારણ હુકમ મળ્યો તે જ દિવસ કલ્યાણબાઈ અમદાવાદ ગયેલા. રાજકોટ આવી તેમણે ફુલબાઈને તે બાબત નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો. ફુલબાઈ તે સમયે પાવેજમાં રૂના ધંધાની માહિતી મેળવી રહ્યા હતા.

મિ કુલભાઈ,

પાતેલ,

નામદાર છડ્ડ મદારાગ્ન સાહેબે અતિ મોટી ઉદારતાથી મને મામિક રૂપિયા પાંચમોનુ પેન્શન કરી આપ્યાના ખુશખબર તમને સન્માન્ય એ લખ્યા હશે હવે હું તા ૧-૪-૧૯૧૫થી જે કોર્ટોમા વફીનાત કરવાની છટ મળી છે તે પણ બધ કરીશ મદારાગ્ન સાહેબની આવડી મોટી મહેરબાનીથી માગ મનમાં સેવા પગથણતા વધી છે તે કેવા ઉપમા માગ પ્રત્યક્ષ કરવી તે વિષે હું વિચાર કરે છું, છડ્ડ મદારાગ્નની અનુપમ ઉદારતાથી પ્રભુ મોડી વેલી પણ શુધ્ધ અને સત્ય જીવન ગાળાના પ્રયત્નનો જરૂર લાભ આપે છે એ મારી આગ્રહાને મજબુતી મળે છે.

દુ. કલ્યાણુભાઈ જેઠા બક્ષી

ના આશિર્વાદ

પેન્શનની ગકમમાથી કલ્યાણુભાઈએ સો રૂપિયા દર મહિને જુદા કાઢી તેમાંથી ભાગે પડતી ગકમ જુદી જુદી વ્યક્તિઓને આપના સકંપ કર્યો હતો, આમા પોતાના નિકટના સગા ઉપગાંત કુટુંબના વૈધ, એક જૂનો વફાદાર ઘરનો ચાકર વિગેરેનો સમાવેશ હતો. પેન્શનનો કુટુંબ મળ્યાને બે ત્રણ મહિના વીતી ગયા પણ છડ્ડથી તે નિમિત્તાની કાંઈ ગકમ આવી નહિ. બે. પડિત સાહેબ જેવાના મનમાં પણ આશંકા ઉભી થઈ કે ઓડર માત્ર કાગળ ઉપર જ રહેશે કે શું? અનિયત્રિત પણે રાજ્યની ઉપજ ખર્ચાતી હોય તેમ જ બીજી રીતે રાજ્ય પ્રપચ બેલાઇ ગયો હોય એવા કેટલાક દેશી રાજ્યો વિષે જે જાણતા હશે તેમને આવી આશંકા આવે તેમા જરાપણ નવાઇ જેનું નથી પણ કલ્યાણુભાઈની શ્રદ્ધા આ બામતમા અડમ હતી અને તે જીજી ઈ સ ૧૯૧૫ ના માર્ચની તા ૧૨મીથી પેન્શન મળતું શરૂ થયું. તે ઇ. સ. ૧૯૨૨ના ઓગસ્ટ આખર સુધી ચૂકતે મળ્યું ન મળવાના વચ્ચે લાખા ગાળા આવતા તો તે બધું ચડત સામટું મળી જતું.

આ પ્રમાણે પેન્શન મળ્યા બામતના ખબર જેમ જેમ ફેલાતા ગયા તેમ

તેમ અભિનંદન પત્રો આવતા રહ્યા; દગ્ગમાન કલ્યાણુભાઈ તો રાજકોટ આવી કાર્ય નિમગ્ન બની ગયા. તા ૨૦-૨-૧૫ ના રોજ " જોનરેમસ જી. કે. ગોખલેનાં કવખતે અને ફુર્કટ ■ યોગોર્મં ચયેવા દેહાન્ત માટે તથા તે માડા બનાવથી સમગ્ર દેશને આવી પડેલ અસાધ્ય ખોટ માટે " રાજકોટમાં એક શોક સભા મળી હતી. તે સભાની મહેગત નીચે સહી કરનારાઓમાં કલ્યાણુ ભાઈ પણ એક હતા. મુખ્ય હુગવ એ. મે સીતારામ પંડિતે રજુ કર્યો તેને અનુમોદન આપતા કલ્યાણુભાઈના વક્તવ્યનો મુખ્ય મુદ્દો એવો હતો કે, " ભાગતવર્ધની પ્રમળના એકમમા જ આપણું ભાવિ ઉધ્ધારની જડ છે. મેદ - પોષક સ યોગો અનેક છે એકમ પોષક જુગ છે. છતાં પડેના ધસાપ છે ને જીભ વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી એકમના ભકનો અહીં તંદો ઉત્પન્ન થતા લાગ્યા છે. ગોખલેજી તેવા એકમ પોષક ભકતોના મોખરે હતા " વિગેરે.

મુખ્યત્વે દવે કલ્યાણુભાઈ માતિહિત સાધક અને સામાજિક ઉત્કર્ષ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ ભાગ લેતા થયા. કૌટુંબિક જામતોમાં લક્ષ ન આપતા તેનું નદીજ પણ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર અને તેટલું નિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. વકીનાતનો ધંધો પણ સનાહ આપનાનાં, પચ તરીકે કામ કરવાના અને અપીલો વગેરે લખાણ ઘડનાના કામ રૂપે મારફતર ચાલુ હતો. ન્યાયની અદાલતોમાં જવાનું તો પેન્શન જામત દુકમ મળતાની સાથે જ બંધ કર્યું.

થોડા સમય પછી એક અલ્લચારી નામે સમિત્યદાનંદજી રાજકોટ આવ્યા આ ભાઈ વૃદ્ધાવનમાં (મયુગં પાસે) એક દરિદ્રાત્મ્ય ચલાવતા હતા અને તે ચલાવનાના ખર્ચ માટે પૈસા એકઠા કરવા પ્રવાસે નીકળતા. પ્રવાસોમાં પોતાનાં ભજનો સંભળાવી જે કાઈ મળે તેમાથી ઉપરોક્ત સંસ્થાનો નિભાવ કરતા કલ્યાણુભાઈએ તેમના ભજનો સાભળવા મળેના એક મહેંગ સનામા હાજરી આપેલી એટલું જ નહિ પણ પોતે જુનાગઢ ગયા ત્યારે તે અલ્લચારીને તે રથજમા જુદીજુદી જગ્યાએ પોતાની સાથે શ્રદસ્થોને ત્યાં ભજન સંભળાવવા લાઈ ગયેલા.

આ પ્રમાણે તેમણે અલ્લચારી સમિત્યદાનંદજીનો હાથ પકડ્યો. આગળ ઉપર તો આ અલ્લચારીજી કલ્યાણુભાઈને પોતાના મુખ્ય અને માર્ગદર્શક લેખવા માડયા મુજબમાં કરનાણુભાઈની હાજરી હોય ત્યારે પોતે હુવભાઈના બપોરમાં આવી ભજનો સભળાવે. કલ્યાણુભાઈને "જળ પ્રાણુ તનસે નીકસે"

એ બજાર ખાતે જ ગમી ગયેલું. બજાર પૂરાં થાય અને મંડળી વીખરવાનો વખત થાય ત્યારે હેલ્થ બજાર એ ગવાય જ. કલ્યાણભાઈ જ ટુકડો કરતા કે દવે આપણું National Anthem “રાજ્ય ગીત” એટલે સમિયદાનદંડ “જળ પ્રાંત તનસે” લલકારે. કલ્યાણભાઈ આ ઘઘચારીનાં પરાપકારી કાર્પની કદર કરતા અને “વાડીયા દુરંદ ફંડ” માંથી નેમ જ અન્ય પ્રકારે તેને મદદ અપાવતા.

સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈ વડનગરા નાગર મંડળના વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે કલ્યાણભાઈની વરણી થઈ તેથી ત્યાં જતા પ્રસંગ આવ્યો. આ મંડળ દર વર્ષે કોઈ નામાંકિત અનુભવી વિદ્વાન નાગર મુદરથને પ્રમુખ તરીકે બોલાવી સંમેલન ઉજવે છે. કલ્યાણભાઈની પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ ત્યારે મંડળના ચાલુ વર્ષના પ્રમુખ રા. રા. હીમતલાલ ગણેશજી અંગરૂઆ હતા. હાલ ઇ. સ. ૧૯૪૪માં એ વર્ષથી કલ્યાણભાઈના પૌત્ર જગનલાલ લાભશંકર ગાંધી મંડળના પ્રમુખ તરીકે ઉત્સાહભરે કામ કરી રહ્યા છે.

કલ્યાણભાઈ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે આવ્યા તેની હકીકત માટે આપણે તેની ડાયરીની નોંધની જ મદદ લઈશું. ઇ. સ. ૧૯૧૫માં કલ્યાણભાઈ ડાયરીની નોંધ પેન્સિલથી અને ધણી જ ટુંકી લખતા.

તા. ૧૨-૯-૧૯૧૫ “રાજકોટથી મુંબઈ. મંડળના પ્રમુખ રા. રા. હીમતલાલ ગણેશજી વગેરે રેલવે આવેલા. પન્નાલાલ ટેરેસીઝમાં તુરત જ ચહાનો સત્કાર કર્યો. શેડ સાહેબના ચિ. વલ્લભદાસ ચત્રવુજ એ મોટર લઈ તેડવા આવેલા. સાંજે નાગર મંડળના ઉત્સવમાં. સારી સંખ્યામાં નાગરો હાજર હતા. મે. લક્ષુભાઈ શામળદાસ મહેતા પણ પધાર્યા હતા.”

જસ આટલી જ નોંધ સંમેલનને અંગે છે. કલ્યાણભાઈનું પ્રમુખ તરીકેનું મનનીય બાપણ તેમ જ સંમેલનના અન્ય કાર્યકર્તાની નોંધ માટે થી મંડળની કાંઈક જગાસુઓ માટે મોજુદ છે. કલ્યાણભાઈએ આ પ્રસંગે અને પહેલાં આપેલ રકમ મળીને કુલ રૂ. ૨૫૧) મંડળને બેટ આપ્યા. ચોતે આજીવન સભ્ય કે પેટ્રન તરીકે નામ રાખવા ઇચ્છતા ન હોતા તેથી પેટ્રન થવા માટે નિર્ણયિત થયેલ રકમ એકંદરે આપી પણ એકી સાથે નહિં નેથી નામ ન હપાય !

આ પ્રમાણે આ વનસની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ અરુણવિત થાંચુ હતી. તેવામાં વર્ષની આખામાં જે દુઃખદ બનાવોથી તે પ્રવૃત્તિ-પ્રવાહમાં વિધન આવ્યું. પહેલાં તેમના અંગત સ્નેહિ અને મિત્ર મંગળભાઈનાં અવસાનનો બનાવ બન્યો. અને ત્યાર પછી થોડા સમયમાં તેમનાં ધર્મપત્નિ-અમારા માતૃશ્રી એ જે મહિનાનો મંદવાડ સહન કરી દેહ ત્યાગ કર્યો. આ બંને ખેદકાંઠક પ્રસંગો વિષે દુઃક હકીકત અત્રે આપીશું.

આ બંને શોકકારક બનાવોની આગાહી તો થવા માંડી હતી. એકની મુંબઈ વડનગરા નાગર સંમેલનમાં હાજરી આપવા ગયા તે પહેલાં અને બીજા બનાવની મુંબઈથી આવ્યાને વળતે જ દિવસથી. ડાચરીની નોંધ જ તે વાત જાહેર કરે છે !

તા. ૩૧-૮-૧૯૧૫ “ મંગળભાઈ પાસે; શરીર લથડતું જતું જણાય છે. જુનાગઢ જાય તો સાફ.” કલ્યાણભાઈ મુંબઈથી તા. ૨૦-૯-૧૯૧૫ના રોજ આવ્યા; વળતેજ દિવસ રોજનિશીમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે:-

“ધરમાં કો-કો ન્યુમોનીઆ છે એમ ડોક્ટરોએ ચોક્કસ કયું છે. હીમકો તથા શ્વાસની વ્યથા વધુ છે.” માતૃશ્રીની તબિયત સખંધી ચોંકાવનારી આ પહેલી નોંધ. ફરી આપણે કલ્યાણભાઈના પરમ સ્નેહી મંગળભાઈનાં જીવનના છેલ્લા દિવસો વિષેનાં અવતરણો તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીશું.

“મંગળભાઈને નખળાઈ વધતી જણાય છે.” “મંગળભાઈને નખળાઈ વધી છે. શ્વાસની મલગત દેખાય છે” અને છેવટે ‘ મંગળભાઈને આજ નખળાઈ વધુ થઈ ગઈ છે શરીર ટાટું લાગે છે. પહેલી રાતે શરીર છુટી ગયું.” તા. ૨-૧૦-૧૫ ના રોજ કલ્યાણભાઈ એ પોતાના મિત્રનાં શરીરને અગ્નિ-સ રકાર કરવાની વિધિમાં ભાગ લીધો. આમ કલ્યાણભાઈના જૂના સ્નેહી પરમ વિશ્વાસનું સ્થાન, સુખ દુઃખના સાથી, શરાણી ધંધો કરવા છતાં ન્યાતના તેમ જ રાજકારણના વ્યવહારમાં ઘણી યોગ્ય સલાહ આપી શકે તેવા મિત્રનું અવસાન થયું.

મંગળભાઈનું અવસાન થયું તે દરમ્યાન અમારા માતૃશ્રીનો મંદવાડ પશુ દિવસોગે વધતો હતો અને વધારે ગંભીર સ્વરૂપ પકડતો હતો.

રોજ નિશીની જુદીજુદી નોંધ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે હકીકત જાણવા મળે

કે - ‘રૂઢ પોપટબાઇએ દીગકા માટે દડેના અવતેદ અને શ્વાસ માટે અગ્નિગ્સ ચિધ્યા દડેના અવતેદથી દીગકો ઓઢો થયો તાવ વધ્યો’ માતૃશ્રી દવે ડાક્ટરની દવાથી કટાબ્યા તેથી પોપટબાઇ નૈવની રીતસર સાગવા તા. ૨૯-૯ ૧૯૧૫થી ગરૂ કરી તા ૧૧-૧૦-૧૯૧૫ના રોજ માતૃશ્રીને આખીરાત ઉધગ્સ અને શ્વાસની તબીક વતીયા દતા તા ૧૨-૧૦-૧૫ ના રોજ હું અમરતીથી દીવાળીની વેકેગન પડવાની હતી તેના અગાઉથી ત્રણ અઠવાડીયાની રજા લેડી, માતૃશ્રીની સાગનાગમા યથા શકિત ભાગ લેવા ગાજકોટ પડોઁથો, તેજ તારીખની ગત્રીએ માતૃશ્રીને ઉધરસનો ઉપદ્રવ લેગથી જ્યો કલ્યાણબાઇને મનમા દુખ એ હતું કે માતૃશ્રીને કબ્જ પડુ ભોગવુ પડે છે’ પણ રોગનો પ્રકાર જ એવો દનો ને’

આ મંદવાડ લગભગ એ મહિના ચાલ્યો. પરુ જે પ્રકારે માતૃશ્રીની સાગવા આ બરો સમય ચાલુ રહી હતી તે લેખ મતગ સૌ છક થઇ જતા નમાગ ગેણાક ધગના પાળીના ભાગના ઉપગના મજવામા સાગવા કરના માતૃશ્રીના પુરોન્મત્રીગઓની હાવણી નખાણી હતી અને મૂળ મકાનમા વડુડઓ-પુત્રીઓ વગેરે શ્રી વર્ગનો મુકામ દતો ગત આખી વાગ કરતા ઝાકે જણુ અને મદવાડનું સ્વરૂપ ગબીગ થતા પત્રી એટ સાથે મમે જણુ માતૃશ્રીની પથારી પામે એમી સારનાગ કરતા મારનાગમા ખાસ તો દરદીને ઉધગ્સ આવે કે તુગત મતમમના દુકડાથી લેડ ઉપગથી થુક વુછી નાખી તે દુકડો લોશનના પાળીમા નાખી દેવાનો તે મુખ્ય કામ હતું, કાણુ માતૃશ્રી ઘણા જ મુગાગવા દતા હેડ ઉપગ જગ પગ થુ મોટથુ હોય તો ધડી બર પણ તેમને ચેન ન પડે’

બદાગમા નોકરી કરનાગઓ પણ શક્ય તેટલો સમય ગાજકોટ આવી માતૃશ્રી “બાઇ”ની ચાકરી કરવાનો લ્હાવો લેવાનું ચુકયા નહી ખુદ કલ્યાણબાઇએ પણ ચાકરી કરવામા મણા ન રાખી તેમનો કાઇ રીતસગ વારો ન હોતો તો તેઓ વળી દરેકના વારામા થોડો ઘણો સાથ આપતા પોતાને હાથે ચા, દના નગેરે માતૃશ્રીને પાથ અને બનતી સુઝુવા કરે. દરુદ દિવ્ય હતુ બાદ શાહી ચાખરી થઇ રહી હતી શ્રીમતો. અમીગ-ઉમરાવો અને રાજવીઓ વધારે ધન ખરચી બહે દશ ગણા માણસો સેવામા હાજર રાખે અને ડાક્ટરોનું સૈન્ય ખડુ કરે, પરંતુ દરેકે દરેક જણુ જીગગની ખરી લાગણીથી ખડે પગે સેવા કરવા તત્પર રહે તેનું કોઇકના જ બાગ્યમા હોય ચાકરીનો મુખ્ય ભાગ

કલ્યાણબાઈના સૌથી મોટા પૌત્ર હનનબાઈએ વહન કરેલો. એમની ચાકરી કરવાની લગભગ માતૃશ્રીને બહુ અનુકૂળ પડતી હતી, તેથી સવારથી રાતના નવ વાગતા સુધી એકલા એ બાઈ જ દરદીની પયારી પાસે બેસી રહેતા એમ કહીએ તો ચાલે કપી દવા કપારે આપવાની છે, અમુક વસ્તુ કયા સ્થળે છે, વગેરે તમામ માહિતી હનનબાઈને જ હોય. સૌએ મળી રાતના તો તેમને ફરજિયાત ચાકરીમાંથી દૂર રાખ્યા હતા. બદલામાં અમને સૌને આખો દિવસ જરા પણ કાળજી કરવી પડતી નહિ, કે તકલીફ ભોગવવી પડતી નહિ. જે કાંઈ એમ કહે કે હનનબાઈને અત્યારે માતૃશ્રી બાઈની કરેલ ચાકરીનાં સુદૃઢ ભોગવવાનો ઈશિરે સમય આપ્યો છે તો તે ક્યનને હું હાર્દિક ટેકા આપું.

કલ્યાણબાઈએ બેઈ લીધું કે સૌ કાંઈ માતૃશ્રીની ચાકરી કરવા તત્પર છે, એટલે તે બાળતમાં નિશ્ચિંત બનેલા. તેમણે જ ઇંડરવાળા બાઈશ્રી હરીલાલ ઉપરના પત્રમાં તે બાળત આ પ્રમાણે જણાવી છે.

“ મારાં સ્ત્રીને આજ અઢાર દિવસથી તાવ વગરનું શરીર એક ક્ષણ પણ રહ્યું નથી, તો પણ ડોક્ટરો હજી હિંમતમાં છે. ઔષધ ઉપચાર ચાલે છે. દીકરા, દીકરી, અને વધુઓ સારી સેવા કરે છે. ”

પંદરેક દિવસ બાદ તેમના જ ઉપરના એક ખીજ પત્રમાં જણાવ્યું છે કે, “ મારાં સ્ત્રીને લાગુ પડેલું દરદ કબ્દ સાધ્ય છે, ચિ. કુલબાઈ વગેરે અપૂર્વ શ્રમ ઉઠાવીને સેવા કરે છે; એ બાળતમાં સત્યયુગનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે.....”

દીનાશીના તહેવારોમાં માતૃશ્રી બાઈની તબિયત વધારે ચિંતા કરાવે તેવી રહી. બેસતું વર્ષ જેવા પામશે કે કેમ એ શંકા સૌના મનમાં ઉપસ્થિત થઈ, પણ નવા વર્ષનો દિવસ તો એમ કુશળ વીતી ગયો.

પરંપરાગત માન્યતા મુજબ માતૃશ્રીના મનમાં એવી ધારણા ખરી કે, કાર્તિક સુદી ૧૧ સુધી પ્રાણુ ટકી રહે તો ઠીક, કારણ દેવનાં દ્વાર ત્યારે જ ઉઘડે, જેથી સ્વર્ગમાં તુરત દાખલ થઈ જવાય. મેં બાઈને (માતૃશ્રી)ને કહ્યું “ બાઈ ! તમે નકામી ચિંતા કરો છો; દેવોના દર્શન કરવા તમે ઉત્સુક છો તે ઠીક છે; પણ દેવો તમારાં દર્શન કરવા વધારે ઉત્સુક છે તેથી અગીઆરસની તિથી આવ્યા પહેલાં પણ દેવો સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડી તમારી રાહ બેતા બેતા

બાબા હશે. " માતૃશ્રીના જીવનના છેલ્લા કલાકો હૃદયમાં અજિત છે. તે દિવસે સાંજથી તેમની લંબેચની શ્વાસની મુશ્કેલીની તકલીફ અને ઉવચ્ચ અદસ્ત થયા. સારી ગદત દેખાણી, વૈદ્ય ગતના આઠ વાગતાં એનું જણાવીને ગયા કે, " આજે નાડાની હાલત ખુબ સારી છે. આજતો બધાં નિશ્ચિત પણે મુક રહેા. " પણ જ્યારે રાતના ૬૦૦ વાગતાં ૬૦૦ વાગે ભરવા નીચે ગયો ત્યારે માતૃશ્રીનો અવાજ તદ્દન ખેસી ગયેલો જણાયો. કલ્યાણભાઈ પામે કતા તેમણે મને કહ્યું " તારી માને આ પીવી છે. કાઠને ઉઠાડીશું કે તું બનાવી શકીશ ? "

મેં આ બનાવી. કલ્યાણભાઈએ આ પાઘ. આ પીધા પછી માતૃશ્રીનો અવાજ જગા ઉઠયો. બગાજર સાડા અગીઆરે માતૃશ્રીએ કહ્યું, " મને નીચે બોય પ-લક લ્યો. " પણ અમે જાના માનીએ ? કલ્યાણભાઈએ કહ્યું, એવાં કોઈ ચિન્હ તમને જણાતા નથી. થોડી વાગ પછી ફરી માતૃશ્રીએ કહ્યું " છેલ-ભાઈને જલ્દી બેનાવો; જુઓ મારી નાડીઓ તુટે છે. " માતૃશ્રીને છેલભાઈમા ઘણી શ્રદ્ધા હતી, પણ કલ્યાણભાઈએ તો કહ્યું " અરે બગવાન, એમ મોત આવતું હોય તો શું જોઈએ. " મનમાં મને ચટપટી ચર્મ, કલ્યાણભાઈ તો કહે કે તમારો વારો પુરો થયો છે તો તમે જાઓ અને છેલભાઈને તેમ જ બોગી-ભાઈને આંહી મોકલો. મે પગ થોભ કર્યો કલ્યાણભાઈને એકલા મુકી જતા મેં આંચકો ખાધો, પણ ભાવિએ અમને બુઝાવ્યા.

ઉપર જઈ મે છેલભાઈને મોકલ્યા...વળતે દિવસ સવાળના મને જણાવ વામા આવ્યું કે છેલભાઈ પહોંચ્યા તે પહેલાં તો માતૃશ્રીએ કલ્યાણભાઈના ખબા ઉપર માથું ઢાળી દીધું. કલ્યાણભાઈએ અને છેલભાઈએ મળી જોઈ માતૃશ્રીના શરીરને બોંય પર લીધું કે તેમને ત્રીજી ડચકું આવ્યું અને ને સાથે જ તેમના પ્રાણે પરચોક તન્ક પ્રવાણ કહ્યું. કલ્યાણભાઈને ભારે પચ્ચાતાપ થયો; મને તેમણે જણાવ્યું કે, " અમે તેમને બોય પર લીધાં ત્યારે શુષ્કિ રહી હોય તો ઘણું સારું. તો પણ ફરદીના કલાં છતાં આપણે માન્યું નહીં અને તે સમયે જ બોંય પર ન લીધા તે બાજતનો મને હવે ઘણો પચ્ચાતાપ થાય છે. " પણ હવે માતૃશ્રી સંજ ઘે થોડા લાગણી દર્શક અનતરણે આપી આ બબ્બ ગોકમય પ્રસંગ સમેટી લેશું.

મૂળવંતભાઈએ માતૃશ્રીના અવસ્થાનની નોંધ લેતાં નીચે મુજબ મનનીય ઉદ્ધારો કાઢ્યા છે. "સદગત કલ્યાણભાઈના ધર્મપત્ની સૌ. ઉદ્ધવળલક્ષ્મી

ખરેખર બોળાં, શાંત અને પ્રભુનાં જ માણસ હતાં. પોતાને છ પુત્રો અને ચાગ પુત્રીઓ થઇ અને સૌ ઈ.સ.૧૯૧૧ સુધી ક્ષેમકુશળ રહેલ તેથી પોતે અક્ષયવન (અખોવન) ગણાઇ બહુ બાળ્યશાળી ગણાતાં. પોતાનાં બાળકો, બત્રીજ, બાણેજડાં તેમ જ ગાંઠાત જન અને કોઈ પણ પગલાં જન “બાઇ” (બાઇ તરીકે જ સૌ તેમને બોલાવતા.) પામે જઇ કદી નિરાશ થઇ પાછાં ન હોતાં જતાં; પણ મીઠી હેત બરી વાણી, સાથે નારતો ચાં વગેરેની તૃપ્તિનો લાભ મેળવતાં; તેમ જ કોઇ પણ યાયક, બિશુક કે આશ્રિત બાળ્યું અબાળ્યું તેમના પાસેથી આર્થિક લાભ મેળવ્યા વગર જવું જ નહીં. ટુંકમાં આખા કુટુંબમાં બાઇ સૌને શાંતિ અને તૃપ્તિનું ગ્યાન હતાં. સદગત કલ્યાણબાઇ પોતે તો નાની ઉમરથી નોકરી અને વડીલાતને કારણે મોટે ભાગે બહારગામ ગહેતા હોવાથી ગળકોટનું ઘર તો સૌ. ઉજ્જવળવક્ત્રીથી ઉજ્જવળ રહેતું.

.. જે બાળ્યશાળી જીવ હોય છે તેનું અવસાન પણ પ્રભુ બહુ યોગ્ય અવસરે કરે છે. કાગણ કે પોતાના પતિની હયાતીમાં, એક પુત્રી શિવાય પોતાના તમામ સંતાન અને પૌત્રો દોહિત્રો વિગેરેને ક્ષેમકુશળ જોઈ પ્રમાણ કરવું એ વિગ્લા જ અનુભવે છે. “બાઇ” પ્રભુ ચરણ ચતાં સદગતનાં મનમાં બિવિધની દશા સંબંધે તર્ક વિતર્ક થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. સદગત કલ્યાણબાઇનું ઉત્તમ બાળ્યજીવ હવે જાંખુ થવા પામ્યું તેવું સૌ કોઇને જણાવા લાગ્યું.”

કલ્યાણબાઇની રોજનીશીની નોંધમાં, કોઇ એવીજન ઉપરના પત્રોમાં તેમ જ પોતાના વરીયતનામામાં માતૃશ્રીને હૃદયની અંજલિ અર્પી છે તેમાથી ક્રમાનુસાર જુજ અવતરણો લાઇશું.

“રાતના બાર ઉપર દોઢ વાગ્યાને વખતે મારાં ધર્મપત્નીનું શરીર છુટી ગયું. પ્રાણુબાઇ (અમાગ મામા)ની પાછળ વર્ષોના બ્રાહ્મણો જમી શક્યા. ચિ. લાલબાઇનાં વહુ પિયર ગયાં. ચિ. સૌ રવી આવી પહોંચી. પચક બેઠાં નથી.”

“અગ્નિસ રજાર. ગાંઠ, સોજો કંઈ નહોતું. (૧) અબાળુ છતાં છુધિમાં કોઇ દૈવી પ્રકાશ. (૨) સ્વર્ગ્ય ચિ. સૌ મંછા માટે ઉંડી લાગણી અંતરમાં છૂપી રાખેલી — અમારા આનંદ માટેની કાળજી અને (૩) પ્રજા, બત્રિજઓ સહિતની બકિતપુરઃસર સેવા, આ ગ્રંથાં મનન કરવા યોગ્ય છે.”

પત્રોમાથી થોડા અવતરણો વાંચીએ:—

રાજકોટ પરા.

તા. ૧૫-૧૧-૧૫

સોમવાર

સ્નેહી, રા. બાઈ હરીલાલ,

મારી અબણુ છતાં વિશુદ્ધ પ્રેમમયી અને સહનશીલ સ્ત્રી, છેલ્લી ક્ષણ સુધી આપણી કલ્પનામાં ન આવે તેવું સાવધપણું દાખવીને દેહ છોડી પ્રયાણ કરી ગઈ છે. મોત માટે દિલગીર થવું કે અમારું વધુ પડતું ગેપ આયુષ્ય છે તે માટે દીલગીર થવું તેનો ભવિષ્યમાં નિર્ણય થાશે.

કલ્યાણગય જેઠા બક્ષી

ના પ્રણામ,

ખરે ! ભાવિએ જ કલ્યાણભાઈનાં હૃદયમાંથી આવા શબ્દો કહાવ્યા હશે. માતૃશ્રીનાં અવસાન બાદ દોઢ વર્ષમાં એક પછી એક જે મરણ પ્રસંગો આવી પડ્યા તેની જાણે ભીષણ આગાહી થઈ ન હોય !

ભાઈશ્રી હરીલાલ ઉપરનો ખીજો પત્ર પણ તે જ વિષયને અંગે આ પ્રમાણે છે:—

રાજકોટ પરા.

તા. ૧૬-૧૧-૧૬૧૫

શુક્ર, રાત્રિ

પ્રિય ભાઈ હરીલાલ,

ગઈ કાલનો પત્ર મળ્યો. મારાં પત્નીના પ્રયાણને આઠ દિવસ થઈ ગયા. લૌકિક પણ એ જ કહેવત છે કે, "દુઃખનું આસડ દાડા." થવણું, મનન અને સત્સંગનું બળ, સારા માહા પ્રસંગે, વૃત્તિ અકંપિત રહે તેવું હજુ મને પ્રાપ્ત થયું નથી. અસર થાય છે અને બોધવ્યનોની સ્મૃતિ તથા વિચારથી વળી ધડ વળે છે. અત્યારે ત્રણ હકીકતથી મારું મન શાન્તિ મેળવી શકે છે.

સ્વર્ગસ્ય નિરક્ષર છતાં છેલી ક્ષણ સુધી તેણે જુધિ-પ્રકાશ દાખવ્યો તે. આ વિસ્તારથી તો રૂબરૂમાં જ કહી શકાય તેવું છે જે પ્રસંગે યશો. ખીજું મારી એક પુત્રી મત થએલી છે, તેના માટે ઉંડી અને અતિ હૃદય-બેદક લાગણી,

ચાર વર્ષ મુધી, હવે મને સમજાય છે તેમ, કેવળ મારા આનંદમાં વિક્ષેપ ન પડવા દેવાના આગ્રહથી કોઇ અકથ્ય પ્રકારે દાખી રાખેલી તે આ છેલ્લા મંદવાડમાં પણ માત્ર નિદાની પરાધીન ક્ષણોમાં જ નીકળના ઉચ્ચારણથી મેં જ્વલંત જોયું. શ્યો પ્રેમ અને શી સહન શક્તિ ? ત્રીજું આ જમાનામાં આશા રાખી શકાય નહીં તેવા પ્રકારે મારા પુત્ર, પુત્રીઓ, અને ભત્રીજાઓ સહિતે એની સેવા જરા પણ કાપરી આજ્ઞા વિના કરી છે. “ સ્નેહ તેટલું કુઝ ” એ સત્ય છે. તમે પણ એ સત્યના ભોગ અમારા તરફ પ્રેમ વધાવવાથી થયા. આંહી આવી જવાની ખેંચ મન ઉપર જરા પણ રાખશો નહીં. એ માત્ર લૌકિક વ્યવહાર છે, એથી કાંઈ વિશેષ ફળ નથી. માગ પુત્ર બદાર મામ છે તેને પણ મેં સામેથી ના લખી છે.

લિ. કલ્યાણુરાય બક્ષી
ના જન્મ શ્રી કૃષ્ણ

તેમના પુત્ર ઉપરના પત્રમાં આજ બનાવને અંગે કલ્યાણુભાઈના ઉદ્ગારો આંહી રજુ કરેલ છે.

રાજકોટ ૫૨૧.

ચિ. ભાઈ હિંમતલાલ,

.....તમારાં માના વૈકુંઠવાસથી તમને નહીં ધારેલી ઉંડી અસર થઈ તે મને સમજાય છે. મેં જીંદગીભરના સહવાસમાં પણ એ જીવની પુરી પરીક્ષા નહોતી કરી એવું મને જાન થયું. મારું શરીર સારું છે. વૃધ્ધાવસ્થાને માત્ર મનના જોરથી દૂર રાખવાનો મારો નિશ્ચય હતો તે જતો રહ્યો. મૃત્યુ કોઈથી આધું ઠેલાતું નથી. પણ હવે કદાચ જ્યારે પણ સમય આવશે ત્યારે ચાકરી કરાવવી પડશે. હું આ સ્થિતિથી ખચીશ એવો મારો નિશ્ચય હતો.

શુ. કલ્યાણુરાય જોડા બક્ષી
ના આશિર્વાદ

કલ્યાણુભાઈએ પોતાનું વસીયતનામું ઇ. સ. ૧૯૨૦માં કર્યું હતું. તેમાં કેટલુંક પ્રાસ્તાવિક રૂપે આધ્યાત્મિક તેમ જ વ્યવહારિક વિવેચન કર્યું છે. તે વિવેચનમાંથી માતૃશ્રીને સંબંધકર્તા એકાદ બે વાક્યો આંહી ટાંક્યાં છે.

“ઘણી નાની ઉંમરમાં નિરક્ષર જોડે મારો વિવાહ થયો, છતાં

અધ્યાસ અને સત્સમાગમથી હું માંડ સમજી શક્યો છું તેટલી સમજણ મારી આંતરિક રૂપરસિધ્ધિ અને અનુભવી. ”

૪ સ. ૧૯૧૩ની આખરમાં કલ્યાણલાલ રાજ્યમેવામાંથી નિવૃત્ત થયા, અને ઈ. સ. ૧૯૧૫ની આખરમાં તેઓ ધરબંગ ચર્ચા વાનપ્રસ્થાશ્રમી થયા. કદાચ શબ્દાર્થમાં નહિ હોય તો પણ ભાવાર્થમાં તેમણે આ તૃતીય આશ્રમને છોડી તેથી મહેલુડી કરણી રાખવાનું શરૂ કર્યું. એટલું જ નહીં સંન્યસ્તાશ્રમને સીમાડે આવી લાગ્યા.

પોતાની મેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર્યું; એટલે કે વિશેષ ખડોળા સમુદાયને પોતાનાં કુટુંબરૂપે ગણી જીવન ગાળવા લાગ્યા. એમ ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર વધારતાં સંન્યસ્તની દીક્ષા લઈ, “ આત્મવત્ત સર્વભૂતેષુ ” ની ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવા તમન્ના હતી. પણ ઈશ્વરે જુદું જ ધાર્યું હતું. દોઢવર્ષના ગાળામાં કુટુંબમાં એ અવસાનના અણુધાર્યા વિષમ બનાવો એવા થવા પામ્યા કે કલ્યાણલાલ દીક્ષા લેતા અટક્યા. એમણે એમ વિચાર્યું કે આવા સંન્યેગોમાં દીક્ષા લેવી એટો પોતાની ફરજ ચુકી “ ભાગી છુટવા ” જેવું ગણાય. આમ રીતસર સંન્યસ્તની દીક્ષા તો ન લીધી; છતાં એવો વેશપદ્ધતિ ન કર્યો તેથી શું ? મનુષ્ય જાતીની બેદબાવ વગર મેવા કરવી અને હૃદયનાં સાચા ભાવથી મનુષ્ય માત્રને સમાન ગણવો એ જ ખરું સંન્યસ્ત છે ને ?

આ વર્ષના ખાડીના સમયમાં એ પંડિત સાહેબની સહાયમાં રહીને વિધિવિધ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી, તેમ જ તેમના ભત્રીજા છેલ્લાબાઈને સાથે રાખીને વહીલાત અંગેનું લેખીત કાર્ય કર્યું હતું. ઉપરાંત સ્વચ્છાતિનું ક્ષિત સધાય તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સામેલ હતા. અસ્તુ.

આ વર્ષના અંતની સાથે સાથે આ જીવન ચરિત્રના પૂર્વ વિભાગની સમાપ્તિ થાય છે.

માતૃશ્રી ગ. સૌ ઉર્જાવળલક્ષ્મી

પુજ્ય વડીલશ્રી કલ્યાણરાય જોઠાલાઈ બક્ષી
આગરે ૫૫ વર્ષની વયે

“ઉત્તર-વિભાગ”

પ્રકરણ ૧

નિવૃત્તિમય જીવનમાં સભર પ્રવૃત્તિ

૯૩૨ રાજ્યે માસિક રૂ. ૫૦૦ નું પેન્શન બાંધી આપવાથી, નોકરી પૂરતા તો કલ્યાણભાઈ પાકે પાચે નિવૃત્ત થયા. તેનો અર્થ એ નથી કે તેમણે હવે આરામમાં જીવન વિતાડવાનું શરૂ કર્યું; આ તો કાર્યનો પ્રકાર અને કાર્યની દિશા બદલાયાં. પહેલાં નોકરી અંગેનું કાર્ય મોખરે રહેતું અને બીજાં કોટું-બિક, સામાજિક વગેરે કાર્યો આનુસંગિક ગણાતાં. એથી ઉલટું હવેથી વધારે વિસ્તૃત વિભાગની જન-સેવા એ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ, અને અન્ય કાર્યો ગૌણ બન્યાં.

અસખત રાજકીય, સામાજિક કે એવા પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું મથક તો સેવાપરાયણ ઉચ્ચાશ્રયી પંડિત સાહેબનું નિવાસસ્થાન જ ગણાય. દરેક પ્રશ્નની છણાવટ ત્યાં થાય. કાર્યવાહક સમિતિનું અગર બીજું અન્ય સમિતિનું મિલન પણ ત્યાં જ થાય. કામ હોય ત્યારે તો કલ્યાણભાઈ પંડિત સાહેબ પાચે જરૂરિયાત મુજબ જતા, પણ તે ઉપરાંત દર સોમવારે સવારના નવથી અગીઆર તેઓ પોતાનાં પરાનાં નિવાસ-સ્થાનથી નીકળી રાજકોટ સદરના દૂગના ભાગમાં આવેલ પંડિત સાહેબને બંગલે જવાનું રાખતા; ત્યાં આ ઉભય મહાશયો વચ્ચે અનેક પ્રકારની આધ્યાત્મિક, વ્યાવહારિક બાબતોની ચર્ચા અને વિચારોની આપ-લે થાય.

સાંજના ફરવા બપો ત્યારે એકાંતરા પોતાના વડીલ બધુ પાસે જઈ આવવાનું સુકતા નહીં. ઘર આગળ તેમના જીવનબંધના સાથી રા. છબીલ રામભાઈ

(અમે એમને બેચર કાકાના નામથી સંબોધતા) અઠવાડિયામાં ત્રણ-ચાર વાર તો આવે જ, અને બે ધાર્મિક કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું વાચન ચાલતું હોય તો હરદભેગ આવે.

અમુક વિશિષ્ટ જાડે પ્રવૃત્તિમાં પંડિત સાહેબ વગેરે સાથે સામેલ હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેમાં ઘણો સમય આપવો પડતો; પણ તેવી દિલ્લયાવ ન હોય ત્યારે પણ બે અનાયાસભરના કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તરીકે, અને મેટલ વર્ક્સ અને લાખાશ્રાવણ શીક્ષના વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય તરીકે કામ-કાજનો વ્યવસાય ચાલુ જ રહેતો, કારણ એ તો કલ્યાણભાષની પ્રકૃતિ જ એવી હતી કે, માત્ર શોભાના કે નામના ડાયરેક્ટર કે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય થવાનું તેમને મુદ્દલ ખસદ ન પડે. એથી ઉલટું બીજા સભ્યો વતી પણ ધોને કામ કરવામાં લેસ પણ આનાકાની ન કરે.

આ સાક્ષમાં દુબકાળ હતો, તેથી તે સંબંધમાં ઘાસ એકત્ર કરવાની વગેરે પ્રવૃત્તિ વધારે પ્રમાણમાં ગ્હી. ગળકોટમાં રહી આ પ્રમાણે જહેમત ભરી પ્રવૃત્તિ કરતા થાક ચડે ત્યારે, અગર એક જ સ્થળમાં ચાલુ રહેવાથી જરા કંટાળો આવે ત્યારે, ક્યાં તો હડાળા દબ્યાર શ્રી વાજસુરવાળાના આશ્રમમાં જવાનું રાખતા, અગર જુનાગઢમાં રહેલી ગીરધરભાષને ત્યાં એકાદ અઠવાડિયું રહી આવતા. જુનાગઢમાં વળી વિશેષ આકર્ષણ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. રોકેડ અને પ્રેફેસર બેશી સાહેબ વગેરેને મળવાનો લાભ મળે એ હતું.

આ વર્ષમાં “ આપણા સંસારની મુશ્કેલી ” આ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપેલ આવી રીતે તેઓએ કીક સંખ્યામાં ભાષણો, વ્યાખ્યાનો આપેલાં, પણ તેને અંગે તેમની એક ખામીયત ધ્યાનમાં ગણવાની છે. પોતાનું ભાષણ આપવાની પૂર્વ તૈયારી તરીકે કલ્યાણભાષ ભાષણના વિષયના મુદ્દાઓ ધણે ભાગે કાગળ ઉપર ટાંકતા નહી, બીજું એ કે ભાષણ અપાઈ રહ્યા પછી તે ભાષણની મુખ્ય હકીકત કાર્ડમાં ગણવા ખાતર અગર વર્તમાનપત્ર કે માસીકમાં છપાવવા ખાતર લખી આપવા કોઈ તેમની પાસે માગણી કરે તો તેમાં માગણી કરનારને નિરાશ થવું પડતું કલ્યાણભાષ એમ જ જવાબ આપતા કે, એ મને મુદ્દલ કાવતું નથી. તેમના કેટલાક લેખો પુસ્તિકા રૂપે બહાર પડ્યા છે તેનો પણ તો સ્વામી શ્રી ત્રિવિક્રમનીર્ણને આપવો ઘટે. તેમના આમંત્ર્યથી તેમણે કેટલાક વિષયો લખી માસિકમાં છપાવવા આપ્યા અને પાછળથી તે

પુસ્તિકા રૂપે તે બહાર પડ્યા. એટલું ખરું કે કલ્યાણભાઈ બાપણુ આપતા હોય ત્યારે તેની નોંધ કોઈ સમજી માણસ કરે અને પછી તે નોંધ કલ્યાણભાઈ પાસે રજુ કરે તો તેઓ તેમાં થોડા સુધારો વધારો કરી આપે. એમની આ લાક્ષણિકતા અમે જાણતા હોવાથી પાટણ (હિતર ગુજરાત) માં કલ્યાણભાઈએ બાપણો આપ્યાં તેની નોંધ લેવાની વ્યવસ્થા રખાવેલી જેને પરિણામે “વેદાન્તનું વ્યવહાર રવરૂપ” જેવો ઉગ્મી પંકિતનો લેખ આપણને મળી શક્યો. તા. ૨૦-૧-૧૬ એટલે પોપ મુદી ૧૫ ના રોજ તેમણે ૫૮ વર્ષ પૂરાં કરી ૫૬ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો તેમણે તે દિવસે નામર ત્રિમાસિકમાં છપાવી બહાર પાડવા “સાર્તિદનૈધીયોને વિનંતિ” એ શીર્ષકથી એક લેખ ઘડ્યો. તેમાં મુખ્ય મુદ્દો આ પ્રમાણે હતો. “ખીજ નાગરો તથા બ્રાહ્મણો કરતાં વડનગર નાગરો ધર્માચરણમાં કમ્પેક્ષ બાળતોમાં ચડીયાતા છે ને તે બાળતો ધર્માચરણમાં ગણાય કે નહિ તેના આધાર જાહેર કરવા.”

કલ્યાણભાઈએ લખેલા પત્રો તેમ જ ડાપરીની નોંધ ગ્રંથતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓનો આપણને ચોક્કસ ખ્યાલ આવશે.

(૧)

ગ. ગ. ચિ. કુલભાઈ,

ગ. રા. ને મળે તો “વિદ્યોત્તેજક બંગ્લો, મુખર્ષ” સંબંધી ત્યાં કમિટિ વગેરે નીમી હોય તો કૃપા કરીને મને માહિતી આપે. કોઈ પણ રથણે ત્યાંના અને મારા પ્રયાસમાં અથડામણ ન થાય એ મારે સંભાળવું જોઈએ.

રા. બાઈ નિશંકર ગણેશજી અંબરીયાએ ઉલટથી આ કામ આદ્યું છે. તેમણે પોતાના સહાધ્યાયીઓને એક જાપેસ પત્રથી હંડ પ્રત્યેના ધર્મની સ્મૃતિ આપી છે. તથા કલત્રમાં રહીને બણેલાને એક એક મહિનાનો પગાર બરવા અસરકારક રીતે બોધ્યા છે. પરમાત્મા સાક્ષી જ કરશે.

ગુ. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષી.

ના આશીરવાદ

આજ અરસામાં ઈડર અસ્થાનના કે. કેસરીસિંહજીના સમયના રાજ્ય-બારીદ દોલતગાયજી કાઠીઆવાડના જીદાં જીદાં રાજ્યોમાં ફરવા નીકળેલા, કે જેથી “પંચકી લકડી એકકા બોજ” એ કહેવત મુજબ તેમને કાંઈ અર્થ

પ્રાપ્તિ થાય. કલ્યાણબાઈએ તો તેમની વિદ્વતા પીછાની હતી. તેથી જુદે જુદે રથએ બલામણુ પત્રી લખી લખાવી મોકલેલા. આ પર્યટન દરમ્યાન કલ્યાણ-બાઈએ બારોટશ્રી ઉપર લખેલા પત્રોમાંથી થોડાં અવતરણુ આપશું, જેથી આવા કવિઓને તેમનો રાજ્યાશ્રય બંધ ચવાથી કેવી વિટંબણા પડે છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે, તેમજ થોડી વિદ્વતાબરી ચર્ચાનો આસ્વાદ પણ મળશે.

રાજકોટ પરા.

તા. ૧૦-૨-'૧૬

રાજકવિ-કવિરાજ રાવ દોલતરાયજી મુ. શ્રી પ્રાંગધરા. કુશળતા બણી સંતોષ લીધો. બકરીઓ દોવા નીકળ્યા જેવો બધો ઘાટ દિદિગોચર થાય છે. કામધેનુનો (દૈ. મહારાગ કેશરીગીહજનો) વિયોગ કગવનાર મહદશામાં બીજી શી આશા રહે ? અહયોગ અને જમાનો બન્ને બેગાં વિકૃત થયાં સમજાય છે. “ પુરુષાર્થ કે બાજ્ય ? ” એ પ્રશ્ન જગ ઉંડાણમાં તપાસો તો ઉઠી શકે તેવો નથી, બાજ્ય પોતે ગત સમયના પુરુષાર્થથી જ બાધિતું હોય છે; એટલે હકીકતમાં તે માત્ર પુરુષાર્થનું જ ત્વરિત નહિ પણ વિલંબિત કળ છે. આ સમાધાનથી સર્વ કાંઈને સંતોષ થવો જો કે કઠણ છે, ને વિદ્વાનો પણ એ બે વચ્ચે જાણે વસ્તુતઃ બેદ હોય એમ વર્ણન કરવા અને તે બેને પ્રતિપક્ષી કદખીને વિવાદ જગાવવા પ્રેમય છે, તો પણ મને તો એ બે વચ્ચે કારણ કાર્યનો સંબંધ સમજાય છે. જૂતકાળનો પુરુષાર્થ તે વર્તમાનનું બાજ્ય અને વળી વર્તમાનનો પુરુષાર્થ તે ભવિષ્યનું બાજ્ય.

વિ. કલ્યાણગાય જેઠા બક્ષી

ના જયશ્રીકૃષ્ણ.

કવિરાજ બારોટશ્રી દોલતરાયજી કાઠીઆવાડી સફર પુરી કરી સ્વતંત્ર પહોંચ્યા. ત્યાંથી કલ્યાણબાઈ ઉપર તેમણે આભાર દર્શક પત્ર લખેલો તેના જવાબમાં કલ્યાણબાઈએ કવિશ્રી ઉપર લખેલા પત્રમાંથી થોડું અવતરણુ રૂપે આપી ક્ષાત્તો એ કવિગજની ગ્ન લઈશું.

રાજકોટ-પરા.

દાસ્તુન વદિ ૧૨

તા. ૧૬-૩-'૧૬.

કવિશ્રી બારોટજી દોલતરાયજીની સેવામાં,

તા. ફીનો પત્ર મળ્યો.....મહારાજ કેસરીસીંહજીનો સહવાસ તો એક અતિ આનંદનું પશુ અત્ય સ્વપ્ન નીવડ્યું; ઈશ્વરેચ્છા તેવી જ હતી.

રવિ અને કમળની ઉપમા આપણા વચ્ચે તો ઘટતી નથી; પણ જ્યાં ઘટતી હોય ત્યાં પણ તેમાં રવિની ખુશામત જણાય છે. જન્મે પોતપોતાની પુરી શક્તિ વાપરે ત્યા સુધી મને કાંઈની વિશેષતાં બાધતી નથી. યુધિષ્ઠિર મહારાજના રાજસૂય-યજ્ઞ કરતાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો અતિથિ સત્કાર વિશેષ ગણાયો છે. દશાડાની કદર એ દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય. (કારણ દશાડા નાનો તાલુકો છે, અને તાલુકદાર મુસ્લીમ છે. હી. ક.)

સ્નેહભાવનું ઝરણુ સુકાવા દેશે નહીં.

વિ. કલ્યાણરામ જેઠા બક્ષીના
જય શ્રીકૃષ્ણ

આ માસની આખરે ઇડર રાજ્યમાં જવાનું થયું. તા. ૩૧-૩-૧૯૧૬ના રોજ સવારના રાજકોટ દિવાનને ત્યાં સસતું ઘાસ મળવા બાબતની ચર્ચા કરવા જઈ આવ્યા, અને સાંજના હીંમતનગર જવા સાફ રવાના થયા. વળતે દિવસ તા. ૧-૪-૧૯૧૬ના રોજ દરિબાઇને ત્યાં અમદાવાદ દાખલ થઈ ગયા.

વળતે દિવસ હીમતનગર જતાં માલુમ પડ્યું કે મહારાજશ્રી તો હજુ મુંઝવણી આવ્યા નહોતા. તેથી કલ્યાણભાઈએ મહારાજના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને "પોજો અને વેરાવળ"નાં લખાણો બાબત વિચાર કરવા સાફ મીટીંગ બોલાવવા વિનંતી કરી કલ્યાણભાઈને મુખ્યત્વે આજકામ માટે બોલાવેલા અને તેમના સ્વભાવ મુજબ તેમને હાથ જોડી બેસી રહેવું તો ફાવે જ નહીં.

તા. ૧૭મી એપ્રિલના રોજ હીમતનગરથી અમદાવાદ રસ્તે પાલણપુર ત્યાંના નવામ સાહેબે બોલાવેલા તેથી ગયા. વળી મૂળભાઈ પણ પાલણપુર હતા પાલણપુર આવતાં જ આપણને અમારી સૌથી નાની બેન નિર્મળના મંબીર મદવાડના પડધા સંભળાય છે.

પાટણમાં નિર્મળ બેનને તાવ ઉધરસ લાગ્યું પડેલાં, ક્ષય હોવાનો ડોક્ટરોને પાકો વહેમ હતો. પાલણપુરથી કલ્યાણભાઈ વડનગરા નાગરોનાં મૂળ ધામ શ્રી વડનગરની યાત્રા કરી આવ્યા, વડનગરથી અમદાવાદ જતાં મેસાણા સ્ટેશને નિર્મળબેન મળવા આવેલાં કલ્યાણભાઈની નોંધ છે કે "હાથ લાગ્યું પડ્યો છે

તે ચોકક્કસ છે, એની સારવારમાં બાધ માણસની જરૂર છે. " કલ્યાણીબાઈ હીમતનગર (ઈડરસ્ટેટ)માં હતા ત્યારે જ રા. રા. જયમુખરાય પુ. જોશીપુરાનો નિર્માણના મંદવાડ બાજત ઇંગ્લેન્ડમાં પત્ર આવેલો. તેનો જવાબ ઇંગ્લેન્ડમાં લખેલો. આ પત્ર મનનીય હોવાથી તેનાં અવતરણે આહીં જ આપીશું.

Palace Himatnager,
Mahikantha
6th. April 1916

My dear Jayshukhrai,

I don't believe in our doctors of the present day when such peculiarly tempered patients are concerned. The workings of a mind are a formidable factor even in ailments of the flesh and yet are taken no notice of by the medical service...." As one thinks so he or she becomes in course of time." Moreover one's thoughts hopeful or other wise invariably produce a corresponding effect upon another in whom the thinker is interested.

My own opinion is that the patient may be sent back to Rajkot and treated by the Vaidya.

We will do all that lies in us for her benefit.

We must make the most of what we have rather than grieve of what we have not.

There is only one consideration which you alone can satisfy; and it is that sending the patient to Rajkot, ought to be so arranged as not to let her feel that you are shaking yourself free from the

responsibility in a spirit of despair or an-
and
noyance....

Try to be smiling under unfavorable circumstances. Probably the effort will change them for the better and even if it does not, there will be so much less distress altogether.

Yours affectionately
Kalyanrai Jetha Bakshi

હૈદરાબાદ આ મંદિરાડની ઘેરી છાયા ધારણ કરી કલ્યાણભાઈ ગજકોટ આવ્યા. જાણે માયા હિપર મોતનાં નગારાં વાગી રહ્યાં હતાં !! અને છતાં તેમની અંતરની સાગણી બાંધે જ કોઈ જાણી શકે તેવી રીતે રાજ જરોજનો વ્યવહાર કલ્યાણભાઈ ચલાવી રહ્યા હતા. અને તે પણ અનેક દિશામાં.

ક્ષયના દગ્દીનો જગ પણ ભરંસો નહિ એ વાત તેઓ તો જાણતા જ હોય. તા. ૧૭ મી એ વિસનગરથી નિર્મળની તબિયત વિશેષ નબળી થયાના સમાચાર મળ્યા ખીજી તરફથી પોતાના ભાઈ જાદુભાઈને ત્યાં તા. ૧૯-૫-૧૬ ની તારીખનાં લગ્ન હતાં. અમદાવાદમાં અમારા મામાની પુત્રીનાં લગ્ન હતાં. તેથી કલ્યાણભાઈએ પોતાનાં સંતાનો પૈકી દુસભાઈ મુંબઈ હતા તેમને અમદાવાદ જવા મૂકવ્યું. રાજકોટથી દુસભાઈનાં વડુ વગેરેને અમદાવાદ મોકલ્યાં. ખીજી તરફથી વિસનગર એવી સુચના લખી કે, “ નિર્મળની તબિયતના સમાચાર હવે મને જ તાર કે કાગળથી પ્રસંગ પ્રમાણે આપવા, અન્યને નહિ. ” વિસનગરથી એવો પત્ર આવ્યો કે નિર્મળ બેનને લઈ અમે તા. ૧૯ મી એ રવાના થઈ તા. ૨૦ મી એ સવારે રાજકોટ પહોંચ્યું; એટલે કે, લગ્નની તિથિના વળતા દિવસે. પણ સુચના મુજબ વિસનગરથી ગ્વાના થયા બાજતમાં તાર ન મળ્યો, તેથી કલ્યાણભાઈને ચટપટી થઈ. ઘરમાં સૌને સુચના હતી જ કે ‘ટપાલના પત્રો કે તાર કોઈએ ખારોખાર ફેડવાં નહીં. કલ્યાણભાઈને જ આપવાં. ખરી ખિના તો એમ જ બનેલી કે, વિસનગરથી તા. ૧૯ મી એ રાજકોટ આવવા તૈયારી કરી નીકળવા વખતે નિર્મળ બેનનું એકાએક અવસાન થયું. ગજકોટમાં લગ્ન તિ થિ હોવાથી આ અવસાનના સમાચારનો તાર ત્યાં ન ક્યો. પણ જૂનાગઢ નિર્મળ બેનના સસરા હિપર આ દુઃખદ સમાચાર

તારથી જાણાવ્યા, અને ત્યાંથી અમારા પરમ સ્નેહી દિનકરપ્રસાદજીએ ભોળા બાવથી દ્વિતાસા-સૂચક તાર કલ્યાણબાર્ધ હિપર કર્યો. જહુમાધને ત્યાં સ્વપ્નના મંગળ ફેગ ફરાઇ ગયા ત્યાં તો તે સ્થળે કલ્યાણબાધના હાથમાં તાર મુકાયો. કલ્યાણબાર્ધ સરકી ગયા. રીતસર વિસનગરથી મીઠા ખખર ન આવે ત્યાં સુધી આ શોક-સમાચાર ગદાર પાડવાનું તેમને મુતાસજ ન લાગ્યું. પરિણામે કોમળી પાસે હૃદયની વરાળ ઠાઠી શક્યા નહિ અને આખી રાત પોતે મનમાં ને મનમાં આ અતિ દુઃખદ બનાવની માહિતી દેખાતી જેમી રહ્યા. વળતે દિવસ સવારે તો ૨૦ મી એ જગનમાધનો નાર આવ્યો, ત્યાં વાત જાહેરમાં મુકાણી.

પોતાનું સૌથી નાનું ફરજદ તેની માના અવસાન પછી જ મહીનાની અંદર ઉગતી અવસ્થામાં વિલપ પામે તેની હૃદયમાં જે લાગણી થાય તે અમારી અણુધડ કલમ દ્વારા શી રીતે દર્શાવી શકાય ? તેથી શ્રી કામેશકરે આ બાળ-તમાં મનનીય અભિપ્રાય દર્શાવેલ છે, તેનું અવતરણ “ જીવન-ભારતી ” એ નામનાં તેમનાં પુસ્તકમાંથી અત્રે આપવા રજા લઇએ છીએ.

‘ પિતાનો શોક મારે મન માતાના શોક કરતાં પણ વધારે ઊંડો હોય છે. પ્રત્યક્ષ શરીર સાથે સંબંધ ખાંધીને અવતરેલાં એવાં બાળકોને જન્મ આપી માતા બાળકો સાથે જે શારીરિક ઐક્ય અનુભવે છે તે કાગળે માતાને જાણે હૃદયનું માંસ કોઇ સાણસામાં પકડી ખેંચવું હોય એવું શારીરિક દુઃખ થવું હજે. પિતાનું દુઃખ એથી ઉત્કટ હોય છે. આખો જન્મારો એણે જે પુરુષ-સદજ તટસ્થતા અને મંબીરતા કેળવી હોય છે તેની પાળ એવે પ્રસંગે તુટી જાય છે, અને દુઃખાવેગ અસહ્ય થઇ જાય છે. દુઃખ વ્યક્ત કરવાની પણ એક આવડત હોય છે. માતાતો વિવેક છોડી મુઠત કંઠે રોષ હેયું હજવું કરી શકે છે. પિતાથી એ કેમ કરાય ?’

કલ્યાણબાધએ રાત ગમે તેવી વિતાવી હશે પણ વળતે દિવસથી જ આ સંજોગમાં શી રીતે પોતાના માધને ત્યાં નો વિવાહ પ્રસંગ પાર પાડવો તેની ગોઠવણ કરવાના કાર્યમાં પડી ગયા.

કલ્યાણબાધની વૃત્તિ અમારાં માતૃશ્રીના અવસાન પછી પોતાના પુત્રોને અમુક મુડી મોંપી દેવાની થઇ હતી. અત્યાર સુધી તેનો અંમલ કર્યો ન હતો. નિર્મળ જેનના અવસાન પછી તેમને ચટપટી થઇ કે આમ વેળા વિતાડવામાં

સાર નહિ; તેથી જોવા કુઝભાઈ તા. ૨૫ મી મે ના રાજ આબ્યા કે તે આખતની વ્યવસ્થા કરવાનું શરૂ કરી દીધું.

આ આખત વિષે ડાયરીમાં નોંધ છે કે.-તા. ૨૭-૫-૧૯૧૬ “ હરીભાઈ તથા મૂળભાઈ આવ્યા. અધા ભાઈઓને પાસે રાખીને ગુરૂવારે કરેલી ટેવણી ખતાવી અને તે સહુએ ખુશીથી સ્વીકારી.

છોકરાઓની માનું સોનું હતું તે પણ છ ભાઈઓ વચ્ચે આપી દીધું. થોડું બહેનોને આપવાનું રાખ્યું છે તે સેરખ આવેથી આપી દેવાશે. ”

આ અરસામાં મોરખીના મહામહોપાધ્યાય શ્રી શંકરલાલ શાસ્ત્રી બીમાર પડતાં ડાયરીમાં નીચે મુજબ નોંધ છે.

“ મોરખીમાં શાસ્ત્રીજી બહુ બિમાર છે, એવા સમાચાર મળતાં, જવાનું નકકી થયું. મોરખી મે. બાણુજીભાઈને તાર કંપી. સવારની વહેલી ટ્રેનમાં મોરખી પહોંચ્યા. સ્ટેશને ગાડી હતી, ને નવા ઉતારામાં બધી બોડવણ હતી. શાસ્ત્રીજીને સારણુનું ઓપરેશન થયું છે, ને નવા ઉતારામાં જ છે. જે વખત એમને મળ્યો, એ જ શાન્તિ અને સુહૃદયતા; તિતિક્ષાનો પ્રત્યક્ષ નમૂનો. ”
હત્યાણુભાઈ આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીનાં દર્શને જઈ આવ્યા પછી દસમે દિવસે તેમનું અવસાન થયું.

નિર્મળ બહેનના અવસાનનો દિવસમાં ધા રૂાએ ન હોતો છતાં તે યના-વમાંથી કેવી ઉચ્ચ કક્ષાનો બોધ પોતે તારવ્યો હતો તે તેમણે ઇડરના રાજ કવિ ખારોટ દોહતરાયજી ઉપર આ અરસામાં સંખેશ પત્ર ઉપરથી જાણવા મળે છે.

પરા સ્ટેશન પાસે

રાજકોટ

તા. ૧૪-૭-૧૬

પરમ ક્ષિતિષિ કવિરાજ દોહતરાયજી,

આપનો તા. ૧૨ મીનો યોગ્ય બોધ તથા દષ્ટાંતો સહીતનો મારા મનની વર્તમાન ગિચ્છિતમાં મને જેથી આધાસન મળે તેવો પત્ર પહોંચ્યો... મારી સૌથી

નાની દીકરી નિર્મળ બેને એની માને બાબતમાં અને મને દુર્ભાગી લોક સમાજમાં હાલ્યો; પરંતુ કવિગણ 'આપે દાકેના શ્લોક અક્ષર સત્ય છે. બે દીકરીઓ ગદ્ય, પદ્ય બંનેએ આ જમાનામાં સતીત્વ દાખવ્યું. એકે પોતાના પતિને પુત્ર આપવાના આગ્રહમાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન જીવિપૂર્વક દીધું હતું. આ બીજીએ હજી નાની ઉંમર અને સાસરામાં કોઈ બધું નહિ છતાં અસાધ્ય ક્ષયનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યાનું જાણ્યું ત્યારે હું જાતે ગયો તો પદ્ય ધણીથી દુર રહીને દેહ છોડવા પ્રસંગ ન આવે એટલાજ માટે આંહી આવવા ના પાડી હું એના મગ્ધથી ઉજળો રહ્યો અને હજી પ્રભુની મારી ઉપર અનુકંપા છે એવી પ્રતીતિ થઈ. મારા પૂર્વ કર્મો કોણ જાણે કેવા હશે. કાંઈ અવળી સ્થિતિમાં મુકાઈ જાત તો એ દુઃખ કેનકું થઈ પડત ? માફી તો જેના સંયોગમાં સુખ માન્યું હતું તેના વિયોગમાં દુઃખ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. ..

વિ. કલ્યાણરામ જેઠા બક્ષી
ના જયશ્રીકૃષ્ણ

ખરે જ ' મહા કરણ ઘટનાને લીધે ઉચ્ચશાસ્ત્રી વ્યક્તિઓને થતા હૃદય-મથનમાંથી જગતને મહા બોધદાયક સૂત્રો, કાવ્યો વગેરે સાપડે છે

આ જ સમયમાં વકીનાતને અગે એક ધ્યાન ખેંચાય તેવો કેસ આવ્યો તે કેસમાં પણ દષ્ટિ ' સમાજ હિત ' તરફ ગમી હતી તેથી તેની નોંધ જુદી લીધી છે. એક રાજ્યના ચારણોની જમીન તે રાજ્યના Settlement ખાતાએ લઈ લેવાનો હરાન કર્યો. ચારણો ધા નાખતા ગજબાજમાં તેમના ધ્યાનિક વકીલને લઈને આવ્યા. કલ્યાણભાઈ પાસે તેમની કેસીયત ગળી થઈ કલ્યાણભાઈ કેસની નાજુક સ્થિતિ સમજી ગયા. અને તેમને જેરીટર મસુરીકર પાસે લઈ ગયા વાતચીત કર્યા પછી અને ચાલ્યો તરફથી નિરોપ હકીકત જાણ્યા પછી આગળ શું પગલા લેવા તે નક્કી કરવાનું રાખ્યું. ડાયરીમાં સ્વચ્છ નોંધ છે કે, " કેસ નિરાશાનો છે તે કહી દીધું પરંતુ એમનો મોટો ભાગ અરજીઓમાં ન રોકાય તો વખતે સુતેલમગ કરવાને રસ્તે ચડી જાય તેવું હોઈને, અરજી અપીલમાં મન પરોનવું પસંદ કર્યું. અંદર અંદરનો વારસો બધા પાડીને ખાનસા કરી લેવાનું રાજ્યે હરાવ્યું છે એ તો દેખીતો જીલમ છે " પણ ત્યારે શું આ ચારણો અજાણે રસ્તે ચડે એ બીકથી તેમનો મુકદ્દમા રજૂ થાતો માગે ? બીજકુલ નહીં. જેરીટર મસુરીકર અને કલ્યાણભાઈ જેવા તેમની પડખે હતા, એક તરફથી એજન્સીમાં મોકલવા આ બાબતની અરજી

ઘડાતી હતી, ખીંછ તરફથી આ કિસ્સાને સંબંધકર્તા રાજ્ય જોડે સમાધાનનો
ગસ્તો ગ્રહણ કરવા પ્રયાસ ચાલતો હતો; પણ ડાહરીમાંની આ કેસ બાબતની
નોંધ દ્વારા એ વાતનું અંતિમ પરિણામ જાણનું ઠીક પડ્યું:— “ ના ચારણો
આવતાં મી. મસૂરીકર પાસે પહોંચ્યા. રાજ્ય તરફથી તેમને દબાવવા તજ-
વીજ થઈ હતી. સગકા ન સાંભળે તો પરિણામે (૧) કાંટીયા (હાણક વર્ગ)
નાહિમેદ થતાં જે સંધાગોમાં ગજરયાનિક સભા સ્થાપવી પડેલ તેવા સંજોગો
જાળા થશે, અથવા (૨) દેશને ઉપયોગી એ વર્ગ નષ્ટ થશે; રાજાઓ દીર્ઘ
દષ્ટિથી ન્યાય આપે એવી આશા નથી. ” અરજ તો મસૂરીકર સાહેબે, કલ્યા-
ણબાઈએ અને કલ્યાણબાઈએ મળી તૈયાર કરી હવે ? તે પછી મદીનો વીતી ગયો.
પડદા પાછળ જે ઘટના બની હોય તે ખરી; પણ આખરે સમાધાન થયું.
“ સાંજે મસૂરીકરને મળ્યો.....ના ચારણોનું.....મદારાજાએ સમાધાન
કર્તાનું વ્યવસ્થા તેથી સંતોષ થયો. ”

આ પ્રમાણે રથાનિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી. દરમિયાન એનરેબલ
મે. પુરુષોત્તમદાસ હાકોન્ડાસ (હવે સર પુરુષોત્તમદાસ) કાઠિઆવાડમાં આવે
છે, એ ખબર થયા ગજકોટ તો અવસ્થા આવવાના તેથી તેમને રાજકોટની
જાહેર પ્રજા તરફથી માનપત્ર આપવાનું મેં પડિત સાહેબને ત્યાં ભેગા થઇ
હાજરું. આ માનપત્રનો મુસદ્દો કલ્યાણબાઈએ અને વકીલ પુરુષોત્તમભાઈ
એ કરવો એમ પણ નિર્ણય થયો. સર પુરુષોત્તમદાસ હોદ્દા નાનભાઈ શેઠે
અમારે ત્યાં મુકામ રાખવાનું વચન આપ્યું હતું, પણ પાછળથી તેમના
હાકાજ ડેપુટી પો. એજન્ટ મોતીલાલજીનો આગ્રહ બહુ થયો તેથી સર પુરુ-
ષોત્તમદાસે કલ્યાણબાઈને આપેલાં વચન રૂપી બંધનમાંથી મુક્ત કરવા વિનંતી
કરી, અને કલ્યાણબાઈએ છેવટ સંમતિ આપી.

“ તા. ૨૦-૯-૧૬ ના રોજ સાંજે ચાર વાગતાં નાનાભાઈ શેઠ આવીયા
ત્યારે રોશને, ત્યાંથી એમની જોડે જોડે મે. પડિત સાહેબને ત્યાં ગયો. માન-
પત્રની નકલો આપી જતાં તેની નકલો (ગ્રેઆમ તથા કવિતાઓ સહિત)
સભામાં ગૃહસ્થોને આપવા સારૂ જોઈવી. તા. ૨૧-૯-’૧૬ “ સવારે ‘કોનોટ’
હોલમાં, મદારાજા હાકોર સાહેબને હાથે માનપત્ર આપવાની ક્રિયા બહુ સંતોષ-
કારક રીતે થઈ. ”

તા. ૨૩-૯-’૧૬ “ આજ મારે ત્યાં મે. નાનાભાઈ શેઠ સવારે આવીને

ચહા પી ગયા. કાળિદાસ વિશ્વનાથ શક્તિ ગોળીવાળા અહીં છે, તેથી મેં તેના પામે વેદોચ્ચાર કરાવ્યો.” તા. ૨૫-૯-૧૬ “ મે. નાનાબાઇ શેઠને વળાવવા રહેશે. ”

આવી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી તે દગમિદાન અમાનાં માતૃશ્રીનું વાર્ષિક શ્રાધ્ધ સારવાની ક્રિયા થઈ ગઈ હતી. કલ્યાણભાઈનાં મનમાં એવો સંકલ્પ હતો કે તેમની પાછળ ભાગવત કથાની સપ્તાહ બેસાડવી. ખાસ તો એ કાગળ કે, અમારાં માતૃશ્રીને ભાગવત કથા શ્રવણમાં જાડુ શ્રદ્ધા હતી. માતૃશ્રીનાં વાર્ષિક શ્રાધ્ધ પહેલાં નિર્મળ બેનનું અવસાન થયું તેથી પુરી હોંશ તો ન જ ગહે, પણ ધાર્મિક કાર્ય ગણાય તેથી તે યથાવિધ કરાવવાનો કલ્યાણભાઈએ વિચાર કર્યો. પરંતુ રાજકોટમાં તે પ્રમાણે સપ્તાહ બેસાડવામાં વિઘ્ન આવ્યું; કારણ મોરબીમાં કલ્યાણભાઈના પિતાઈ ભાઈના પુત્રનું અવસાન થયું. એ તો અમરેલીનું સ્થાન નિર્મિત થયું હશે અને કલ્યાણભાઈનાં અમરેલીવાળા પુત્ર અને પુત્રવધૂને આ સેવાનો લાભ મળવાનો હશે, તેથી કલ્યાણભાઈનાં મનમાં વિચાર રહ્યો કે, હેમંતુભાઈને અનુકૂળતા હોય તો સપ્તાહનું કાર્ય અમરેલીમાં કરવું. આને અંગે કલ્યાણભાઈએ મારા ઉપર સવિસ્તર પત્ર લખ્યો.

પત્ર આવતાં જુનાગઢવાળા શ્રી મજસુદારના ઉતાગ તરીકે ઓળખાય છે તે મકાન બાબત તજવીજ કરતાં મળશે એવી ખાત્રી મળી

સાગંશ એ કે માતૃશ્રી પાછળ અમરેલીમાં સપ્તાહ બેસાડવી એવો નિર્ણય થયો.

અમરેલીમાં ઉજવાયેલ સપ્તાહ સંબંધી કલ્યાણભાઈની ડાયરીની હું કે નોંધ આપીશું.

તા. ૧૦-૧૦-૧૬ “ સપ્તાહ અમરેલીમાં કરાવવાનું ઠરાવ્યાના બપોરે મે. ગીરધરભાઈ મારફત ગુરુજીને આપ્યા. ”

તા. ૨૦-૧૦-૧૬ “ સપ્તાહ પ્રારંભ. સાંજે કલાબુવન જોઈ આપ્યા. ”
તા. ૨૧-૧૦-૧૬ થી ૨૫-૧૦-૧૬ “ સપ્તાહ ચાલુ. ”

તા. ૨૬-૧૦-૧૬ આશો વદિ ૩૦ “ સપ્તાહ સમાપ્તિ. અમલદારો, વકીલો, શેઠીઆઓ, શાંતિ બાઈઓ સર્વેએ સારી શોભા આપીને ઉત્સવ

દેખાવા દીધી નથી.

આવી ડાપરીની નોંધ છે. અહીં અમારે કકત એટલું જ ઉમેરવાનું કે અમારાં માતૃશ્રીની ઇચ્છાને અનુકુળ આ કાર્ય અમરેલીમાં અમારા દ્વારા થયું, તેથી અમે કૃત કૃત્ત્મ થયાં. દિપોત્સવીને દિવસ સપ્તાહની પૂર્ણોદ્ગતી થઈ, અને વિક્રમ સંવત ૧૯૭૩ ની શુભ સવારે અમારાં નવાં વર્ષનાં પ્રણામ સ્વીકારી અંતગ્ની આશીર્વાદ આપી, કલ્યાણભાષ તે જ સાંજના વિદાય થઈ હડાળા દરબાજી વાજસુરનાળાના આશ્રમમાં ગયા.

જેમ આરેટજી રાજકવિ દોસતરાવજી સાથે અમુક વિષયની ચર્ચા અંગે પત્રવ્યવહાર ચાલતો તેમ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિને અંગે ઇતર મનુષ્યો જોડે પત્ર વ્યવહાર ચાલુ હતો. તેમનાં ધર્મનાં બેન મીસીસ એડીથ સ્કોટ જોડે કોઈને કોઈ બાબતની ચર્ચાને લગતો પત્ર વ્યવહાર હોય જ. આંહી તે પત્રો પૈકી એકાદ બેમાંથી થોડાં અવતરણો આપી અમારાં કથનને પુષ્ટિ આપીશું.

આ અરસામાં લખાચંદ્ર પત્રોમાંથી નીચેનો પત્ર તો એ બેને પોતાના બાળક પાસે લખાવ્યો છે કેવો નિર્દોષ બાલ અને વિનોદ તેમાં તરવરે છે ?

54 Chandoo Road
Willesdon
London N. W.

Dear Baxi Saheb,

Thank you very much for the nuts and the necklace. I am going to Boarding School in September.

We went to shop and bought a ball this morning and then went to the park and played cricket. (I didnot finish writing this yesterday. So I am doing it this morning before I go out;) Shila Ransome came to see us yesterday afternoon and played hide and seek in the park with me. I think

this is all I have to tell you now

With best love from
Merdith

અમારા માતૃશ્રીના ૭ માસિક શ્રાધ્ધના અવસરે આ બહેન એડીથરોડ
ને પત્ર લખ્યો છે તેમા તેમની વિચાર સન્નિ કેટલી ઉચ્ચ ભુમિમા ઉપર છે
તે જણાશે

College Eungalow
Junagadh

Dear Kahanbhai,

I must thank you on Marry's behalf for the ru
pees for the necklet

I trust your loneliness grows more suppor
table

In the work you are engaged upon it is more
than likley that you will be giving your dear wife
also a chance of mental and spiritual growth that
was not so easy in a physical environment and
now the inter play of mind and spirit will be eas
ier I dare say you will often find in your thinking
that where you are inclined to press forword in
your desire for progress, you will find yourself
he'd back by her point of view as to whether it is
ever wise to clear away an existing structure before
you have a plan of the new properly worked out
It is more than likely that fifty years of life to
gether has caused such an inter vibration that you
will have her mind as well as your own to draw

upon for the welfare of your country.

Your affectionate sister

E. M. Scott

મૂળ વાત પર આવતાં, હડાળા આગ્રમમાં સત્સંગનો અનેરો લહાવો લઈ
કટ્યાણુભાઈ તા. ૧-૧૧-'૧૬ ના રોજ રાજકોટ આવ્યા.

આ વર્ષે આખર સુધીની નોંધના લાચક બાબતો વિષે ડાયરીમાંની નોંધ
અગર તેને આધારે મળતી હકીકત હવે ટુંકમાં આપીશું.

“સ્વમીજી જોડે ફગવા ગયા, ત્યાં મોક્ષના સ્વરૂપ વિશે ચરચા થઈ તેમ જ
પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થની ઓગળતી કાંઈ ચાવી છે કે કેમ તે સંબંધે ચરચા થઈ.”

રાજકોટમાં હંમેશા કટ્યાણુભાઈ પોતાના વડીલ ભાઈ પાસે તેમ જ
સ્વમીજી જોડે બહારગામ ન ગયા હોય તો તેમની પાસે અચૂક જતો. ઉપર
મોક્ષ, પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ વગેરેની ચરચાનો ઉદ્દેશ્ય છે તે ઉપરથી કટ્યાણુ-
ભાઈનાં મનનો ઝોક કંઈ દિશામાં ફેરતો તે સુચિત થાય છે. જાણે નજીકનાં
બિંધુમાં આવી પડનાર દેવી આપત્તિ સામે ટકી શકાય તેવી પૂર્વ તૈયારી કર-
વાની આંતર પ્રેરણા થઈ હોય ને !

આ જ સમય દરમિયાન અમારાં માનુષીનાં અવસાન પછી પોતાની ગહે-
ણાકે કયાં અને કેવી રીતે રાખવી, અમારી બહેનો-બાણેજો અંગેનાં વ્યવહાર-
ગિક ખર્ચ વગેરે બાબતમાં વર્તમાનમાં તેમ જ બિંધુમાં શું પ્રબંધ કરવો એ
સંબંધી કટ્યાણુભાઈના મનમાં જે વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા તેનું પ્રતિ-
બિંબ તેમના હારિભાઈ ઉપર લખેલા પત્રમાં સુરેખ ઉદયું છે. તે ઉપરાંત પુત્રો
સંબંધી, પોતાની અંતરની લાગણી સંબંધી વિગ્રંભ વાતો લખી છે, તેથી તે
પત્રમાંનો ઘણો ખરો ભાગ આંહી અવતરણુ રૂપે આપીશું.

પરા સ્ટેશન પાસે

રાજકોટ

તા ૨૬-૧૧-'૧૬

ચિ. ભાઈ હરિલાલ,

અમદાવાદ

તમારો ગઈ કાલનો કાગળ મળ્યો. લખાણથી ચરચા કરીને કોઈ વાત

નિર્ણય ઉપર લાનવાની તમારામાં (પુરી) આવડત નથી અને કમર વાતમાં તમને શાંતિથી સમજાવવાની હું માનીરજ નથી, આ બંને બાબત ખરી. પણ મને એથી અસતાપ થતો નથી તમારા મધા બાબતોના મને ચોક્કસ જે ને સ્વાર્થ પગપણ નહીં પણ એકની લાગણીનાગા છા, અને આ ગુણો ચાનતા જમાનામાં એટલા જુજ છે કે એ કારણથી મને ચોતાને માગ અતમ્મા બાગ્ય શાળી ગણુ હુ

હડગનુ પેન્શન લાન નથી મળતુ તે ક્ષત્રય બધ જ થાય, તો પણ તેથી મારા ખગ્ય માગતમા મારે મુઝારાપણુ જ નહીં તે માગતમા દુનખાઇની સમજદેગ થાય છે પછી વ્યાજમાથી નહીં ચાને ને મુડીમાથી વાપરનુ પડગે એટલુ ખર પણ જરૂર પડતા દવે મારી પાસે છે તે બધી મુડી વપગર્દ જાય તો પણ તેમા તમે કોઈ આગ આવવાના નથી તમારી સૌની પામથી ખગ્યનો ફાગો લઉ અને મુડી અકમધ રાખુ એનો અર્થ એ નો એ જતા એ ઘોગણુ મને આકક લાગે મારી નોક મગડે મે રાજખુશીથી, નજર પડોઆડીને જે તમને આપી દીવુ, તેમાથી પાણુ તેનુ પડે તેવી મારી વિપરીત વગા દેવે કરી નથી જતા એવો દેખાવ શા સાફ કવો? લડાઈ બધ પડીને શાંતિ થયેથી હજી મારો વિચાર, મારી રોડ જીદગીના અવાજ ઉપરથી, છેવટ સુની સારી રીતે ચાની શકે તેટલી જરૂરની ગકમ રાખીને બાગી કાઇ વધારો હોય તો તે પણ તમને બાઇઓને આપી દેવાનો છે

બેનો માટે તમે બાઇઓ ચોક્કસ કરી લેશો, અને મારે ચિતા ન ગખવી એમ તમે લખો છો, પણ તમારી મે બાણેને, તયા બે બહેનો સમધી ખર્ચ કા તો મધુ મમે તેના માગફત ધાન તો પણ સહુને અથવા તો તમ્મ તયા પદ્માનુ મોટા તણુ બાઇ, અને રંગી તયા વનનીરાનુ નાના તણુ બાઇ ઉપાડે એમ મે સૂચ યુ છે, તેનો અમન થાન તેવી ગોડવણુ તમે પગપર સમ જીને નહીં કરી હોય ઉપરમા મારી નામણી તયા વિચાર અને તેટની રપજી તાથી મે જણાવેન છે જતા કોઈ માગત ખુનાસાની જરૂર જણાય તો પૂજીશો, તો હુ ખુશીથી ખુનાસાના લખીશ બાકી કુશળ

તમારા સૌના કુશળ સમાચાર વખતા રહેશો

શુ કલ્યાણુબાઇ જેઠા બક્ષી
ના આશિર્વાદ

તા. ૩:—

તમારી મીલમાં મજુરોના દુઃલડથી બીજી થયેલી વિટંબલાનું પરિણામ આવે તે વેળાસર લખી મોકલશો. મજુરો કે કોઇની અંગત કડવાશ વહેરી લેવા જેવી ભૂલ તો તમારા ધાંખા અનુભવ પછી ને હાલની અવસ્થાએ તમે નહીં કરો એવો ભરોસો છે.

ક. જ. બ.

પગ રેશન પાસે

ગાંધીદ

તા. ૩૦-૧૧-૧૯૧૬

ચિ ભાઈ હરીલાલ,

અમદાવાદ

તમારો ગઇ કાલનો પત્ર મળ્યો. મીલના મજુરો કામ ઉપર ચડ્યા છે ને તુરંત વેળા તો સમાધાન થયું તે જાણી નિરાંત થઇ તમે ભાઈઓમાં અંદર અંદર સ્પષ્ટ સમજણ થઇ ગઇ હોય, તો જેને અતુકુળતા હોય અગર જેની જોડે બહેનો ભાણેજોનાં મન ખેસે તે તેકાવી શકે ને છુટથી તેને ત્યાં જવાય. વળી ધોગણસર જે બાર મહીને કપડાં કે પ્રસંગે જાળવવા તે તમારે ભાઈઓએ કાળજી ગંખીને હમણાંથી ઉપાડી લેવું એવી મારી ચાહેના છે. ...મારી ઉંમર હવે વળતાં પાણીની ગણાય, તો પાછળ કેવી રીતે એક બીજા ગહેશો તે કાંઈક દેખી અનુભવી શકાય તો સાઈ એ મુખ્ય હેતુ આવી જાતોમાં હું રાખું છું.

એકલા તમે જ્યાં હો ત્યાં ગહેવામાં મને અગવડ ઓછી થાય... મતલબ કે મારે સીધી રીતે બેરાંબેને સાઈ વા ખોટું કહેવું સાંભળવું પડે તે મારાથી બને નહીં. તમારી માને મેં રાજી ગંખીને કે દગાવી મુઝવીને કામ લીધું, ને એણે આંખો ગમા પછી પણ મારા મુખ માટે જે લાગણી રાખી ને અમારા બે શિવાય ત્રીજું કોઈ સમજી શકે તેમ નથી.

અમને દેખાડો કરવાની ટેવ ન હોતી, પણ હું મારા મનથી ધરતો મુખી હતો તેવા થોડા જ હશે

શ. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષી
ના આશિરવાદ

અમે સૌ બાઇઓના પ્રતિનિધિરૂપ હરીબાઇ સમક્ષ કલ્યાણબાઇએ આ પ્રમાણે અંતરના ઉદ્દગારો દર્શાવેલા; પણ ભવિષ્યનું નિર્માણ જુદું જ હતું !

આ અરસામાં “ કચ્છ કાઠિયાવાડ વડનગરા નાગર દ્વિતીય ” મંડળ ” નું વાર્ષિક સંમેલન ત્રણ રોજ માટે બાવનગરમાં બરવાનું હતું. આ બાબત સંબંધે ડાયરીમાં આ પ્રમાણે નોંધ છે.

“ બાવનગરથી મે જૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસનો કાગળ છે. ત્યાં જાઉં ત્યારે તેમને ત્યાં ઉતરવા લખે છે. જવાનો મારો ચોક્કસ વિચાર નથી. ઉપકાર માન્યો. ”

“ બાવનગરમાં પ્રમુખસ્થાન મે. સુ. મગનલાલ બાપુબાઇએ લેવાની મારી દરખાસ્ત મંજૂર થઈ તેથી મેં ત્યાં લાજરી આપવાની લા લખી. મેં માગણી કરી છે (૧) ઉતારો સર્વ બાઇઓનો સાથે, (૨) મિળનાત્રમાં વા પાટીમાં ખર્ચ કરવો નહીં. જુનાગઢ મે. ગીરધરબાઇને લખ્યું કે ત્યાંથી કોઈ સંમેલન ન થાયો તો મારે પણ મંડળમાંથી રાજીનામું આપીને અલગ થઈ જવું પડશે. ” ઉપરની બે માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવી.

તા. ૨૪ મી ના રોજ કલ્યાણબાઇ બાવનગર પહોંચ્યા તે બાબતમાં ડાયરીમાં લખાયું છે કે, “ મે. જૂપતરાય વિઠ્ઠલદાસજીને ત્યાં ઉતર્યો નગર, જુન વગેરેના બાઇઓ આવ્યા છે, એમને મળ્યો. ગુલામરાય દેસાઈ વગેરે રેશને આવ્યા હતા. વિવેક સહભાવ ઉભરાય છે. રાતે ગીરધરબાઈ વગેરે જુનાગઢથી આવ્યા. (રા. રા. મણિલાલ નાણાવટી અને રાણા સાહેબ સહિત.) ” તારીખ ૨૫-૧૨-૧૬ “ સંમેલનની બેઠક સવારે ૯ થી ૧૧. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ, મે. જૂપતરાયબાઇનું બાપજી. વાર્ષિક બહેવાલ અને પ્રમુખ મે. મગનલાલબાઈની આચારી માર્ગ કથન. ”

આખા વર્ષ દરમિયાન વિવિધ વાચન અને ખાસ કરીને સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમ તીર્થની સહાયતાથી હિંદુ શાસ્ત્રનું અને આધ્યાત્મિક વિષયનું વાચન અભ્યાસ ચાલુ રહેલ. પંડિત સાહેબે વાંચવા આપેલ, Religious Evolution of to day આ વર્ષમાં વંચાએલ. સ્વામીજી જોડે મનુસ્મૃતિ અને પારાશર ગૃહ્યસૂત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. Hindu Eugenics (સુપ્રજનન-શાસ્ત્ર) માંથી સ્વામીજીની સૂચના મુજબ ઉતારા કર્યા. ઉપરોક્ત અભ્યાસ અને વાચન કલ્યાણબાઈનાં માનસિક વલણની દિશા સૂચવે છે.

કલ્યાણબાઈની ડાયરીમાંની નોંધ આ સાલમાં વચગાળેથી કાંઈક વિસ્તૃત થવા માંડી છે, તેથી નોંધનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રમાણમાં લેવાનું બનશે. કારણ જ્યારે કલ્યાણબાઈના જ શબ્દો દ્વારા આપણને જાણવા યોગ્ય હકીકત મળવા લાગી ત્યારે તે મૂળ રૂપમાં જ આપવાની લાવચ સમજ આવે છે. તેમના જ શબ્દો ટાંકવાનું સાધન મૌજુદ હોય તો પછી અમારી અણુવડ કલમનો ઉપયોગ બને તેટલો ઓછો કરવો એમાં જ શાણપણ છે. વળી પત્રો અને વાસરી (ડાયરી) નાં લખાણ બામતનો શ્રી કાલેજકર્મનો અભિપ્રાય અમે પ્રદણ કરેલ માર્ગને સમર્થન આપે છે. તે અભિપ્રાયનું અવતરણ આંહી આપેલ છે, તેથી વાચક અમારી જોડે સંમત થાશે એવી આશા છે. “ એટલું ખરું કે કાગળો અને વાસરી એ જ સામાન્ય જનતાનું સાહિત્ય છે. મારે મન એ જ ઉચ્ચ ટોટીનું સાહિત્ય છે. ખીજને કહેવા જેવું હોય તે જ આપણે કાગળમાં લખીએ, અને પોતાના જીવનમાંથી જે નોંધવા જેવું એટલે ખાસીયત ધરાવતું હોય તે જ વાસરીને પાને ચડવાનું. આવી ઉત્કૃષ્ટ ચાળણીમાંથી ચળાએલું લખાણ સાહિત્યનો દરજ્જો ભોગવે એમાં આશ્ચર્ય શું ?.....

બંનેમાં વાર્તાવિક્તાનો મોટામાં મોટો આધાર હોય છેસંબાધણ અને મનન એ જેમ ઉત્કટ વ્યાપાર છે તેમ જ કાગળ અને વાસરી એ બંનેનું સેખણ ઉત્કટ વ્યાપાર છે. ”

‘ ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના વર્ષમાં કલ્યાણબાઈનાં જીવનના કંઈકમાં કંઈક બનાવો બને છે. કસોટી પાડી થાય છે. કલ્યાણબાઈનાં સંસ્કારી હૃદયમાં તેનાં સંવેદનો કેવાં ઉંડે છે અને કસોટીમાંથી છેવટ કેવા પાર ઉતરે છે તે બાબત હવે પછોના બે પ્રકરણોમાંથી જાણવા મળશે.

“ઉત્તર-વિભાગ”

પ્રકરણ ૨

“ હરિભાષ-સ્મરણ-સંહિતા ”

ભાવનગરથી આવીને કલ્યાણભાષ રાજકોટમાં ફરી ઠામ થયા ન થયા, ત્યાં
તો એક મહિનાની અંદર ફરીભાષના જન્માષ રા. વાસુદેવને અણુઉતાર તાવ
આવે છે એવા ખગર મળ્યા. આ વર્ષે હૈવી આપત્તિથી ભરપૂર નીવડ્યું. કલ્યાણ-
ભાષ જેવાની સ્થિતિ આવા પ્રસંગોમાં ઘણી કસોટી રૂપ થાય છે. અંતરના
તાર કોમળ હોવાથી તીવ્ર લાગણી થાય, અને છતાં, કર્તવ્ય છોડી, શોક-મસ્ત
બની મૂઢ દશામાં પડી રહેવા જેવી મનોદશામાં કદાપિ આવી પડે નહીં. કુટું-
બના વડીલ તરીકે અતિ તીવ્ર શોકમય ભાવ દબાવી બહારથી મક્કમપણું
દાખવવાની ફરજ સમજે એ તો ખડું જ; તે સાથે ગમે તેવા દાણુ શોકમાં
તેમની શુદ્ધિ કુંદિત થતી નહીં. ઉલટું કર્તવ્યપરાયણતા જાણે તીક્ષ્ણ બનતી;
તેથી જ તાજ શોકમાં કુએલા કુટુંબનાં બીજાં માણસો પાસેથી ન્યારે કલ્યાણ-
ભાષ કર્તવ્યવશાત્ કામ લેતાં ત્યારે કોઈ કોઈ વાર જે તે વ્યક્તિને તે ભારે
પડી જાતું. સામાન્ય શ્રૂમિકાથી ઉચ્ચતર કોટીનાં મનુષ્યના હૃદય એક તરફથી
કોમળ જણાય છે તો બીજી તરફથી વજ્ર જેવાં કઠણુ દેખાય છે એમ જે કહે-
વાય છે તેમાં વિરોધ નથી પણ વિરોધાભાસ છે, તે આવાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી
આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ દાણુ અને કણુ પ્રસંગની વાત પર આવતાં
પહેલાં તે અગાઉની તેમની બીજી પ્રવૃત્તિ વિષેની હકીકત પ્રત્યે લક્ષ આપશું.
નયા વર્ષમાં અને ચાતુ સાલમાં છેલભાષની શક્તિને અનુરૂપ સારી નોકરી
અપાવવાના પોતાના પ્રયાસ બાજત અવાર નવાર નોંધ લેવાએલી છે. તે જ

મુજબ આ અરસામાં ડાપરીમાં જણાવ્યું છે કે, “વાડાસીનોરમાં કારભારીની જગ્યા ખાલી છે, તે સારૂ ચિ. રા. છેલ્લભાઈની બલામણુ કરવા, ખાટવે શેર-ખુલદંખાનજીને અને પાલણપુર દેહલવી સાહેબને કહેવગવ્યુ, તેમ જ નગર મે. કુમારશ્રી દેવીસિંહજીને લખ્યું.” વકીલાતને અંગે, નાના મોટા મુકદ્દમાનાં લખાણ કરવાનું, અગર સલાહ આપવાનું અવાર નવાર વાસ્તવા કરતું. ઘણે ભાગે છેલ્લભાઈ મુસદ્દા લખતા અને પોતે માત્ર જોઈ જતા. ખાસ કરીને કુશળગઢ ગત્ય તરફથી તેમને વિશેષ કામ મળ્યા કરતું. આ રાજ્યનાં એક કામને અંગે કલ્યાણભાઈની નિયોજિત વૃત્તિની પ્રતીતિ થાય છે તેમ જ છેલ્લભાઈની શક્તિ માટે નો તેમનો હિચ અભિપ્રાય જણાય તેવી નોંધ છે તે અત્રે આપી છે.

કુશળગઢ તરફથી એક કામમાં કલ્યાણભાઈને પંચ તરીકે બોલાવેલ તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું છે. “હું ત્રણ કારણથી આમા પડવા ખુશી નથી. (૧) મારો અભિપ્રાય વકીલ દરજ્જે લેવાણો છે, તેથી સામો પક્ષ વહેમાય. (૨) મારા વકીલ તરીકે આપેલા અભિપ્રાયથી આપને ખોટી લાક્ષ્ય રહે, (૩) મારો ખર્ચ; શી આકાં છે; ને હું અમતદારો પાસે જતો નથી; માટે આ કામ ગ. છેલ્લશંકર વિ. લક્ષ્મીગંઠરથી લેવાનું ઠીક પડશે શી અરધી, કામ મારા જેવું જ અને બીજી અડચણ એકે નહિ.”

આ સમયે આદરેલી શારદા પીઠ આજતની પ્રવૃત્તિને અંગે કલ્યાણભાઈને માટે આ જીવનરૂપી રંગભૂમિ ઉપર મક્તવનો ભાગ બજવવાનું નિર્માણ જ હતું. “શંકરાચાર્ય-સંશોધિની સમિતિ” એ દારકાની પીઠના શ્રી શંકરાચાર્ય માધ્વાચાર્યતીર્થ બહીભૂત થયા પછી તે પીઠ ઉપર લાયક શંકરાચાર્ય સ્થાપવા જાહેર ખબરથી નામ માગેવાં. જેઓ રામો શ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થને તે ગાદી ઉપર લાવવાના મતના હતા તેમાં કલ્યાણભાઈ પણ સંમત હતા. જે દારકાની પીઠ પર શાસ્ત્ર પારંગત અને તેની સાથે આધુનિક જમાનાની તામીર ઝોળખનાર શંકરાચાર્ય આવે તો તેઓ શ્રી, અવનતિમાં આવી પડેલ હિન્દુ સમાજનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં સારી પ્રગતિ સાધી શકે એમ કલ્યાણભાઈનું માનવું હતું. મુજરાન કાઠીઆવાડના જનસમુદાયમાં હજુ શ્રી શાસ્ત્ર-પીઠ દારકાના શંકરાચાર્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધાની લાગણી હતી; તેથી તેઓ શ્રી શાસ્ત્રના આધારો ટાંકી હિન્દુ-સમાજમાં જમાનાને યોગ્ય ફેરફારો કરવાનું સૂચવે તો તે ગ્રાહ્ય થવાનો સંભવ હતો. ઘણા પરિચય પછી કલ્યાણભાઈને ખાતરી થઈ હતી કે એ દષ્ટિએ, ગ્રામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થજી એ પદને યોગ્ય છે. ઉપરાંત આદિ

શંકરાચાર્ય-ગચ્છિત નિયમાવલી, જે “ મહાન્નાય ” નામથી ઓળખાય છે, તે મુળપ પશુ, દ્વારકાની ગાદી ઉપર તીર્થ વા આશ્રમ યોગપટવાળા દંડી સંન્યાસી આવી શકે. બ્રહ્મીભૂત શંકરાચાર્ય શ્રી માધ્વાચાર્યતીર્થે સ્વામી શ્રી ત્રિવિક્રમ-તીર્થને તે પદ માટે લાયક ગણેલ.

સ્વામી શ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થની અગાધ વિદ્વતા વિશે જે મત હતા જ નહીં, વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી તરફથી પ્રાચ્ય વિદ્યાના પુનરુદ્ધારને લગતું કામ તેમને સોંપાતું. ડાયરીમાં નોંધ છે કે:—“ મૈત્રાયણી સહિતા શિવાય પીઠુ” એક પશુ પુસ્તક, ક્યુરેટર વડોદરા તરફથી સ્વામીજીને edit કરવા સોંપાયું.” “ શંકરાચાર્ય સ્ત્રોતોની સમિતિ ” એ યોગ્ય નામે માટે માગણી કરેલ તેથી તેને અંગે જે પ્રવૃત્તિમાં કલ્યાણભાષ્યને ભાગ લીધેલ તે વિષેની ડાયરીની નોંધ દ્વારા આ પ્રમાણે જણાવ મળે છે. “ આંહી (રાજકોટમાં) એક સનાતની હિંદુઓની જાહેર સભા બરીને દ્વારકા શંકરાચાર્યની જગ્યા માટે સ્વામીજીની (ત્રિવિક્રમ સ્વામીની) બલામણુ કરવા વિચાર થાય છે. મહારાજ હાકોર સાહેબ પ્રમુખ-પદ લેવાની કૃપા કરશે. સભા બોલાવવાનાં વિનુષ્ઠિ-પત્રનો મુસદ્દો કર્યો. કોટક સાહેબને મળ્યો. મુસદ્દો એમણે પસંદ કર્યો. સ્વામીજીને મુસદ્દો વંચાવ્યો. શુકલ સાહેબની સહી મેળવી. ” “ હડાળા દરબારશીને (દર-બાર શ્રી વાજસુગ્વાળા) સ્વામીજીની બલામણુ મોકલવા અગસરા, વડીયા, લાહી વગેરે અને તે સ્થળોએથી તજનીજ કરવા લખ્યું છે. વિનુષ્ઠિમાં દીનકર-ભાષ્યની સહી કરાવીને શુભાનસીંહજી તથા પ્રજ્ઞલાલ માસ્તરની સહીઓ કરાવ-વાની વરધી આપી. જાહેર ખબર છપાવા આપી. ” તા. ૨૧-૧-૧૭. “સ્વામી શ્રી ત્રિવિક્રમ તીર્થની બલામણુનો હરાવ જાહેર સભામાં સર્વાનુમતે પસાર થયો. મારી દરબારસ્ત અને નાનાલાલ કવિનો ટેકો. પ્રેસિડન્ટ નામદાર હાકોર સાહેબ હતા. એમણે બહુ સારા શબ્દોમાં સ્વામીજીની પ્રશંસા કરી.” ત્યાર બાદ સ્વામી શ્રી ત્રિવિક્રમ તીર્થ ઠાકીઆવાડમાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જાતે અથવા તે બાળ-તની નોંધ છે. અને છેવટ તા. ૨૭-૧-૧૭ ની નોંધમાં જણાવ્યું છે કે:— “ સ્વામીજી નગરથી પીઠડીયા, વીરપુર ને ગોંડળ ચમને આજ રાતે આવ્યા. હવે દ્વારકાની ગાદી સારૂ ક્યાંઈ આંટા ખાવાનું રહેતું નથી. ”

રાજકોટમાં એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલ, તેવામાં હરીભાષના જમાઇ રા. વાસુદેવના મંદવાડના સમાચાર આવ્યા. મંદવાડના પહેલા સમાચાર બા-બતની તા. ૩૦-૧-૧૭ ની નોંધ છે “ ચિ. હરીલાલના જમાઈ રા. વાસુદેવને

તાવ અણુ ઉતાર રહે છે. નાંખનામ છે ને એને ત્યાં કોઇ મરદ માણસ નથી તેથી હરીભાઇને શરીર નિર્માણ છતાં સુહદ અને સ્વાર્ણની પ્રકૃતિને લીધે ઘોડા વધુ પડે છે.”

કલ્યાણુભાઇએ હરીભાઇને લખી પૂછાવ્યું કે:- “ મારી હાજરી કાંઇ ખપ લાગે તેમ હોય તો લખશો એટલે ત્યાં આવીશ. ” .

તા. ૧૩-૨-’૧૭ ના રોજની ડાયરીમાં કલ્યાણુભાઇએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. “ અમદાવાદથી તાર. ‘ જો સગવડથી અવાપ તો આવશો.’ ટપાલમાં કાગળ કે વાસુદેવને હાટું’ ‘ ડોમ્પલીકેશન ’ વધ આપ્યું છે.

તા. ૧૪-૨-’૧૭ “ એક બાહ્ય નોકર મળી ગયો. રાજકોટથી અમદાવાદ મેલ ટ્રેનમાં. સ્ટેશને મગનલાલ શુચ આવેલ હતા. વાસુદેવની તબિયત જેમની તેમ આવે છે ” તા. ૧૫ “ હરીભાઇની સાથે જઈને વાસુદેવને જોઇ આવ્યો. સવારે ૬ થી ૧૨ સાંજના ૪ થી ૬ ” ચાપુ મંદવાડ હતો ડાકટરો આશાવંત હતા, તેથી ઇડર મદારાજનું અગત્યનું કામ હોવાથી કલ્યાણુભાઇને વળતે દિવસે મુંબઈ જવાનું થયું.

મુંબઈમાં તેમને તા. ૨૧-૨-’૧૭ ના રોજ હરીભાઇનો તાર મળ્યો કે, ચિ. રા. વાસુદેવ આજરાત્રે શુભરી ગયો. ” થયું ! ફૂર વિધિએ ધા ઊગામેલ તે આખરે વાગ્યો. તે જ રાતના મુંબઈથી નીકળી તા. ૨૩-૨-’૧૭ના રોજ કલ્યાણુભાઇ અમદાવાદ ગયા.

આ સંબંધમાં પોતાના જેઠા પુત્ર લાભભાઇ ઉપર પત્ર લખેલો. તે જોતાં ઉપર જણાવેલ અંતરના બંને પ્રવાહો સમજાશે.

અમદાવાદ

તા. ૨૩-૨-’૧૭

ચિ. ભાઇ લાભશંકર,

હજી મારે આંહી જ રોકાવું પડશે. ત્યાં કે આંહી જ્યાં હોઈ ત્યાં મારે સરખું જ છે. ીવી આકત વધુમાં વધુ પડી રહે તેવી આકરી પડી. ખીજાં દુઃખજ તે દિવસે મેળાં થાય તે આ સમય જતાં વધુ ખુચે તેવું છે, પણ દુઃખ મુશીબત જેમ વધુ સખત હોય તેમ તેમાં ટકવા વધુ મનોમજબૂત પ્રગટાવવું એ કર્તવ્ય છે. પોતાનાં પૂર્વ કર્મનાં પરિણામ, બને તેટલા ફરિયાદ કર્યા વગર

સદન કરના જોઈએ હું માનું છું કે પ્રજા એમા ગણ ગદે ત્યા ત રાગી ગિયતિ
કદાચ ગાન્તા અને ગનિને હીંગીરીયા થઇને ઘણી કફાડી થઈ દગે તેનો વિચાર
આવે છ ત્યારે કુશળ જવાબ છે પણ એ બધા મોગી આદતના ફાટામ્પ દોષ
ધારજથી નમાનવા જોઈએ

૬ કલ્યાણુભાઈ જોડા મક્કીના
આગિવીદ

કલ્યાણુભાઈ ચાગ દિનસ અમદાવાદ રોકાઇ, તા ૨૬-૨-'૧૭ ના રોજ
ગજકોટ ગયા તે સમયની ડાયરીની નોંધો આ પ્રમાણે છે "મે ગમજી સાહેબ
મારે ઘેર આવીને વાટ જોતા જોતા હતા ખગખરો ને દિનાસો " "મુ ભાઈની
તબિયત જોઇ સ્વામીજી સહિત મે પડિત સાહેબ પાસે જઇ આવ્યો થિ
દગિના જમાઈના દેહાન્ત થમાના માલ સમાચાર માગ મ્હોથી પડેના જ મળ્યા
વળી મારો વિચાર વધુ ગડેણાક અમદાવાદ રાખનાના ચાપ છે એમ કહેવાજી
પણ અહીંક થયુ પ્રેમી હૃદયમા અસર થઇ પાછાની ચીરી મગી હુ પાછો
ફાઇ જઈ આવ્યો એમને મૂર્તિમાન સહૃદયતા કહીએ તો ખોટું નથી "

અપશુકનીઆ નીવડવાની હતી તે મુસાફરી તા ૧૮-૩-'૧૭ ના રોજ
ગર કરી પ્રથમ કલ્યાણુભાઈ અમદાવાદ ગયા, અને હરીભાઈ સાથે ગયા
ત્યાથી હીમતનગર ગયા મહારાજ આહેમ પાસે જમવાના વખત શિવાય છેક
સાતના સાડાદસ મુધી બેસીને પોલીટિકન એજન્ટને લખવાનો જવાબ જગ
ન્નાથજીએ લખેતો તે જોઇ ગયા આ પ્રમાણે કલ્યાણુભાઈ છડગ રાજ્યમા
પ્રવૃત્તિમા હતા તે દરમ્યાન અમદાવાદમા અતિ કરુણ ઘટના બનવાની હતી
તેના મડાજી થઇ ચૂક્યા હતા જે દિવસે એટલે તા ૨૨-૩-'૧૭ ના રોજ
કલ્યાણુભાઈ અમદાવાદથી હિમતનગર ગયા તે જ તારીખના હરીભાઈના
હસ્તાક્ષરના બે પોસ્ટકાર્ડો જળવાઇ રહ્યા છે એક તેમણે ગજકોટ મુ લાભ
ભાઈ ઉપર લખેન કે મીનના મકાનમા પ્તેગના દર પડવાથી પોતા શિવાય
ઘન્ટા સૌ રાજકોટ આવશે બીજુ મારા ઉપર અમરેલી મુકામે કારણ અમ
રેલીમા હરીભાઈના બે પુત્રો તેજભાઈ અને ડોનર તે સમયે અભ્યાસ કરતા
હતા. વસ્તુતઃ કલ્યાણુભાઈને ચિતા ચાપ એમ ધારી પોતાના મકાનની આસ
પાસ પ્તેગના કેસ થતા તે દકીકતથી હરીભાઈએ તેમને વાકેફ કરેલ નહી
આ " ચિતા થાશે " એના આરાધ્યો ધણીવાર આપણે આપણા અનુ
ભવી વડીલ વર્ગને મહત્વની બાગતો પદાવેની માહિતીથી વચિત

રાખીએ છીએ, અને કમનંદીએ કોઇવાર આમ ચવાથી એ અનુભવી સમાહનો લાભ ગુમાવવાને કારણે ઘણાં કડવાં પરિણામ આવે છે. જે વડીલવર્ગને ચિંતા મુક્ત રાખવા આપણી ખાચેશ હોય છે, તેમને પછી તો ચિંતાની બડબડતી આગમાં જ સીકાવું પડે છે. કલ્યાણભાઈ હિમતનગર તરફ વિદાય થયા પછી પ્લેગના ઉદ્દરે હરીભાઈના રહેવાના મકાનમાં દેખાવ દીધો. આથી હરીભાઈ અમકયા તાર કરી કલ્યાણભાઈનો અભિપ્રાય જાણ્યો. અને બધાંને રાજકોટ મોકલવાનો નિર્ણય થયો.

હરીભાઈની પુત્રી પ્રતાપને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થયાને હજુ માત્ર એક જ મહિનાનો સમય થયેલ તેથી રિવાજ મુજબ તેનાથી બહારગામ નીકળાય નહીં. પણ સંયોગ વશાત્ તેમ કરવું પડ્યું; તેનાં સાસુશ્રીએ પરવાનગી આપી.

પોતાનાં કુટુંબને અપરિહાર્ય કારણને લીધે રાજકોટ મોકલ્યું તો ખરૂં પણ ખીમતે બનતાં સુધી પોતા ખાતર તકલીફ ન આપવી એવી પ્રકૃતિ હોવાથી અને ખાસ કરીને હંમેશની નાણુક તખીયત ધરાવનાર પોતાના વડીલ બંધુ ઉપર આ જવાબદારી આવી પડી તેથી તે સંબંધમાં હરીભાઈને ઠેવી તીવ્ર લાગણી થયેલી તેનો ખરો ચિતાર તેમના મુ. લાભભાઈ ઉપરના તા. ૨૬-૩-૧૭ ના પત્રથી મળે છે.

તા. ૨૬-૩-૧૭

મુ. વડીલ ભાઈ શ્રી,

વિ. કે આ વખતના હિનાળામાં જરૂર પડે તો નોકરી છોડી દઇને પણ થોડો વખત આરામ લેવાનું નક્કી કરેલ; પણ નવી આફત માથે પડ્યાં, તે ચિચાર એક વર્ષને માટે, —આંહી રહેવું એ ફગ્ગ છે એમ સમજી બંધ રાખેલ, જેથી સર્ગા સંબંધીઓને એ બેજાનો ભાગ બને તેટલો ઓછો આવે તે આગ્રહ હતો, પણ ધંધરને, મારી એટલી ધારણા પણ જરૂર લાવવાનું ગમ્યું નહીં; ને અત્યારે તો બધાંનો બેજ તથા શીકર આપના માથે નાખવા જરૂર પડી બોજ એટલો બધો છે કે દેખીતી રીતે આપને ઘણી મુશ્કેલી પડશે. વધારે તો દબ્બે રાકતો નથી, પણ એ બેજ આપને અસહ્ય લાગે તો, લખાવગો એટલે જ્ઞાન સગવડે છુટો થઇ ત્યાં આવવાનું રાખીશ. મારી તર્જીફન હીક છે.

દર્શિતજી

૨૬-૩-૧૭

ઉપરના પત્રમાં થોડા જ શબ્દોમાં હરીભાઈએ પોતાનું જીવન ખુલ્લું કરી બતાવ્યું છે એ તો સૌ ઠાઈ જ્ઞેમ શકશે. બાવિની કોને ખબર પડે છે ? " ભોજી હળવો " કરવા ખાતર હરીભાઈ બને તેટલા વડેલા રાજકોટ પહોંચવા ધાનતા હતા, પણ એમને કે કોઈને ક્યાં ખબર હતી કે ઉપરનો પત્ર લખાયા પછી માત્ર પાંચ દિવસમાં જ આ બોજ તો કાપમને માટે ખીળ ઉપર પડવાનો હતો.

વળતે જ દિવસ હરીભાઈ સખ્ત તાવમાં સપડાયા આ પ્રમાણે તાવ આબ્યાના સમાચાર કલ્યાણભાઈને હીંમતનગર મુકામે તા. ૨૮ મીએ મળ્યા તે બાબતને ડાયરીમાં તા, ૨૮ ના રેકર્ડનો ઉલ્લેખ છે કે, " અમદાવાદથી હરીભાઈના નામનું પત્ર આવ્યું કે, હરીભાઈને ગરમીથી સખ્ત તાવ ચડ્યો છે ને ઉત્પાના તારથી ખબર દેશું, તેવો તાગ ન આવતાં આંહીથી તાર કર્યો ને પરાડે ચાલવાનું નક્કી કર્યું. પણ તાવ હળવો પડ્યો છે ને શીકરનું કારણ નહોતું એવો તાર આવ્યો. "

તારીખ ૩૦-૩-'૧૭:-અમદાવાદથી તાર કે, " વડેલી સમવડે આવો, "

સાંજની ટ્રેનમાં હીંમતનગરથી અમદાવાદ. હરીભાઈને નળગાઈ વધુ છે. ગળામાં સોજો હશે. બળખામાં લોહીનાં ગચકાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે હેડાઈ ઉપડે છે તે બહુ હેરાન કરે છે.

ખરેખર મગનલાલ ધુવની હાજરી એ મોટામાં મોટી અનુકૂળતા હતી. એમ તો હરીભાઈના ખીળ રોહી પાદણ ગુજગતના નાગર મૃદગ્ય ગ ધન્ડુ-ભાઈ પણ ખબર પડતાં હરીભાઈની ચાકરી કરવા હાજર થઈ ગયેલા. અમદાવાદ આવી કલ્યાણભાઈએ ગજકોટ નીચે મુજબ પોસ્ટ કાર્ડ લખેલ.

પુરુષોત્તમ મીસ

અમદાવાદ

તા. ૩૦-૩-'૧૭

ચિ. ભાઈ લાભચંકર,

હું આજ અત્યારે આંહી આવ્યો છું. હરીભાઈને તાવ શરદીનો કે ગમે તે કારણથી આવ્યો; પણ આવ્યો ત્યારથી ઉતર્યો નથી, હું ધારતો હતો તેમ નળજું શરીર અને તેમાં ધકકો લાગવાથી નળગાઈ વધુ દેખાઈ છે. આ ફેરે નહું

ચિન્ત એ છે કે, કોઈકાઈ ટાણે હેઝી ઉપડે છે ને શરીરને વધુ હચમચાવે છે. પોતે હુશિયારીમાં છે. ચિંતા ન થતા દેવા સાર કાંઈક પાડેર ખખર અપાતા હતા. હું આવ્યો તે પ્રભુએ મને સારી મતિ આપી એમ મને દેખાય છે. મુંઝવું જવાનું કદાચ મારાથી નહીં અને.

શુ. કલ્યાણુરાય જેદા બક્ષી
ના આશિરવાદ

તા. ૩૧-૩-૧૭ ને, કાળ દિવસ ઊગ્યો. મૂળભાઈ પાલણુપુરથી આવી પહોંચ્યા હતા. હરીભાઈ તફન શુધ્ધિમાં હતા. નખળાઈ તો ઘણી જ હતી, પણ એક દમ કેસ ઘેગાઈ જશે એવું કોઈએ પારેણું નહી. તેમાં વળી હગી-ભાઈના સ્વભાવ પ્રમાણે અવસાનના એક કલાક અગાઉ પોતે કલ્યાણુભાઈની ઝીણી મોટી જરૂરીયાત માટે કાળજી કરતા હતા, અને મુચના આપતા હતા; તેથી કોણ કલ્પી શકે કે અંત આટલો નજીક છે મૂળભાઈએ પાછળથી ગજ-કોટ આવી માહિતી આપેલ તે મુજબ હરીભાઈ પાસે નોકર માણસને ખેસાડી, સૌ બપોરના જમવા બેઠા. કલ્યાણુભાઈ જમી ઉઠી ખમ્મે કુવાલ નાખી ત્યાં હરીભાઈના રૂમમાં નજર નાખે ત્યાં તો ચમકી ગયા, અને કહ્યું “ અરે! આટલી વારમાં આ શું? મગનલાલ! ટેલીફોન કરી ડોક્ટરને બોલાવો. ” પણ પથારી પાસે જતાં જ ખરી રિથતિનો કલ્યાણુભાઈને ખ્યાલ આવ્યો ને તુરત મગનલાલને કહેવાગયું કે, “ ડોક્ટરને ન બોલાવતા; હવે કાંઈ તેનો અર્થ નથી. ”

અસામાન્ય ધૈર્ય ધારણ કરી તેમણે હરીભાઈને કહ્યું: “ કુદુંબની કાંઈ ચિંતા ન કરતા. પ્રભુ રમરણમાં મન પરોવો. ” અને બે મીનિટ હરીભાઈની આંખો ટગર ટગર કલ્યાણુભાઈ સામે મડાણી; અને છેલ્લું ડચકું આવતાં તેમનું મ્રાણ પંખેડું તેમના અતિ નખળા શરીરમાંથી ઉડી ગયું.

કલ્યાણુભાઈનો ડાહરીમાં નીચે મુજબ આ બાગત લખાયેલી છે.

તા. ૩૧-૩-૧૭

“ પાલણુપુરથી મૂળભાઈ આવ્યો, હરીભાઈને જની શકે તો રાજકોટ લઈ જવા માટે ડો. રતિલાલને બને તો અહીં આવવા તાર કર્યો. સ્થળાંતર તો અતિ આવશ્યક જણાય છે ” આટલું વખાણુ શાહીથી લખાયેલું છે. પંચમેને

કારણે પણ કલ્યાણબાઈએ ગ્રંથાત્મક આવશ્યક ગૌરવ હશે. ડાપરીમાં તે જ તારીખનાં પાનાં ઉપર પેન્સિલથી નીચે મુજબ શબ્દો લખાયા છે. “ એકદમ શ્વાસ થઈને બપોરના આગરે સાડાબારે તો દરીબાઈએ દેદ ઝોડી દીધો. પોતા આઝ કોઈને કામ મોસલુ ન પડે ને પોને પાગડી છટ્ટી જાગ્યા કવ્વી એવો સ્વભાવ હતો, તાર ગજકોટ મુંબા પાવલુપૂર, ” આજ તારીખનો કલ્યાણ-બાઈનો ગજકોટ મુંબાબાઈ ઉપર વખેલો નીચે મુજબ પત્ર છે.

પુરુષોત્તમ મીલ,

અમદાવાદ

તા. ૩૧-૩-૧૭

ચિ. લાભશકર

ડો. ગંતવાલ ઉપર તાર કરીને મેં આપણો દરી કૈવાસવાગી થયાના દુઃખ સમાચાર તમને સૌને આપ્યા છે મગવાની એક કલાક પહેલાં સૂધી મને અગતઃ ન પડે ને ચિંતા ન થાય તેની કાળજી સામેથી ભોગવી એવો કેવળ મન, કર્મ વચનથી મારી પ્રતિ કૃતિરૂપ દીકરો ગયો; માર્ગ પૂર્વના પાપ અતિ શય દ્રુષ્ટ હોવા જોઈએ મુંબા હું ખબર આપુ છું. મૂળબાઈ અહિં પહોંચ્યો છે. બાકી સગાઓને ખબર ત્યાંથી આપજો. હું માં એ કામ માટેની શક્તિ પૂરી નથી. દૈવની વ્યવસ્થા કર્મ સંસ્કારો અનુસાર થાય છે, એટલે તેને શરૂ થયું. તેજબાઈની જેન વિધવા, ત્યાં મા પણ વિધવા, પ્રજા એમને સદન શક્તિ આપે

શુ. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષીના

આશિર્વાદ

લગભગ કલ્યાણરાય જાગણી આ પત્રમાં દેખાય છે, અને છતાં મન કાણુમાં છે. કર્મના કળ ભોગવ્યે જ છટકો એ વાત પણ આવી પળોમાં વિસર્યા નથી.

જેમ જેઠા બક્ષીનાં કુટુંબ માટે પ્રેમાકાકાના અકાળ અવસાનનો બનાવ મહાગોકનો પ્રસંગ હતો, તેમ અમારાં કુટુંબ માટે આ બારેમાં બારે શોક-કારક બનાવ ગયો. તેમાં વળી ફક્ત સવા મહિના જેટલા દુઃક સમયમાં બે આકરા મૃત્યુ ! બનાવ પછીના થોડા રોજ પર્યંતની ડાપરીની નોંધમાં કહ્યુંતા

૮૫૬ છે:—

તા. ૨-૪-૧૭ “ અમદાવાદથી રાજકોટ. મુંગધથી ડુલભાઇ આવ્યો; પણ ટ્રેનમાં ભેગો છે. પાંકાનેરથી સૌ. રવી બહેન સામેલ થઇ. ” તા. ૩ જી મે. બેઝનજી શેઠ તથા પંડિત સાહેબની લાગણી મને રોવરાવે છે. ” પણ છતાં કર્તવ્ય કાંઈ છોડે તેમ હતું ? “ ચિ. રા. હેતુભાઇ અને ડુલભાઇ મળીને હરી-ભાઇ તથા વાસુદેવની સ્થિતિથી વાકેફ યાશે; તથા શું શું કરવાપડ્યું છે તેની નોટ કરી મને બતાવશે. ગુચવણવાળી હાલત છે. રહેવાનું બાર મહિના ભેગું (ભતુભાઇ તથા નિરાધાર બનેલાં ટોળાં સમેત) ચલાવવું સૌને સ્વીકાર્યું છે ” તા. ૪ “ ખરખરાના તાર તથા કાગળો સંખ્યાબંધ આવે છે. જવાબ શું લખવા ? હેતુભાઇ તથા ડુલભાઇ જાને ગત પુરુષોના કાગળોના વગેરે તપાસે છે. ડુલભાઇના હૃદય ઉપર હજી બાર ધર્યો છે. હું જાતે તેને દિલાસો દેવા જતાં બગાડી બેસું એવો ભય લાગે છે. ”

તાજાં દિવસોમાં થયેલાં આરા પ્રકારનાં લખાણથી આપણને એમ ખીક લાગે છે કે, રખે કલ્યાણભાઇ હતાશ ચંદ્ર મય અને કર્તવ્યમૂઠ બનીને પ્રવૃત્તિ માત્ર છોડી બેસી રહેવાનું કરે ! કાંઈ વાત છે ? પ્રભુએ એમને દૃઢ મન અને નિર્મળ સુધ્ધિ અર્પેલાં તે આખરે ગમે તેવા દાણી શીક ઉપર કાણુ મેળવ્યા વગર ન રહે. હૃદયમાં જાકાગ્નિ બને ‘ બારેસો ’ રહે; પણ પોતે હતસુધ્ધિ તો ન જ થાય. અહવાડીઆની અંદર જ એવાં ચિન્હ જણાયાં. તા. ૬ અને ૭ અમદાવાદથી ભાઇ માકંડ આવ્યા. અમરેલીથી હેમતુભાઇ, તેજભાઇ અને “ ડોલર આવ્યા. જયમુખરાય જોશીપરા પાટણથી આવ્યા. બાટવેથી ભોગીભાઇ આવ્યા. રાત્રે સર્વ પુરુષ વર્ગ સમક્ષ આવી આશ્વતોમાનું કર્તવ્ય યથાશક્તિ મારી બાષામાં કહી સંભળાવ્યું. ”

ઉપગતી નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે કલ્યાણભાઇ તુરત જ મનની લગામ હાથમાં લઇ શક્યા હતા. પુનર્શક્તિનો દોષ વહોરી લઇને પાણી કલા વિના ચાલતું નથી કે, “ દગીભાર્ગનાં અવસાનથી અમને એના સગા ભાઇ-ઓને જેટલી લ મણો થઇ તેટલી જ અમારા સર્વ પિત્રાઇ ભાઇઓને થઈ. કુટુંબનો આ સંપ એ અમારી અમૂલ્ય મુડી છે, અને આવી આશ્વતો સહન કરવામાં આ સંપનું અસ્તિત્વ બહુ મદદરૂપ થઇ પડે છે.

દુ.ખ સમયે સ્નેહી જનોનો સમભાવ જે અંતરમાં તો અદસ્યપણે અસ્તિ-

તમાં દોષ જ તે ગોખતે આવે છે. અને આપણી ગોકની સાગણીને સહ
જનાવે છે

ધરાયેમાં દિનથી પન્તુ મકકમતાથી, કસ્યાણુબાઇ પોતાની દગ દમેશની
પ્રતિષ્ઠા આપુ કરી દે છે. અત્યાર તો કગરને અંગે સસાગની ઘટમાળમા
સરિગેપ પૂગાનું પડ્યું અદરખાનેથી સંન્યસ્તની દીક્ષા લેરાનો વિચાર દનો,
પણ જે નિગધાર કુટુંબ પ્રાપ્તિ પોતાની કર્તવ્ય ભાવના તરફ લક્ષ ગણી તે
વિચારનો અમત કરવાનું મોકુદ ગણ્યું. એ તો " ભાગી છુટનું " અણ્યા
એમ કસ્યાણુબાઇએ માન્યું.

મદાદન મૈનિકની માફક કસ્યાણુબાઇ ધરાયે છતાં ગણ્યેત્ર છોડી નામી
ન ગયા તેમણે પાગાના પગલા ન કર્યા, પણ સામી છાતીએ ઝુક્યા પોતાને
ગાત્રીય અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું પાન કરાવનાર મિત્રો ત્રિવિક્રમતીર્થનો
પત્ર પણ આવા પ્રકારનો હોઇ તમાથી અવતરણા આદી લેવામાં આવ્યા છે.

દાડીનાગ,

તા. ૧૩-૪-૧૭

પ્રિયબાઇ,

મહના કાર્યને અંગે નાના નાના ગામડાઓમાં ફરતે ફરતે આંહી આવ્યો
ત્યાં આપનો પત્ર વાચ્યો, વાચીને શુ વખનુ તે સુઝતું નથી. ખરેખર, જે
મહાનપુરુષો હોય છે, તેમને જ મદાનુ વિપત્તિઓના અનુભવ થાય છે એવો
વિશ્વ નિયમ છે... કર્મફળને અંગે દેખાતી અનુચિત, પણ અત્યંત તીવ્રતમ
પરીક્ષા આ વખતે વિશ્વ વ્યવસ્થાપક આપના અતરની કંઠે છે, પગિણામ તે
આપને કપી-કલ્પ ગિયતિમા જ સુકશે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વકર્મ સમૂદનું જ ફળ
ભોગવે છે, અન્ય દેવતાઓતો, ફક્ત કર્મ ફળ પાકવાને વખતે નિમિત્ત માત્રજ
થાય છે એમ મારે માનનું છે.

ભવહીય પાત્થ સ્વામી,

ત્રિવિક્રમ-તીર્થ

આ શોક કાળક પ્રસંગે પોતાના સૌથી નાના પુત્ર લાવબાઇ ઉપર પત્ર
લખી બોધ આપ્યો છે તેમથી આહી અવતરણો આપેન છે

ચિ. લાલભાઈ,

મુંબઈ

હરીભાઈની કાયા નબળી હતી. એણે મનના જોર વડે જ કેટલાંક વર્ષથી શરીર ચલાવ્યું; પણ જોન પ્રતાપનાં વૈધવ્યનો આઘાત મન ઉપર લાગ્યો, એટલે મન પણ નમળું થઈ ગયું. એમ મન તથા શરીર બંને નબળાં પડ્યાં, એટલે પછી જીવાત્મા વધુ લાંબો વખત ટકે નહીં. જે જનાવનો આપણે શોક કરીએ છીએ તે આ પ્રમાણે બન્યો છે. આપણને ગમે તેટલું લાગે, પણ તેવી લાગણીથી આપણે તેના જીવનનું કાંઈ બહુ કરી શકીએ નહીં, એની ખાસ સંભાળ તો જે હતાં તેને ઉપયોગી થઈએ નહીં અને આપણું પોતાનું અને વળી આપણી ખાસ સંભાળમાં જે છે તેનું ઉપદું બગડે. એટલે આવી દૈવી આદત આવે ત્યારે પાછળ રહે તેનું ખર્ચ કર્તવ્ય એ છે કે પોતાથી બને તેટલી, ધરનારની મદદની જેને ખામી પડી છે તેમની તે ખામી પુરવા તત્પર થાવું. પોતાનાં ચાલતાં કર્તવ્ય ઉપગત, એ વધુ કરવાનું માથે આવ્યું માટે તેટલું વધુ કરી શકીએ તેવી સશક્ત સ્થિતિમાં, આપણાં શરીર તથા મનને રાખવા પ્રયત્ન કરવો. જગતમાં જુદા જુદા સંબંધમાં અને જુદી જુદી સ્થિતિમાં આપણને પરમાત્મા મુકે છે, અને તેમાં આપણને અનુભવ આપીને આપણી ઉન્નતિ કરવાનો હેતુ હોય છે. તેથી પણ, પરમાત્મા જ્યારે આપણા સંબંધમાં અને સ્થિતિમાં, ફેરફાર કરે, ત્યારે તે બદલાયેલી સ્થિતિ પ્રમાણે ગોઠવાઈ જવું ને તેને લગતાં કામ બરાબર માથે લેવાં એ ખરો ધર્મ છે.

શુ. કલ્યાણુરાય જેઠા બક્ષી

ના. આશિર્વાદ

આ અરસામાં હરીભાઈના અવસાનના ફળુગા રૂપ એક બાબત વિષે કલ્યાણુભાઈએ પાલજીપુર મૂળભાઈને બાણવા યોગ્ય દર્શકત પત્ર દ્રાગ લખી હતી. પત્રમાંથી અવતરણ આંહી તેથી લેવામાં આવેલ છે.

રાજકોટ

તા. ૨૭-૪-'૧૭

ચિ રા. મૂળભાઈ,

એક ઘણી બાણવા જેવી વાત છે. મારી વિગતવાર જન્મોત્તરી સંવત

૧૯૪૫ ઈ. ૧૮૮૯ માં (અઠ્ઠાવીશ વર્ષ પહેલાં) કરાવેલ, તે વખતની જોખની નોંધ મુ. ભાગના અંકરની છે. તેમાં પહેલી જ નોંધ નીચે પ્રમાણે છે —

“પ્રાત-સુખ - પાત્ર પુત્ર, બે પુત્રી, એકંદર દશ કુળદ છે” કદાચ મે દેવલવી સાહેબને પણ આ દખીકત મનન કરવા જેવી જણાશે મતનમ જૂના ગામો નિર્ગંધ નથી, પણ તેમાં પાડખથી લોકોએ ધાનમેન કરેલ છે ને જીડો અભ્યાસ તથા મારીક તપાસ કરનારા ઓહા છે તેથી તેનો મધાર્ય ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.... .

શુ કલ્યાણભાઈ જેઠા બક્ષી
ના આશિરવાદ

ખરે જ અઠ્ઠાવીશ વર્ષ પહેલાં આ જ્યોતિષ આગાદ ખરૂં પડ્યું. કલ્યાણભાઈની હયાતી પર્યંત અમે પાત્ર ભાઈઓ અને બે બહેનો હયાત હતા, બે બહેનો સૌ. મહા અને સૌ નિર્મળ, તેમ જ એક ભાઈ, મુ. હરીભાઈ એ ત્રણના કલ્યાણભાઈના જીવન-કાળમાં જ અવસાન થઈ ગયેલ

પણ હવે આપણે સૌ. લેરખ મહેનતા ગબીર મદવાડની મામત પર આવીએ તો ૪-૫-૧૭ ના રોજ લેગખ મહેનને પુત્ર અવતર્યાના ખુશી સમાચાર મળ્યા તો. ૬-૫-૧૭ ના રોજ ‘ અમરેલીથી હેમતુભાઈ તથા છાકરા આવ્યા ” તે જ તારાખે જામનગરથી લેરખ મહેનને તાવ આવ્યો છે એવા પત્ર દ્વારા ખમર મળ્યા વળતે દિવસ એટલે તો, ૭-૫-૧૭ ના રોજ હજુ તો “ ચિ રા વસતભાઈ એમ બી. બી. એસ મા પાસ થયાના ખુશી ખમરના તો આવ્યો છે ” એવી હર્ષદાયક નોંધ તવાણી, તેવામાં જામનગરથી એવા ખમર આવ્યા કે - ‘ વેગખને તાવ વધુ આકરે આવ્યો છે ” તે જ રોજ સાજના અમાના હમેશના સુખ હુ ખના સાથી ડો. રતીનાન અને હુ જામનગર ગયા જામનગરમાં અમાગ પિત્રાઈ ભાઈ રતીભાઈ મા બક્ષી ગ્રહેતા હતા આ ગ્રામ અમારા માટે એક મોટું આશ્વાસન ગ્યાન અને આશ્રય-સ્થાન થઈ પડેલ તેમને ત્યાંની ત્રણ અહવાડીઆની ગ્રહેણાક દરમિયાન આખો દિવસ લેગખ બહેનની માદગીના બિઠાના પાસે ગાગી, ચાકયા હાપી વાળુ ટાણે રતીભાઈને ત્યાં પાછા આવીએ કે ગતીભાઈની નિદીપ રમુજ અને અતગ્ના હેત બાવને લીધે ચાક માત્ર ઉતારી જતો.

તો ૭-૫-૧૭ ના રોજ અમે જામનગર ગયા પછી બે દિવસમાં જ

સૌ. લેરખ બહેનનો તાવ કાંધુમાં આવ્યો. ડોક્ટર રતીલાલ બક્ષી રાજકોટ ગયા: ત્યાં જઈને તેમણે કલ્યાણુભાઈને સૂચના આપી હશે કે કદાચ હુંશ વાપરવા નર્સની જરૂર પડે: આ ઉપરથી કલ્યાણુભાઈએ ડોક્ટર રતીલાલ જોડે બનનગર મારા પગ પર મોકલાવેલ તેમાંથી આંદો તાગણુ આપેલ છે.

રાજકોટ, ૫૨૧

તા ૮-૫-૧૭

ચિ. બાઈ હિંમતલાલ,

છાતીમાં દડગ દેખાણી છે એટલે એ કારણથી તાવ ચડ્યો હોય અથવા તો ગભીરાપમાં મેલ કાંઈ રહ્યો હોય તો તેથી પણ હોય. આ બીજો વહેમ દૂર કરવા સાથે ત્યાં લેડી ડોક્ટર કે નર્સ નથી એમ ડો. રતીલાલે કહ્યું માટે તમારા વહુને કાલ સવારની ટ્રેનમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. વચ્ચંતબાઈ પણ કાલ ત્યાં આવશે, ને તે આવેથી ડોક્ટરી સારવાર તેને સોંપાવશે.

શુ. કલ્યાણુગમ જેઠા બક્ષી
ના આશિરવાદ

લેરખ બહેનને તેનાં બાભીની સાગવાગનો લાભ ગળ્યા પછી ત્રણ દિવસ તાવ ધણો ઓછો રહ્યો. અમને ચુકું કે હવે લેરખ બહેનને થોડા દિવસમાં તફન આરામ થઈ જશે, ત્યાં તો વળી એક અણુધારી વાત બની. ડાયરીની નોંધ મુજબ:—“ લેરખની નળજી તબીબતમાં કંઈક લાગતુ વેણુ કોઈથી બોલાયું ને તેથી તે ઉશ્કેરાઈ ગઈ. નીંદર ન આવી. જેનમાં હેમતુ તથા રવી આવ્યાં. લેરખને નીંદર નથી ને મનજી ખરયા જેવું જણાય છે. ઉશ્કેરાઈને થોડે છે, ગયેલાને જાણે પાસે હોય તેમ સંબોધે છે. સાંજની ટ્રેનમાં પોપટબાઈ વૈધને લઈને છેતબાઈ તથા હેમતુ નગર ગયા. ” “ છેલબાઈ તથા વૈધગજ નગરથી આવ્યા, નળજાઈ છે, તેથી અહીં તેડી લાવવામાં દાકતર જોખમ ગણે છે. બચ મુક્ત નથી; પણ સાથે થઈ જવાની આશા મળે છે. ” “ નગરથી હેમતુબાઈનો ઝાગળ. લેરખની તબીબતમાં કાંઈક સુધારો છે. ઘેરાંઓનો ભગવો ઓછો થાય ને દવા તથા ખોગક વખતસર અપાય એટલી વ્યવસ્થા માંડ માંડ થઈ છે. ”

ચિ. બાઈ દિ મતનાય,

તમારો કાગળ આજ ગપોગના મળ્યો, તેની એકદમ હળીકત સાગી આશા આપનારી છે.

શુ. કલ્યાણુગય જેઠા બપો
ના આશિર્વાદ

એ જ પત્રમા સામેલ બીજા પત્ર રા વસતભાઈ ઉપર આ પ્રમાણે છે
ચિ. ગ વસતભાઈ,

હેમતુભાઈના વડુ લેગખની પામે બેગીને વખતે ગીત ગાય છે, તે શાત ચિત્તથી સામળીને તેમા ઝોકુ આવે એ દકદીને સતોપ થયાનો પુગવો છે. સમળુ રનેહીઓએ કેમ વર્તવું તેનો આ દાખતો બીજાને બોધકારક થાય તો કેટલો નાબ થાય ? પણ એ દિવસ હજી હેટા છે

શુ. કલ્યાણુરાય જેઠા બપો
ના આ.

ધીમે ક્રમે ચોકકસ પણે લેગખ બહેનની તખીયતમા સુધારો થવા લાગ્યો. તા ૨૬ મી મે ના રોજ ડો. કલ્યાણીવાળાએ નિ સકોથ પગાનગી આપી તેથી અમે લેગખ બહેનને ત્તીભાઈ મા બક્ષીના મકાને લઈ આવ્યા. ત્યાં લઈ આવ્યા પછી લેગખ બહેનની તખીયતમા ઝડપ બેગ સુધારો થયો. પણ એક હજી એક મોગી કસોગી બાકી હતી હરીબાઈના અવસાન પછી તેમના વડુની સમક્ષ આ સ્થિતિમા લઈ જતા લેગખ બહેનના મન ઉપર પ્રત્યાઘાત કેવો થશે તે જોવાનું રહ્યું તા ૩૦ મી મે ના રોજ અમે લેગખ બહેનને લઈ રાજકોટ આવ્યા તે દિવસની ડાયરીમા ઉલ્લેખ છે કે, “ સાજે લેગખને લઈને હેમતુ ભાઈ વગેરે આવ્યા. નમળાઈ છે ને કદાચ મગજની નમળાઈની અસર જાયુની રહે એવું લાગે છે છોકરી નરમ અને માવાળુ તો છે જ મને પામે બોવાતીને હેમતુભાઈ તથા એમના વડુએ પોતાની બહુ ચાકરી કરી છે, એમ અતરથી ઉપકાર માન્યો ” અમે તો આ નોંધ થોડા વર્ષ વીત્યા ગાદ વાચી વાચીને લેગખ બહેને આવી મગજની સ્થિતિમા પણ ઉપરોક્ત ઉદ્ગાર કાઢ્યા તે જાણી અમને તો જાણે ચાકરીનો પૂર્ણ બદલો મળી ચૂક્યો એમ થયું.

રાગઝોટમાં પ્રેરખ બહેનની મનની નિયતિ વગેરેને અંગે ડામરીમાં સૂચક નોંધ નીચે પ્રમાણે છે.

“ ધેવછાતા કોષ્ટ પણ ચાળામાંથી હેમતુભાષ તેને રાણી શકે છે, તે છતાં હેમતુભાષ ઉપર એનો પૂર્ણ બાન છે. ”

એમ કરતાં કરતાં સેરખ બહેનની તબીબત પ્રમાણમાં સારી રીતે સુધરી અને વધાગની રગ્ન મળેલ તે પૂરી થયે અને અમરેલી ગયાં.

આ વર્ષ દરમિયાન હ મેશનાં કામો અને હરીભાઈ વામુદેવની મિલકતની વ્યવસ્થા બાબતનું કાર્યવગેરે તો ચાલુ હતાં જ, પણ જેમા સવિશેષ ધ્યાન પરાવલું પડ્યું હતું અને વધારે સમય માગવો પડ્યો હતો તેવી બે પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. એક વપના મધ્ય ભાગમાં શરૂ થઈ, અને બીજી વર્ષના હંદલા મહિનામાં, પહેલી સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થને સંબંધ કરતાં શંકરાચાર્ય પદ બાબતની અને બીજી “નરેન્દ્ર મંડળ” સ્થાપના બાબતની ચર્ચા કરવા મુબ્બ મુકામે મસજીત કરવા એકત્ર થયેલા ગમ્મઆ અને પ્રધાનેની બેઠકોને લગતી, અગાઉ જુલાઈના મુબ્બ દારકાની શારદાપીઠની ખાતી પડેલી ગાદી માટે સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થની તરફેણમાં ધણું સ્થળોએથી સનાતની આગેવાન કોઠાએ પ્રયાસ કરેલ, પરંતુ એપ્રિલ ૧૯૧૭માં વડોદરા ગમ્મ તન્દથી સ્વામીશ્રી શાંત્યાનંદજીને તે પદ ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. સનાતની સમાજમાં આ બાબતને અંગે ઘણો ઉદ્ધાસોહ થયો; વળી શ્રી જગન્નાથપુરી પીઠના શંકરાચાર્ય શ્રી મધુસૂદનજીની એવી માન્યતા થઈ કે વડોદરા રાજ્યનું આ પગલું આદિ શંકરાચાર્ય વિરચિત “મહામ્નાઈ” નામની નિયમાવલિથી વિરૂદ્ધ દિશાનું છે; તેથી તેઓશ્રીએ એવો નિર્ણય મંદાર પાડ્યો કે જુનાગઢ રાજ્યતી હદમાં આવેલ પ્રમાસ પાટણના માર્ગ પીઠનો પુનઃદાર કરી, ત્યાં “પીઠ” સ્થાપી, તે ગાદી ઉપર સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થને અભિષિક્ત કરવો. કલ્યાણભાષએ સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થને ખોતાના યાન-દાના માનેલા તેઓ તેમને બનતી સહાયતા કરવી એ ખોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજતા હતા.

આ પ્રમાણે સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થને અભિષિક્ત કરવામાં કલ્યાણ-ભાષએ શું ભાગ લીધો તેની માહિતી આપણે તેમની નોંધ પોથી દ્વારા પ્રાપ્ત કરીશું. તા. ૧૨-૬-૧૭ અને તા. ૧૩-૬-૧૭ એ બે દિવસોમાં નોંધેલી હકીકત આ પ્રમાણે છે—

“સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થનો તાર કે આડ જાણુ સાડ મોજનનો પ્રવચ કરો અને કાત સવારે ઝેશને મળો. ઝેશને ગયો સ્વામીશ્રી પોતે, એમને પ્રભાસ પાટણમાં “ગન્ધોપચારથી” અભિષેક કરીને ‘ગંગાચાર્ય’ પટે સ્થાપના સાડ, શ્રી ગોવર્ધન પીઠાધિશ ચંકરાચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી તેમના પદ શિષ્ય વગેરે સાથે છે. બિદ્યા કગની. ખીજ સૌ જાણગી દૂનમાં જુના ગઢ પધાર્પો. સ્વામીશ્રી સાંજની દૂનમાં સિધાવ્યા. અશાડ મુદ્દ ખીજનું મુદ્દર્ત છે આમંત્રણ પત્રિકા લખાવીને છપાવી દીધી.”

સ્વામીશ્રીને પાટણ શાળાપીઠ મોપવા જાનતમાં અડવાડીઆ પઠીની માગી જણાવે છે કે, “સવારે નીકળીને પ્રભાસ પાટણ આવ્યા. દીનકરભાઈ ભેગા છે; અને ખીજ દશ-બાર વાગ્યો છે. આહી આવ્યા પછી જાણુ કે આંહીના પોલીસ-ધ-રપેકટર કહ વડેમાપા છે, ને ક્રિયા ન થવા દેવા મથે છે. જમાદાર ફોજદાર આવતા તેમને સમજ પાડી કે, મકની અદર સ્વામી ધર્મ કાર્ય કરે છે તેમા કોઇને કાંઈ વાધો લેવા કે ગોકટોક કરવા કારણ નથી. છતાં મના કરવી જ હોય તો સ્વામીશ્રીને કરો. હું તો સાજો આવ્યો છું, અને મને તમે રીતસર ના પાડો તો હું ત્યા ન જાઉં; પણ એ જાણુ વિના કારણ છે.” પોલીસે ગાદીની ક્રિયા નહી મગા લેખીત નોટીસ આપી. પણ તે તો મહ કાવે થમ ગયેવ સમા ભરવાની ના પાડી. પણ તે ગેન્કાયદે હુકમ માનવા કાણુ ન હોતું. વેરા વળ દીનકરને ગોકલીને કીભાઈ વકીલ મારફત માણસેટ પાસે અગળ કગવી, ને મેજસ્ટ્રેટે પોલીસની દખલ બંધ કરાવી પ્રવચન, બાપલો, બેટ. માનપત્રો, બધું સારા ઉત્સાહથી થયું. સવારી સાંજે નીકળવાનું ચોક્કસ કરીને અમે ગને જુનામઢ આવ્યા.” કલ્યાણભાઈની દાજરી આ ટાંકણે ન હોત તો આ સમાર ભનો શું ફેજ થાત તે વિચારવા જેવી વાત છે ! આ સમાગંભમાં કલ્યાણ-ભાઈએ પણ નાનું મનનીય પ્રવચન કયું હતું, તેમાંથી છપાએલ અહેવાલ ઉપ-રથી સાર ભાગ આહી રજુ કરેલ છે” .. ત્યા પછી ગજકોટવાળા બક્ષી કલ્યાણરાય જેઠાભાઈને સ્વામીશ્રી બ્રહ્મપુષ્પદેવ તીર્થે એ વચન કહેવાની આજ્ઞા કરવાથી તેમણે એકઠા થયેવા મધુવર્ગને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-

“આચાર્ય શ્રી તથા સ્વામીશ્રીનાં પ્રવચનોથી આપણે જાણુ છી કે, આપણું મનુષ્યત્વ ધર્મ જાણુવા અને પાળવામા ગયું છે...યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે નિદ્ધતા, અનુભવ, વિશુદ્ધિ, કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને ગમ-દ્રેષ રહિત લોક-સમઢ માટે જ પ્રવૃત્તિઓ હોવાની જરૂર છે.....શ્રી ગોવર્ધન પીઠાધિશ

મહાગજ સાક્ષી આપે છે કે આપણને સર્વથા લાપક આચાર્ય મળ્યા છે બવિધમાં આપણું કર્તવ્ય એવા આચાર્યશ્રીની પ્રતિષ્ઠા જાળવીને, એમનાથી ધર્મ બોધનો લાભ લઇ, આપણા અધિકાર અને શક્તિ પ્રમાણે આત્મોન્નતિ કરવાનું છે. આજથી આ ક્ષેત્ર અને આ સ્થાનનું ગૌરવ પુનઃ સતેજ થાય છે.” પોલીસની દબલગીરી બંધ કરાવી, સ્વારી કાઢવાનું પાકે પાયે ઠગની કલ્યાણ-ભાર્ગી તા. ૨૧-૬-૧૭ ના રોજ રાતના જુનાગઢ આવ્યા.

આ વર્ષની બીજી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ એટલે કે મુબંબમાં મળનારી રાજ-મહા-ગજશ્રીની = પ્રિલિમિનરી-કોન્ફરન્સ = અંગેની કામગીરીની બાબત, લાયક પર લઇએ તે પહેલાં વચગાળાની જાણવા યોગ્ય ઠીકત વગેરે માટે નિત્ય-નોંધ તેમ જ પત્રોનો મુખ્યત્વે આશ્રય લઇશું.

“ હરીભાઈની મિત્રકતનો વહીવટ કરવાનું કુભાઈના નામનું સર્ટિફિકેટ એજન્ટ-ગવર્નર સાહેબનું આવી ગયું.”

રાયજી સાહેબના કમિશનના કામ બાબત તેમ જ શંકગચારા સ્વામીજીનો મુકામ પણ જુનાગઢમાં હોવાથી કલ્યાણભાર્ગી તા. ૧૮-૧૦-૧૭ થી તારીખ ૨૩-૧૦-૧૭ સુધી ત્યાં ગ્રેસ્ટા, દરમિયાન તેમનાં બાબી હેલ્થબાઈનાં માતુ-શ્રીના અવસાનના દુઃખદ સમાચાર તેમને ત્યાં મળ્યા. આથી તા. ૨૪ મી એ રાજકોટ પગલ આવ્યા. તે જ દિવસની નોંધ છે કે —“ રા. તા. બાઈને કાગળ લખ્યો ને તેમાં રાયજીના કેસમાં દાલ એટ તરફથી જે કેસ બદલ્યો છે તેને અંગે નીકળવા જરૂરના મુદ્દા ૬ અને મુદ્દા તે ૫મી મોકલ્યા રાયજીની આખી કારકીર્દી તપાસાતી હોય તેવું રૂપ થાય છે.”

સ્વામીજીનો તાર આવતાં ફરી જુનાગઢ ગયા; આંહી સ્વામીજીનાં વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપતા તેમ જ રાયજી-કમિશન ચાલતું હતું તેને અંગે કલ્યાણ-ભાઈની સલાહ પુછવામાં આવતી ત્યારે પોતાનો અભિપ્રાય આપતા. કલ્યાણભાઈનો અભિપ્રાય ડાયરીમાં આમ લોંબાયો છે કે —“ રા. રા. અમૃત-લાલ બક્ષી તથા રા. રા. ગુજાગરાય જાવાને પૂછ્યું કે મુખ્ય આગેય નાસા-ળીલ થાય અને આખી કારકીર્દીની તપાસમાં અપ્રમાણિકતા માન્ય પડે તો શું થાશે ? જે આરોપ ગામત મુગે છે તે વિના ચીજુ દગરમાં ન આવે એમ તેઓ બનેલો મન છે, હું એવું નથી ધારેલ.” આગળ ઉપર કલ્યાણભાઈ અનુમાન સાચું નીવડ્યું. કલ્યાણભાઈ તો ફરી રાજકોટ આવી ગયા.

આ બામત ડાયગ્રીની નાધ છે કે -“ ગયજી ગુનામદથી પાગ આપ્યા કે ત્રીજે મુદો ગુનામદની માગગીથી ઠહાડયો છે ... મે અનુમાનથી કશું નુ કે ગયજીની આખી કારખાઈની તપાસ કરવા અદ્વખાનેથી સૂચના દગે તે દવે બદાગ આ યુ 1” / “ સાજે મે ગુલામગળખાઈ તથા ગયજી લેડે મે પતિ સાડેમને મળ્યો એમ । પણ માગ જેવી જ અસગ ચર્ધ છે તપામિ ગેતગતી બામતોમા થરા દીરી એ બૂવ દવે તરી નીકગે છે ” આ બધી દોડદોડીમા કલ્યાણખાઈને ખરી અર્થ ઉપડયા નાહી પડવા માડયુ તેમ જ દુ ખાવો પણ જાણ્યો એ રીને વિક્રમ મવતનુ ૧૯૭૭ મુ વર્ષ પૂઝ થપુ વિવાળીના રાગ કલ્યાણખાઈએ હાથના ઉડાણમાથી પત્ર તગેનો તેનુ અવતલ્યુ આપી વિક્રમ સવતના નવા વર્ષમા પ્રવેશ કર્યુ

દીપોત્તમવી

ગાજકોટ, પરા

૪ સ ૧૯૧૭

અ બાઈ દુનબાઈ,

તમારો નવા વર્ષના પ્રસગને ઉદેલીને લખેલો કાગળ મળ્યો ગરા વર્ષની આશ્વતોથી જે સ્વાનાવિક કલેશ થાય તેની સામે સસારમા સતોષ આપનાગ ખાસ સંયોગ ન હોય તો, માંડ ગરીર ટકે નહી અથવા છવટ કુડુ મન્ગામા ગુથાએહુ તો ન જ ગહે પણ જે ગુથાથી મનુષ્યત્વ સમજુ છુ, અને જે બુ થોડામા દોષ છે તે પ્રત્યુ કૃપાથી તમો સર્વમા છે એ તથા આ જમાનામા જે રનેહ તથા લાગગી ભાગે જ અનુભવમા આવે છે તે પણ તમો સર્વમા હ આથી મને અતગમા જે સતોષ કાપમ માટે રહે છે તે જ મારા આયુષ્યનો પાયો છે આવા સતોષવાળુ અત કરણુ રાખો વાપખો વિના જ સતત આશા આપ્યા કરે તે તમને મળે છે અને મળવા કરશે તરીર સાચવવુ એ આપણા મદપિઓએ પહેલો ધર્મ ગપ્યો છે, એ ધર્મ પાળશો એવી મારી માર્ગણી છે બીજી કો વાતની મારે ખામી કે ચિતા નથી ગ નસતગય (વજરાળની) નો મગળ મળ્યો છે એનો સદ્ભાવ પણ અપૂવ છે માગ આ કહેશે

શુ કેલ્યાણુગય જેહા બક્ષી
ના આશિરની

જાહેરે તેમ જ કૌટુંબિક બીજી પ્રકારે જાગૃતિ વિશે મુખ્ય મુખ્ય નોંધ ક્રમવાર મેં લખ્યો.:-

બપોરે બાપ જીવીલરામ આસ્તાં એની-ગ્રીસાન્ટની Introduction to yoga એ ચોપડીમાંથી વાંચ્યું. હેમતુબાપ પણ સાંભળવામાં હતા. "બપોરે વાંચવાનું ગણ કાલ પ્રમાણે, બાટવેથી ભોગીભાઈનો કાંગળ છે. સ્વામીજીની ઇચ્છા છે કે, મારે બાટવા જવું ને પોતે વડાજી જય ત્યારે દેવમાં ભોગા થઈ જવું. પન્ન દી બાટવે જવાનું નક્કી કરીને ભોગીભાઈને તે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું."

શ્રી શંકરાચાર્યની (પ્રભાસ-પાટણ) આર્થિક વ્યવસ્થાને અંગે એક સૂચક ટીકા છે, તે બાબતની નોંધનું અવતરણ આંહી જ જોઈ લઈએ. "શંકરાચાર્યજી તરફથી ૩. પાંચસો આપ્યા. તેઓ લખે છે કે પ્રભાસમાં શારદા-મહાના શંકરાચાર્યને શૌધતા (૧) બ્રહ્મચારીઓ (૨) સંન્યાસીઓ, અને (૩) પરમહંસો આવવા શરૂ થયા છે એમના ખર્ચ માટે રકમ મોકલશે." જવાબમાં જણાવ્યું કે, બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થી હોય તે અને સંન્યાસી ગામડામાં ફરીને લોકોને કેવળ ભિક્ષાના બદલામાં શિક્ષણ આપે, તે જે વર્ગ વિના અન્યને ખવડાવવામાં ખર્ચ થાય તેટલો જૂઠરો પાસેથી આપે મેળવેલા નાણાંનો મને તો દુર્ભય ભામે છે. જૂલ હોય તો સુધારાને પાત્ર હોઈ. વળા પોતાની ગેરલાજરીમાં પાછળ અતિથિ તે જૂઠરોને માટે ચોખ. પણ સંન્યાસીને માટે નહીં." આવી કડવી લાગે તેવી સલાહ જરૂર પડતાં કસ્ટોડિયનના રાજ્યકારભારમાં, કૌટુંબિક પ્રવૃત્તિમાં કે જાહેર હિલચાલમાં આપતાં સમય આવે પાછી પાતી ન કરતા.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ તા. ૧૩-૧૨-'૧૭ ના રોજ કસ્ટોડિયનના રાજ્યકારભારમાં બાટવા અંગે ભોગીભાઈ વગેરે રેટેશને આવેલા. ભોગીભાઈ બાટવામાં મજમુ-ન્યાયાધીશ એટલે તે સ્થળના સંવેપરી અમલદાર ગણાય. છતાં તેમની સાદાપંદેવી હતી તે સખધી કસ્ટોડિયનની નિત્ય નોંધપોથીનો ઉત્તેજ જાણવા ચોખ્ય છે; "ભોગીભાઈના ધ્યેયદારમાં, ક્યાંક અમલદારની ગંધ નથી દેખાતી. મારી પેથારી પેતિ કરી આપેલ, માફે ધોતીયું. પંચીયું જતે ધોતિયો. આ તો મને બહુ વધુ પડતું લાગે છે."

અતિ હવે ચાલુ વર્ષની અંતિમ પ્રવૃત્તિની બાબત ઉપર આવતાં ફરી નિત્ય નોંધ-પોથીનો આંશિક લેઈશું.

તા ૨૧-૧૦-'૧૭-" પાલજીપુરથી દેવલી સંદેશનો તાગ છે કે ગળ
ઓની મિટિગમા તા ૨૪ મી એ મુખ્ય અને લખ જવા નવામજાદા સાહેબે
મોગળીના મદારાગને તાર કયો છે. ગમે તેમ પણ મારે દાગળ થાયુ એમ
નવાખજાદા સાહેમની ખેચ છે તારથી તથા કાગળથી જવામ આપ્યો, અને
અગકિત જાહેર કરી કુટુંબનુ કામ છે ને તે ન હોત તો પણ મદારાગ છડના
લુકમ પિના હું આવી શકુ નહિ " " દેવલીનો તાગ-" અને મડો મદારાગને
પણ તાર કયો છે કે, તમને બોલાવે ' પડિત સાહેમને મળ્યો કવિને મળ્યો "
અનમત પડિત સાહેમ તેમ જ કવિ શ્રી નાનાલાલનો અભિપ્રાય જાણવા તેમને
મળ્યા હોય એવો પૂરો સંભવ છે તા ૨૨-૧૨-'૧૭ " છડો મદારાગ આ-
હેમના એ તાર આ-આ, તેથી આવતી કાલ આનવાનુ નમ્મી કયું.

પુનાનાજી અમ્મકગની Native States and post war re-
forms નામની ચોપડી પડિત સાહેમે આપી " આ પ્રમાણે કરી મદારાગ
બાધ ગાંધી-પ્રકરણી દિશામા ખેંચાયા

તા ૨૪ મી એ સવારે મુખ્ય પડોચા

ખીજા દિવસની એએ તા ૨૫-૧૦-'૧૭ ની યાદી છે કે, ' કારબારી-
ઓની મિટિગમા બપોરના એક થી પાચ સુધી ધણાની સમજમા સવાતોના
સ્વરૂપ પૂરા ઉતર્યો જણાતા નથી

રાજસભા ગ્યાપવી કરી, પણ તેમા પ્રેસીડેન્ટ વોઇસરોયને રાખવા ને
કમિટિમા પોલિટિકલ-સેક્રેટરીને રાખવા એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા

નાનાભાઈ શેઠને મળ્યો " નાનાભાઈ શેઠ એ જ સર પુરુષોત્તમદાસ
હાકોરદાસ મુખ્ય જાય ત્યારે કલ્યાણભાઈ તેમને અવસ્ય મળતા વળી અત્યારની
કામગીરી એવા પ્રકારની હતી કે, તે સબધમા વિચારની આપ-સે કરવાનું
ગ્યાન કલ્યાણભાઈ માટે આ એક જ હતું

તા ૨૬-૧૨-'૧૭ની યાદી આ પ્રમાણે છે ' સવારે પાનજીપુર, લી મડી,
કાગળ, વગેરેની ખાનગી મિટિગમા તેમના બેલાવરાથી હાજરી આપી
બપોરના એક થી સાત વાગના સુધી કારબારીની મિટિગ કામ પુરું "

તા ૨૮ મી એ ગળ સાહેબોની ધોરણસરની બેઠક પુરી થઇ

ઈ સ ૧૯૧૭ ની શરૂઆતની બે દૈવી આહતો પછી, વૃત્તિ ન હોવા છતાં
કલ્યાણભાઈને આ પ્રમાણે રાજ્ય પ્રકરણમા ઝગડોળાણુ પડ્યુ તે અમારા મનથી

યોગ્ય ન થયું. નિર્ભય સાત્વિક પ્રવૃત્તિ ડી ખોરાક ઉપર ગમ્યની સેવા રૂપી શરીર ધારણ કરનારથી ટકી શકાય નહીં. થોડું ધણ રાજસી મિત્રણ આવશ્યક છે અને ગમે તેટલા વાળા સમય પછી પણ વીર નર બખતર સર ગણક્ષેત્રમાં જાય કે તુરંત જ તેનું રણભૂમિશી મૂળ સ્વરૂપમાં ઝડપી ઉડે છે નેમ કલ્યાણભાષી પણ ઉત્સાહ બગ થયેના છંદા રાજપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં પ્રવેગતા જ દાકણ ન ગણા. એના નિમ્ને એક જણના જેવી રમુજ ટપાટપી યદ્ય કલ્યાણ ભાષીની વિચાર સગળી એવી હતી કે, રાજ્યોએ સીધી રીતે પોલિટિકલ ખાતાના પર્કમાં આવવું, અને ખાસ કરીને જે તે પ્રશ્નોને અંગે અગાઉથી બંધાઈ જાય એ પ્રશ્ના ક્ષિતમાં સવાલકારક નથી, એવી વિધિયાન પ્રધાન

162812		1	11		
EST		2	12		
Indertaking		3	13		
20 P.		4	14		
		5	15		
		6	16		
		7	17		
		8	18		
ISSUED SUBJECT TO INDERTAKINGS RULES AND REGULATIONS		9	19		
HOURS		10	20		
7	8	9	10	11	
12	13	14	15	16	
17	18	19	20	21	
22	CH	SP	SUN	MON	
TUE	WED	THU	FRI	SAT	ST. DEAR

એમાં શાણપણ છે ચર્ચાને અંગે કલ્યાણભાષીએ આવે ત્યારે એક મોટા સરથાનના ગજવીએ હસતા હસતા

Those days are gone when
the rulers in the back-
s/સચોટ રહીયો આખો કે - 'yes'
are gone when we
rulers in the back-
on our chests and
s/ your High

are certainly gone, Such rulers
perhaps such ministers are now ra
કે તો પરિપદ મડળ સ્તબ્ધ થઈ ગયું. બેઠકની બહાર
ના એક રાજવીએ કલ્યાણભાષીને અભિનંદન આપ્યું
કે, "Kahanra Vell hit."

ફરી પાછા રોજનિશીની યાદી તરફ વળતા નોંધ છે કે -

"મહારાજ સાહેબનો તાર આવ્યો મગજવારે આવતા નહીં. મારે
વીનીમડન-રોપ્સમાં જવું છે તા ૬ ધુધવારે બપોરે અધેરી ૧૨-૫૮
મીનીટ પડોયે છે. તે વેનમાં તમે લખેન અને સપ્સોને લખને આવજો રેશને
ગોટ હાજર રહેશે "

કલ્યાણભાષી તા. ૮-૧-૧૮ મગજવારના રોજ ધડર મહારાજ સાહે-

જાને દુઃખવનપાળા સચ્ચિદાનંદ સાથે જવાના હતા ઈગ મદારાગ્ન સાહેબ
 કલ્યાણભાઈની સગવડતા જાળવના અનુદદ કાળજી ગળતા હતા, તેથી વિગત
 માં તાર કઈ તેમને જગ પછી તકવીફ ન પડે તેથી મોદવણ ફરી આ મુલા-
 કાત જામત માઠીમા જણાવેલ છે કે - " સચ્ચિદાનંદજીને સાથે લઈને વેસાવે
 નામદાર મંડર મહાગળ પાસે જઈ આવ્યો મહાગળ સાહેબે સ્વામીને વૃદ્ધાવન
 આશ્રમના દાગીમા રૂ ૧૦૦ એક મો રોકડા આપ્યા તથા દર વર્ષે રૂ ૨૦૦
 સુધીની દવાઓ આપવાનું વચન આપ્યું, તથા મહાગળ કુમાર પાછા ખેતિાવે
 ત્યારે આવનાની વરંધી આપી. "

અને આ પ્રકરણના અત્તરી નજીક આવી પાંચેઆ ઝીએ, કલ્યાણભાઈ
 તો ઇ સ ૧૯૧૮ તા ફેબ્રુઆરીની આખર સુધી મુબઈમા રહ્યા, અને ફાદિ-
 આવાડની જાહેર પ્રવૃત્તિના આત્મા ઉપ, પરંતુ ખબ જાન કલ્યાણભાઈના વડીલ
 તુલ્ય પડિત સાહેબના અનુસાનનો કુ બદ બનાવ બનના ન પાંચો હોત તે
 મુબઈમા હજુ વધારે રોકત યાત આ વચમા કલ્યાણભાઈએ વાચન, મનન
 પછી ઠીક પ્રમાણમા કર્યું કરવાય એમ આહી અમે તાગવેની નામાવલી ઉપરથી
 અ પછુને જણાય છે -

(૧) મહાભાગતની સમાવેશના (૨) પરનોક-પ્રકાશ (૩) સ્વધર્મ
 સર્વગ્વ (૪) The fraud of Theosophy exposed (૫)
 General view of Positivism (૬) In woods of God
 -Realization (૭) પ્રશ-ઉપનિષદ અને માડૂક્ય ઉપનિષદનું શ્રવણ
 (૮) ચારવશક્ય આખ્યાયિકા (૯) The Life Triumphant, (૧૦)
 સાખ્ય ફારિકા (૧૧) પાતજત-યોગસૂત્રો વગેરે

આ પ્રકરણને અમે ફરીબાઈના ગ્રાહક રૂપ ગણ્યુ છે વર્ષની હિસાબતથી
 અત સુધી ફરીબાઈની હાયા પથગમ ગહી છે, એ તો સહજ સમગ્ય
 તેવુ છે

સ્વની કડી તો તૂટી ' ક્યાગે ગજકોટ જવું એ બાંધત સંદેશ વિદેશ મનમાં થતો હતો, તેવામાં તો તા. ૧૯-૨-૧૮ ની નિત્ય નોંધમાં જણાવ્યા મુજબ " ગજકોટથી ઝેલબાઇનો કાગળ આવ્યો કે, હું હવે ત્યાં બને તેટલો વહેતો જાઉં એમ મેં. પડિત સાહેબનું કુટુંબ ઇચ્છે છે. શુક્રવારે ચાલવું નક્કી કરી ને તે પ્રમાણે જવાગ લખ્યો "

તા. ૨૨-૨-૧૮ ના રોજ મુબઇથી નીકળી તા. ૨૩-૨-૨૮ ના રોજ કલ્યાણબાઇ ગજકોટ પહોંચ્યા. અને તરત જ વડીલ બાઈ પાસે થઇને મેં 'ત્વ. પડિત સાહેબને ત્યાં જઈ આવ્યા વળતા દિવસથી પડિત સાહેબ માટેના રમારક વગેરે કામગીરીમાં પરોવાયા તા. ૨૪-૨-૧૮ ની નોંધમાં જણાવ્યું છે કે " મેં. કોટક સાહેબને ત્યાં, મેં. પડિત સાહેબ માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા તથા રમારક રૂા કરવું તે વિચારવા મિટિંગ થન તેમાં હાજરી ઓઈલિ-પેન્ટીંગ લાખજેરીમાં મૂકવાના વિચાર થયેલો તે મને ઠીક ન લાગ્યો અને તે મેં જણાવ્યું તથા બાઇઓએ કહ્યું ગમ્યું. કાલે જાહેર સભા થવાની છે તે સારું મેં. કોટક સાહેબની મદદથી રેઝોલ્યુશન ઘડ્યા અને તે મિટિંગમાં પસાર થયા. ' તા. ૨૫-૨-૧૮ ની યાત્રીમાં આ પ્રમાણે છે -" મેં પડિત સાહેબને ત્યાં કાલે ગતે ગયેલ અને આજ સવારે પણ જઈ આવ્યો. કોનોટ-હોલમાં જાહેર સભા થઇ ને બધું કામ બગમગ પસાર થયું. સાંજે પાંચે મેં. પડિત સાહેબને ત્યાં જઈ આવ્યો " આ કોનોટ હોલની જાહેર સભામાં હાજર રહેવાનું સહભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલ ગ. બાઇશ્રી મૂળતબાઈ, જેરીસ્ટર ચુડગર અને હું સાથે બેઠા. કલ્યાણબાઇએ દર્દબરી પણ હિચ ગામી અંગલિ અપર્ણ કરી તેમનો ગૌરવ બધો વાઈ પ્રવાહ અમે ત્રણ જણ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઇ ઝીલી રહ્યા હતા

મુબઇથી આવીને પડિત સાહેબ માટે માત્ર ઓઈલિ-પેન્ટીંગ છબી મૂકી રમારક કાર્પ પતાનવાનો વિચાર જાણ્યો ત્યારે કલ્યાણબાઇ સંક્ષુબ્ધ થઇ મયા હતા તેમણે કહ્યું :-" કેવો સંકેતિત આ વિચાર છે ? " પડિત જેવા માટે માત્ર ઓઈલિ પેન્ટીંગ ? તેમની યોગ્યતાને અનુરૂપ રમારક આપણે ન કરી શકીએ તો ગરમથી હૂળી મરવું પડે !"

પછી તો કલ્યાણબાઈએ આ રમારકનું કાર્પ જીગર પૂર્વક શરૂ કરી દીધું. આખા વર્ષની પ્રવૃત્તિઓમાં કેન્દ્ર રૂપ આ કામ થઇ પડ્યું. આ રમારક-કાર્પને

અંગે જુદા જુદા ગૃહસ્થોને જે પત્રો લખેલા તેની નામાવલિ જ નોંધીએ તોએ હેરત પમાય તેમ છે. ઉપરાંત ડેપ્યુટેશનના સભ્ય તરીકે અગર જાતે એકલા રાજા મહારાજાઓ પાસે સ્મારક-ભંડોળમાં ફાળો આપવા બાબત વિનંતી કરવા જવાનું. દર અઠવાડિયે, વર્તમાનપત્રોમાં ભંડોળ ખાતાનો દિસાવ બહાર પાડવો, વગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેતી આવી જહેમતને પરિણામે કાફિઆ-વાડ ફુલકાળ રાહેત પંડિત સ્મારક ભંડોળ સ્થાપી પંડિત સાહેબને બહુ જ પ્રિય એવું સ્મારક ઊભું થયું. અને ત્યાર પછી તેમનો Portrait તૈયાર કરાવ્યો. છેક ઇ. સ. ૧૯૨૦ સુધી આ કાર્ય ચાલુ રહેલ.

ચાલુ વર્ષમાં પત્ર લેખન પ્રવૃત્તિ પણ અરખલિત રહેતી જણાય છે.

ઇડર રાજ્યના ખગ્ગનચી રા. હરીલાલને કલ્યાણબાઈ પુત્રવત ગણતા. તેમના ઉપર પ્રસંગોચિત પત્રો કલ્યાણબાઈએ આ અરસામાં લખેલા તેમાંથી અવતરણો હવે નોંધીએ:-

એચ./૧૭-પનાલાલ ટેરેમીઝ

માનદ રાહ

મુ'બઈ

તા ૧૬-૨-૧૮

રનેલી રા. બાઈ હરીલાલજી,

.....કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં ગણાય તેમાં વાચિક પણ આવે છે; એટલે જીમ ચાલી હોય તે પણ સાફ મારું ફળ આપે તેમાં સૃષ્ટિ નિયમથી વિપરીત કશું થતું નથી, એ ગદ્યા અનુભવો આ જીંદગીની નિશાળે શીખવાના છે. રાજ-કોટમાં મારા વડીલ વર્ષ સીતારામ નારાયણ પંડિતનો દેહાન્ત થવાના સમાચાર આવ્યા છે, તેથી હું લાંબો કાગળ લખવા તુરત વેળા લાયક નથી તે ક્ષમા કરશો. આછી કુશળ. ત્યાં સર્વ આરોગ્ય અને કુશળ રહેો એ પ્રથમ દરજ્જે પ્રભુ કૃપા સમજવી.

કલ્યાણબાઈ જેઠા બક્ષીના

જય શ્રી કૃષ્ણ

રનેહી ગા. બાઇ દરીવાસી,

... ગમ્ય મદારાગમઓના સકલ્પો ધણા ઊંડા અને ગૂઢ હોય છે, તે જાણી શકાતા નથી. એટલું તો અનુભવ સિધ્ધ છે કે, તેઓ બધા જે વેળા કામનો મદાર અમુક ગમ્મસ ઉપર સમજતા હોય તે વેળા તે ગમ્મસના સંકેતો પ્રમાણે વર્તે છે. આમ હોઇને પ્રમાણિક પણું જાળવતાં છતાં, તેવા ગમ્મસો પ્રતિકૂલ થાય તેવી વાણી ન બોલાય તથા તેવા જોડેનાં વર્તીવમાં અતઃપણું ન આવે એ સંભાળનું જરૂરનું થાય છે. ઇશ્વર, જડ પદાર્થોની વ્યવસ્થા કેવળ સ્વેચ્છા પ્રમાણે કરે છે, પરંતુ ચેતન વ્યક્તિઓ પાસેથી એવી ઉમેદ ગમ્મતા જણાય છે કે, તેને આપેલાં સર્વ હથીઆરો (જ્ઞાનેન્દ્રિઓ, કર્મેન્દ્રિઓ, અંત-કરણ અનુષ્ટય) નો વચાર્થ વપરાશ કરીને પોતાનો રસ્તો કઢાડે. ધર્મ તથા ગતિના શાઓ તેના બોધ માટે છે. બાકી કુશળ, સર્વત્ર સુખ શાંતિ રહે.

કલ્યાણુરાય જેઠા બક્ષીના

જય શ્રી કૃષ્ણ

આવા પ્રકારની પત્રલેખન-પ્રવૃત્તિ તેમ જ આખા વર્ષની પ્રવૃત્તિઓનાં કેન્દ્રરૂપ પડિત-સ્મારક ભંડોળ એકત્ર કરવાની કામગીરી એક તરફથી ચાલુ હતી, ત્યારે બીજી તરફથી પસંદાતા યુગને અનુરૂપ નવીન પ્રવૃત્તિનાં મડાણ રાજકોટમાં થયાં હતાં; તેમાં પણ કલ્યાણુભાઈ સામેલ હતા. આ પ્રવૃત્તિ વિષેના નિત્ય-નોંધમાંના ઉલ્લેખો વાંચતા આપણને તેનો મુયોચિત ખ્યાલ આવશે. શરૂઆત તા. ૧-૪-૧૮ ના રોજ જણાય છે. દરીશંકર પંડ્યાને ત્યાં “નેશનલ એજ્યુકેશન સંબંધી ખાનગી બેઠકમાં ” ચાર દિવસના અંતરે ફરી ઉલ્લેખ છે કે.-“ દરીશંકર પંડ્યાને ત્યાં સ્વદેશી શિક્ષણ સંબંધે અત્રે કરવાના પ્રયાસનો વિચાર કરવા અને યોજના ઘડવા બાબતે એકઠા થયા ત્યાં હાજરી આપી. ” એ તો સમજ જ લેવાનું કે કલ્યાણુભાઈ હાજરી આપે તેમાં માત્ર નિષ્ક્રિય રહેવા માટે હોવાનો સંભવ જ ન હોઈ શકે. જનતાં સુધી પોતાના વિચારો સ્વ-તંત્ર રીતે ઘડાએલા હોવાના તેમ જ ચાનતી ઘરેડમાં તે વિચારો પુરાએલા હોય નહીં, તેથી તેમના એવા મૌલિક વિચારોનો વાળ લેવા ખાતર તો તેમની

હાજરીની આકાંક્ષા રૂખાતી. અને આવી અનિધિસરની બેઠકમાં કલ્યાણ-
બાઈ પોતાના વિચારો વિવેકથી છતાં નિખાવસપણે અવસ્થ જણાવતા.

આપણે હવે સ્વદેશી શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાંથી જે અણધાર્યો ફળુગો પુટ્યો
તે વાત પર આવીએ. કલ્યાણબાઈને રાજનામું આપવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત
થયો ન હોત તો કદાચ નિત્ય નોંધ ઉપરથી તો આપણે જાણવા પણ ન પામત
કે સ્વદેશી શિક્ષણ-મંડળના કલ્યાણબાઈ ઉપ-પ્રમુખ ચુંટાયા હતા.

હવે રાજનામાના પ્રસંગ બાબત નિત્ય નોંધ તપાસીએ. " સ્વદેશી
ફળવણીની મદદમાં આજ હરિકયા હતી તે સારુ ગયો. કેલા બહાર રસ્તાના
ચોકમાં બાઈ વિગેરે મળતાં મેં તેમને ટેલાક Slogans મોટા સાદે બોલા-
વવાનો આગ્રહ ઠીક નથી એવો મત દર્શાવીને કારણ કહેવા માંડ્યાં, પણ
સાંભળવાની પણ ધીરજ ખોઈને ઉંચા સાફથી તે કદી નહીં છોડવાનો આગ્રહ
સંભળાવ્યો. આથી હું શુકલ આવતાં સુધી મેળાવડામાં બળ્યો નહીં. "
વળતા દિવસની નોંધમાં જણાવ્યું છે કે " સ્વદેશી શિક્ષણને અંગે આજ સર-
ઘસ હતું તેમાં બાગ લેવાનું ઠીક ન લાગ્યું તેથી ગયો નહીં " પણ ખીન્ને
દિવસે મંડળના પ્રમુખ શુકલ સાહેબે ખાત્રી આપી કે, પોતે કલ્યાણબાઈની
સૂચના અમલમાં મુકાવશે.

કલ્યાણબાઈનાં વ્યક્તિત્વની આ પ્રમાણે અસર પડતી. પણ રાજનામું
છેવટ આપવાનો નિર્ણય શા ઉપરથી કરવો પડ્યો તે બાબતની હકીકત
આપવી બાકી છે.

જાહેર સભા વિષે નોંધ છે કે, " સ્વદેશી શિક્ષણને લગતી જાહેર સભામાં
લોડોની હાજરી મનમાનતી નહોતી, અને ગઇ કાલે ગોઠવેલા પ્રેક્ષામંત્રી બધી
કક્કરોમાં ફેરફાર થઇ ગયેલા જણાયા. પણ સારા કામની ગતિનાં અવરોધ ન
કરવાનું મેં ઇચ્છી માન્યું. ઘેર આવીને રાજનામું લખી મોકલ્યું. પણ તે-બાઈની
ચિઠ્ઠી જોડે પાછું આપ્યું. "

તા હમીએ Slogan સંબંધમાં જે બાઈએ " ઉંચે સાદે " તે બંધ
નહીં કરી શકાય એવો અત્યહસ્યો નતબેદ જાહેર કરેલા તેમણે તે જ દિવસ
સાંજરે એક ચીઠ્ઠી કલ્યાણબાઈ ઉપર મોકલેલી. તે ચીઠ્ઠી તેમજ તેના કલ્યાણ-
બાઈએ પાઠવેલા જવાબ એ બંનેની નકલ આંહી આપેલ છે. તેમજ રાજ-

નામું પાછું મોકલ્યું તેની સાથે જે ચીઠ્ઠી આવેલ તેની નકલ પણ આંહી આપવામાં આવેલ છે.

(૧)

રાજકોટ

મુરખખી કલ્યાણભાઈ,

આજ સાંજનો આપણા બે વચ્ચેનો પ્રસંગ જાહેર કામગીરીને સંબંધ ધરાવનારો છે, અને આપણા અંગત સંબંધને તેથી અસર નહિ થાય એમ આશા રાખુ છું. આપણા બન્ને વચ્ચે ગમે તેવા મતભેદ હોય છતાં આપના માટેના મારા પૂણ્ય ભાવમાં ફેર પડેલ નથી.

વિ.....ના

પ્રણામ.

ઉપરની ચીઠ્ઠી તા. ૮-૪-'૧૮ ના રાજ સ્વદેશી શિક્ષણની મદદમાં હરિકથા રાખેલ તે દિવસે Slogan સંબંધમાં મતભેદ ઉપસ્થિત થયેલો તે પ્રસંગેને લગતી છે. તે ચીઠ્ઠીનો જવાબ કલ્યાણભાઈએ તુરત જ આપેલો તેનું અવતરણ પણ આંહી જ સામેલ છે. અસલ ચીઠ્ઠી નીચે કલ્યાણભાઈએ નોંધ ટપકાવી છે કે, " આ ચીઠ્ઠી મને તો આજ સવારે મળી, પણ લખાવટ જોતાં ગઈ રાતે જ લખી હશે એમ સમજાય છે...

તા. ૬-૪-'૧૮

મંગળ

" જવાબ લખ્યો કે, "

રનેહી ભાઈ શ્રી,

ચીઠ્ઠી આજ સવારે મળી, પણ ગઈ રાતે જ લખાએલી હશે. તમારા સ્વભાવથી હું એવો અનુભવો નથી કે ગઈ કાલ સાંજના જેવા તેના ઉછાગાથી હું તમારું અતઃકરણ બદલાયાની કલ્પના કરું. મને સાંજે તે જ વેળા અમુક ગૃહસ્થોની તેવી કલ્પના કાને પડતાં આપણો ખાનગી પ્રેમ આવા અમુક જાહેર પુરુષાર્થના બાહ્યોપચાર પરત્વેના મતભેદથી નબળો પડે તેવો નથી એ મારો વિશ્વાસ જણાવવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો.

આપી પક્ષકાર અને વહીવટની પ્રથામાંથી આવે પ્રસંગે પણ તટસ્થ સાક્ષી
વા ન્યાયાધીશની પ્રથા ગ્રહણ ન કરી શકે એ શોચનીય તો છે જ.

તા. ૯-૪-'૧૮

વિ. કલ્યાણરામ જેઠા બક્ષી

ના જયશ્રી કૃપણ

ઉપર નિર્દેશ કરેલો Sloganનો પ્રસંગ બન્યા પછી એક અઠવાડીયા
બાદ જાહેર સભાના કાર્યક્રમમાં પાછળથી ધણો ફેરફાર થયેલો જેઠા સારા
કામમાં આડા ન આવવું એમ ધારી કલ્યાણભાઈએ મૌન ધાર્યું અને તે જ
દિવસ સમિતિના સભ્ય તેમ જ ઉપ પ્રમુખ દરજ્જાનું રાજનામું મોકલી
આપ્યું, પરંતુ મંત્રિએ એક ચીઠ્ઠી સાથે રાજનામું પરત મોકલ્યું. તે ચીઠ્ઠી આ
પમાણે હતી.

રાજકોટ

તા. ૧૫-૪-'૧૮

મુરબી કલ્યાણભાઈ,

ધણા વિનય સાથે આપનું રાજનામું ફરી વિચાર સાર પાછું મોકલું છું.
આજની સભામાં કેટલીક દરખાસ્તો બહુ નિયમિત હતી નહીં તે બાબતનો
આપનો વાંધો ખરો હતો. અને તે કારણથી કેટલીક આપની સૂચનાથી પડી
મૂકી હતી, અને બીજી બાબત પણ આપે વાંધો લીધો હતો તો હું ટેકો આપત.
હજી અમને જાહેર કામ કરતાં આવડતું નથી. તેથી આવી ભૂલો થાય છે. પણ
તે બખત જતાં સુધરશે એમ મને બરોસો છે.

...આજે મારે આપની જાહેરમા માફી માગવા વિચાર હતો; (Slogan
ના પ્રસંગને અંગે) પણ તે જૂની વાતને લેઈને આગળ તાજી કરવા જેવું થશે
એવી બીકથી મેં તેમ કહ્યું નથી.

આ બાબત વિચાર કરી રાજનામું પાછું રાખવું કે ફરીથી મોકલવું તે
નક્કી કરવા કૃપા કરશો.

લી. સ્નેહાધીન

.....ના પ્રણામ.

અનતાં મુઘી સમાધાન વૃત્તિ રાખીને મતભેદ 'હોવાં' છતાં કહ્યાણુમાર્ધ
ચલાવી લેતા. પણ જ્યારે તેમને એમ જણાય કે હવે તો મર્યાદા ઉલ્લંઘાય છે
ત્યારે તેમનો આગ્રહી સ્વભાવ તરી આવતો. મંત્રીએ રાજનામું પાછું મોકલ્યું
કે તરત જ તેમણે તે ટપાલ દ્વારા સમિતિના પ્રમુખ શુક્લ બેરિસ્ટર તરફ રવાના
કરી દીધું. રાજનામામાં બતાવેલી ઉચ્ચ બાવના જોનાં તેની નકલ આંદો
રજૂ કરી છે.

મહેરજાન દક્ષપતરામ ભગવાનજી શુક્લ
પ્રમુખ, શ્રી રાજકોટ સ્વદેશીય-શિક્ષણ કમીટી,
રાજકોટ

આપ સહુએ મને કમિટિનો મેમ્બર અને તે વર્ગી ઉપપ્રમુખના માનવાળા
હૂદા સાથે નીમીને જે મોટું માન આપ્યું છે, તથા જાહેર સભામાં મંજૂર
કરીને એ માનમાં અનહદ ઉમેરો કર્યો છે, તે માટે આપ સર્વનો જેટલો આભાર
માનું તેટલો ઓછો છે.

આપે ઉપાડેલાં સ્વદેશીય-શિક્ષણનાં કાર્યની આવરપકતા અને ઉપયોગી
પણું હું અંતઃકરણથી સ્વીકાર છું અને તેથી તેમાં આપનો સંપૂર્ણ વિજય
ધન્યું છું; તથા એ વિજય આપરા પ્રભુ પાસે માયુ છું. અને આપને ખાત્રી
આપું છું કે તે જોવા જેટલું મારું આયુષ્ય હશે તો મારા કરતાં વધું આનંદ
કોઈને નહીં થાય.

આમ છતાં અત્યારથી જ કામ કરવાની પદ્ધતિમાં મને વધુ પડતો વેગ
ભાસે છે ને તેથી હું કંપુ છું. આ બાબત ધણો વિચાર કરતાં મને એક જ
સંભવિત કારણ મળે છે કે કદાચ સંસાર દુઃખોના આધાતથી મારું મન વધુ
પડતું નિર્જળ તથા નિરુત્સાહી બની ગયું હશે, એટલે જરૂરનો અને વાસ્તવિક
વેગ પણ મને આકરે. ભાસતો હશે, આમ હોય તો પણ, મનની એ સ્થિતિમાં
મારે આ કમિટિ ઉપર કાયમ રહેવું તે આપ પણ સલાહકારક નહી ગણો. ને
મારું આ રાજનામું મંજૂર રાખશે.

તા. ૧૫ એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૯૧૮

સંવત ૧૯૭૪ના ચૈત્ર સુદો ૫

સોમવાર રાત્રે

વિ. સેવક કલ્યાણુરાય જેઠા બક્ષી

ના પ્રજામ

આ પ્રમાણે મોકલેલ રાજનામું શુક્લ સાહેબને મળતાં વેંત જ તેઓશ્રીએ

કલ્યાણુભાઈનું મન મનાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેઓ કલ્યાણુભાઈના સહકારની અગત્ય પિંજાનતા હતા.

જાહેર પ્રવૃત્તિ અને એવી અન્ય જાગૃતોમાં કાર્યપધ્ધતિ યોગ્ય દિશામાં વળે અને હિચ્ચતર કોટિની રહે એવી અસર આ પ્રમાણે કલ્યાણુભાઈ જેવા પાડી શકે તેનું મૂલ્યાંકન શી રીતે થઈ શકે ? ઘણી ખરી આવી જાગૃતો પ્રકાશમાં જ ન આવે. પરંતુ એવી અસરથી સામાજિક-જીવન ઊર્ધ્વગામી રહેવા પામે છે.

મે માસની આખરમાં કલ્યાણુભાઈને વડનગર નાગર-પ્રાજ્ઞા સમાજના વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખ દરજ્જે નડીઆદ જવાનું થયું. આ કેમ ઉપસ્થિત થયું તે જોઈએ. તા. ૧૦-૫-૧૮ ના રોજ રોજનિર્ણયમાં જણાવ્યું છે કે, “ મહાજળેશ્વરથી પંડયા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકરનો કાગળ છે. નડીઆદમાં વડનગર નાગર-પ્રાજ્ઞા સમાજનો વાર્ષિકોત્સવ તા. ૩૦ મી એ છે, તેનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવા મને આમંત્રણ કરે છે નડીઆદ અનેક સમર્થ વિદ્વાનોની જન્મ જૂમિ છે, ને ત્યાંનો જે વર્ગ સર્વથા વિશેષ સંસ્કારી છે તેની સમાજ છે; તેનો પ્રમુખ હું એ ઘટના કાંઈ સમજાતી નથી. ” આવી જાગૃતોમાં કલ્યાણુભાઈ સાચા દિલથી વિનંત્ર હતા. એમ કહીએ તો ખોટું નહીં કે, કલ્યાણુભાઈ પોતાની શક્તિઓ માટે વધારે પડતો ઓછો આંક મુકતા.

કલ્યાણુભાઈ આ સંમેલનનું પ્રમુખ-પદ સ્વીકારવાની જાગૃતમાં તુરત નિર્ણય પર ન આવી શક્યા તેથી પોતે ગ. રા. કવિ શ્રી નાનાલાલને મળ્યા. “ ભાઈ નાનાલાલ કવિને મળ્યો. તેમની સલાહથી ચંદ્રશંકર પંડયાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. તા. ૨૮ મી એ આંહીથી મીઠા નડીઆદ જવાનું થયું. ”

“તા. ૨૯ના રોજ રાજકોટથી નડીઆદ જવા સાફ રવાના થયા. નડીઆદ આવી સંભાવિત ગૃહસ્થાને મળી આવ્યા. પ્રત્યેક ઘેર વિવેક, આ, દૂધ વગેરેની સરભરા. રાતે સમાજના સંમેલનમાં. હીંમતનગરથી તાર છે કે, જગન્નાથજી તા. ૧ લી એ મુંબઈ આવે છે. ” આથી વિશેષ સંમેલન જાગૃત વિવેચન નથી નોંધાયું. પોતાની જાગૃતમાં આ અતિશય સક્રિય રાખવાનાં આવાં વલણને કીધે આવી ઘણી અગત્યની જાગૃતો વલુનોંધી રહી ગઈ છે. તા. ૩૧ મીએ તો કલ્યાણુભાઈ પરત રાજકોટ આવી ગયા. આવ્યા તેના વળતા દિવસે યાત્રીમાં જણાવ્યું છે કે, “ નડીઆદ નાગર-પ્રાજ્ઞા સમાજના ઉપપ્રમુખને શ્રી કેળ-

વર્ણુમાં બની શકે તો બાળકોના વ્યાધિ તથા ખાસ સ્ત્રીઓના વ્યાધિને લગતું દેશી વૈદક શીખવાય તો તે ઉપકારક થાશે એમ વિચાર આવતાં લખ્યું.”

આમ પ્રવૃત્તિઓમાં કલ્યાણુભાષ તન્મય હતા; પરંતુ પછી તો આ વર્ષમાં પ્રથમ કાઠિઆનાડમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ અને પછી દિંદ બરમાં ઇન્ડુએન્સીની સર્વભક્ષક મહામારી એ બે આવરણોથી બધી પ્રવૃત્તિઓ છીન્ન બીન્ન ધર્ષ ગઇ. છતાં આ બે કાળચક્ર દરમિયાન અને તે ઉત્તર પછી અતિ મોંઘવારીના નિવારણુ કાર્યમાં કલ્યાણુભાષ યથા શક્તિ પ્રવૃત્ત રહેઝ.

આ બાબતોને લગતી તેમ જ બીજી વિશિષ્ટ પ્રકારની નોંધ તેમની નોંધ પોથી ઉપરથી યથાક્રમ રજુ કરીશું.

“ ‘વર્ણુ વિભાગ ’ સંબંધનો લેખ પૂરો કર્યો. આ લેખ હેમતુભાષને વંચાબો. રા. રવિશંકર ગણેગજી અંબરીયાએ નાગરોની આચરણુ-ધર્મ સંબંધી માન્યતા અને વર્તનમાં વિરોધ આવે છે, તેના બાર દાખલાઓ “ શંકાઓ ” તરીકે લખીને પ્રસિધ્ધ કર્યા છે તેનો ઉત્તર લખ્યો. એવા વિરોધ થવામાં મને જે સામાન્ય કાન્સ લાગે છે તે તેમાં જણાવ્યાં. ”

“ રા. રવિશંકરની “ શંકાઓ ” નાગર-ત્રિમાસીકમાં નહીં છાપવાનો ઠરાવ ફરી વિચારમાં લેવાય તો હું માગણી કરું એ રા. વ્યવસ્થાપકને પૂછ્યું. ”

“ ગઇ રાતે ગાયને, ઘરના નોકરના દોઢહાપણુથી કષ્ટ વધુ ભોગવવું પડ્યું મનનું મેં પણ ભોગવ્યું. આખર ગાય આજ સાંજે મરી ગઇ. આ દયા ડાકણ ! મરી ગઇ તે ગાયના વાહરડાને બીજી ગાય ધવરાવવા દે છે, ગાયને બે વાહરડાં ધાવે માટે દોની બંધ કરી. ”

આ પ્રમાણે ઘર આગળ જ શાંત ચિત્તથી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા હતા, તેટલામાં ગજકોટમાં પ્લેગનાં પગરણુ ચક્ર ચૂક્યાં હતાં અમારા પાઠશાળામાં ગૌશાળામાં હિંદુ પડયાનું બહેર થયું. સ્થળાંતર કરવાની આવશ્યકતા બની ચક્ર. નોંધપોથી જણાવે છે કે—“ અમરેલીથી હેમતુભાષનો તાર છે કે, બંને બહેનો બંને આવે. સોધ ચક્ર શકશે. પુ. બાપુમામાને મંદવાડ વધુ છે એવા સમાચાર મળતાં એમને ખાતે લહેણી રકમ ધણા વરસથી ખેંચાય છે તે માંડી વાળવાનો સંકલ્પ થયો, તેથી ફાગતી લખી મોકલી. ” “ જેતપરથી

ટપાળમાં કાગળ છે...મારી ફારકતી બાપુને વાંચી સંભળાવી અને પોતે સમજ્યા તથા ધણે સંતોષ અતાવ્યો. આજે પરાડે તો બાપુમામા મુજરી ગયા એવો પછી તાર આવ્યો; એટલે દૈવે મને ફારકતી મોકલવાનું વખતસર સુ-
ઝાડ્યું. ”

લેખક સખળ અમરેલી સ્થળાંતર કરવાનું હરતાં કદયાણુભાઈએ રાજકોટનું કામ આટોપવા માંડ્યું.

ત્યાર પછી પોતે બહેન રવિ સાથે અમરેલી તા. ૧૫-૭-૧૮ ના રોજ મારે ત્યાં આવ્યા.

અમરેલી પહોંચ્યા તેના વળતા દિવસની હકીકત કદયાણુભાઈના શબ્દોમાં છે કે-“ આંહીની (અમરેલી) લાપખેરીમાં જન્મ આવ્યા. હિન્દ રાજ્ય બંધા-
રણમાં સુધારા બાબતના એક્સક્ઝ-મેન્ટેગુના રિપોર્ટની તકલ્પ વાંચવા લાઇ
આવ્યા રાજકોટથી અતુભાઈનો તાર. ગઇ રાતમાં મેં હાથમજ સાહેબ મુજરી
ગયા. ખરખરાનો તાર અનોખા-વતિયાને કર્યો. મેન્ટેગુ-રિપોર્ટ વાંચવો
શરૂ કર્યો. સાંજે કલબમાં જળજળ, દાકતર. મેક્સ્ટ્રેટ, વકીનો વગેરેનું મળનું
થયું. ”

લેખક કાર્ય બાબત પોતાના જમાઈ રા. રા. જયસુખગાયક જોડે કદયાણુ-
ભાઈ અવાર નવાર પત્રવ્યવહાર ચલાવતા. તેવો એક પત્ર આ અરસામાં આ
પ્રમાણે છે.

મજમુદારનો ઉતારો

અમરેલી

તા. ૨૩-૭-૧૮

ચિ. રા જયસુખરાય.

મેં આપણા ‘ વર્ણ-વિભાગ ’ પરત્વે બતાવેલા વિચારો તમને વિચારણીય
લાગ્યા તે જાણવાથી મારા એવા તર્ક પ્રસિધ્ધિમાં મુકવાની શક્તિ મનઃપ્ર-
સાદ છે. સ્વામીજીએ હીંમત આપી તે પહેલાં મેં નોટસ પણ રાખી નથી મારા
એવા સંકલ્પ વિકલ્પ બદલ મુકવા જેવા હશે એવો ખ્યાલ મને ન હોતો. મેં
‘ આશ્રમ-વ્યવસ્થા ’ સંબંધે એવા જ મારા ઉદ્ગારોની નોટ કરવા માંડી છે,

ને તે પણ બહાર પડશે. ‘આશ્રમાન્તર’ માં ધણી અર્થ સમાયેલો છે એમ અનુભવમાં આવે છે; પણ દેશકાળે છેલ્લા આશ્રમનું પણ યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહેવા દીધું નથી વેશપત્રટા જેવો જ હવે તો સાર ગયો છે.

શુ. કલ્યાણુરાય ગ્રેહ બક્ષી
ના આગિગવાદ

કલ્યાણુભાઈની પાવનકારી રહેણાક અમરેલીમાં ફક્ત બે અડવાડીઆ ચાલુ ગઈ. તેમના કહેવા મુજબ આ રચણમાં તેમની ચિત્તવૃત્તિને શાંતિ જણાઈ, પરંતુ એમના બાળ્યમાં શાંતિથી ઠરીલામ જેસવાનુ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હતું; મુબઈથી ખબર આવ્યા કે, કુલભાઈનો પગ ટ્રામમાંથી ઉતરતાં અકસ્માતથી મરડાયો. આ સમાચાર પછી તેમનું મન હચક ચલ્યુ. અમરેલીના નિવાસ દર્મિ-ધાન થએલી નિત્ય નોંધમાં થોડીએક ઉપચાંગી નોંધ આ પ્રમાણે છે;—“સગ દીનશા એદવજીએ મોન્ડર્ડ રિપોર્ટ સબંધે કાગળો સહિત સચિન્તર મેમોરેન્ડમ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે ઘણું આદરણીય છે. હવે મારે ટાયણુ કંવાનો વિચાર બધ પડ્યો છે, ગીતા બાબ્બમાંથી વાચન. મોહનલાલ કમ્મયદ ગાંધીનાં બાપણે તથા લખાણોમાંથી વાચન. કપોળ બોર્ડીંગ જેમ્સ આવ્યા. વ્યવસ્થા ખરેખર બીજા એને દાખલો મેંવા જેવી છે.”

આ પ્રમાણે અમારે ત્યાં પનોતાં પગલાં કરી બે અડવાડીઆં પડી કદનાણુ બાઈ જુનાગઢ સિધાવ્યા. જુનાગઢથી રાજકોટ આવી મોરબીના મહાગમ્મએ ખાસ રાજપ્રકરણી બાનતોને અગે મસલત માટે બોલાવેન તેથી ત્યાં જઈ આવ્યા; અને પછી વઢવાણુ એક દિવસ રોકાઈ ઓગસ્ટ-આખરમાં મુબઈ ગયા. સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર એ બે મહીના હીંદનુ હીર ચુસી લેનાર ઇન્દુ-એન્જાનો તાવ મોમેર ફેલાઈ ગયો. તાર-ટપાલનો વ્યવહાર પણ અનિયમિત થઈ ગયો. ખુદ ડાકટરો, કમ્પાઉન્ડરો, નર્મો અને નોકર વર્ગ ઇન્દુએન્જામાં સપડાવાથી દવા મળવાની વિદ બણા થઈ પડી. શરૂઆતમાં તો તાવના હુમલામાં સપડાય તે મનુષ્ય બાગ્યે જ બચવા પામતો. ફક્ત બે મહીનામાં સાઠ લાખ માણસનું બક્ષણુ કરી જનાર આ દુષ્ટ રોગે કેવો કેવો વર્ત્યો હશે, તેની કલ્પના કરી લેવી

પણ આ મહા સંકટમાંથી હિંદુસ્તાનમાં નવા પ્રાણુ જાણે આપોઆપ પ્રગટયા હોય તેમ એવાબાવી સ્વયંસેવકોનાં મંડળો ગ્યાયાં. કવિ શ્રી નાનાલાલે

વડવાણમાં સુંદર વ્યવસ્થિત કાર્ય કર્યું. તે જ પ્રમાણે અમે ત્યાં હતાં તે અમરેલી મુકામે રોહી શ્રી હરીલાલ વકીલની પ્રેરણા નીચે સેવા-સમાજે અદ્ભુત કામ કરી બતાવ્યું. અમારે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓએ અમારે માટે પ્રાણ પાથર્યાં. ઘરમાં અમે સૌ તાવમાં સપડાએલાં ત્યારે વિદ્યાર્થી-સ્વયંસેવકો દ્વારા સારવાર માટે ખડે પગે હાજર રહેતા. અને એક વિદ્યાર્થી તાવમાં સપડાય કે તુરત તેની જગ્યા ખીજો વિદ્યાર્થી પુરવાનો જ એમ પરંપરા ચાલે.

તેમાં પણ કંઈ કંઈ કઠણ કિસ્સાઓ બની ગયા. બીપણ ચાતનાના તે દિવસો હતા, પણ સાથે સાથે દિવ્ય પ્રેમનાં વિરલ ગણાય તેવાં દર્શન મળવાથી પરમ તૃપ્તિ પણ થઈ.

આટલું જાણે પૂરતું ન હોય તેમ મોંઘવારીએ પણ માઝા મુકવા માંડી. કલ્યાણભાઈના મુંબઈના નિવાસ દરમ્યાન આવો સમય ચાલી ગયો હતો. આના પડધા તેમના પત્રો તેમ જ રમરણ-પોથીમાં હોવાનાજ, એવી બાબતોને સંબંધ કરતાં તેમ જ બીજા બ્યાન ખેંચાય તેવા પત્રો તેમ જ રોજનીશીની નોંધો હવે આહી રજુ કરીશું.

આ અરસામાં શાસ્ત્રીય આધ્યાત્મિક વાચન ઉપરાંત 'Morleys Recollections' એ પુસ્તકનું વાચન ચાલુ હતું.

કુલભાઈને સહકુટુંબ હવાફેર માટે યરવડા મોકલ્યા, અને કલ્યાણભાઈ રસોયાની તબીબી યજ્ઞ જવાથી મુંબઈમાં એકલા રહ્યા. પણ રસોયાની લાપરવાઈ અગવડ ધણી વેડવી પડી. કોઈ વાર ધાટી પણ ન આવે એવું બનતું. જો કે હાજર હોય ત્યારે તો તે ધાટી ખાસ સંભાળ રાખતો; પણ રા વસંત-ગય વહરાજનીએ રંગ રાખ્યો, તેમણે કુલભાઈનું સ્થાન બરાબર સાચવ્યું. જરૂર પડતાં રસોઇનું અને ધાટીનું કામ પણ કરતાં તેમણે આયકો ન ખાધો. આજે તે ભાઈ હયાત નથી. આઘેડ વયમાં તેમનું એકાએક અવસાન થયું. શુદ્ધ અને નમ્રભાવથી પુત્રવત્ કલ્યાણભાઈની સેવા બનતી તે ખાતર આ અંજલિ અર્પણ દરૂ છું. કલ્યાણભાઈએ નોંધેલી દુષ્ટીકન આગળ ચલાવીએ.

“રાજકોટથી મસૂરીકરનો ડાગળ છે. દુષ્કાળ-નિવારણ અર્થે ઉપાયો લેવાની જરૂર બતાવે છે. એ શુકલ સાહેબને મળ્યો. મસૂરીકરનો ડાગળ વંચાવ્યો. પંડિત રમારકની રકમ દુષ્કાળ નિવારણમાં આપી દેવા એમનો અને

મારો મત થયો ને મસુરીકરને લખી મોકલ્યું. મોરલીની ખૂંક વંચાઇ રહી તે પાત્રી રા. વસંતરાયને આપી દીધી. મનુ-સ્મૃતિમાંથી વાચન.

વૈદિક સમયનો ભગ્ત ખંડનો ઇતિહાસ હિંદીમાં—હરિદ્વાર—ગુરકુળવાળા પ્રોફેસર રામદેવજી રચિત—એરીઝ્ટર અવાસીયા પાસેથી વાંચવા માઝ આવેલ છે તે શરૂ કર્યો. ‘આશ્રમ’ સંબંધે લેખ આગળ ચલાવ્યો. ” “ રાત્રે મે. નાનાભાઈ શેડને મળ્યો. ભાઈ મસુરીકરના કાગળ સંબંધી વાન કરી, લોડોની મુશ્કેલીનો પોકાર હિન્દુસ્તાનની સરકારના કાન ઉપર અથડાય તેવી રીતે પહોંચે તો જ કંઈક થાય તેવું છે. ભરમથી ચલાવવામાં દુષ્પ વધે છે. લોડોને બેગાક લીસાનથી ‘રેશનીંગ’ (Rationing) અપાય નો સાઝ થાય પણ સરકારને તે દેખાવ પોસાતો નહાં હોય ને વ્યવહારમાં મુકવું પણ કઠણ કામ છે. ભાઈ મસુરીકરને મે. નાનાભાઈ ગેઠ સાથે થયેલી વાતનો સાઝ લખ્યો છે. ” “ દુબકાળ હવે પડ્યો. ગણીને અનાજના ભાવ હદમાં ગળવા તથા દેશાવસ્થા મળી શકે તે લાવી શકાય તેના ઇલાજ લેવાનું કાઉન્સીલમાં મે. નાનાભાઈ શેડે રેઝોલ્યુશન રજુ કરીને ઠરાવ્યું. ”

તે સમયમાં મોઘવારી બાગતની ચિંતા કલ્યાણભાઈના હૃદય પર અત્ર-સ્થાને હશે એમ જણાય છે. ફરી એ જ બાગત વિષે સ્મરણપોથીમાં લખાએકું છે કે.—“ મે. નાનાભાઈ ગેઠ મુખ્ય કાઉન્સીલમાં દુકાળ સંબંધી રેઝોલ્યુશન પાસ કરાવ્યો અને હવે સીમલે જાય છે, ત્યાં પણ બનતું કરશે તે સમાચાર ભાઈ મસુરીકરને લખ્યા. ”

પછી રાજકોટ આવી મી. મસુરીકરને મળ્યા તે અને બીજી એવી બાગતો વિષે યાદીમાં જણાવેલ છે કે:—“મી. મસુરીકરને મળ્યો. આંહી પ્રાંત આહોબના પ્રમુખપણા નીચે મનુષ્ય તેમ જ દોરનાં સંકટ—નિવારણ સારું કમિટિ નીમાઈ છે તેને લગતી કાગવાઈથી વાકેફ થયો. હડાળમાં ગુરુજી ગગારામ શાસ્ત્રી ગુજરી ગયાના સમાચાર મળ્યા. બ્રાહ્મણ વિદ્વાન, અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં દૃઢ, અદ્વં-કાર ગણા ગયેલો હતો. ”

“ હાઈસ્કુલમાં જે ધરમાદા દવાખાનું કહાડ્યું છે તે જોઈ આવ્યો. ”

“ મોઘવાડા તથા ગવલીવાડમાં તાવના ઘણા કેસો છે. ઘણે ભાગે જીખમરો કારણ છે. મી. મસુરીકર જાતે ઘેર ઘેર ફરીને દૂધ કોશી વગેરે આપવા માંડ્યું છે. પચાસ ડીગ્રીઓના પગાર આપવાનું કબુલ કર્યો છતાં કોઈ હોસ્પિટલ એસી-

સ્ટાંટની મદદ મળતી નથી ! મોટા અમલદારના કડણ કાળજીનો 'ણ અનુ-
ભવ થાય છે."

થોડા સમય બાદ કલ્યાણભાઈ ફરી મુંઝાઈ ગયા. મુખ્યત્વે આણંદશંકર-
ભાઈનું "આપણે ધર્મ" એ પુસ્તકનું પાંચન આવડું હતું. ડાચરીની થોડી
નોંધો તેમ જ ગ્રાંટી રહેલ થોડા પત્રોનાં અવતરણો આપી ઇ. સ. ૧૯૧૮ ની
સાલની સમાપ્તિ કરીશું

" મળકોટથી ભાઈ કચ્છરામ મસુરેકરનો કાગળ છે ઢોરને બચાવવાનું
દુર્ધટ દેખાય છે. લોડ વિલિંગ્ડનને રાજ્યો અન્ધો લાખ ખરચીને ખાણું
આપે છે. જેની ગરીબ રૈયત જુએ મરતો હોય તેનું ખાણું ખવાય નહીં એમ
કહે તો કેવી સારી અસર થાય ! તેમ નહીં તો શણે ખાણાને અદ્યે કુબાળ
નિવારણ ફંડમાં અપાવી દે તો કેવો બોધ મળે ? પણ આ મારા તર્ક અસ્થાને
છે. મે. નાનાભાઈ શેઠ ઉપર ચીડી લખીને ઉભંગ કાઢ્યો "

" ગત્રે મે નાનાભાઈ શેઠને મળ્યો કુબાળ નિવારણના ઇલાજો સખધી
લણી વિગતથી વાત થઈ. સાર એ નીકળ્યો કે માણસો માટે સસ્તા ભાવે
અનાજ દેવાની કુકાનો જરાજર છે. પણ ઘાસ ચારો તો એકંદરે મુનકમાં ઓછો
છે તેથી શરૂમાં બધાને ખવગરવું ને પછી બધાં જુખ્યાં મરે તે ઠીક નહીં.
પડખે લીલો ચારો ઉગાડે અથવા બીજા પાસે વવરાવીને મેળવે તેને ઘાસ
આપવું અને બી તથા પાણીના ખર્ચમાં મદદ પણ આપવી આખા કાઠી-
આવાડ માટે એક બરોંસા પાત્ર કમિટી થાય તો મુંઝાઈ મદદ આપશે જ. મે.
નડાનાભાઈ શેઠ જોડે થયેલી વાત અને બીજી હકીકતો ભાઈ મસુરેકરને લખીને
કમિટી સ્થાપી શકે તો તેવો જવાબ તારથી આપના સૂચવ્યું. "

એક-એ મનનીય પત્રોનો અવતરણો આપી આ પ્રકરણની સમાપ્તિ
કરીશું.

પાણીની બારી પામે,

વલ્લભ-સીટી.

તા. ૬-૧૧-૧૮

સ્નેહી ગ. ભાઈ દરીજાન,

.....આપણા મહાગાળથીને પ્રભુએ એવું વિશાળ હૃદય આપ્યું છે કે

તેના પ્રમાણમાં ઇડગુ ગળ્ય ઘણું નાનું છે. ગમ્મણોનો ધર્મ સાધુવૃત્તિ વાળાઓ તરફ ઉદાર દિવ ગમ્મણોનો છે, અને કટકરૂપ વર્ગમાંથી હોય તેમના તરફ ગતી આખ ગમ્મણોનો છે, એ તરફ ખ્યાલ નથી, તેથી યુવ્યાઓ તેમની ભવપનો ગેર ઉપયોગ કરીને સન્નનોને પીડી ગરે છે, એટલું ખોટું છે. પ્રભુના અરતારમાં પણ “પગ્નિત્રાણાય સાધુનામ” અને “વિનાગાય ચ કુષ્ટનામ” એ બન્ને હેતુ સમાન પદ બોગવે છે.

હું અવાડીઉ આહી રાકાવાનો છું ગચ્છળ સરીગના ચ મરે મારો પુત્ર હતો, પણ જીવામાં તરીકે મારો વડીલ હશે તે હર્ગનો એક દીકરો આહી બિમાર છે, તેથી તેની પાસે બેસીને થોડા દિવસ કલાડના મનોવૃત્તિ બેચાતા આહી આવ્યો છું. બાકી કુળળ શ્રી કૃપાથી તમો સર્વ મુખરૂપ હશે.

નિ. કલ્યાણનાથ જેઠા બક્ષીના
જયશ્રી કૃષ્ણ.

કલ્યાણભાઈએ મેં દેહલવી સાહેબ દ્વારા એક આશ્વાસન પત્ર લખેન તેના જનાયમાં તેઓ સાહેબનો કલ્યાણભાઈ માટે પૂન્ય ભાર મર્ગક પત્ર હ શ્રેષ્ઠમાં આ પ્રમાણે આવેનો -

Palanpur
1st. November
1918

My Dear Kahanbhai Saheb,

You are a real and a noble friend and if you permit me a living Rishi. All that I can write in reply to your philosophic letter which H H read is that “ May all your good wishes and prayers which aim at the ideal, as they should, prove true and successful ” I must not talk of this cruel, murderous Alamgiri Influenza Every one seems to be in the same unhappy boat

May God have mercy. I am glad to say Mulsha-

nker has completely got over it.

With best regards and reiterated thanks for your kind sentiments towards me.

Yours very sincerely

A. M. Dehlvi

મહામારી અને દુષ્કાળથી પીડિત અવસ્થામાં ઇ. સ. ૧૯૧૮ નું ૧૫^{મું} પુરું તો થયું. દુષ્કાળ અને મોંઘવારીની ધેરી હાથા ઇ. સ. ૧૯૧૯ વર્ષમાં પણ પથરાયેલી રહી. એ બાબત દ્વેષ પડીનો હકીકત ઉપરથી જાણવા મળશે.

પ્રકરણ ૩ (ચાલુ)

(૨) અચાચકો માટે ગુપ્ત દાનની વ્યવસ્થા

ઇ. સ. ૧૯૧૮ ની આખરમાં તેમ જ ઇ. સ. ૧૯૧૯ ની શરૂઆતમાં કમ્પાઇમાઇનો નિવાસ મુંબઈમાં ચાલુ રહ્યો હતો. અર્થનો બાધિ ઉછળી નીકળ્યો હતો, પણ સાચા આખર કાળમાં આવી મએલ. વાચનમાં સોડ મોડીનાં બાપણો અને આલુદશકરબાઈ કૃત “આપણો ધર્મ” એ બે પુસ્તકો વર્ષ આખર ચાલુ હતાં. ઇ. સ. ૧૯૧૯ નું ૧૫^{મું} શરૂ થતાં જ પોતાને એમ જણાયું કે તખીયત સુધારા ઉપર છે. તા. ૧-૧-૧૯૧૯ ની નિત્ય તોંધમાં જણાવ્યું છે કે-“ આજ સવારથી મને મારી પ્રકૃતિ કાંઈ સારી લાગે છે. ચિ. ગ. મૂળવંતે માત્ર એક સો ડીઆ ખાતે માખ્યા છે. તે પોતાનું ખરચ બહુ સારી રીતે સંબાળી ચલાવે છે. બહેન-બાણેજીની અતિ દુર્બળ દાસ-તમાં તેમનો કેટલોક બોજ ઉપાડે છે છતાં; એટલે એ મકમ એમ જ મારા તરફથી મોકલી દેવા પ્રયત્નમાં કર્યું.” મુંબઈ હતા તે દરમિયાન મોંઘવારીની બાબત ઉપરાંત હડતાળ, રાજકીય આદોલનો વગેરે બાબતો વિશેષ વક્ષ બપ એ દેખીતું છે.

ગોળી ઉપરના સગ્કારી મચ્ચુરોએ હડતાળ નાખી તોફાન કર્યું. તેને અંગે અમલદારશાહી કાર્પનીતિ વિષે સખત પરંતુ મૂચક ટીકા છે કે-“ ગઈ કાલે

સગ્રહારી ડોકયાડના કામદારોએ દડતાળ નાખી તથા કોટમાં કેટલીક દુકાનો લૂંટી. ખોગક અને જરૂરી ચીજોના ભાવ જોટલે દરજ્જે સગ્રહારના ગ્રામતા તથા નુગ વધાગ્યાથી ચઢી ગયા છે તેટલે દરજ્જે પણ ઘટાડવાનું થાતું નથી, ને “ રોજી વધારો ” “ મજૂરી વધારો ” વગેરે આડી અવળી વાતો થાય છે. તોફાન કરે તેને એ સગવડ ! મુંઝે મોટે સદન કઠનાગઓનું શું ? આથી લોકોને શંકા શીખવાય છે ? ” વાચનનું મેવન તો દર હંમેશાં હતું, અને તેમાં વળી આ અરસામાં તેમને રૂચે તેવું એક મગડી-પુસ્તક રા. ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યા પાસેથી મળી આવ્યું. આ પુસ્તકનું વાચન એક મહીના સુધી ચાલુ રહ્યું. “ ક્રુતિ બોધાત્મા સંક્રાન્તિ આ તિલ ગુણ ” એ નામનાં આ પુસ્તકનો પહેલો શ્લોક વાંચતાં જ તેમને જણાયું કે, “ શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન અને વિચારશીલ પુરુષનો લખેલ જણાય છે, અને ધ્યાન દેવું પડે તેવો છે.”

ગ. રા. જયસુખરાય જોશીપરા ઉપર પુનર્જન-બાબત લખાએલા બે વિગતવાર પત્રોનાં થોડાં જ અવતરણો આંહી તો લીધાં છે.

(૧)

ચિ. રા. જયસુખરાય,

વડોદરા

“ ખેશક. બાળકજન અટકાવવાથી, બાળ વિધવાની ઉત્પત્તિ રોકી શકાશે અને તેથી લગ્નની વય વધારવાથી સુધારો શરૂ થવો જોઈએ; પરંતુ આ સંસારમાં બધું નિયમન સાપેક્ષ હોય છે. સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપર સુધી “ નિયોગ ” રૂપી પુનર્જન શાસ્ત્ર-સમ્મત હતું એ તો નિર્વિવાદ છે. “ કલિવર્ગ ” પ્રકરણમાં તેનો નિષેધ થયો. કાગલ એ રવીકારાએલું જોવામાં આવે છે કે, ‘ પુત્રોત્પત્તિ જ હેતુ અને તેને અંગે જ સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ ’ આ બાવનાનું બળ કળિયુગના મનુષ્યમાં નથી હોતું તેથી = નિયોગની ” ની મર્યાદા, પૂર્વજોને પીઠ દેનાર એક સત્પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની, જળવાશે નહીં. હવે આ બાબતમાં મારા બે પ્રશ્ન છે.

જે કલિયુગમાં મનની એવી નિર્ગળતા અનિવાર્ય ગણીને ચાલ્યા, તેમાં વિધવાઓ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકશે એ માન્યતા શી રીતે બંધ બેસતી થઈ ? અને ખીજો પ્રશ્ન વર્તમાન કેવળ રુઢિ-મકતને કે, વિધવાના વ્યભિચાર. ગર્ભપાત, ને બાળહત્યાની અપેક્ષાએ પુનર્જન શી રીતે ભુલું છે ?

માત્ર આ બે મુદ્દા પરત્વે જ તમારા હિંદુગારો સંજોગે મારે ખુલાસા કરવાની જરૂર દેખાઈ હતી તે મેં કર્યા.....

મારું વાચન, શ્રવણ અને મનન હાંધે ઉપયોગી થાય એવું જોયો. માનતા હોય તેમણે મને ધૂણાવ્યા કરશે ને પછી આવેશમાં જે કાંઈ નીકળે તેમાંથી ખપનું લાગે તે તમારા જેવાએ સંમતમાં મૂકવું. દેશી ગભ્ય મેવામાં મારાં અવલોકન તથા અનુભવથી જે હાંધે સિધ્ધાંતો હાય આવ્યા હોય તે અવકાશ લઈને કાગળે ચડાવવાની તમારી દરખાસ્ત સારી છે ખરી; તે હું ધ્યાનમાં રાખીશ.

કલ્યાણગમ જેઠા ગણી
ના આ.

અને ખરેખર રા. રા. જયમુખરામજીએ આ “ધૂણાવવાનું” કામ મથાર્થ ‘મગ્નબુદ્ધ’, પરિણામે આપણને કલ્યાણબોધના કેટલાક પત્ર રૂપી ગ્ન કલ્પિકાઓ હાથ આપી. રા. જયમુખરામજીના આપણે તે ખાતર ખરેખર રૂપી છીએ. તેમના ઉપર પુનર્સંજનાં પ્રશ્ન પરત્વે બીજો પત્ર લખાએમો તેમાંથી થોડાંક અવતરણો આ પ્રમાણે છે.

ચિ. રા. જયમુખરામ,
ચિ પુરુષોત્તમગમ
વડોદરા

“ પુનર્સંજનો પ્રશ્ન ધણે વિચારણીય અને અટપટો છે. આ સામુદાયિક દિલનો વિષય છે અને તાત્વિક તથા વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી મનન કરવાની જરૂર છે તમારા મુદ્દા તથા દલીલોમાં વિદ્વતા તથા તર્કના પ્રતાપ છે, છતાં તેથી મારા સંજોગો સાન્નત થતા નથી. મને એ વિચાર તથા તર્કની ગૈરસિમાં જ પ્રાંતિ ગ્હે છે. ધર્મ જે હિંદુસ્થાની વા મનુષ્યથી પ્રગંધ રૂપે રચાયો છે, તે માણસના બસા સારું છે. માણસો એ ધર્મ સારું નથી. આ એક મદાન સત્યનો તેમાં અનાદર થતો જણાય છે. બીજું, પદાર્થના નૈસર્ગિક ધર્મો એટલે સજ્જણ ખ્યાય ‘મદાન’ રહીને વિચાર થતો જણાય છે.....

.....સમ સંજોગ કામવાત્તાની તૃપ્તિ માટે નથી, પણ પ્રત્યેત્પત્તિ માટે છે એ પણ રચાએલા ધર્મનો નિષેધ. પરંતુ નૈસર્ગિક ધર્મ તેથી કાંઈ ટળા

શકે નહિ,...

જેમ ઇતર પ્રાણી તથા જંગલી મનુષ્યોથી શાણા મનુષ્યોએ પોતાની સામાજિક સુવ્યવસ્થા સારૂ લગ્નથી સ્ત્રી-પુરુષનાં જોડલાં જાંધીને એ કામના ગુપ્ત કરવાનો ધર્મ-પ્રબંધ કર્યો તેમ શાણામાંથી પણ આયોગ્ય એ કામવાસનાને નિપત્ત કરવાથી અધિક શુભ થાય છે તે સોધીને, લગ્નમાં પ્રધાન હેતુ પ્રજોત્પત્તિ, ધર્મ પ્રબંધથી આપણી ભાવનામાં રાખ્યો. આ ધણી સારી વ્યવસ્થા છે. પરંતુ તેટલા સારૂ નૈસર્ગિક કામ-વાસનાનાં અસ્તિત્વનો આપણાથી દૂરી-કર્તમાં અસ્વીકાર થઈ શકે નહીં.

લગ્ન પ્રજોત્પત્તિ માટે છે એટલે આપણા વિચારોની ઉન્નતિ સાફ બોધ દેશે. એટલે વસ્તુતઃ નૈસર્ગિક કામ અત્યેક નિરામય શરીરમાં યોગ્ય સમયે અવસ્થ ઉદ્ભવે છે ને ઉદ્ભવવો જોઈએ તે જાણે કાંઈ છે જ નહિ એવું મૃદ્ધિત લઇને તે ઉપર તર્ક બાધીએ તેનું પરિણામ વિધવાએના વ્યભિચાર, ગભીરાપાત અને બાળ હત્યા વિના બીજું આવવાની આશા ગંભીર ? આ કામને દબાવીને જીર્ણ-કેતસ થઈ શક્યા તેવા પુરુષો વા સ્ત્રીઓની સંખ્યા આપણી સમાજના ઉત્કટ ઉન્નતિ-સમયમાં પણ કેટલા ટકા ?

આપણી સાંસારિક અવદશા અનેક પાસથી થઈ છે, અને જુદાં જુદાં વ્યાધિગ્રસ્ત અવયવો બહુ ધ્યાન પરાણે ખેંચાયા કરે છે અને તેથી આ એક વ્યાધિ માટે જરૂરનું મનન એકાગ્રતાથી થઈ શકતું નથી. આથી જુદા જુદાથી ચર્ચા કરતાં જરૂરની સામગ્રી એકઠી થઈ જાય એ આશાથી કામ લઉં છઉં.

+

+

+

આદર્શનો ખરો ઉપયોગ આપણી ગતિની દિશા ન ચુકાપ તે છે, પણ કેમ કાળે એ આદર્શ વ્યવહારમાં ચુકાક ગયેલ છે એવું માની લેવાથી બધો હિસાબ ખોટો ગણાશે. સમાજ-વ્યવસ્થા સારી-માઠી સાપેક્ષ સમજવાની છે. સારી હતી ત્યારે કાંઈ જ ખામી ન હોતી, ને માઠી થઈ ત્યારે નેઈ થઈ ચૂકી એ બંને અતિશય સત્યશોધકે સાવધ રહેવા જેવાં છે.

આ મારા મનની વર્તમાન કક્ષા છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જ “બહુ રૂપા પ્રસવ ધર્મી” શાસ્ત્રોએ સમજાવ્યું છે, એટલે તેમાં કેરફાર તથા વધવટ થવાનો

દંમેશાં અવકાશ છે જ.

શુ. કલ્યાણુગય જેડા બહી
ના આ.

મુખ્ય રહ્યા રહ્યા આ પમાણે ગંભીર ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા તેમ જ પોતાના વિચારો રાજનિષ્ઠીમાં પણ ટપકાવતા હતા. તે પૈકી થોડાંક અવતરણો આંહી રજુ કરીશું.

“ મુખ્ય વડનગરા નાગર વિદ્યોત્તેજક ભડોળ સાડ બીખ માગવાનું છેાડી દીધેલું કામ માથે લેવું પડશે એમ અંતરમાંથી ઘોષ થતાં જ્ઞાતિ જોગ એક વિનંતિ-પત્ર લખીને ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થતા મોકલ્યો, વિદ્યોત્તેજક ભડોળ નો ફાળો દેસાઇજીએ રૂ. પાંચસો ભરીને ચાલતો કરી દીધો. ”

તા. ૨૪-૨-૧૯૧૯ ની તારીખની હકીકત આ પ્રમાણે છે. “ નાગર કલપમાં ફડતી બીખ સાડ જાહેર જાતિ-સંમેલન “ મંડળ ” રવિવારે કરશે. ” નિર્ધારેલ રવિવારનો દિવસ આવ્યો અને સંમેલન બરાલું. થોડા પછી સચોટ શબ્દોમાં કલ્યાણુભાઈએ તે સંબંધી હકીકત ટપકાવી છે કે:-“ બપોર પછી, ગાંધર્વ-મહા વિદ્યાલયમાં નાગરોનું સંમેલન ચલ્યું. વિદ્યાર્થીઓની સહાયતાનું જીનું ફંડ વધારવાની જરૂર છે અને જ્ઞાતિનું કર્તવ્ય છે એ સંબંધે મેં વિગતિ કરી. ”

દેસાઇજી ગીરજપ્રસાદ પ્રમુખ હતા. પૂછું શ્રદ્ધાની જિમિંથી જ જે ભરો તે ભરજો એમ રપષ્ટ કહીને ફાળો ચાલતો કર્યો. મુદ્દત યમ ચૂક્યું. ”

મુખ્યથી રાજકોટ આવતાં વેંત જ કુષ્કાળ રાહેત કાર્પમાં નિમગ્ન થઇ ગયા. “ ભાઈ કવિને ત્યાં લેડી જગમોહનદાસ, મીસીસ માવવિયા, મી. હકકર, મી. ચીતળીયા, મી. મસુરીકર, કવિ પોને, દિનકરભાઈ અને દુર્ગ, એટલા સાથે મળીને સર્વ-ન્ટ એફ ઇન્ડિયા સોસાયટી તરફથી સંકટ નિવારણાર્થે કાઠિયાવાડના જુદા જુદા કંબા બાગમાં ડોળી સાથે રહીને સહિષ્ણુઓએ દંડુ તે ગોઠવ્યું. બપોર પછી અમારી કમિટિનું બધારણ ચોક્કસ કયું. મને સદુએ પ્રમુખ હરાવ્યો. ગોદલવાડ તથા હાલારમાં મુખ્યવાળાં રાહત આપવાનું શરૂ કરવાનાં છે, તેથી અમે જાલાવાડ અને મચ્છુ કાંડાના બાગથી શરૂ કરશું. આ કામમાં પૂરી મદદ આપવાનું મુખ્ય મેન્દ્રવ કમિટિ તરફથી મે. પુરુષોત્તમદાસ

શેઠ લખે છે, તે કાગળ બાઇ કવિ વગેરેને ગતા થો. ” વગતે રાજ આ કમિ
ટિનું કામ શરૂ કરી નીધું.

આ પ્રમાણે તડામાર પ્રવૃત્તિ ચાલી ગઈ હતી, તેવામાં રોલેટએક્ટ
સામેના સત્યાગ્રહની ઝૂંબેશને અંગે મહાત્મા ગાંધીને પંચમ જતા સરકારે
રોક્યા અને તેમને કોઈ અગ્નિપ્રવા અંગે તપ્ત જવામાં આવી છે, એવા સમા
ચાર બહાર પડતા અમદાવાદ, વીરમગામ, મુમુજ વિગેરે અંગેમાં તોફાનો તોફાન
ઉપર ચડ્યા. આ સબધમાં કલ્યાણબાઈના ઉદ્દેશો તેમ જ ગાંધીજીના તેને
અંગેની તેમની પ્રવૃત્તિ બાબતની નોંધ વાચના યોગ્ય છે. તા. ૧૨-૪-૧૯ ના
રાજથી આ બાબતની રાજઆત થાય છે. “ સવારે કેટલેક કેમ્પ જતા મે શુક્ર
સાહેબ મળ્યા ત્યાં જ હતો તેવામાં મે શ્રેદામ સાહેબ જોવા આ પા પછી ઘેર
જતો હતો તેવામાં, મ હર્શિશ કર પડ્યા વગેરે શુક્રન સાહેબ પાસે આવી
એમણે મને પણ સાથે લીધા. મી ગાંધીને પંચમ તથા દિલ્હી જતા રોકી
અટકાવવામાં લીધાના સમાચાર નર્તમાન પત્રમાં આવ્યા છે. તોફાંએ હડતાલ
નાખી છે બજારમાં જવાનું કહ્યું ના પાડી સાંજે જાહેર સભા મોનાવવા
દગ્ધાસ્ત થઈ તે જો મહાત્મા ગાંધીની જાત માટે દિનમેળ જતાવવાની હોય
તો હા પાડી તેવી મિત્રી મ થઈ, તેથી તેમાં હાજરી આપી અને દરાવ રજ
કર્યો. ધણી શાંતિમાં કામ પસાર થયું.

ના હાકાર સાહેબે મીત્રી મ પડેના મને બોલાવેન કહ્યું કે આપ મના કરતા
કો તો ન કરીએ પણ પોતે માત્ર સ્થળ બદલવા ઇચ્છતા હતા અને તે પણ
મોડે થવાનું જાણ્યું તેથી માડી વાળ્યું સર ન્યાયાધીશ હાજર થયા હતા. ”

દેશી રાજ્યમાં રાજઓની સ્થિતિ કદોડી ન થાય તેટલા ખાતર ઉપર
કલ્યાણબાઈએ સૂચવેની તેવી જ કાર્યનિતિ ગાંધીજીએ તેમ જ દિલ્હી મહા
સભાએ અંગિકાર કરેલ તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે પણ આ મામત માત્ર
સભા બરવાથી અટકી નહીં તેમાંથી જે રજુગો કુટ્યો તે ગામતની હકીકત
કલ્યાણબાઈના શબ્દોમાં કહીશું - “ મે પ્રાન્ત સાહેબે શુક્ર તથા મી
મળવા તોડાનીને મધ કાવની મીત્રી મ સબધી વાત શાન્તિથી કરી ગાંધીને
પકડવામાં સરકારે ડકાવણું કર્યું છે એમ તો તે પણ માનતા નથી આહી
જે જાગેગોમાં જાહેર સભા મોનાવેની તે શુક્રે સપ્તાહથી કહી ગતાવ્યું તે
સભા મોનાવવાથી તોફાની નાગણીને વાળી કે જે, વખતે અવગે માર્ગે દાખલ
વસ્તુત ગાંધીની સેના થઈ છે અને અમલદારો તરફથી તોફાના દિન ઉરકેરાય

તેવાં દરયો નહીં થાય તો આહી કંઈ જ સુવેદ-ભંગનો સંભવ નથી દેખાતો તે પણ જણાવ્યું. પ્રાન્તને ખંગસે સાંભળ્યું કે વીરમગામમાં પણ તોફાન થયું ને ત્યાંનું રેલ્વે સ્ટેશન બાળી નખાયું. "

વળતે દિવસ તે જ બાજતની હકીકત આગળ વધે છે. " રા. છપ્પીલારામ પાંસદાથી ગુકવારના ચાલેલ તે ગઈ કાલ રાતે આંહી આવ્યા, એમનાથી અમદાવાદ તથા વીરમગામની બહાર અશાંતિને ક્ષમતી હકીકત જાણી. અણુ-સમજી પણ સુવેદ તરફના વલણવાળી પ્રજા, અમુક અમલદારો દાખ તથા જોરશોરનો દમામ બતાવવાના અવળે રસ્તે ચડવાથી, કેવી ઉખડી બાધ છે તે આ પ્રસંગોથી પ્રત્યક્ષ થાય છે."

અમાચકને ગુપ્ત દાન આપવા બાબતની તેમ જ મહાત્મા ગાંધીજી પક-ડાયા પછી રાજકીય પ્રવૃત્તિ એપ્રીલ મહીનામાં ચાલી રહી હતી; પગલું મે માસની શરૂઆતમાં કલ્યાણભાઈને અગત્યના કામ માટે હીમતનગર (ઇડર રાજ્ય) જવાનું થયું. ઇડર મહારાજા જોડે મસજત કરવાની હતી, તેમ જ સુવેરના જાગીરદાર અને તે રથજના બ્રાહ્મણો વચ્ચે તકરાર હતી તેનું પંચ તરીકે સમાધાન કરવાનું હતું.

આ કામમાં કલ્યાણભાઈની ઉચ્ચ કોટીની નૈતિક બાવતાની જાંખી થાય છે.

આ પ્રવૃત્તિ વિષેની નોંધ આ પ્રમાણે છે:-

" આહી બાર વાગતાં સુધીમાં ખંને પક્ષનું કહેવું સાંભળ્યું અને દસ્તા-વેશ પુરાવા બતાવ્યા તે જોયા. મુખ્ય જીભાનીના પુરાવા ઉપર હું આધાર તકી ગાંખી શકું તે જણાવી દીધું. તથા જે જે બાબતમાં સામા પક્ષનું કથન કે વર્તન ખોટું લાગે તે તે બાબતમાં બદધરાદાની કલ્પના ન કરતાં, ખીજા કમા પ્રકારે તે બનવા સંભવ છે, અજાનથી, કોઈની બદસલાહથી, અવળે રસ્તે ચડી જવાથી, એાછી સમજ કે માહિતિથી વગેરે-તે વિચારી જોવા સૂચવ્યું. બધી તકરારોનો નિકાલ સમજૂતીથી કરાવવા મારી ધારણા છે અને બનતાં સુધી પંચનો અખત્યાર ચલાવવો નથી તે પણ કારણ સહિત સમજાવ્યું, કયે ઘોરણે થાય તે સૂચવ્યું. "

"આજ સવારમાં પાછા પક્ષકારોને એકઠા કર્યા. સુવેર મહારાજાએ સહી-

મહોર લીધાના દાખલા રજુ કર્યાં તે આલ્મણેને જતાંવ્યા. નદી લેવાના દાખલા આલ્મણે લાંબા તે મુવેર-કામદારને જતાંવ્યા. વાતચીત કરતાં જાને પદ્મની સંમતિથી અને સંતોષ સાથે અંધી જાજતોના નિકાલ થયા. તે મુવેર મદારાજાએ ઠરાવના ૩૫માં આલ્મણેને આપ્યા. આલ્મણેએ સંતોષની અગ્ર આપી રાતે રોશની થયા પછી મુવેર-મદારાજાએ કચેરી બરી. આલ્મણે તરફથી રામશંકરે તથા મદારાજા તરફથી કામદારે બાપણે કર્યાં તેમાં ઉપજા માન્યો ને પૂર્ણ સંતોષ જતાવ્યો. ઉત્તરમાં જે અક્ષર સૂચ્યા તે કદી જતાંવ્યા એમ જુ ગણપુરીથી ઉકેલ્યું. "

આપણને આંદો હિંદની ઉન્નતિના સમયમાં રાજ્યમુક અને વાનપ્રગ્ય થયેલ નિર્ધારથી મનુષ્યો એ જાનેની સ્થપાએલ પંચામત સમક્ષ થતા નીકાલની ઝાંખી થાય છે. આ ઉન્નત કાર્ય આટોપી તા ૨૦-૫-૧૯૧૬ ના ગેજ તેઓ રાજકોટ પહોંચ્યા.

" માંગરોળથી રા. રવિશંકર અંબરીયાનો કામળ. જુનાગઢની નાતે જે પુનર્જન થયાં તે ઉપરથી ઠરાવ કર્યો છે; એ ઠરાવ સબધે પોતે અમુક શકાઓ તથા સૂચના છપાવી છે તે મોકલી આંદો મુદરથોમાં આપવા લખેનું. મોકલી. "

" માંગરોળ રા. ગવિશંકર અંબરીયાને લખ્યું કે તેઓ કહે છે તેવી છટક છટક વ્યક્તિની ચળવળથી કાંઈ ઘટ ફળ નહીં થાય. એક " જ્ઞાતિ સંસ્કૃતિ મંડળ " સ્થાપવું જોઈએ, અને તેનું કર્તવ્ય જે કેવળ કડિ જન્ય આચારો તેમજ વ્યવહારોનાં બંધન નડતાં હોય તે નોડી પાડવાનું રાખવું જોઈએ. "

" માંગરોળથી રા. રવિશંકર અંબરીયાનો કામળ છે. તે " જ્ઞાતિ સંસ્કૃતિ મંડળ " સ્થાપવાનો મારો વિચાર પસંદ કરે છે, પણ જુદે જુદે ગ્રંથો મેન્મરો મેળવવાનું મારે કરવું એમ સૂચવે છે. જે જાને તેમ નથી. "

કલ્યાણબાઈની આ સમયની પ્રવૃત્તિઓ, વાંચન અને લેખન-કાર્ય, તેમ જ લેખોની આપ લે વિગેરે જામતોની માહિતી મેળવવા રાજનિશીના ઉદ્દેશો ઉતાવવાનું ચાલુ રાખવું પડશે.

"જુનાગઢ વડનગરા નામરનું The Literary Labour of Love

નું ચોપાનીયું આપ્યું તે જોયું. તેમાં પ્રોફેસર જોષીનો લેખ ગીતાના બોધ સંગ્રહ છે તે ઘણા મનનશીલ છે. પ્રોફેસર જોષીને એમના ગીતા ઉપના લેખ વિશે કામળ લખ્યો. " જુનાગઢથી જોષી સાહેબનો કામળ, માગ જવાબમાં ઘણા સ્નેહપૂર્ણ છે. "

આ "સ્નેહપૂર્ણ" પત્રનું અવતરણ આંહી જ આપેલ છે:-

College,
Junagadh
24th June
1919

Dear Mr. Bakshi,

Thank you very heartily for the kind and generous appreciation which has spontaneously emanated from you. I value it all the more as it comes from a man whom to know is a privilege and who is one of those few worthies on this side of India who have got an erect head and a noble heart. I therefore consider myself amply rewarded for my study of the Gita which I have been pursuing with a zeal all my own for the last so many years, when I get such appreciation from such a man.

Do see me Kahanrai Bhai, whenever you happen to come to Junagadh

With love and kind regards
Yours very sincerely
M. M. Joshi

આવો ઉજળતો બાપ જોના હૃદયમાં છાત્રાગ્રહ ભરેલા એવા જોષી સાહેબને કૃત્યાણુભાગ ત્યારે પણ જુનાગઢ જતા ત્યારે અવશ્ય મળતા. રોજનિર્મીલા ઉતારા કરી હાથ ધરશું.

“ હરબટ રોન્સરના Manners and Fashion નિબંધમાંથી એક ફકરો અંગ્રેજીમાં રવિશંકરજીને માંગેલો ખીડ્યો. ”

કલ્યાણભાઈ અને મુ. રવિશંકરભાઈ વચ્ચે વિચારોની, ક્ષેપોની, સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચાએ આપ ક્ષે થયા જ કરતી. બન્ને સામાન્ય સપાટીથી ઉચ્ચ માનસિક ભૂમિકા ઉપર હોવાથી. વાતચીતમાં પણ ઘણે ભાગે તાત્વિક, સામાજિક, અને એવા ઉચ્ચ ડોટીના વિષયો જ છણાતા.

આજ સમયમાં મણીભાઈ નજીબાઈનું સિદ્ધાંત-સાર ફરી વાર વાંચવાનું શરૂ કરેલ. તેમ જ ઉપનિષદસારમાંથી વાંચન ચાલતું હતું. જીલ્લામાં આખર સુધી આ પ્રમાણે શાન્તિમાં કામ ચાલ્યું; એટલામાં તો પોતાના સૌથી નાના ભાઈ જાદુભાઈ ફરી તાવથી પટકાયા; આ વખતનો મંદવાડ અંતિમ નિવડ્યો. લગભગ એક મહિનાની મુદતનાં રોગનિર્ણયનાં પાનાં જાદુભાઈના મંદવાડની હકીકતથી ભરપૂર છે. આપણે એ વિગત જાણી કરવી પડશે. માધુભાઈનાં મંદવાડ સમયે કલ્યાણભાઈએ લખેલા પત્રો ઉપરથી તેમનાં જીવનનાં ઉંડાણમાં થતી મનોવેદનાનો ખ્યાલ આવશે.

“ જાદુભાઈનો ધંધો બંધ પડ્યો છે અને મંદવાડ લંબાયો તેમાં ચાક્ષતા ધરખર્ચનો પણ મન ઉપર બોજ રહેતો હોય. હું બનતું કરવા તૈયાર છું. મરજી જાણી સેવા છેલ્લભાઈને કરું. ”

“ જાદુભાઈએ છેલ્લભાઈને જવાબ આપ્યો કે, હમણાં હજી ખરચીતી અડચણ નથી. તેવું હશે તો કહીશ. ” એ તો અડગ ટેકીલા જેઠા બક્ષીના વારસ! છેલ્લી પાછ ખરચાઈ જાય ત્યાં સુધી હા બણે તે બીજા ! એમની અચલ ટેક સમક્ષ મસ્તક આપોઆપ નમે છે.

કલ્યાણભાઈ ચેતી ગયા હતા; અને ગમે તેટલી લાગણી થાય છતાં તેનાં પરિણામે મૂઢ દશામાં કદાપિ ન આવનાર એવા કલ્યાણભાઈએ કર્તવ્ય આગળ ધ્યુ”.

“ જાદુભાઈની થોડી પ્રેમીસરી નોટા છે. તે કદાચ પોતાનું શરીર શાંત થઈ જાય તો સરટીશીકેટ વિગેરેની ભાંજગડમાંથી બચવા સારૂ કોઈના નામે ચડાવવાનો વિચાર થયો. હું મૂળવંતનું નામ વધુ અનુકૂળ માનું છું. ”

મંદવાડ બાજતની છેલ્લી નોંધ તા. ૧૩-૮-૧૯ નાં પાનાં ઉપર છે કે:-

“ જાદુભાષને શ્વાસ ઉપડ્યો લાગે છે. છેલ્લભાષની સેવા અચામ છે, અને દરદીનું શ્રધ્ધાધુક્ત મનોબળ પણ અસાધારણ છે. આશરે નવ વાગતાં એક જુલામ જાદુભાષને થયો. તે પછી પોતે નળનાથ વધી માટે નીચે લઇ જવાનું કહેતાં છેલ્લભાષ લઇ ગયા; અને સાડા નવે તો દેહ છેડાયો. ખગર મળતાં રાત્રે ત્યાં જઇ રહ્યો. ” ઉભાણું મુધીમાં કલ્યાણુભાષ સવાર સાંજ જાદુભાષને ત્યાં જતા. સિધ્ધાંતસાર ત્યાં જઇ વાંચતા. વિદ્યોત્તેજ્ય ભંડોળને લગતી પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ રાખી હતી. આ અવસાનથી શારિરીક વ્યાધિ વર્નાણી તે સંમંધી નોંધે છે કે, “ અર્શમાંથી લોહી પડ્યું. દાઢનો દુઃખાવો ચાલુ. ” કલ્યાણુભાષનું હૃદય તીવ્ર લાગણીવાળું હતું. સુર હોવાથી મનને વાળી શકતા; છતાં શરીરમાં આવા ખનાવોથી કંઇને કંઇ ઉપદ્રવ જણાતો. જાદુભાષનાં અવસાનના ખનાવને અંગે રા. જયસુખરાય જોડાપગ અને કલ્યાણુભાષ વચ્ચે ‘ કર્મ’ અને ‘ કર્તવ્ય ’ એ વિષે તેમજ અન્ય આધ્યાત્મિક તેમ જ વ્યવહારિક તત્ત્વો સંમંધી પત્ર વ્યવહાર આવેલા. આ મનનમાંથી આપણને કલ્યાણુભાષના વિચારો રૂપી નવનીત મળ્યું છે. કલ્યાણુભાષના પત્રોમાંનાં થોડાંએક અવતરણો આંહી સેવામાં આવ્યાં છે.

“ પ્રભુ અને મુકની કૃપાથી કોઈ પણ ‘ખતી ગયેલાં’ ખનાવ મને વૃત્તિમાં કશું કરાવતો નથી. તેમ છતાં શરીરમાં કંઈને કંઈ અસર થયેલ પ્રત્યક્ષ થાય છે.તમે મસારો કરો છો તેવો મએલાંની સ્મૃતિમાં આનંદ અનુભવી શકું તેટલી મારી કલ્પના શકિત વિકસિત થઈ નથી; તેમ એ સ્મૃતિ મને શોકમાં કે ઉદ્વેગમાં દાખી દે એવો હું પામર પણ નથી..... ” અનુભવ અક્ષણ ન જાય તેટલા પૂરતું ભૂતકાળનું, તથા સંભાવિત અનિવાર્ય ખનાવોનો ધકકો ઓછો કરવા, અને નિવાર્ય ખનાવોને રોકવા પૂરતું ભવિષ્યનું પણ ચિન્તાવન હું કર્તવ્યમાં લેખું છું. ભૂત તથા ભાવિયનું ચિન્તવન મુદ્દલ નહીં કરવાનો બોધ શબ્દશઃ હું સ્વીકારી શકતો નથી..

અર્શમાંથી લોહી પડવાનું ત્રણ દિવસથી પાછું સર થયું. ઉપાય થાય છે. ...અને “ હિંદુઓના સર્વ-સમ્મત તત્ત્વ નિર્ણયોથી ઉપ-સક્ષિત આચારો ” ટપકાવવાનું ચાલે છે....આમ એકી વખતે સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરની પરસ્પર વિરોધી હાલત ચાલે છે. ખન્નેને લગતા વિશ્વ-નિષ્ક્રમો કંઈ જુદા જુદા હશે તેથી

પગપગથી જે શબ્દ પ્રયોગો જુદા જુદા પ્રસંગે સાપેક્ષ રચાએલા હશે તે આવી એકત્ર થવાથી, તેનાથી થતા બોધમાં કંઈક વિસંગતિ મને બામે છે. સંબંધોનો સંન્યાસ ન કરવામાં આવે ત્યાં મુઘી આ વિશ્વના એક પાત્ર તરીકે પોતાનો ભાગ મથાર્થ બજવવો-કર્મયોગ સાધવો એજ અને ધર્મ સમગ્રય છે. બીજું, તમે જનાગ્નો સંબંધ પકડીને બધો વિચાર કરો છો. માટે લક્ષ્ય એ નથી. એ વ્યક્તિ જવાથી અમાર્ગ કર્તવ્ય-ક્ષેત્રમાં કેવો અને કેટલા દેશદાર થયો, એ વધુ કે ઘટલું, એ માટે લક્ષ્ય છે. અને તે કેશદારો ન કરવા તેને હું પામગતા ગણુ છું. તેનો સ્વીકાર કરતાં પોતાના તેને પહોંચી વળવા માટેનાં શરીરબળ તથા મનોબળનું માપ લેવું એ કર્મયોગમાં આવશ્યક થાય છે.... .. જ્ઞાન. ભક્તિ, કર્મકાંડ, બધાંના પૂજકોએ તેના વર્ણનમાં અતિશયતા કરેલી છે; તેથી બચીને સત્યને પહોંચવામાં સાવધાનીથી ચાલવાની જરૂર હું માનું છું.

છુટા પાણી નીચે જવાથી ભાર ન લાગે; પણ પાત્ર બરેલું ઉપાડતાં લાગે; તે જ પ્રમાણે સર્વાત્મભાવમાં બોજ નથી અને મર્યાદિત કુટુંબ વગેરેના આત્મ ભાવમાં છે " જવાગમ ના. જપસુખરામજીએ પત્ર-વ્યવહાર આગળ ચલાવ્યો. તેથી વળી એકાદ બે ઉચ્ચ કેટીના પત્રો આપણને મળે છે, જેને માટે આપણે જપસુખરામજીના રૂણી છીએ. થોડાં છુટાં છવાયાં અવતરણો આ પત્રોમાંથી આપીશું.

" સમર્થ પડિતો અને આજના સંન્યાસીઓ સહિતમાં જેવી સમજણ બહુધા જોવામાં આવે છે, તેવી જ તમારામાં પેડી હોય તો તે માટે અમાગ હિન્દુ સમાજની કેટલાક સૈકાથી માર્ગ ચુકેલી વિચાર-ગ્રેણી જવાબદાર છે. સત્ય ગુણ અને તમેગુણનાં પરિણામ બાહ્ય દષ્ટિએ સરખાં લાગવાથી તેમાં જ ભ્રમ થતો હશે એમ હું ધારતો હતો, પરંતુ સત્ય અને રજસનાં કાર્યોમાં તેવો ગોટાળો થતો દેખાય છે.

તમાગ કાગળથી કર્તવ્ય અને કર્મ એકાર્થક તમે ગણ્યાં હોય એવું બાસે છે. કર્મ રહિત એટલે નિશ્ચેષ્ટ અસ્તિત્વ ન સંભવે; પરંતુ કર્તવ્ય કાંઈ અસ્તિત્વમાં આવશ્યક નથી. યોગની બે વ્યાખ્યા ગીતામાં છે (૧) સમત્વ, અને (૨) કર્મમાં મૌન્ય. આ બેમાંથી કર્તવ્ય-પગથણ ન રહે તે કર્મનું કૌશલ્ય ન સાધી શકે. સ્વપ્નમાં રહેવું અને સ્વપ્ન જુકું જાણવું એ વદતો વ્યાધાત છે. સ્વપ્ન વેળા સ્વપ્ન સાચું જ છે. જગતના વિશિષ્ટ સંબંધોમાં રહીને તેને

જીવતા માનવાના બોધે જ અમારો સંસાર મૃતપ્રાય કરી નાખ્યો છે. એનું જ નામ " બે બગાડયાં. " એવી રીતે વર્તવાનું કરનારા જગદીશ્વરના ગુનેગાર થાય છે....

‘ નિષ્કામ ’નો સ્વાર્થપરાયણતાથી રહિત એટલો જ અર્થ કરવો હચિત છે.....આગતા જમાનામાં ધણે બાગે કર્તવ્યમાં પ્રમાદ, ઉપારચોટીઆપણું, તીવ્ર લાગણીનો અભાવ વગેરે ખામીઓ આવે છે તેના મૂળમાં બધું આજ-પંપાળ ગણના છતાં તેમાં પડ્યા રહેવાય એ હાંડી માન્યતા હશે એવો વહેમ જાય છે.....

“ રૈયતને દુઃખે દુઃખાય નહિ તેણે રાજા રહેવું ન ધટે, અને કુટુંબીઓ વગેરે સંબંધીઓના દુઃખે દુઃખાય નહિ તેણે તે સંબંધ રાખવો ન ધટે; આવી કંઈક મારી સમજણ છે. ”

અર્થા આગળ આમે છે:-

“ કર્તવ્ય ચુકે તે વિશ્વનિયંતાનો ગુનેગાર છે...જગતનો ચાહે તેવડો મોટો અંશ ‘ હું ’ અથવા ‘ મારામાં ’ આવી જાય તો પણ એમાં નહીં આવેવા કંઈ પણ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી વ્યવહાર છે, તે વ્યવહાર સત્ય છે, અને તેને અંગે કર્તવ્ય પણ છે જ....આ કર્તવ્યો પોતાની સર્વ શક્તિઓનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી સિધ્ધ કરવાં જોઈએ....ન્યાયાધીશની જગો પરથી ખસવું નહીં અને ન્યાય કરવા તત્પર રહેવું નહીં એ જ્ઞાન નથી, સત્વગુણ નથી, માત્ર વંચના છે.”

આ પ્રમાણે રમખંડતાથી, દહતાથી, છતાં નમ્રભાવે કલ્યાણભાષાએ સ્વતંત્ર પણે પોતાનું મંતવ્ય જણાવેલ છે.

આ અરસામાં વાચન તેમ જ સત્સમાગમ બાજત રોજનિશીમાં આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે:-“ ત્રિમાસિકમાંથી થોડુંક વાચન તેમાં શરૂમાં જ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના લેખનો અનુવાદ તંત્રીએ કરેલો છે કે:-‘ હિન્દુઓ કેવળ શાસ્ત્રમાં વિધિ-નિષેધ તથા શ્રદ્ધાઓનાં બંધનમાં ઊછરવાથી મૃતપ્રાય થઈ જતા બની ગયા છે. ઈચ્છા શક્તિનાં એવાં રૂઢનમાં આત્મવિકાસ નથી ’ વગેરે બોધ છે. વકીલ પુરુષોત્તમભાઈ ભેગો જૈન ઉપાશ્રયમાં એમના એક સાધુનું

વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયો. મુનિ મહારાજ સારા વિદ્વાન અને વિચારશીલ દેખાયા... ' સર્વદર્શન સંપ્રદ ' વાંચી જવાની પોતે મને બલામણુ કરી ”

આ અરસામાં પોતાના કુટુંબની વ્યવહારિક બાબતોનો જાણે નિકાલ કરી શેતા હોય એમ રોજનીશીમાંની નોંધ ઉપરથી સમજાય છે. મુડી અને લહેણી રકમની વહેંચણી કરી નાખી. ઉપરાંત ઝોણી મોટી જામનોને લગતી વ્યવસ્થા પણ કરી શેવા માંડી. “ વડોદરે ચિ. ગ. જયમુખરાય જ્ઞેશીપુત્રને મારા કાગળો તથા ડાયરીઓ એની પામે જે હોય તે મોકલી દેવા લખ્યું. ” તે જ મુજબ જાહેર સરથાને લગતા વહિયરા પણ પોતાનાં નામ ઉપર દર્તાં ને ખીજા શુદ્ધ-સ્થાનોનાં નામ ઉપર ચડાવી દીધાં. અંદર ખાનેથી આગ્રમાન્તરનો નિચાર હોય કે પછી શારીરિક નમળાઇ જણાયાથી ચેતી જઈને આવાં પગલાં શેવા માંડ્યાં હોય તે તો પ્રશ્ન જાણે.

ત્યાર પછી હીમતનગર ગયા; પરંતુ ત્યાં નેઓ નેમ જ લાલભાઈ તારથી પટકાયા તેથી રાજકોટ પગલ આવી ગયા.

સંવત ૧૯૭૫ નુ વર્ષ પૂરું થતાં સુધી આ પ્રમાણે કલ્યાણુભાઈ તથા લાલભાઈ હજુ પથારીવચ્ચ હતા; પરંતુ સ્વમૃદ્ધે દાખલ થઈ ગયા હતા અને સ્વજનો સારવારમા લાગી ગયા હતા.

નવેમ્બર આખરમાં જરૂરી કામ માટે કલ્યાણુભાઈને હીમતનગર જવાનું થયું. એક રીતે આમ રહેજે સ્થળાંતર કરવાનો યોગ આવ્યો તે સાફ જ થયું. એક તો ખીજા પ્રવૃત્તિમાં મન પરોવાયાથી તખ્તીયતમાં સારો ફેર પડ્યો અને પછી તો આરોગ્યાર મુંબઈ જ ગયા; તેથી રાજકોટની આકરી ટાઢમાંથી બચવા પામ્યા.

કલ્યાણુભાઈએ નવેમ્બર આખો લાલભાઈની અસ્વસ્થ પ્રવૃત્તિના કારણથી રાજકોટમાં જ સચિત્ત અવસ્થામાં ગાળ્યો. પરંતુ ત્યાં રહ્યા રહ્યા કાંઈને કાંઈ પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ રહેતી જ. તે બાબતની માહોતિ માટે રોજનિશીના ઇન્તેખાઓ આંહી રજુ કરીશું.

તા. ૧૭ થી તા. ૧૮ નવેમ્બરના દિવસોમાં નાગરી નાતનો એક સામાન્ય પ્રશ્ન જણાયો છે કે— “ જુનાગઢની નાતે રા. છ—નો બચાવ સાંભળ્યા

વગર નાત બહાર મૂકેલ છે તે બાબતમાં આંદોની નાત બેચું લખાણ રા અનંતરાય આપી ગયા. દેશાવરમાં કલેશની શરૂઆત આંદોથી મારે હાથે નહીં કરાવતાં ત્યાં ઠરાવ ફરી વિચારમાં લેવા ગીરધરભાઈને લખ્યું. ભવિષ્યમાં આપણાં બચ્ચાંઓ વિરૂધ્ધ કોઈ આ દાખલો લાંબને એક તરફી ઠરાવ કરે એવો માર્ગ રાખવો તે ડહાપણ નથી. જુનાગઢથી મે ગીરધરભાઈને જવાબ છે. 'ગા. ની બાબતમાં જુનાગઢના જ અધિકારનું એ કામ છે. દેશાવરે તેમાં વચ્ચે પડી વાત વધુ મમતે ચડાવવી એ સાફ નથી. મારે પણ જુનાગઢ જોડેના સ્નેહ સંબંધમાં વિશેષ ઊભો કરવો ઘટતો નથી.' વગેરે લખે છે. અચાવ સાંભળ્યા વગર ઠાંઈને કુટી મારો તે ધોરણ કબુલ થઈ શકે તેવું નથી એ એક જ મુદ્દો છે તે ચાહીને ગળી જતા જણાય છે, તેથી ફરીથી લખ્યું. "

આવા હતા અમાગ કલ્યાણભાઈ ! ગીરધરભાઈ તો તેમના સ્નેહી વર્ગ કહેવાય. તેમની જોડેના ત્રીસ વર્ષ પર્વતનો ધટ સંબંધ હતો. દર બે-ત્રણ મહીને જુનાગઢમાં તેમને ત્યાં એકાદ અઠવાડીયું ગાળવાનો ક્રમ હતો. આમ છતાં તેમના જેવાની શેડમાં પણ તથાપા વગર જેમની પડખે આવા સંભો-ગોમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઊભા રહે તેમની બાંધ જાતી.

પોતાના સ્નેહી અને વેવાઈ રા. રા. દુલેરાય પોતાના યુવાન પુત્ર રા. ડોહર-રાય ગુજરી જતાં બળતાં હૃદયથી રોજનિશીમાં જણાવ્યું છે કે :— રા. રા. દુલેરાય પોતા અવસ્થાને લીધે નોકરી છોડીને પોરબંદર પોતાના દિકરા ડોહર-રાય બેગા જાહે રહ્યા. ત્યાં અચાનક થોડા દિવસના તારમાં ડોહરરાય મૃત તા. ૨૩ મીએ ગુજરી ગયા. ધરડા લાચાર દુલેરાયભાઈને રૂઝે દિવસ તથા છોકરાનો ભાર નાખ્યો. કવિઓ કહે છે કે મુખ-પુષ્પ કેવળ અન્ધતામાં છે !! અમે અતિશયોક્તિમાંથી થયાર્થ ઉક્તિમાં આવ્યું જરા !"

હીમતનગર પહોચતાં જ આ વખત કાઠ નવીન જ રંગ નીરખવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં કલ્યાણભાઈએ ઇડર રાજ્યની નોકરી છોડેલી. આજે હવે પંદર વર્ષના ગાળા પંડી તે રાજ્યની ધુગ ફરી વદન કરવા તેમને આમદ પૂર્વક કહેવામાં આવ્યું.

રાજનીશીમાં આ બામત જણાવ્યું છે કે “ ઠાકોર મેતાનસીંદણ તથા હરીનાનણ વળગ્યા છે કે મહારાજ સાહેબે પંજમીઓને મધાને કહાડ્યા છે નાન્ય વલોવટ ગધો ગુચવાઈ ગયો છે. આ ટાણે મન્દની જરૂર છે અને તે માગે તો બસે થોડા સમય માટે પણ મારે કામ માથે લેવું.”

પાપામાથી આખી ઇમાગત ખોટી ચલાઈ છે અને પ્રકૃતિના બધારણમાં ત્યાં ગિલટાસુલદુ છે ત્યાં થોડા ટ્રિવસ પણ શી રીતે જોખમ માથે લેવાય ? માત્ર મહેરબાનીને કમહોંખાનીના જ ભાગ પડે છે. લાયકાતની પણ પગલા નથી મધ્યત લુટાય કચગાય છે ને બે દાદી છે.” કેવા ઉકળાટ બધાં આ શબ્દો છે ?

કલ્યાણભાઈએ સૂચનાઓ કયા સ્વરૂપમાં આપી તે સંબંધમાં રાજનીશીમાં લખી જણાવ્યું છે કે “ રાજ્યને શરીરની ઉપમા તથા રૈયત, અમલદારો, સર-દારોને તેના અવયવો કહી સેતાનસીંગને સમજ પાડી.” વળી “ રાજ્યનાં બધા અંગોને સમજ તથા નિરોગી રાખી તેનાથી કામ લેવાવું જોઈએ, તે તથા નરેન્દ્ર મંડળ અને બ્રિટિશ-ઈન્ડીઆના ગઝલકારોમારમાં થવાના સુધારા વગેરે બામત મહારાજ સાહેબ જોડે ચર્ચા થઈ.”

આ પ્રમાણે કર્તવ્ય જાળવી રહ્યા હતા તેવામાં એક અણધારી ઘટના બનવા પામી આ પ્રસંગમાં કલ્યાણભાઈની નિર્નોબ વૃત્તિ અને મહારાજશ્રીનો તેમના પ્રત્યેનો ભાવ તેમ જ ઉદાર સ્વભાવ દેખાઈ આવે છે.

તા. ૨૬-૧૧-૧૯ ના રોજ અરણપોથીમાં આ પ્રમાણે નોંધ છે. “ રાતે યાદ કરમાવીને મહારાજ સાહેબે મને છ દળરની જાગીર દેવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો, ખુબ નિશામાં હતો. એમ જાગીર માગથી લેવાય ? રસાયત કેટલો ભાર ખમશે ? દલગરજો (દિલાવગપણ) મોટો છે ગલ્ત્ય નાનું છે.” એ જ સંબંધમાં રાજનીશીમાં લખાણ આગળ ચાલે છે કે, “ સવારમાં હું નહાઈને કપડા પહેરતો હતો તેટલામાં બમરજી (ગાંધીજી) એ પધારી ખુદ દગ્ગાગો મને પહેલાં વર્ગના સરદાર થયા બામત મુનાગકોનો લેખ આપ્યો જે

નજર કરી અને પછી મારા મનની મુશ્કેલીની વાત ભરજી સાથે આવેલ અમલદાર બેઠે કરી. બીજાને આપે ત્યારે મારે બોલવું મુનાસબ નહોતું, હવે અરજ કરવાની વેળા છે.”

હજુરી લાલજીએ આવી જાગીરનો હુકમ લખી દેવા કહ્યું. મારા માટેનો હુકમ મારાથી ન લખાય તથા મને ખાતરી અરજ કરવા તક મળે ત્યાં સુધી હમણાં મુસ્તવી રાખવા બહેર કરાવ્યું. તે પ્રમાણે યશ એમ પાછો જવામ દઇ ગયો. છતાં સાંજે ખબર મળ્યા કે હુકમ લખાઇ ગયો છે તેવી તે હમણાં રોકવા મહારાજ કુમારને રૂબરૂ થઇ અરજ કરી અને તેમને કારણ પણ કહ્યાં. પોતે મારી વાત મંજુર રાખી. ”

તા ૨૮-૧૧-૧૯ ના દિવસનાં રોજનિશીનાં લખાણમાં તે જ બાબત છે કે:—“ સાંજના પાંચ વાગે મહારાજશ્રીને અરજ કરી. નીશામાં આપેલો હુકમ પોતે રદ કરવા મંજુર કર્યું. ફરી વિચારીને તાજે હુકમ કરશે. પોતે રોકડ કરતાં જમીનમાં વધુ ઇજ્જત ગણે છે, માટે રોકડ અળસાવીને મારા માટે જાગીર કરવા આમલ છે. હું રોકડ વધુ પસંદ કરું છું તે મેં કારણ સહિત જણાવ્યું. છેવટ પોતે રૂમાલ્યું કે, હુકમમાં જે આકારમાં લેવું હોય તે મારી પસંદગી ઉપર રાખીશ. મારા પેન્શનની જ રકમ જેટલું મળવાનું છે તેથી વધુ પડતી દેનગી કહેવાનું રહેતું નથી. સ્વામીજી સહિત મહારાજ પાસે ૬ થી ૮ ઘણી ધર્મ-નિતાની ચર્ચા થઇ. અર્થમાંથી લોહી પડ્યું. ”

એ તો સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે કે મહારાજશ્રીનો આ નવાજેશ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય થયો હતો. એ કાંઇ ક્ષણિક બાવનો ઉભરો નહોતો. પાંચસો રૂપિયા માસિક પેન્શન તરીકે અપાતા હતા અને રોકડ જાગીર પણ તેટલી જ રકમની આપવા ધાર્યું હતું તેથી તાત્કાલિક ખર્ચમાં વધારો થયો ન કહેવાય એ પણ તેમનું કહેવું વાજબી હતું. પણ રાત્રી ઉપર કલ્યાણભાઈની હયાતી પર્વતની જવાબદારી હતી તે કાયમની લદાઇ ત્યજ તેનું શું? કલ્યાણભાઈની હયાતી પછી વંશપરંપરા રોકડ જાગીર અપાતાનો હુકમ કાગળ ઉપર જ રહ્યો એટલે એ બાબત વિશેષ વિવેચન કરવા જરૂર નથી.

હીમતનગરથી કલ્યાણભાઈ મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં શિયાળામાં ટાઢ મતી હોય તેથી ડિમેન્ગરથી ફેબ્રુઆરી સુધીનો સમય ત્યાં કુલભાઈના

જોકમા ગામના કલ્યાણબાબનો વિચાર હતો વળી મુળમમા ખીજ પણ અનુકૂળ તરનો હતા આવી ગામથી પુરુષોત્તમદાસ ઉઠે નાનાબાબ નહ જેવાને અચાર નવાર મમનાનું મનનું, દેસાઈ શ્રી ગોવિન્દપ્રસાદ તો કલ્યાણબાબ જોડે હા હમેશ ગીતા ગાયન તેમ જ ખીજ એવા અધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ રહેતી ગાયન કરતા નડનગંગા નાગર મડગને અગે પચ કછડ કછડ પ્રવૃત્તિ રહેતી નસતગાય નડગમની હરકાત ગાયતમા ઉપયોગી નીનડે ગમબાબ હગનબાબ પણ ત્યા ખગ જ નગી ચગડા પોતાના વડીલબાબ દોરાથી તરા જવાનું વવારે અનુકૂળ પડે. ઉપગત હીમતનાન ગ અનુરીઆ ગયજી આડેગ વિગેરેની સોખતનો લાભ સમયે સમયે મગ અર્ગનું આપરેગન કરાવનું કે નહિ તે ગાયતનો પણ નિર્ણય કન્વાનો હતો મુળમની જહેબાક દરમ્યાન ગેજનિશી એવી તો ઉપયોગી અને આકર્ષક માલિનીથી ભગપૂર કે જેમ છે તમ મવી જ આહી ઉદ્ધૃત કરવાનું પ્રતોજન મુરકેનીથી રોકનું પડે છે છૂટા છવાયા અવતરણો આપી ચનાવી લેજ

કલ્યાણબાબ કુટુંબના જણની ઉચ્ચ લાયકાત જોઈ ગયે એ સ્વાભાવિક કે છેનબાબ નિષે પણ ઉદ્ધારો છે કે “ જસદણથી છેનબાબનો કાગળ છે મજે જોડે લખી આપેન કાગળ પ્રાત સાહેમે પસંદ વર્ષો, અને કાઈપણ ફેર ફાગ નિના બજેટ મજુર થયુ તેથી નસગાનજી શેર જડ ગજી થમા ન્યાય ખાતાની રખીમ તૈયા કરેલી તે જ્યુડીશઅન આમીસ્ટદ સાહેમે બંધી પસદ કરી, ને જસદણનાગણી સાહેમ પણ છેનબાબને બીજે કયાઈ ન જવા દેવા આગ્રહ બતાવે છે ”

જેઠ શ્રી સરપુરુષોત્તમદાસ સાથેના યોગ પ્રસ ગોની નોવ નીચે મુજબ છે -

“ મે નાનાબાબ જોડે એમની આશીસમા મળ્યો ‘ ઇન્ડીઅન રિફોર્મ્સ ખીત’ હાનની મોધારત, મુગેખની લડાઈમાથી સબવિત પરિચુમો વિગેરે નિપયોની ચર્ચા થઈ મુરોખીઓનો હીદીઓની બરોમેરી સાખી મકતા નથી એ નિચાર ઉપર જેઠશ્રી હવે આવ્યા જણાય છે ”

પડિત સીતારામ જોરીસ્ટગના અવસાન પછી આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનાર મુપાત્ર વ્યક્તિ મગી આનતા કલ્યાણબાબ દેના સતુષ્ટ થયા હગે ?

મે પુરુષોત્તમદાસ જેઠ મુગર્ધના શેરીદ નિમાયા તેને અગે મુનારડીનો પત્ર લખેત તે ગાયતને અગે રોજનિશીમા જણાયુ છે કે, ‘ મે. નાનાબાબ

શેઠને મુજારકી ટપાલમાં લખી; અને ભેગો એક ફકરો સુરોપની સુધરેલી રાત્રી-
વ્યવસ્થામાં કર્યા શું જૂલ થાય છે ને અડગડાડ પેદા થયો છે તે જાગત
મોકલ્યો. "

મુંજમની રહેણાકનો ડિસેમ્બર માસ આવી આવી અવનવી વાતોથી ભર-
પૂર છે. હવે એક વિશેષ નવીન જાગત નીચે મુજબ નોંધાયેલી છે:—

“ શ્રી પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજીને જંગમ, વાલકેશ્વર, રા વસતરાય અને
હું જઈ આવ્યા શેઠ પોતે ગુણી સ્વભાવના સરળ છે; પ્રાચીન હિંદના કળા
—કૌશલ્યના પદાર્થો તથા નમૂના સાગ એકઠા કર્યા છે તે ગદ્યું જોયું વિશેષ,
અત્યુપયોગી હકીકત એ જાણી કે, ‘ વીજળી, વિમાન, હવાની શક્તિ, જળની
શક્તિ, રાત્રીતંત્ર, વગેરે અનેક ભૌતિક વિષયો ઉપર જુનું સંસ્કૃત શાસ્ત્રીય
સાહિત્ય છે પુસ્તકોનો મળ્યાં નથી પરંતુ જેને મુજમત એ વિદ્યાઓનું સાહિત્ય
છે એવા એક મદ્રાસી શાસ્ત્રી મળ્યા છે એમની પામેથી એ જ્ઞાન બંડાર ઉતારી
સેવાનું શરૂ થયું છે ” એ દિવસ પછી તે જ જાગતની હકીકત ગેજનિશીમાં
છે કે:— ‘ શ્રી પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજીને ત્યાં દેસાઈજી સહિત જલ્દી આવ્યા.
ભૌતિક વિષયોનાં મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકોનાં નામ તથા તેમાં શું વિષય છે તેની
નોંધ શેઠે હથેલીમાં કરી લીધી છે તે વાંચી. ઘણા મહત્ત્વના વૈજ્ઞાનિક વિષયો
છે. ” આવી સમાજને ઉપકારક દરેક જાગત પ્રત્યે કલ્યાણબાઈ ઉડો રસ
ધરાવતા

અર્ગ માટે શસ્ત્ર ક્રિયા કરાવવી કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનો હતો તેથી
નિષ્ણાત ડોક્ટરોની સલાહ લીધી ને જાગત જણાવે છે કે, “ ડો. ઉમાદેડોને ભેગા
લઇને મીંગજવાળા ડો. વાનકેસને અર્ગ જતાવી સલાહ લીધી; પુસ્તક ઓપરેશન
કરાવવાનું કહે છે. “ સવારે યોહી પડ્યું. જલ્દી ઓપરેશન આંહી મુંજમમાંજ કરાવી
ચેવાદેસાઈજી તથા કુલમાઇનો મતુ થાય છે. વસંતરાય મીરજ જવાના મતમાં છે. ”
પણ મ છાએનનાં ઓપરેશન પછી, શસ્ત્ર ક્રિયા વિરૂધ્ધ કલ્યાણબાઈનો પૂર્વ મત
ઘણો તીવ્ર હતો. હવે વળી રજાનિક નિષ્ણાન અર્જનનો અભિપ્રાય પણ સેવો
એમ હતું. ” ડોક્ટર ઉમાદેડોને લઇને સર્જન મેન્જર પોર્ટરને મારી તણિયત
જતાવી આવ્યા. કયોરો ફોર્મથી ઓપરેશનમાં તે જોખમ ગણે છે. ઈન્જેક્શનમાં
નથી ગણતા આમ મીરજના ડોક્ટર અને મુંજમના ડોક્ટર વચ્ચે મતભેદ
દેખાયો કલ્યાણબાઈએ આ પરસ્પર વિરૂધ્ધ અભિપ્રાયોનો છેદ ઉડાડી નાખ્યો
અને છેવટનો નિર્ણય સભાની દીધો કે, “ કયોરોફોર્મ અને ઈન્જેક્શન બંને

પ્રકારનાં ઓપરેશનમા જોખમ બાસે છે; તેથી 'ઓપરેશન નથી કરાવવું એમ કહી દીધું.' " બસ આખરી નિર્ણય થઈ ચૂક્યો એટલે પછી ઠાઠએ કંઈ જ કહેવાનું રહ્યું નહિં ! દરમ્યાન પોતે તો નિગંતે પરિપટોના અહેવાતો વર્તમાન પત્રોમાંથી વાંચવામાં પ્રગતિ થઈ ગયા, જેમ કે, "અમૃતસર કોંગ્રેસના પ્રમુખોનાં બાપણાં વાઝ્યાં. મોડરેટ-કોન્ફ્રન્સના બાપણાં, લીગના બાપણાં. " "વીશગી સદીના નવેમ્બરના અઠમાંથી 'શ્રી અરવિંદ ધોષ' એ લેખ વાંચ્યો."

આ પ્રમાણે મુળધર્મમાં અનેક વિધ પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી.

પ્રકરણ ૪

ધ. સ. ૧૯૨૦

રાજકીય પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ

❧

ધ. સ. ૧૯૨૦ ની સાક્ષની શરૂઆત મુજબમાં જ થઈ. જાન્યુવારીનાં પહેલાં અઠવાડીયામાં હજુ કોંગ્રેસ-કોન્ફરન્સના અહેવાલોનું વાચન ચાલુ હતું. પુસ્તક-વાચન કરતા અને તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર વિશિષ્ટ પ્રકારનાં અવતરણો લેવાનું પણ ચાલુ હતું.

એ સર્વ બાબતો વિષે રાજનિષ્ઠીમાં લખાએલી હકીકત આંહી કમવાર રજૂ કરીશું.

" અમૃતસર કોંગ્રેસમાં ખાંધીશ્યે ખાસ એવો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો કે:-
• ગમે તેવું અમલદારોના ત્રાસથી મુઝાવા, ખીન્નવાનું કારણ મળ્યું હોય તો પણ લોકોએ જે તોફાન તથા અત્યાચાર કર્યા તેને કોંગ્રેસ ધિક્કારે છે. રા. હિંમતલાલ અંબરીઆએ પોતાના શિક્ષક સમાજમાં બાપજી આપવાનું અથવા પ્રમુખ થવાનું એમની માસિક સભા માટે પૂછ્યું, તેની હા પાડી. "

" ગોરેગામ દવેજી કૃષ્ણશંકરભાઈને મળી આવ્યો ત્રણ કલાક સુધી તેમણે જ્ઞાન વોર્તા સંભળાવી. (૧) સારાસાર, (૨) ચોખ્ખાચોખ્ખ, (૩) ધર્મ્યા ધર્મ, (૪) સત્યાસત્ય, (૫) આત્મ અનાત્મ. પાંચ વિવેકો તથા અહં-ભાવમાં (૧) પૈશાચ, (૨) પાશવ, (૩) માનવ, અને (૪) દેવી ભાવોનું મિશ્રણ, ને પ્રત્યેકને અનુક્રમે દાખી દેવો, નિષ્પન્ન કરવું, ઉન્નત કરવો, અનુ-કરણ કરવું એ કર્તવ્યો વગેરે ઘણી સારી રીતે સમજાવ્યું. વળી (૧) વૈદિક

અને (૨) તાંત્રિક સિદ્ધાંતોનો મૂલ્ય-ભેદ તથા એની એકવાક્યતામાં ખડું જ્ઞાન છે, તે પણ બહુ સ્પષ્ટતાથી કહી સંભળાવ્યું. પ્રેમથી ચા-નાસ્તો કઠગી સાથે લીધો. (૧) ત્યાગ, (૨) તિતિશા, અને (૩) તપનું લાર્દ કહી બતાવ્યું. ” આંખે અંધ છતાં દિવ્ય ચક્ષુ ધરાવનાર આ વડીલશ્રીએ જાણે જ્ઞાનનો સાર ભાગ થોડા સમયમાં તારવી આપ્યો.

“ આજ સવારે ફરવા ગએલા ત્યાં મુ. બાઇએ પોતાના જે ઉદ્ધારો કહાડ્યા તેથી સમજાય છે કે, એનામાં પોતાની પ્રકૃતિ અને મુમુક્ષતા વચ્ચે ખેંચતાણુ રહે ચઢ્યૂં છે. પણ દશ પ્રકૃતિ ત્યારે ને ત્યારે ઉતરી આવે છે. ” આ સમયમાં યગવડામાં પોતાના વડીલ બહુ પાસે તેઓ હતા.

જે અઠવાડીયાં વડીલ બાઇની મેવામાં ગાળી તેમ જ ચોખ્ખી હવાનો લાભ લઈ તા. ૩૦-૧-૨૦ ના રોજ કલ્યાણબાઇ પગલ મુજર્જ આવ્યા. કેળુવારી માસ પણ રાજકોટ બહાર જ ગહેવાનું બન્યું. મુખ્યત્વે મુંબઈમાં જ રહેવાનું ચાલુ રહ્યું.

લેખન કાર્યમાં “રાજ અને રાજ્ય” એ બાબતના વિચારોનું ટાંચણ કરી રહ્યા હતા. ગાંધીજીનું નવજીવન અને એના ઈતર વાચન ઉપરાંત History of Aryan Rule in India એ પુસ્તકનું વાચન પસંદ પડ્યું જણાય છે. તેમાંથી સ્નેહીએને અવતરણ મોકલેલાં. આ સંબંધી તેમ જ બીજી ખાસ બાબતોમાં દફતર નોંધપોથીમાંથી ક્રમવાર લખ્યું.

જાન્યુવારી માસમાં કુમારશ્રી દેવીસીંહજીએ કચ્છમાં દિવાન પદ માટે ઇસારો કરેલ અને હવે સર પ્રભાશંકર પટણી તરફથી એ જ સૂચન થયું. એથી સમજાય છે કે કલ્યાણબાઇ જરા પણ પિંગળ્યા હોત તો કચ્છનાં દિવાન પદ અને તે પણ મદારાઓશ્રીની ગેરદાનરીમાં કુલ અધિકારથી ખીરાળ્યા હોત. “ મે. પ્રભાશંકરબાઇએ ખાનગીમાં કહ્યું. કચ્છ મદારાવશ્રી અને પોતાની ગેરદાનરીમાં Diwan-in-Charge નીમી જવા ધારે છે; ને તે કામ માથે લેવામાં ખોટું નથી. ત્યાંથી દરખાસ્ત ન આવી હોય તો આવશે. જવાબ આપ્યો કે કાંઈ ઘોંસરે જોડાવા મારી વૃત્તિ નથી; પણ એમણે ‘ આ તો ટેમ્પરરી ’ છે તેવા ખુલામો કર્યો. ”

પરમ સ્નેહી શેઠશ્રી નાનાબાઇ સાહેબને ત્યાંના તેમનાં એકનાં એક પુત્રીનાં

લખન પ્રસંગ વિષે ઉદ્દગારો છે કે:-“ મે. નાનાભાઈ શેઠે કહેવરાવેલું તેથી કુલ-ભાઈને લખને મળી આવ્યો. એમણે ચોરી, માંચડું, ઝેરાંની બેઠક સાર જુદા જુદા સમીયાણા ગોઠવેલ તે, વેલો તેમજ બગીચામાં ગુ થેલી વિઝળીની રોશની, કરતા વરંડામાં પુક્યો માટે બેઠક, નિશી જરીના જુટાવાળી સાટીન જડેલા ઠાવ મુકાવ્યા છે તે, વગેરે બધું ફેરવીને બતાવ્યું. આવતી હાલ સાંજથી જ બની શકે તો મારે જવું અને રાતના હિન્દીતર્નમાં ભાગ લીધા પછી મોડેથી પાછા ફરવું એવી ઇચ્છા બતાવી; એમ આડકતરી રીતે જમવાનું નોતરું દીધું.”

તા. ૨૨-૪-૧૯૨૦ ના રોજ કલ્યાણભાઈ સ્વામીજીની તહેનાતમાં અમદાવાદ ગયા.

“ શિષ્ય તથા ગુરુ બંને સાથે કાંકરીઆ તળાવ ફરવા ગયા. હું બેગો હતો. શિષ્ય-સ્વામી જોડે સંસાર સુધારાના સવાલો ઉપર કેટલીક ચર્ચા થઈ. બાઈ જ જેવા શાસ્ત્ર પ્રમાણથી પણ પ્રેરાવા ના પાડે છે તે મટે એમને બહુ હાગે છે. ”

અમદાવાદથી રાજકોટ આવ્યા. આંહી ગજપ્રકરણી ખામત થોડી થયી તો ચર્ચાય એ સ્વાભાવિક છે. રાજનિશી જણાવે છે કે:-“ સવારે મી. મસુરેકર જોડે અને સાંજે બાઈ હરીશંકર પંડ્યા આવતાં એની જોડે ‘ કાલિઆવાડ હિત વર્ધક સમા ’ એ રાજ્યો જોડે કામ લેવાની શૈલિ સંબંધે ચર્ચા થઈ. ”

આ શિવાયની બોલ બાબતોને અંગે રાજનિશીમાં આ પ્રમાણે હકીકત લખી છે. ‘ માફ લેખીત વર્ણનનામાં આજ હીમતુભાઈ વગેરેને વાંચવા આપ્યું. નવજીવન હેમતુનું આવતાં વાંચી લીધું. ‘ મદારમા ગાંધીજીની વિચાર સૃષ્ટિ ’ માંથી વાચન, તથા મારી પ્રકૃતિ પમાણે વંચતા હિંદુવેલી સંકા પેન્સી-લથી માઈનમાં નોંધાય છે. ”

તા. ૧૭-૩-૨૦ ના રોજ કલ્યાણભાઈ હડાળા દરબાર થી વાજસુરવાળા પાસે ગયા. ગુરુજી ગંગારામ શાસ્ત્રીની ગેરહાજરી પુરતી ખામી તો હતી જ. આ મુલાકાતનાં સંગ્રહણો રાજનિશીમાંથી આપીશું. “ અસલ રિથતિના પ્રેમથી મળવું થયું. અનેક છુટક છુટક વિષયોની ચર્ચા. પોતે મારો ‘ હિન્દુ-ત્વ ’ તો લેખ જોયો છે. ‘ વર્ણુ ’ તથા ‘ આશ્રમ ’ અને ‘ નીતિ ’ ના લેખોના મેં હવાલા આપ્યા. દરબારજીના ખાનગી નજરઆગમાં ‘ કાસુન્દ્રી ’ માને Negroe Coffee થાય છે તથા ડ્રાક્ષ થાય છે ને કાંટા વગરનો હાથે

પણ યથો છે તે જોયાં. ”

એપ્રિલ, મે અને જુન આ ત્રણ મહીનાઓમાં ગણના યોગ્ય જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી તેને સંબંધકર્તા ઇન્તેખાઓ રોજનિશીમાંથી નીચે મુજબ તારવ્યા છે.

“ સાંજે રસ્તામાં ગારીસ્ટર શ્રી શુકલ મળ્યા. પોતાને ત્યાં તેડી જઈને કાઠિઆવાડમાં દેશી રાજ્યની પ્રજામાં માણસ તરીકેનું સ્વમાન અને તે જળવવા સાફ જરૂરના પ્રયાસ કરવાની હિંમત કેમ આવે તે સંબંધે ચર્ચા કરી. મોટાં રાજ્યમાં તે જાગૃતિ પહેલી આણી શકાય ને નાનામાં મોડી આવે. તથા કાઠિઆવાડના રાજ્યોને સ્વચ્છંદી-સત્તાવાળા, તથા પ્રજાને લાચાર બનાવનાર વકીલો જ છે એ બે વાતમાં અમે એક મત થયા ”

તા. ૨૨મી એપ્રિલે કલ્યાણુભાઈ પ્રભાસ પાટલ સ્વામી પાસે ગયા. તા. ૨૩ મીની રોજનિશીમાં ઉલ્લેખ છે કે-“ સંન્યાસ વિધિ સ્વામીજીએ વાંચી સમજાવી. નદી તથા દરિયા કાઠે કરવાનું ધણું ફાવે છે. ”

ત્રણ-ચાર દિવસ પછીની રોજનિશીમાં લખે છે કે-“ મને આજ ફરાજ બહાર્યારીજીએ તૈયાર કરી દીધો. કાલ સાફ દુધની પુરી સ્વામીજીએ હૃદયે પાસે કરાવી દીધી. પણ આમાંથી મોટો ભાગ અતિથિ સ્વામીને ગાડાવાળો ભૂખ્યો હતો એને મેં સ્વામીજીથી છાની આપી. ” પ્રભાસથી કલ્યાણુભાઈ જુનાગઢ ગયા. ત્યાંથી સ્વામીજી ઉપર એક પત્ર લખી મઠમાં કેટલીક અનિયમિતતા ચાલી રહી હતી તે આગતની જાણ કરી રાજકોટ આવ્યા તે દિવસે રોજનિશીમાં લખી જણાવ્યું છે કે-“ઝાડાં વાવેલાં છે ત્યાં ઉંચાનીચી જમીન થોડી ખોદી, પુરી અને સરખી કરી. તે જ બાગત ફરી ઉલ્લેખ છે. સવારે અણ્ણુ હતું તેથી ઝાડોની જગ્યા સાફ કરવાનું ભેળા મળીને ક્યું. ” આ પ્રમાણે નિર્દોષ શારીરિક શ્રમની પ્રવૃત્તિમાં પણ આનંદ માણતા.

ગ. વસંતરાય વઢરાજની તો સખ જજ થવાનો હક હુખશે એમ જણાવાથી તેમ ન થવા દેવા ઓનરેબલ પુરુષોત્તમદાસ શેઠ મારફત કલ્યાણુભાઈએ સફળ પ્રયાસ કરેલ તેની વિસ્તૃત હકીકત રોજનિશીમાં છે કે-

“ સમજજની જગો માટે હિમરનો બાધ આવતાં પહેલાં લાયક થવા સાફ કાપદાના ટ્રેજ્યુએટોને નાના પગારથી તેવી નોકરીમાં દાખલ થવું પડ્યું છે. અનેક જણે સારી આમદાની તથા ખીજી નોકરી જતી કરી છે. કરજ ક્યાં

અને દુઃખ વેડ્યાં છે. જીંદગીનો માર્ગ બદલી બેઠા છે. હવે સરકાર તે બધાને દક વગરના દરાવી દે છે ! ને ધંધાદારી વકીલોમાંથી સખ જજ નીમવાનું દરાવ્યું છે ! આમાં રા. વસંતરાય (વહરાજની) પણ હોમાઈ જાય છે. મે. નાનાભાઈ શેઠને [ઓનરેબલ પ્રુપોત્તમદાસ શેઠને] કાઈ બને તો કરવા વિનંતી લખી. "

આ બાબતનો સર પ્રુપોત્તમદાસ ગેડનો જવાબ રા. વસંતરાય મારફત મળ્યો. તે સંબંધી રોજનિશીમાં જણાવ્યું છે કે, "મુંબઈથી રા. વસંતરાયનો કાગળ. મે. નાનાભાઈ શેઠને મારો કાગળ પસંદ પડ્યો છે. અને હું સંમત થાઉં તો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી પાસે રજુ કરવા ધારે છે. સંમતિ લખી. " આતો અસાધારણ વાત બની. કલ્યાણભાઈએ ઓનરેબલ પ્રુપોત્તમદાસ શેઠ ઉપર ખાનગી પત્ર લખેલો. તેમને તે ધણે અસગ્કારક જણાયો તેથી કલ્યાણભાઈની સંમતિથી તે પત્ર ગવર્નર સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને આપ્યો ! આ વિષે રોજનિશીનું લખાણ વાંચીએ:-

" મુંબઈથી રા. વસંતરાય વહરાજનીનો કાગળ. એને પોતાને તો સખ-જજ થવાની છુટ કામચ રહેશે તથા મારો કાગળ જે મે નાનાભાઈ શેઠ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરફ મોકલેલ તે ઉપરથી બીજાએ સંબંધે પણ પુછપરછ થાય છે. " આ પ્રમાણે સર પ્રુપોત્તમદાસ ગેડના સહકારથી. કલ્યાણભાઈની મહેનત સાર્થક નીવડી.

હડગના મદારાજનાં પુત્રીનાં લગ્ન થોડા સ્થળે કરાવવાં એ કલ્યાણભાઈ પોતાનું કર્તવ્ય ગણતા હતાં. એક સારી જગ્યાએ સગપણ સંબંધ બંધાએલ તે રાજ્યશીપ બટપટને પરિણામે તુટ્યો. હવે તો તે કુંવરી તેજબાઈનાં લગ્ન અગ્વાણીના મદારાજ સાથે હીમતનગર મુકામે થવાનું નિર્ણીત થયું. આ પ્રસંગમાં કલ્યાણભાઈએ દાગરી આપવાનું થોડા ધાણું. રોજનિશીમાંથી આ ગામતની દફાકત વાચીએ. ગડઆન મુકામની વ્યવસ્થા બાબતની નોંધ આપી કરીશુ.

" ઉતારો જુના દરગાહમાં છે. બધી મોઢ મારી છે. માત્ર પીશાબ તથા દગ્તના ખુલાસાની જોગવાઈ નથી ! શુધ્ધ સાત્ત્વિક શરીર હોય તેને લાયક ! સરદારો (નવા બનાવેલા) તરફથી ગોડો (બ્યાકતો) આપવાનું ચાલે છે. કહે છે કે, એક એક ગોડનો ખગ્ગ ૩૫૦ આ એક દગ્તર થાય છે ! ગરીબ અગ્ધ ભુખી ૪૨

રૈયત પાસેથી મેળવેલા પૈસા આમ ઉડે; આ અર્થે રાજ્ય-વહીવટનું કામ નહાવાનું નદીએ; ખડોળાં પાણીમાં ડીક લાગે છે. તમામ ઉતાગનાં તાળાં વામેલી સાંકળમાંથી મોંમરા નીકળી જાય તેવાં છે. ”

ઉપરનાં અવતરણોમાં, કટાક્ષ, નિરીક્ષણ, કુદરતી સૌંદર્ય તરફ ભાવ અને ગરીબો માટેની દાઝ સહેજે જણાઈ આવશે. દીનદુઃખીયાં તરફ તેમનામાં સખર દિલસોટ્ટની તીવ્ર લાગણી હતી. જુઓ:— “ ગાંમડાંમાંથી કુંભારોને વેડે પાણી ભરવા બોલાવ્યા છે. તેને ઘેર પછવાડે કોઈ ખીત્રું બાંધી છોકરાં સાથે કમાઈ દેનાર છે કે કેમ અને આંહી કેટલા જણનું પોણા અપાય છે તે બાબત કોઈ પરવા રાખતું નથી. નોકરવર્ગ બધો મોટાથી ન્હાના સુધી બેપરવા જણાય છે. જેમ કર્તવ્યનું ભાન નથી, ધર્મની સમજ નથી તેમ ઉપરિઓનો ભય પણ નથી. અને રૈયતની પાપમાલી છે. ” બળતાં જીમરનાં આ ઉદ્દગારો છે.

લગન પ્રસંગની ખુશાલીમાં કલ્યાણબાઈએ જરવાણી રાજ્યને પોતા તરફથી અમુક રકમ આપી. અને તે રકમનાં વ્યાજમાંથી જરવાણીની કન્યાશાળા-માંથી જે કન્યાનું વર્તન ઉચ્ચતમ ગણાય તેને બાઈ તેજકુંવરબાઈનામ અપાય એવો પ્રબંધ કર્યો.

તા. ૨૮-૫-૧૯૨૦ ના રોજ તેઓ રાજકોટમાં દાખલ થઈ ગયા. અને જુન માસ રાજકોટમાં જ ગાળ્યો. તે સમયની રાજનિશીમાંથી થોડાં સૂચક ટાંચણો લઈએ.

“ કાઠીઆવાડની ખીછ અત્યંત પરિવ્રતા પ્રમુખ કવિ ન્હાનાલાલ આજે હસા મુકામે વાંચવાના છે તે બાબતની જાણેલી પ્રત મળતાં વાંચી ગયો, અને તે ગુરુસ્વામીને અજમેર ખીડી તથા પત્રથી જણાવ્યું કે હિંદુ સમાજને અનેક પ્રશ્નોએ ચક્રોળે ચડાવેલ છે તે બધાના નિકાલ શાસ્ત્રાધારે આપત્રી કરાવવા અથવા આપની કૃપાથી શાસ્ત્રનાં અવતોકન બાદ કરવા એવી મારી લાગણી હતી. પણ આપે લાંબી કસે ધવરાવીને કશું કયું નહિ. ” શંકરાચાર્ય પ્રકરણમાં કલ્યાણબાઈની સામેલગીરી શા કારણે થઈ તેની ચાવી ફરીવાર ઉપરનાં અવતરણમાંથી મળે છે.

કલ્યાણબાઈની આ તીવ્ર આકાંક્ષા હતી. અને તેમાં નાસીપાસ થયા તેથી તે બાબત સ્વામીજીના પત્રમાં ઘોળો કર્યો છે. રાજનિશીનાં થોડાં અવતરણો લઈએ.

“ સાંજે છત્રીવરામને ત્યાં જઈ આવ્યો. એક ચકલીનું બચું ક્યાંકથી કુંડીમાં પડ્યું, પણ બચાવી શકાયું. અમુક સમય એક પટારા નીચે બેસી રહ્યું. પછી થોડું થોડું ઉડતું નીકળ્યું. સદુ રાજી થયા તેટલામાં ક્યાંકથી કૂતરો આવ્યો તે કોળાયો કરી ગયો. શું આ બનાવમાં બોધ નથી ? જગતમાં હમણે હમણે બોધ. ‘આયુષ્ય મરણનું નિમિત્ત.’ ” “ ‘દિંદુલ’ તથા ‘નોતિ પરત્વે હુટક વિચારો’ મહાત્મા ગાંધીજીને મોકલ્યાં. ”

જુલાઈ, ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર એ ત્રણ મહિના પ્રવૃત્તિમય હતા.

આયુષ્ય ખૂટવા માંડ્યું તેમ જાણે જનકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ વેગ આવતો જણાય છે.

રાજનિશીની માદીઓ તેમ જ આવેલ પત્રોમાંથી જોઈતી વિગત મળી રહે છે, તેથી તે બે સાધનો દ્વારા જ આ ગ્રંથી બામતો વિશે માહિતી મેળવવી શક્ય ગણાશે.

પંજાબ અત્યાચાર અંગેની સમિતિનો અહેવાલ પૂરો વંચાયા પછી રાજનિશીમાં ગંભીર ટીકા કરી છે કે—“ કોંગ્રેસ સમિતિનો રિપોર્ટ પૂરો વાંચી લીધો. પંજાબમાં અમલદારોએ જે ત્રાસ પાથર્યો છે તેની, અને હિન્દીઓને જતાવરથી પણ એક ગણીને જુલમ મુખ્યે છે, તેની અસર ફેટકી ઉઠી અને ટકાઉ થઈ હશે તે અટકળમાં આવે તેમ નથી. અને બ્રિટિશ રાજ્યના ન્યાય તથા મુધરેલાં માનુષો વર્તનમાં, શેફોની શ્રદ્ધા પાછી ઉત્પન્ન કરવામાં (તે શેફો) ફાવશે કે કેમ તે અત્યારે તો શક્યમંદ લાગે છે. ”

તા. ૨૫-૭-૨૦ ના રાજ જસદણમાં જ લખાએથી હકીકત આ પ્રમાણે છે, “ સાંજે નસરવાનજી શેફ જોડે ફરવા. દેગી રાજ્યોમાં લાલ માત્ર બે મુધારા માગવા, અને તે મળે તો સંતોષ માનવો એવા મારા મત જોડે લેઓ મળતા આવ્યા. (૧) કાપડા કાનૂની લીધા વગરની કોઈ સત્તા ચલાવવામાં ન આવે તે તે કાપડા કાનૂન પસાર કરતા પહેલાં છપાવીને જાહેરના વિચાર ધ્યાનમાં લેવા. (૨) તમામ ઉપજની વપરાશ માટે ખરચ ખાતાના ટકા બાંધીને બદલ પાડવા તથા તે પ્રમાણે ખરચનું. ”

આ પ્રમાણે જસદણમાં શાંતિમાં સમય ગાળતા હતા, તેટલામાં રાજ-કોટથી રા. ગ. હરીશંકરજી પંડ્યાનો પત્ર રાજકોટ મુધરાઈના બંધારણ બાજુ-

તેનો આગ્યો, જેથી કલ્યાણબાઈ સચેત થઈ ગયા. આ સંજોગે રાજનિર્ણયની યાત્રી આ પ્રમાણે છે:- “રાજકોટથી રા. બાઈ દરીશંકર નરસિંહરામ પંડ્યાનો કાગળ. રાજકોટ હાકોર સાહેબે મ્યુનિસિપાલિટી વસતીને સોંપી આપવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો છે, ને ચુંટણી સાર વોર્ડ પાડીને કમિટિનું બંધારણ અને ઉપજન-ખર્ચ સંબંધી ધોરણ રૂપત તરફથી તૈયાર કરીને પોતા પામે તા. ૧ સપ્ટેમ્બરે રજુ કરવા ફરમાવ્યું છે તે પ્રસંગે મને રાજકોટ તુરંત આવવા લખે છે.”

“રા. રા. દરીશંકર પંડ્યાને જવાબ વખ્યો કે, મુજબ શહેર તથા મહાકાના મ્યુનિસિપલ કાયદા ઉપરથી મ્યુનિસિપાલિટીનાં ખાસ કર્તવ્યો તથા ઉપજનાં સાધન તેમ જ ખર્ચની બાબતોનું ટિપ્પણ તૈયાર કરશે, મહેતા મનસુખલાલ સ્વજીભાઈની મદદ લેશે. તા. પહેલી જાન્યુઆરીએ હું રાજકોટ આવીશ.”

કલ્યાણબાઈની હાજરી માટે આટલી ઉત્સુકતા હોવી એ બાબતમાં તેમની સાચી પિછાન જેમને હોય તેમને તો આશ્ચર્ય ન થાય એક તો રાજા અને પ્રજા બંનેનો વિશ્વાસ ધરાવનાર એના જેવા બીજા શોધ્યા મળે નહીં. બીજું એક વાર કામ દાયમાં લે પડી તો તેમા તેઓ પોતાનું અંતર ગેઢે અને તે કામને પાર મુકીને જ જાણે જેમ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિપદ બંધવા સંબંધી હિંમતીય કરવામાં ગ. ગ. મનસુખલાલ ગ્વજીને પૂર્ણ સાથ આપેના, તે જ મુજબ સ્થાનિક મંદરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કાર્ય દિશામાં રા. રા. દરીશંકર પંડ્યાને દાર્શનિક સદકાર આપ્યો. કલ્યાણબાઈએ પોતે જ રા. વસંતરાય વજ્રગજની મારફત-મ્યુનિસિપાલિટી એક્ટ મંગાવ્યો. તેમ જ તે સંબંધી ગ. વસંતરાય પાસે એક નોંધ તૈયાર કરાવી. ઉપરાંત જુનામઠ, વઢવાણ, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે સ્થળોની મુધરાખનાં બંધારણ અને નિયમો મંગાવી તેનો અભ્યાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે તૈયારી કરી જાહેર સભા ભરવામાં આવી તે સભા સમક્ષ કમિટિએ મંજૂર કરેલ કલ્યાણબાઈનો ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો. તે સંબંધી રાજનિર્ણયમાં જણાવ્યું છે કે:- “ગને જાહેર પ્રજાની મેદાનમાં સભા. કમિટિએ કરેલો ખરડો મંજૂર થયો અને તે સંબંધી દગ્ગાર જોડે ચર્ચા કરવાનું પણ એ જ કમિટિને સોંપ્યું.”

“એક ટુંક પણ ધ્યાન ખેંચાય તેવી નોંધ છે કે.- “અસહકારમાં મને

જે દોષ દેખાય છે તે સંબંધે મહાત્મા ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો. ”

“ ગુકલ બેરીસ્ટર જોડે મહેતા મનમુખલાલ સ્વછએ બોલાવવા ધારેલ રાજકીય પરિષદ સંબંધી કેટલીક વાતો થઈ. ”

આંત્રી આપણને કાઠીઆવાડ-રાજકીય પરિષદનાં પહેલાં અધિવેશનનાં પગલુ દેખાય છે.

દરે એક અંગત કૌટુંબિક ઉદ્દેશ આંત્રી લેવા ધારેલ છે. પિતા-પુત્ર વચ્ચે કેવી મીઠી ખેંચતાણ થાય છે, અને પુત્રના ઉચ્ચ આશયથી કલ્યાણ-ભાગનો આત્મા કેવો પ્રસન્ન થાય છે તે આ ઉપરથી આપણને જણવા મળે છે. “ મુંબઈથી ચિ. કુલભાઈના કાગળ. એને આ વખત રૂમાં અને શેરોમાં થઈને મોટી રકમની ખોટ ગઈ છે, એટલે સાવ ખાલી થયેલો વખત આવ્યો ગણાયજવાબમાં લાભભાગી દેવાંધીન હોવાનું જણાવ્યું તથા મેં અવસ્થા ક્યાં વગરની જે થોડી મુંડી રાખી છે તે દરે એને દવાતે કરીને હું એના ભેગો જઈ ગયું એમ સૂચવ્યું. ” “ મુંબઈથી કુલભાઈનો કાગળ. તેજભાઈ વગેરે પાસે તેના ભાગની ખોટ મુજરા લેવાની, કે ભારી પાસેની મુંડી પોતે એકલાએ લેવાની પણ પોતાની વૃત્તિ નથી. દરેએ જે દલાલીમાં તક આપવા કહ્યું છે તે કરવા હાલ ધારે છે.

“ મુંબઈ ચિ. કુલભાઈને લખ્યું.— ખટાલના શેરમાં એકના પાંચ ઉપજ્યા તે ચિ. તેજભાઈ વગેરેને મુજરા દેવા, અને એના સાર ધંધો કરવા જતાં બીજાં શેરોમાં ખોટ ગઈ તે મુજરા તમને ન મળે એ મને વાજબી લાગતું નથી ! એત્રું નામું હામું (હિસાબ) હું માંડું છું. કાંઈ તમારી મેળે તમારે લેવાનું નથી.

“ મુંબઈથી ચિ. કુલભાઈનો કાગળ.— “ તેજભાઈ વગેરે સાર પોતે શેર લીધેલ ત્યારથી જ ખોટ જાય તો મુજરા ન લેવાનો પોતાનો સંકલ્પ હતો. ” એમ ખુલાસો કરે છે. પરમાત્મા એની આવી વૃત્તિ, સરજતાથી અને કાયમ માટે રાખી શકે તેવી અનુકૂળતા આપે. ” ખરે જ, પિતાની આ, અંતગ્નાં ઉડાણની આશિય આખરે ફળી.

કલ્યાણભાઈનાં સંબંધમાં એક જાગત ફરી ફરીને આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે તે એકે પરસ્પર વિરોધી પક્ષો બધા કલ્યાણભાઈમાં એક સરખો.

વિશ્વાસ ધરાવતા અને દરેક પક્ષ તેમની સલાહ માટે તત્પર ગહેનો. જેમકે, એક તરફથી એક દેશી ગાંધીના એડમિનિસ્ટ્રેટર, તેમજ એક રાજ્યના નરેશ, અને બીજી તરફથી તેનાં તે બે દેશી ગાંધીઓની પ્રજા, વળી એક બાબુથી દિત્તવર્ધક સભાનાના પ્રમુખ તો સામી બાબુથી ગ. ગ. મનમુખલાલ રવજી મહેતા, આ દરેક પક્ષ કલ્યાણબાઈ પાસે પોતાનું અંતર ખોલે અને સલાહ માગે. આને અંગે રાજનિશીમાં એમણે જણાવ્યું છે કે:- મે. નસગવાનજી શેઠ મળ્યા. દિત્તવર્ધક સભા તરફથી એમને, રૈયતને રાજમવલીવટમાં સામેલ કરવાના હાલે મોકલી સદાનુસૂતિ માગી છે તે બત્તવ્યું. જ્યાંજનો મુસદ્દો પણ બતાવ્યો. જસદણનું હિંદુ-મહાજન મુસવમાન રૈયત પામે ધાણી સદિતના ધંધા આખો શ્રાવણ મહિનો બદલો આપ્યા વિના જંધ ગખાવે છે અને પોતાના તેવા ધંધા જંધ રાખતા નથી, તેથી ઉઠેલી કપડાટની વાત ચમ્પ, તથા શું કરવું તે વિચાર થયો. ” આ અરસામા કલ્યાણબાઈ આરામ લેવા પોતાના પરમ સ્નેહી ગ. ગ. છબીવાગમબાઈને ત્યાં ગજપગ થોડા રોજ માટે જઈ આવ્યા. આવી તેમણે તકરપર્શી અવલોકન કરેલું તે બાબતમા રાજનિશીમાં તેમના ઉદ્દગારો નીચે મુજબ છે -

“ સિમમાં જતાં આવતાં આશરે બે ગાઉ કરવા ચરીયાણ જમીન ધણી છે. ધારો અને નાળાં છે તેથી પાણીનું પણ મુખ છે, નદી રંગમતિ મળેતી છે. પૂર્વે ગામ મોડું અને કોઈ દુનન ઉલોગથી આગાફ હતું તેનાં શિદ્ધ જગે જગે નજરે પડે છે. ”

રાજપરાથી રાજકોટ આવ્યા બાદ અસહકાર (મ. સ. ૧૯૧૬-૨૦ ના) બાબત પોતાના ભત્રીજા છેલબાઈ બેડે ચર્ચા ચર્ચા કરે તેને લગતી વિસ્તીર્ણ લંકીકત રાજનિશીમાં છે કે-“ ગાંધીજીના અસહકાર સંબંધી છેનભાઈ બેડે ચર્ચા, તે ધર્મ છે ને અંતિમ કલ્પ છે એમાં મનભેદ નથી. પણ તે શબ્દ વાપરવા માટે જનસમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જરૂરનું આત્મમજા તથા નૈતિક બળ ધરાવે છે કે કેમ એ સવાલ છે. હજી એ બે બે સોડામાં જગાડવા તથા જમાવવાનું લાંબા સમયે ચર્ચા શકે તેનું કામ બાકી છે, હાન તો અરાજકતા જ થાય તેવું છે. ”

“ દિન્દમાં અસહકારની કિસ્તો કરીને લાંબી મુદત ઉપર તેનો અમલ પાથરવો એ વ્યવહાર; જેમ કે પંચાયતો પહેલી, અને વડોદરાએ કોર્ટો ત્યાગવી તે પછી, પ્રજાપ્રીય શાળાઓ પહેલી, અને સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ તે પછી;

દત્તાદી, અસહકાર જાળવત એક મેમો (Memo) લખીને મે. નાનાભાઈ શેડને ખીડ્યો. ”

તે સમયે પ્રચલિત ઝૂબેશના પ્રત્યાવાનો કલ્યાણભાઈના મન ઉપર આ પ્રમાણે થયેલા. સ્થાનિક, રાજકીય, તેમ જ નાગરિક આંદોલનો સંબંધી નોંધો હવે તપાસીએ. પહેલી નોંધ તા. ૧-૬-૨૦ ના રોજની છે. “રા. મનસુખલાલ રવજીને મળ્યો. તે બાઈ દેશી રાજ્યોની સુધારણાના પ્રયત્નો અર્થે છે તથા કાર્મિ-આવાડની રાજકીય પરિપદ બરવા ધાતે છે તે સંબંધે વાતો થઈ. ફેટલાક ખુલાસા થયા. જેવટ એમણે એ પરિપદની સ્વાગત-સમિતિના પ્રમુખ થવાનું મને કહ્યું. મેં અશકિત બતાવી, અને જેવટ વિચાર ઉપર રાખ્યું છે. ”

જે રાત્રે એટલે તા. ૭-૬-૨૦ ના રોજ કલ્યાણભાઈ રાજકોટથી બહાર ગામ મુસાફરી માટે જવાના હતા તે જ રોજ એક જાહેર સભામાં પ્રમુખ દરજાએ તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવેલું. આ સંબંધમાં નોંધ છે કે:—“ બપોરે રા. મનસુખલાલ આવીને રાજકીય પરિપદ સંબંધની પોતાની પત્રિકાઓ વંચાવી ગયા. સાંજે જાહેર સભામાં પ્રમુખ નીમવાથી મેં મનસુખલાલ અને હિતવર્ધકનાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં છે અને પોતપોતાને માથે લીધેલાં કામની સફળતા બંને યોગ્ય મારગે ગતિ કરી રહેલ છે તે સમજાવ્યું. ”

તા. ૭ મી એ રાજકોટથી નીકળી વળતે દિવસ એક રોજ માટે પાટણ આઘ્યા.

તે સંબંધી નોંધ છે કે:—“ સ્નેહી નરભોરામભાઈને ત્યાં એમનાં આમં-ત્રણથી ગયો. ધણો સમય એકા. ઇશ્વર-સ્વરૂપ તથા જીવ-સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ.

તા. ૧૦-૬-૨૦ ના રોજ પોતાની પૌત્રી શાંતા બહેન અને તેના પતિ ડો. રમણીકગપ રાણા સાથે અજમેરમાં થોડા કલાક ગાળી સાંજના પુસ્કર પડેડ્યા. ત્યાં ગુરુ સ્વામીને મળ્યા, અને ગતે મોડે સુધી અનેક પ્રસંગની ચર્ચા કરી. આંહીની હટ્ટીકત. જાણવા સંબંધે રોજનિશીના ઉલ્લેખો વાંચીએ.—“ સ્વામીજી મહારાજે ગીતા ધર્મના સૂત્રો લખ્યાં છે તેનું શ્રવણ કર્યું. બપોર પછીથી મારી માગણીથી આર્થ રાજાઓ અને પ્રજાના પરસ્પર ધર્મી શાસ્ત્ર-સમ્મત હતા તેના વચનો વાંચી સંભળાવવાનું શરૂ કર્યું. ગુરુ સ્વામી તરફથી મને સંન્યાસ લેવાનું સૂચન જુદે જુદે રૂપે થયા જ કરે છે. ”

તા. ૨૮-૯-૨૦ રોજ રવામીજ સાથે કન્યાબાઈ પુલકથી અમરેજી આવ્યા. ત્યાં દત્તા તે સમયમાં રાજકોટથી ગ. ગ. દરીશંકર ન પંડ્યાનો ત્યાંના ગ્રામિક સ્વરાજ્ય પ્રકરણ બાગત પત્ર મળ્યો. તે પત્ર અને તેનો પોતે લખેલ પ્રત્યુત્તર વિષે રાજનિશીમાંથી જાણવા મળે છે કે:-“ ગ. દરીશંકર પંડ્યાનો કાગળ ગજકોટ દિવાન સાહેબે એક ચીઠ્ઠી સાથે ‘ મ્યુનિસિપલ એક્ટ ’ નવો ધડેસો મોકલ્યો. હશે તેની નકલ મને બીડી છે. ગ્રંથપત્રની કમિટિએ જે જવાબ મળ્યું કરવા હાલેલું તે જુલુ ચનામાં દિવસ ગત થયા. પ્રમિયાન આ પ્રમાણે કામ આગળ વધી ગયું જાણાય છે. ગામ્ય કે રૈયત કોઈનું ગદાર ખોદું ન દેખાય એ કાળજી રાખીને વર્તવું જોઈએ, માટે જવાબ લખ્યો કે, ‘ એક્ટ ’ પસાર થઈ ગયો હોય નો રૈયતે કબૂલ ગામી લેવો, અને કામ હાથમાં લીધા ગાદ અનુભવથી યોગ્ય સમયે વધુ માગણી કરવાનું મળવું. પણ હજુ તે માત્ર ખરડો જ હોય તો રૈયતની સૂચના ધ્યાનમાં લેવા ગમ્યને અગ્રજી કરવી ” ઉપરનાં અવલગણ્યમાંથી એક વાત ફક્ત યાદ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, તે એ કે રૈયતની સમિતિએ હાકોર સાહેબ પાસે માગણી કરેલી છતાં મુદતસર પોતાની બક્ષામણી જુ કરી નહિ, અને આ મકસતીને કાગળે ગામ્ય તરફથી મ્યુનિસિપલ એક્ટનો ખરડો પ્રસિધ્ધ થવા પામ્યો.

તા. ૫-૧૦-૨૦ ના રોજ તેઓ અમારે ત્યાં પાટણ આવ્યા આ વખતે તો હેડે શાસે રોકાવાના દત્તા બે અડવાડીઆ કન્યાબાઈ પાટણમાં રોકાયા. તે બાગતની વિસ્તૃત હકીકત તેમની રાજનિશીમાં છે. “ નવજીવનના બે અઢી વાંચી લીધા. મેડી રા. રા. નરભેરામભાઈ મળવા આનતાં ધણી જૂતકાળનાં આનંદની વાતો તાજ થઈ. મારા લેખોની પ્રતો તેમને આપી. ધર્મ ચર્ચા પણ થઈ. રાગ અને પ્રગ્નના સંબંધોના વિચારો થયા. ”

“ અબ્બાસગૃહ જોઈ આવ્યા, સાંજે નરભેરામભાઈ જોડે ફરવા. એમના સાળા ગ. સવાઈલાલની વાડી જોઈ આવ્યા. ”

ચાર દિવસ પછીની હકીકત નોંધાએવી છે કે:-“ ગ. રા. મનસુખલાલ ગ્વજમાઈનો ગજકોટથી કાગળ. પોતે બાવનગર, અમરેલી લી બડી વડવાણ વગેરે સ્થળે જઈ આવ્યા ત્યાં સભાઓ થઈ. કંડ પણ મર થયું. ગુલામરાય દેમાઈ કમિટિમાં દાખલ થયા વગેરે. હવે મારે મુજબ ન જતાં ગજકોટ જવું એમ ધરે છે. જવાબ લખ્યો. તોપ ગતાઓ, અને તા. ૨૪-૨૫ મુનીમાં

ગાંઠોટ દાખલ થયેલ એમ જણાવ્યું. દેવે માત્ર (અભ્યાસ ગૃહવાળા) સાંજે, આંહી જે ચીર પટાળાં થાય છે તે કારીગીરી જેવા તેડી ગયા, અને પછી પોતાને ઘેર લઈ જઈ કીર્તન સંમળાવ્યાં, તથા ઉપહાર કરાવ્યો. નગ્ને-ગમભાઈ સાથે હતા. ત્યાં ઇતર ધર્મોથી આપણા કિન્દુ ધર્મની વિશિષ્ટતા કદ કદ છે તે ચર્ચા થઈ. ”

વળતે રોજ કલ્યાણુભાઈએ બાપણુ આપ્યું તે સંબંધી રોજનિશીમા જણાવેલ છે કે.—“ અભ્યાસગૃહમાં સાંજે માટે વ્યાખ્યાન થયું. ‘વિષય વેદાન્ત’ નું વ્યવહાર સ્વરૂપ. ’ એ આપેલા વ્યાખ્યાનની કુંડી નોંધ કાઢીએ લીધેલી તે હેમતુભાઈએ રજૂ કરી. તે ઉપરથી બની શક્યા પ્રમાણે વ્યાખ્યાનનું સમગ્ર તાણું કરીને મેં લખાવી દીધું. ”

આવી અગમચેતી વાપરેલી તેથી તો ‘વેદાન્તનું વ્યવહાર સ્વરૂપ’ નામનો નિમધ પુસ્તિકા—રૂપે બહાર પડી શક્યો.

જે વિશેષ અવતરણે આપી પાટણની મુલાકાતનું વર્ણન સમેટી લેશું ” વોરાઓની જુના સમયની મદ્રેસા છે તે જોઈ આવ્યા. મૂળ તો ધણા ઉમંગથી ને મોટા પાયા ઉપર બાંધેલી જણાય છે. પણ તેના નિભાવમાં ગામ દત્તું તે ગભ્યમા પાણુ ખાલસા થઈ જતા સાધનની ખામીને લીધે બધું ઝાપુ અને નમળું બની ગયું જણાય છે. હજી પણ તેને અંગે જે પડતર જમીન છે તે ખેડાવી વવગવે તથા શ્રીમતોમાથી ફંડ કરે તો સારી સ્થિતિમાં લાવી શકાય ”

“ સાંજે ટ્રેનિંગ-કોલેજના બોર્ડિંગના મકાનમાં ‘ નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ ’ ના વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન. વ્યાખ્યાનની હેમતુભાઈએ કુંડ નોંધ કરીને બતાવી તે તપાસી લીધી. નરબેરામ તથા દેવે માત્ર જોડે જઈને ખાન સરોવર જોઈ આવ્યા. આવાં ભવ્ય ઉપયોગી જૂનાં કામો સમરાવાનાં નથી ! ”

મુંમઈમાં રા. રા. મનસુખવાવ ગ્વજી સાથે ગ્વી પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી તે સંબંધી અવતરણ આ પ્રમાણે છે “ રાતે રા. મનસુખલાન સ્વજી મળ્યા. એમણે કાઠિઆવાડ રાજકીય પરિવર્તની પ્રાથમિક સભા બોલાવવાની જાહેર ખબરનો ખરડો વંચાવ્યો હાલ તો માત્ર એક વખત માટે પચ્ચિદ ભગવી છે, તેથી “ ચર્ચવાના વિષય ” નક્કી કરવાનું લખાવ્યું. “ બંધારણ ” નક્કી કરવાનું નહી. ”

“ માન્ટ રોડથી દાદર મથા. રેલેશનશાળાએ બૂસથી ત્રેન માટે નંબર એકને બદલે નં. ત્રણનું પ્લેટફોર્મ બતાવેલું. અમે ખોટા પ્લેટફોર્મ ઉપર રહ્યા અને ત્રેન ચુમાવી. આ વધુ ચોકસાઈનું પગિબામ આપ્યું. પછીની ત્રેનમાં જતાં ૭-૫૭ ને બદલે ૮-૨૭ ઘાટકુપર પહોંચ્યા એકલા થએલા બાઇઓને રાજકીય પરિપક્વતા તથા કામ લેવાની નીતિ ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. ” દીવાળીના તહેવારો અને એસતું વર્ષ મુંગમું જ ગાળેલ.

ત્યાંની પ્રવૃત્તિ વગેરે બાબત યાદી જણાવે છે કે - “ દેસાઈજી જેડે ઉપનિષદમાંથી વાંચવાનું શરૂ કર્યું. બાબાન્તર સાથે લખેલ પ્રસ્તાવના વાંચી. છેલ્લું નવજીવન આવતાં વાંચી લીધું. ‘અસદકાગ’નો ખુલાસો આજના લેખમાં સામે અને વગતદાર છે ખરો. ”

“ મૌલાના સૌકતઅલીના આમ ત્રણથી સ્વામીજીએ (ભારતી કૃષ્ણ) અસદકારવાદીઓના મેળાવડામાં જઈ સ્વદેશીય ડેજવણી સંબંધે વ્યાખ્યાન આપવા વિચાર કર્યો જણાય છે, ખરેખર સ્વદેશીની ખાતર કરો તે ઇષ્ટ છે. પણ હાલના રાગ-દ્વેષથી હસ્તેગએલાને માર્ગે ચઢીને કરો તે ખોટું છે. એ મારો અભિપ્રાય માગતાં આપ્યો. ”

તા. ૪-૧૨-૧૦ ના રોજ કલ્યાણબાઈ રાજકોટ પહોંચ્યા. જતાં વેંત જ રાજકીય પરિપક્વતા કામમા લાગી ગયા. નાહીને સવારે મનસુખલાલને ત્યાં જઈ આંખા, અને બપોર પછી ત્રણથી પાંચ ફરી લાગરી આપી દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ બેરીસ્ટરનું મળવું થયું. આ વિશે રોજનિશીમાં કહે છે કે - “ તેઓ મુદ્દાની બાબતમાં પુરેપુરું મળતા છે દેશી ગળ્યોને સંસ્થા તરીકે સળંગ બનાવવી એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. બેસક ગળ્ય બવસ્થા બગડી છે તે સુધારવા સર્વ સીધા પ્રયત્ન કરવા. ” “ બપોરે એ થી પાંચ સુધી પરિપક્વતા ક્રિમિટિઓના જે સભ્યો જુદે જુદે સ્થળેથી આંખા છે તેમની સમામિલન સ્કુલમાં મળી. ત્યાં સમજફેરને લીધે કોઈ એસુરા અવાજ મીકળ્યા, છતાં ઉદ્દેશ અનેમર્પાદા સર્વાનુમતે પસાડ થયાં. અને પ્રમુખ-સ્થાન આપ્યું હતું આવતી કાલની સભામાં કરવાનાં કામના મુદ્દા સ્પષ્ટ કરવા ગતના આંધી અગીઆર સુધી બેઠા. અત્યાર સુધી બધું સંતોષકારક ચાલ્યું છે. ”

“ સત્તારમાં દેવચંદભાઈ વગેરેની મદદથી આજની સભાનો કાર્યક્રમ ધડોળ અને રજુ કરવાના ઠરાવો પણ ઘડી કહાડ્યા બપોરના એ વાગ્યાથી પાંચ સુધી

સભા. પરિપદની તારીખ, સ્વાગત સભ્યો; પ્રતિનિધિ, પ્રેક્ષક વગેરેનાં બંધાણ અને વિષયોના યાદીને લગતા દરારો રીતસર પસાર થયા. મધ્ય કાલે ચોક્કસ થયેલ ઉદ્દેશ તથા મર્યાદા મેં પ્રમુખસ્થાનેથી વિવેચન સાથે જાહેર કરી દીધા. રાત્રે માગફીટના ચોક્કમાં જાહેર સભા બોલાવીને તમા અત્યાર મુધીના કામની શોધોને માહિતી આપી. જલ્દારથી આવેલા સભ્યો પૈકી મોંડળ તામે 'મોટી મારડ' ના પટેલીઆઓએ અને માંગરોળના શેડીઆઓએ ધણાં સારાં બાપણ કર્યાં.

ઉપરની બામતોના વિગતવાર અહેવાલ માટે પરિશિષ્ટ વાંચવા ત્રિનંદિ છે.

આ પ્રમાણે ઝડપભેર કામ ચાલી રહ્યું હતું; પણ દિતવર્ધક સભાએ વિરાધનો સૂઝ કાઢ્યો હતો. એ એક મોટી અડચણ હતી. કારણ, તે સંગ્રાહ પરિપદમાં દાખલ ન થાય એનો અર્થ એ કે, શુક્લ બેરીસ્ટરની આગેવાની હેઠળના ગાજકોટના પ્રતિષ્ઠિત બેરીસ્ટરો અને વકીલો અલગ રહે સમાધાની માટે પ્રયાસો થયેન.

હમિયાન કલ્યાણભાઈ અને રા. રા. મનસુખલાલજી વગેરે માંગરોળ પરિપદ બામત શોધોને સમજણ આપવાના ઉદ્દેશથી ગયા. કલ્યાણભાઈને તો માંગરોળ હાઈમેગ રવ વતન જેનું જ લાગતું. પોતાના પુત્ર મૂળશંકર અને સબધી તેમ જ રમેશી રા. ગ. ગવિશંકર ગ. અંજારીઆ ત્યાં જ હતા. રોજનિગીમા ત્યાંની હીલચાન બામત જણાવ્યું છે કે—“રાત્રે નવથી બાર વાગતાં મુધી પ્રજામંડળ તરફથી જાહેર સભા મળી. કાઠિઆવાડ રાજકીય પગિપદના ઉદ્દેશ મર્યાદા સહિત મેં જાહેર કર્યાં. પગિપદની મદદ માટે ફંડ શરૂ થયું. આશરે રૂ. એક હજાર બરાબા

“ માંગરોળથી ગાજકોટ આવ્યા ત્યારે જણાવ્યું કે, દિતવર્ધક સભાએ એક જાહેર-પત્રથી પરિપદ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને સમાધાન અર્થે થયેલી વાતો તથા હકીકતો કેર કરીને પણ તેમાં લખેલી છે. પરિપદના ઉદ્દેશ તથા મર્યાદાઓનો ખુલાસો મનસુખલાલ અને બે મેકેટરીઓની સહીથી બહાર પડવાનું ક્યું, ”

આ બામતનાં અવતરણો આંહી જ ટાંકીશું. “છાપખાનાનાળા મોહનલાલ મળ્યા એમણે દિતવર્ધક સભાએ આરંભેલી વિઘાતક પ્રવૃત્તિ માટે ખેદ બતાવ્યો. ”

“ કાઠિઆવાડ ટાઈમ્સ ” અને ‘ સવાળ વિજય ’ માં પણ પરિપક્વના ઉદ્દેશો તથા મર્યાદા ઇષ્ટ તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં અનિવાર્ય ગણાયા છે ”
 “ હિતવર્ધકની પત્રિકામાં માત્ર જે કથન ટાક્યું છે તે સમાધાનની કાંઈકશ દરમિયાનનું હતું, અને સામા પક્ષનું કથન જગત્તર મુક્યું નથી પણ આની સામસામી ચર્ચાથી કાઠિઆવાડના ઉગતા જાહેર જીવનને નુકસાન પહોંચે છે તેથી હું તેમાં કાળો નહીં આપી શકું ને મુજો રહીગ એવો પણ લખી વર્તમાનપત્રવાળાને બીડ્યો ”

આ પ્રમાણે સતત કામગીરી કર્યા પછી જરા આરાયેશ લેવા સ્થળાતર ખાતર તેમ જ પ્રવૃત્તિ-ફેર કરવા ખાતર પોતાના બનીજન છેલભાઈને ત્યાં જસદણ જવાનું મનથી ઠનવ્યું

પ્રકરણ ૫

ધ. સ. ૧૯૨૧

રાજકીય પ્રવૃત્તિનો પરિપાક

ધ. સ. ૧૯૨૦ ની સાલના છેવટના મહીનાઓની માફક ધ. સ. ૧૯૨૧ ની સાલના શરૂઆતના ત્રણ મહીનાનો સમય કાઠિઆવાડ રાજકીય પરિપક્વતા અધિવેશન અંગેની પૂર્વ તૈયારીમાં મુખ્યત્વે કલ્યાણભાઈએ ગાળ્યો. આમામી પરિપક્વતા સત્કાર સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેઓ સર્વાનુમતે ચુંટાયા. પરંતુ ભાવિની ગતિ અકળ હોય છે. અધિવેશનને મૂર્ત સ્વરૂપમાં લાવવા કલ્યાણ-ભાઈએ તનતોડ મહેનત કરી. પરિણામે પરિપક્વતા બેઠક અને બન્ન પ્રદર્શન બંનેને ક્રિયાત્મક પ્રદેશમાં તો આણી શકાયાં. છતાં કલ્યાણભાઈ પોતા આ અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ન પામ્યા. સાધારણ મતભેદની બાબત હોત તો તે કલ્યાણભાઈ ચલાવી લેત; પરંતુ તેમના મનથી આ તો સિદ્ધાંતને બાધ આવે તેવા મતભેદ હતો, તેથી ચાલ્યો અને ખાસ કરીને રા. રા. મનમુખસલાલ સ્વચ્છભાઈ તરફના રોષ બધાં અત્યાગ્રહને પણ વશ ન થતાં સત્કાર સમિતિના પ્રમુખનું રાજીનામું પેશ કરી દીધું. આ પ્રમાણે તેમણે અધિવેશનની બેઠકમાં બંને ભાગ ન લીધો, પરંતુ કાઠિઆવાડમાં આવી રાજકીય પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ કરવાનો યશ શ્રીયુત મનમુખસલાલજીની સાથે સાથે કલ્યાણભાઈને ખાતે જમા થાય છે. એ વિષે સૌ કોઈ એક મત હતા. અને ‘જય તો જનનગર’ એટલે કાંટાળા તાગરૂપ નીવડ્યો. ત્યાં પગ મુકવાનું પણ સ્થાન ન હોત ત્યાં કુનેહ, નજર પહોંચ, સમાધાન-વૃત્તિ અને મક્કમપણું દાખવી પ્રથમ પગથી કોતર-નારની મુસ્કેલીઓનો ખ્યાલ અનુભવીએને અને તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ ધરાવનારા-ઓને જ આવી શકે. પ્રાથમિક બેઠાણ કરનાર pioneers ઘણી ખરી વાર

શુદ્ધાઈ જવાય છે; અગર તેમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં યોગ્ય દૃષ્ટિનિદુ ધણી ખરી વાર રાખવાનું જાની શકતું નથી.

આ તો ત્રણ મહીના પછી જે ઘટના જાની તેની થોડી સમીક્ષા અમે કરી, પરંતુ વર્ષની શરૂઆતમાં તો તે જાગૃતનો સ્વપ્નમાં પણ ઠાકોને ખ્યાલ નહીં હોય. કલ્યાણબાઈ તા. ૨-૧-૨૧ ના રોજ જસદણ પોતાના બત્રીજા છેલ્લા બાઈને ત્યાં ગયા.

સ્વામીજી આગળ પછી તેમની જોડેની પ્રવૃત્તિ જસદણમાં ચાલી ગઈ હતી તે જાગૃતમાં થોડાં અવતરણો રોજનિશીનાં પાનાં ઉપરથી અત્રે રજુ કર્યાં છે:-
“ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે બીજા દેહો કરતાં મનુષ્ય શરીરની યોગ્યતા વધુ જાનવાનાં કારણે થી શુદ્ધ સ્વામીથી પૂછીને જાણ્યાં. ”

“ સ્વામીજી જે સૂત્ર-મંથો રચે છે તેમાં સમાજને વર્તમાનમાં ઉપકારક થાય તે સક્ષર્મા ગણવા વિનંતી કરી. ”

તા. ૧૩-૧-૨૧ થી તા. ૧૫-૧-૨૧ સુધી રા. મનસુખલાલ રવજી વગેરે જોડે પરિપદને અંગે હિતચાલ અચાવવા તેઓ જાવનગર ગયા હતા.

જાવનગરમાંની પ્રવૃત્તિ જાગૃત કલ્યાણબાઈ જણાવે છે કે:- “ માનસંકર પીતાંબરદાસ, દોલતગાય સાકરલાલ, મનસુખલાલ, દેવચંદભાઈ, શુક્લાખરાયભાઈ વગેરે જોડે દેશી રાજ્યોની સુધારણાની શક્યતા તથા સંભવ વિષે ચર્ચા ગતે સાડા આઠથી અગીઆગ સુધી જાગૃતમાં જાહેર સભા, તેમાં રાજકીય પરિપદના ઉદ્દેશો તથા મર્યાદાઓને સમતા ખુલાસા મેં કર્યાં. છેવટ પ્રમુખ શુક્લાખરાયભાઈનાં બાપજી આદ મેમ્બરોનાં નામ સત્કાર સમિતિમાં નોંધાયાં. ”

આગળ ઉપર કલ્યાણબાઈ જે કારણથી અવગ ગયા. તેનું બીજારોપણ કેમ થયું તે જાગૃતની નોંધ જસદણના નિવાસ દરમિયાન જ સેવાએલી છે કે -
“ રાજકોટથી પરિપદના સેક્રેટરીનો કાગળ. મુંબઈમાં જાહેર સભાએ દરાર કર્યો છે કે હિતવર્ધક સભા તથા પરિપદના નેતાઓ વચ્ચેના મતભેદ મદાતમાં ગાંધીજીની મુનસફી ઉપર મૂકવો. આ પ્રમાણે કણુલ રાખવાની મેં સલાહ આપી ”

જસદણના નિવાસ દરમિયાનની બીજી પ્રણાલિ જાગૃતો વિષે રોજનિશીમાં થી આંહી અવતરણો આપેલ છે:- “ Seed of Race માંથી પ્રાપ્ત. તેનું

સ્વામીજી પાસે આવડ્યા પ્રમાણે ગુજગતી બાપાંતર. જે રમારક-શિવાયપ
ખાંધવું છે તેનો નકશો કરાવવા કરતાં સુધાર પાસે લાકડાનું માપથી નાનું
ખોખું (ખીખું) કરાવવાનું મે સૂચવ્યું. સ્વામીજી તથા મા સાહેબ અને તે
પસંદ પડ્યું. " જસદણથી સ્વામીજી સાથે ' ઘેઘા સોમનાથ 'ની યાત્રાએ
ગયેલા તે બાળતમાં ઉલ્લેખ છે કે:- " ગિવાયનું સ્થાન તથા લગતો પ્રદેશ
ફરીને સારી રીતે જોયો. જ મક્કના ભાગમાં એક ભીમનાથનું સ્થળ જોયું.
શિવાયપ સામે એક ટેકરી ઉપર સતીની દેરી છે ત્યાંથી સીધી દષ્ટિ સોમનાથનાં
નિર્જમંદીરમાં પડે છે. ' ઘેઘો નદી ' (ઉન્મત ગંગા) બારે માસ વહે છે.

વસતિથી અવગ સ્થાનમાં સ્થળ છે તેથી પવિત્ર વાતાવરણની અસર નિર્જ
મંદિરમાં હજી જળવાય ગયો અનુભવાય છે. પણ તે, લોકોનો બ્ધવહાર તથા
નિવાસ વધવાથી પાતળી પડવા માંડી છે. " જસદણ છોડતાં પહેલાં તે રાત્રીમાં
' વિશેષ પંચાયત ' સ્થાપવા વિચાર થયેલ તે બાળતના ધારાનો ખરડો છેલ્લ
ભાષાએ તૈયાગ કરેલ તે મેનેજર સાહેબના આગ્રહને કીધે કલ્યાણભાષાએ તપાસી
લીધી.

રાજકોટ પહોંચ્યા પછી તુરત જ રાજનિશીમાં હંફીકત લખાણી છે કે:-
મોટરમાં જસદણથી રાજકોટ આવ્યો. સરધારથી ધણી જ ગીરદી થઈ. રેલ
તરફથી બાડે મોટર ચલાવે છે ત્યાં કેવળ ઉપજ ઉપજ જ દષ્ટિ રહે છે. લોકો
અબ્ધવસ્થાનો અગવડ બોગવે તેનું દષ્ટાંત આમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આવતાં જ
રા. દેવચંદભાઈ તથા મનસુખમાસભાઈ મળ્યા. પદિષદની ' મયોદાઓ ' સંખ્યા
ઊભા થયેલા મતભેદની લવાદી માંધીજીને સોંપવાનો કાર્યવાહક કમિટિએ ઠગવ
કર્યો તે ખખર આધ્યા ને કેટલીક ચર્ચા થઈ. "

રાજકોટ આવ્યા તેને વળતે જ દિવસ ભાવનગર રાત્રીના ઓડમિનિસ્ટ્રેટર
સર પ્રભાશંકર પટણી અમારે ત્યાં કલ્યાણભાઈને મળવા આવ્યા. આ બંને
પાકટ વપના અનુભવી મુતસદીઓએ શી વાત કરી તે વિષે રાજનિશીમાં તો
કાંઈ જણાવ્યું નથી; તેમની મોંઘ ફક્ત આ પ્રમાણે છે:- " મે. સર પ્રભાશંકર
પટણી ઘેર પધારી ખજર લાઇ મયા હું બહાર નીકળી ગએલ છતાં અરધા
કલાકથી વધુ વખત રોકાણા તેથી મળવું થયું. તગીયત સંજ ધી તથા કમ્પક
દેશી રાત્રીએ અને બ્રિટિશ શહેનશાહતના પરસ્પરના વર્તોવનો વાતો થઈ. "

આ જ અરસામાં એક ત્રીજા મુસદ્દી રા. રા. પુરુષોત્તમરાય મુંદરજી

જાણતી (રાયજી સાહેબની) ગંભીર બિમારી બાબત રોજનિશીમાં અમુક સમય પર્યંતની રોજ રોજની નોંધ છે. મંદવાડ દગ્ગિયાન કલ્યાણભાઈ હમેશ અને કોઈ વાર તો દિવસમાં બે વખત તેમને ત્યાં દાઝરી આપતા. ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં કલ્યાણભાઈએ રાયજી સાહેબને એક પત્રમાં આ પ્રમાણે લખાવેલું: —“ આપની મમતા, વિશ્વાસ, અને સારી ધૃત્તિ માટે થતી ઉપકારની લાગણી રાજદોમાં કહી બતાવવાનું યોગ્ય નહીં મણાય, એટલે દરજ્જે આપે સંબંધ વધાયો છે; એટલે એ લાગણી મનમાં સમાય છે. અનાયાસ પ્રસંગે કૃત્યો દ્વારા માત્ર તે દેખાય. ”

ત્યાર પછી તો અનેક પ્રસંગોમાં “ કૃત્યો દ્વારા ” એવી લાગણીની પ્રતીતિ સૌ કોઈને થયેલ. રાયજી સાહેબની તખ્તીયત ચિંતાજનક હતી.

ઉપરાંત આ મદીનામાં રાજકીય આંદોલનોમાં ભાગ લેવાનું જાણે તેમના માટે નિર્માયું હતું. અણુધાર્યા સંલોગોને પગિણામે એક પછી એક એમ થોડી પ્રવૃત્તિઓમાં ત્વગિત ગતિથી બે ચાલુ પડ્યું. હિતેચ્છુઓ પણ સચિત થયા. એક તો તેમાં રહેલું નોકરશાહી તરફનું જોખમ, બીજું એ કે કેટલાક એવું માનતા હતા કે કલ્યાણભાઈની શક્તિ વ્યક્તિત્વ, સુનામ વગેરેનો સ્વાર્થી લોકો ગેરવામ લે છે. અને રાજકીય ચોપટ ઉપર આવા દાવ નથી દેવાતા એવું છાતી ઠોકી કોઈ કહી શકે જ નહીં. પણ કલ્યાણભાઈને નામના મેળવવાની કે નેતા બનવાની પગ્વા ન હોતી; તે સાથે કેટલી દૃઢ સુધી જાગુ અને ક્યાં અટકવું એ ખરોખર એમના ખ્યાલમાં હતું.

આ બાબતો કઈ હતી ? અનુક્રમે રોજનિશીમાંથી તેનાં અવતરણ આંકી રજુ કરીશું.

“ તા. ૬ થી ૮ જાહેર સભામાં મણીલાલ કોઠારીનું બાપણ સાંભળ્યું. ત્યાં આ ગળપમાં કેળવણી દાખલ કરવાની નામદાર ઠાકોર સાહેબને એક ડેપ્યુટેશન મોકલીને પ્રજા તરફથી અરજ કરવાનો હુકમ મેં રજુ કર્યો ને તે સર્વાનુમતે મંજૂર થયો. આ દીલચાવને જીલ્લાની સરકારની પ્રવૃત્તિ જોડે સંબંધ નથી, તે પણ રપબ્ત કર્યું. ” આ રાજકીય આંદોલનને અંગે વળતે દિવસ જ એટલે તા. ૧૪-૨-૨૧ ના રોજ એક અવનવી ઘટના બની. ”

રોજનિશીમાં હકીકત નીચે મુજબ લખાએલી છે. “ ફરીને ઘેર આવતાં શુકલ સાહેબ તથા નુરમદમદ શેઠ મળ્યા. જામનગરમાં પોલીસે મણીલાલ કોઠારી-

રીને સાંભળવા એકઠા થએલ લોકોને જોરથી પરાણે વિખેરી નાખ્યા, અને બાપણુ કરવા કે સાંભળવા ન દીધું; તે સામે વાંધો જાહેર કરવા સાઠ આંદોની પ્રજાની સભા આજે મેળવીને ઠરાવ પસાર કરવાનો વિચાર ગતાવ્યો. હું સંમત થયો. ઠરાવનો મુસદ્દો કર્યો તે સૌને પસંદ પડ્યો. જાહેર સભા મનસુખલાક્ષના મેદાનમાં ભરાણો. પણ એજન્ટ ગવર્નરે જાતે આવીને તે વિખેરી નાખવાનો હુકમ આપ્યો. એવું કહીને કે જામનગર ગેટની પોલીસ ઉપર ટીકા સિવિલ ગેરેશનમાં થવા દેવાય નહીં.

અરથો કલાક ગંદીને બીજી સભા બરી. તેમાં એજન્ટ ગવર્નરના હુકમ સામે વાંધો જાહેર કર્યો.

બાઈ કવિને વળાપવા જતાં એણે પોતાને એજન્ટ ગવર્નર મે મેકોનિક સાહેબ જોડે થએલી વાત અને કહી. અને મારે વખત માગીને મળી આવવું એવો આગ્રહ કર્યો. મે તે કબુલ કર્યું ને ચીઠ્ઠી લાખી વખત માગ્યો મે. મેકોનિકનો જવાબ.—“ કાલે સવારે નવ વાગતાં મળીશ. ” “ મે. મેકોનિક સાહેબને મળ્યો. એમણે વિવેકથી તથા ખુલાસાથી વર્તમાન રાજદ્વારી વાતાવરણુ વિશે ચર્ચા કરી.

ગાંધીના પ્રવચનોની અસર કાઠીઆવાડમાં પહોંચી છે ને લોકોની લાગણીને અમારા જેવા નીકોમાં વાળે તે નહોં કરવા દો તો વખતે, અણગમતાં રૂપ લેશે. સરકાર પણ ન સાંભળે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં, ઐક્યનો મત ફેળવીને સુધારા કરાવવા એ જ માર્ગ છે એ તો સાહેબ કબુલ કરે છે. ને જે ધોરણે હું કામ કરવા ધાડ છું તે કહી બતાવતાં પોતે તેની મથાર્થતા સ્વીકારી. ત્યાંથી સીધો શુકલ સાહેબને ત્યાં જઈને એમને મેં વિગતથી વાત કહી. તેટલામાં એને મોટા સાહેબે બોલાવ્યા. સાંજે શુકલ સાહેબ મળ્યા. એમની જોડે પણ વાલાસાન એજન્ટ ગવર્નરને એવી જ વાત થઈ. ” આ દુકીકત બન્યા પછી ત્રણ રોજ બાદ ભેરીરટર શુકલ સાહેબ અને કલ્યાણભાઈ મસલત ચલાવવા મળ્યા તે બાબત રાજનિશીમાં જણાવવામાં આવેલ છે કે — “ શુકલ અને હું મળ્યા. એક મત થયા કે જો રાજ સાહેબો જોડે એજન્ટ સાહેબ મેળવે તો ત્રણ માગણી કરવી. (૧) પ્રજામંડળ સ્થાપવામાં ઉત્તેજન તથા તે મંડળની, સાંવજનિક બાબતોમાં કારણ બતાવીને બલામણુ ના મંજુર થાય. (૨) કાયદા બાધીને સત્તા ચલાવે. (૩) ઉપજના ટકા અર્થ ખાતાઓ ઉપર ફેળવે ને તે તથા બજેટ દરસાન પ્રસિધ્ધ કરે. ”

આ પ્રમાણે ચાલુ રાજકીય પ્રસંગ-રંગ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા હતા. દેશી ગાજ્યોની રૈયત જાહેરજીવનમાં જીલ્લાની રૈયતને મુકાબલે પછાત હોવાથી તેને પહેલે પગથીએથી તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા છે એમ કલ્યાણભાઈ માનતા. તેમજ, તે તે રાજ્યના વ્યક્તિગત પ્રશ્ન વિશે દરેક સંસ્થાનનું પ્રજામંડળ સચેત રહે એ આવશ્યક છે એમ ધારતા. ગાજ્યની બદલ રહીને ગમે તેટલા બખાળા કાઢ્યા તેના કરતાં રાજ્યની હદમાં જ, બલે મર્યાદિત ટીકાથી સતોષ માનવો પડે તોપણ, તેથી ભવિષ્યમાં પ્રજા સાચી રીતે ધડાય અને એમ કરતાં કરતાં સંઘબળની ખરી જમાવટ થાય.

આ વિચાર સરાયુને અનુસરીને રાજકોટમાં પ્રજામંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું; અને કલ્યાણભાઈ આ પ્રજામંડળના આઘ પ્રમુખ ચુંટાયા. ફેબ્રુવારી માસમાં આ પ્રમાણે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ હતી, દરમ્યાન હીમતનગરથી પત્ર આવ્યો કે " આંહી (ગાજકોટમાં) શુકલ સાહેબે તથા મેં બોલાવેલી સમા એજન્ટ સાહેબે વિખેરી નાખી તેથી દિવાન-પદ હલકું પડ્યું એવા રૂપમાં ઈડર મદા-રાજ સાહેબ પાસે હકીકત રા. એ મૂકી હશે તે ઉપરથી પોતે (મહાગાજ્ય) ઇગારો કર્યો કે ' દિવાનજી જે કાંઈ કરે છે તે યોગ્ય હોય તો જ કરે છે એ હું જાણું છું' ને માનુ છું, પણ આમ હોય તો તે વાત ફીક ગણુનો નથી. તુરંત જવાબમાં તેમ નહિ ગણુવાનાં કાગળો સાથે હકીકત લખી મોકલી. " જે પ્રજા-વશીલ મનુષ્યો આશ્રતા વખતમાં અટવાવાને બદલે, પોતાને સત્ય જણાય તે પ્રમાણે ભવિષ્યમાં દષ્ટિપાત નાખી સમગ્ર જનસમાજનું હિત સાધવા પ્રયત્ન કરે છે તેમની રિયતિ કેફાડી થવાનીજ. રાષ્ટ્રીય મહાસભા તેમ જ ખુદ મહાત્મા ગાંધીજીએ તે સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૨ નાં વર્ષો દરમ્યાન ભારપૂર્વક અને રખેતાથી કહેલ કે અસહકારની ચળવળ ફક્ત બ્રિટિશ હકમાં જ ચલાવવાની છે અને દેશી રાજ્યોમાં તો રચનાત્મક કાર્ય જ કરવાનું છે. છતાં જ્યારે કલ્યાણભાઈ જેવા આ મુદ્દા ઉપર વારંવાર ભાર મૂકતા ત્યારે વિના શ્રમે લોકોની વાહવાહ કમાવાની લોલુપતા ધરાવનાર સ્વાર્થી નેતાઓ તેમ જ બિન-અનુભવી નવીનો તે બાબતમાં નારાજગી અતાવતા. બીજી તરફથી દેશી રાજ્યમાં ધારાધોરણના આધાર વગર કેવળ મનસ્વીપણે જ્યારે કાર-ભાગ ચાલી રહ્યો હોય ત્યારે પ્રજાને જાગૃત કરી બંધારણપૂર્વકની ચળવળ કલ્યાણભાઈ જેવા ચલાવવા જે પ્રયત્ન કરતા, તો તે સમયે વળી રાજ્યોને અને ખાસ કરીને અમલદારશાહીને, તે બાબત અણગમતી થઈ પડતી.

મુઠર મહારાજશ્રીની ગેરસમજ દૂર કરવા કલ્યાણમાન્યે ગ હરીલાલ માગ્દત પત્ર લખેલો તેમાં ઠીક પ્રમાણમાં તેમણે પોતાના અંતરનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે તેથી તે પત્રમાંથી આંહી અવતરણો આપીશું.

રાજકોટ-૫૨૧

તા. ૨૧-૨-૧૯૨૧

રા. બાઇ હરીલાલજી,

તા. ૧૬મીનો કાગળ મળ્યો બાઇ ! કુતરાં બમે તેથી બડકીને બાગવાનું કે કુતરાંની સામે ચવાનું કાથીને ન જ ઘટે. માટે હુંકી સમજનાં માણસોનાં કૃત્ય સામે ગેસ ચડાવવી એમાં પણ માગ સ્વરૂપનો હાનિ થાય એમ હું માનું છું. હું જે ઇશ્વરપગવણ છુધિથી માગ કર્તવ્યમાં જ વહું છું તે મારું વહન પ્રભુ અરખસિત માગ દેહાન્ત સુધી ચાલતું રાખે એટલું હું માગુ છું માગે બકિત કેવી શુધ્ધ છે અને શ્રીને (મહારાજને) બહુ મનાવવાની નહી પણ એમનું બહુ તાકવાની છે તે તેઓશ્રી જરૂર જાણે છે અને સમજે છે. જે પ્રસંગનો પોતે ઇસારો કર્યો તેની પૂરેપૂરી દકીકત તમારો કાગળ વાંચીને તત્ક્ષણ લખી કહાડીને આ જોડે રાખી છે..... પગ્માતમા સહુનું સારું કરો.

કલ્યાણરાયના

જય શ્રી કૃષ્ણ

જે " પૂરેપૂરી દકીકત" હરીલાલજીના પત્ર સાથે જોડેલી તેમાંથી આંહી પ્રસ્તુત અવતરણો લેવામાં આવ્યાં છે.

" એક જાહેર ભાષણ કરવા મએલ શખ્સના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર પડતાં પહેલાં જ પોલિસે સાંભળવા એકઠી થયેલ રહ્યિતને સોદીએ તથા ચાલુક ચલાવી વિખેરી નાંખી. પોલિસ પાસે માણસ્ટ્રેટ કે કોઇ મોટા અધિકારીનો હુકમ પણ ન હોતો; દાસના સમયમાં રાજ્યમાં નાનાં માણસોનાં આવાં કૃત્યોથી લાંબી નજરે જોતાં રાજ્યને ઘણું નુકશાન છે, એવું મારો અંતરાત્મા કહે છે. પ્રજામાં જે સ્વતંત્રતાનો જુરસો વેગથી ઉપડ્યો છે તેને દબે જોગથી દાખવામાં સારું ફળ નથી નીકળવાનું. તેમ ગમે તેમ દેલાવા દેવામાં પણ ઘણું અવ્યવસ્થિત અને નુકશાનકારક પરિણામ આવે તેમ છે. માટે રાજ્યના ખરા અને સમજીત બકતોનો ધર્મ છે કે એ સમુદાયમાં બગાડને પણ તે વેગ નિયમમાં ચાલુવો અને અગજકતા થતી અટકાવવી.

શુકલ બેઝીસ્ટરે મારી મદદ માગી. ને તે આપવાનો ઉપરના કારણે મેં
મારો ધર્મ માન્યો. અમાગ બેની સહીથી એજન્સીની હદમાં ગાહેર સમા
ગોવાવી..... ખરી વાત એ છે કે એજન્ટે ગતે આવીને એ સમા બંધ
પાડવાનું અમને વિવેકથી હતું, અને અમે તે બંધ પાડી, અને પાછી તુરત
સમા એકઠી કરીને એજન્ટનો હુકમ ગેરવ્યાજગી છે એવો ઠગવ પસાર
કર્યો.....

આમાં મ્હારે દિવાનનું હવકું શું દેખાય છે તે મારી સમજમાં નથી
આવતું. એજન્ટ-દુ ધી ગવર્નરનું હવકું નથી દેખાતું કે અમે ત્યાં ને ત્યાં
એમનાં કૃત્યો સામે પાંચ હજાર માણસની ખુદની સમામાં એજન્સીની હદમાં
જ ઠગવ કર્યો ? દિવાનના દરગજનું હવકું દેખાય છે એવું શ્રીજી પામે કહેના
કોઇ ઉમરથી અગર જુદીથી જાણક હોવો જોઇએ. એવા ખુશામતખોરો મહા-
ગજાએને ખાટી મોટાઇમાં ગખીને સડો વધવા દે છે, તેનું પરિણામ લાંબા
કાળે કેવું આવશે તેનો વિચાર કરતાં મારા જવાને ખાનગીમાં અજીપાત કરવો
પડે છે. તે તો દેવની મગજ હશે તેમ થશે; વધારે લગીકત હજી જાણવા જેવી
છે એજન્ટ સાહેબે બીજે દિવસ મારા મિત્ર નાનાલાલ કવિ વિલાયત જતાં
મળવા ગયેલા તેની જોડે એવી ઇચ્છા જતાવી કે હું પોતાને મળું. હું મળ્યો,
ધણી છુટથી એક કલાક ચર્ચા થઇ. મારી પ્રગતિ દેશી રાજ્યોનાં બલારી છે
એ પણ તેમણે કહ્યું. ”

વાચક જોશે કે કલ્યાણભાઈ આમાં પોતાના હૃદયના બાવો બને તેટલી
સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કર્યો છે.

રાજકોટના ના. ઠાકેર સાહેબ સાથે તે જ અરસામાં રાજપરા ગામમાં
મુલાકાત થઇ. તે વિશે ગેઝેટનીશીમાં ટાંચણ છે કે - ‘ રાજકોટ ઠાકેર સાહેબ
પધારતાં તેમને મળ્યો. આજે પ્રતિષ્ઠા (મંદિરમાં) થઈ તે વેળા તેમજ પૂર્ણા-
હુતિ વખતે પણ પોને મને બીજાઓથી અલગ પાડી દેખાડીને સારો વિવેક
જતાવ્યો. ગણિત શિક્ષણ, પ્રજામંડળ વગેરે બાબતો વિશે સામાન્ય ચર્ચા થઈ.
ગાંધીય પરિપદની મર્યાદાઓનો સવાવ ગાંધીજીને સોંપાયો છે તે વાત પણ
થઇ. ”

તા. ૨૪-૩-૨૧ ના રોજ કલ્યાણભાઈએ મુંબઈ જવા માટે રાજકોટ
છોડ્યું.

મુંબઈ આવ્યા પછી એક સપ્તાહના સમયમાં જ પરિવહના બંધાવવાને અંગે ગાંધીજીનો દગવ બહાર પડ્યાનું વર્તમાનપત્રમાંથી જાણવામાં આવ્યું. આ સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે - “ પરિવહના બંધાવવામાંથી મર્યાદાઓ કદાહી નાખવાનો મહાત્મા ગાંધીજીએ કરાવેલા આધ્યાત્મિક વર્તમાન-પત્રોમાંથી જાણ્યું. ગાંધીજી અગત્યતાં પણ કેવળ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની અસરથી આમાં પ્રેરાયા જણાય છે. પરિવહના સેક્ટરનો ઉપર મેં રાજીનામું મોકલી આપ્યું. ”

દરમિયાન શ્રી. મનસુખલાલજી તરફથી તારો-પત્રો રાજીનામું પાછું ખેંચી લેવા બાબત આવવા સાચા. એક પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે:-
મુરબ્બી શ્રી કલ્યાણુભાઈની સેવામાં,

આપે રાજીનામા માટે આટલી ઉતાવળ શા માટે કરવી જોઈએ? મર્યાદા વગરની પરિવહ બરાબી શક્ય છે જ નહીં. મણિલાલ કોડારી તથા અમૃતલાલ શેઠ આંહી આવ્યા છે. તેઓ સદરમાં બરવા માગે છે.....કાઠિઆવાડનાં પ્રારબ્ધ ! ક્યાં આપણી મહેનત અને શું પરિણામ ?

વિ. મનસુખલાલ
ના પાંચલાગણ

સદરમાં પરિવહ બરવા વગેરે બાબતમાં કલ્યાણુભાઈએ નોંધ્યું છે કે:-
“ સિવિલ સ્ટેશનમાં પણ વ્યક્તિગત રાજ્યનાં કૃત્યો ઉપર ચર્ચા કરવાની મના થયેલ છે તે દુર કરાવ્યા વિના ત્યાં મર્યાદા વગરની પરિવહ બરવાનું શી રીતે બને તે મારી સમજમાં આવતું નથી. મને તેમ હોય પણ મારો અધિન મત એવો છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ વા મંડળ જેટલે દરજ્જે પેટાફાઇમાં પોતાની શક્તિને રોકે તેટલે દરજ્જે તે સિદ્ધાન્તોની પકડમાં અચકત બને છે. ”

ગ. મનસુખલાલજીએ પોતાના ખીજા પત્રમાં નીચે મુજબ વિનવણી કરેલ -

મુરબ્બી શ્રી કલ્યાણુભાઈની સેવામાં,

“ આપનો તાર મળ્યો. આપ મર્યાદા વગરની પરિવહમાં જોડાઈ ન શકો એ જાણ્યું; પરંતુ આપે માનવું જોઈએ કે, આપ મને છોડી શકો જ નહીં. આપના વિના હું આવું કામ પાર કેમ ઉતારી શકું ? આપ મર્યાદા સંબંધી

આપના અને મારા વિચારો સ્વાગત મંડળના પ્રમુખના બાવણમાં ખુલાસાથી જણાવી શકશો. આપ કૃપા કરી મનમાંથી હવે એ બાવના ઠાઠી નાખશો કે આપ મને છોડી રહેો.....”

પત્ર નીચે જ કલ્યાણભાઈએ ટાંચણ કર્યું છે કે:—“જવાબ એવી મત-લખનો લખ્યો કે, આગ્રહ કરાવી અને મોંઘા થઈને માનવાનો મારો સ્વભાવ નથી. મર્યાદા વગરની પરિપદમાં રહેવા માઠું અંતઃકર્ણ માનતું નથી. જોઈએ તો મને નળજા મનનો ગણો તો પણ ‘There is no arguing a Coward into Courage’ ! એ સૂત્ર લાગુ પડે છે !” આ પ્રમાણે પરિપદની હીલચાલમાંથી અવગ પડવાનો પ્રસંગ ઉદ્ભવ્યો.

તા. ૧૬ મીના રોજ કલ્યાણભાઈ હીંમતનગરમાં દાખલ થયા, તે જ દિવસની નોંધ આપણું લક્ષ્ય બેઝે છે.—“આંહી રેયતમાં—મો—નો ત્રાસ અને હુંડ વધતાં જાય છે એમ સર્વ કોઈ કહે છે: છતાં કોઈથી કંઈ ઉપાય થતો નથી. અમે કેવા મુડદાલ જની ગયા છીએ ? રાતે વાંસવાડા મદાગઓજી તથા શ્રીજી સાહેબ (હડર મહારાજ)ની સલામ થઈ. બ્રિટિશ ઇન્ડિઆ ને ઇન્ડિઅન ઇન્ડિઆમાંના રાજ્યઅધારણુ માહેનો ફરક, મુધારાની બેએમાં જરૂર, પણ એક સરખા નહીં, મહારાજઓએ પોતાના મૂળ—સ્વરૂપમાં આવવાની જરૂર. નાના મોટા સૌએ એકઠા રહેવાની જરૂર, વગેરે ઘણી ચર્ચા થઈ, હીંમતનગરથી સવારે કલ્યાણભાઈ મેસાણા આવ્યા.

મહેસાણા આવી જમ્યા પછી થોડા કલાકની વિત્રાંતિ લઈ કલ્યાણભાઈ તો અજમેર તરફ જવા સિધાવ્યા અને અમે ચાર કલાક પછી રાજકોટ તરફ ઉપડ્યાં. વિધિની કેવી અજળ થઈના !

“ચલો રાજકોટ—પરિપદમાં” એવો ધ્વનિ વર્તમાનપત્રોમાં અને રાજકોટ તરફ જતી માનવ—મેદનીમાં ગુંજી રહ્યો હતો તે જ સમયે તે જ પરિપદના એક ઉત્પાદક પરિપદની તારીખોમા જ બીજી દિશામાં જઈ રહ્યા હતા. અજળ નિષ્કામ કર્મ યોગ ! અને તેટલો શ્રમ લઈ રા. રા. મનમુખલાલને પૂર્ણ સહકાર આપી, કેટલીએ ગેરસમજીતીની યોજવટ કરી, ધરાદાપૂર્વક અડચણો ઊભી કરનારાઓને પડકારી, અને એવાં અનેક વિધ્નોનો ધ્વંસ કરી પરિપદનું નાવ કાંઠે પહોંચાડ્યું. આ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી પોતે અનિવાર્ય માનેલ એવી મર્યાદાઓ નીકળી જતાં પરપ્રાન્તમાં ચાલી નીકળ્યાં.

પણ “ ધનના દાઝયા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ ” એવો ઘાટ હતો. સ્વામીજીની તપ્ત્રીયત નાદુરસ્ત હતી અને તેવી હાલતમાં તેમની પ્રકૃતિ બહુ ઉગ્ર થઈ જતી. અત્રગત, કલ્યાણુભાઈની જાત પુરતું બધું અપવાદ રૂપ બનતું; પણ સ્વામીજીના આવા સ્વભાવને લીધે પુસ્તક-રચનાના કાર્યમાં તત્કલીન બનવાનો યોગ અસક્યવત્ છે એ કલ્યાણુભાઈને ખરોખર સમજાઈ ગયું. મુસાફરીમાં પણ હાડમારી વેડવી પડી. એ તો કાઠિઆવાડમાં રેલ્વે દાખલ થઈ તે પહેલાના સમયમાં ઉછરેલા તથા મુસાફરીઓ ખેડેલી તેથી ખડતલપણું તેમનામાં હતું, અને અત્વારે તે ‘ ખાધુ ’ ટેકા રૂપ થઈ પડ્યું. વાત એમ હતી કે સ્વામીજી પુષ્કરજીની જગ્યાથી થોડા માર્ગદિને અંતરે ‘ વેજનાથ ’ નામનાં એકાંત સ્થળમાં રહેતા હતા તેથી ત્યાં પહોંચવાનું હતું.

રોજનિશીમાં જરા પણ કડવી શ્રિયાદ ક્યાં વગર સીધી સાદી નોંધ છે કે:-
 “ કાલ ‘ વેજનાથ ’ ગુરુસ્વામી પાસે જવાનું નક્કી કર્યું. ઊંટ બાંડે ક્યો. નાસ્તો તૈયાર કરાવ્યો. પૂર્ણાનંદ અને મારે ભેગા જવાનું ક્યું. ” “ પરોઢે ઊડી ભેગો લેવાનો સામાન તૈયાર કરાવ્યો. ઊંટ વહેતો આવેલ પણ પૂર્ણાનંદજી આવ્યા પછી છ વાગતાં ચાલ્યા. વેજનાથ આઠ વાગ્યે પહોંચ્યા. ઊંટવાળો બંધાણી અશીષુ લેવા પાછો વળી ગયેલ. ઊંટ ગેં જ હાંક્યો. વેજનાથમાં જતાં અરધો માઈલ છેટેથી સામાન ઉપાડી જવો પડ્યો અને સાંજે વળતાં માઈલ ઉપાડવો પડ્યો. ” આ પ્રમાણે તા. ૨૪-૪-૨૧ ના દિવસે નોંધ કરી છે. ખરોખર તે જ તારીખે અને તે જ સમયે રાજકોટ મુકામે પ્રથમ રાજકીય પરિષદ નું અધિવેશન ચાલી રહ્યું હતું.

પણ નોંધ આગળ વાંચીએ. “ અમે પહોંચ્યા ત્યારે ગુરુસ્વામી બહુ જ નમળા દેખાતા હતા. મળવાના આનંદથી કે ગમે તેમ પણ દિવસ આખો વાતો કરતા બેઠા છતાં પણ સાંજે સ્વામીજી સાગ દેખાયા મહાદેવ જોંપરામાં છે, તે ધ્યાન માટે સાફ સ્થળ છે, બાકી તો જંગલ ! ચકાવટ સડેજ જણાઈ. ”

સ્વામીજીની બાજતમાં એક ચમત્કારિક ઘટના બાજત રોજનિશીમાં જ-
 લાવ્યું છે કે.- દશ વાગતાં સ્વામીજીની જીભને બંધની સ્નાયુ કાપી વધુ ઊંડે સુધી પાછી વાળાને પહોંચાડી ચકાપ તેવી કરી. ” પુષ્કરથી બધા અજમેર ગયા અને ત્યાંથી કલ્યાણુભાઈ મેસાણા જઈ હરવખતની માફક વકરીલ શ્રી રામ-
 લાલ વ્યાસનું સ્વાગત સ્વીકારી તા. ૧-૫-૨૧ ના રોજ સવારે રાજકોટ પહોંચ્યા.

કલ્યાણબાઈએ પડેલું જ કાર્ય પ્રદર્શન જોઈ આવવાનું હતું. ત્યાંથી તેઓ રા. મનસુખલાલને તેમને મુકામે મળવા ગયા. હું સાથે હતો. બંનેનું મિલન બાવવાહી હતું. વાતચીત કરતાં રા. મનસુખલાલજીએ કહ્યું કે:—“કેટલાક દુગવોની ચર્ચા દરમિયાન જ્યારે તીવ્ર મતભેદ ચાલે ત્યારે તો તમે બહુ યાદ આવતા. અરે ! તમારી આંધી જો હાજરી હોત તો વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબ પણ જાણત તો ખરા કે, કાઠિઆવાડમાં એક ચોખ્ખી બુદ્ધિ ધરાવનાર સમર્થ વિવેચક છે !

એક સ્થાનિક પ્રશ્ન બાબત કલ્યાણબાઈએ યોગ્ય સલાહ આપી તે બાબત રાજનિશીમાં જણાવ્યું છે કે:— “અનાજના ભાવ બહુ વધી ગયા છે. માટે રાજ્યને અરજ કરીને અનાજ બહાર જતું અટકાવવાની દરખાસ્ત લખને અમુક બાઈઓ આવ્યા. ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો સ્વાત્રયી થઈ શકે નહીં તેને માટે એવી અટકાયતની નીતિ સારી નથી. તેટલા માટે વેપારીઓ નફો કેટલો લઈ શકે તેની હદ બંધાવવા તથા એક સમિતિ કરીને પડત ભાવે અનાજ વેચવાની ગોઠવણ કરવા સૂચવ્યું. પ્રસંગનો લાભ લઈને રાજદ્વારી સુધારા માગવામાં આંધળીયા થાય છે તે સમજવું. ખાદીનો પ્રચાર કરવામાં પણ સ્વાર્થી વેપારીઓ લુટે છે તેથી અવરોધ થાય છે તે જતાવ્યું. નિસ્વાર્થ પ્રતિનિધી મળે નહિ ત્યાં સુધી અહીં પ્રગતંત્રનું રાજ્યબંધારણ ક્યાંથી બને ? ”

દરમિયાન પોતાના ગત-પુત્ર સ્વ. હરીભાઈના એક પુત્રને યસોપવિત આપવાનું અને પુત્રીની લગ્નવિધિનું કામ નિર્વિધે પતાવ્યું.

જુન જતાં પહેલાં ના. લીંબડીના નરેશનો પત્ર આવ્યો તે સંબંધી રાજનિશીમાં જણાવ્યું કે:— “લીંબડી ઠાકોર સાહેબ દોશતસિંહજીનાં સ્વહસ્તનો કાગળ બહારખસાનું “સેટલ” કરવા મેં જે રૂપરેખા દોરી મોકલી તે પોતાને પસંદ છે. પોતાને બદરીકેદાર જવાનું આજર્યું છે અને આવતી સાલ સાથે જવા હાલથી આમંત્રણ આપે છે.” આવતી સાલ સાથે જવા આવલયું આમંત્રણ તો મળ્યું પણ “કો જાણે કલકી ” ? એવું બનવા પામ્યું. સામે વર્ષે લગભગ તેજ અરસામાં તા. ૨૨-૫-૧૯૨૨ ના રોજ કલ્યાણબાઈ તો પરલોકની યાત્રા કરવા સીધાવી ગયા.

જુન જવા બાબત ૧૫-૫-૨૧ના રોજની નોંધ આ પ્રમાણે છે:— “આખર મોસમ છે. ને વાદળાં થાય છે, તથા પવનની ડબ ચોમાસુ થઈ ગઈ છે એ ખરું

પણ તેટલા ઉપગ્રથી મુ બાઇ પામે જતાં આજસુધું તો ફીક લાગતું નથી ”
 તા. ૧૮-૫-૨૧ ના રોજ કલ્યાણભાઈ પોતાના એક પૌત્ર ડોલરરાય દગિલાલ
 બક્ષી જોડે રાજકોટથી જામનગર જવા સિધાવ્યા. મને તો કલ્પના પણ
 નહોતી કે અમારું તો આ છેલ્લું મિલન નીવડવાનું હતું ! જામનગરથી સમુદ્ર
 રસ્તે તુણા ઉતર્યા. તુણામાં વસંતભાઈ તરફથી સર્વપ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં
 આવી હતી. તુણાથી તા. ૧૯-૫-૨૧ ના રોજ ટ્રેન રસ્તે સાંજના બુજ પહોંચ્યા.
 તે સમયની યાદીમાં નોંધ્યું છે કે, ‘મુ. ભાઈ, વસંતભાઈ, બતોબેન તથા
 છોકરા સર્વને મળ્યા.’ જરાજર એક મહિનો બુજમાં કલ્યાણભાઈ રહ્યા.
 વહીલખંધુને યોગવાસિષ્ઠ તેમજ ખીજાં એવા પુત્રકોમાંથી વાંચી સંબળાવતા.
 કલ્યાણભાઈ કચ્છ રાજ્યના Diwan in Charge નીમાવાના છે એવી
 થોડ વાપકા લાંબા સમયથી પ્રચલિત થઈ હતી જ. ખુદ પદણી સાહેબે તે
 બાબતમાં કલ્યાણભાઈની મનોવૃત્તિ શું છે તે જાણવા ચાલ્યું હતું. તેથી જ્યારે
 કલ્યાણભાઈ બુજ આવીને રહ્યા ત્યારે ઘણા લોકોએ ખાત્રી પૂર્વક માન્યું કે
 કલ્યાણભાઈનું આગમન એ જ કાગળ- સર હોવું જોઈએ.

પરંતુ ઝડપે શક થઈ જાય તે પહેલાં સામાન્યતઃ કચ્છમાંથી કાઢીઆવાડ
 ચાલી નીકળવું જોઈએ. પરંતુ તા. ૧૨ મી જુનના રોજ શ્રી નામર મંડળનો
 વાર્ષિકોત્સવ હતો અને તે પ્રમંગ ઉપર સ્નેહભર્યા આમહને માન આપી સંમે-
 લનના પ્રમુખ દરજ્જે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. પણ મોટે ભાગે તા. ૧૨
 મી જુન પછી પણ થોડા વધારે દિવસ રોકત વાપ એવી પરિસ્થિતિ આવી
 હતી. રોજનિશીમાં તે સંબંધી ઇસારો છે કે- ‘નગરથી દેરીસિંહજીનો
 કાગળ છે કે આંહીના મહારાજકુમાર માધુભા સાહેબ પધારે ત્યાં સુધી મારે
 રોકાવું કેમ કે ખાસ મળવા ઇચ્છે છે.’

કુ. શ્રી દેવીસિંહજીએ માધુભા સાહેબ આવનાં સુધી બુજમાં રોકાવા
 સૂચના આપેલી તેના જવાબમાં કલ્યાણભાઈએ જણાવ્યું કે-“ આંહી તારીખ
 ૧૫ કરતાં વધુ રોકાવાની મારી વૃત્તિ નથી. એટલામાં મહારાજ કુમાર શ્રીને
 મળવાનો યોગ થાશે તો મળીશ. ”

તા ૧૨-૬-૨૧ ના રોજ વાર્ષિક સંમેલનનો ઉત્સવ તો હતો, પરંતુ
 આગલે જ દિવસ તા ૧૧-૬-૨૧ ના રોજ જાતિ સમસ્ત તરફથી મેળાવડો
 યોજવામાં આવ્યો. આ સંબંધી રોજનિશીના બે દિવસની હકીકત સાથે લાગી
 ૪૫

આંસી રજુ કરેલ છે. " અમુક ગ્રેમી નાગર બાઇઓએ આવતી ઠાલ ઠાટકે-
શ્વમાં ગાતિ સમગ્ત તથા ગાતિ દિતૈપીઓની સમા બોલાવીને મને માન
આપવાની તથા ' નાગર શ્રવનનું' રહસ્ય ' એ વિષય ઉપર મારું વિવેચન
સાંભળવાની યોગના કરી છે. હટકેશ્વરમાં (તા. ૧૧-૬-૨૧) બાપણુ. મયુ-
બાઇએ તનતોડ મહેનત લઇને ધન પતાકા સહિત સૂંગાર કરેલ. ગ્રેમને લીગે
ઉમરાથી અતિશયોક્તિવાળું મારું શ્રવન તથા સ્વરૂપ ચીતરીને ગદ્ય તથા પદ્ય
એ એ પ્રકારે રજુ કર્યું. દીક્ષિતશ્રી (નાયગ દિવાન) પ્રમુખ રથાને હતા. "

તા. ૨૧ મી ની નોંધ એકદમ સંક્ષિપ્ત છે કે:-" સાંજે શ્રી હાટકેશ્વરમાં
નાગર મંડળના પાંચમા વાર્ષિકોત્સવમાં હાજરી. પ્રમુખ તરીકે એ શબ્દો કલા
વિભાગતથી રેનેલી મે નાનાબાઇ શેડનો કાગળ. "

તા. ૧૫ મી જુન વીતી ગઇ અને હવે તો કચ્છમાંથી વિદાયગીરી લેવી જ
જોઇએ; પણ મહારાજ કુમાર સાહેબે મળવા તીવ્ર ઇચ્છા બતાવેલ તેથી રોકત
થઇ. આખરે તા. ૧૮ મી જુનના રોજ તેઓશ્રીની મુલાકાત થઇ. આ સંબં-
ધમાં કલ્યાણબાઇએ જણાવ્યું છે કે:-" મહારાજ કુમાર સાહેબને મળવાનું
થયું. પોતે એકલા ખાનગીમાં બેસીને છુટથી વાતચીત કરી. મેં લખેલ 'દેશી
રાજાઓને સૂચનાઓ' ની એક પ્રત આપી. "

આ પ્રમાણે નિઘારેલ કાર્યક્રમ કરતાં ચાર દિવસ વધારે રોકત થઇ અને
તા. ૧૯ મીએ કલ્યાણબાઇએ જુનથી તુલ્લા સુધાની ટ્રેનની મુસાફરી કરી.
અને તુલ્લાથી રટીમરમાં સાંજના જામનગર પહોંચ્યા અને વરસાદ થયાં પહેલાં
હાથે વટાવી ગયા.

આ પ્રમાણે મહિના એકનો કચ્છનો પ્રવાસ પૂરો થયો.

આ સમયમાં લખેલ પત્રમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે:-" કચ્છ તથા મોર-
શ્રીથી વારા ફરતી સલાહકાર બનવા આમંત્રણ થયાં, પણ મને પેટ પુર ધેર
એમાં ઈડર-દરમાર આપે જો છતાં હવે ખડ ખાનાની વૃત્તિ શા માટે થાય ? "

આ સમયમાં પ્રજામંડળની હીલચાલ કલ્યાણબાઇ તે મંડળના આગ્ર
પ્રમુખ ઇગ્ન્ટે ધણી સંભાળ પૂર્વક ચલાવી રહ્યા હતા. આ પહેલાં જ પ્રયોગ
હતો તેથી નવો ચીસો પાડવાનો હતો. અલગત જે મુસ્લિમીઓ પ્રથમ-પંક્તિઓ
પાડનાર મુધાગકોને નડે તેનો અનુભવ કલ્યાણબાઇને થયો જ, પરંતુ સુભાગ્યે

તે સમયે રાજકોટની ગાદી ઉપર દરબારશ્રી શાખાશ્રીજી જેવા ધણા સમગ્રુ અને પ્રગતિશીલ વિચાર ધરાવનાર નરેશ હતા.

સમયના આ ગાળામાં, તળ રાજકોટ તેમ જ આખા કાઠિયાવાડમાં રાજપ્રકરણ ડોળાએહું હતું. આ તરફથી હાકેમ વર્ગ બચગ્રસ્ત થયો હતો અને પડછાયાથી પણ ચમકીને કડક પગલાં લેવાનાં સલામતી શોધતો હતો. બીજી તરફથી જાગ્રતિનો આ પ્રથમ જુઆળ પ્રજાવર્ગમાં અવ્યવસ્થિતપણે પ્રસરી ગયો હતો. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી કલ્યાણુભાષ જેવા જવાબદાર નેતા-ઓને માર્ગ કરવાનો હતો.

પ્રજામંડળના બંધારણમાં ફેરફાર કરાવવા રાજ્યની નોકરશાહીની તીવ્ર ધમ્મણ હતી. પરંતુ જે ફેરફાર સુચવવામાં આવ્યા તે કલ્યાણુભાષને પ્રજામંડળના પ્રમુખ દરબારે સ્વીકૃત ન હોતા રાજનિર્ણયમાંથી આને લગતા ઉદ્દેશો દાંડી ખતાવવાથી આ ખામત રપજટ થશે.

“ આંહીના હાકોર સાહેબે (૧) સભામંધી. તથા (૨) પ્રજામંડળનાં બંધારણ ખામત હંગવો કરી મોકલ્યા છે તે વાંચ્યા. જાહેર સભાઓ બરવી નહીં તથા પ્રજામંડળ બંધ પાડવું એ તાત્કાલિક પરિણામ આવશે. ” “પ્રજામંડળની બેઠકમાં સવારમાં ૯ થી ૧૧ સુધી શુકલ સાહેબ, પડયા, ગેરધન-દાસ વગેરે પણ હતા પ્રજામંડળમાં રાજ્યના મોકલવાથી નાતના પ્રતિનિધિઓ તથા હુદ્દાની રૂએ અમલદારો આવે તો પ્રજામંડળ રહે જ નહીં, વગેરે સર્વાનુ-મતે હંદાવ કર્યો. જાહેર-સભાઓ બરવા સામેના તાલેતરના હુકમથી ઉલટા વધુ અંકુશ પડે છે તે તારવીને હરાવ કર્યો.

બપોરે હાકોર સાહેબના બોલાવવાથી અમે હાજર થયા. પ્રજામંડળનાં બંધારણ ખામત કમિટીએ સવારે કરેલો હરાવ મેં રજુ કર્યો ને છુટથી પણ દસતે રમતે ધણી ચર્ચાઓ થઈ. હાકોર સાહેબ રજમતમાંથી ચાહે તેને મોકલે પણ જે આવે તે માત્ર રજમત દરબારે અમાગ ધારા પ્રમાણે દાખલ થાય એ રપજટ. ”

થોડા દિવસને અંતરે બીજી જાણવા યોગ્ય નોંધ છે કે:—“ દરબારમાં દિન્દુ મુસવમાનો બેગા. સોમવારે બકરી ઇદ છે. તે દિવસ ફરજીઆત ધર્મ જાગવનાં વિશેષ હિંસા ન હાય એટલે જ્યાં ગાખવાનું મુસવમાનોને કદી દીધું. જાહેર સભાને લગતો હરાવ કઈ કઈ ખામતમાં સુધારવો જોઈએ તેની ચર્ચા

અમ. "

એમ અનુમાન થાય છે કે ત્યાર બાદ કલ્યાણુબાધએ પ્રજામંડળના પ્રમુખ દરબજે ચાણુ નદી રહેવા પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો હતો. કાગળ કે ઉપની નોંધ લખાયા પછી પાંચ અહવાડીઆં બાદ ખુદ હાકોર સાહેબ તરફથી તેમ જ પ્રજા વર્ગ તરફથી તેમને પ્રમુખ તરીકે ચાણુ રહેવાનો આગ્રહ કંવામાં આવેલ તેને લગતી નોંધ છે:—“ હાકોર સાહેબ પામે જલ્દ આવ્યો. મારે મત જુદો પડે છે તેથી કાંઈ પોતે નારાજ થાય એવા મતના પોતે નથી. ‘જીગ્ન’ કાંઈ કારણ હોય તો કહો; પણ પ્રજામંડળનું જંધારણ કરી તેને ગતિમાં મુકતાં સુધી સંજોગ ન છોડો વગેરે આગ્રહ કર્યો, દરીયા કર પડ્યા દાગર દતા. તે પ્રજામંડળ તરફથી આગ્રહ કરનાર તરીકે વળગ્યા. ” હાકોર સાહેબ ઉદાર મતવાદી હતા, એમાં તો શંકા જ નથી; પણ ઘણી વખત કારભારી મંડળ ઉધા પાટા બંધાવી પ્રજાના નેતાઓ અને રાજવીઓ વચ્ચે મીડો સળધ ચાણુ ન રહે તેવી પેરવી કરે છે એ શોકજનક છતાં સત્ય દર્શક છે.

ગોંડળ જેવે કંપનીના માણસો હડતાલ ઉધર ઉતરેલા. આને અગે મદાતમા ગાંધીજીએ રા. મણીલાલ કોઠારી ઉપર એક પત્ર લખેલ. આ પત્ર વર્તમાન પત્રમાં છપાએલ તે વાંચીને કલ્યાણુબાધએ મદાતમા ગાંધીજી ઉપર પત્ર લખ્યો હતો અને ગાંધીજીને પ્રત્યુત્તર પણ મળ્યો હતો.

રાજનિશીમાંથી આંદો થોડાં લાક્ષણિક અને મનન કરવા યોગ્ય અવતરણો ટાંક્યાં છે.—

“ હાકોરથી આચાર્ય સ્વામીનો કાગળ. ગુરુસ્વામીને મેં લખેલા કાગળ માટે ધણી જ પ્રસન્નતા જતાવેલ છે. બાગર તીર્થને માશી માગે અને બે વર્ષ સુધી ગંગદારી વિષયો નહીં ચર્ચવા બંધાય તો સરકાર છોડશે. ..

એના ઉત્તરમાં પોતે આચાર્ય દરબજે ઉત્તર આપ્યો કે, સંન્યાસી ઇશ્વર અને ગુરુ વિના કોઈની સત્તાને તાબે નથી; માટે સરકાર જોગ વા પ્રજા જોગ માશી ન મગાય. બંને પુરંજમાં સદીને મરણ પડે ! મેં જવાબમાં પ્રશ્ન કર્યો કે, (૧) બ્રાહ્મણ રૂપી ધર્મ બાંધનાર, (૫) ક્ષત્રિય આસ્તિક રાજ્ય પ્રચાર કરનાર, (૩) ગંગ સબામાં મુખ્ય પુરોહિત હોય વગેરે સંજોગોમાં એ પ્રશ્ન (માશી ન માગવા બાજતનો) વર્તમાનમાં જેવી ને તેવી સખ્તીથી લાગુ

પાડવો ઘટે ? સ્વામી પ્રેમ સાગર પાસે પ્રસંગ નીકળતાં તેમણે કહ્યું કે, “ રાજ્ય કે રાજ્યની અવગણના કરવી એ સન્યાસીનો ધર્મ નથી.” “ડાકોરથી આચાર્ય સ્વામીનો જન્મ સન્યાસ-ધર્મોત્તુ સ્પષ્ટિકરણ વિસ્તારથી કરે છે. વર્તમાન સ્થિતિમાં રાજ્યસત્તાથી સ્વતંત્ર વિચરે એવો આશ્રદ નથી રાખતા. માત્ર સન્યાસીઓએ પોતે શું ન કરાય તે પરત્વે ભાર મૂકે છે...વગેરે. .

જન્મ લખ્યો:- માનવ સમાજને વીંખવાની અસર થાય તેનાં કરાંને હું તો ધર્મમાં લેખી શકું તેમ નથી એવી અત્યારે તો મારા મનની સ્થિતિ છે, આગળ જે થાય તે ખરું.” ફરી થોડા રોજ પછી આચાર્ય સ્વામીને ચેતવણીના સુર સંભળાવે છે. “ જે અરાજકતા થવાનો મેં પહેલેથી બપ બતાવેલ છે તેની મોપલાનાં બંડથી વાનગી મળે છે. તેમ જ દેવળ અગ્નેના દેવમાં સ્થપાએલું હિન્દુ-મુસલમાનનું એકમ કેવું કાચું છે તે પણ સ્પષ્ટ થાય છે તે વધુ જણાવું.”

શ્રી ડાકોર અને રાજકોટ વચ્ચે આ પ્રમાણે પત્ર વ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો તેવામાં તા. ૧૯-૯-૨૧ ના રોજ ડાકોરથી ગીરજાશંકર બટને તાર મળ્યો કે, આચાર્ય-સ્વામીને સરકારે પરહેજ કર્યા છે. તા. ૧૬ મીનો તાર છેક તા. ૧૯ મીએ બપોરના મળ્યો ! તે સમયની રાજદારી પ્રવૃત્તિથી જ્યો વાકેફ હશે તેઓના જાણનામાં હશે કે, ‘ ખીલાફત ’ ચલવળને અંગે ‘ અલી બાખચો ’ વગેરે પકડાયા હતા. તેમ જ તે જ વિષયમાં બાપણુ આપવા માટે શંકરાચાર્ય શ્રી ભારતીકૃષ્ણતીર્થને પણ અટકાયતમાં લીધા, જેથી તેઓ શ્રી ‘ ખીલાફતી શંકરાચાર્ય ’ એ નામથી વર્તમાનપત્રોમાં જાણીતા થયા હતા. કલ્યાણબાઇને સ્વાભાવિક ચિંતા થઇ. યોગ્ય સ્થળોમાં સાચી સનાદ આપી. આખરે સ્વામીશ્રી નિર્દોષ જાહેર થઇ છુટયા

“ માંજરોળ મૂળબાઇને લખ્યું. પરમદિ સવારે ચોકકસ ત્યાં આવવાનું કરાવ્યું છે. મોટર, ટાંગો, માર્ડું જે હજે તે ચાલશે. હજી હમ્મર કૂપાથી ગરીર એટલું સીને તેવું છે.

“ પ્રજામંડળની સભામાં સાંજે પાંચથી સાડા છ. મેં રાજનામું આપ્યું તેનાં કારણે જાહેર કર્યો. નામદાર ડાકોર સાહેબના દિલાસાથી અત્યારે તો હું પાછું ઢલું છું. દેશી રાજ્યનાં બંધારણ તથા વહીવટમાં હું ક્યે માર્ગે શું

સુધારા જરૂરના અમળુ છું તે જાહેર કયું. પહેલી કિસ્તમાં કેટલું માગવું તે પણ સ્પષ્ટ કયું, ને તે સર્વ જાગનો વિષે વિચાર કરીને હવે પછીની સભામાં નિર્ણય કરવા વિનંતિ કરી. “ આ તત્ત્વસ્પર્શી ભાષણના અવતરણે પરિશિષ્ટમાંથી વાંચવા અગે આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે પ્રગ્નમંડળ અંગેનું કર્તવ્ય જાળવી માંગરોળ જવા તૈયારી કરી.

માંગરોળમાં મૂળભાઈના મકાનમાં જ પડેલાં તો મુકામ કરવાનું હતું હતું, પરંતુ અનાયાસે સુવા બેસવા માટે ઇલાહેદી અનુકૂળ સગવડ મળી ગઈ. તે સમયમાં તેમનાં વેવાઈ અને સ્નેહી ઉચ્ચાશથી અને સાધુ શુવન ગાળનાર ડોક્ટર રવિશંકર અંજરીઆ પોતાના મકાનમાં એકતા જ રહેતા હતા. તેથી તેમને ત્યાં કલ્યાણભાઈ માટે રહેવા સુવાનું હતું હતું. મુખ્યત્વે તેમના સત્સમાગમનો લાભ લેવાના હેતુથી તો માંગરોળ જવાનું ઠરાવ્યું હતું. ‘ સંત મે સંત મીસે ’ ચર્ચા-વાચન જૈનાચાર્યના વ્યાખ્યાનોનું શ્રવણ વગેરે સત્પ્રવૃત્તિમાં સમય વીત્યો.

માંગરોળથી રાજકોટ પરત આવતાં જસદણથી આવેલ છેલ્લભાઈ તથા મે. નસરવાનજી ગ્રેહનો મેળાપ થયો. આ જાને કાર્પભારીઓએ જસદણ રાજ્યમાં સ્વદેશીના પ્રચાર માટે તેમણે લીધેલા પગલાં વિષે માહિતી આપી. કલ્યાણભાઈએ માંગરોળની માફક હાથવણાટની શાળા ચલાવવાની અજમાયશ કરવા સુચવ્યું.

આ પ્રમાણે વિક્રમ સંવત ૧૯૭૭ ની સાલ પૂરી થઈ. ઇ. સ. ૧૯૨૧ નું વર્ષ પૂરું થવાને બે મહીનાનો સમય બાકી રહ્યો. રાજકોટના ના. દોકોર સાહેબના મનમાં હવે તો કલ્યાણભાઈ માટે પૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો. અને તેથી રચાનિક પ્રગ્નમંડળનો વિકાસ ઝડપભેર યોગ્ય દિશામાં થવા માંડશે એવું આશા-ભર્યું વાતાવરણ જણાતું હતું. કાઠિઆવાડ અને ખાસ કરીને રાજકોટનું જાહેર જનન વિશુદ્ધ બની રહ્યું હતું. કાઠિઆવાડ રાજ્યીય પગિવદ્ધનું પ્રથમ સંમેલન થઈ ગયા પછી પણ કલ્યાણભાઈનું વિશિષ્ટ સ્થાન વિશેષ દૃઢ થયું હતું. એક તરફથી બેરિસ્ટર શુક્લ સાહેબ અને બીજી તરફથી રા. મન મુખલાલ રવજીને તેમનામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. આ બંને મહાશયો નાની મોટી દરેક જાગતમાં કલ્યાણભાઈની સલાહ અચૂક લેતા. આથી વિરોધી પક્ષો એક બીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવતા થયા હતા. પરંતુ કાઠિઆવાડનાં બાજ્ય

એવા ને એવા તેજસ્વી ચાતુ રહેવા પામ્યાં નહીં. રાગના એક અણુધાર્યા દુભ-
લાથી કલ્યાણભાઈની શારીરિક શક્તિને જખ્ખર ધકકો લાગ્યો, અને ત્યાર પછી
તેમનું શરીર સાત મહીના ટક્યું. ત્યાર પછી થોડાં થોડાં વર્ષને અંતરે રા.
મનસુખનાથ રવજી તેમ જ રાજકોટના આરાધ્ય. નૃપતિ લાખાજીરાજ એ
બંનેના દેહનો વિશય થયો. અલ્પજીવ કલ્યાણભાઈએ છેલ્લા શ્વાસ સુધી કોઠ ને
કોઠ રૂપમાં જાહેર સેવા બગાડેલી.

❧

પ્રકરણ ૬

યજ્ઞમય જીવનની પૂર્ણાહુતિ

સંવત ૧૯૭૮ ના પહેલા ત્રણ દિવસ હરહંમેશની માફક વીત્યા, પરંતુ કાર્તિક સુદ ૪ તા ૩-૧૧-૧૯૨૧ નું સવાર કાળ-ચોપડીઆ રૂપ નીવડ્યું. સવારના ફરીને કંથ્યાણુભાઇ ઘેર આવ્યા. આવીને તરત કોમળા કગતાં કગતાં ચોહીને ગળફો નીકળ્યો અને તે નીકળવાનું આશરે વીસ મિનિટ આપુ રહ્યું. આશરે શેર લોહી છાતીમાંથી પડ્યું હશે. કુટુંબના વૈદ્ય પોપટભાઇ અને Family Doctor રતિલાલ બક્ષી તામડતોળ હાજર થયા. આ તકે રાજ-કોટમાં જેમની હાજરી હોય તે સૌથી નાના પુત્ર ગ. લાલભાઇ પણ ગેર-હાજર હતા.

વૈદ્ય અને ડોક્ટર બંનેની આંખમાં કંથ્યાણુભાઇએ મળગટ પારખ્યો, તેથી તાગ ફરી લાલભાઈને બોલાવ્યા. તે જ તારીખની મંત્રે વળતે દિવસ સવારે અને બપોરે પણ લોહીના બળખા નીકળ્યા. પછી તો તકલીફ ઠાણમાં આવી. પણ આ પછાડ જલ્મર લાગી, અને આખરે રોમ જીરવેણું નીકળ્યો. ડોક્ટરના કહેવા ઉપરથી એમ જણાયું કે, આયુષ્ય લંગાય તો પણ હવે પહેલાંની માફક મુસાફરીની હાડમારી ઉઠાનો શકાશે નહીં, તેમ શ્રમ પણ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં લઈ શકાશે. પદર દિવસમાં વધારે પડતી નમળાઈ હતી તે ધટી ગઈ અને ધીરે ક્રમે તબિયતમાં સુધારો વર્ત્યો. એ અડવાડીમાં પર્યંત આરોગ્ય પ્રમાણમાં ઠીક ગયું; પરંતુ ઠંડીની મોસમ શરૂ થતાં ઉધરસ અને તાવે દેખાવ દીધો, અને અધુગમાં પૂરું અર્થ દુઝવા લાગ્યા. ફેબ્રુઆરી આખરે ટાઢ કમતી થયા પછી જરા ટટાર થયા, અને રથળાંતર તેમ જ હવા ફેર ખાતર

રા. મૂળવંતભાઈ પામે હજવડગયા. આમ છતાં આ સમય દરમિયાન પંચુ તેમનું સામાજિક કાર્ય એક વાળીજ પ્રકારે ચાલુ જ રહેલું. કાંઈ નહીં તો છેવટ સલાહ તો કોઈને આપવાની જ હોય. ચોવીસે કલાક તેમના સાથે ગાળનાર શિવાય અન્ય કોઈને તેમની નજીબત તબીબતનો સાચો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવે; કારણ આવનાર માણસ સાથે વાત કરતાં મનોજળને લીધે તેટલા સમય પુરતી નજીબત બાણે અદસ્ત થઈ જતી. પરિણામે ઘણા તો નિર્દોષ બાવે કલ્યાણભાઈ બહુ શ્રમિત થાય છે એવા યેશ માત્ર ખ્યાલ વગર પોત પોતાનાં અગત્યનાં કામને અંગે તેમની સલાહ લેતા. બાકી કેવળ સ્વાર્થી કોઈને તો પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો હોય તો તેમ કરતાં સામા માણસને શું અને કેટલી હાનિ પહોંચે છે તે બાજતની થોડી ખેવના હોય છે ?

મંદવાડ દરમિયાન કલ્યાણભાઈનું શારીરિક સ્થિતિ પગલે નિરીક્ષણ કેવું સૂક્ષ્મ હતું, અશક્તિ હોવા છતાં કામને કેવી રીતે પહોંચી વળતા, અગર તેટલા ખાતર કેટલી પ્રજ્ઞિઓ કેવા પ્રકારે છોડી દેતા, તેમ જ કેટલીક વાર મનના વેગને લીધે વધારે શ્રમ લેવાની બૂલ પણ કેવી રીતે તેમનાથી થઈ જતી, આ સઘળું તે સમયની રોજનિશીમાંથી આપણને બહુવા મળે છે. રાજકોટ બહાર રહેતા મારા જેવાને તો કલ્યાણભાઈની મદદગી આવી ગંભીર છે તેવો ખ્યાલ છેવટ સુધી આવેલો નહીં ! રોજનિશીનાં લખાણ ઉપરથી રોજ બરોજની તેમની લિલયામનું તાદશ ચિત્ર આપણને લેવા મળે છે તેથી ફરી એક વાર તેનો જ આશ્રય લઈશું. તા. ૩-૧૧-૨૧ ના રોજ બે કે આટઆટલું લોલો છાતીમાંથી વૂટી પડ્યું છતાં અથવા તે કારણસર જ તા. ૪ થી ના રોજ કેટલુંક અડત કામ લાવનારની મદદથી ઉકેલ્યું. તા. ૪-૧૧-૨૧ “ એકઠી થએલી ટપાલનો નિકાલ ચિ. લાલભાઈ પાસે કરાવ્યો મહારાજ છડરને તબીબતના ખર્ચ આપ્યા.

તા. ૭-૧૧-૨૧ “ ગઈ કાલે પેટમાં પવન હવરાવાથી અવાજ થવા કરતા હતા અને નિંદર ચૂથાણી, સવારમાં ઉપાપાન પછી સખ્ત દસ્ત આવ્યો. છતાં પેટમાં નોખત વાગવાની ચાલુ રહી.”

તા. ૯-૧૧-૨૧ “ છડર મહારાજ સાહેબનો તાર ‘Sorry to hear about your health, have sent Naharsign this morning with your four months’ pension in advance’

ગતની દ્રેષ્ટનમાં સાજવવાડના સરદાર નાગસિંદણ તથા ગ. દરીલાન આગ્યા. ”

દેવી આપત્તિના અગર ગંભીર મંદવાડના પ્રસંગમાં આપણે બીજાઓના રમેદ પ્રાપ્ત કર્યા રૂપી કેવી દમાબી કરી છે તેનો સાચો અંદાજ નીકળે છે. પાટણમાંના માગ પોતાના ગંભીર મંદવાડના પ્રસંગ ઉપરથી આ સાગ-ભોધ ગે તાગ્યો છે. ઘડી બગ આપણને એમ જ મનમાંચાય કે, ‘ ભલે આવે મંદવાડ આગ્યો ! નહિતઃ આપણા પ્રત્યે આટલા બધા લોકોની આવી ચાલના છે ને ક્યાંથી જાણવા પામત ? દિવ્ય-મુખની લાગણી કહેવાય છે ને આવા જ પ્રકારની હોવી જોઈએ ’

કલ્યાણબાઈ પ્રત્યે તો લોક-લાગણી જેવાય એમાં આશ્ચર્ય જ નથી. જસદણના રાણીશ તથા તેમના મા અને નરાગવાનશ શેઠ તરફથી વડીલ આવીને ખબર પૂછી ગયા, તથા દાવી ચાલી સકાય કે તુરત જસદણ આવવાનો આગ્રહ કર્યો. મનમુખનાસ રવશ તથા લીલાધર ગેઠ પણ આગ્યા હતા સાથ જોગ લીલી દ્રાક્ષ મંગાવવા વગ્ધી આપી. “ સર પ્રભાસંકર પટાણી તખી-યત જોવા આગ્યા હતા. તખીયત શિવાય બીજી વાતોના પ્રસંગમાંનાં યુરો-પિઅન એડમિનિસ્ટ્રેશને જે નમ્રનો તૈયાર કરી દેખાડ્યો તેવા મહારાગ સાહેબ ન થાય તે ધ્યાન રાખવા યાદ આપ્યું. આપણાં રાજનીતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્ર અત્યારે કામ લાગે તેવાં અકબંધ નથી, છતાં તે માંહેનાં સિદ્ધાંતોનાં જ્ઞાનની પૂરી અપેક્ષા છે. રાજને તેનું સ્વરૂપ અને તેનાં ધર્મો સમજાવવા જોઈએ. ”

ફરી આપણે રાજનિશીનાં પાનાં ઉથલાવીએ. “ મોળું ઘોળવું તથા કઠી તેમ જ હાળ થોડી અને ચોખા વધુ એવી ખીચડી તથા ભરડકું લેવાની વૈદે છુટ આપી. માત્ર કોર્મ ટકે મગ અને કુધ ભેગાં ન કઠવાનું ધ્યાન રાખવું. આંખના ડોળાનો ગગ કંઈક મોજો લાગે છે એમ વૈદે દીકું અને મને આગ-માથી દેખાડ્યું. કાળજીનું કાંઈ જોડ્યા નથી. ”

અમારા વૈદગજને જોણવાની તો જાણે બાધા હતી. અપવાદ રૂપે કલ્યાણ-બાઈ સમક્ષ તો થોડું ઘણું સ્પષ્ટિકરણ કરતા. ઉપરની બાબતમાં તો તેમને મનમાં એમ થયું હશે કે કલ્યાણબાઈ ચેતતા રહે તો સાફ.

■ સિંદના આર્થોની અધો ગતિ મુખ્યત્વે શાથી થઈ ? એ વિચાર સહજ

મનમાંથી ઉઠતાં મુદા સુઝે તેમ થોડે થોડે નોંધી લેવાનું શરૂ કર્યું. ”

“ શ્રીયુત વિશ્વનાથ સદારામ પાઠકે સન્યાસ મંદણ કર્યો છે; એમને સાથે લગ્ન સાંજે બાણભાઈ આવી ગયા. બાણભાઈ શરીર અને ચતુર્થાશ્રમની આવશ્યકતા મોક્ષના અધિકારમાં ગા માટે તેની ચર્ચા થઈ. ”

હાલના ગુજરાતના એક આગળ પડતા સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠકના પિતા સંજ્ઞાથી ઇપરની નોંધમાં ઉલ્લેખ છે. પૌરબદ્ધ રાજ્યમાં કલ્યાણભાઈ અને શ્રી વિશ્વનાથ પાઠક નોકરીમાં સાથે હતા.

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાતનો બહિષ્કાર મુગધમાં થયેલો તેને અંગે ત્યાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું. તેના ઉલ્લેખો અવાર નવાર રાજનિશીમાં આ સમયમાં લેવામાં આવે છે.

તા. ૨૧-૧૧-૨૧ “ વૈદ્યગજે ખચર આપ્યા કે મુંબઈમાં તોફાન મોટા પાયા ઉપર પાકું ઉપડ્યું છે, બાંધીછા અપવાસ કરે છે અને કાયદાના ભંગનું હાલ મુક્તવી ગમ્યું છે. ”

તા. ૨૩-૧૧-૨૧ “ મુંબઈમાં શાંતિ તા. ૨૧ ની સવારથી થઈ છે. જુદી જુદી કોમના આગેવાનોને એકઠા મોટર-લોરીમાં બેસાડી ચોતરફ ફેરવી તેમની પાસે સમજાવટ કરાવવાથી શાંતિ થઈ. ”

તા. ૨૪-૧૧-૨૧ “ આજ સવારે વખતસર નાલીને સંધ્યા, માયત્રીનો જપ. તપશ્ચ વગેરે કર્યું, ને તે પણ હવે થઈ શકશે એમ અનુભવ થયો. ”

મદેસા એકમુખી પાગ (મેને મદેસા રુદ્રાક્ષના પારા) (૧) વૈદ પોપટ-ભાઈ, (૨) ડોન્ટર રતિલાલ, અને (૩) લાલભાઈના મિત્ર મોરારજીને આપ્યા. (વૈદને તે સાથે જુજ રોકડ)

“ હિંદના આર્યોની અવનતિ સાચી ? એ નોંધ સ્વામીજીને મોકલવા સાડ લાલભાઈને આપી. ” એમના લેખન કાર્ય રૂપી આ છેલ્લી પ્રસાની હતી. “ સવારે આજ મહાકાળેશ્વર (દગ્ગમજી સાહેબના બંગલાથી આયમગૃ) ચાલીને જઈ આવવાનો અખતરો કરી જોયો, પણ હજી થાક લાગે છે. ”

આ પ્રમાણે અજમાયશ કરતાં શ્રમ વર્તાયો ! પણ મનુષ્ય જીવન વ્યક્તિ-

ગત તેમ જ સામાજિક પ્રયોગશિલ્પ જ છે ને !

" નવજીવન આવતાં વાંચી લીધું. મુંગઈનાં રમખાણથી મળતી સર્વ મુશ્કેલીઓ એમણે (ગાંધીજીએ) ધ્યાનમાં તો લીધી છે. રા. વાણુભાઈ આવ્યા. પોને ગાંધીજીનાં આત્મજીવનની અસરનાં સ્તોત્રો રચ્યાં છે તે સંભળાવ્યાં. જે પ્રશંસા કરી છે તે યોગ્ય જ છે. છતાં એવા સમર્થ તપસ્વી પુરુષોનો પુરો જ્ઞાન નથી મળતો તેનું કારણ 'વેગ' (મનનો) અને એ વેગમાં બદિલકાર અને દોષોનું આસુરી સ્વરૂપ દેખતા આળસ્યા, તે મને તો લાગે છે તે મેં જણાવ્યું. "

ઉપરથી જણાશે કે મંદવાડને જીજ્ઞાસેથી પણ કદમાણુભાઈએ અસહકાર અને મુંગઈનાં રમખાણ બાજત ખુબ મનન કરેલું. તે સમયના એક પત્રમાં તેમણે તાર્કિક દિન્દુ-મુસલમાન ઐક્યને " કાયા રેણુથી બંધાયેલું " દર્શાવ્યું છે. વિશેષમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે:- " આ ઐક્ય અત્યંત તુટશે ને તે વેળા દિન્દુઓને ધણું ભોગવવું પડશે. પણ તે બવિધ્યના મર્મની વાત છે. " એવા જ એક પત્રમાં મુંગઈના હુક્મ બાજત ઉદ્ધાર કાઢ્યા છે કે:- " માત્રેગામ મોપલા વગેરેનાં તોફાનો પણ અસહકારની ઉંઘી સમજનાં જ પરિણામ હતાં પણ તે કણ્ઠ નોતું થાતું. હવે મુંગઈનું રમખાણ તો કેવળ વિદેશી કપડાં પરાણે ઉતરાવવાનો ઉંઘા માર્ગ લેવાયાથી જ થયું એ કણ્ઠ થયું છે. જે હજુ પણ ઉતાવળ પડી નહીં મુકાય તો આખા દેશમાં બેદિલી થાશે અને તે દુઃખ સારા દિન્દુઓને વધુ વેડવું પડશે જેની કાંઈ હદ નહીં રહે. એ વિના બીજું પરિણામ સંભવતું જ નથી એ તો હું સરઆતથી જ કહી રહ્યો છું. " નંજીકના બવિધ્યમાં બનેલી ઘટનાઓ ઉપરથી આ વર્તાર સચોટ હતો એમ કણ્ઠ ક્યાં વિના યાત્રે તેમ નથી. આવી અસામાન્ય દીર્ઘદષ્ટિ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ વિરલ હોય છે.

પોતાની તબિયત બાજત ઇંડર રાજ્યના કવિશ્રી ઉપરના પત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે; આ પત્રનાં અવતરણો આંહી આપેલ છે.

રાજકોટ-પરા

કાઠિઆવાડ

તા. ૬-૧૨-૨૧

ભોમ રાતે

રોહી કવિરાજ બાઈ શ્રી દોલતગણધ,

. આશીર્વાદાત્મક કવિત સદિનનો ડામળ આજ સવારે મળ્યો. નિઃસ્વાથ

અને અનિકૃત હૃદયના પ્રેમમાં પ્રભુને પણ કરવાનું સામર્થ્ય છે, તો હું તો એવો કેવો કે એ શક્તિથી ન બંધાઉં ? બાઈ ! આપના વિશુદ્ધ પ્રેમભાવનું જ બધું પરાક્રમ છે. એને મારા ગુણ-દોષ જોડે કાંઈ સંબંધ નથી.

આજ તો સવારે જ સ્નેહી બાઈ થી હરિલાવણ તેમ જ આપ બંને માટે બે શબ્દો અગ્નના લખીને પેશ કરેલ છે. સારું થાય તો પ્રભુ કૃપા. કાંઈ ન થાય ત્યાં સુધી આશરો; પણ વિપરીત પરિણામ આવે તો મને અજાત પાપનો થવો જોઈએ તેટલો પ્રત્યાતાપ ચારો. એટલો દિલાસો છે કે આપ અગર હરિ-લાલણ મને દોષ ઘો તેમ નથી.

મારી તર્ખીયત સારી થઈ ગઈ છે. સામે દતો તે વખતથી લગભગ ૩/૪ જોટલો ખોરાક લઈ શકાય છે. લોહી તો પાછું આવતાં વાર લાગે જ, ને તેથી શ્રમ ઉઠાવવાની શક્તિ પણ મોડી આવે. શરીરને પૂજનું ન પોષામ તેવો સ્વભાવ છે, એટલે એની પામેથી થોડું થોડું વિચાર તથા વાંચવાનું કામ તો લેવા માંડ્યું છે ને હવે ટપાવ બધી જાતે લખુ છું. પથારી તૈયાર રાખુ છું. વચ્ચે વચ્ચે તે ઉપર શરીર લાંબુ કરીને થોડાની પેઠે ધણુધણુની લઉં છું, આમ આવે છે. બાકી કુશળ. સર્વત્ર તેમ હો.

ત્રિ. કલ્યાણરાયના
સપ્રેમ-પ્રણામ

આ અરસામાં એકંદરે તેમનું સ્વાસ્થ્ય ઠીક રહેલું મણાય. પરંતુ દશ દિવસ બાદ તા. ૧૬ મી ડિસેમ્બરથી તાવ-ઉધરસ લાગુ પડ્યાં. ઉપરાંત અર્શામાંથી લોહી પડવાનું શરૂ થયું. અને ધણુ ઇલાજો લેવાયા છતાં લાંબા સમય સુધી અર્શા 'દુઝવા'નું ચાલુ રહેલું. તા. ૫-૧૨-૨૧ થી તા. ૩૧-૧૨-૨૧ સુધી જાણુવા લાયક રોગનિર્ણયની નોંધ નીચે મુજબ છે:- " રજામાં ન હોય તે શરો " એ સ્થિતિ ડોક્ટર ગતિલાલની રહે છે તે ન રહેવા એનાં ઇન્જેક્શનો લેવાનું નક્કી કર્યું ને ખજર આપ્યા. એકાંતરે અને કુદ દશ આપવા માંગે છે. "

આવી હાલતમાં પણ કોઈ જનહિતકારી વિષયની ચર્ચા ઉપગ્રિયત થાતી તો ઘડીબર ઉત્સાહમાં આવી જતી. જેમ કે, " શ્રીમત હનનલાલ પંડ્યા રા. ચન્દ્રશંકરના એક મૈત્ર્યુએટ જમાઈને સાથે લડને મળવા આવ્યા. એ મુવકે

સદ્ભાવ અતાવતાં મરીરની અશક્તિનું જે કલાક બાંન બુલાઈ. અસદકાગને લગતી અનેક અર્થો થઈ. " ઉધરસ અને તાવ દર્દીયાં અનેકાં. ડાકટર પૈશના ઉપચારો કાર્યસાધક ન નીવડ્યા. લેપની અસર જે દિવસ જ સારી જાયી. આ શિઆગામાં ટાઢ પણ ધણી હતી. રાતમા ઉધરસની તકવીફ પણ ધણી જ ગ્હેતી.

" જીવીયરામ તથા પ્રીતમગમ અને પંત્રી બાબુબાઈ વગેરે આવતાં ભોજવાનો અમ વધી ગયો. " અને તે અમનું પરિભ્રામ શું શોધવું પડ્યું તે મેનનિશીમાં જણાવ્યું છે.—

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૨૧ " કાલ રાતે છેક જે વાગ્યા મુવી ઉધરસ આવ્યાં જ કરી ને પંત્રી કેવળ થાકથી પડી રહેવાયું; તે પણ પાંચ મુવી. પાછું પેરોઢ વાણું થઈ પડ્યું. " આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૨૧ ની સાલ સમાપ્ત થઈ અને કલ્યાણબાઈનાં જીવનનું છેલ્લું વર્ષ ગઈ થયું. પણ તેમના માટે તે વર્ષ અપૂર્ણ જ ગ્રહેવા સર્ગાયું હતું. '

ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના જન્યુઆરી માસમાં મદવાડનો ક્રમ લગભગ એ જ પ્રકારના રહ્યો. ડાકટર રતીલાલ બક્ષી સવાર, જપોર અને સાંજ બ્યારે જડો પડે ત્યારે હાજર થઈ જતા. અમારા કુટુંબનું તેમના પામે પૂર્વ જન્મનું લેણું જ ! બીજું શું હોઈ શકે ! એ બાઈ અથાક અમ વેતા. વિગતવાર દર્દીકત માટે મેનનિશીના લખાણ તારવશું.

" જુનાગઢ-દિવાન રાણા સાહેબ, વનિતા-વિશ્રામવાળાં નાની બહેન, અને મનસુખવાલ રવજી જુદે જુદે વખતે આવી ગયા. ઉધરમની મુઝમણ દહે જુજ છે, બાકી નમજાઈ વધે છે. પણ તે કાંઈ પીડા નથી દેતી. ટેમ્પરેચર ૯૮-૫ હોય ત્યાં નો પાણીની ધક લાગે આ વખત શરીર ગમત કથળ્યું છે મુ મધથી ટુલભાઈ આવવાનું પૂછે છે, પણ આંદીની ટાઢમાં એણે આવવું ને જોખમ છે માટે ના લખાવી. "

" મુંબઈથી ટુલભાઈનો તાર " All settled peacefully between Guru Swami and Bharth-Tirth ' આ મોટે દળાડળ કલેગ શમ્યાની વધામણી છે. "

સુર-શિષ્ય રચ્યેના ઉચ્ચ મતભેદથી જ કવ્યાલુભાષને પાનાવા મનાસિક સતાપ ગ્રહેતો.

ઉપરની નોંધ તા- જામતની લખાયા પછી ત્રણ-ચાર દિવસ આ તે જામતમાં ફરી નોંધ છે કે -“મુળપથી ગુરુ આગીનો પત્ર જાગી જોડે સતો-પકારક ખુનામો થઈ ગયો વિગતે કુનભાઈ લખશે આ ખુલ્લામનો કશું કુન જાઈને છે. જિ કુલભાઈનો પત્ર સમાધાનનો સાગ લખે છે મુખ્ય મારી જાત માટે એવી કનમ છે કે મેમાથી મોઝમે પીડ સમધી કે જાને વચ્ચેના નવહાગ સમધી મને કાંઈ ન જખવું, કુલભાઈને ઉત્તર લખ્યો નાગ” જુઆ મીના પત્રમાં કુનભાઈ માટે મારો પૂર્ણ સતોપ બતાવેલ.”

કુલભાઈના જીવનમાં આ તેમની ચગ-કતગી મેવાસ એમાં જગત્ત ચકા નથી એ પણ એક પ્રકારની ઉચ્ચ પિતૃ-એવા જ હતી. મેજનિનીનું વાચન આગળ ચનાવીશ “આજે (તા ૧૩-૧-૨૦ પો. ૬૮ ૧૫) મારો ૬૫મો જન્મ દિવસ છે ‘હાણ કરે પુનમનો જાયો’ એવી કહેણો જ. માન ના એ માનતા ને દર જન્મતિથિ નજીક આવતા કંઈને કંઈ જન્મનનો બચ નાખતા” અગાઉની વાત તો જે હોય તે, પરંતુ આ વર્ષે તે દાનિમનક નીવડ્યું જ પોતે સારીગિક પીડા ભોગવી રહ્યા હતા અને નેજાનેટ જિવણથી ટકુ જ, માનિ, અને અ-માનતને બારે ખોટ પડવાની હતી.

આપની વહેણી ગળી છે. આમ બિંચતાણુ ચાલી. છેવટ જે નીકાલ થયા તે
ખાખતની દફીક્ત નીચેના પત્રો ઉપરથી જાણવા મળશે.

જસદણ

તા. ૧૭-૧-૨૨

મુ. વડીન કાકાશ્રીની પવિત્ર મેરામાં,

વિનંતિ કે આપે ૩. ૧૫૦૦) મને સંવત ૧૯૭૫ માં આપેલા હતા, તે
સંબંધમાં હાલ હું ગજડોટ આવેન ત્યારે આપે ૩. ૩. ૫૦૦) નો બોન્ડ આ-
પતાં મારે વિનંતિ કરવા પ્રસંગ આવેલ. આપે ૩. ૧૫૦૦) મારે ખાતે માંડ્યા
નથી; પણ મેં તે રકમ આપની જમા ગામી છે અને કગજ તરીકે પ્રથમથી જ
ગણેન છે; તેથી તે રકમ હું આપી શકું તો મેં માની લીધેન કગજમાંથી છુટો
થવા મને તક મહેવી જોઈએ, તે માગણી છેવટ સ્વીકારી અને તેથી આ રૂપિયા
પંદરમેા મેં કગજ તરીકે ગણ્યા છે તે દફીક્ત આ કાગળથી જાણાવું છું.....
તો હવે આ રૂપિયા મારે આપની વતી માગ બાછડોને આપવા તે સંબંધમાં
આપને યોગ્ય જાગે તેવી જોડાવણુ કરે.

વિ. છોડે છેલસંકરના

સા. દં. પ્રણામ

ઉપર મુજબના છેલબાઈના પત્રની નકલ લાલબાઈના હસ્તાક્ષરની છે અને
તેની પેઠેજ લાલબાઈના જ હાથથી કલ્યાણબાઈએ શેરો કરાવ્યો છે કે -“ ચિ.
બાઈ મૂળસંકર તથા લાલબાઈ -આ રૂપિયા દોઢ હજાર મેં તો પ્રથમથી જોયા
માન્યા નથી. ચિ. રા. છેલસંકરને મારી તમકથી એટલી મદદ થાય તેમાં કાંઈ
વિગેય નથી. બીજી જાણથી એના મનમાં હૈવ સાનુકુળ થાય તો સ્વમાન જાળ
વના જાગણી મહે તે આપણા કુટુંબના જાણુને જાણવું જ છે. તમારે આ રકમ
વેણી સમજીને કદી ઉધરાણી કરવાની નથી. પણ સકાચ જોગવ્યા વિના જે
ભવિષ્યમાં તે રકમ અગર તેનો કાંઈ ભાગ આપી શકે તો તે તમે જોએ અરધો
અગધ લેવાનો છે. આમાં તમારા બીજા બાઈઓનો કાંઈ સંબંધ મેં રાખ્યો
નથી.

તા. ૧૮-૧-૨૨ બુધવાર

શુ કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષી

ના આ

જાળાવરાની બાગ્ગે જ ૧૨૨ હોય કે મુ. છેલ્લબાઇએ આ આખી રકમ ચુકતે કરી આપી છે.

જાહેર દિતની, રાજપ્રકરણીય અને સામાજિક બાબતોને અંગે જે દરખાસ્ત રાજનિશીમાં દપકારી છે તે તેમ જ બીજી પ્રકીર્ણ બાબતો વિશેની નોંધ આગળ વાંચીએ.

“શુકલ સાહેબ, વેણીલાલ બક્ષી તથા પુરુષોત્તમભાઈ સહિત-આવી મળા. કાદિઆવાડ, દક્ષિણ તથા રજપુતાનાનાં દેશી રાજ્યોની સુધારણા માટે સમાચાર છે, તેના પ્રતિનિધિઓ મળીને સર્વ દેશી રાજ્યોમાં સામાન્ય સુધારા શું શું મળાય તે નક્કી કરવાના છે; આ બાબત સલાહ માગી તે સૂચના પ્રમાણે આપી. મેં સૂચવેલા મુદ્દાઓ (૧) અંધારણુ એટલે કાયદા બાંધીને મેળવ્યા વિના કાંઈ સત્તા ન ચલાવે. (૨) ટકા કરાવી વરાડથી ખર્ચખાતામાં ઉપજતી ફાળવણી કરવી. ખાનગી અને ખમનના સહિતના ટકા. (૩) એને અનુસરીને વાર્ષિક બજેટ. (૪) ખેડુત તેમ જ ઉભડોતી ખાનગી મિલ્કતનો સ્વીકાર. (૫)...કોઈ પ્રસંગે વેઠ નહીં.”

“શુકલ સાહેબ તેમનો લેખ વંચાવી ગયા. જે મુદ્દા સૂચવ્યા. (૧) જુની આર્થિક-દની રાજ સંસ્થાઓમાં નિરંકુશ વ્યક્તિગત સત્તા ન હોતી. પ્રજામંડળ અને ઋષિઓ કાયદા બાંધે અને રાજ તેનો અમલ કરે આમ હતું. અને (૨) કાયદા તથા અંધારણુના અંકુશ વિનાની વ્યક્તિગત સત્તામાં Continuity of policy ન અને.”

“છેલ્લબાઇનો કાગળ. શ્રી. બીમન સાહેબે એની ‘બીક’ની ધણી તારીફ લખી છે તે વાંચવા બીડી છે. વાંચીને શેર લોહી ચડે તેવું છે.”

તખીયત નબળા રહેતી ચાલુ રહી છતાં ટાંઠ કમી થતાં કોંઈક ટટાર થયા અને સ્થળાંતર કરવા વૃત્તિ થઈ. તેથી મૂળવંતબાઇને પૂજાવતાં હજવંદમાં પોતાને ત્યાં પુરતી સગવડ છે એમ જવાબ આપ્યો. તેથી તા. ૧૯-૨-૨૨ ના રોજ કલ્યાણભાઈ લાલબાઇને સાથે વાત હજવંદ ગયા. જતાં જ મનમાં ઉદ્ધાન જણાયો તે બાબતમાં રાજનિશીમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે-“હજવંદ ગેરોને મૂળવંતબાઈ શીંગગમ લાઈ આવેલ. ઉતારો નજીક છે અને મકાનની મોઈ સારી છે. મામના બદરના બાગમાં મૂળવંતનું મકાન છે તેથી ઘરમાંથી

ગદાર પગ મુકતાં જ ખુદ્દો સ્વચ્છ બાગ આવે છે. 'દાહુ' પગે ચાલીને ક્યો સ્થળાંતર માત્રથી જ્ઞાતિમાં ઉત્તમ લાગે છે. આંહીનાં મોટા ડાકટર જેઓ મોંઘના બાપાત ગણોદના મનસિંહના દીકરા છે તેઓ બધેરે આખા અંગ કલાકો મુઝી બેસા. લગ્ન તથા જીવન પ્રસંગે ઘણું કપા છે તેથી મોતાના અનુભવની ઘણી વાતો કરી. " એક અકવાડીઆં મુઝી બે વખત ફરવા જતા. તખીયતમાં પાણુ એકંદર મુધારો જણાયો. મન પ્રદુષિત નહેતું. પણ તો ૨૬ મી એ પાછી પછાડ આવી.

અને છેલ્લા અકવાડીઆમાં અર્શમાંથી લોહી પડવાનું ચાલુ થયું, તેથી ખાશોડા જવાનો વિચાર અળસાચો. લાલબાઇએ રાજકોટથી વિનંતિ-પત્ર લખ્યો કે અર્શમાંથી લોહી પડે છે માટે હવે રાજકોટ પાછા આવી જાઓ. લખો તો તેડવા આનું. કોઇ કોઇ વાર વધારે શ્રમ લેવાની બૂઝ થાય છે એવું સમજનાં રાજનિશીમાં તે બાગત ઉદ્દગારો છે કે:- " કાલ ફરવા ન જવાથી પીંડીની આપદા કાંઈક કમતી થઇ મારી એ જ બૂઝ થતી જણાય છે કે શ્રમ લેવાની વહેલી શરૂઆત થાય છે. "

હજવદમાં મહીનો એક નિવાસ ગળી તા. ૧૯-૩-૨૨ ના રોજ કંધાણુ-બાઈ રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં પહોંચતાં જ જણ્યું કે મોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભ-બાઇનાં પત્નીને ' સંત્રહણી ' છે એવું હવે ચોકકસ હતું. એટલે એ જીવેણુ રાજરોગનાં નગાગં વાળી ચૂક્યાં.

માર્ચ માસના બાઈના દિવસોમાં તેમ જ આખા એપ્રિલ માસ દરમિયાન કંધાણુબાઈ રાજકોટમાં જ રહ્યા. જરા તખીયત સ્વચ્છ જણાય તો ગાડીમાં અને કોઇ વાર પગે ચાલીને ગદાર નીકળતા ! તેમ છતાં એ તો નિઃશંક છે કે, અંદરખાનેથી તેઓ ચેતી ગયા હતા કે મોતાનું શરીર લાંબો સમય ટકશે નહીં.

મોતાને અસાધારણ નજળાઇ વચ્ચે વચ્ચે વર્તાતી તેના ઉદ્દેશો, મોતાની સંસાર-જાળ સમેટી લેવા માટે લીધેલ અગમચેતીનાં પગલાં, અને કોઇ કોઇ વાર વાતચીતના પ્રસંગમાં નીકળતા તેમના ઉદ્દગારો, હિપરનાં અમાર્ગ કથનનું સમર્થન કરે છે. ખાસ તો હજવદમાં હતા ત્યારે આ બાજતેમાં બહુ સ્પષ્ટ ઉદગારો કલાકેલા એવું ગ. ગ. મૂળવંતબાઇએ નોંધેલ હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હળવદના નિવાસના સમયની ગતિ આસે છે ને પ્રસંગે તે જ રથજે એક બોલ ધટનાનો રા. રા. મૂળવંતભાઈએ ઉદ્ધેષ કરેલ ને પણ આંહી જ રજુ કરીશું.

ગ. રા. મૂળવંતભાઈ જણાવે છે કે.—“ એક દિવસ સાંજે ફરીને સદગત (કલ્યાણુભાઈ), હું, તથા ડાકટર સાહેબ ઘેર આવતા હતા. ડાકટર સાહેબ એવી મતલબનું બોલ્યા કે ‘ ન્યાયના કામમાં ’ રજવાડામાં વાતાવરણ જોઈને ચર્તાવાની ઝડર છે, અને કેવળ શુદ્ધ ન્યાય પકડી ગળવાથી આર્થિક લાભ મળતો નથી. ન્યાયાધીશ સાહેબ મૂળવંતરાયભાઈમાં તે ઈર્ષા નથી. હળવદના ઉતારા પામે પ્રસ્પીતાસમાં દરવાજા નહક આ પીપળાઓ છે ત્યાં અમે ઊભા. હતા. ડાકટર સાહેબનો આ ઉદગાર આંખજતાં જ સદગત અપૂર્વ લાગણીથી બોલી ઊઠ્યા.

નહિ કલ્યાણુકૃત કથિત્વ દુર્ગતિ તાત મચ્છતિ ।

“એ ગીતા વાક્ય ડાકટર સાહેબ જૂલશે નહીં. અને મૂળવંતભાઈ કે બીજા કોઈ પ્રમુ તરફ દષ્ટિ રાખી શુદ્ધ મતિથી ચોખ્ખાચરણ કરશે તો કદી ભૂખ્યા નહીં રહે એ ખાતરી રાખજો. ” સમય તે રથજ અને સદગતના ચહેરા ઉપરનો તે પવિત્ર ઉગ્મસ—અંની સ્મૃતિને લીધે હજુ પણ એ શબ્દો કાનમાં ગુંજે છે. ” ખાલે મૂળવંતભાઈ દ્વારા અમારા કુટુંબીઓને છેવટનો બબ્બ સંદેશ આપ્યો હોય એમ જ જણાય છે.

ઉપરની દકીકત જોતાં પોતાનું ઘરીર હવે ટકશે નહીં એમ કલ્યાણુભાઈ પોતે તો મનમાં પામી ગયા હતા; અને છતાં ઘણા ખરાને સ્વાને પણ ખ્યાલ ન હોતો કે તેમનો અંત આટલો નજીક હશે. છેવટના શ્વાસ સુધી કલ્યાણુભાઈ જનહિત કાર્ય કરવામાં પાછી પાતી ન હોતા કરતા તેથી આશ્ચર્ય-આશ્ચુના છેતરાય એ દેખીતું છે.

રાજકોટ રહ્યા તે સમયની તેમ જ માંગરોળમાં ગાળેલ થોડા દિવસ દરમિયાનની મુખ્ય બાબતો વિષે રાજનિશીમાંની આપેલ દકીકત અવતરણ રૂપે લખીશું.

તા. ૨૦-૩-૨૨ “ ગાંધીજીએ અમદાવાદ મેળ-સમાં રજુ કરેલો એકરાર

તથા ગમ કાલનું નવજન વાંચ્યાં, થોડું કરવા જતાં પગની નળખાઈ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવી. "

તા. ૨૬-૩-૨૨ " માંગરોળ મૂળભાઈને લખ્યું, ઘર અમારા લાયક મળે તો બે મહિના માટે લે. "

"પ્રગ્મમંડળની વાર્ષિક સભામાં હાજરી આપી. પ્રમુખ તરીકે શરૂઆતનું બાણી આપ્યું ને સેક્રેટરીનો રિપોર્ટ વંચાયા બાદ શુદ્ધ સાહેબને પ્રમુખ-રયાન સોંપીને મેં રમ લીધી. " આ પાદમાર બેઠક સંજ્ઞાએ વર્તમાનપત્રોમાં અહેવાલ આવેલો ગાંધીજીની ધગપકડ પ્રત્યે વિરોધદર્શક હંગામ પ્રમુખરયાનેથી મુક્તાં કલ્યાણભાઈએ ગંભીર ચેતવણીના સૂર કાઢેલા. પરિશિષ્ટમાં આ બાણીનો સાર તેમ જ તે સભામાં થયેલાં કામકાજનો અહેવાલ આપવામાં આવેલ છે.

આટલી દહે તખીયત લયડી ગયેલી છતાં પ્રગ્મમંડળની બેઠકમાં હાજરી આપવી એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ કલ્યાણભાઈએ માન્યું; તેથી જ અમે જાણાવેલું છે કે જીવનના છેલ્લા આસ સુધી તેમણે કર્તવ્ય બજાવવાનું ચાલુ રાખેલ. પ્રગ્મમંડળની આ પ્રમાણે અંતિમ વિદાય લીધી.

દરીઆકાંઠાની હવા અનુકૂળ આવશે કે પ્રતિકૂળ નીવડશે તે બાબતમાં વૈદ્યરાજ અને સ્વામી-આપુ પ્રેમસાગરજી વચ્ચે મતભેદ જણાયો. વૈદ્યરાજ દરી-આની હવા અનુકૂળ પડશે એમ માનતા હતા. કલ્યાણભાઈની મૂળ તાસીર મુજબ તે અનુમાન સ્વાભાવિક ગણાય. પરંતુ પ્રેમસાગરજીને એમ જણાયું કે શરીરમાં શીત પ્રસરી ગયું છે તેથી આ વખત સમુદ્ર કિનારાનો નિવાસ માફક નહીં આવે. કમનસિબે પ્રેમસાગરજીનો અભિપ્રાય સાચો નીવડ્યો. રોજનિ-શીમાં આ બાબતમાં જણાવેલું છે કે -"સાંજે પ્રેમસાગરજી પાસે. મને શરી-રમાં ગરમી નથી ઉલટી સરદી પ્રસરી ગઈ છે અને 'બહુમૂત્ર' થયેલ છે તેથી દરીઆની હવા વિરુદ્ધ પડવા સંભવ છે એમ કહીને તેવું જરા પણ વરતાય તો હડ ન કરતાં તુરત પાછા આવતા રહેવા સ્વામીજીએ સૂચના જરા બાર દબને કરી. "

એક પત્રમાં લખી જણાવે છે કે -" બદર ઉપર સેનેટેરીયમમાં હાલ તો જઈ ગયેલાનો વિચાર નથી. કુલભાઈ તથા હેમતુભાઈ આવે ત્યારે જોશું. "

મૂળભાષ ઉપર અવસાન પહેલાંનો આ છેલ્લો પત્ર જણાય છે. તે પત્ર ઉપરથી દુલભાઈ અને હેમતુભાઈ આવે તો ફીક એવી જાંખના ચોખ્ખી જણાય છે; પણ સ્વભાવ મુજબ પોતા ખાતર બીજાને અને તેટલી ઓછી તકલીફ આપવી એવો હંમેશા આગ્રહ ધરાવતા હોવાથી હું તો તેમના મંદવાડની ગંભીર સ્થિતિથી બેખબર જ રહ્યો, અને સીધો માંગરોળ જવાને બદલે પહેલાં જસ-દણ ગએલો. કલ્યાણભાઈની ચાકરી કરવાનું મારા બાગ્યમાં ન હોતું.

એપ્રિલ તા. ૬ થી તા. ૧૩ મી સુધીમાં “સત્યાગ્રહ સપ્તાહ દરમિયાન “સૌરાષ્ટ્ર” નામના જાણીત સાપ્તાહિક પત્રના તંત્રી શ્રીયુત્ અમૃતલાલ દક્ષપતરામ શેઠ તરફથી વિનંતિ પત્ર આવ્યો કે “કાઠિઆવાડની પ્રજાને આપના તરફથી એક સંદેશ જરૂર લખી મોકલશો.” તે ઉપરથી કલ્યાણ-ભાઈએ એક નાનું લખાણ મોકલેલું, જે “સૌરાષ્ટ્ર” ના તારીખ ૮-૪-૨૨ ના અંકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર છપાએલો. આંહી તે લખાણમાંથી ફક્ત છેલ્લા પરિચ્છેદનું અવતરણ આપેલ છે.....“માટે આપણું અત્યાવશ્યક પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે આપણાં રાજ્યોને બંધારણવાળાં કરાવવાં. પ્રજાસંઘનું સંગઠન થાય ત્યારે જ આ બને. અને એ સંગઠન માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ સૂચવેલ સ્વદેશીનો પ્રચાર, દારૂ નિષેધ, અંત્યજનોનો સમાવેશના અંગ તરીકે સ્વીકાર, વિવિધ ધર્મ તથા જાતિના સમૂહોનું એકબીજા વચ્ચે ઉપાયો જ છે. એ બધી પ્રવૃત્તિઓ રથને રથને પ્રજામંડળો રચાઈને તેવાં મંડળો દ્વારા થાય તો પંથ વહેશે કપાય, તથા એક પ્રજાજનને રાવરાવવાથી બીજાને હસાવી શકાય છે એ હકકટપણું જણું રહે.

કલ્યાણરામ જેઠા બક્ષીના
સમષ્ટિરૂપ પ્રભુને પ્રણામ ”

તા. ૨૪-૪-૨૨ની નોંધ ઉપરથી તેમની તાત્વિક માન્યતાનો પાયો સુદૃઢ રહ્યો હતો તેમ સમજાય છે. તત્ત્વ પહેલું અને બાકી વિધિ પછી એ તેમનો સિધ્ધાંત હતો.

‘દેશને એના પુત્રને જનોઈ દેવું છે. તે પ્રસંગ સારૂ’ જોગ બોડિંગ ’નું મકાન મળ્યું છે. પણ ત્યાં જઈ જોતાં પાડોશી મુસલમાનો કમ્પાઉન્ડના કુવા-માંથી પાણી ભરે છે. આથી પોતે મુંઝાણા છે કે ધર્મ જળવાય તેમ નથી. અમારી બેઠ-બુધ્ધિ કેટલે પહોંચી છે ? જમવામાં આજ મહોનો રવાદ જુદો

૦૮ જાગૃતી " આખર કુતખાષ તો તો ૩૫-૪-૩૩ ના રાત્ર ના રોડ
પિતાથી પામે પડેઆ,

કલ્યાણુભાઈ માગરોગ જના તો ૩૦-૪-૩૩ ના રોડ જના થા !
મુસાદગીને અગે અનિયમિતના થાપ નેમ ૦૮ ૧૯૧૦ તોગે એ ને
દેખીતુ છે

૧૧મી કેનાથી માગરોગ મુધીનો મોગ માછનો પગ મનો કાપવાના
દનો " બધાને એ ઘોડાના ટાગામા ગાના કરી દુ મળના થીગગમમ
અગીઆગ વાગે પડેઆથો જતાનો થાક સારી રીને લાગ્યો દીવ ચ પા ૯
હિન પાગી પીધુ અને માગ વાગતા મુના એ વાગે (ગતના) ગાગામા મગર
ળાટ જેનુ ચઢને લોડીના ગળા પાચ છ નીકળ્યા ઘોડુ નાકમાથી પળ નેમી
આચુ લાનભાઈ જાગી ગયો, અને એના બાઈઓને ઉઠાડી આચો થી
ચાટયુ તથા ઘીમા મુકતા લીધી "

આ ૦૮ મુજમ પળુ ૧૪મી પ્રનાયુમા ૧૯૦૧ ના નવેમ્બરની તો ૩ ૯એ
ગળાખામાથી તાલો નીમ્યુ દનુ અને ને ૦૮ આ જવતેજ મવાની શરૂઆત
૧૧મી બગમગ છ મહીના માદ શ્રમમરી મુસાદગી પડી એ ૦૮ ચિન્દ મગી
જળાયુ. અહીનિશ જમત એના પાનખા સિતમસગ જાગી ગાળા અને પડી
સૌએ મગી ચોચ છનાને મ્યાં "

માગરોગ તો જુનુ અને જાગીતુ ૧૧મી ડોકગ ને ૧૮માઈ અને
મુનાની દમીમ આ દુલ કરીમભાઈ મને કવાણુબાઈની તમીપત બેમ ગયા
બેહિએ એમ મત થઈ દરા મી ની ખોગક વગેરે જાગત સૂચનો કર્યા પળુ
" તુમી લેતી જુમી " કયાથી લેય ? બેલ જોલામા કેસ ઘેરાઈ ગયો ' દરાનીના
ઠેના અદનાડીઆની શરૂઆતમા મેગિટ્ટ થી મુજમનો પત્ર મગરો
નમગાઈ હોના જતા કલ્યાણુભાઈએ ૩૫-૬-૩૩ ને ૧૫મી મેગનિરલીમા જયુ થા
મુજમ તે પત્રનો જવામ લખાવી મોડલ્યો

જે પત્રનો કલ્યાણુભાઈએ જવામ લખાવેનો તેનો શ્રીયુત મુડગ તરફનો
પ્રત્યુત્તર તો ૨૦ મી ના રોમ માગરોગમા આવ્યો પણ નિગીરીની નાત
એટલી કે તે પત્ર કલ્યાણુભાઈ પામે મૂળી શકાયો નહિ અવસાનના ઘોડા
કવાક અમાકે તો ૨૦ મીના મેગ બેગિટ્ટર મુડગ કલ્યાણુભાઈને મગા

આપ્યા ત્યારે જ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે કલ્યાણભાઈ તો હવે આ લોકમાં
જે થકી જ મહેમાન છે. આસ ઉપડી ચુક્યો હતો. બારે હવે ત્રી ચુકરે
તેમનાં દર્શન કરી વિદાય લીધી

તા. ૯-૫-૨૨ એ તેમના હસ્તાક્ષરની રોજનિશાની છેલ્લી નોંધ ! તે
તારીખના અક્ષરો તદ્દન ચગડાઈ ગયેલા અને ઘણી મુશ્કેલથી વાંચી શકાય તેવા
લખાયા છે. માંગરોળમાં આ પ્રમાણે ઘટના ગતી બંદી હતી તે સમયે હું તો
રાજકોટથી જસદણ ગયો હતો. એક દિવસ બપોરે જસદણમાં છેલ્લભાઈ અને
હું ગઈ જોઈ પાછા આવી રહ્યા હતા ત્યારે સામેથી તાર લઈને એક ગળત-
મે રોકે આવતાં છેલ્લભાઈએ જોયો. જોતાં જ તેમનો ચહેરો મોઝમસ્ત થઈ
ગયો. ત્યારે પણ તાર કલ્યાણભાઈની મંબીગ હાલત વિષે હશે તેવો મને ખ્યાલ
ન આવ્યો પણ છેલ્લભાઈનું અંતર વસ્તુ સ્થિતિ પામી ગયું, અને તેમના મનમાં
ધા ધુમી ગયો. તાર વાચતાં જણાયું કે કલ્યાણભાઈની સ્થિતિ મંબીગ હોવાથી
રાજકોટથી અમાગ કુન વૈદ્ય પોપટભાઈને સાથે તેડીને છેલ્લભાઈને અને મારે
તરત માંગરોળ આવવું એમ પુખભાઈનો સહેલો હતો. કમનસીબે તે જ રાત્રે
છેલ્લભાઈ પોતે મંબીગ બિમારીમાં સપડાયા. લાચારીથી તેમણે મને એકજાન
જવા કહ્યું. રાજકોટ જઈ વૈદ્યને સાથે લઈ મંબીગત પછીની ટ્રેનમાં મેં રાજકોટ
હોડ્યું, અને ઘણા દિવસ બપોરે માંગરોળ પહોંચ્યા ત્યારે કલ્યાણભાઈ બચે
તેવું આશાનું એક પણ કિસ્સું દેખાતું ન હોતું. આમ છતાં અવસાનના
આગલા દિવસ મુઠ્ઠી રીખી ગીખીને પોતાના ગળત-ખંડની બહાર ગવડીમાં
કમોડની બવરથા મળેલી ત્યાં સુધી ગયેલા તે જ મુજબ પીશામની હાલતે
ઓગડામાંથી મોરીએ છેક છેલ્લા દિવસ મુઠ્ઠી ગયેલા ! પથારીમાંથી ખસવાને
અશક્ત થયા તે સાથે દત્તની દાગળ પણ અદૃશ્ય થઈ.

અમે સૌ મોમાં આંગળી નાખી આશ્ચર્યથી તિબૂદ બની આ ઘટના જોઈ
રહ્યા હતા. છેલ્લે દિવસે છેલ્લી વાગ ધસડાઈને મોરી તરફ જતાં વચ્ચે અટક્યા.
અમે પૂછ્યું “ આપને ઉંચકાને મોરી પામે મુઠ્ઠીએ ? ” તેમણે ડોક ધુણારી
દા કહી તેથી અમે તેમ કયું. છેલ્લા દિવસે સવારે છેલ્લભાઈ પણ આવી
પહોંચ્યા.

તા. ૨૨-૫-૧૯૨૨ વૈશાખ વદી અગીઆરસ અને સામવાગના રોજ
સાંગના પાંચ વાગતાં ધુવતતા સાગર કિનારે આવેલ પોતાનાં પ્રિય સ્થળ

માંગરોળમાં આ પુણ્યાત્માએ દેદ છોડયો. હજુ તે પહેલાના જ આવાડીઆમાં તેમનાં બત્રીજા રતીબાઇ.મા. બત્રીનાં લગ્ન માંગરોળ મુકામે થયેલાં તેથી ઘણા ખર્ચ કુટુંબીઓ તેમને મળી શક્યા અને તેમના દર્શન પામી કૃતાર્થ થયા. દેદ ત્યાગ કર્યો તે સમયે તેમના પુત્રો, પૌત્રો, ભત્રીજાઓ, ડોહટર ગ્વિ-ગંકરજી અને તેમના પુત્ર કનકપ્રસાદજી વગેરે અંગત માણુમે નો હતો જ. અંતિમ ધર્મોમાં ગ્રિયત પ્રતિજ્ઞા અડગ ધૈર્યવાળા મુ. રવિગંકરબાઇની દાનરી ધણી જ મદદરૂપ નીવડી. કલ્યાણબાઇના અવસાનના સમાચાર માંગરોળમાં પ્રસરતાં જાતિજનો તેમ જ અન્ય જાતિના સ્નેહીજનો વગેરે સૌ કોઇ જોત જોતામાં હાજર થઇ ગયા. એક તો કલ્યાણબાઈનું મૃત્યુ અને વળી મૂળબાઇની માંગરોળ રાજ્યમાં પ્રસંગેલી—સુવાસ પછી શું બાકી હોય ? ત્યાં પોતાની રાજ પ્રકરણી કારકીર્દીની ગદ્ગદાત થએલી, જે સ્થળ પોતાને સ્વ-વતન જેટલું જ પ્રિય હતું અને જે સ્થળ દ્રવે તેમના દેહ ત્યાગથી અમારે મન વિશેષ પવિત્ર બન્યું, તે સ્થળમાં નામદાર શેષ સાહેબે વળતે દિવસ ખાસ દુકમથી રાજ્યની તમામ એક્સિસે અને ગાળાઓ બંધ કરાવી શોક પાળ્યો, આ સંબંધમાં મેન્ડે-ટનો ખાસ વધારો બદાર પાડયો અને મૂળબાઇ ઉપર આશ્વાસન પણ લખી હૃદયની ખરી સાગણી વ્યક્ત કરી.

આ અવસાનના સમાચાર બહારગામ ફેલાતાં જ કાઠિઆવાડ—ગુજરાતનું શિષ્ટ-મંડળ શોકમ્મરત બન્યું. હજુ તો થોડા રોજ અમાઉ કેટલીક અદ્વડી બાબતોમાં અતિ નાદુરસ્ત હાલતમાં હોવા છતાં કલ્યાણબાઈએ નિઃસંકોચપણે અમુલ્ય સલાહ આપેલી, અને ફક્ત દોઢ માસ પહેલાં રાજકોટ મુકામે મહાત્મા ગાંધીજીની ધરપકડ પ્રત્યેની વિરોધદર્શક સભામાં પ્રમુખ તરીકે કર્તવ્ય બજાવેલ. કાઠિઆવાડ રાજકીય પરિપક્વતાં બીજા વાર્ષિક સંમેલનના તેમને પ્રમુખ ચુંટવા માટે મંબીર વિચારણા ચાલી રહી હતી, તેમની પામેથી હજુ તો અનેક પ્રકારનાં મંદસ્તનાં કામોની, અણુભોજ સલાહની અને સચોટ દુરદર્શી દોરવાગીની આશા મેવાતી હતી ત્યાં તો આ અણુધાર્યો આપત્તિમય બનાવ બની ગયો વાગણી બળભળી બેઠે એ સ્વાભાવિક હતું.

સગાં મં. ધણીઓ, સ્નેહીઓ, બહેન સંસ્થાઓ, રાજસ્થાનો વગેરે તરફથી શોક દર્શક તારો, પત્રો અને ફરિયાદોની નકલોનો દરોડો પડ્યો. વર્તમાનપત્રોમાં પણ આ શોકકારક બનાવની લાગણીભરી નોંધો લેવાયી, તેમ જ તેમની યોગ્યતાનાં ગુણગાન આપેખાયાં. આ પુરતકમાં તો પશ્ચિમમાં માત્ર ચુંટેલી

વિશિષ્ટ 'અંજલિઓ' આપવામાં આવી છે.

આ બધી અર્પણ થયેલ અંજલિઓ વાંચતાં કલ્યાણબાહનાં નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય, તત્ત્વશ્રદ્ધા અને તેજસ્વી શુદ્ધિ અને હૃદયની વિશુદ્ધ ભૂતદમાનાં ભાવના હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે કલ્યાણબાહએ આયુધ્યમર-છેક અવસાન પર્વ-ત-પોતાનું જીવન અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યતીત કર્યું તેનો સાક્ષવારી સંક્ષિપ્ત અહેવાલ સમાપ્ત થાય છે. એ ઉપરથી એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આલેખવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરીશું.

તેમની મુખમુદ્રા પહેલી નજરે જ છાપ પાડે તેવી હતી. તેમનું વ્યક્તિત્વ ઓજસ્વી હતું. શરીરની ઝિયાણ મધ્યમ-પ્રમાણસર અને કાઠી બેવડી ખરી પરંતુ રથૂલ તો નહીંજ, સામાન્ય રીતે આરોગ્યવાળું કહેવાય. વયસે માલે શરીર નમળું પડેલું. પરંતુ યોગ્ય સંભાળથી અને યુસ્તપણે પથ્ય પાળવાથી આરોગ્ય પાછું પ્રમાણમાં સાચું થઈ ગયું. શરીરને પંપાળતા નહીં તેમ તેની સંભાળ પણ દીક ગખતા. શરીર મારફત જ બધી પ્રવૃત્તિઓ શક્ય છે, તે ખરાખર સમજતા અને આપ્તજનોના મનમાં તે સત્ય ખરાખર ઉતારવા અવિરત પ્રયત્ન કરતા. તેમનો પહેરવેશ સાદો પણ સુધક રહેતો. સુંદર દેખાવાનો પ્રયત્ન સ્વપ્ને પણ ન હોય. રીતભાત આકર્ષક હતી. બેઠબપણાનું નામનિશાન ન હોતું.

કુટુંબ-સ્નેહ માઠ હતો. બાહ્યો-ભત્રીજઓ સૌ પ્રત્યે નિઃસીમ પ્રેમ વર્પાતો. તેમ સૌના હિત માટે તીવ્ર કાળજી ધરાવતા કુટુંબની કોઈ પણ વ્યક્તિનો ઉત્કર્ષ થાય તો ગદુ પ્રસન્ન થતા. અને કુટુંબી પૈકી કોઈને કાંઈ પણ હાનિ થાય તો પોતાના જ સંતાન માટે જેટલી કલેશની લાગણી થાય તેટલી જ તે સમયે પણ થાતી. પરંતુ હર્ષ-શોકની લાગણીનું પ્રદર્શન કમતી કરતા. કેટલીક વ્યક્તિઓ હર્ષ અગર શોકની લાગણી પ્રદર્શિત કરવામાં અતિશયતા દાખવે છે, તેથી ઉલટી રીતે કોઈ કોઈ વ્યક્તિ લાગણીઓ ઢાંકી રાખે છે.

સપ્રમાણ પ્રદર્શનના આવા અભાવથી પણ અર્થનો અનર્થ થવા સંભવ રહે છે. ઘણા ખોટી રીતે માની લે કે અમારા માટે એમને લાગણી ઓછી છે. ૪૮

કેટલાક તેથી મનમાં અદસોસ કરે કે અમારી દુશ્મિઆરીની, લામકાતની કે કાર્યશક્તિની તેમને કદર જ થયાં છે ?

કલ્યાણબાઈ પણ આવી અનેક ગેરસમજના ભોગ બનતા. પરંતુ એવી કાંઈ બાબત પડતે જે તે સમયની રાજનિશીમાં તેમના હિદ્મારે વાંચીએ, અગર તેમના લખેલા પત્રોમાં તેમની મનોદસા આવેખાએલી હોય તે જોઈએ, અગર કાંઈ વાર વાંચીતના પ્રસંગમાં રોહી સંબંધી પાસે પોતાનું દિલ ખોલી બતાવતા હોય ત્યારે તેમને સાંભળ્યા હોય તો મનમાં શંકા રહેવા પામે જ નહીં ! એટલું ખરું કે પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવામાં—બાળક સુધ્યાંને રમાડવામાં તેઓ છુટા દોર મૂકી શકતા જ નહીં. જોનાર્ને એમ થાય કે તમન નિઃસંકાયપણે બાળક જોડે ખેલતા નથી. સારાંશ એ કે ગૌરવ એમનાં દલન ચલન અને વર્તનમાં સંકળાએલું જ રહેતું. દાનેશ્વરી કણુનો જન્મ જેમ કાનમાં કુંડળો સાથે ચયેલો ગણાય છે, તેમ કદો શકાય કે કલ્યાણબાઈએ જાણે સગૌરવ જન્મ લીધો હતો, તેઓ કાંઈ કૃત્રિમ રીતે ગૌરવ ધારણ કરતા નહીં; એ તો એમનામાં એતપ્રેત હતું—જડાએલું હતું, તેથી શોક અગર લર્ષના પ્રસંગમાં, વાતચીતમાં, યુરોપીઅન અમલદારો, રાજા મહારાજાઓ અગર ઉપરી અધિકારીઓ જોડે પ્રસંગમાં આવતાં, તેમનું ગૌરવભર્યું વ્યક્તિત્વ અભિન્ન રહેતું. બાકી તો ધર્મનાં અને પગાં મનુષ્યો તો હીક જ, પરંતુ મુગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ ધણી લાગણી અને દાળજી રહેતાં. અમારે ત્યાં એક વાર ધરતી ગાય ગત પ્રાણ થતાં પહેલાં કષ્ટાતી હતી તેથી તેમને ગત ભગ નિશ્ચ નહોતી આવી તેનો હું સાક્ષી છું. પરંતુ તેમનામાં આવી ઉત્કટ દયા અને રોહની બાવના સંભર હતી તે રખેને કાંઈ જાણી જશે એવી જાણે બીતિ સેવતા હોય એવી રીતનો બાહ્ય દેખાવ ધારણ કરવા પ્રયત્નશીલ રહેતા.

પોતાનાં સંતાનો પૈકી લગભગ બધાંની શારીરિક સપત્તિ નબળા હોવા બાબત તેમને તીવ્ર લાગણી રહેતી અને પ્રભુ પાસે અમારી સૌની સુખાકારી માટે આર્જવતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરતા એમ કહીએ તો ચાલે કે આ પ્રાર્થનાનું ફળ થોડે ઘણે અંશે તેમનાં પૌત્ર-પૌત્રીઓ અને દોહિત્રો દોહિત્રીઓને મળ્યું. જે કે હરિબાઈ શિવાય તેમના પુત્રો પૈકી કાંઈ ઉચ્ચ પદ્વી કે હોદ્દો પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિએ આગળ ન વધ્યા છતાં બધા સુચારિત્રવાન રહ્યા, એટલું જ નહીં પણ શારીરિક સંપત્તિના અભાવે આધુનિક ઉચ્ચ કેળવણી ન મેળવી શક્યા તે જોતાં પ્રમાણમાં સારી પ્રગતિ સાધી શક્યા. તેમજ જે જે સ્થળોમાં

તેમનાં પુત્રો નોકરી અથવા ધંધાએ રહેતા તે તે સ્થળમાં એકંદરે સારી છાપ પાડતા અને સંસ્કારણથી જુદા તરી આવતા. આ બાળકોમાં તેમને ઊંડો સંતોષ રહેતો; એટલે સુધી કે તેમના કહેવા મુજબ સાંસાગિક આપત્તિઓના કુરંજપાટામાં આ કારણથી જ તેમનું જીવન ટકવા પામ્યું. આ બાળકને પહેલાં ઉદ્દેશ્ય થઈ ગયો છે અને પત્રોમાં તેમજ તેમનાં વર્ણિતનામાં તેમની અનોખી રીતે આ બાવ તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે.

ઉપરાંત તેમનાં મનથી પોતાના પુત્રો અને ભત્રીજાઓ વચ્ચે બાગ્યે જ તફાવત જણાતો. માખવા તરીકે પોતાના જ્યેષ્ઠ ભત્રીજા છેલ્લભાઈ પાસે તેમણે પોતાનું અંતર ખોલ્યું હતો તેટલું પોતાના કોઈ પુત્ર પાસે પણ બાગ્યે જ ઉઘાડ્યું હતું. છેલ્લભાઈ તેમના ગૃહસ્થ મંત્રી હતા. રાજ્યકારણ, મુત્સદા ધડવાની કુશળતા વગેરે બાળકમાં છેલ્લભાઈ તેમના વાગ્સદાર નીવડ્યા પુત્રો અને ભત્રીજાઓ વચ્ચેના આ અભેદ બાવને લીધે પોતાની હયાતીમાં તેમના ભત્રીજા સાથે દરજ્જા પ્રાપ્ત કરતા અગર તેમની કાર્યકુશળતા અને આગિત્ર્યબળ માટે પ્રસન્ન મેળવતા ત્યારે તેઓશ્રી પુષ્કલિત થતા. અત્યારે પણ તેમને ઉંચી પાપરીએ પહોંચેલા જોઈને અને તેમાં પણ પોતાના એક ભત્રીજા મૂળવતરાયને મોરળીમાં જ પોતાના પિતાના અને પોતાના સ્થાન પર મુખ્ય અમાત્ય પદે આવેલા જોઈને તેમના આત્માને પરમ સંતોષ થતો હતો. પરંતુ તેમનો આત્મ-ભાવ પોતાના કુટુંબમાં જ પુગાઈ ને હોતો રહ્યો.

એક જાતિ જન તરીકે-હિન્દુ સમાજના અગ્ર ભૂત તરીકે અને હિન્દી તરીકે તેમણે યથા શક્તિ તન, મન, ધનથી સેવા બજાવેલી. જાતિ સેવા કોઈ પણ રીતે ખીજા વિશાળતર ક્ષેત્રની સેવામાં આધક ન થવી જોઈએ એવો ખાસ આગ્રહ ધરાવતા. જાતિઓ આખોચીઆ કર્પ ન બની જાય પરંતુ વહેતી નીકે રૂપે સમાજ રૂપી ગંગામાં પોતાનો નીર જોળવે તો જ યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ થાય એમ તેઓ માનતા અને તેવી પ્રગતિ સાધવા પ્રયત્નશીલ રહેતા સમા-લોક્યકર્મા સદગત શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ આ બાળકમાં સુગંધ સ્પષ્ટિકરણ કર્યું છે કે:-

"પ્રાચીન ધર્મ શાસ્ત્ર અને ઐતર્યાસિક જીવન-વ્યવહાર એ ઉભયનો યોગ્ય સમન્વય એ તેમનો (કલ્યાણભાઈનો) મુખ્ય પ્રયાસ હતો તેઓ ન હોતા અગિવેથી રૂઢિમંજક કે અધ રૂઢિપૂજક. વિચાર પૂર્વક સાર-મહંશુ એ તેમના

આચાર વિચારનું પ્રધાન લક્ષણ હતું. કલ્યાણુગમ્યભાષા એટલે સ્વતંત્ર અને સુપ્રતિષ્ઠિત વિચાર”

૧. ૨ શ્રી ઉછર ગગય કેશવરાય ઓઝાએ “ નાગનેત્રમણિ ” નામના માસિકમાં કલ્યાણુભાષાનું રેખાચિત્ર રજૂ કર્યું છે. તેમાંથી આહી આપેના અનંતગણા વાચતા તેમના વ્યક્તિત્વનો સુરેખ ખ્યાન આવશે.

“ કાઠિઆવાડનો આધુનિક ઇતિહાસ એટલે સવત ૧૯૪૫ થી સવત ૧૯૬૦ સુધીનો ઇતિહાસ કેવળ ચોકકસ બહાર પડી આવતી વ્યક્તિઓની આસપાસ ગુથાઇ ન્હોતો છે

“ કલ્યાણુરાયભાઈ આવી જ એક છેવટની પ્રમાણસાળી વ્યક્તિ હતા તેમના અવસાન પછી કાઠિઆનાડનો ઇતિહાસ એજન્સીની હજુ એકિસમા જના પાંચે જ કલ્યાણુભાઈમાં વ્યક્તિત્વ હતું, પ્રતિભા હતી, પ્રતાપ હતો, સંગઠન હતો, ગાંધિજી તરીકે હાવાર અને સારક વચ્ચે, ગુજરાત અને કાઠિઆનાડ વચ્ચે કદ નિચારો અને મદભર ઉદ્ધામ નવા વિચારો વચ્ચે પૂત રૂપ હતા એ બન્નેન મર્યાદામાં સમતુલિત રાખતા અત્યાર (૪ સ ૧૯૨૨) નાગર ગાંધિએ જગતને જે શિષ્ટ પુરુષો આપ્યા. ગુજરાતે શ્રીયુત આણુદશકર ધ્રુવને અને કાઠિઆનાડે જ કલ્યાણુભાઈ નક્ષોને આણુદશકરભાઈ પોતાની પ્રખર-શાત વિદ્વતાથી અને વજ્ર દઢ ચારિત્ર્યથી ભાગત પ્રિય બન્યા છે કલ્યાણુગમ્યભાષા પોતાની સૂત્ર-સાર ચતુરાઈથી અને તેટલા જ દઢ ચારિત્ર્યથી શિષ્ટ-જન પ્રિય થઈ પડ્યા હતા તે ભાગત પ્રિય થાત-ચનાની અણી ઉપર હતા ધીમે ધીમે તેમણે ભારતના પ્રશ્નો હાથ ઉપર લેવા માડ્યા હતા, પરંતુ તેનો પાકકાળ આવે તે પહેલા તેમનું અવસાન થયું.

... હતા એવા જમાનામાં પણ નાગર ગાંધિની થોડી વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે નામ, પ્રભા, અને સરકાર બધાનો વિશ્વાસ આટી શક્યો છે. કલ્યાણુભાઈ ગજમડળોના ગુપ્ત મંત્રોમાં સરીખ હતા સંગઠન તેમની સનાહની જરૂર પડતી કાઠિઆનાડનું એકનું સર્વોચ્ચ ક્ષેત્રમદ પ્રબળ ડળ તેમના આત્માથી પ્રેરણા હતું, ”

અવતરણમાં જણાવ્યા મુજબ કલ્યાણુભાઈએ રાજકોટ પ્રબળ ડળને ઉચ્ચ કોટિ ઉપર મૂક્યું એટલું જ નહીં પણ કાઠિઆવાડ રાજકિય પરિવર્તન પહેલું અધિવેશન રા. રા મનસુખલાલભાઈ સાથે રહી, અનેક પ્રતિકુળ સંજોગો સામે

સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું તેનું રહસ્ય શું ? તેઓ માત્ર કાગળ ઉપર કલ્પનાના ઘોડા દોડાવતા ન હોતા. આરામ ખુરશી પર બેસી ફક્ત ડાહી વાતોજ કરવામાં માનતા ન હોતા. આ મુદ્દાને અંગે શ્રીયુત કાલેશકરે જે વિધાન કર્યું છે, તે કલ્યાણભાષની કાર્યનીતિને લાગુ પડતું હોવાથી તેમના ચબ્દો દ્વારા સમજવા પ્રયત્ન કરીશું. “ મનુષ્ય જાતિની પ્રગતિને મોખરે દમ્ભેશ કલ્પના જ હોય છે, કલ્પના એ મનુષ્યના વડાણનો સહ છે; પણ જે વડાણમાં અનુભવનો ભાર ન હોય તો સદનો પવન એને ક્યાં લઇ જાય અને ખરાબે ચઢાવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ”

કલ્યાણભાષની એક અન્ય વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમનામાં સ્વમાનવૃત્તિ અને જનહિત પ્રેમ એ બેનો વિરલ સમન્વય હતો. આ સંબંધમાં શ્રી કાલેશકરે જણાવેલા વિચારો ઘણા મનનીય છે:—“ સ્વત્વ અને સમત્વ એ એક બીજાના વિરોધી હોય એવાં તરવો દેખાય છે. તે સહેજે એક બીજામાં ભળતાં નથી એ ખરું; પણ સમાજે યોગ્ય સાધના કરીને એ સમન્વય-શક્તિ કેળવવાની હોય છે. અનેક ભૂલો થશે. કેટલીય પેઢીઓ હોમાશે, પણ સ્વત્વ અને સમત્વ એ બેની એક રૂપ ઉપાસના વ્યાપ તો જીવન-રસાયન નીકળ્યા વિના ન જ રહે. ” કલ્યાણભાષની સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓની ભૂમિકાનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે તેમણે “ સ્વત્વ ” અને “ સમત્વ ”નો વિરલ યોગ ઠીક પ્રમાણમાં સાધ્યો હતો.

તેમના લેખ કે જે ઘોડા નિખંધો વગેરે ઉપલબ્ધ છે તે લખાયા અને જળવાય રહ્યા તેનો યશ મોટે ભાગે સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમજીને ફાળે જાય છે. તેઓ શ્રીના આમ્રદથી જ કલ્યાણભાષ પોતાના વિચારો લેખ-બધ્ધ કરવા પ્રેરાયા. એકંદરે કલ્યાણભાષ લેખન કાર્યને અંગે વધારે પડતો સંકોચ ધરાવતા “ અમુક વિચારો જે હું પ્રદર્શિત કરવા ધારતો હતો તે તો અમુક પુસ્તક અગત્ર માસિક પત્રમાં દર્શાવાઈ ગયા છે તો હવે શા માટે મારે પિટ્ટપેપલ કરવું ? ” આમ કહી જે તે વિષય ઉપર લેખ લખવાનું પડતું મૂકે પણ એક તો દરેકની લખવાની દયોદી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે જેથી કોઇને એક પ્રકારની લખાવટ અનુકુળ આવે, કોઇને બીજા પ્રકારની. બીજું વિશાલ જન-સમુદાય પૈકી કોઈ વર્તુળને અમુક લેખકની કૃતિ વાંચવા તક મળે કોઇને બીજાની. આવી સંકોચવૃત્તિ હોવા છતાં અને તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પડેલાં રાજકારભાર ચલાવવાની અને નિવૃત્ત થયા પછી જાહેર કાર્યમાં દોરવણી આપ-

વાની હતી તે જોતા આટલી કૃતિઓ તેમણે ગુજરાતને ચરણે ધરી છે તે કાર્થ નાની સુની વાત નથી તેમના પત્રો અને અવતરણો ઉપરાંત તેમની લેખન કૃતિઓ, નિબંધો વગેરે નીચે મુજબ છે -

- (૧) ભારતવાસી આર્યોની આશ્રમ વ્યવસ્થા
- (૨) ભારતવાસી આર્યોની વર્ણ વ્યવસ્થા
- (૩) હિન્દુત્વ
- (૪) વેદાન્તનું વ્યવહાર સ્વરૂપ
- (૫) નીતિ પરત્વે છુટકે પિયારો
- (૬) સમુદ્ર યાનનું પાતક અને નાગરો
- (૭) પ્રજામંડળ

સારાંશ એ કે કલ્યાણમાર્ગ જીવન પર્યંત કુટુંબ, ગ્રામી, હિન્દ-સમાજ અને રાષ્ટ્રની યથાશક્તિ બહુવિધ સેવા બખતવામાં પ્રવૃત્ત રહેતા એક જ વ્યક્તિમાં કેટલીક હિચ્ચ પ્રકારની ખાસીયતોનું એકીકરણ હોવું એ વિરલ યોગ જ ગણાય. પ્રત્યેક શક્તિ કે ગુણમાં તેમનાથી આગળ વધી જનારા અનેક હશે, પણ આવો સમન્વય હોવો એ અસાધ્ય ગણાય.

જેણે જીવનભરમાં લેખનકાર્ય કર્યું નથી એવા મારા જેવાની આ તો નમ્ર બાવે અપાએલ અજલિ છે.

પોશ સુદી ૧૫
(કલ્યાણ જયંતિ)
તા ૨૬-૧૨ ૧૯૪૪
હૈમકુંજ
વડોદરા

}

परिशिष्ट

पूत्र-विभाग

पत्र कल्याणभाऊने २४ वर्षांनी वये

Mangrol
29 th March
1882

My dear Premshanker,

I will not sell my future to make my present easy I have confidence in truth and honesty I had a very narrow choice between suffering myself gradually dwindle into an unprincipled youth or undertaking to close this happiness I have chosen the latter Money is no consideration before duty and duty must yield to honesty which has the best claim upon us

yours affectionately
Kahanrai Jetha Bakshi

માધુભાઈનો પત્ર, ઉમર વર્ષ ૧૯.

Rajkot

7-4-1883

My dear Premseanker,

This is a strange world indeed and if one can remain honest, one should bless one's stars I think unless we are in a position to provide for ourselves anywhere or unless we are ourselves responsible heads of a state, we should not go to the length of trying to improve others when the head would connive at such persons actions You may well be honest yourself and stop others from taking an unfair advantage of your honesty

Yours
Madhu

તા ૯-૪-૧૮૮૩ ના કલ્યાણમાઈના એક પત્રમાંથી

ઉધૃત... ...

P S,

Our path is full of dangers and difficulties We admit of being generally mis-understood, for straightforwardness is liked by very few and those few even may be led to view our actions differently if their self-interest is at stake

K. J B

Mangrol
5th May, 1883

Dear Premshanker,

That a man should be saddled with several duties at a time and then be held responsible for any shortcoming, only betrays want of intelligent distribution of work one who would have discharged one's duty with great satisfaction has not only to forego appreciation, but has to suffer all the more because he is painstaking Hope in goodness itself

Yours affectionately
Kahanrai J Bakshi

રા ગા પ્રેમશંકર જીવ બક્ષી
નો પત્ર, .

Dedia Nandod
25-4-88

My dear Madhubhai,

This is such a lonely village, (85 individuals males, females and children and all bhills) that for want of a barber I had to-day to be shaved by a Brahmin, who is the village-postman here and who has been out of necessity practising it upon himself and some of his acquaintance He was ofcourse as rough as he should be, but at the

same time, I felt so much obliged to him for his not minding to shave me,—a stranger to him To have the art of shaving in hand would not perhaps be quite bad—may at times be so welcome in providing for such contingences

Yours affectionately
Premshanker Jethabhai B

Mr. Kalyanrai J Bakshi, has appeared before me during the past year in many matters, as representative of the Gondal State

His excellent knowledge of English, and power of placing his conclusions in a clear and forcible manner before the Court, stamp him as a sound and clever advocate

Rajkot
18th October 1883

W B Ferris
Acting Assistant Political
Agent Halar

November 13/90

Dear Mr Bakshi,

I have very great pleasure in testifying to the very high opinion I have formed of your qualifications as a pleader I have had several occasions during the last two years to become intimately acquainted with the great ability, intelligence and industry which you invariably bring to bear in the discharge of your professional work I have

besides, found you thoroughly honest and straight forward

Yours truly
Pherosshah M Mehta

Rajkot
3rd December 1894

Dear Mr Kalyanrai

Excuse me that I have not been able to send an earlier reply to your letter. It gave me the first sad intimation of your brother Premshaker's death, which shocked and grieved me greatly. You know I knew him very well, and I had a sincere regard for him as I have had always for all your family.

I am sincerely yours
Chester Macnaughton

Gondal
21st April 1897

My dear Kalyanrai,

You will doubtless be glad to learn that the Prant Officer has decided the long standing Kar mal Kotda case in our favour.

My own conviction is that the satisfactory end is due to your tactful management of the case, for in preparing the case for the Counsel you showed skill and tact which any leading member of a firm

of Solicitors would be proud to possess

Believe me

Yours very sincerely

Bezonji Merwanji

Rajkot

23-10-1899

My dear Kalyanrai,

I have to thank you for the mark of confidence shown by your letter and its contents. I should say that you should accept the post on the terms offered, for the reason namely that by holding it you will be able to do more good than by resuming your freedom to practice.

I think your presence at Junagadh during next ten months, will be of great use to the people of that State. At a time like this a clear head and a strong conscience are necessary to assist the people in their dire distress and it is I think your duty to stick to your post even at some small sacrifice of income or freedom of movement.

Yours Sincerely

S N Pandit

Extract from a letter written by Colonel Ferris in March 1901

Mr Bakshi has proved himself both during the life of his late Highness and since, strong tactful

and full of judgement. He is a Brahmin of a high caste and he has already made his influence felt in the palace and with the sardars. He is a persona grata to the ladies and has impressed the sardars with the sense of his justice. He is an independent man with a large grasp of affairs administrative, political, and Judicial, and I do not know of any one who could take his place.

(૪૩૨ રાજ્યના પ્રમુખનેનો પત્ર)

સદા મ. ગ. મુ. સાહેબ રાવજડાદુર કસ્યાણરાયભાઈ જેઠાભાઈ,
દિવાનજી સાહેબ જડાદુર બિરાજમાન
અમનગર

હજારી લી. કાશીગામ દેવચંદ તથા કાળીદાસ મોતીચંદના પ્રણામ વંચાવગો. વિશેષ વિનંતિ કરવાની કે આપ સાહેબ રાજનામું આપી સ્વદેશ સિધાવો છો તેથી હમારા મનને અત્યંત દિલગીરી છે. તેની સાથે આપ જરા મેળવી ખુશીથી રજા લઈને પધારો છો તેથી ખુશી થવા જેવું છે; કારણ આના સમયમાં આપ પુરણ બાબતગાળી કે રાજ અને ગઈયત સાથે સનાતનપણું પૂરેપૂરું મેળવી સિધાવો છો; હવે હમારે તો મોટો આધાર હતો તે જ ગયો છે, તેથી દિલગીરી છે.

The Residency
Kolhapur 5th May 1905

My dear sir,

Thanks for your letter of 7th April. I am sorry for Idar's sake that you have severed your connection with the State, which I take, is the meaning of a year's leave without pay and employment

in Junagadh.

+

+

+

Junagadh is your proper field of action, and if possible you should not leave it again unless it be to soar higher into the political realm of cutch or Baroda in either of which I fully expect to see you some day.

With kind regards in which Mrs Ferris joins

Yours sincerely

W B Ferris

મ. ૧૨-વિ ૧

(ના ગવર્નર સાહેબના ઉદ્દેશરે)

I am strongly of opinion that the principle of an Indian Administration should be accepted, wherever the conditions are favourable, and thoroughly qualified administrators are available. The success which I have noted in Porbandar goes far to confirm that opinion. The Government reposed confidence in you and you have fully justified the trust.

I am very glad to have an opportunity of congratulating you both publicly on the good and solid work you have accomplished "

(૨)

Gentlemen, I warmly congratulate you on your

practical achievements in less than four years; they constitute a record of which you have a right to be proud. You have given an object lesson in enlightened and progressive Indian Administration which the Government warmly appreciate. To have worked faithfully and with marked success for the public good, will always be to you a source of gratification. Nothing else is worth living for."

(મહારાજા સર પ્રતાપસિંહ જાદાવુરે જોધપુરથી દક્ષિણ-
વાડના એજન્ટ સાહેબ ઉપર કમ્પાનિમાર્ગ સંબંધી સંમેત્ર
પત્ર-પ્ર. ૧૨)

Jodhpur
Rajputana
5th September 1913

My dear Mr. Sladen.

haraja Kesarisinghji, and after his demise, was put in sole charge of the State till my accession to Idar Gadi for about a year. The affairs of the State during the period were so very complicated as to require the presence of an able and trustworthy man at the helm, and I must say that Mr Kalian rai acquitted himself with tact, ability, and firmness.

His work was highly appreciated by the then Agency officials. on my accession I found the State well organised and in perfect order.

His career under me as Dewan, was marked by fidelity and ability as to earn from me as Mahara ja of Idar the rare distinction of wearing gold and honour of double Tazim. He has thus been created a Sardar.

I am naturally solicitous to see the high social status conferred by me duly preserved. I was really glad to see him appointed as Junior-Administrator and have read with great delight the high terms in which the administration in which he shared, has been spoken of by Lord Sydenham in his speech.

As for integrity and honesty the family is well-known in Kathiawar and I am sure any officer who comes in personal touch with any member, will be convinced of the same. I have my personal experience of several members of the Bakshi family

With kind regards.

Believe me
Yours sincerely
Pratapsinghji
Maharaja, Idar

પરિશિષ્ટ ઉત્તર-વિભાગ

કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિષદ અધિવેશનના રિપોર્ટમાંથી ઉધૃત.....

(૧)

૫. ૧૩

રાજકોટમાં આઝ્યા બાદ રા. મનસુખભાઈને એક સમર્થ સદાયતા મળી. તરીકત એમ છે કે જ્યારે “ હિતવર્ધક સમા ”એ પરિષદ સંબંધે મતભેદ જાહેર કર્યો ત્યારે બન્નેનું સમાધાન કરી દેવાની બુદ્ધિથી કાઠીઆવાડના સમર્થ રાજદારી સ્વર્ગસ્થ કલ્યાણરાય જોડાભાઈ બક્ષી સમાના પ્રમુખ રા. રા. શુકે-લને મળ્યા. એમના વાંધા તેઓથી જાણ્યા. ત્યાર બાદ તેઓ મનસુખભાઈને મળ્યા....

તેઓના મનનું એટલું બધું સમાધાન થયું ને તેમના હૃદયને એવી અસર થવા પામી કે રા. મનસુખભાઈને સદાયતા આપીને આ કામ પાર પાડવા જેવું છે.....રા. રા. કલ્યાણભાઈએ હરેક પ્રકારની સદાયતા આપવાનું કશું કયું ; જે સદાયતાથી ઉત્તેજિત થઈને રાજકોટ શહેરની તાલુકા સ્કૂલમાં રાજકોટની પ્રજાની એક સમા ભોલાવવામાં આવી કે જેનું પ્રમુખપદ રા. રા. કલ્યાણરાય-ભાઈએ લીધું હતું. પ્રાથમિક સમા મળે તે પહેલાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈને યાદને જવાનું દુરસ્ત ધારવામાં આવ્યું.

(૨)

કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિષદને અંગે મળેલી જાહેર સમા તથા તેના

પ્રમુખ ના ગા કલ્યાણુરામ બક્ષીના વિચારો —

ઉપસહારમા પ્રમુખ સાહેમે પોતાના વિચારો દર્શાવતા જણાવ્યું કે —
 “ મનમુખનાને જે વાત કહી છે તે હું ખીજા શબ્દોમા કહીશ પહેલી વાત પરિપક્વ બગવાને લગ્ન પ્રજા તૈયાર નથી એ વાતને હું સમ્મતિ આપી શકતો નથી, કારણ કે પ્રજાને આના નિષ્ણે માટે તૈયાર કરવાનું પગિપદ એ એક બળવાન સાધન થઈ પડશે એમ હું માનું છું.....હું દેશી રાજ્યોનો દિમાખતી છું, પરંતુ તે જ વેળાએ દેશી મન્યકર્તાઓ પ્રજાને જવામદાર રહેતા થવા માટે આમ્રદ કરે છું . . .રા મનમુખનાન આદર્શવાદી છે અને પૂર્વની રીતિ પ્રમાણે આપણે વ્યવહાર ધડાવો જોઈએ એમ માને છે હું પણ પૂર્વની સ્મરૂતિને ચહાનારો છું.

ગા મનમુખનાને પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે જે પ્રેમનું સૂત્ર અગિયાર કહ્યું તે મને થોડાં લાગે છે તેમણે જે મર્પાદાઓ મૂકી છે તે મર્પાદાઓ ઉપર મેં મહુ નિચાઈ કરી જોયો છે, અને મારી ખાત્રી થઈ છે કે, જે એ મર્પાદાઓ હશે તો જ આવી પરિપક્વ અસ્તિત્વમા આવવાનો સભવ છે ”

પ્રમુખનું બાપણ એટલું બધું વિદ્વતા ભરેલું હતું કે ઓતાજનોને તે બધું જ પ્રિય થઈ પડ્યું હતું

(કાળીઆનાડ ટાઇમ્સ
 તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦)

(૩)

૪ ૧૬-૨૧

પગિપદના બધારણની યોજના

પ્રાથમિક સભા

તા. ૫-૧૨-૧૯૨૦

ગા કલ્યાણુભાઈ બક્ષીને પ્રમુખસ્થાન આપવામા આવ્યું હતું રા બક્ષીએ તીચેની મતનજનું બાપણ કહ્યું હતું “ આજે આપણે બાપણો કરવા એકાં થયા નથી આજે આપણે કામ કરનાર છે.

ત્યાં મુઠી અનુભવથી સિધ્ધ થયેનો શ્રેયનો માર્ગ ન મળે ત્યાં મુઠી બુદ્ધિ જે રસ્તો બતાવે તે મદદ કરવો જોઈએ, અને આગળ વધતાં અનુભવથી આપણી ભૂલો સમજાય તો તે પ્રમાણે મુધારા પણ કરવા પડે છે. કામ કરનારે મતભેદથી ગભરાવાનું નથી. અનુભવથી તેમ જ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે સુઝે તે સુખેથી કરવું. પરસ્પર ઘાતક ન થવું. એકમેકના પુરુષાર્થ વચ્ચે ન આવવું.

હાલ આપણે જે માર્ગે જઈએ છીએ તે લાંબા કાળથી વપરાયેલ નથી. ખેડાયેલ નથી. ઉત્તર છે, માટે માર્ગ બૂલવો એમાં શરમ નથી કે નવાઈ નથી. બૂલવાનો સંભવ સર્વને માટે છે. માર્ગ બુદ્ધિ જુદા હોય તો હરકત નથી, પણ હેતુ. ઉદ્દેશ કે લક્ષ્ય તો એક જ હોવું જોઈએ. લક્ષ્ય એક અને પ્રયાસ અનેક હોય તો નુકશાન થવાનું નથી. ”

આ પ્રમાણે ઉપોદ્ધાત કર્યા પછી રા. બક્ષીએ કાઠીઆવાડ પરિષદના ઉદ્દેશ રજુ કર્યા હતા.

+

+

+

ઉદ્દેશો વાંચી સંબળાવી પ્રમુખશ્રીએ તેને લગતું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હતું.

“ રાજ અને પ્રજા વચ્ચે ભેદ છે. રાજ્ય અમર છે, અદ્વૈતાયુ નથી, દીર્ઘાયુ છે. નાગ મનુષ્ય હોઈ અદ્વૈતાયુ છે. રાજ પૌરુષેય છે, રાજ્ય અપૌરુષેય છે, નિરાકાર છે. એ રાજ્યને સમજા કરવાનાં છે. આર્થ શાસનની અંદર ચિરકાળથી જે જુની રાજ્યપદ્ધતિ ટપી ગઈ છે તે બગડી ગઈ હોય તો પદાર્થ તેનો તે જ હોઈને તેને કાયમ રાખી મુધારવી જોઈએ.....”

વિશેષ વિવેચન કરતાં એઓએ જણાવ્યું કે—

“ આપણે ત્યાં પૂર્વે પ્રજા—શરીરની ભાવના હતી; પરંતુ હમણાં હમણાં તે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. હાલ પ્રજા—શરીર વિખાઈ ગયું છે. પ્રજા—શરીર ઘાત પામ્યું છે. તેનું અર્ખંડ અસ્તિત્વ ક્યાંય જોવામાં મને આવ્યું નથી.....પ્રજા—શરીર એવું હોવું જોઈએ કે પ્રજામાંથી કોઈ પણ એકના ઉપર વિપત્તિ આવે તો આખી પ્રજાનું હૃદય દુભાય. અગાઉ પ્રજા—સંઘની શક્તિ બહુ હતી. કોઈ પણ ગરીબ માણસ તેના ઉપર દુઃખદ વિપત્તિ આવી પડતાં નગરશેઠને ત્યાં ધા નાખવા જતો. પણ હાલ આપણે છિન્ન બિન્ન સ્વાર્થમય થઈ પડ્યા છીએ.

એક ખીજની સાગણી નથી દાન ઉપકાગૃત્તિથી કરીએ છીએ, પણ તે આપણી માકેનો છે તેમ સમજીને નહિ આ ગીતે આપણી સધ-શક્તિ નિર્ગળ થઇ ગઈ જે તે સમજ કઠવી નેહએ.

.. જુદા જુદા ગાંધોની સધ-શક્તિ એ ઇડો જેરી જે અને એ જવાની એકત્ર પગિય એ ઇડોથી ચણેન મડાન જેરી છે. પગિયદના ચણતગમા ઇડો દામ આવે તે પડેના ઘડાવી નેહએ. માટે નાના ગાંધોની અંદર પ્રજા સવની ઇડો દરે આપણામાથી કાઢએ ચૂનો, કાઢએ પાણી, તો કાઢએ ચણતગમુ દામ કઠવાનું છે

ગજા, પ્રજા, કે દાનમારીઓ નહિ પણ સડુ ઉપર નરાગતી છે આપણા મડુના થોડા થોડા દોષથી પોનપોતાનું ચરુપ ખૂદના પ્રજાની જ સધ-શક્તિ થી તે દોષો દૂર કરના નેહએ "

' ગાંધોને સમજ મનાવવા ' એ ઉદ્દેશ સમઘી જે એમમન હતી તે ત્રિયે પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું કે -

" જે સમજદોર થયેન છે તે મારે દુર કરી નેહએ.....જેનું ગાંધ નમણુ તેની પ્રજા નમણી, જેમ કે માથ નમણી તો તેનું બચ્ચું પણ નમણુ. ગાંધને સમજ કરવા એટલે તેને જીવમી કરના તેમ નથી સમજનો અર્થ જીવમી નથી રાગ કલ્પનિત થાય અને પ્રજાની સેવા શક્તિ ખીતે ને ન ગાંધ સમજ થયું બહુાય સમજની આવી વ્યાખ્યા છે "

સાકળનું જાન તેની નમણામા નમણી દહી ઉપર છે. ન માકળ છે, એટલે કે એ જેણે નમણુ એવી પ્રજા નમણી, માટે ગમીને પ્રજા સમજ થવાની નથી.

સર્વોપરિ સત્તાની દરમિયાનગીરી સબંધમા જણાવ્યું

" ' પારકી આશ સદા નિરાશ ' વળી એ પધ્ધતિ આપણે આપણી શક્તિનો વિકાસ કરી રહેવાના નથી ન જોખમ રહેતું છે ડોશી મરે તેનું દુઃખ નથી પણ જમ દુઃખ છે વળી (દરમિયાનગીરી ન ગમવાથી) આ જમણું, એમા ન આપણો આત્મવિકાસ છે "

ઉપસંહાર કરતાં પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે:—“ એજ-સીની હદમાં કે છલ્લામાં રહી કાર્ય કરવું એ દેશી ગજ્યોની પ્રગતિ માટે વ્યાજબી નથી. ત્યાં ગહેવાથી દેશી રાજ્યોમાં મુધારા ન કરી શકાય. એને માટે તો દેશી ગજ્યોમાં જ રહેવું જોઈએ, અને ત્યાં જ કામ કરવું જોઈએ.... ..આપણો હાથ પત્થર નીચે ચગદાયો હોય ત્યારે જરા બીજા હાથથી પત્થર ઊંચો કરી ધીમેથી કાઢી લેવામાં જ લાભ છે. બળ કરી આંચકો માર્યાથી હાથ તો નીકળે પણ આંગળાં તૂટી જાય.... ..”

આજના કામકાજમાં કદાચ પ્રસંગવશાત્ જુદા જુદા ભાવો બતાવવા પડ્યા હોય તો તે માત્ર પ્રસંગને અનુસરીને જ હતા. એટલે એ પ્રસંગ પૂરો થતાં આપણો રોદ્ધ અને પ્રેમ જેવાં હતાં તેવાં જ ગહેવાં જોઈએ. સંધ-શક્તિના વિકારા માટે પ્રેમની આવશ્યકતા વિશેષ છે. ”

શ્રી રાજકોટ પ્રજામંડળ

રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ રાજકોટ પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે

તા. ૧-૧૦-૨૧ ના રોજ આપેલા ભાષણના સાર

માંથી ઉદ્ધૃત

ભાઈઓ,

રાજકોટ પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકેનું મેં રાજનામું આપેલ તે ઉપરથી નામદાર હાકોર સાહેબે અને બોલાવીને પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહેવા બક્ષામણ કરવાથી તથા તેઓ સાહેબ સાથે રૂબરૂ પાતચીત થતાં મારા રાજનામું આપવાનાં કારણો દુર થતાં મેં પ્રમુખપદે ચાલુ રહેવાનું સ્વીકારેલ છે.

મારે રાજનામું આપવાનું એક કારણ એ હતું કે, નામદાર હાકોર સાહેબની સાથે વાતચીત ન્યારે થાય ત્યારે સંતોષકારક થાય છે; અને તે જ બીના ન્યારે લખાણમાં આવે છે ત્યારે તે જુદા રૂપમાં આવે છે. આથી મારા મનમાં અતિશય ગુચ્છવણ થવા માંડી, અને આ ફેગફારને માટે ક્યા અધિકારીને જરા આપવો તે મને જડ્યું નહિ, તેથી મેં રાજનામું આપેલું. બીજું મને ન્યારે પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું તે વખત મેં ના પાડેલી, કેમકે હવે હું નિવૃત્તિ

એક ખીજની લાગણી નથી દાન ઉપકારવૃત્તિથી કરીએ છીએ, પણ તે આપણી માટેનો છે તેમ સમજીને નહિ. આ રીતે આપણી સંધ-શક્તિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે તે સમજી કંઈ જોઈએ.

... જુદાં જુદાં ગાળ્યોની સંધ-શક્તિ એ ઇંટો જેવી છે અને એ બધાંની એકત્ર પગિય એ ઇંટોથી ચણેલ મકાન જેવી છે. પગિયદના ચણતરમા ઇંટો કામ આવે તે પડેલા ઘડાવી જોઈએ. માટે નાનાં ગાળ્યોની અંદર પ્રજા-મંધની ઇંટો કરે. આપણામાંથી કોઈએ ચૂનો, કોઈએ પાણી, તો કોઈએ ચણતરનું કામ કરવાનું છે.

ગાળ, પ્રજા, કે કાગ્યારીઓ નહિ પણ સડુ ઉપર જવાગદારી છે. આપણા મહુના થોડા થોડા દોષથી પોતપોતાનું સરુપ ખૂંદ્યા. પ્રજાની જ સંધ-શક્તિથી તે દોષો દૂર કરવા જોઈએ.”

‘ ગાળ્યોને સમજાવવાના વાવવા ’ એ ઉદ્દેશ સમઘી જે ગેરસમજ હતી તે રીતે પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું કે.-

“ જે સમજદાર થયેલ છે તે મારે દુર કરી જોઈએ.....જેનું ગાળ્ય નમણુ તેની પ્રજા નમણી, જેમ કે ગાય નમણી તો તેનું બચ્ચું પણ નમણું. ગાળ્યને સમજાવવાં એટલે તેને જીવમી કરવાં તેમ નથી. સમજાવના અર્થ જીવમી નથી. ગાળ કર્તવ્યનિહ થાય અને પ્રજાની સેવા શક્તિ ખીસે એટલે જ ગાળ્ય સમજ થયું ગણાય સમજાવતી આવી વ્યાખ્યા છે.

સાકળનું બળ તેની નમણામાં નમણી ઠહી ઉપર છે. રાજ્ય એ પ્રજાની સાકળ છે, એટલે કે એ જેવું નમણું એવી પ્રજા નમણી, મારે રાજ્યને નમણુ ગણીને પ્રજા સમજ થવાની નથી.

સર્વોપરિ સત્તાની દરમિયાનગીરી સંબંધમાં જણાવ્યું કે -

“ ‘ પારકી આશ સદા નિરાશ. ’ વળી એ પધ્ધતિ અખત્યાગ કરવાથી આપણે આપણી શક્તિનો વિકાસ કરી શકવાના નથી. વળી એમાં એક જાતનું જોખમ રહેતું છે ડોળી મરે તેનું કુખ નથી પણ જમ ઘર દેખી જાય તેનું કુખ છે. વળી (દરમિયાનગીરી ન રાખવાથી) આપણે પરાંતબળી મરી જઈશું, એમાં જ આપણો આત્મવિકાસ છે. ”

ઉપસંહાર કરતાં પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે:—“ એન્સીની હદમાં કે
 હદ્દમાં રહી કાર્ય કરવું એ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ માટે વ્યાજબી નથી ત્યાં
 રહેવાથી દેશી રાજ્યોમાં સુધારા ન કરી શકાય. એને માટે તો દેશી રાજ્યોમાં
 ન રહેવું જોઈએ, અને ત્યાં જ કામ કરવું જોઈએ.... ..આપણો હાથ પત્થર
 નીચે ચગદાયો હોય ત્યારે જરા ખીમ હાથથી પત્થર ઊંચો કરી ધીમેથી કાઢી
 લેવામાં જ લાભ છે. ખજ કરી આંચકો માર્પાથી હાથ તો નીકળે પણ આંગળાં
 તૂટી જાય

આજના કામકાજમાં કદાચ પ્રસંગવગત જુદા જુદા ભાવો બતાવવા
 પડ્યા હોય તો તે માત્ર પ્રસંગને અનુસરીને જ હતા. એટલે એ પ્રસંગ પૂરો
 થતાં આપણો સ્નેહ અને પ્રેમ જેવાં હતાં તેવાં જ ગહેવાં જોઈએ. સંઘ-શક્તિ-
 ના વિકાસ માટે પ્રેમની આવશ્યકતા વિશેષ છે. ”

શ્રી રાજકોટ પ્રજામંડળ

રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ રાજકોટ પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે

તા. ૧-૧૦-૨૧ ના રોજ આપેલા ભાષણના સાર

માંથી ઉધૃત

ભાઈઓ,

ગજકોટ પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે મેં રાજનામું આપેલ તે ઉપરથી
 નામદાર ઠાકોર સાહેબે મને બોલાવીને પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહેવા બલામણુ કર-
 વાથી તથા તેઓ સાહેબ સાથે રૂબરૂ વાતચીત થતાં મારા રાજનામું આપવાનાં
 કારણો દુર થતાં મેં પ્રમુખપદે ચાલુ રહેવાનું સ્વીકારેલ છે.

મારે ગજનામું આપવાનું એક કારણ એ હતું કે, નામદાર ઠાકોર સાહે-
 બની સાથે વાતચીત જ્યારે થાય ત્યારે સતોપકારક થાય છે; અને તે જ ખીના
 જ્યારે લખાણમાં આવે છે ત્યારે તે જુદા રૂપમાં આવે છે. આથી મારા મનમાં
 અતિશય શુચ્યવણુ થતા માંડી, અને આ રૂબરૂને માટે કયા અધિકારીને જશ
 આપવો તે મને જડ્યું નહિ, તેથી મેં ગજનામું આપેલું. ખીજું મને જ્યારે
 પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું તે વખત મેં ના પાડેલી, કેમકે હવે હું નિવૃત્તિ

પરાયણ છું, અને વળી અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં મારું વલણ આપ બાઈ-
ઓને અનુકૂળ પડશે કે નહિ તે આગતની મુંઝવણ મારા મનમાં પેદા થઈ હતી,
પરંતુ તમોએ કહ્યું કે પ્રજામંડળની યોજના એક લગભગ નવીન આવૃત્તિ છે
અને દેશી રાજ્યોમાં કયે ધોરણે સુધારા કાઢવા, તેમાં મારા જેવા અનુભવી
માણસની જરૂર છે. મારે માટે લોક મેવાના હેતુથી પ્રમુખપદ સ્વીકારવું, તેથી
પ્રમુખપદ સ્વીકારેનું.

પણ હાલના વાતાવરણનો ચોતરફ વેગ જોતાં, મારા જેવો માણસ તમારી
સાથે ટકી શકશે કે કેમ તે આગત પણ મને શકા થયેલી.

ગાંધી પ્રત્યેની મારી ગંઠાનું નિવારણ ના. ઠાકોર સાહેબ સાથેની વાતચીત
ઉપરથી થઈ ગયું છે; કેમકે તેઓ સાહેબે કહ્યું કે પ્રજામંડળનાં બંધાણનાં
સંબંધમાં તેમણે તો ફક્ત મુશ્કેલીઓ જ કરેલી છે, અને તે ફરમાનો કે ફક્ત
તરીકે ગણવાનાં નથી. તેથી જો કાગળ ઉપર ખીલું કાંઈ ન આવે તો, તે
શકાનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

આપના સૌના સંબંધમાં મને શંકા રહેતી હતી, તેના સંબંધમાં રાજેશ્વરી
દરિયાંકર પંડ્યા જેઓ તે વખતે હાજર હતા તેમણે મને એક પ્રશ્ન કર્યો કે -
" આ પ્રજામંડળના કામમાં અત્યાર સુધીમાં તમારા પોતાના નિષ્પૃથ્વી ગમે
તેવો ઉત્સાહી કામ કરનાર કદાચ જુદા વિચારનો હોય છતાં તમારાથી જુદો
પડ્યો હોય એવું બન્યું છે ? જ્યાં સુધી એવું નથી બન્યું ત્યાં સુધી માત્ર
કલ્પના કરીને છુટા પડો તે ઠીક નહિ. મંડળમાં જોડાએલા રહીને તેનું સ્વરૂપ
બાંધ્યા પછી અને તેને ગતિમાં મૂક્યા પછી નિવૃત્તિની ખાતર જુદા પડવું હોય
તો ખુશાથી પડજો. "

હાલમાં મહારાજા ઠાકોર સાહેબે રૂબરૂમાં મને જે તરસલી આપી તેથી જે
ધારા ચાલુ છે તે પ્રમાણેનું પ્રજામંડળ અત્યારે જ દબે જન્મે છે એમ હું સાનું
છું અને તમારે પણ તેમ જ ગણવાનું છે.

+

+

+

બ્રિટિશ રાજ્યમાં ગાંધી સત્તા વિદેશી છે, જ્યારે આપણે સ્વદેશી છે. વિદે-
શીઓને પોતાના જુદા દેશનું અભિમાન હોવું જ જોઈએ, એટલે એક દેશનું
અભિમાન અને સત્તા ખીજા દેશ ઉપરની એમ હોય ત્યારે એ દેશના હિત દરી-

દાર્પના પ્રસંગમાં પોતાના દેશ તરફ વધુ દષ્ટિ રહે એ સ્વાભાવિક છે. દુનિયામાં વિદેશી સત્તા વિદેશીપણું ન મૂકે ત્યાં સુધી તે દોષથી એક સાથે સમગ્ર દેશનું અહિત થાય; અને તે અહિત વેપાર, ઉદ્યોગ, હસ્કર વગેરે તમામ દિશાઓમાં થાય, પરંતુ દેશી રાજ્યમાં કોઈ અન્ય દેશનાં અભિમાનથી પ્રભુત્વ અહિત થવા પ્રસંગ નથી.

ઉપલાં કારણથી અમારે, દુઃખ દુર કરવાનાં છે. તે અને બ્રિટિશ-ઇન્ડિયામાં દુર કરવાનાં છે તે બન્નેનો પ્રકાર જ જુદો છે. રાજદ્વારી બાબતોમાં જે વસ્તુસ્થિતિ જે તે વેળાએ અસ્તિત્વમાં હોય તે મજબૂતીમાં લેવી જ જોઈએ. આપણા રાજ્યો સ્વતંત્ર રાજ્યો નથી, હસ્કરી ખાતું તેમના હાથમાં નથી, અને પરરાજ્ય જોડે સુલેહ વિગ્રહ કરવાનો પણ અધિકાર એમને નથી. તેઓ ખરા અર્થમાં રાજા કહેવાય નહિ.....

પૈસો મેળવવાનો લોભ રાજ્યોનો વધ્યો; ખર્ચ જોતાં રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા સાથે અને તેને અંગે વાસ્તવિક મોભાથી રહેવા માટે જરૂર પડે તેટલો પૈસો મેળવવો, એ એમનું કર્તવ્ય છે, તેમ કોઈ વખત દેશ ઉપર દુર્ભિક્ષ વર્ગે-રેની આફત આવી પડે તેને માટે કાંઈક અજીનો જોઈએ. પણ હાલ તો ઉપજ વધારવાનો લોભ તેથી ધણે આગળ વધેલો છે, અને રાજ્ય તથા ખાનગી આશુવિકા વચ્ચેના તફાવત જુલાઈને રાજ્યો ઉપજ વધારવામાં તથા તે ખર્ચવામાં ખાનગી ગૃહસ્થાની રીતે જણે રાજ્ય તેમની અંગત મિલકત હોય તેમ વર્તતા થયા છે.

તમે સારી સંખ્યામાં મેખરો કરો ત્યાર પછી તમારે શરમાં એક જ માંગણી કરવી. દુનિયામાં હાલ, કઈ સ્થિતિમાં હાલ તે મારાથી કહી શકાતું નથી; તેથી મને જે સૂઝે છે તે તમારી પાસે રજૂ કરું છું તે ઉપર વિચાર કરજો.

“ બાબા વાક્ય ” પ્રમાણ ” માની લેવાનું નથી. રાજ્ય તરફથી તાત્કાલિક પ્રભુત્વ એવી તરસલી મળવી જોઈએ કે કાયદો બાંધ્યા વગર રાજ્ય પાસુ સત્તા બોગવશે નહિ. તેવા કાયદાનો ખરડો રાજ્ય પ્રજામંડળ તરફ મોકલી આપશે તથા પ્રસિધ્ધિમાં મૂકશે, તેના ઉપર વિચાર કરીને અભિપ્રાય જતાવવા માટે પ્રજામંડળને વખત આપશે. પ્રજામંડળને જે તે યોગ્ય નહિ જણાય અથવા

તેમાં સુધારા મૂલ્યવત્ત જોવા માસશે તો તેનાં કારણો સાથે પોતાની મુચનાઓ ગળ્ય પાસે ગજુ કરશે તથા પ્રસિધ્ધિમાં મુકશે અને તે મૂચના રાગ ન સ્વી-કારે તો તેઓ પણ તેનાં કારણો પ્રસિધ્ધ કરશે, એટલું જ આપણે તુગ્ત વેળા જોઈએ.....”

ગજકોટ પ્રજાની જાહેર સભા મહાત્મા ગાંધીજીને ધન્યવાદ

રાજકોટ પ્રજામંડળના આચારા હેડળ રાજકોટના શહેરીઓની એક જાહેર સભા રા. રા. કલ્યાણભાઈ જક્ષીના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૨૮-૩-૧૯૨૨ ના રાજ સાંજના મળી હતી

શરૂઆતમાં વિવેચન કરતાં રા જક્ષીજીએ જણાવ્યું કે, હાલના જમાનામાં પ્રજામંડળ જેવી સંસ્થાઓ લોક દિલને માટે જરૂરી છે.

ત્યાર બાદ રા. રા. જક્ષીજીએ હાલની સામાન્ય ચળવળ વિશે ખોલતાં સ્વદેશીમાં જ આપણે ઉધ્ધાર હોવાનું જણાવ્યું હતું, તેમ જ ખાદી, રેડીયા માટે પણ આગ્રહ કર્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીના સંબંધમાં ખોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે, ગાંધીજીને શાન્તિ જળવવા માટે પકડયા કે અશાન્તિ ફેલાવવા માટે તે સમજ ન શકાય તેવું છે. આમાં સરકાર બાન જૂની ગઈ છે, સરકારને પરીક્ષા નથી તે માટે દિલગીરી થાય છે. આવી જૂન કરીને સરકારે પ્રજાના મનમાં શાન્તિ અને અશાન્તિ માટે વસવસો ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને તેથી જ રા. નવાજન જેવા માણસ કોંગ્રેસમાં જોડાય છે અને મને પણ તેવીજ લાગણી થઈ છે.

પોતાની નાદુરસ્ત તબીયતને લીધે જક્ષીજીએ બે શુક્રવાર સાહેબને સભાનું કામ આગળ ચલાવવા બલામણુ કરી ને વિદાયગીરી લીધી.

પરિશિષ્ટ-વિ. ૩ અવસાન પછીની અંજલિઓ

(1)

Grieved to hear Kalyanbhai's Panchatvaprapatti.

Kathiawar loses its wisest statesman and civic thinker of to-day. Please wire if you need me.

Nanalal Kavi.

(2)

Extremely sorry father's demise, Kathiwar loses wisest statesman.

Mansukhlal Ravjibhai
(કાઠીઆવાડના રાજકીય નેતા)

(3)

Extremely sorry Great loss to family, community, friend, and states. Please accept sincere condolence

Dehlvi
(મે. દેહલવી સાહેબ બાર-એટ-ડે)
(મોરબી રાજ્ય તરફથી)

(4)

Deeply grieved to hear Kalianrai Bhai's sad demise. In him the state loses trusted and faithful adviser and Province a wise statesman of ripe experience and broad views. Please convey my sincere condolence and sympathy to the family.

K. S. Lakhdhirji

(સ્વામી શ્રી ભારતીકૃષ્ણ તીર્થનો તાર)

(5)

Indescribably shocked by news about death

of sweet dear Kalyanbhai. Impartial judge, peerless Dharmic soul, my best personal friend, and Shardapeeth's greatest wellwisher. I feel personally bereaved and stunned for words. Letter follows.

Shankaracharya

Rajkot
23-5-22

(કાઠીઆવાડના મુખસિદ્ધ નેતા
જેરીસ્ટર શુક્લ)

My Dear Chhelbhai,

You will easily understand how pained and grieved I was to hear of the death of Kalianrai Bhai. I never thought that he would pass away so early. The whole of Kathiawad has suffered a grievous loss by his death. He was the most prominent Kathiawadi of the last generation.....

The province is passing through critical times. At such a time his guidance was of the greatest importance to it. I need not say that to me his death is a great personal loss. He was fearless, truth loving, and sound and always advised and acted in the best interests of the people and the rulers; one of his enviable qualities was that he could say right and even unpalatable things in a reasonable scholarly and unoffending way. I believe he was prepared for death and died as a pious Hindoo should. But ours is a great loss. We

cannot imitate his virtues.

D. B. Shukla

શ્રી રાજકોટ, ૫૨૧

તા. ૨૫-૫-૧૯૨૨

રા. રા. બાઇ શ્રી કુલબાઇ,

વડીલથીના જવાથી તમે સૌ બાઇઓને તથા કુટુંબને જે ખોટ પડી છે તે તો અસલ છે; પરંતુ એ શિવાય એમના સહવાસમાં આવેલ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં અનેક મનુષ્યો, મંડળો રાજ્યો અને જેવડ સંન્યાસીઓ ઈત્યાદિક દરેકને એ ખોટ કદી પૂરાવાની નથી.

માત્ર કાઠીઆવાડને જ નહિ, માત્ર મુંબઇ ઈલાકાને જ નહિ, માત્ર તેના કુટુંબીઓને જ નહિ, માત્ર તેના રેહેઠીઓને જ નહિ, માત્ર તેના આશ્રિતોને જ નહિ, માત્ર તેની સલાહ આદનાર રાજ્યોને જ નહિ પણ સમગ્ર સમાજને, સામાન્ય જન મંડળને, એમની ખામી કદી પૂરાવાની નથી.

સદાનો તમારો સૌનો

ફિરકર ઉદયચંદર ઓઝાના

આથીવાંદ

બાવનગર

તા. ૨૭-૫-૧૯૨૨

રેહેઠી રા. રા. બાઇ શ્રી,

આપણી જાતિમાં અનેક નરરત્નો યથા ગયાં છે, તેઓએ કુટુંબને તારુ છે, જાતિનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને રાજ્યને પણ સમૃદ્ધિથી ખનાવ્યું છે; પરંતુ તે સમય આપણે પરમ ઉન્નતિ કાળનો હતો. પરંતુ જ્યારે સમય પ્રતિકુળ આવ્યો ત્યારે પણ કદ્યાણુભાર્ષ એક નહિ પણ અનેક રાજ્યોનો દૃઢ વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાન્ન કરવાને સંમર્થ થયા તે તેઓની સત્પરગમણુતા, દૃઢ નિશ્ચય, નીડરતા અને પ્રખર ભુધ્ધિમતાનું જ પરિણામ હતું.

જુના અને નવા બંને જમાનાના તેઓ ઊંડા અધ્યાસી હતા. જુનાં અને

નવાં તત્ત્વો જે પરિણામે લાભદાયક થઈ પડે તેવાં તત્ત્વોનું સંમિશ્રણ કરી જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેઓનો નિત્ય ઉદ્યોગ હતો.

જમાનાને અનુકૂળ કરી તેને અનુકૂળ થવું એ તેઓનાં જીવનનો ઉદ્દેશ હતો, અને તેથી જ તેઓ સત્યથી વિચલિત ન થવા છતાં કાર્યસિધ્ધિ કરી શકતા હતા.

તેઓના જવાથી આપણો યાત્રિને ખરેખર અપૂર્વ ખોટ પડી છે. ગુજરાત અથવા હિન્દુસ્તાનમાં આપણી યાત્રિમાં કદાચ તેઓનાથી વિધાના આડંબરમાં ચઢી શકે તેવા ગૃહસ્થો હશે; પરંતુ તેઓના જેવું ચુસ્ત ચારિત્ર્ય અને રાજ-કાર્ય-દક્ષતાવાળા પુરુષો તો હવે જ્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ખગ.

મનશંકર પીતાંબરદાસના

સ્નેહપૂર્વક પ્રણામ

દેશી રાજસ્થાનનો 'કોઠીનૂર'

સૌરાષ્ટ્રનો છેલ્લો મુત્સદી

સૌરાષ્ટ્રના રાજકીય જીવનના પરિચિત મનુષ્યોનો એક જ અનુભવ હોય શકે છે,—પુણ્ય કલ્યાણરામ જેઠા બક્ષી એ સૌરાષ્ટ્રનો છેલ્લો મુત્સદી હતો. કાઠી-આવાડમાં અનેક મોટા નાના દીવાનો અને કારભારીઓ છે, સર પ્રભાશંકર પટણી જેવા અમાત્ય છે, તથાપિ જેને શુદ્ધ મુત્સદીગીરી કહીએ તે તો માત્ર સદગત કલ્યાણરામબાઈમાં જ ગોચર થતી હતી. ઘણા રાજકીય નેતાઓ, રાજકીય વિચારકો અને રાજકીય વહીવટદારોના અંગત સમાગમમાં આવ્યા પછી હું કહું છું કે કલ્યાણરામબાઈ તો કલ્યાણરામબાઈ જ હતા. વડોદરા જેવા મોટા દેશી રાજસ્થાનમાં પણ આ કોઠીના કોષ્ટ મુત્સદી નથી તો પછી બીજા દેશી રાજ્યોનું તો કહેવું જ શું ? સત્યવક્તા અને હૃદય વિરૂધ્ધ આચરણ નહિ કરનાર હોવાથી જ સદગત કોષ્ટ રાજ્યમાં વરસો સુધી રચાયો થઈ શક્યા ન હોતા. તેઓને માટે નવા યુગના મનુષ્યોમાં એવી છાપ પડી ગયેલી કે તેઓ બીકણુ હતા; પણ મારે તેઓની સાથેનો સમાગમ થયો તે દરમિયાન મને ખાતરી થયેલી કે, તેઓના જેવો કાઠીઆવાડમાં કોષ્ટ બહાદુર નર ન હોતો, અને અત્યારે પણ નથી. તેઓની અત્યંત ચોક્કસ રહેવાની કાળજી તે બીજાને તેઓનું બીકણુપણું લાગતું. સત્યનિષ્ઠ પણ તેઓ તેટલા જ હતા.

કાઠીઆવાડમાં જલ્દેર જીવન ઉત્પન્ન કરવાની મારી કોશીગામાં મને સૌથી પહેલી સહાય તેઓએ જ આપી હતી. એટલું જ નહિ પણ મારી દોરેલી કાર્ય-રેખા બરાબર છે એવું વાંચી કોશીને કહેનાર પહેલા એઓ જ હતા. તેમ જ સક્રિય સહાયતા પણ કલ્યાણભાઈએ જ આપી. કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તને માટે મેં મુકવા ધારેલી મર્યાદાઓમાં સ્વર્ગસ્થને એટલું બધું મહત્ત્વ લાગેલું કે તેઓએ છેવટ સુધી એમ જ કલા કરેલું કે, “ આ મર્યાદાઓ કાઠી નાખવાનું કળ કાઠીઆવાડની પ્રગતિ મંદ કર્યાં શિવાય બીજું હોષ રોકે જ નહિ. ” પરિવર્તને છેવટ તેઓએ ત્યાગ કર્યો તે કોષ બીકથી નહિ, પરંતુ તેઓને ભાગ્ય કે, મર્યાદા કાઠી નાખતાં કાઠીઆવાડનું અદિત ચાય છે તેમાં હું કેમ ભાગીદાર બની શકું ?.....

તેઓના સ્વર્ગવાસથી નાગર કોમે એક મહા પુરુષ ગુમાબ્યો છે, અને કાઠીઆવાડે એક ઉત્તમ પુત્ર ગુમાબ્યો છે, પરંતુ દેશી રાજસ્થાનોએ તો પોતાનો “ મુત્સરી કોશીનૂર ” ગુમાબ્યો છે.

તેઓશ્રીના આત્માને પ્રભુ શાન્તિ આપો.

મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા

મુંબઈ
જેઠ સુદ ૩, સોમ
સંવત ૧૯૭૮

(મુ. કલ્યાણભાઈના સહકારથી
કાઠીઆવાડ પરિવર્તના રચાયક)

C. M. Shroff

મુખ્ય કાગ્યારી

સ્વ. રાજકોટ

(ગજકોટ દરબારી એએટમાંથી)

પ્રજામંડળ રાજકોટના સેક્રેટરી સાહેબો,

પુનર્વિદે નામદાર ઠાકોર સાહેબે ત્રીસુત કલ્યાણરાય જોશ બક્ષીના સ્વર્ગ-વાસના દિલગીરી બરેલા સમાચાર કાઠીઆનાડ-ટાઇમ્સમાં દારજીવીંગ ખાતે વાંચતાં પ્રજામંડળને તથા રોટને તેમના સ્વર્ગવાસથી જે એક સરખી ખોટ પડી છે તેને માટે પ્રજામંડળ તરફ પોતાની દિવસોજ જણાવવા હમને તાર મારહો કરમાન કરેલ છે.

પ્રજ્ઞમંડળ સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિનિધિત્વવાળું કરવાઅને પગિપૂર્ણ ગતિમાં મુકવા મરહુમે પુરવું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોત એમ તેઓ નામદાર અંત કલ્પથી ધ્રુવે છે.

C M Shroff

મુખ્ય કારભારી

સ્વ. રાજકોટ

કાઠીઆવાડ હિતવર્ધક

સભા

રાજકોટ સીવીય-રેશન

તા. ૧૯-૫-૧૯૨૨

.....મરહુમે કાઠીઆવાડની સેવા જુદા જુદા સંસ્થાનોમાં પ્રમાણિકપણે, બાકોશીથી, અને રાજ્ય તથા પ્રજા ઉભયનુ દિત લક્ષમાં ગખી લાંબા વખત મુધી બળવી છેવટ તેમની નિવૃત્તિના વખતમાં શરીર-સ પત્તિ સારી નહિ હોવા છતાં જાહેર કામોમાં પોતાની કાર્યકુશળતા, વિદ્વતા, બહોળા અનુભવ અને શાન્તિમય આચરણથી અને ઉત્તમ અને અસરકારક બોધથી બળવી કાઠીઆવાડના બધા વર્ગને આભારી કર્યા છે તેમના અવસાનથી તેમના કુટુંબને તો ખોટ પુરી છે પણ આ બારીક સમયમાં આખા કાઠીઆવાડની જાહેર પ્રવૃત્તિને ધકકો લાગ્યો છે અને તેમની ખોટ પુરવી મુશ્કેલ છે.

હલપતરામ ભગવાનએ શુકલ

પ્રમુખ

કાઠીઆવાડ હિતવર્ધક સભા

શ્રી સેવા સમાજ

રાજકોટ

તા. ૩૦-૫-૧૯૨૨

પ્રિય ભાઈઓ,

મુરખી કલ્યાણરાયભાઈના દેવગત થાના બજાર સાંભળી અમારી સમાજ ઘણી જ દિલગીર થઈ છે. મુરખી શ્રી અમારી સમાજના એક સાચા અને

ઉપયોગી સલાહકાર હતાં ખરેખર અમારી સમાજે એક સાચા સલાહકાર
ગુમાયા છે.

તેવી રીતે મુગ્ધા શ્રી અમારી સમાજ તરફ સહાનુભૂતિ તથા પ્રેમભાવ
ધરાવતા હતા તેવી જ રીતે આપ સૌ બાહ્યો સમાજ તરફ પ્રેમભાવ રાખજો
એવી પ્રાર્થના છે

હી સેવક
જનસાત પ્રાણુચન પારેખ
મંત્રી મેવા-સમાજ
રાજકોટ

Rajkot C S
Dated 25th
May 1922

To

Labhshanker Kallianrai Baxi Esqr

Dear Sir,

We beg to convey our sense of deepest sorrow
on the very sad demise of your father Kallianrai J
Baxi. He was one of the leading citizens in the
whole of the Presidency and throughout his long
and meritorious career he always distinguished
himself by extraordinary intelligence, indefatiga-
ble industry and above all by exemplary character
both in private and public. Our Presidency has
lost in him a great statesman, and a great and
independent thinker who would never be swayed
by any influence however great or magnetic.

Kathiawad has lost in him a highly conspicuous

figure whose advice was eagerly sought and followed at one time or the other by almost all the Native States, by private and public bodies working for some definite good and even by Political officers in certain intricate state problems. Our community has lost in him the only great leader able to settle satisfactorily all questions of controversial nature and to guide it on lines of real progress and prosperity.

We are

Dear Sir,

Your sorrowing sympathisers

H, P. Dholakia

Ratilal G Dholakia

Managers

Saurashtra High School

Rajkot C S

પગમ પ્રિય કુલભાઈ,

આશીર્વાદ મને દેવેછના કાગળથી શ્રીયુત કર્યાલુભાઈના પરતોક પ્રયાણના ખર્ચ મળ્યા એથી મને કાઠીઆવાડમા ખરે સમયે પૂર્ણ વિચાર સાથે પ્રગતિને ચાહનાર સત્ય પ્રેમી, દલામઠી અને શાત નેતાની ખોટ પ્રજાના દુર્ભાગ્યે પડી એમ લાગ્યું એટલું જ નહીં પણ ઉદીયમાન પ્રભાસપાટલું શાંદાપીઠને પણ તેની ખોટ જ પડનાની ચલ્લી તમને તો સિંગલ ગુમાવ્યાની અંત કળુમા જી હી પીડા હોય જ. કારણ કે પોતાના બાળકોને વિચાર સ્વાતંત્ર્ય આપનાર માન્ય તરીકે એ તો એમને એકને જ બાળ્યા હતા પણ જ્યારે કાઠીઆવાડ ગંજકીય પરિપક્વ, રાજકોટ-પ્રજામંડળ વગેરે લોકહિતચિંતક સંસ્થાઓના વિચાર કરે છું, તથા તેમણે કંવા ધારેલું વેદ પુગલું અને સ્મૃતિઓનું તાત્પર્ય બોધક એકીકરણ તરફ લક્ષ દઈ છે, તેમ જ તેમના મદવાડને લક્ષ પુરા નહીં લખી શકાએલ એવા પોતે મનન કરી ચોજે-ન આત્મ રક્ષા ધર્મ વિષયક વિચારો તરફ લક્ષ દઈ છે ત્યારે તેમનો અતર્ભાવ વસુધૈવ કુટુંબકમ માની તે સર્વની

જ તે પ્રમાણે સેવા કરવાં તત્પર થયા હતા, એમ અનુભવી, નિષ્પક્ષપાત, ન્યાય-પરાયણ, સદાગ્રહી, સત્યપ્રેમી, સચ્ચરિત્ર સજ્જન ગૃહસ્થની ખોટ સમગ્ર કાઠીઆવાડ યુગગતને પ્રધાન અશે પડી છે, અને તેથી તે પ્રદેશના સુગ્ર નિવાસીઓ તમારી પેઠે જ દુ ખી થાય છે; એ વિચારથી ધૈર્ય ગમ્મવાનું આત્મભાણ તમોને આવી મળશે જ એમ મારું માનવું છે. તથા એવા લોકોત્તર પુરુષના વશ જ તરીકે સ્વભાવ સિદ્ધ સદ્ભાવ ગૌરવ પણ અંતરમાં પ્રગટ થતાં આવાં કષ્ટમા પણ પરમેશ્વરના દિવ્ય અનુગ્રહનો લાભ વિચાર દર્શિથી જોઈ શકશે.

મુ બધ
અપાડ વફ ર
મ ગળ

}

એ જ
સુભેગક
સ્વામી ત્રિવિક્રમ-ભાગતી

Camp Jwalapur
dated 15-6-1922

To

- Chiranjivis K. Bakshi
1 Labhashanker K. Bakshi
2 Mulshanker K. Bakshi
3 Phulshanker K. Bakshi
4 Himatlal K. Bakshi
5 Lalshanker K. Bakshi

My dear young friends,

Chiranjivi Himatibhai's post card has shocked and stunned my heart. I had been wondering why I had not at all heard from Kalyanbhai since mid-May. And now Himatibhai's card announcing the sad event of 22-5-1922 has explained it. I feel the blow too keenly to-day to be able to write about it. I reel and stagger there-under so much

so that I shall have to take some time to gather my thoughts, regulate my emotion and put my ideas down on paper. This I shall do in the shape of an "In Memoriam" obituary notice to be published over my own signature.

Cordially and sincerely

Yours

Swami shri Bharti-Krishna Tirtha

In Memoriam,

Kalyanrai Jetha Bakshi

By

Jagadguru Shri Shunkera-Charya

The news that we have just received of the shuffling off of his mortal coil by sweet dear Kalyanrai Jetha Bakshi of Rajkot has shocked and stuned our heart.

We here are to-day concerned only with what we ourselvis knew from intimate personal experience about his character and his connection with our Shardapeeth.

Indeed the gratitude which the Peeth, Shri Guru Swami and We owe to him is immeasurable and unrepayable.

He passed away on a most auspicious day-Ekadashi and Monday-signifying to us his passage to celestial regions to be envied. We know not what his very last words and thoughts were, but

his very last words to us in his very last card dated 21st April 1922 ran as follows:—" Let all who are concerned in the Mahamandal affair bear in mind that to let off a proved scoundrel has the same merit as letting loose a lion amongst a herd of kine. "

(S. D.) Swami-Shri
Bharti Krishna Tirtha

College
Junagadh
June
1922

My dear Fulshanker,

What a heavy blow to us all it is to hear of your father's death ! He was the ornament of Kathiawad in character and culture. I had the privilege of enjoying long talks with him almost daily when he was the Supreme Judge here and I honestly say that he was the loser of his time and energy, and I was all along a gainer in intellect and character. I offer my sincere condolence to you and to the other members of your family in the very sad bereavement.

God's will be done ! There is one consolation to us all in this heavy sorrow, namely that the whole of Kathiawad is in sympathy with us and is agreed in the opinion that your noble father has left a memory that will be cherished long with reverence and affection.

I cannot close this letter without expressing my whole impression of your father's personality in one sentence.

" He was a man in the true sense of the word, and one who had a very wise head and noble heart. " May his soul rest in peace.

Yours affectionately
M. M Joshi

" Wyconbe "
Auckland Road
Upper Norwood
27th July 1922

My dear Himatlal,

Your letter brought very sad news.

My wife and I are writing you by this mail in reply to your request that we should state our opinion about your father whom we had the pleasure and privilege of knowing intimately for many years.

He was a wonderfully many-sided man, a tennis-player, a horseman, a golfer, and a bridge-player in his lighter moments with a joke ever ready and a kindly word for all, but the serious man was very different.

When legal, religious, social questions had to be discussed and settled, his intense and sincere nature, his keen and penetrating intellectual vision

got straight to the point, and when convinced of the correctness of his view, could not be moved from it. Not that he was obstinate and unyielding, for he was ever willing to weigh and appreciate another's honest point of view, but that his commonsense and logical mind could not accept less than it believed; yet he could compromise but only when no violation of principle was involved. He would waive aside his objections to what were mere details or forms but never when something vital was at stake.

I consider Kalianrai as a great and good man, a faithful loyal servant, a wise and bold leader, a true and trusty friend.

Yours very sincerely
James-Scott

(Late Principal, Bahanddin-College, Junagad)

Dear Mr Himatlal,

We learned with many regrets that you had lost your father and knowing his worthiness, we realise how great that loss must be.

We knew and loved him many years. The affection he had for children was not the least of his ennobling traits. My little boy was devoted to him and their affection for each other was remarkable, the elderly Brahmin, handsome and majestic, the large grey little English boy with his large deep eyes and mop of brown curls were to be found

together every evening for some years.

The small boy on seeing him would call for almonds which were daily produced from a never empty pocket. He helped later to carry his little friend to his last resting place

He was so reliable, so sound in Judgement, so ready to see the good in all. An admiring husband, a loving father, and a staunch friend. In thought a practical but far-seeing man, interested in all things likely to promote the betterment of humanity. We indeed sympathise with you all. Your sorrow is ours also

Yours sincerely
E. M. Scott

111 Esplanad
Road, Fort
Bombay
તા. ૨૬-૫-૨૨

બાપ શ્રી કૃષ્ણકંભાઈ,
મુ. ભાંગરોળ

x

x

x

તમે સૌને સિરજન ગયું અને કાઠીઆવાડમાંથી બાકોશ, સ્વતંત્ર અને નીખાતસ નર ગયા. તમે સૌના દુઃખમાં અમારી વતી દીવાસો આપશો.

તમારા આગલા પત્રોથી પણ તેમની તળીયત આની નરમ હશે તેવું અમે માનેશું નહિ જ. ખેર ! પ્રભુ છુટ્ટા બળવાન છે.

લી.

(સર) પુત્રોત્તમદાસ દાદોરદાસ
ના આશિર્વાદ

ધોળા જંકશન

તા. ૨૫-૫-૨૨

પ્રિયભાઈ, દુલભાઈ, લાલભાઈ વગેરે,

ભાઈ શ્રી લાલભાઈનું પોસ્ટ કાર્ડ હમણું જ મળતાં મોટી આંચકો લાગ્યો છે. મુ. શ્રીના અવસાનના ખબરથી મારી કોઈ કીમતીમાં કીમતી મુરખીવટ તૂટી પડી હોય એમ થયું છે. મારે તેઓશ્રી પાસે અગાધ લેણું હતું. પોતે મને જેમ આપને ગણતા તેમ મને પણ પોતાનો દીકરો જ ગણ્યો હતો. મારા દુઃખે દુઃખી થઈ કીમતી સલાહ આપી આશ્વાસન આપતા અને મને જોઈને હૃદય વિલસતું. તેમના સ્વર્ગવાસથી આપણે બધું ગુમાવ્યું છે. હવે આપણે કોની સલાહ લેશું ? કોને ઓથે નિર્ભય રહીશું ! ? મંદવાડ આટલો ગંભીર છે એનો તો મને ખ્યાલ પણ ન હતો. દુઃખીનો વિસામો ગયો. કાઠીઆવાડે એક નવ રત્ન ખોયું. શું તેમનો સ્વતંત્ર છતાં પ્રેમથી તરબોળ સ્વભાવ ! તેમની ખોટ આપણને તો નહિ જ પુરાય પણ કાઠીઆવાડને પણ નહીં પુરાય.

x

x

x

લી. હેમચંદ

(ભાવનગર રાજ્યના માછ ગેરવે મેનેજર
હેમચંદ રવજી મહેતા)

સૌરાષ્ટ્ર

સદ્ગત કદ્દાણુભાઈ

કાઠીઆવાડી મુત્સદીઓતા મુગટ જેવા, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના દેશી રાજ્યોના અનેક પ્રશ્નોને શ્રેષ્ઠ સમજનાર, રાજ્ય પ્રકરણી કુશળતા અને ધર્મ શાસ્ત્રોની વિદ્વતામાં અતિ ઉચ્ચ રચાન ભોગવનાર, રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેનું અંતરથી દિત ઈચ્છનાર, અને તે માટે સાવચેતીથી, ધીમેથી યત્ન કરવા મથનાર રા. કદ્દાણુરાય જેઠાભાઈ બક્ષોના અવસાનથી કાઠીઆવાડે પોતાનો એક શ્રેષ્ઠ પુત્ર ખોયો છે. કાઠીઆવાડ રાજદારી ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓએ પોતાનો એક ઉત્તમ સલાહકાર ખોયો છે. દેશી રાજ્યોએ પોતાનો એક પરમ દિતરવી ગુમાવ્યો છે. હજી તો ગયા અડવાડીઆમાં જ આવતી રાજકીય પરિવર્તની વદવાણ કેમ્પની એક સમયે પ્રમુખરચાન સંબંધી ઉઠાપોહ થતાં સદ્ગતની યોગ્યતાની વાતો થતી હતી. એજન્સીની સ્થિતિ સંબંધમાં તેમના અનુભવનો લાભ લેવા વિચારો થતા હતા, ત્યાં તો અણધાર્યા એમના

અવસાનના વર્તમાન વાંચતાં અમને અત્યંત ખીન્નતા થઇ છે. દિલની દાઝથી કામ કરનાર અનુભવી મુરખીઓની સંખ્યા આપણા પ્રાન્તમાં અતિ જુગ છે. આપણે ત્યાં તો આવા પુરુષો ગરીબની મુડી સમાન છે. તેમના જેવા રાગ-પ્રગલ્ભ સમદષ્ટિએ જોનાર, બન્નેને પ્રિય થઇ પડેલા પુરુષના અવસાનથી આપણો ગરીબ પ્રાન્ત વિશેષ ગરીબ બન્યો છે. મરહુમના આત્માને અમે અંતઃશાન્તિ ધર્યોએ છીએ.

કાઠીઆવાડે ગુમાવેલું
એક રત્ન

}

અધિપતિની નોંધ
કાઠીઆવાડ ટાઇમ્સ

માંગરોળ ખાતે પંચત્વમાં લીન થયેલા સદગત રા. રા. કલ્યાણરામ જોડા-ભાઇ બક્ષીના કંઇલાસવાસની નોંધ ધણા ખેદની સાથે અમે લઇ ચુક્યા છીએ. રાજકોટ ખાતે વણીક મહાજનના વંડમાં મળેલી પ્રજામંડળની છેલ્લી સભામાં તેઓશ્રીએ જાહેર પ્રજા સન્મુખ છેલ્લો દેખાવ દીધો હતો તે વખતે આટલા ટુંક સમયમાં તેઓનું અવસાન નીપજશે એવું ભાગ્યે જ કોઇએ ધાર્યું હશે.

તેમની પાસે બેસીને તેમના બહોળા અવનવા અનુભવોની વાતો સાંભળતાં ગમ્મતની સાથે જોવા પ્રકારનું જ્ઞાન પણ મળ્યા વગર રહેતું ન હોતું.

રા. મનસુખલાલ મહેતા ત્યારે-અબ્યાસને આધારે દેશી રાજ્યોનું ક્ષિત હોડે ધરે છે ત્યારે મરહુમ તો જાત અનુભવ મેળવીને જ દેશી રાજ્યોના પરમ ભક્ત બન્યા હતા; અને વ્યવહાર-કૃશળ બુદ્ધિ તો તેમનામાં એટલી તો ખીચેલી હતી કે, ગમે તેવી મુશ્કેલી વખતે તેમની સલાહ લેવા જતાં ઉદાર બાવથી તેઓ જોઇતી સલાહ આપતા, અને મુશ્કેલી ટાળવાનો સરળ માર્ગ પણ બતાવતા.

પરિવહના યશનો જે હિસાબ નીકળે તેમાંથી અરધો હિસ્સો તો રા. કલ્યાણભાઇને નામે જ ચડવો જોઇએ એમાં જરા પણ શક નથી. રા. મનસુખલાલના તેઓ મુરખી, મિત્ર અને માર્ગદર્શક ભોમિયા હતા, અને તેમને મળેલું માન મોટે ભાગે મરહુમ બક્ષીજીને આભારી હતું.

તેઓશ્રીના કેલાસવાસથી પ્રજામંડળે એક ઉમદા મુરખી ગુમાવ્યા છે. દેશી રાજ્યોએ એક સાચા સલાહકાર ગુમાવ્યા છે, અને પ્રજાકીય નજરે કાઠી-આવાડે પોતાનું એક કીર્મતી રત્ન ગુમાવ્યું છે એમ કહેવાની અમે અમારી હરજ સમજીએ છીએ.